https://socialsciences.az/ **ISSN: 2710-0820**

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI

SOSİAL ELMLƏR

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА

ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES

SOCIAL SCIENCES

№ 1

BAKI – "ELM" – 2024

“Sosial elmlər” jurnalı Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestri və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin qərarı ilə “Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərin siyahısı” na daxil edilmişdir.

BAŞ REDAKTOR:
Nərgiz AXUNDOVA, akademik

BAŞ REDAKTORUN MÜAVİNİ:
Yaqub MAHMUDOV, akademik

MƏSUL KATİB:
Lamiyə QAFAR-ZADƏ, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

REDAKSİYA HEYƏTİNİN ÜZVLƏRİ:
İsmayıl Hacıyev (akademik), Nailə Vəlixanlı (akademik), Gövhər Baxşəliyeva (akademik), Şahin Mustafayev (akademik), Musa Qasımlı (AMEA-nın müxbir üzvü), Könül Bünyadzadə (AMEA-nın müxbir üzvü), İlham Məmmədzadə (fəlsəfə elmləri doktoru), Nazim İmanov (iqtisad elmləri doktoru), Aytən Mustafazadə (hüquq elmləri doktoru), Məryəm Seyidbəyli (tarix elmləri doktoru), Nəcəf Müseyibli (tarix elmləri doktoru), Ayxan Rüstəmzadə (hüquq elmləri doktoru), Əliağa Məmmədli (antropologiya elmləri doktoru).

REDAKSİYA HEYƏTİNİN XARİCİ ÜZVLƏRİ:
Selma Yel (doktor, professor, Türkiyə), Toğrul İsmayıl (doktor, professor, Türkiyə)**,** İqor Turitsın (doktor, professor, Rusiya Federasiyası), Hakim Elnazarov (doktor, Böyük Britaniya), Djozgil Kim (professor, Cənubi Koreya), Jozef Tymanovski (doktor, professor, Polşa), Pavel Stavarz (doktor, Polşa), Meruyert Abuseitova (doktor, professor, Qazaxıstan).

REDAKSİYANIN ÜNVANI:
AZ1001, Azərbaycan Respublikası, Bakı şəh., İstiqlaliyyət küç., 30
Tel.: (+99412) 4925180; mob.: (+99455) 5581080
E-mail: socialsciences.anas@gmail.com
Website: https://socialsciences.az/

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:
Наргиз АХУНДОВА, академик

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:
Ягуб МАХМУДОВ, академик

ОТВЕТСТВЕННЫЙ СЕКРЕТАРЬ:
Ламия КАФАР-ЗАДЕ, доктор философии по истории, доцент

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ:
Исмаил Гаджиев (академик), Наиля Велиханлы (академик), Говхар Бахшалиева (академик), Шахин Мустафаев (академик), Муса Гасымлы (член-корреспондент НАНА), Кёнуль Буньядзаде (член-корреспондент НАНА), Ильхам Мамедзаде (доктор философских наук), Назим Иманов (доктор экономических наук), Айтен Мустафазаде (доктор юридических наук), Марьям Сеидбейли (доктор исторических наук), Наджаф Мусеибли (доктор исторических наук), Айхан Рустамзаде (доктор юридических наук), Алиага Мамедли (доктор антропологических наук).

ИНОСТРАННЫЕ ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ:
Сельма Йель (доктор, профессор, Турция), Тогрул Исмаил (доктор, профессор, Турция), Игорь Турицын (доктор, профессор, Российская Федерация), Хаким Эльназаров (доктор, Великобритания), Джозгил Ким (профессор, Южная Корея), Жозеф Тумановски (доктор, профессор, Польша), Павел Ставарз (доктор, Польша), Меруерт Абусеитова (доктор, профессор, Казахстан).

АДРЕС РЕДАКЦИИ:
AZ1001, Азербайджанская Республика, г. Баку, ул. Истиглалиййат, 30
Тел.: (+99412) 4925180; моб.: (+99455) 5581080
E-mail: socialsciences.anas@gmail.com
Website: https://socialsciences.az/

EDITOR-IN-CHIEF:
Nargiz AKHUNDOVA, Academician

DEPUTY EDITOR-IN-CHIEF:
Yagub MAHMUDOV, Academician

EXECUTIVE SECRETARY:
Lamiya GAFAR-ZADA, Doctor of Philosophy in History, Associate Professor

EDITORIAL BOARD MEMBERS:
Ismayil Hajiyev (Academician), Naila Velikhanli (Academician), Govhar Bakhshaliyeva (Academician), Shanin Mustafayev (Academician), Musa Gasimli (Corresponding member of ANAS), Konul Bunyadzada (Corresponding member of AN- AS), Ilham Mammadzada (Doctor of Philosofical Sciences), Nazim Imanov (Doctor of Economic Sciences), Ayten Mustafazada (Doctor of Juridical Sciences), Maryam Seyidbayli (Doctor of Historical Sciences), Najaf Museyibli (Doctor of Historical Sciences), Aykhan Rustamzada (Doctor of Juridical Sciences), Aliagha Mammadli (Doctor of Anthropological Sciences).

FOREIGN MEMBERS OF EDITORIAL BOARD:
Selma Yel (doctor, professor, Turkey), Toghrul Ismayil (doctor, professor, Turkey), Igor Turitsyn (doctor, professor, Russian Federation), Hakim Elnazarov (doctor, Great Britain), Djozgil Kim (professor, South Korea), Jozef Tymanowski (doctor, professor, Poland), Pawel Stawarz (doctor, Poland), Meruert Abuseitova (doctor, professor, Kazakhstan).

EDITORIAL ADDRESS:
AZ1001, Azerbaijan Republic, Baku, 30 Istiglaliyyat St.
Phone: (+99412) 4925180; mob.: (+99455) 5581080
Email address: socialsciences.anas@gmail.com
Website: https://socialsciences.az/

MÜNDƏRİCAT

BAŞ MƏQALƏ

İsmayıl HACIYEV. NAXÇIVAN DİYARININ MUXTARİYYƏT STATUSU ƏLDƏ ETMƏSİ VƏ NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ TƏŞKİLİ 11

TARİX

Aidə BAĞIROVA. XXI ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ İRAQ PROBLEMİ BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR KONTEKSTİNDƏ 26

Arzu BƏBİROVA. ŞƏDDADİLƏR DÖVLƏTİNİN TARİXİNƏ DAİR İLKİN QAYNAQLARA ÜMUMİ BİR BAXIŞ 37

Aynur HACIQƏDİRLİ. RUSİYANIN QAFQAZ SİYASƏTİNDƏ PASKEVİÇ FAKTORU 42

Ələkbər ƏLƏKBƏROV. AZƏRBAYCANIN TARİXİ VƏ ETNİK SƏRHƏDLƏRİNİN BƏZİ PROBLEMLƏRİNƏ DAİR 48

Kəmalə HƏSƏNOVA. ERKƏN ORTA ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCANDA DİNİ MÜHİT (III-X ƏSRLƏRDƏ) 59

Lamiə SULTANOVA. AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN İQTİSADİ SİYASƏTİNİN AQRAR ASPEKTLƏRİNƏ DAİR 67

Nazilə MƏMMƏDOVA. İSLAM DÜNYASINDA ELM VƏ MAARİFİN İNKİŞAFI MƏSƏLƏLƏRİNİN AZƏRBAYCAN TARİXŞÜNASLIĞINDA ÖYRƏNİLMƏSİNƏ DAİR (IX-XIV ƏSRLƏR) 74

Nərgiz AXUNDOVA, Aydın ƏLİ-ZADƏ. AZƏRBAYCAN ƏRƏB İŞĞALI ƏRƏFƏSİNDƏ 81

Nəriman ŞİRƏLİYEV. AZƏRBAYCAN AĞQOYUNLU DÖVLƏTİNDƏ HƏRBİ VƏZİFƏLİLƏR 86

Rəna QURBANOVA. NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINA QARŞI ERMƏNİSTANIN HƏRBİ TƏCAVÜZÜNÜN QARŞISININ ALINMASINDA DİPLOMATİK-SİYASİ VASİTƏLƏRDƏN İSTİFADƏ 104

Səxavət ƏMRAHOV. QUTİLƏRİN QONŞULARI İLƏ QARŞILIQLI SİYASİ ƏLAQƏLƏRİ 115

Şahlar ŞƏRİFOV. ERKƏN XİLAFƏT DÖVRÜNDƏ YAŞAMIŞ AZƏRBAYCANLI ƏDİBLƏR (VII-VIII ƏSRLƏR) 120

Ülkər ƏLİYEVA. XXI ƏSRDƏ ÇİN-İRAN MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ ZİDDİYYƏTLƏR 128

Vüqar SƏMƏDOV. İMPERATOR I İRAKLİNİN QAFQAZA BİRİNCİ YÜRÜŞÜ 134

Yeganə ÇAĞLAYAN. XIII ƏSRİN BİRİNCİ YARISINDA BİZANSIN AVROPA SİYASƏTİNƏ DAİR 144

ARXEOLOGİYA

Anar AĞALARZADƏ. XUDUTƏPƏ YAŞAYIŞ YERİNİN XALKOLİT-İLK TUNC DÖVRÜ TAPINTILARI HAQQINDA 152

Elmar BAXŞƏLİYEV. DALMATƏPƏ MƏDƏNİYYƏTİ ABİDƏLƏRİNİN TOPOQAFİK VƏ MƏDƏNİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ 162

Elmira CƏFƏROVA. ORTA ƏSR ŞİRVAN ŞƏHƏRLƏRİNİN LOKALLAŞDIRILMASI 178

Jiraslan KAGAZEJEV. HAPLOQROUP G2a (Y - DNT) QAFQAZDA TARİXİ GENESİSİ VƏ PAYLANMASI PROBLEMİ 185

Lola HÜSEYNOVA. ÇOVDAR ƏRAZİSİNDƏ ARXEOLOJİ ABİDƏLƏRİN ÖYRƏNİLMƏ TARİXİ (1 MƏRHƏLƏSİ, 1903-1921-Cİ İLLƏR) 200

Nəcəf MÜSEYİBLİ. ÇAĞRITƏPƏDƏ ARXEOLOJİ QAZINTILAR: ORTA KÜR HÖVZƏSİNDƏ ERKƏN ƏKİNÇİLİK. NEOLİTİNİN MƏNŞƏYİ ROBLEMİNİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ 211

Vəli BAXŞƏLİYEV, Nezahat CEYLAN, Elmar BAXŞƏLİYEV, Heyran HƏSƏNOVA. CƏNUBİ QAFQAZIN SİONİ TİPLİ KERAMİKASI TUMBULTƏPƏDƏ ARXEOLOJİ QAZINTILAR KONTEKSTİNDƏ 228

FƏLSƏFƏ VƏ HÜQUQ

Əntiqə PAŞAYEVA. ETİKA VƏ HÜQUQ: HÜQUQİ MƏNBƏLƏRDƏ ADƏT-ƏNƏNƏNİN ETİK FUNKSİYASINA FƏLSƏFİ VƏ HÜQUQİ BAXIŞ 247

Habil QURBANOV. İSLAM HÜQUQU VƏ BEYNƏLXALQ HÜQUQ BAXIMINDAN QAÇQINLARIN HÜQUQ VƏ TƏMİNATLARINDA ƏSAS MÜDDƏALAR (MÜQAYİSƏLİ TƏHLİL) 257

Hafiz MUSAYEV. BEYNƏLXALQ TERRORÇULUQLA MÜBARİZƏDƏ REGİONAL ƏMƏKDAŞLIQ 267

Vüsalə GÜLMALIYEVA. DİALOQ ANLAYIŞININ FƏLSƏFİ DƏRKİNİN XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ 272

SİYASİ ELMLƏR

Nərmin AZADGİL. İSRAİL-AZƏRBAYCAN-İRAN: ÜÇTƏRƏFLİ MÜNASİBƏTLƏRİN TARİXİ İNKİŞAF DİNAMİKASININ TƏHLİLİ 280

Samirə HƏBİBBƏYLİ. AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ – GÜRCÜSTAN DEMOKRATİK RESPUBLİKASI MÜNASİBƏTLƏRİ 289

SOSİOLOGİYA

Rəna MƏMMƏDOVA. EKSTRABİLİTİ VƏ İNKLÜZİV MƏDƏNİYYƏT 294

PSİXOLOGİYA

Aytən ALIŞANLI. ŞƏXSİYYƏTLƏRARASI MÜNASİBƏTLƏRİN OPTİMALLAŞMASINDA EMOSİONAL İNTELLEKTİN ROLU 301
Kəmalə AĞAYEVA. DƏHP VƏ YANAŞI GEDƏN POZUNTULAR 308

RESENZİYALAR

Rəşad Mustafanın Bayram Arif Kösenin "Azerbaycan: Orta Çağ İslam Hanedanları Dönemi" adlı kitabına resenziyası 314
Yaroslav Pilipçukun Olesya Jdanoviçin "Кочовики і Візантія у Менандра" adlı kitabına resenziyası 318
Yaroslav Pilipçukun Vladislav Quleviçin "От ордынского улуса к ханству Гиреев: Крым в 1399-1502 гг." adlı kitabına resenziyası 323

СОДЕРЖАНИЕ

ГЛАВНАЯ СТАТЬЯ

Исмаил ГАДЖИЕВ. ПРИОБРЕТЕНИЕ НАХЧЫВАНСКИМ КРАЕМ СТАТУСА АВТОНОМИИ И ОБРАЗОВАНИЕ НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКИ 11

ИСТОРИЯ

Аида БАГИРОВА. ИРАКСКАЯ ПРОБЛЕМА В КОНТЕКСТЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ В НАЧАЛЕ XXI ВЕКА 26

АРЗУ БАБИРОВА. ОБЩИЙ ВЗГЛЯД НА ПЕРВОИСТОЧНИКИ ПО ИСТОРИИ ГОСУДАРСТВА ШАДДАДИДОВ 37

Айнур ГАДЖИГАДИРЛИ. ФАКТОР ПАСКЕВИЧА В РОССИЙСКОЙ ПОЛИТИКЕ НА КАВКАЗЕ 42

Алекпер АЛЕКПЕРОВ. ПО ПОВОДУ НЕКОТОРЫХ ПРОБЛЕМ ИСТОРИЧЕСКИХ И ЭТНИЧЕСКИХ ГРАНИЦ АЗЕРБАЙДЖАНА 48

Камала ГАСАНОВА. РЕЛИГИОЗНАЯ СРЕДА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В РАННЕЕ СРЕДНЕВЕКОВЬЕ (III-X вв.) 59

Ламия СУЛТАНОВА. О СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ АСПЕКТАХ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКИ 67

Назиля МАМЕДОВА. К ИЗУЧЕНИЮ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ ВОПРОСОВ ИСТОРИИ МУСУЛЬМАНСКОЙ НАУКИ И ПРОСВЕЩЕНИЯ (IX-XIV вв.) 74

Наргиз АХУНДОВА, Айдын АЛИ-ЗАДЕ. АЗЕРБАЙДЖАН НАКАНУНЕ АРАБСКОГО ЗАВОЕВАНИЯ (ПО АРАБСКИМ ИСТОЧНИКАМ) 81

Нериман ШИРЕЛИЕВ. ВОЕННЫЕ ЧИНОВНИКИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ АРМИИ АККОЮНЛУ 86

Рена ГУРБАНОВА. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПОЛИТИКО-ДИПЛОМАТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ ДЛЯ ПРЕДОТВРАЩЕНИЯ ВОЕННОЙ АГРЕССИИ АРМЕНИИ ПРОТИВ НАХИЧЕВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКИ 104

Сахават АМРАХОВ. ПОЛИТИЧЕСКИЕ ВЗАИМООТНАШЕНИЯ КУТИЕВ С СОСЕДНИМИ ПЛЕМЕНАМИ 115

Шахлар ШАРИФОВ. ПОЭТЫ АЗЕРБАЙДЖАНА, ЖИВШИЕ В ПЕРИОД РАННЕГО ХАЛИФАТА (VII-VIII ВЕКИ) 120

Улькер АЛИЕВА. ПРОТИВОРЕЧИЯ В ОТНОШЕНИЯХ МЕЖДУ КИТАЕМ И ИРАНОМ В XXI ВЕКЕ 128

Вугар САМЕДОВ. ПЕРВЫЙ ПОХОД ИМПЕРАТОРА ИРАКЛИЯ I В КАВКАЗ 134

Егяна ЧАГЛАЙАН. К ВОПРОСУ ЕВРОПЕЙСКОЙ ПОЛИТИКИ ВИЗАНТИИ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIII ВЕКА 144

АРХЕОЛОГИЯ

Анар АГАЛАРЗАДЕ. О НАХОДКАХ ПЕРИОДА ХАЛКОЛИТА – РАННЕЙ БРОНЗЫ НА ПОСЕЛЕНИИ ХУДУТЕПЕ 152

Эльмар БАХШАЛИЕВ. ТОПОГРАФИЧЕСКАЯ И КУЛЬТУРНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПАМЯТНИКОВ КУЛЬТУРЫ ДАЛМАТЕПЫ 162

Эльмира ДЖАФАРОВА. ЛОКАЛИЗАЦИЯ ГОРОДОВ СРЕДНЕВЕКОВОГО ШИРВАНА 178

Жираслан КАГАЗЕЖЕВ. ПРОБЛЕМА ИСТОРИЧЕСКОГО ГЕНЕЗИСА И РАСПРОСТРАНЕНИЯ ГАПЛОГРУППЫ G2a (Y - ДНК) НА КАВКАЗЕ 185

Лола ГУСЕЙНОВА. ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ ЧОВДАРСКОЙ ТЕРРИТОРИИ (ЭТАП 1, 1903-1921 гг.) 200

Наджаф МУСИБЛИ. АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ РАСКОПКИ В ЧАГРЫТЕПЕ: НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ПРОБЛЕМЫ ПРОИСХОЖДЕНИЯ РАННЕЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКОГО НЕОЛИТА В БАССЕЙНЕ СРЕДНЕЙ КУРЫ 211

Вели БАХШАЛИЕВ, **Назахат ДЖЕЙЛАН, Эльмар БАХШАЛИЕВ, Хейран ГАСАНОВА.** КЕРАМИКИ ТИПА СИОНИ НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ В КОНТЕКСТЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ РАСКОПОК В ПОСЕЛЕНИИ ТУМБУЛТЕПЕ 228

ФИЛОСОФИЯ И ПРАВО

Антига ПАШАЕВА. ЭТИКА И ПРАВО: ФИЛОСОФСКО-ПРАВОВОЙ ВЗГЛЯД НА ЭТИЧЕСКУЮ ФУНКЦИЮ ОБЫЧАЕВ И ТРАДИЦИЙ В ПРАВОВЫХ ИСТОЧНИКАХ 247

Хабиль ГУРБАНОВ. ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ ПРАВ И ГАРАНТИЙ БЕЖЕНЦЕВ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ИСЛАМСКОГО ПРАВА И МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА (СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ) 257

Хафиз МУСАЕВ. РЕГИОНАЛЬНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО В ОБЛАСТИ МЕЖДУНАРОДНОГО ТЕРРОРИЗМА 267

Вусала ГЮЛЬМАЛИЕВА. ОСОБЕННОСТИ ФИЛОСОФСКОГО ПОНИМАНИЯ ДИАЛОГА 272

ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

Нармин АЗАДГИЛЬ. ИЗРАИЛЬ-АЗЕРБАЙДЖАН-ИРАН: ИСТОРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СЛОЖНОЙ ДИНАМИКИ РАЗВИТИЯ ТРЕХСТОРОННИХ ОТНОШЕНИЙ.....280
Самира ГАБИББЕЙЛИ. ВЗАИМООТНОШЕНИЯ МЕЖДУ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКОЙ И ГРУЗИНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКОЙ 289

СОЦИОЛОГИЯ

Рена МАМЕДОВА. ЭКСТРАБИЛИТИ И ИНКЛЮЗИВНАЯ КУЛЬТУРА.....294

ПСИХОЛОГИЯ

Айтен АЛЫШАНЛЫ. РОЛЬ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ОПТИМИЗАЦИИ МЕЖЛИЧНОСТНЫХ ОТНОШЕНИЙ.....301
Камала АГАЕВА. СДВГ И КОМОРБИДНЫЕ РАССТРОЙСТВА 308

РЕЦЕНЗИИ

Рецензия Рашада Мустафы на книгу Байрама Арифа Кёсе «Azerbaycan: Orta Çağ İslam Hanedanları Dönemi».....314
Рецензия Ярослава Пилипчука на книгу Олеси Жданович «Кочовики і Візантія у Менандра» 318
Рецензия Ярослава Пилипчука на книгу Владислава Гулевича «От ордынского улуса к ханству Гиреев: Крым в 1399-1502 гг.».....323

CONTENTS

MAIN ARTICLE

Ismayıl HAJIYEV. OBTAİNİNG OF AUTONOMY STATUS OF NAKHCHİVAN REGİON AND ESTABLISHMENT OF NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC 11

HISTORY

Aida BAGHIROVA. THE IRAQI PROBLEM IN THE CONTEXT OF INTERNATIONAL RELATIONS AT THE BEGINNING OF THE XXI CENTURY 26
Arzu BABIROVA. GENERAL VIEW OF PRIMARY HISTORICAL SOURCES ON THE HISTORY OF THE SHADDADIDS 37
Aynur HAJIGADIRLI. PASKEVİCH FACTOR İN RUSSİA'S CAUCASUS POLİCY 42
ALEKPER ALEKPEROV. ON SOME PROBLEMS OF THE HİSTORİCAL AND ETHNİC BORDERS OF AZERBAİJAN 48
Kamala HASANOVA. RELİGİOUS ENVİRONMENT İN AZERBAİJAN İN THE EARLY MİDDLE AGES (III-X CENTURİES) 59
Lamıa SULTANOVA. ABOUT THE AGRICULTURAL ASPECTS OF THE ECONOMIC POLICY OF THE AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC 67
Nazila MAMMADOVA. ON THE STUDY OF ISSUES ON THE DEVELOPMENT OF SCIENCE AND EDUCATION IN THE ISLAMIC WORLD IN AZERBAIJANI HISTOROLOGY (9th-14th CENTURIES) 74
Nargız AKHUNDOVA, Aydın ALI-ZADE. AZERBAIJAN DURING THE ARAB INVASION 81
Nariman SHIRALIYEV. MILITARY OFFICIALS IN AKKOYUNLU STATE OF AZERBAIJAN 86
Rena GURBANOVA. USE OF DIPLOMATIC AND POLITICAL MEANS IN PREVENTING ARMENIA'S MILITARY AGGRESSION AGAINST NAKCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC 104
Sakhavat AMRAHOV. MUTUAL POLITICAL RELATIONS OF THE GUTIANS WITH THEIR NEIGHBOURS 115
Shahlar SHARIFOV. POETS OF AZERBAIJAN WHO LIVED IN THE EARLY CALIPHATE PERIOD (VII-VIII CENTURIES) 120
Ulker ALIYEVA. CONTRADICTIONS IN RELATIONS BETWEEN CHINA AND IRAN IN THE 21st CENTURY 128
Vugar SAMADOV. THE FIRST CAMPAIGN OF EMPEROR HERACLIUS I TO THE CAUCASUS 134
Yegana CHAGHLAYAN. ON THE QUESTION OF BYZANTINE EUROPEAN POLICY IN THE FIRST HALF OF THE 13th CENTURY 144

ARCHAEOLOGY

Anar AGALARZADE. ABOUT THE CHALCOLITHIC-EARLY BRONZE AGE FINDINGS OF THE KHUDUTEPE SETTLEMENT 152
Elmar BAKHSHALIYEV. TOPOGRAPHIC AND CULTURAL CHARACTERISTICS OF DALMATEPA CULTURAL MONUMENTS 162
Elmira JAFAROVA. LOCALIZATION OF THE TOWNS OF MEDIEVAL SHIRVAN 178
Zhiraslan KAGAZEZHEV. THE PROBLEM OF THE HISTORICAL GENESIS OF THE DISTRIBUTION OF HAPLOGROUP G2a (Y - DNA) IN THE CAUCASUS 185
Lola HUSEYNOVA. HISTORY OF THE STUDY OF ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS IN THE TERRITORY OF CHOVDAR (PHASE 1, 1903-1921) 200
Najaf MUSEIBLI. ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS AT CHAGRITEPE: SOME QUESTIONS ABOUT THE ORIGIN OF THE EARLY NEOLITHIC IN THE MIDDLE KURA BASIN 211
Velı BAKHSHALIYEV, **Nezahat CEYLAN, Elmar BAKHSHALIYEV, Heyran HASANOVA.** THE SIONI TYPE CERAMICS IN THE SOUTH CAUCASUS IN THE CONTEXT OF ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS AT TUMBULTEPE SETTLEMENT 228

PHILOSOPHY AND LAW

Antıga PASHAYEVA. ETHICS AND RIGHT: A PHILOSOPHICAL AND LEGAL VIEW OF THE ETHICAL FUNCTION OF CUSTOM AND TRADITION IN LEGAL SOURCES 247
Habil GURBANOV. BASIC PROVISIONS IN THE RIGHTS AND GUARANTEES OF REFUGEES FROM THE POINT OF VIEW OF ISLAMIC LAW AND INTERNATIONAL LAW (COMPARATIVE ANALYSIS) 257
Hafiz MUSAEV. THE REGIONAL COOPERATION IN THE FIELD OF INTERNATIONAL TERRORISM 267
Vusala GULMALIYEVA. CHARACTERISTICS OF PHILOSOPHICAL UNDERSTANDING OF DIALOGUE 272

POLITICAL SCIENCES

Narmin AZADGIL. ISRAEL-AZERBAIJAN-IRAN: ANALYSIS OF THE COMPLEX HISTORICAL DYNAMICS OF TRILATERAL RELATIONS 280
Samıra HABIBBAYLI. DEMOCRATIC REPUBLIC OF AZERBAIJAN – DEMOCRATIC REPUBLIC OF GEORGİA RELATIONS 289

SOCIOLOGY

Rana MAMMADOVA. EXTRABİLİTY AND İNCLUSİVE CULTURE 294

PSYCHOLOGY

Aytan ALISHANLI. THE ROLE OF EMOTIONAL INTELLIGENCE IN THE OPTIMIZATION OF INTERPERSONAL RELATIONS 301
Kamala AGHAYEVA. ADHD AND COMORBID DISORDERS 308

REVIEWS

Rashad Mustafa's review of Bayram Arif Kose's book "Azerbaycan: Orta Çağ İslam Hanedanları Dönemi" 314
Yaroslav Pylypchuk's review of Olesya Jdanovich's book "Кочовики і Візантія у Менандра" 318
Yaroslav Pylypchuk's review of Vladislav Gulevich's book "От ордынского улуса к ханству Гиреев: Крым в 1399-1502 гг." 323

UOT 94 (479.24)
https://doi.org/10.59849/2710-0820.2024.1.11

Naxçıvan Muxtar Respublikası – 100

İsmayıl HACIYEV
AMEA Naxçıvan Bölməsinin
sədri, akademik
haciyev.i1951@gmail.com
Azərbaycan

NAXÇIVAN DİYARININ MUXTARİYYƏT STATUSU ƏLDƏ ETMƏSİ VƏ NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ TƏŞKİLİ

Məqalədə 1917-1921-ci illərdə Naxçıvan diyarında hərbi-siyasi vəziyyət, Rusiyada baş verən siyasi hadisələrin Cənubi Qafqaza, eləcə də Naxçıvan diyarına təsiri, hakimiyyət strukturlarının yaradılması, Cənubi Qafqazda müstəqil dövlətlərin yaranması, osmanlı hərbi heyətinin Naxçıvana gəlməsi, ingilis və amerikan hərbi nümayəndələrinin ikili siyasəti, Naxçıvan diyarını Ermənistana vermək cəhdləri, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə əlaqələrin möhkəmlənməsi kimi məsələlərdən bəhs edilir.

Burada Sovet Rusiyasının ikili siyasəti, Naxçıvanın sovetləşməsi, Gümrü, Moskva və Qars müqavilələri, Naxçıvan diyarının muxtariyyət statusu qazanması və Azərbaycanın himayəsində qalması, Naxçıvan Muxtar Respublikasının təşkilinə aid məsələlər də tədqiqata cəlb edilmişdir

Açar sözlər: *Rusiya, Cənubi Qafqaz, Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi, Zaqafqaziya Seymi, Azərbaycan, Naxçıvan, muxtariyyət, respublika*

Giriş. Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaradılmasının 100 illik yubileyinin Azərbaycanın, habelə bölgənin tarixində böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini və onun xalqımızın həyatında əlamətdar hadisə olduğunu nəzərə alan Ölkə Prezidenti İlham Əliyev 2023-cü il dekabrın 30-da Sərəncam imzalamışdır. Sərəncamda deyilir: "Naxçıvan diyarı Azərbaycanın çoxəsrlik zəngin keçmişində layiqli yer tutmuş, ictimai-siyasi və elmi-mədəni həyatında özünəməxsus rol oynamışdır... Strateji mövqeyi ilə seçilməsi tarixən Naxçıvanı vaxtaşırı gərgin siyasi mübarizələr meydanına çevirsə də, bu diyar qarşılaşdığı bütün sınaqları qətiyyətlə dəf etmişdir.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları nəticəsində Naxçıvanın uzun müddət tam təcrid və ağır blokada şəraitində olduğu vaxtlarda belə, qəhrəman əhalisi bu qədim Azərbaycan torpağını işğal təhlükəsindən qurtarmış, Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda atdığı cəsarətli addımlarla milli dövlətçiliyin bərpası, qorunub saxlanılması və möhkəmləndirilməsi naminə fədakarlıq nümayiş etdirmişdir" [18, 2023, 31 dekabr].

Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikası çox mürəkkəb tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Bütün dövrlərdə Naxçıvan nəinki qonşu dövlətlər, həmçinin dünyanın digər dövlətləri üçün də çox böyük coğrafi-siyasi və strateji əhəmiyyət kəsb etmişdir. Xüsusilə, XX əsrin əvvəllərində yaranmış şəraitdən istifadə edən erməni daşnakları Naxçıvana qarşı ərazi iddiaları irəli sürmüş, bu ərazini "Böyük Ermənistan"a qatmaq üçün cəhdlər göstərmiş, azərbaycanlılara qarşı soyqırım siyasəti həyata keçirmişlər. Çətin və mürəkkəb mərhələlərdən keçən Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycanın əzəli və əbədi tərkib hissəsi kimi qorunub saxlanılmış, ona muxtariyyət statusu verilmişdir. Naxçıvanın muxtariyyət statusu qazanması bu bölgədə 1917-1921-ci illərdə cərəyan edən ictimai-siyasi hadisələrin, onlara təsir edən daxili və xarici amillərin, əhalinin inadlı mübarizəsinin, referendumun nəticəsinin və iki mühüm beynəlxalq müqavilənin sayəsin-

də olmuşdur. 1921-1924-cü illərdə çoxsaylı müzakirələr olmuşdur. Bu müzakirələrdə bir məsələ aydın idi ki, Azərbaycan daxilində Naxçıvanın muxtariyyət təşkil etməsi bölgənin spesifik ərazi vəziyyəti – geosiyasi şəraiti ilə bağlı idi [30, s. 313].

1923-cü il iyunun 16-da Naxçıvan muxtar diyar adlandırıldı, yəni onun siyasi-hüquqi statusu azaldıldı. Bunu bilən Türkiyə Cümhuriyyəti buna etirazını bildirdi. Nəticədə bir neçə müzakirədən sonra 1924-cü il fevralın 9-da Azərbaycan MİK Naxçıvan diyarının Naxçıvan MSSR-yə çevrilməsi haqqında qərar verdi.

Rusiyada monarxiyanın süqutu. XX əsrin əvvəllərində dünyada baş verən sosial-siyasi proseslər, xüsusən, Birinci dünya müharibəsinin nəticələri, Rusiya imperiyasının dağılması, siyasi həyata yeni müstəqil dövlətlərin gəlməsi Naxçıvan diyarının da taleyində dərin iz buraxmışdı. Rusiyada çarizm devrildikdən sonra imperiyanın əksər əyalətlərində olduğu kimi, Naxçıvan bölgəsində də ikihakimiyyətlilik meydana gəlmiş, bu diyar bir sıra dövlətlərin maraq dairəsində olmuşdur.

1917-1920-ci illər Naxçıvan diyarı üçün çətin inkişaf dövrü olmuş, bu qədim Azərbaycan torpağının real olaraq Ermənistana ilhaq edilmək təhlükəsi yaranmışdı. Birinci dünya müharibəsində qalib gəlmiş dövlətlərin himayə etdiyi Ermənistanın daşnak hökuməti bu bölgəni "Böyük Ermənistan"a qatmaq üçün silahlı təcavüzə əl atmış, bu məqsədlə Andronik, Dro, Njde və b. qaniçənlərin başçılıq etdikləri quldur daşnak dəstələrindən də fəal istifadə edilmişdi. Lakin diyarın yerli azərbaycanlı əhalisi bu amansız təcavüzlərə mərdliklə müqavimət göstərmiş, özünün yeganə xilas yolunu tarixi vətənə - Azərbaycana birləşməkdə görmüşdü. Naxçıvan diyarının əhalisi hələ o vaxt öz qəti fikrini belə ifadə etmişdi: "Bu xalq mədəni dövlətlərin alovlarında məhv olmağa razı olar, amma Azərbaycandan ayrılmaz".

Fevral inqilabı keçmiş Rusiya imperiyasının bütün ərazilərində, o cümlədən Naxçıvanda da tamamilə yeni siyasi şərait yaratdı. 1917-ci il martın 9-da diyarda mülki hakimiyyət yeni yaradılmış Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinə (OZAKOM) verildi [29, s. 68]. Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi Cənubi Qafqazda mülki işləri idarə etmək üçün təsis edilmişdi, ancaq qanunvericilik hüququna malik deyildi. Komitənin sədri V.A.Xarlamov, üzvləri isə M.Y.Cəfərov, K.Abaşidze, M.Papacanov və A.Çxenkeli idi. Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinin 1917-ci il 26 aprel və 18 iyun tarixli qərarları ilə Naxçıvana iki müvəkkil (B.Maqsudov, Mxitaryants) təyin edildi [30, s.37].

Naxçıvan, Culfa və Ordubad şəhərlərində Müsəlman və Erməni milli komitələri yaradıldı. Bu komitələr faktiki olaraq yerli idarəetmə funksiyalarını yerinə yetirməyə başladılar. Eyni zamanda, onlar öz silahlı qüvvələrini yaratmaq məqsədi ilə əhali arasında fəal iş aparırdılar.

1917-ci il noyabrın 11-də Tiflisdə keçirilən müşavirədə gürcü menşevikləri, Azərbaycan müsavatçıları, erməni daşnakları və sağ eserlərinin nümayəndələri Rusiya bolşevik hökumətini tanımaqdan imtina etdilər. Belə qərar qəbul edildi ki, Müəssislər Məclisi tərəfindən hakimiyyət məsələsi həll edilənə qədər regionu idarə etmək üçün Zaqafqaziya hökuməti yaradılsın. Noyabrın 15-də Zaqafqaziya Komissarlığı yaradıldı [29, s. 71]. Gürcü menşeviki E.P.Gegeçkorinin rəhbərlik etdiyi hökumətdə 10 komissarlıq təsis edilmişdi. Zaqafqaziya Komissarlığının əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri diyarı bolşevik Rusiyasından ayırmaq və Türkiyə ilə münasibətləri nizamlamaqdan ibarət idi.

Zaqafqaziya Komissarlığının yaradılması ilə Naxçıvanın inzibati idarəçiliyində əsaslı dəyişiklik baş vermədi. Diyarda Zaqafqaziya Komissarlığının müvəkkilliyi fəaliyyət göstərsə də, yerlərdə əsas hakimiyyət yenə də milli komitənin əlində idi. Naxçıvan şəhərində isə Qarışıq Komitə fəaliyyət göstərirdi.

Ərzincan barışığı imzalandıqdan sonra (1917, 18 dekabr) rus qoşunları Naxçıvanı tərk etdi. Onların malik olduqları silah-sursatı erməni daşnakları ələ keçirdi. Yerli azərbaycanlılarla müqayisədə ermənilər kifayət qədər silah-sursat üstünlüyünə malik idi. Rus komandanlığı erməniləri silahlandırdığı halda, müsəlmanlara silah verməkdən imtina edirdi.

1918-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq daşnakların silahlı dəstələri Naxçıvanın bir çox kəndlərini yerlə yeksan etmiş, çoxlu dinc əhalini qırmışdı. Yanvarın 29-da Əznəbürd kəndinin ermənilər 22 nəfər müsəlmanı qətlə yetirdilər. Martın əvvəllərində Naxçıvan şəhərində və ətraf kəndlərdə ermənilərlə azərbaycanlılar ara-

sında qarşıdurma qızışdı. Naxçıvan şəhərindəki döyüşlərdə azərbaycanlılar özlərini müdafiə edirdilər, bölgənin digər yerlərində vəziyyət ağır idi. Kəndlərdə yerli müsəlmanlar silahlı erməni dəstələri qarşısında, demək olar ki, müdafiəsiz qalmışdılar.

Osmanlı komandanlığı ermənilərin törətdikləri vəhşiliklərin davam etdirildiyini daşnaklara xatırladıb türk ordusunun müsəlmanların qırılması təqdirində sadəcə müşahidəçi olmayacağını bildirdi. Türkiyə silahlı qüvvələrinin Qafqaz ordusu Baş komandanı Mehmed Vehib paşa öz ordusuna hücum əmri verdi. Osmanlı ordusunun bütün cəbhə boyu irəliləməsi fevralın 23-də Zaqafqaziya Seyminin açılmasına kimi davam etdi. 1918-ci il fevralın 23-də Zaqafqaziya Komissarlığının əvəzinə yeni orqan – Zaqafqaziya Seymi yaradıldı. Həmin ilin aprelin 22-də Zaqafqaziya Seymi müstəqil Zaqafqaziya Federativ Respublikasının yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. A.Çxenkelinin başçılığı altında 12 nəfərdən ibarət yeni hökumət yaradıldı [27, s. 26].

Cənubi Qafqazda müstəqillik dalğası. Cənubi Qafqaz bölgəsində baş vermiş hadisələr son nəticədə Zaqafqaziya Federasiyasının süqutu və üç müstəqil dövlətin – Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan respublikalarının yaranması ilə nəticələndi. Azərbaycanın müstəqil dövlət elan edilməsi Naxçıvan diyarı əhalisində müəyyən ümidlər yaratdı. Naxçıvan bölgəsinin qarşılaşdığı problemləri həll etmək və çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün istər yerli əhali və onun başçıları, istərsə də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hökuməti tərəfindən müəyyən işlər görülmüş, ermənilərin ərazi iddialarının və etnik təmizləmə siyasətinin reallaşdırılması istiqamətində ilkin cəhdləri dəf olunmuşdu.

Erməni tərəfin Azərbaycan xalqına qarşı düşmənçilik siyasəti aparmasına baxmayaraq, Azərbaycan Milli Şurası Ermənistan nümayəndələrinin yardım üçün müraciətlərini qəbul edərək əzəli Azərbaycan şəhərini – İrəvan şəhərini onlara paytaxt kimi güzəşt edilməsinə razılıq verdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Nazirlər Şurasının sədri Fətəli xan Xoyski Tiflisdən xarici işlər naziri M.H.Hacınskiyə göndərdiyi teleqramda yazırdı ki, "... biz İrəvanı ermənilərə verməyə razılaşdıq" [9, v.5]. Azərbaycan hökuməti bu güzəştə getməklə Ermənistanın ölkəmizə qarşı torpaq iddialarından əl çəkəcəyini zənn edirdi. Bu xeyirxahlıq erməni tərəfini yeni-yeni ərazi iddiaları irəli sürməkdən çəkindirmədi. Ermənistan hökuməti bütün İrəvan quberniyasını, Qars vilayətini, Tiflis və Yelizavetpol quberniyalarının bir hissəsini (o cümlədən keçmiş Dağlıq Qarabağı – İ.H.) özünün ayrılmaz hissəsi elan edərək, əhalinin 62,5 faizi azərbaycanlılar olan Naxçıvana da iddia etdiyini bəyan etdi.

Osmanlı dövləti nümayəndələri ilə Batumda aparılan danışıqlarda türk heyəti Azərbaycan torpaqları hesabına ermənilərin lehinə bir sıra ərazi güzəştlərinə gedərək İrəvan şəhərinin də daxil olduğu Yeni Bəyazid və Eçmiədzin bölgələrindən ibarət bir Ermənistan dövlətinin qurulmasını təsdiqlədi [29, s. 168]. 4 iyun 1918-ci il tarixdə imzalanmış Batum müqaviləsinin şərtlərinə görə Ermənistan Respublikası Cənubi Qafqazda 10 min kv. km ərazisi olan bir dövlət oldu [29, s. 169].

Batumdakı Azərbaycan və Ermənistan nümayəndələri arasında da ərazi-sərhəd məsələləri ilə bağlı danışıqlar aparıldı və razılıq əldə edildi ki, Azərbaycan "Aleksandropol quberniyası" hüdudlarında erməni dövlətinin yaradılmasına razıdır. İrəvanı siyasi mərkəz kimi Ermənistana vermək məcburiyyətində olan Azərbaycan nümayəndələri şəhəri bu şərtlə güzəştə getməyə razı oldular ki, ermənilər Yelizavetpol quberniyasının bir hissəsinə, yəni Qarabağa, eləcə də İrəvan quberniyasının Naxçıvan bölgəsinə olan iddialarından imtina etsinlər.

1918-ci ilin may-iyun aylarında ermənilər və Andranikin başçılığı ilə erməni yaraqlıları Naxçıvan diyarına yiyələnmək üçün öz fəaliyyətlərini daha da genişləndirdi. Erməni silahlı quldur dəstələri bölgədə azərbaycanlı dinc əhaliyə divan tutur, Naxçıvan əhalisinə qarşı vəhşi hərəkətlərini davam etdirir, yaşayış məntəqələrinə basqınlar edir, etnik təmizləmə siyasəti aparır, yerli azərbaycanlıların sayını süni surətdə azaltmaq üçün hər cür vasitələrə əl atır, Naxçıvanın ən yaxın vaxtlarda Ermənistana birləşdiriləcəyi barədə məlumatlar yayır, bu yerlərin Ermənistanın bir hissəsi olduğunu iddia edirdilər.

Yeni idarəetmə sisteminin yaradılması. Erməni daşnakları Naxçıvan qəzasının bir sıra kəndlərini və Culfanı işğal edən zaman – 1918-

ci il mayın 17-də kapitan Xəlil bəyin başçılığı ilə türk hərbi heyəti Naxçıvana gəldi. O, bölgəyə gəldikdən sonra Naxçıvanı gözlənilən erməni təcavüzündən qorumaq üçün yerli gənclərdən könüllü qoşun hissələri təşkil etməyə başladı [30, s. 62].

Batum müqaviləsini əsas götürən Osmanlı dövləti qəti tədbirlər görməyə məcbur oldu. Türkiyə hərbi komandanlığı Kazım Qarabəkir paşanın komandanlığı altında olan IX Orduya Naxçıvana kömək etməyi tapşırdı. IX Ordunun tərkibində olan XI Qafqaz diviziyası 1918-ci il iyulun əvvəlində erməni dəstələrini məğlub edərək Naxçıvan şəhərinə yaxınlaşdı. İyul ayının 20-21-də baş vermiş döyüşlərdən sonra şəhər erməni qüvvələrindən təmizləndi, Culfa isə azad edildi [27, s. 65-66].

Naxçıvan bölgəsi türk qoşunlarının nəzarətinə keçdikdən sonra burada Osmanlı sisteminə uyğun inzibati idarəetmə sistemi yaradılmağa başlandı. Alay komandiri Sürəyya bəy qəza rəisi təyin edildi. Sürəyya bəyin əmri ilə Naxçıvan Milli Komitəsi ləğv edilərək yerində jandarm, ədliyyə və bələdiyyə idarələri yaradıldı. Jandarm komandanlığına Məhəmməd Əli xan, onun müavini Qəni bəy Vəzirov, Bələdiyyə idarəsinin rəisi Cəfərqulu xan, üzvləri isə Hacı Abdulla Şeyxov və Tağı Nağdalıyev təyin edildilər. Ədliyyə məhkəməsinə isə Şeyx Kərim Axundzadə, Cabbar Kələntərov, Vəliağa Kəndlinski, Abbasqulu bəy Tahirov və İbrahim paşa Kəngərlinski təyin olundular [27, s. 72]. Bir müddət sonra ordunun Təbrizə getməsi ilə əlaqədar, Sürəyya bəyin yerinə mayor Əli Şəfiq bəy təyin olunmuş, o isə öz növbəsində bir sıra inzibati dəyişikliklər etmişdi. Türk komandanlığı Naxçıvanda hərbi vəziyyət elan etdi, yerli əhalidən özünümüdafiə dəstələri təşkil edərək onlara hərbi təlim keçməyə başladı.

1918-ci il avqustun 1-də Osmanlı imperatorluğunda kolorduların (xüsusi korpusların – İ.H.) təşkili və cəbhələrdə aparılan yerdəyişmələrlə əlaqədar Naxçıvan bölgəsinin müdafiəsi Kazım Qarabəkir paşanın komandanlığı altında olan I Qafqaz kolordusuna tapşırıldı, IX və XI diviziyalar onun tərkibinə qatıldı. Avqustun 7-dən Naxçıvanda olan Kazım Qarabəkir paşa bölgənin müdafiəsi üçün bir sıra tədbirlər gördü və bununla da erməni silahlı qüvvələrinin yenidən Naxçıvana hücum etmələrinin qarşısı alındı [30, s. 62].

Birinci dünya müharibəsində məğlub olan Osmanlı dövləti oktyabrın 30-da Mudros sazişini imzalamağa məcbur oldu. Müqaviləyə görə Türkiyə Azərbaycanı, eləcə də Naxçıvanı ingilislərin himayəsinə verməli idi. Siyasi vəziyyət həddindən artıq çətin və mürəkkəb idi. Türk qoşunu ölkəni tərk etmək ərəfəsində - 1918-ci il noyabrın 18-də sabiq Naxçıvan Müsəlman Milli Şurasının əsasən üzvlərindən ibarət Araz-Türk Cümhuriyyəti yaradıldı. Kazım Qarabəkir paşa bu cümhuriyyətin silahlı qüvvələrinin yaradılmasına kömək məqsədi ilə bölgədə türk ordusundan ibarət əsgər və zabit saxlanılmasına icazə verdi. Polkovnik Xəlil bəy bu cümhuriyyətdə Türkiyəni təmsil edirdi. Gələcəkdə erməni hücumlarından qorunmaq üçün türk komandanlığı burada güclü və sabit hakimiyyət yaratmağa, könüllülərdən ibarət hərbi qüvvələr qurmağa, müsəlman əhalisini təşkilatlandırmağa başlamışdı. Bu məqsədlə Naxçıvan şəhər əhalisinin ümumi yığıncağında Müsəlman Milli Şurasının yenidən təşkilinə, əhalinin silahlandırılmasına, müdafiə işlərinin sürətləndirilməsinə qərar verilmiş, Naxçıvanı tərk edən Əli Şəfiq bəyin yerinə Mirzə Nəsrullah Əmirov yerli hökumətin başçısı təyin edilmişdi [27, s. 83-84].

Araz-Türk Cümhuriyyəti. Noyabrın ilk günlərindən osmanlı qüvvələri Naxçıvanı tərk etməyə başladılar. Ordu komandanı Yaqub Şövqü paşanın teleqramında göstərilirdi ki, tərxis olunana ehtiyat zabitlərindən Naxçıvan bölgəsində yaradılan təşkilatda işləmək istəyənlər orada qala bilərlər, ancaq osmanlı forması geyinməsinlər. Alınan əmrə görə Xəlil bəy və yoldaşlarının bir qrupu Naxçıvanda qalırdı. Türk ordusu Naxçıvandan çıxandan sonra bölgədə 5 zabit və 300 əsgər qaldı.

1918-ci il noyabrın 18-də Naxçıvan diyarını və ətraf əraziləri erməni daşnaklarının işğalından qorumaq üçün Araz-Türk Cümhuriyyəti yaradıldı. Araz-Türk Cümhuriyyətinin yaradılması təşəbbüsü ilə Naxçıvan, Şərur müsəlmanları çıxış etmiş və onların təklifi ilə ordubadlılar da bu siyasi tədbirə qoşulmuşlar. Araz-Türk Cümhuriyyətinin hakimiyyət strukturu formalaşdırılmış və Əmir bəy Nərimanbəyov hökumətin sədri seçilmişdir. Hökumətin tərkibi hərbi, maliyyə, inzibati, ədliyyə, xarici işlər, şey-

xülislam və aşirətlər rəisindən ibarət idi. Xəlil bəy Türkiyə dövlətinin Araz-Türk Cümhuriyyətində hərbi müşaviri idi [25, s. 41-42].

Araz-Türk Cümhuriyyətində dövlət, parlament və digər idarəçilik orqanları, 20 tabordan ibarət könüllü xalq dəstələri yaradıldı. Araz-Türk Cümhuriyyətinin sahəsi 8696 kv. km, əhalisi 1 milyon nəfərə çatırdı. Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, Ordubad qəzaları, Sərdarabad, Uluxanlı, Vedibasar, Qəmərli, Mehri və b. ərazilər cümhuriyyətin tərkibində idi. General Vesəl Ünüvar yazmışdır ki, Araz-Türk hökuməti Ordubaddan Sürməliyədək olan torpaqlar bu respublikanın ərazisinə daxildir. Cümhuriyyətin yaradılması məsələsi Qəmərlidə müzakirə edilmiş və sonra Naxçıvan şəhərində yaradılmış və paytaxtı da Naxçıvan şəhəri idi.

Respublika ərazisində milis idarələri, onların sahə şöbələri, taborlar (batalyonlar), süvari alayı yaradıldı. Araz-Türk Cümhuriyyətinin yaratdığı özünümüdafiə qüvvələri, süvari alayı yerli əhali ilə birlikdə diyarın və əhalinin təhlükəsizliyini, ərazinin qorunmasını, onun erməni işğalına düşməsi üçün əzmlə mübarizə aparırdı.

Araz-Türk Cümhuriyyəti fəaliyyəti dövründə (18.11.1918 – 10.03.1919) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Osmanlı dövləti, Cənubi-Qərbi Qafqaz Respublikası ilə əlaqələr yaratmış, Naxçıvan diyarını qoruyub saxlamışdır.

Naxçıvana İngiltərə və ABŞ müdaxiləsi. 1919-cu ilin yanvarında Naxçıvan bölgəsinə çox az miqdarda ingilis hərbi qüvvələri gətirildi. Bir neçə gündən sonra mayor Vilyam Gibbon Naxçıvana gəldi. Onun gəlişinin əsas məqsədi erməni mühacirlərinin məsələsini həll etmək, diyarın iqtisadi və siyasi vəziyyəti ilə tanış olmaq, Araz-Türk Cümhuriyyəti silahlı qüvvələrinin vəziyyətini, bu dövlətin siyasətinə türklərin təsir dərəcəsini öyrənmək olmuşdur. V.Gibbon Naxçıvan hökumətinin səlahiyyətli şəxsləri ilə görüşündə erməni mühacirlərinin məsələsini həll etmək, onları buradakı evlərində yerləşdirmək üçün gəldiyini bildirsə də, müsbət cavab ala bilmədi və geri qayıtdı.

1919-cu il yanvarın 19-da Fridrix Lautenin başçılığı ilə daha bir ingilis heyəti Naxçıvana gəldi [30, s. 87]. F.Lauten Milli Şura üzvləri ilə görüşdükdən sonra münaqişənin qəti həllinə və sərhədlərin müəyyənləşdirilməsinədək bu ərazilərin ingilis komissiyası tərəfindən idarə olunacağını, müsəlmanların silahlı qüvvələrinin Arazdəyən stansiyası və Sədərəkdə, erməni hərbi hissələrinin isə Arazboyu Yaycıda qalacağını bildirdi [4, v. 7-8].

1919-cu il fevralın əvvəllərində Qafqazdakı ingilis hərbi komandanlığının əmri ilə F.Lauten Naxçıvan rayonunun general-qubernatoru təyin edildi. Polkovnik F.Lautenə səlahiyyət verilmişdi ki, "əhalinin əksəriyyətini müsəlmanlar təşkil edən qonşu rayonları da öz general-qubernatorluğuna birləşdirə bilər" [30, s. 88]. İngilislər dəmiryolu, poçt, teleqrafı nəzarətə götürmüş, yerli əhalidən vergi toplanması hüququnu əllərinə keçirmiş, hərbi qüvvələrini Naxçıvan, Culfa, Şahtaxtı və Dəvəlidə yerləşdirmişdilər [36, s. 57]. İngilislər özlərini bitərəf elan etmələrinə baxmayaraq, Naxçıvanın Ermənistana qatılması ideyasını müdafiə edirdilər. Milli Şuranın sədri Cəfərqulu xan və üzvləri 1919-cu il fevralın 26-da general-qubernator F.Lautenə məktub göndərərək bölgənin müsəlmanların iradəsinin əksinə olaraq Ararat Respublikasına verilməsinə etiraz edir və göstərirdilər ki, "müsəlmanlar bizdən heç bir cəhətdən üstün olmayan, əksinə bir çox hallarda bizdən geri qalan ermənilərin qulu ola bilməzlər" [10, v. 2].

İngilis missiyası ermənilərin Naxçıvana qarşı işğalçılıq hərəkətlərinə nəinki mane olmur, əksinə ermənilər silahlandırırdı. Onlar bir tərəfdən Naxçıvanın Azərbaycanın bir hissəsi olduğunu tanıyır, maliyyə və silah vəd edir, digər tərəfdən isə Naxçıvanın daşnak Ermənistanın hakimiyyətinə verilməsi təkliflərini irəli sürürdülər [36, s. 59].

1919-cu il 3 aprel tarixindən F.Lauteni Con Simpson əvəz etdi. Yeni general-qubernatorun fəaliyyəti sayəsində Naxçıvanın Ermənistana tabe etdirilməsi daha da sürətləndi. Onun bilavasitə göstərişi ilə əhalidəki silahlar yığılmağa, Osmanlı təəbələri bölgədən çıxarılmağa başlandı. Azərbaycan hökuməti tərəfindən Naxçıvana göndərilmiş polkovnik Ququşovun başçılığı ilə zabit heyətindən Naxçıvanı tərk etmək tələb olundu [23, s. 66].

Naxçıvanın erməni idarəsinə verilməsinin ilk mərhələsini Britaniyanın Qafqazdakı qoşunlarının komandanı Devi aprelin 17-də Xatisyan ilə Gümrüdə müzakirə etdi. Erməni komandiri Dronun Naxçıvanı silah gücünə tabe etdirmək haqqında planı Devinin Simpsonla görüşündə

bəyənildi [27, s. 167-168]. General Tomson da onların bu məqsədlərini qəbul etdi. Tomson erməni rəhbərlərinə təkilf edirdi ki, Qarabağın və Zəngəzurun Azərbaycana verilməsini qəbul edərlərsə, Qars və Naxçıvanın onların nəzarəti altına keçməsinə kömək edəcəkdir.

Bölgənin Ermənistanın müvəqqəti idarəçiliyinə verilməsi yolunda atılan ən mühüm addımlardan birini də ingilis generalı Devinin mayın 2-də Naxçıvana səfəri təşkil edir. Mayın 5-də Devi Müsəlman Milli Şurasının üzvləri və Naxçıvanın sayılan adamları ilə görüşündə Naxçıvan, Şərur və Ordubad qəzalarının Ermənistan Respublikası ərazisində yerləşdiklərinə görə onun hakimiyyətinin tabeçiliyinə keçməli olduqlarını bildirdi [6, v.4]. Naxçıvan müsəlmanları Ermənistana birləşməkdən qəti imtina etdilər və bunu açıq zorakılıq kimi səciyyələndirdilər. Onlar qəti olaraq bildirdilər ki, erməni hökuməti tanınmayacaq, ermənilərə xidmət edənlər edam ediləcək, əhalinin bölgədən çıxmasına icazə verilməyəcək. Biz yeganə hakimiyyət orqanı olaraq yaradılan Milli Komitəni tanıyırıq [27, s. 121].

İngilislərin bu rayonları ermənilərə vermək fikrindən dönmədiklərini görən naxçıvanlılar bir sıra şərtlər irəli sürdülər. Bu şərtlərin yerinə yetirilməsi zorla ayrılmış vilayətlərin vəziyyətini qismən yüngülləşdirdi. Naxçıvan bölgəsinin Ermənistan Respublikasının müvəqqəti idarəçiliyinə verilməsi barədə ingilis generalı Devi və İrəvan hərbi dəstəsinin rəisi Dro tərəfindən birgə əmr imzalandı. Azərbaycan hökumətinin və yerli müsəlmanların bununla əlaqədar etirazları ingilislər tərəfindən qəbul edilmədi.

Mayın 14-də general Devi və Ermənistanın Baş naziri Q.Xatisyan Naxçıvana gəldilər. Onları Kəlbalı xan, Milli Komitənin üzvləri qarşıladılar. Onlar şəhərdə əhali ilə görüşlərində naxçıvanlıların barışmaz mövqeyinin şahidi oldular. Beləki, Q.Xatisyan müttəfiq dövlətlərin Qafqazdakı nümayəndələrinin – ingilislərin iradəsi ilə Naxçıvanın müvəqqəti olaraq Ermənistanın idarəçiliyinə verilməsi fikrini söyləyərkən tədbirdəki ağsaqqalların kəskin etirazları ilə qarşılaşdı. Naxçıvanlılar öz etirazlarını həmçinin, yazılı surətdə Cənubi Qafqazdakı Britaniya qoşunlarının komandanlığına, Ermənistan, Azərbaycan və müttəfiq dövlətlərin hökumətlərinə bildirdilər. Lakin azərbaycanlı əhalinin etirazları əməli nəticə vermədi və bölgənin əhalisi iyulun sonlarına qədər erməni "idarəçiliyi"altında yaşamalı oldu. Mayın ortalarında Ermənistam hökumətinin qərarı ilə daşnak Varşamyanın başçılığı ilə Naxçıvan general-qubernatorluğu yaradıldı. Daşnaklar yalnız Naxçıvan şəhərinin bir hissəsini və dəmiryolu ətrafındakı əraziləri nəzarətdə saxlaya bilmişdi. Qəzalarda hakimiyyət yerli liderlərin əlində idi. Şərura zabit Həmzəyev, Naxçıvanın şimal sahəsinə Bəhram xan Naxçıvanski, Ordubada Səmədbəyov nəzarət edirdi [36, s. 62].

1919-cu ilin mayın ortalarından iyulun sonlarınadək – təxminən iki aylıq bir müddətdə Naxçıvan bölgəsində erməni "idarəçiliyi" peyda oldu. Həmin müddət çoxlu mühüm siyasi hadisələrlə zəngin olub naxçıvanlıların ermənilərə qarşı qəhrəmancasına mübarizəsi ilə səciyyələnir [30, s. 139]. Azərbaycanlı əhali bir sıra mülahizələri, xüsusilə, bütün işlərin müttəfiq dövlətlər adından görüldüyünü, Devi və Xatisyanın vədlərini nəzərə alaraq əvvəlcə ermənilərə müqavimət göstərmədi. Lakin Naxçıvan Müsəlman Milli Şurasının sədri həmin dövrdə bölgədə baş verən siyasi hadisələr barədə məlumatda yaranmış şəraitdə onların tutduqları mövqeyi belə izah edirdi: "Baxmayaraq ki, hazırda Naxçıvanda erməni mülki qubernatoru və general-qubernatoru vardır, biz hamımız, Naxçıvan rayonunun sakinləri öz təşkilatlarımızı dağıtmamışıq və ingilislərin buradan getməsini və Zəngəzur qəzasının Azərbaycan qoşunları tərəfindən tutulmasını gözləyirik. Azərbaycan bu qəzanı ələ keçirən kimi biz onlarla birləşib elə həmin gün ermənilərə təklif edəcəyik ki, öz avadanlıqlarını bizim ərazidən yığışdırsınlar, əgər biz buna sülh yolu ilə nail olmasaq, silaha əl atacağıq, çünki biz özümüzü Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi hesab edirik..." [14, v.16].

1919-cu il iyunun sonu – iyulun əvvəllərində ingilis qoşunları Naxçıvanı tərk etməyə başladı. Ermənilər ingilislər hələ bölgədən çıxmamış Naxçıvan məsələsini öz xeyirlərinə həll etmək məqsədilə bölgəni azərbaycanlılardan təmizləmək, etnik tərkibdə ermənilərin sayını artırmaq, ölkədə hərbi səfərbərlik aparmaq və Naxçıvan bölgəsinə əlavə qoşun hissələri yeridilməsinə başladılar. Bunun müqabilində naxçıvanlılar da ingilislərin çıxmasından istifadə

edərək erməni "idarəçiliyi"nə son qoymaq üçün bir sıra tədbirlər gördülər.

Naxçıvan əhalisi erməni işğalçılarına qarşı tədricən əsl müharibəyə çevrilən azadlıq mübarizəsinə başladı. Naxçıvan bölgəsinin bir sıra yerlərində könüllü partizan dəstələri ermənilərə qarşı uğurlu əməliyyatlar aparır, onların qüvvələrini sarsıdırdı. Ermənilərə qarşı vuruşan könüllülərin sayı 10 minə çatırdı. İrəvandakı səlahiyyətli nümayəndə M.Təkinski vasitəsi ilə Azərbaycan hökuməti naxçıvanlılara geniş siyasi, diplomatik və maliyyə yardımı göstərirdi [25, s. 64-65].

Ermənilərin bölgədəki ağalığına son qoyulması ilə nəticələnən əsas hərbi hadisələr 1919-cu il iyul ayının son ongünlüyündə baş verdi. Naxçıvan şəhəri ətrafında, Şahtaxtı, Yengicə və Noraşen stansiyalarında hərbi sursat cəhətdən daha üstün olmalarına baxmayaraq, erməni qüvvələri məğlub edildilər, çoxlu silah və sursat, zirehli qatar ələ keçirildi. Şahtaxtıda erməni qarnizonu və Naxçıvandakı qoşunlara köməyə gələn Humba paşanın – "Yapon"un eşalonu darmadağın edildi. Xanlıqlar kəndi döyüşsüz təslim oldu, 5 zabit, 95 əsgər əsir alındı, 600 tüfəng qənimət götürüldü [28, s. 81].

General Şelkovnikovun qüvvələri Naxçıvan şəhərində bir müddət müqavimət göstərsə də iyulun 24-də o, şəhəri tərk etməli oldu. Ordubad bölgəsi üç günlük döyüşlərdən sonra ələ keçirildi. Düşmənin Vedidə möhkəmlənmək cəhdi də baş tutmadı, ermənilər burada 4 min canlı qüvvə itirdi.

Naxçıvan bölgəsində ingilislərin "himayəsi" altında silah gücünə yaradılmış erməni "idarəçiliyi" iflasa uğradı və biabırçılıqla başa çatdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin baş naziri N.Yusifbəyli 1919-cu il avqustun 18-də parlamentdəki çıxışında bu barədə demişdi ki, İrəvan quberniyasının bütün türk rayonu, o cümlədən də Naxçıvan öz qüvvələri ilə istilaçıları devirərək təbii orqanizm saydığı Azərbaycanla birləşməyə hazır olduğunu bildirmişdi [30, s. 155].

1919-cu ilin yayında Naxçıvan bölgəsində ingilislərin mövqelərinin zəiflədiyini görən ABŞ burada daha fəal siyasət yeritməyə başladı. Qafqazda nüfuz dairəsini qazanmaq uğrunda İngiltərə ilə rəqabətə girən Birləşmiş Ştatlar Şimali Azərbaycanın, xüsusi ilə də Naxçıvan bölgəsinin strateji mövqeyinə mühüm əhəmiyyət verir, ermənilərin bu diyarı ələ keçirmək niyyətlərindən öz məqsədləri üçün istifadə edərək, müxtəlif vasitə və üsullarla bölgədə möhkəmlənməyə çalışırdı [36, s. 66]. ABŞ əsasən, daşnakpərəst mövqedən çıxış etsə də, bölgəyə kifayət qədər hərbi qüvvə gətirə bilməməsi, yerli azərbaycanlı əhalinin çox güclü müqaviməti, AXC hökumətinin prinsipial mövqeyi və s. görə ikili siyasət yeridirdi. Belə ki, 1919-cu il avqustun 22-də Paris konfransının Ermənistana Ali komissar təyin etdiyi polkovnik V.Haskel Ermənistandakı çıxışında daşnakların bu qəzalara qarşı irəli sürdükləri ərazi iddialarını müdafiə etdiyini bildirmişdi. Avqustun 29-da Bakıda Baş nazir N.Yusifbəyli, Xarici İşlər naziri M.Cəfərov və b. ilə görüşündə bölgənin Azərbaycanın idarəçiliyində saxlanacağını elan etmişdi [30, s. 170].

1919-cu ilin sentyabrında V.Haskel Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz torpaqlarını əhatə edən "bitərəf zona" yaradılması layihəsini Azərbaycan hökumətinə təqdim etdi. Bu layihəyə görə "bitərəf zona" polkovnik V.Haskelin təyin etdiyi amerikalı qubernatorun idarəsində olmalı idi. "Bitərəf, yaxud neytral zona" yaradılması haqqında Haskelin birinci layihəsi yerli hakimiyyət orqanlarının tamamilə Amerika qubernatoruna tabeliyini nəzərdə tuturdu. Bu layihəyə görə Şərur və Naxçıvan qəzaları amerikalı qubernatorun başçılığı ilə müttəfiqlərin idarəsi altında olan zonanı təşkil etməli idi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti V.Haskelin layihəsini qəbul edə bilməzdi. Hələ 1919-cu il 28 fevral tarixli qərarı ilə AXC hökuməti Naxçıvan general-qubernatoru yaratmış və Bəhram xan Naxçıvanskini oraya qubernator təyin etmişdi [5, v.2]. Xarici İşlər naziri M.Cəfərovun V.Haskelə göndərdiyi teleqramda "bitərəf zona" yaradılmasına qəti etiraz olunur, bölgənin yalnız Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi kimi Amerika general-qubernatorluğu tərəfindən idarə edilməsinə razılıq verilirdi.

V.Haskelin layihəsi əsasında Naxçıvanda general-qubernatorluğun yaradılması yerli azərbaycanlı əhalinin də kəskin etirazına səbəb oldu. Onların nümayəndələrinin 1919-cu il sentyabrın 9-da Haskelə təqdim etdiyi tələbnamədə, eləcə də həmin ilin oktyabrın 1-də Naxçıvanda S.Cəmillinskinin, Xəlil bəyin və Kəlbalı xanın V.Haskelin nümayəndəsi A.Robenzonla görü-

şündə Naxçıvan, Şərur, Dərələyəz, Vedibasar və Millistan əhalisinin əksəriyyətinin Azərbaycan türkləri olduğunu, bu ərazilərin iqtisadi, siyasi, mədəni və strateji cəhətdən Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olduğunu və öz qanları ilə azadlıq qazandıqlarını nəzərə çatdırmışdı [15, v.73].

Müttəfiqlərin Ali komissarının Azərbaycan üzrə müvəkkili Ceyms Rey 1919-cu il oktyabrın 16-da Müsəlman Milli Şurasına və Kalbalı xana göndərdiyi məktubunda Naxçıvan və Şərur rayonlarının müttəfiq idarəçiliyində saxlanıldığını, orada Amerika general-qubernatorluğunun yaradıldığını, ABŞ ordusunun mühəndisi, polkovnik Edmond L.Dellinin ona başçı təyin edildiyini və oktyabrın 23-də Naxçıvana gəlib vəzifələrinin icrasına başlayacağını çatdırırdı [28, s. 92; 30, s. 200].

1919-cu il oktyabrın 24-də Naxçıvana gələn C.Rey S.Cəmillinski, Kalbalı xan və Xəlil bəylə görüşündə V.Haskelin Naxçıvanda general-qubernatorluq yaradılması haqqında bəyanatını elan etdi. Bəyanatda, həmçinin bölgədə yaşayan xalqların sayına görə erməni və azərbaycanlılardan ibarət Mərkəzi Şuranın yaradılması, bölgədən Azərbaycan və Ermənistan qoşunlarının çıxarılması, dəmiryolun və teleqrafın qubernatorun nəzarəti altında qalacağı, idarəetmə xərclərinin yerli büdcə hesabına ödənilməsi bildirilirdi [14, v. 76]. Lakin Naxçıvan rəhbərləri öz mövqelərində qalaraq C.Reyin təkliflərini qətiyyətlə rədd etdi. Ertəsi gün ictimaiyyətin geniş nümayəndələri amerikalı nümayəndələr ilə görüşündə də əhalinin yalnız Azərbaycan hökumətini tanıdığı amerikalı nümayəndələrin nəzərinə çatdırıldı. Bölgənin azərbaycanlı əhalisinin güclü müqaviməti ilə rastlaşan C.Rey Delinin burada general-qubernator kimi deyil, müttəfiqlərin Ali komissarlığının nümayəndəsi kimi qalması ilə razılaşdı.

Beləliklə, Naxçıvan əhalisinin inadlı mübarizəsi və Azərbaycan hökumətinin ciddi səyləri nəticəsində amerikalıların bölgəni "bitərəf zona"ya çevirmək və orada Amerika general-qubernatorluğu yaratmaq yolu ilə Naxçıvanı Azərbaycandan ayırmaq cəhdləri boşa çıxdı. Məqsədlərinə nail ola bilməyən Amerika nümayəndələri 1919-cu ilin sonu – 1920-ci ilin əvvəllərində Naxçıvanı birdəfəlik tərk etdilər [11, v. 121].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə əlaqələrin möhkəmlənməsi. Ermənilərin Naxçıvan bölgəsindən qovulması regionun Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə əlaqələrini möhkəmlətdi. Bundan istifadə edən respublika hökuməti öz nümayəndəsi Səməd bəy Cəmillinskini 11 avqust 1919-cu il tarixdə buranın müvəqqəti general-qubernatoru təyin etdi [30, s. 159].

Erməni işğalına son qoyulduqdan sonra bölgənin idarə edilməsində çox mürəkkəb vəziyyət yaranmışdı. Əslində hakimiyyət üç qüvvənin: Azərbaycan hökumətinin bölgədəki nümayəndəsi – general-qubernator S.Cəmillinskinin, Türkiyənin hərbi nümayəndəsi Xəlil bəyin və Kəlbalı xan və onun tərəfdarlarının əlində idi. Bölgənin ermənilərdən azad edilməsində onlar birgə mübarizə aparsalar da hakimiyyət bölgüsündə, diyarın idarə edilməsində, xarici oriyentasiya və s. məsələlərdə onlar arasında kəskin fikir ayrılıqları var idi.

General-qubernator S.Cəmillinski Naxçıvanda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin xəttini yeridir və diyarın Azərbaycanla əlaqələrini daha da möhkəmləndirməyə çalışırdı. Naxçıvan bölgəsində öz mütləq hakimiyyətini qurmağa və müstəqil fəaliyyət göstərməyə çalışan Kəlbalı xan və 1919-cu ilin yayında yenidən Naxçıvana qayıtmış, bölgəni Türkiyənin nüfuz dairəsinə qatmağa çalışan Xəlil bəy arasında münasibətlər kəskinləşmiş, onlar arasında ziddiyətlər yaranmışdı. Bu ziddiyətləri aradan qaldırmaq məqsədi ilə S.Cəmillinski Xəlil bəyi Naxçıvan qoşunlarının baş komandanı, rütbəsi artırılmış Kəlbalı xanı isə onun köməkçisi, eyni zamanda, Naxçıvan qoşun dəstəsinin komandiri təyin etmişdi [23, s. 85]. S.Cəmillinski Naxçıvanda Azərbaycan hökumətinin nüfuzunu yüksəltmək və çoxhakimiyyətliliyə son qoymaq üçün bölgəyə nizami qoşun hissələrinin göndərilməsini, yerli xəzinənin pul vəsaiti ilə təmin edilməsini və s. kimi addımların atılmasını hökumətdən xahiş edirdi.

Naxçıvan diyarının idarə edilməsini yaxşılaşdırmaq və onun sosial-iqtisadi problemlərini həll etmək üçün dövlət orqanları fəaliyyətə başlamışdı. Bu problemlər içərisində qaçqınlar problemi xüsusi yer tuturdu. Erməni hökumətinin təcavüzkar siyasəti nəticəsində İrəvan quberniyasından Naxçıvan ərazisinə pənah gətirmiş qaçqınların sayı 70 mindən artıq idi [9,

v.4]. Bölgədəki qaçqınların yerləşdirilməsi və təmin olunması üçün B.Şahtaxtinskinin başçılığı ilə Qaçqınlar Komitəsi yaradıldı.

Naxçıvanda hərbi-siyasi vəziyyət və sovetləşmə. Bu dövrdə Naxçıvan bölgəsində hərbi-siyasi vəziyyət yenidən gərginləşməyə başladı. Erməni daşnakları tərəfindən bütün sərhəd boyu Naxçıvan mahalının Vedibasardan Ordubada qədər bölgəyə hücum üçün hazırlıqlar görülür, nizami silahlı qüvvələr cəmləşdirilirdi. 1920-ci ilin yanvarında Naxçıvanı işğal etmək üçün daşnak Ermənistanı yeni cəhd göstərdi. Naxçıvan rəhbərləri arasında birliyin olmaması vəziyyəti çətinləşdirirdi. 1920-ci ilin martında Cavid bəyin xahişi ilə Kazım Qarabəkir paşanın qərarı ilə Naxçıvana Əli Teymur bəyin komandanlığı altında 50 nəfərdən ibarət yeni türk qoşun hissəsi gəldi [36, s. 72]. Kəlbalı xanın, Ədib bəyin, Abbasqulu bəy Şadlinskinin başçılığı ilə yerli azərbaycanlılar erməni quldur dəstələrinə layiqli cavab verdilər və İrəvanın 8 kmliyinə qədər çatdılar [27, s. 274].

Türkiyə milli azadlıq hərəkatının liderləri Antantanın işğalçılıq planlarına qarşı mübarizədə yeganə müttəfiq Sovet Rusiyasını görür və onunla yaxınlaşmağa can atırdı. Sovet Rusiyası ilə Türkiyə arasında əlaqənin, ancaq Naxçıvan ərazisi vasitəsilə mümkün olacağını başa düşən Mustafa Kamal hökuməti Azərbaycanda bolşevizmin hakimiyyətə gəlməsində maraqlı olmuş, XI Ordu ilə sıx əlaqə yaradılmışdı.

1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti devrildi və bolşeviklər hakimiyyətə gəlməklə Şimali Azərbaycan sovetləşdirildi. Aprel çevrilişindən sonra Ermənistan hökuməti bildirdi ki, əgər Azərbaycan Şərur-Dərələyəz qəzasından və Naxçıvan rayonundan imtina edərsə, o da Qarabağ və Zəngəzurun Azərbaycana birləşdirilməsinə razılıq verər. Azərbaycan İnqilab Komitəsinin sədri N.Nərimanov bu təklifi rədd edərək, Culfa və Naxçıvanın sovet qoşunları tərəfindən dərhal tutulmasını və Azərbaycana birləşdirilməsini təkidlə tələb edirdi.

Erməni basqınlarından cana doymuş yerli əhali 1920-ci ilin iyulunda məktubla N.Nərimanova və Q.Orconikidzeyə müraciət etdi. Məktubda deyilirdi: "Yerli əhali öz qüvvəsi ilə daşnaklardan müdafiə olunur, Qırmızı ordunun köməyi ilə bizim diyarı azad etməyi və Azərbaycanla birləşdirməyi təmin etməyi təvəqqe edirik" [17, v. 252].

Beləliklə, iyulun 28-də Naxçıvanda sovet hakimiyyətinin qurulması ilə Naxçıvan Sovet Sosialist Respublikası elan edildi və respublikanın ali hakimiyyət orqanı – Naxçıvan İnqilab Komitəsi (M.Bektaşov, A.Qədimov, A.Bağırov, F.Mahmudbəyov, Q.Babayev, Q.Əsgərov, N.Nəcəfov) yaradıldı. Avqustun 10-da Naxçıvan İnqilab Komitəsi tərəfindən Azərbaycan SSR XKS-in sədri N.Nərimanova göndərilən məktubda deyilirdi: "Naxçıvan camaatının çox böyük əksəriyyətinin qərarı ilə Naxçıvan diyarı özünü Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsi hesab etmişdir" [36, s. 82].

1920-ci ilin oktyabrında G.Əsgərov Naxçıvan İnqilab Komitəsinin sədri təyin olunur və 10 şöbə yaradılır.

Sovet Rusiyasının ikili siyasəti. Bu dövrdə Sovet Rusiyası yenə ikili siyasət yeridirdi. Bir tərəfdən erməni daşnak qüvvələri ilə müharibə aparır, digər tərəfdən isə onlarla danışıq aparırdı. Məhz Sovet Rusiyasının təşəbbüsü ilə 1920-ci il avqustun 10-da daşnak Ermənistanı ilə barışıq sazişi imzalandı [28, s. 151]. Sazişə görə tərəflər hərbi əməliyyatları dayandırmalı, erməni qoşunları Şahtaxtı-Xok-Əznəbürd-Sultanlı, daha sonra Küküdən şimala və Bazarçaydan qərbə uzanan demarkasıya xəttində dayanmalı, sovet qoşunları isə Qarabağ, Zəngəzur və Naxçıvanı tutmalı idilər. Gümrü-Şahtaxtı-Culfa dəmiryolundan ermənilər qeyri-hərbi məqsədlər üçün istifadə edə bilərdilər. Beləliklə, Azərbaycanın iştirakı olmadan onun torpaqlarının məsələsi müzakirə olunur, Ermənistanla danışıqlarda Sovet Rusiyası onun adından çıxış edirdi.

Erməni tərəfi Dərələyəz, Zəngəzur, Ordubad, Şərur, Şahtaxtı ərazilərinə basqınlar edir, onları tutmağa çalışırdı. Türk və sovet qoşunları ilk dəfə olaraq ermənilərə qarşı birgə döyüşə girdi və daşnakları məğlub etdilər. 1920-ci ilin noyabr-dekabr aylarında bütün Şərur qəzası ermənilərdən təmizləndi [28, s. 161].

Çox qəribə idi ki, Naxçıvanda olan bolşevik ordusu Ermənistanla müharibə apardığı halda, həm də onlarla siyasi və diplomatik danışıqları davam etdirirdi. Bu danışıqlarda Azərbaycanın mübahisəsiz torpaqlarının Ermənistana verilməsi məsələsi müzakirə olunurdu. Bunu

bilən Nəriman Nərimanov Leninə göndərdiyi məktubda yazırdı: "Dəhşətli vəziyyət yaranmışdır. Mərkəz Gürcüstanın və Ermənistanın müstəqilliyini, Azərbaycanın istiqlaliyyətini tanımış, lakin eyni zamanda həmin mərkəz Azərbaycanın tamamilə mübahisəsiz ərazilərini Ermənistana verir..." [16, v. 1].

Sovet Rusiyası Ermənistanı öz tərəfinə çəkmək, öz nüfuz dairəsinə almaq üçün Azərbaycanın əzəli torpaqları olan Naxçıvan və Zəngəzuru Ermənistana verməyi planlaşdırırdı. Bu yolla həm də Ermənistanı sovetləşdirmək istəyirdi. Sovet Rusiyasının Azərbaycanın bu bölgəsinə dair planlarını İ.Stalinin 1920-ci ilin noyabrın 9-da Bakıdakı çıxışında dediyi bu sözlər də təsdiqləyir: "Əgər Zəngəzur və Naxçıvanın kimə məxsus olmasını bilmək istəyirlərsə, onları Ermənistanın indiki hökumətinə vermək olmaz, orada sovet hökuməti yaranarsa vermək olar" [15, v. 30].

İ.Stalinin bu fikri özünü çox gözlətmədi. 1920-ci il noyabrın 29-da Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan dərhal sonra Azərbaycan torpaqlarının Ermənistana verilməsi istiqamətində konkret addımlar atılmağa başlandı.

Ermənistanın bolşeviklərin nəzarəti altına keçməsi ilə əlaqədar Azərbaycan Hərbi İnqilab Komitəsi 1 dekabr 1920-ci ildə bəyanatla çıxış etdi. HİK-in sədri N.Nərimanovun imzası ilə yayılan bəyanat Rusiyanın diqtəsi ilə yazılmışdı və "iki sovet respublikası arasında ərazi mübahisələrinin" Azərbaycanın milli mənafelərinə zidd şəkildə həll edilməsinə yönəlmişdi. Bəyanatda deyilirdi: "...Bundan sonra heç bir ərazi əsrlər boyu qonşu olan iki xalqın qanının tökülməsinə səbəb ola bilməz. Zəngəzur və Naxçıvan qəzaları Sovet Ermənistanının ayrılmaz hissəsidir. Dağlıq Qarabağın zəhmətkeş kəndlilərinə isə öz müqəddəratını təyin etmək hüququ verilir" [32, v. 6]. Bu qərarı AK(b)P Mərkəzi Komitəsi qəbul etmişdi, N.Nərimanov bunu sadəcə bəyan etmişdi. N.Nərimanov orada çalışan 11 nəfərdən biri idi. S.Orconikidze İ.Stalinə təklif etmişdi ki, belə təşəbbüs Azərbaycan İnqilab Komitəsinin sədri N.Nərimanovdan gəlməli idi. Onda Rusiya bu məsuliyyətdən kənar qalırdı [26, s. 292]

Q.Orconikidze dekabrın 2-də Azərbaycan torpaqlarının Ermənistana verilməsi barədə Rusiya rəhbərliyinə məlumat verir və həmin gün RSFSR ilə Sovet Ermənistanı arasında bu bəyanatı "bəşəriyyət tarixində nümunəsi olmayan mühüm əhəmiyyətli tarixi akt " adlandırır.

Bu məlumatdan xəbər tutan Naxçıvan əhalisi kəskin etirazlarını bildirir və buna yol verməyəcəklərini bəyan edirlər. Vəziyyətin gərginləşdiyini görən Azərbaycan rəhbərliyi Hərbi İnqilab Komitəsinin üzvü, Ədliyyə komissarı Behbud Şahtaxtinskini dekabrın 15-də Naxçıvana göndərdi. B.Şahtaxtinski Naxçıvan şəhərində, Şərur və Ordubadda əhali ilə keçirdiyi görüşlərdə 1920-ci il 1 dekabr tarixli bəyanatı ilə əlaqədar əsil həqiqəti əhaliyə söyləməli oldu: "Mən Azərbaycan İnqilab Komitəsinin üzvü kimi B.Vəlibəyovu vəzifəsindən azad edib, özümlə Bakıya aparacağam. Siz torpağınızla birlikdə öz müstəqilliyinizi saxlamaq istəyirsinizsə, burada istinad edə biləcəyiniz yeganə qüvvə Türkiyə qoşunlarıdır. Xalq bu qoşunların ətrafında sıx birləşməlidir. Sizin müstəqilliyinizi və torpağınızı yalnız onlar qoruyacaqlar və sizi ağır fəlakətdən xilas edəcəklər" [33, v. 1].

B.Şahtaxtinskinin əhali ilə görüşləri və söhbətləri öz nəticəsini verir. Diyarın əhalisi Azərbaycanın himayəsi altında olmaqla Naxçıvanda müstəqil sovet respublikası yaradılmasını tələb edirlər. Naxçıvan əhalisinin qətiyyətli mövqeyi mərkəzin öz mövqeyini müəyyən qədər də olsa dəyişməsinə səbəb oldu. Naxçıvanın azərbaycanlı əhalisinin qətiyyətli və inadlı mübarizəsi ermənilərin Naxçıvan barəsindəki planlarını pozur. Məkrli niyyətlərini hələlik pərdələyən ermənilər və Ermənistan İnqilab Komitəsi 1920-ci il dekabrın 28-də Naxçıvanı müstəqil sovet respublikası kimi tanımış və bu ərazi ilə əlaqədar iddialarından imtina etmişdir [28, s. 188]. Əslində Ermənistanın Naxçıvanı Azərbaycanın bir hissəsi kimi deyil, müstəqil respublika kimi tanıması onun düşünülmüş, məkrli planlarının tərkib hissəsi idi. Naxçıvanı müstəqil qurum kimi tanımaqla Ermənistan gələcəkdə onu ilhaq etmək niyyəti güdürdü.

Naxçıvan ərazisini Azərbaycandan ayıran Zəngəzur mahalının Ermənistana verilməsi Naxçıvanın muxtariyyət məsələsini zəruri edirdi. Ümummilli lider Heydər Əliyevin qeyd etdiyi kimi: "Əgər Zəngəzur mahalının Ermənistana verilməsi olmasaydı, bəlkə də Naxçıvanın muxtariyyəti də lazım deyildi və Azərbaycan

vahid əraziyə malik olan bir ölkə idi" [21, s. 75].

Naxçıvan diyarının əhalisi Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının tərkibində muxtariyyət tələb edirdi. 1921-ci ilin yanvarında Azərbaycan, Ermənistan və Rusiya nümayəndələrinin təşəbbüsü ilə keçirilmiş rəy sorğusunda Naxçıvan əhalisinin 90%-dən çoxu Naxçıvan diyarının muxtariyyət statusunda Azərbaycan SSR-in tərkibində qalmasına səs verdi [30, s. 301; 37, s. 138]. Bu rəy sorğusunun nəticəsi Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində saxlanılmasında mühüm rol oynadı.

Gümrü, Moskva və Qars müqavilələri. 1920-ci il dekabrın 2-də Gümrüdə Türkiyə ilə Ermənistanın daşnak hökuməti arasında müqavilə imzalandı. Müqavilənin ikinci və on ikinci maddələri bilavasitə Naxçıvanla bağlı idi. İkinci maddəyə görə Naxçıvanın ərazisi və statusu aşağıdakı şəkildə müəyyənləşdirilirdi: Kükü dağı – Həməsür dağı – Qurdqulaq kəndi – Saat dağı – Arpaçay evləri – Gömürlü dağı – Saray bulağı – Ararat stansiyası – Araz çayı – Aşağı Qarasu çayının töküldüyü yerdən keçən zolağın cənubundakı (Naxçıvan, Şahtaxtı, Şərur) ərazisinə, daha sonra referendumla təyin olunacaq idarə formasına və bu idarənin əhatə edəcəyi torpaqlara Ermənistanın müdaxilə etməyəcəyi, bu ərazidə hələlik Türkiyənin himayəsində yerli idarə yaradılması nəzərdə tutulurdu. On ikinci maddəyə görə isə Türkiyə Şərur-Şahtaxtı-Naxçıvan-Culfa yolu və İran-Maku-Ermənistan tranzit yolunun təhlükəsizliyinə təminat verirdi.

Naxçıvan məsələsində N.Nərimanovun əvvəlki mövqeyindən fərqli olaraq sonradan prinsipial mövqe tutması, onun adından B.Şahtaxtinskinin Moskvada apardığı danışıqlar Moskvanın Naxçıvan məsələsinə münasibətinin dəyişməsinə və nəticə etibarı ilə Naxçıvana Azərbaycanın tərkibində muxtariyyət statusu verilməsinə təsir etdi. Ümumiyyətlə, Naxçıvan Diyar İnqilab Komitəsinin və Xalq Komissarları Sovetinin sədri, Azərbaycanın Ədliyyə komissarı, Rusiyada Azərbaycan SSR-in səlahiyyətli nümayəndəsi, Azərbaycan SSR-in Fəhlə-Kəndli Müfəttişi, Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetinin sədr müavini kimi çox məsul vəzifələrin öhdəsindən layiqincə gələn Behbud Şahtaxtinskinin Naxçıvanın muxtariyyət statusu qazanmasında çox böyük xidməti olmuşdur. O, fəaliyyəti dövründə Azərbaycan SSR-in müxtəlif problemləri ilə bağlı RSFSR XKS-in sədri V.Leninə teleqramlar vurmuş, məktublar yazmış, bu məktublara bir sıra arayışlar da əlavə etmişdir. Onun V.Leninə göndərdiyi məktub və arayışlar içərisində 1921-ci il martın 1-də göndərdiyi teleqram və ona daxil etdiyi əlavələrin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Onun V.Leninə ünvanladığı bu teleqramda Naxçıvan, Zəngəzur, Dağlıq Qarabağ ərazilərinin gələcəyindən duyulan narahatlığı çatdırmış, bu mahalların milli tərkibi və coğrafiyasına dair arayışları da əlavə etmiş, Güney Qafqazda sərhəd məsələləri və xüsusilə də Naxçıvan bölgəsi ilə bağlı faydalı təkliflər irəli sürmüşdü [30, s. 304]. Martın 7-də V.Leninin dərkənarı ilə müzakirə üçün Siyasi Büroya göndərilən həmin məktuba martın 16-da Stalinin, Çiçerinin və b. iştirakı ilə baxılmış, B.Şahtaxtinskinin təklifi nəzərə alınmaqla Azərbaycanın himayəsində Naxçıvana muxtariyyət statusu verilməsi barədə qərar qəbul olunmuşdu.

Naxçıvanın Azərbaycan SSR-in himayəsi altında olan muxtar ərazi statusu RSFSR ilə Türkiyə arasında imzalanmış "Dostluq və qardaşlıq haqqında"kı müqavilədə də öz əksini tapdı. 1921-ci il martın 16-da imzalanan Moskva müqaviləsinin 3-cü maddəsinə əsasən belə bir qarşılıqlı razılığa gəlindi ki, "Naxçıvan vilayəti bu müqavilənin I (C) əlavəsində göstərilən sərhədlərdə Azərbaycanın himayəsi altında, həmin protektoratı Azərbaycanın heç bir üçüncü dövlətə güzəştə getməməsi şərti ilə muxtar ərazi təşkil edir". "Naxçıvanın ərazisi" adlı I (C) əlavəsində bölgənin sərhədləri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilirdi: "Ararat stansiyası – Saray Bulaq dağı – Kömürlü dağ – Sayat dağı (7868) – Qurdqulaq kəndi – Həməsür dağı (8060) – 8022 yüksəkliyi – Kükü dağı (8282) və keçmiş Naxçıvan qəzasının şərq inzibati sərhədi" [24, s. 137-138; 35, s. 33, 38]. Bununla da Naxçıvanın ərazi mənsubiyyəti məsələsinə bir aydınlıq gətirildi.

1921-ci il oktyabrın 13-də RSFSR-in nümayəndəsinin iştirakı ilə Azərbaycan SSR, Ermənistan SSR, Gürcüstan SSR ilə Türkiyə arasında imzalanan Qars müqaviləsinə əsasən, Naxçıvanın ərazisi, sərhədləri daha da dəqiqləşdirildi. Müqavilənin 5-ci maddəsi və 3-cü əlavəsi Naxçıvanın ərazi mənsubiyyəti məsələsini bir daha təsdiqlədi, onun sərhədlərini qəti surət-

də müəyyənləşdirdi [3, v. 9-19]. Burada göstərilirdi ki, Naxçıvan vilayəti bu müqavilənin 3-cü əlavəsində müəyyən edilmiş sərhədlərdə Azərbaycanın himayəsi altında muxtar bir ərazi olduğu məsələsində müttəfiqdirlər. Müqavilə maddəsindən də göründüyü kimi, burada Moskva müqaviləsinin üçüncü maddəsinin müəyyən bir hissəsi, yəni, "Azərbaycan bu himayəçilik haqqını üçüncü bir dövlətə heç bir zaman güzəştə gedə bilməməsi" öz əksini tapmamışdı.

"Naxçıvanın ərazisi" adlı 3 nömrəli əlavədə bögənin sərhədləri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirildi: "Urmiya kəndi, oradan düz xəttlə Arazdəyən stansiyasına (bu stansiyanı Ermənistan SSR-də saxlamaqla), sonra düz xəttlə qərbi Daş-Burun dağına (3142) və daha sonra suayrıcı xətlə şərqi Daş-Burun dağı (4108) və Cəhənnəmdərəsi çayından keçməklə "Bulaq"dan cənuba, Bağırsaq dağı (6607), (6587 suayrıcı xətti ilə və buradan keçmiş İrəvan, Şərur-Dərələyəz qəzalarının inzibati sərhədi ilə 6625 yüksəkliyindən keçərək Kömürlü dağına (6839), (6930) və daha sonra 3080 – Sayatdağ (7868) yüksəklikləri ilə Qurdqulaq kəndi, Həməsür dağı (8160), 8022 yüksəkliyi, Kükü dağı (10282) və keçmiş Naxçıvan qəzasının şərq inzibati sərhədi" [17, v. 114-115].

Qars müqaviləsinin mühüm əhəmiyyətindən biri Naxçıvanın statusu məsələsində razılığa gələn tərəflərin müəyyən edilməsidir. Bunlar Türkiyə, Azərbaycan və Ermənistan hökumətləri idi. Qars müqaviləsi ilə Ermənistan da Naxçıvanın Azərbaycan ərazisi olduğunu rəsmən təsdiq etdi. Müqavilənin ən əhəmiyyətli tərəflərindən biri də onun müddətsiz imzalanması idi.

Bununla belə, Moskva müqaviləsindən fərqli olaraq Naxçıvanın statusu və tabeçiliyinə aid Azərbaycanın himayəçilik hüququ haqqında müddəa Qars müqaviləsində əks olunmamışdır.

Ümummilli lider Heydər Əliyev beynəlxalq Qars müqaviləsinin tarixdəki yerini və rolunu yüksək qiymətləndirərək demişdir: "Naxçıvan Azərbaycanın əsas torpağından ayrı düşdüyünə görə Naxçıvanın bütövlüyünü, təhlükəsizliyini, dövlətçiliyini, muxtariyyətini gələcəkdə də təmin etmək üçün Qars müqaviləsi bizim üçün çox böyük, əvəzi olmayan sənəddir..." [21, s. 9].

Cənubi Qafqaz respublikalıları ilə Türkiyə arasında imzalanan Qars müqaviləsi Naxçıvanın ərazi mənsubiyyəti məsələsini bir daha təsdiqlədi və onun sərhədlərini qəti surətdə müəyyənləşdirdi.

Beləliklə, 1917-ci ildən mübarizə aparan naxçıvanlıların arzuları gerçəkləşdi, bölgənin ərazi mənsubiyyəti məsələsi Azərbaycan üçün qanuni və ədalətli qaydada həll olundu.

Naxçıvan bölgəsi muxtariyyət əldə etsə də, muxtar respublikanın yaradılması xeyli uzandı. 1924-cü ilədək bir sıra müzakirələr aparılmış, hətta muxtar respublikanın statusu aşağı salınmışdır. Əslində bunun üçün heç bir hüquqi əsas yox idi.

Naxçıvan diyarı haqqında Əsasnamə və Konstitusiya hazırlandı. Əsasnamədə deyilirdi: "Naxçıvan diyarı Azərbaycanın protektoratlığı altında muxtar respublika elan edilsin və Naxçıvan Sovet Sosialist Respublikası adlandırılsın" [30, s. 313].

1922-ci ilin noyabrında V.İ.Leninin sədrliyi ilə RK(b)P MK-nın Siyasi Bürosu Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaradılmasının zəruriliyi barədə qərar qəbul etdi [30, s. 312].

Bir sıra təşkilatlarda müzakirələrdən sonra 1923-cü il iyunun 16-da Naxçıvan muxtar diyara çevrildi. Bunu bilən Türkiyə Cümhuriyyəti öz etirazını bildirdi. 1924-cü il yanvarın 4-də Zaqafqaziya MİK Naxçıvan diyarını Naxçıvan MSSR elan etdi, 1924-cü il fevralın 9-da Azərbaycan MİK Naxçıvan diyarının Naxçıvan MSSR-ə çevrilməsi haqqında dekret qəbul etdi.

Yuxarıda qeyd edildiyi Əsasnamədə, həm də 1926-cı il aprelin 18-də qəbul edilmiş Naxçıvan MSSR-in birinci Konstitusiyasında Naxçıvanın muxtariyyət statusunun hüquqi bazası əsaslandırıldı. Naxçıvan MSSR-in sonrakı konstitusiyalarında da Naxçıvan Azərbaycan SSR-in tərkibində muxtar respublika kimi göstərilmişdir.

Naxçıvanın muxtariyyət statusunun hüquqi cəhətdən möhkəmləndirilməsində 1995-ci il noyabrın 12-də qəbul edilmiş müstəqil Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının mühüm rolu oldu. Konstitusiyanın 134-cü maddəsinin ilk bəndində deyilir: "Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycan Respublikasının tərkibində muxtar dövlətdir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının statusu bu Konstitusiya ilə müəyyən edilir. Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbay-

can Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsidir" [19, s. 53].

Naxçıvan Muxtar Respublikasının yeni Konstitusiyasında Naxçıvan muxtar dövlət kimi ifadə olunmuş və onun Azərbaycan Respublikası tərkibində demokratik, hüquqi, dünyəvi muxtar respublika olduğu təsbit edilmişdir [34, s. 6].

Muxtar respublikanın statusunun və sərhədlərinin beynəlxalq təşkilatlar səviyyəsində tanıdılması istiqamətində də ardıcıl tədbirlər həyata keçirilir. 2012-ci il oktyabrın 16-18-də Avropa Şurasının Yerli və Regional Hakimiyyətlər Konqresinin Strasburqda keçirilən 23-cü plenar sessiyasında qəbul olunan sənədlərin birində Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə bağlı çox mühüm və tarixi əhəmiyyət daşıya biləcək məqam əks olunmuşdur. Sənəddə qeyd olunur ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının konstitusion-hüquqi statusu Azərbaycan Respublikası və Naxçıvan Muxtar Respublikasının konstitusiyalarına, habelə hazırda qüvvədə olan iki beynəlxalq müqaviləyə əsaslanır.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdə Naxçıvanla bağlı verdiyi sərəncamlar, ərazi bütövlüyü və təhlükəsizliyi üçün gördüyü tədbirlər, muxtariyyət statusunun hüquqi cəhətdən möhkəmləndirilməsi və həlli vacib olan digər məsələlərin həyata keçirilməsi Naxçıvanın hərtərəfli inkişafını təmin etmişdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının təşkili bu bölgənin 100 illik tarixi taleyində, onun ərazisinin qorunub saxlanılmasında və təhlükəsizliyinin təmin edilməsində çox mühüm rola malik olmuşdur. Bu illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycanın iqtisadi qüdrətinin yüksəlməsinə və hərtərəfli inkişafına da öz layiqli töhfəsini vermişdir. Ölkə Prezidentinin dediyi kimi, "...Naxçıvanın uzun müddət tam təcrid və ağır blokada şəraitində olduğu vaxtlarda belə, qəhrəman əhalisi bu qədim Azərbaycan torpağını işğal təhlükəsindən qurtarmış, Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda atdığı cəsarətli addımlarla milli dövlətçiliyin bərpası, qorunub saxlanılması və möhkəmləndirilməsi naminə fədakarlıq nümayiş etdirmişdir" [18, 2023, 31 dekabr].

Nəticə. Naxçıvanın tarixi müqəddəratında, onun Azərbaycanın tərkibində saxlanılmasında bir sıra amillərlə yanaşı, Moskva və Qars beynəlxalq müqavilələrinin də mühüm rolu olmuşdur. Hər iki beynəlxalq müqavilə müddətsiz imzalanmış və bu gün də qüvvədədir. Həmin müqavilələri birtərəfli qaydada onu imzalayan dövlətlər ləğv edə bilməz. Buna baxmayaraq Ermənistan dövləti beynəlxalq müqavilələrin ləğv edilməsinə bir neçə dəfə cəhd göstərmişdir. Azərbaycanda da bu mövqedə olan adamlar yox deyildir. Onların fikrincə, unitar dövlətin tərkibində muxtar respublika ola bilməz. Lakin dünya təcrübəsində belə nümunələr çoxdur. İkinci bir tərəfdən, Naxçıvanın muxtariyyət statusu onun təhlükəsizliyi üçün çox vacib bir amildir. Nə qədər ki, Naxçıvanın Azərbaycanla sərhəd əlaqəsi yoxdur, muxtariyyətin də olması əhəmiyyətlidir. Naxçıvanın muxtariyyət statusundan bəhs edən Ulu Öndər Heydər Əliyev demişdir ki, Naxçıvanın muxtariyyəti tarixi nailiyyətdir, biz bunu qoruyub saxlamalıyıq. Naxçıvanın muxtariyyəti Naxçıvanın əldən getmiş başqa torpaqlarının qaytarılması üçün ona xidmət edən çox böyük bir amildir. Biz bu amili qoruyub saxlamalıyıq.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin Naxçıvan Muxtar Respublikasına tarixi səfərləri, Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaradılmasının yubiley tədbirlərində iştirakı, dərin məzmunlu çıxışları, muxtar respublikada görülən işlər, quruculuq tədbirləri Heydər Əliyevin siyasi kursunun uğurla həyata keçirilməsini bir daha göstərir. Ardıcıl, düşünülmüş, uzaqgörən siyasətin nəticəsində "Naxçıvan Muxtar Respublikası bu gün dövlət proqramlarını və infrastruktur layihələrini uğurla gerçəkləşdirir, ölkənin iqtisadi qüdrətinin artırılmasında və intellektual potensialının gücləndirilməsində yaxından iştirak edir. Hazırda Naxçıvan beynəlxalq miqyaslı mötəbər tədbirlərin ardıcıl keçirildiyi məkanlardandır. Azərbaycanın ətraf mühitin mühafizəsinə yönəlmiş fəaliyyəti çərçivəsində muxtar respublika yaşıl enerji zonası elan olunmuşdur".

Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranması və keçdiyi çətin və şərəfli yol Azərbaycan dövlətçiliyinin tarixi nailiyyətidir. Naxçıvanın muxtariyyət statusu qazanması və bu statusun Azərbaycan dövləti tərəfindən daha da möhkəmləndirilməsi ölkəmizin ümumi inkişafının böyük bir göstəricisidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi (ARDA), f. 28, siy.1, iş 20
2. ARDA, f. 28, siy.1, iş 55
3. ARDA, f. 28, siy.1, iş 67
4. ARDA, f. 894, siy.2, iş 92
5. ARDA, f. 894, siy.2, iş 102
6. ARDA, f. 894, siy.10, iş 33
7. ARDA, f. 894, siy.10, iş 80
8. ARDA, f. 894, siy.10, iş104
9. ARDA, f.970, siy. 1, iş 1
10. ARDA, f. 970, siy.1, iş 37
11. ARDA, f. 970, siy.1, iş 65
12. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPİİSSA), f. 1, siy. 1, iş 24
13. ARPİİSSA, f. 1, siy. 2, iş 18
14. ARPİİSSA, f. 277, siy.2, iş 57
15. ARPİİSSA, f. 277, siy.2, iş 58
16. ARPİİSSA, f. 609, siy.1, iş 71
17. ARPİİSSA, f. 609, siy.1, iş 94
18. "Azərbaycan" qəzeti
19. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 2016, 67 s.
20. Cəfərli E. Rusiya və Türkiyənin Cənubi Qafqaz siyasətində Naxçıvan (XX əsrin əvvəlləri). Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2017, 224 s.
21. Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. 24-cü kitab. Bakı: Azərnəşr, 2005, 520 s.
22. Əliyev M.B. Qanlı günlərimiz (1918-1920. Naxçıvan). Bakı: Azərnəşr, 1992, 142 s.
23. Hacıyev A. Qars və Araz-Türk respublikalarının tarixindən. Bakı: Azərnəşr, 1994, 124 s.
24. Hacıyev İ. Moskva və Qars beynəlxalq müqavilələri. Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2021, 152 s.
25. Hacıyev İ. Araz-Türk Cümhuriyyəti. Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2021, 160 s.
26. Həsənli C. Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti 91920-1939). Bakı: Adiloğlu, 2012, 656 s.
27. İbrahim Ethem Atnur. Osmanlı idarəçiliyindən Sovet idarəçiliyinə qədər Naxçıvan (1918-1921). Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2013, 496 s.
28. İsmayılov K. Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsi regional hərbi-siyasi proseslərdə (1917-1920). Bakı: Turxan NPB, 2019, 200 s.
29. Qafarov V. Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi (1917-1922). Bakı: Azərnəşr, 2011, 474 s.
30. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı: BDU, 1996, 328 s.
31. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dövlət Arxivi (NMRDA), f. 1, siy. 3, iş 13
32. NMRDA, f. 314, siy. 5, iş 14
33. NMRDA, f. 314, siy. 5, iş 15
34. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyası, Naxçıvan, 2018, 56 s.
35. İsmail Soysal Tarihçeleri ve açıklamaları ile birlikte Türkiyenin siyasal antlaşmaları. I cilt (1920-1945). 2 Baskı. Ankara, TTKB, 1989, 704 s.
36. Мадатов Г.А. Победа Советской власти в Нахичевани и образование Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1968, 187 с.
37. Нифталиев И. Азербайджанская ССР в экспансионистских планах армян (20-е годы XX века). Баку: Təhsil, 2009, 256 с.

Резюме

Исмаил Гаджиев

Приобретение Нахчыванским краем статуса Автономии и образование Нахчыванской Автономной Республики

В статье рассмотрены такие вопросы, как военно-политическая ситуация в Нахчыванском крае в 1917-1921 годах, влияние политических событий в России на Южный Кавказ, а также на Нахчыванский край, создание властных структур, образование незави-

симых государств на Южном Кавказе, прибытие османского военного персонала в Нахчыван, двойная политика британских и американских военных представителей, попытки передать Нахчыванский край Армении, укрепление связей с Азербайджанской Демократической Республикой.

Здесь также были затронуты вопросы, касающиеся двойной политики Советской России, советизации Нахчывана, Гюмрийского, Московского и Карсского договоров, обретения Нахчыванским краем статуса автономии под покровительством Азербайджана и создания Нахчыванской Автономной Республики.

Ключевые слова: *Россия, Закавказье, Особый Закавказский Комитет, Закавказский Сейм, Азербайджан, Нахчыван, автономия, республика*

Summary

Ismayil Hajiyev

Obtaining of autonomy status of Nakhchivan Region and Establishment of Nakhchivan autonomous Republic

The article deals with the military-political situation in the Nakhchivan region in 1917-1921, the impact of political events in Russia on the South Caucasus, as well as on the Nakhchivan region, the establishment of power structures, the establishment of independent states in the South Caucasus, arrival of Ottoman military personnel to Nakhchivan, policy of British and American military representatives on double standards, attempts to cede Nakhchivan to Armenia, strengthening of relations with Azerbaijan Democratic Republic.

The issues related to the dual policy of Soviet Russia, Sovietisation of Nakhchivan, Gyumri, Moscow and Kars treaties, gaining the status of autonomy of Nakhchivan and being under the protection of Azerbaijan, establishment of Nakhchivan Autonomous Republic were also involved in the study.

Keywords: *Russia, South Caucasus, special Transcaucasian Committee, Transcaucasian Seim, Azerbaijan, Nakhchivan, autonomy, republic*

UOT 94 (100-87)
https://doi.org/10.59849/2710-0820.2024.1.26

Аида Багирова
Доктор исторических наук, доцент
Бакинский Государственный Университет
aida_bagirova@yahoo.com
Азербайджан
ORCID 0000-0003-4458-69870

ИРАКСКАЯ ПРОБЛЕМА В КОНТЕКСТЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ В НАЧАЛЕ XXI ВЕКА

Ключевые слова: *Ирак, международные отношения, США, НАТО, СБ ООН, Ближний Восток, эксперты ООН, война 2003 г.*

На рубеже XX-XXI веков в системе международных отношений произошли серьезные изменения, которые преломлялись сквозь призму новых угроз и вызовов обширному ареалу, включающей и Ближний Восток. Если во второй половине XX века региональная ситуация во многом определялась соперничеством двух супердержав – США и СССР, то в указанный период центр тяжести международной политики и борьбы ведущих мировых акторов переместился на Ближний Восток, где обострившиеся проблемы сделали его средоточием конфликтности и нестабильности [11, с. 231].

Поворотным событием начала XXI века стали террористические атаки на Нью-Йорк и Вашингтон 11 сентября 2001 г., которые выявили качественно новый вызов не только США, но и сложившемуся мировому порядку в целом. Обеспечение международной безопасности на глобальном уровне требовали пересмотра существующих политических концепций и формирования походов, адекватных новым реалиям [18, с. 117]. Согласно концептуальному осмыслению системы международных отношений, основная опасность для нового миропорядка и глобальной стабильности исходила от так называемых «государств-изгоев», режимы которых обвинялись в поддержке международного терроризма и стремлении овладеть ОМУ, проведении агрессивной политики, нарушении прав человека и т.д. [4, с. 95]. В своем ежегодном выступлении «О положении в стране» в Конгрессе 29 января 2002 г. президент США Дж.Буш-мл. охарактеризовал теракты 11 сентября как «первую войну XXI века» [9, с. 3] заявил о необходимости начала глобальной борьбы против терроризма и поддерживающих его сил и государств. Он впервые использовал термин «ось зла» применительно к таким странам, как Иран, Ирак и Северная Корея и заявил, что государства, сосредоточенные в «оси зла», покровительствуют международному терроризму и оказывают ему всестороннюю помощь, чем ставят мир перед серьезной угрозой.

После падения власти Талибан в Афганистане в октябре 2001 г., источником мировой террористической угрозы был объявлен иракский режим, который обвинялся в продолжении разработок ОМУ и поддержке международного терроризма, в том числе и «аль-Каиды». По словам Дж.Буша-мл., «Ирак превратился в серьезный источник угрозы для мира и стабильности Ближнего Востока, а неадекватные и противоправные действия иракского лидера Саддама Хусейна могут иметь трагические последствия не только для данного региона, но и для всего свободного мира» [9, с. 5]. Отметим, что на протяжении 10 лет после кувейтского кризиса иракский режим стал удобной мишенью для угроз Вашингтона, логическим концом которой должно было стать его свержение. У администрации Дж.Буша-мл. сформировалось мнение о том, что только

кардинальное решение иракской проблемы способно в полной мере удовлетворить американские военно-политические и экономические интересы в регионе [28, с. 94]. Теракты 11 сентября 2001 г. послужили удобным поводом для перехода Вашингтона к активным действиям, и с этого времени его политика в иракском направлении стала приобретать жесткий, ультимативный характер.

Наряду с этим прорабатывались и другие варианты смещения С.Хусейна – от создания условий для его добровольного ухода с политической арены, организации государственного переворота, свержения в результате выступления вооруженной оппозиции при поддержке США, вплоть до проведения масштабной военной операции [21, с.147]. После 11 сентября необходимость осуществления военной акции против Ирака на том основании, что он представляет угрозу национальной безопасности США, стала практически неизбежной – было принято решение, используя все средства, в том числе и военные, ликвидировать режим С.Хусейна до 2005 г. [25, с. 97]. Объявив в качестве второй мишени антитеррористической операции войну против режима С.Хусейна, официальный Вашингтон не скрывал, что речь о полномасштабной операции, нацеленной на его свержение. Если в период подготовки и осуществления операции «Буря в пустыне» (1991) мировое сообщество в целом одобрило военную акцию по освобождению Кувейта, то в отношении силового решения иракской проблемы Вашингтон мог столкнуться с определенными трудностями. Для мотивации своих действий предстояла серьезная работа на всех уровнях, и в целом весь 2002 г. прошел под знаком дипломатической и военной подготовки операции, но при этом считалось целесообразным продолжать использовать механизмы СБ ООН. Известно, что еще в 2001 г. США пытались «зажать» иракский режим с помощью так называемых «умных санкций». Их суть сводилась к тому, что санкции приобретали адресный характер и подразумевали некоторое облегчение экономического блока при одновременном усилении контроля над поставками в Ирак товаров и технологий двойного назначения. Кроме того, иракским руководителям отказывалось в получении въездных виз, предусматривалось отслеживание их зарубежных счетов, а также арест в случае необходимости [29, с. 96].

«Умные санкции» предполагалось ввести одновременно с началом очередного этапа программы «Нефть в обмен на продовольствие». Однако из постоянных членов СБ ООН – Россия, Китай и Франция выражали серьезные сомнения по поводу их жизнеспособности, поэтому до достижения консенсуса был предложен компромиссный вариант – продлить действие программы «Нефть в обмен на продовольствие» только на три месяца; за это время американцы и их союзники – британцы должны были убедить колеблющихся членов в эффективности своего плана [22, с. 216]. В результате мощного прессинга все члены СБ ООН, за исключением России, согласились поддержать «умные санкции». Россия пригрозила наложить вето на англо-американский проект, поэтому его решили не ставить на голосование.

В целом же попытки Вашингтона действовать в иракском направлении в рамках СБ ООН не только не принесли ожидаемого результата, а наоборот наблюдавшиеся среди его постоянных членов серьезные разногласия и столкновение интересов стали работать против самих США. Эта линия четко просматривалась при обсуждении и принятии резолюций СБ ООН №1382 от 29 ноября 2001 г. и №1402 от 14 мая 2002 г., когда в результате закулисных игр представителей России и Франции уже одобренный американский проект резолюции подвергся серьезной корректировке, большинство его требований были смягчены, некоторые вовсе сняты [30, с. 35]. Поэтому администрация Дж. Буша в сложившейся ситуации предпочла действовать в двух направлениях – параллельно с активной деятельностью в СБ ООН и интенсивными политико-дипломатическими шагами начала подготовку к кризисному разрешению иракской проблемы. Однако успешная реализация этих вариантов требовала обязательного учета ряда факторов, в том числе глобальной геополи-

тической обстановки, позиции ведущих мировых и региональных акторов, общей динамики региональных процессов и ситуативного состояния внутрииракских проблем и т.д.

С этой целью Вашингтон проводил диверсифицированную политико-идеологическую подготовку и стремился представить дело таким образом, что все усилия вывести из тупика процесса урегулирования иракского кризиса неэффективны, и с режимом С.Хусейна никакой конструктивный диалог невозможен, ибо он понимает только «язык силы». При этом преследовались две цели: запугать мировое сообщество, и в первую очередь страны – объекты будущих акций о степени своих намерений; настроить американскую общественность на «волну» антипатии к подобным режимам и показать их опасность для жизнедеятельности США. При этом отметим, что политическое поведение и действия официального Багдада в тот период также не способствовали снижению уровня напряженности – он продолжал игнорировать призывы мирового сообщества допустить международных экспертов в страну и разрешить мониторинг военной промышленности на предмет выявления ОМУ и средств его доставки [2, с. 78]. В то же время, анализ заявлений иракских лидеров свидетельствовал об осознании ими того факта, что за действиями Вашингтона стоит не очередное бряцание оружием с целью заставить его выполнить требования мирового сообщества, а целенаправленная военно-политическая, дипломатическая и пропагандистская кампания для нанесения военного удара. На это указывала также интенсивная переброска и размещение на американских базах вблизи иракских границ крупных воинских контингентов [24, с. 217].

Однако Багдад продолжал маневрировать, пытаясь выиграть время в надежде на то, что острые противоречия между ведущими мировыми державами на глобальном и региональном уровнях позволят ему выйти из тупика. При этом невозможно было игнорировать тот факт, что подавляющее большинство ведущих государств, в том числе и тех, кто поддерживал Ирак, выступали с единых позиций в вопросе скорейшего разрешения проблемы международных экспертов. Это линия была подтверждена на состоявшемся в Нью-Йорке неофициальном заседании СБ ООН, где обсуждалась возможность принятия более «жесткой» резолюции по Ираку. Осознав, что дальнейшее противостояние с международным сообществом бесперспективно и бессмысленно, в феврале 2002 г. С.Хусейн вынужден был объявить о готовности начать переговоры по возобновлению деятельности экспертов в стране, о чем официально был извещен Генеральный секретарь ООН К.Аннан. Во время его встречи с министром иностранных дел Ирака Н.Сабри в марте того же года было заявлено, что его страна должна безоговорочно выполнить все соответствующие резолюции СБ ООН и «первым шагом в этом направлении будет возобновление без каких-либо предварительных условий сотрудничества с экспертами ООН» [14].

3 сентября 2002 г. в рамках Саммита Земли в Йоханнесбурге состоялись двусторонние переговоры между главой иракской делегации вице-премьером Тариком Азизом и Генеральным секретарем ООН К.Аннаном. Ведущей темой переговоров стал кризис между Ираком и США и определение возможных путей входа из создавшейся тупиковой ситуации [7, с. 46]. Отметим, что за день до этого в Москве прошла встреча министра иностранных дел Ирака Н.Сабри с главой российского МИДа И.Ивановым. На повестке дня помимо обсуждения политических и экономических аспектов двусторонних отношений стоял вопрос о предотвращении готовящейся войны. И.Иванов подтвердил, что российское руководство выступает только за политическое решение кризиса на основе соответствующих резолюций СБ ООН. На пресс-конференции он заявил о наличии достаточных возможностей для политического урегулирования кризиса и предупредил, что любые силовые акции в отношении Ирака не только осложнят урегулирование проблемы, но и подорвут ситуацию в Заливе и на Ближнем Востоке. Была также подтверждена российская позиция о необходимости

возвращения в Ирак международных экспертов как обязательного условия для снятия санкций. Отвечая на актуальный вопрос, будет ли Россия использовать право вето в СБ ООН, если США понадобятся необходимые санкции для вторжения в Ирак, Иванов уклонился от прямого ответа и заявил, что «Россия надеется, что в СБ ООН вопрос о силовой акции поставлен не будет, и соответственно, не потребуется право вето» [15, с. 108]. Но в Багдаде понимали, что она не пойдет на резкое обострение отношений с США ради малообоснованных выгод от их будущего сотрудничества. Уклончивость ответов И.Иванова указывала и на то, что Москве на данном этапе невыгодно было связывать себя конкретными обязательствами. Аналогичный подход к событиям был высказан в ходе визита Н.Сабри в Пекин в конце августа 2002 г. Министр иностранных дел Китая Т.Цзясюань воздержался от официального заявления по поводу американских военных планов и призвал Багдад не препятствовать возобновлению деятельности международных экспертов [12, с. 99].

Между тем, во второй половине 2002 г. администрация Дж.Буша работала в направлении не поиска путей компромиссной развязки иракской проблемы, а наоборот, путем давления и ультиматумов добиться безоговорочного допуска в Ирак международных экспертов и обязательного выполнения им требований соответствующих резолюций СБ ООН. Анализ заявлений и выступлений представителей американского истеблишмента в тот период позволяет сделать вывод об их стремлении развязаться с «иракским узлом» любыми способами, включая военно-силовые методы, которые «выглядели наиболее вероятными» [23, с. 45]. Это косвенно подтвердило и выступление Дж.Буша на заседании СБ ООН 12 сентября 2002 г., когда он заявил, что «США обладают правом военной гегемонии и защиты своих жизненных интересов всеми доступными средствами» [27]. 7 октября он обратился с посланием к американскому народу, в котором объявил, что багдадский режим находится накануне реализации своей ядерной программы и в ультимативной форме потребовал выполнения следующих условий: Ирак должен признать наличие ОМУ и ликвидировать его арсеналы; положить конец политике поддержки международного терроризма; положить конец преследованиям гражданского населения в стране; прекратить идущую вразрез санкций ООН незаконную продажу нефти; дать сведения обо всех военнопленных, в частности об американских пилотах, предположительно содержавшихся в иракских тюрьмах. В случае отказа Ирака от выполнения этих требований «в конфликт должен вмешаться ООН», если же «он не будет способен разоружить Ирак, то выполнение этой задачи ляжет на США» [32].

В октябре 2002 г. американо-британский альянс представил на рассмотрение СБ ООН проект «жесткой» резолюции по Ираку, который предусматривал немедленный допуск в страну экспертов, расширение числа подлежавших мониторингу объектов на ее территории и включение в этот список восьми президентских дворцов. Ираку отводилось семь дней с момента принятия резолюции СБ ООН, чтобы известить Генсека ООН о своем согласии с ее требованиями и 30 дней – на передачу в ООН списка всех объектов, имевших отношение к военным программам. В случае невыполнения хотя бы одного из этих требований любой член ООН получал право использования всех необходимых для ее реализации средств, в том числе одностороннее применение силы [3, с. 96]. Этот проект вызвал ожесточенную дискуссию в СБ ООН – Россия, Франция и Китай в резкой форме выступили против него, что фактически привело к очередному дипломатическому кризису. Наибольшую активность в ходе дебатов проявила Франция, которая предлагала двухэтапную модель урегулирования. Французский план, поддержанный Россией и Китаем, на первом этапе предусматривал отправку в Ирак международных экспертов и возобновление их миссии. В случае препятствий их деятельности со стороны иракских властей, обо всех фактах нарушений эксперты должны немедленно сообщить в СБ ООН. На этом этапе применение силы исключалось полностью.

На втором этапе для обсуждения ситуации предусматривалось созвать чрезвычайное заседание СБ ООН, на котором только после одобрения 9 из 15 ее членов, в том числе и всех 5 постоянных членов можно было принять резолюцию о применении силы против Ирака [8, с. 96].

Что касается России, то она не проявляла активности на этом этапе обсуждений, предпочитая поддержать позицию Франции. По словам директора Центра международной безопасности ИМЭМО РАН А.Арбатова, она «пыталась одновременно сохранить хорошие отношения с США, Францией и Германией, Багдадом, а вдобавок еще и с виртуальным будущим руководством Ирака. Но развитие ситуации … делало разные интересы Москвы все менее совместимыми: например, партнерство с США и недопущение военного удара по Ираку; особые отношения с Вашингтоном и координация политики с Парижем и Берлином; поддержание связей с Хусейном и обеспечение своих интересов после вероятной смены режима; приверженность конечной цели снятия с Ирака санкций ООН и поддержание высоких мировых цен на нефть» [2, с. 78]. Несмотря на интенсивные военные приготовления и концентрацию англо-американских войск в Заливе, Москва фактически не сделала ни одного сколько-нибудь твердого и знакового официального заявления. Так, единственным шагом российской дипломатии явилась поездка Е.Примакова в Ирак незадолго до начала войны. Впоследствии он так описывал встречу с С.Хусейном в Багдаде: «Я вылетел в Багдад после разговора с Президентом В.Путиным, который поручил мне незамедлительно и лично передать его устное послание С.Хусейну. Смысл послания заключался в призыве уйти с поста президента и обратиться к парламенту с призывом провести демократические выборы.… Выслушав это, Саддам молча похлопал меня по плечу и ушел…» [16, с. 321-322].

Между тем, 10 октября 2002 г. Конгресс США проголосовал за «Совместную резолюцию, разрешающую использование американских вооруженных сил против Ирака» за №114, которая давала полномочия президенту «использовать американские вооруженные силы как он решит необходимым и подобающим для защиты национальной безопасности от продолжающейся угрозы со стороны Ирака и осуществления соответствующих резолюций СБ ООН» [31, с.154]. При этом Вашингтон продолжал политико-дипломатические шаги по максимальному использованию механизмов ООН. 22 октября 2002 г. постоянный представитель США при ООН внес на рассмотрение СБ новый проект резолюции по Ираку, в котором частично были учтены французские предложения. Особенностью новой редакции проекта было то, что она не предусматривала применения в одностороннем порядке силы против Ирака. Хотя маховик войны был пущен, тем не менее Вашингтон считал целесообразным принятие СБ ООН соответствующей резолюции. В результате длительных дипломатических маневров 8 ноября 2002 г. СБ ООН единогласно, включая голоса России, Франции и Китая, а также непостоянного члена СБ Сирии принял резолюцию №1441. Такое единодушие было связано с тем, что проблема распространения ОМУ и опасность его использования различными террористическими группировками рассматривались как реальная угроза глобальной безопасности. Принятая резолюция имела компромиссный характер и открывала дорогу к возобновлению международного мониторинга в Ираке и последующему снятию санкций. В документе определялись обязательства сторон: до 15 ноября Ирак объявлял о принятии ее условий, 18 ноября директор МАГАТЭ М. аль-Барадеи и глава группы международных экспертов Х.Бликс, а 25 ноября все эксперты должны прибыть в Багдад. До 8 декабря Ирак обязуется представить им всю документацию по программам ОМУ. 23 декабря группа экспертов должна была произвести мониторинг любого объекта на территории Ирака, в том числе обладала правом неограниченного доступа в президентские резиденции. Не позднее 21 февраля эксперты обязаны были завершить свою деятельность в Ираке и представить в СБ ООН соответствующий Отчет

[33]. Только на его основании международное сообщество могло определить дальнейшие шаги по урегулированию проблемы.

Хотя СБ ООН единогласно проголосовал за «смягченный вариант» резолюции, а ведущие государства расценили ее, как документ, отводящий реальную угрозу войны и открывающий путь к политическому урегулированию кризиса, 12 ноября 2002 г. на специальном заседании иракский парламент отклонил ее условия как «агрессивные, жесткие и нарушающие суверенитет и национальное достоинство страны». Однако уже 13 ноября СРК и руководство правящей Баас выразили готовность прислушаться к требованиям международного сообщества, а сам С.Хусейн заявил, что он даже готов пойти наперекор решению парламента. Однако на практике выполнение условий резолюции сталкивалось с серьезными трудностями, прежде всего, из-за неготовности и нежелания Багдада к реальному сотрудничеству с международными структурами.

В январе 2003 г. Вашингтон провел некоторые пропагандистские меры с целью подвигнуть руководство ООН, ЕС, НАТО занять жесткую позицию в отношении Ирака, добиться полного выполнения резолюции СБ ООН №1441, потребовать от иракского лидера признать наличие ОМУ и под предлогом разоружения по мандату ООН ввести в страну американские войска. С 27 января 2003 г. в СБ ООН начались слушания промежуточных докладов глав ЮНМОВИК и МАГАТЭ по итогам двухмесячного мониторинга в Ираке. По словам главы ЮНМОВИК Х.Бликса, иракское руководство «на самом деле не вняло призыву разоружиться» [26, с. 76]. Госсекретарь США К.Пауэлл заявил, что «Ирак не обеспечил активного, немедленного и безоговорочного сотрудничества, которого потребовал СБ ООН в резолюции №1441», а постоянный представитель США при ООН Дж.Негропонте высказался в том духе, что «окно для дипломатических возможностей закрывается».

Реакция ЕС на внешнеполитические действия США была неоднозначной. Среди членов ЕС наметился раскол на их союзников и оппонентов. К группе европейских сторонников Вашингтона принадлежали Великобритания, Португалия, Дания, Нидерланды, Италия, Испания, а также ряд стран Центральной и Восточной Европы, которые в тот период являлись кандидатами на вступление в ЕС. 30 января 2003 г. было опубликовано так называемое «письмо восьми», подписанное главами пяти членов ЕС и трех стран-кандидатов, в котором выражалась поддержка любых действий США, в том числе и военных, для разоружения Ирака. [20, с. 93]. Что касается оппонентов США среди государств-членов ЕС, то их лагерь возглавляли Франция и Германия, которые выступали против военного решения иракской проблемы. После обнародования «письма восьми» кризис в ЕС достиг своего пика.

5 февраля 2003 г. по инициативе американского представителя Дж.Негропонте в Нью-Йорке было созвано заседание СБ ООН. В своем выступлении Госсекретарь США К.Пауэлл пытался убедить его членов в нарушении Ираком резолюции №1441, представив их вниманию перехваты телефонных разговоров иракских представителей, снимки ряда объектов, в том числе химического завода и мобильных лабораторий по производству ОМУ. Он обвинил иракские власти в связях с «аль-Каидой», заявив, что на его территории «нашла приют смертельно опасная террористическая сеть, возглавляемая другом и соратником У. бен Ладена – Абу Мусаибом аз-Заркави»; Ирак также поставляет палестинским группировкам оружие и деньги, а «ХАМАС», «Исламский Джихад» и «Ансар аль-Ислам», связанные с организацией «аль-Каида», имеют свои офисы в Багдаде. К.Пауэлл расценил действия Ирака как «угрозу международной безопасности» и призвал СБ ООН принять «незамедлительные, тяжелые решения» [33]. Однако его попытка доказать, что Ирак поддерживает связи с международным терроризмом, не убедила Россию, Францию и Китай, которые выступали за продолжение работы экспертов в стране. Посол Ирака в ООН М. ад-Дури назвал представленные К.Пауэллом доказательства «лживыми» – они, по его словам, «могли быть легко сфаб-

рикованы спецслужбами с учетом современного развития технологий». Он подчеркнул, что мониторинги в Ираке проводятся внезапно, без предварительного уведомления и «эксперты нигде не обнаружили следов ОМУ, о чем было заявлено в докладе главы ЮНМОВИК Х.Бликса» [5]. М. ад-Дури расценил выступление К.Пауэлла как попытку убедить мировое сообщество и американцев в необходимости войны против Ирака.

Что касается арабских стран, то пропагандистская кампания и обвинения в адрес Ирака о наличии ОМУ не привели к существенным изменениям в их позициях – большинство продолжали выступать против силового решения проблемы. Арабские лидеры опасались, что военный исход подорвет межарабские отношения и негативно скажется на политической и экономической ситуации в регионе. Решение Багдада о возобновлении деятельности международных экспертов дало небольшую, надежду на мирное решение кризиса и то, что компромисс по разоружению Ирака будет найден в рамках правового поля ООН. Однако доклада К.Пауэлла практически свел на нет их ожидания и стало ясно, что военной акции не удастся избежать, поэтому их усилия были сосредоточены на том, чтобы выйти из нее с наименьшим политическим и экономическим ущербом. Напомним, что, если в американских военных базах в зоне Залива на постоянной основе дислоцировалось порядка 35 тыс. военнослужащих, то к началу 2003 г. военная группировка насчитывала уже более 150 тыс. человек [24, с. 267].

После доклада К.Пауэлла в СБ ООН сложилась патовая ситуация – поскольку постоянные члены придерживались диаметрально противоположных позиций по иракскому урегулированию, то на рассмотрение было вынесено два разных документа. Один из них – подготовленный США, Великобританией и Испанией проект резолюции о применении против Ирака «адекватных мер», который открывал путь войне. Другой – Меморандум по ситуации в Ираке, разработанный Францией, Германией и Россией, направленный на мирное решение проблемы. В нем отмечалось, что «полное и эффективное разоружение в соответствии с резолюциями СБ ООН остается императивной целью международного сообщества. Приоритетом должно быть достижение этой цели мирным путем через режим инспекций, поэтому экспертам необходимо дать время и ресурсы. Альтернатива войне все еще имеется. Военное решение должно оставаться крайним средством» [19].

Между тем, 14 февраля 2003 г. в Нью-Йорке началось открытое заседание СБ ООН, на котором при участии министров иностранных дел пяти постоянных членов были заслушаны промежуточные доклады глав ЮНМОВИК и МАГАТЭ о ходе мониторинга в Ираке. Глава ЮНМОВИК Х.Бликс заявил, что результаты химического и бактериологического анализа взятых экспертами проб в целом подтвердили данные декларации Ирака об отсутствии запасов ОМУ. Он подтвердил возможность разоружения Ирака путем мониторинга, аналогичной позиции придерживался и глава МАГАТЭ М. аль-Барадеи [26, с.109]. Хотя выводы Отчета были обнадеживающие, интересы ведущих мировых держав, преследуемые ими цели и их противостояние на геополитическом уровне, не позволили в столь драматической ситуации добиться разумных компромиссов. На этапе подготовки к силовому решению иракской проблемы одним из важных направлений деятельности Вашингтона стало формирование международной коалиции. Располагавший достаточными военными возможностями для проведения акции самостоятельно, он нуждался в политической поддержке своих планов. В результате интенсивных политико-дипломатических усилий США удалось заручиться поддержкой 47 государств [3, с. 264]. Степень их готовности внести вклад в военную акцию изменялась от высказывания политической поддержки и предоставления американским военным контингентам национального воздушного пространства до выделения военного контингента для участия в боевых действиях и их обеспечения. Ряд государств заняли выжидательную позицию, чтобы иметь возможность скорректировать

свою политику в зависимости от обстоятельств.

Вашингтон стремился также заручиться поддержкой или, по меньшей мере, нейтралитетом ключевых государств Ближнего Востока, прежде всего арабских, чтобы избежать нежелательных для себя и своих союзников последствий военной операции. Желая убедить их лидеров в необходимости проведения жесткой антииракской политики, США акцентировали внимание на угрожающем характере иракского режима для своих соседей. Однако подавляющее большинство арабских стран выступали за решение иракской проблемы мирными средствами, при этом каждая из них мотивировала свою позицию по-разному. Общую точку зрения арабского мира выразил Генеральный секретарь ЛАГ А.Муса, который 27 февраля 2003 г. выступил с заявлением, где говорилось: «ЛАГ, в состав которой входит 22 арабские страны, настаивает на разрешении иракского кризиса мирными средствами и под эгидой ООН, особенно после того, как Ирак согласился на возвращение в страну международных экспертов. Ни одна страна – член ЛАГ не примет участия в американо-британском ударе по Ираку» [6].

В начале февраля 2003 г. на рассмотрение СБ ООН был направлен американский проект резолюции по Ираку. Выступление на заседании постоянного представителя США Дж.Негропонте носило ультимативный характер – он заявил, что «использование право «вето» любым их 5 постоянных членов автоматически будет означать одностороннее применение силы против иракского режима». Постоянный представитель Великобритании в ООН Дж.Гринсток распространил официальный документ с шестью требованиями – С.Хусейн должен дать разрешение на выезд из страны 30 ученым с семьями; Ирак должен предъявить все имеющиеся у него беспилотные летательные аппараты, а также сообщить обо всех деталях проведенных им испытаний специальных устройств для этих аппаратов, которые могут распылять химическое и бактериологическое оружие, предъявить экспертам все мобильные мощности по их производству. 15 марта 2003 г. для обсуждения ситуации вокруг Ирака МИД Франции предложил провести экстренное заседание СБ ООН на уровне министров иностранных дел. Американо-британский альянс, который столкнулся с серьезным противоборством в СБ ООН, решил сыграть на опережение – 16 марта накануне начала закрытых слушаний по Ираку на саммите «трех» на Азорских островах (президент США Дж.Буш, британский премьер-министр Т.Блэр и премьер-министр Испании Х.М.Аснар) было заявлено, что для принятия новой резолюции СБ ООН даются сутки, в противном случае они «берут на себя обязательства и права по применению односторонних и самостоятельных шагов» [35], что по существу означал ультиматум. Поэтому на начавшихся с 17 марта в СБ ООН закрытых слушаниях по Ираку на обсуждение был вынесен только франко-российско-германский меморандум, направленный на поиск путей мирного выхода из кризиса. В документе использование военной силы характеризовалось как крайнее средство, для применения которого время еще не пришло. Что касается американо-британо-испанского проекта резолюции, то его решили не ставить на голосование из-за опасений применения «вето».

17 марта 2003 г., то есть за четыре дня до истечения срока представления ЮНМОВИК и МАГАТЭ полного Отчета о своей работе, Дж.Буш в обращении к нации потребовал, чтобы С.Хусейн и его сыновья добровольно отказались от власти и покинули Ирак в течение 48 часов [10]. После отказа принять американский ультиматум война, о неизбежности которой говорилось длительное время, стала реальностью. 20 марта 2003 г. кризис вступил в свою заключительную фазу – коалиционные силы США, Великобритании и Австралии начали военную операцию под кодовым названием «Иракская свобода». Из 47 стран-участников коалиции 19 – оказали только политико-дипломатическую поддержку, 14 – предоставили воздушное пространство и выразили готовность выделить миротворцев и подразделения обеспечения. Только 8 государств (США, Великобритания, Австралия,

Испания, Польша, Украина, Чехия и Япония) направили свои войска в состав коалиционных сил.

Хорошо спланированная и подготовленная операция была проведена успешно и в короткие сроки. Непосредственным плацдармом для вторжения стала территория Кувейта. Командование коалиции планировало организовать и северный фронт, однако отказ парламента Турции разрешить развертывание в стране американских войск помешало осуществлению этого плана [17, с.125]. Иракская армия, несмотря на большую численность (были мобилизованы 400 тысяч солдат, составивших 26 дивизий, имелась также ударная сила в виде 40 тыс. федаинов) и наличие значительного количества, пусть даже устаревшего вооружения и техники, не смогла выступить как обученная современным способам ведения боевых действий сила, способная оказать эффективное сопротивление войскам коалиции. [34, с. 225] 9 апреля 2003 г. она практически без сопротивления взяла Багдад, а 15 апреля заняла родной город С.Хусейна – Тикрит, завершив активную фазу военных действий.

Таким образом, военные действия завершились «блиц»-победой коалиции, которая добились основной цели – ликвидации иракского режима во главе с С.Хусейном. Можно констатировать, что прогнозы относительно успешного проведения военной части операции по причине ее абсолютного военно-технологического превосходства полностью оправдались. Что касается политической стороны вопроса, то иракский кризис стал индикатором сложных процессов, которые происходили в системе международных отношений. Он подтвердил лидирующую роль США, в то же время показал, что и другие центры политического влияния могут активно вмешиваться в эти процессы [1, с. 97].Однако их возможности были ограничены, прежде всего, в силу того, что задачи обеспечения глобальной и региональной безопасности требовали принятия в отношении иракского режима кардинальных мер, которые устранили бы исходившие от него угрозы.

Литература

1. Bağırova, A. 2003-cü il İraq müharibəsi ərəfəsində böyük güclərin siyasətinə dair //– Bakı: Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, – 2010. №1, – s.93-98.
2. Арбатов, А. Иракский кризис в мировой политике: предыстория и перспективы // – Москва: Мировая экономика и международные отношения, – 2004. №10, – с.77-83.
3. Багирова, А. Иракский кризис: внутренний и международный аспекты. – Баку: Elm və təhsil, – 2017. – 376 с.
4. Внешнеполитическая стратегия республиканской администрации США (2001-2002 гг.) / Под ред. В.А. Кременюка и П.Т.Подлесного. – Москва: ИСКР АН, – 2002. – 106 с.
5. Выступление Постоянного представителя Ирака при ООН г-на ад-Дури на пленарном заседании Совета Безопасности: / URL: https://www.un.org/ru/sg/annan_messages/2004/pv4984.shtml
6. Заявление Генерального секретаря Лиги арабских государств Амр Мусы 27.02.2003: / URL: https://www.arableagueonline.org/
7. Жарикбаев, А. Международные настроения и маневры иракской дипломатии // – Москва: Ближний Восток, ИИИиБВ, – 2002. – с. 45-47.
8. Канинская, В.Н. Военная акция в Ираке: позиция Франции //– Москва: Иракский кризис. Международный и региональный контекст, ИВ РАН, – 2003. – с. 94-100.
9. О положении в стране. Документ, представленный президентом Дж. Бушем Конгрессу США, – [б.м., б.и.], – 2002. – 39 с.
10. Обращение президента Дж.Буша-мл. к нации 17 марта 2003 г.: / URL:// https://www.rbc.ru/politics/20/03/2003/5703b5509a7947783a5a45ab
11. Олимпиев, А.Ю. Международные проблемы Ближнего Востока (1960-2013). – Москва: ЮНИТИ – ДАНА: Закон и право, – 2013. – 343 с.

12. Охотников, С.М. Иракская проблема как зеркало китайской дипломатии // – Москва: Иракский кризис. Международный и региональный контекст, ИИИиБВ, – 2003. – с. 98-111.
13. Обращение президента Дж.Буша-мл. к нации 17 марта 2003 г.: / URL:// https://www.rbc.ru/politics/20/03/2003/5703b5509a7947783a5a45ab
14. Письмо министра иностранных дел Ирака Наджи Сабри на имя Генерального секретаря ООН, 13.02.2002: / URL: // https://lenta.ru/news/2002/11/24/letter/
15. Подцероб, А.Б. Россия и кризисные ситуации вокруг Ирака: история и современность // – Москва: Вестник МГИМО, – 2010. №5 (14), – с. 101-113.
16. Примаков, Е.М. Конфиденциально: Ближний Восток на сцене и за кулисами (вторая половина XX – начало XXI века) – Москва: ИИК Российская газета, – 2006. – 384 с.
17. Свистунова, И.А. Иракский фактор во внешней политике Турецкой Республики (1990-2007) – Москва: Институт Ближнего Востока, – 2008. – 216 с.
18. Синовец, П.А., Гребцов, В.В. Об эволюции американской стратегии сдерживания на примере Ирака //– Москва: Ближний Восток и современность, ИВ РАН, – 2004. №24, – с. 115-124.
19. Совместное заявление России, Германии, Франции: / URL:// https://www.rbc.ru/politics/05/03/2003/5703b54b9a7947783a5a4521
20. Троицкий, М. Европейский союз в мировой политике // – Минск: Международные процессы. Теория международных отношений и мировой политики, – 2004. №2, – с. 91-97.
21. Уткин, А.И. Битва за Багдад – Москва: ЗАО Олма Медиа Групп, – 2009. – 608 с.
22. Уткин, А.И. Правда об Ираке или битва в Месопотамии – Москва: ЗАО Олма-Пресс, – 2007. – 496 с.
23. Ходаренок, М. Сценарий войны против Ирака // – Москва: Независимое военное обозрение, – 2002. №31, – с.43-48.
24. Шарипов, У.З. Персидский залив: Обострение политической и военной ситуации и международных отношений в конце XX – начале XXI вв.– Москва: ИВ РАН, – 2010. 351 с.
25. Шумилин, А. США против стран-изгоев на Ближнем Востоке: кто под прицелом? //– Москва: Международная жизнь, – 2003. №7, – с. 96-101.
26. Blix, H. Disarming Iraq – New York: Pantheon, – 2004. – 122 p.
27. Bush Sending Additional US Forces to Support Iraqi Troops President tells American public he is backing Iraqi security plan: / URL: https://www.whitehouse.gov/about-the-white-house/presidents/george-w-bush/
28. Kaplan, L.F., Kristol, W. War over Iraq: Saddam's tyranny and America's mission – California: Encounter Books, – 2003. – 170 p.
29. Keegan, J. The Iraq war – New York: Knopf, – 2004. – 321 p.
30. Lopez, G., Cortright, D. Containing Iraq: Sanctions Worked // Foreign Affairs, – 2004. №4, – p. 32-36.
31. Moens, A. The foreign policy of George W. Bush: values, strategy and loyalty – Cornwall: Ashgate Publishing Ltd., – 2004. – 227 p.
32. National Security Strategy of the United States. September 2002: / URL: // https://georgewbush-whitehouse.archives.gov/nsc/nss/2002/
33. Secretary of State Addresses the U.N. Security Council. Secretary Powell Addresses The United Nations: URL: // https://georgewbush-whitehouse.archives.gov/news/releases/2003/02/20030205-1.html
34. Simpson, J. The War against Saddam – London: St. Martin’s, – 2003. – 352 p.
35. UK & Spain Draft UN Security Council Resolution on Iraq Foreign & Commonweath Office News: / URL: // https://news.un.org/en/story/2003/03/62132-uk-us-and-spain-wont-seek-vote-draft-resolution-may-take-own-steps-disarm-iraq

Xülasə

Aidə Bağırova

XXI əsrin əvvəllərində İraq problemi beynəlxalq münasibətlər kontekstində

Məqalədə XXI əsrin əvvəllərində İraq probleminin beynəlxalq səciyyə almasının başlıca səbəbləri tədqiq olunmuşdur. Əsas diqqət o dövrdə beynəlxalq güclərin həyata keçirdiyi siyasətin təhlilinə və onların aralarında mövcud ziddiyyətlərin araşdırılmasına yönəlmişdir. Eyni zamanda İraqda iqtidar Bəəs partiyasının yürütdüyü siyasi xəttin kifayət qədər ziddiyyətli olduğu və konfrontasiyaya meylliliyi qeyd olunur.

Açar sözlər: *İraq, beynəlxalq münasibətlər, ABŞ, NATO, BMT TŞ, Yaxın Şərq, BMT ekspertləri, 2003-cü il müharibəsi.*

Summary

Aida Baghirova

The Iraqi problem in the context of international relations at the beginning of the XXI century

In the article, the main reasons for the international nature of the Iraqi problem at the beginning of the 21st century were studied. The main focus is on the analysis of the policy implemented by the international powers at that time and the investigation of the existing contradictions between them. At the same time, it is noted that the political line pursued by the ruling Ba'ath party in Iraq is quite contradictory and prone to confrontation.

Keywords: *Iraq, international relations, US, NATO, UN SC, Middle East, UN experts, 2003 War.*

UOR 94 (479.24)
https://doi.org/10.59849/2710-0820.2024.1.37

Arzu Bəbirova
AMEA Tarix və Etnologiya İnstitutun doktorantı
Azərbaycan
bebirovaarzu@gmail.com

ŞƏDDADİLƏR DÖVLƏTİNİN TARİXİNƏ DAİR İLKİN QAYNAQLARA ÜMUMİ BİR BAXIŞ

Açar sözlər: *Şəddadilər, qaynaqlar, mənbələr, sikkələr Ani dövrü, Səlçuqlular, münaqişə,*

Ərəb Xilafəti zəiflədiyi bir zamanda Azərbaycan ərazisində bir sıra yarım müstəqil dövlətlər meydana gəldilər. Belə şəraitdə ərəb qaynaqlarının bir qismində Arran, böyük bir qismində isə Azərbaycan olaraq xatırlanan ərazidə, indiki Azərbaycanın qərb torpaqlarında və Qərbi Azərbaycan adlanan ərazidə 951-ci ildə Şəddadilər dövləti yarandı. Şəddadilərin istər mənsubluğu, istərsə də bir çox tarixi problemləri indiyə qədər əhatəli şəkildə və vahid baxış acısı ilə öyrənilməmişdir. Problemin bu cür araşdırılmasının bir sıra səbəbləri mövcud olsa da ən başlıca səbəb qaynaqların, xüsusilə də yerli qaynaqların azlığıdır. Bu səbəbdən də indiyə kimi qaynaqlara münasibət formasında onların təsnifatına dair heç bir tədqiqat əsərində rast gəlinmir. Mövcud məqalədə dövrün problеminə dair qaynaqları sadəcə olaraq təsnif olunmur, eləcə də onlara ümumi münasibət də bildirilir.

Şəddadilər dövləti tarixinə dair qaynaqlar azlıq təşkil etsə də, lakin onların verdiyi məlumatlar olduqca qiymətlidir. Bəhs etdiyimi problemin tədqiqi üçün istifadə olunan qaynaqlar əsasən iki qrupa bölünür. 1. Arxeoloji qaynaqlar. Bu tip qaynaqlara dövriyyədə olan sikkələr və dövrə dair tarixi abidələr üzərindəki kitabələr aiddir. 2. Yazılı qaynaqlar. Bu qaynaqları yazıldığı dilə uyğun olaraq ərəbdilli, farsdilli, ermənidilli, gürcü dilli, yunan və latın dilli olmaqla bir neçə alt qrupa bölmək olar.

1. Arxeoloji qaynaqlar

Şəddadilər dövrünə dair çox təəssüf ki, əlimizdə çox əhatəli və çox növlü arxeoloji tapıntılar mövcud deyildir. Bu dövrə dair ən çox qarşılaşdığımız arxeoloji məmulatlar sikkələrdir. Bir dövlətin orta əsrlərdə müstəqil olduğunu göstərən əlamətlərdən biri də sikkə zərbidir. Sikkələr üzərində dövlət hakiminin adı, ləqəbi və bəzən də zərb tarixi və yeri əks olunardı. Şəddadilər dövrünə dair ilk sikkələr 95/996-cı ildə kəsilməyə başladı. Bərdə zərbxanasında kəsilən pullar Əmr I Fəzlin adına idi. Bundan başqa Gəncə zərbxanasında kəsilən Əmir I Fəzl, Əbülfəth Musa, Əmir II əl-Ləşkəri, Əbüləsvar Şavurun adına sikkələr zərb olunmuşdur. Sikkələrə diqqət yetirdiyimiz zaman bir neçə məqam nəzərə çarpır. İlk olaraq sikkələr tamamilə Şəddadi hakimlərinin adına kəsilmir. Şəddadilərin ilk dövründə Ərəb Xəlifələrinin adlarını, son dövrlərində isə Səlcuqlu hökmdarlarının adlarını görmək mümkündür (17). Bu sikkələrin təhlili dövlətin mövcud vəziyyəti haqqında müvafiq dəyərləndirmə aparmaq üçün olduqca əhəmiyyət kəsb edir.

Kitabələr adətən bir tiklinin nə zaman və kim tərəfindən tikildiyin göstərmək üçün daş üzərinə ya oyma, ya da qabartma formasında həkk olunan yazılı abidələrdir. Şəddadilər dövrünə dair kitabələrin sayı az olsa da çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Şəddadilərin Gəncə dövrünə dair Şəmkir qalasının üzərindəki 1050/1051-ci ilə aid kitabəni və məşhur "Gəncə qapıları" üzərindəki yazını misal göstərmək olar (ş, s.284-285).Şəddadilərin hakimlik kimi öz varlıqlarını sürdürdükləri Ani dövrünə dair bir sıra kitabələr qalmaqdadır (5).

2. Yazılı qaynaqlar

Şəddadilər dövləti tarixinə dair müxtəlif dillərdə bir çox qaynaqlar mövcuddur. Bunların içərisində ərəbdilli qaynaqların öz yeri vardır. Bu tip qaynaqlardan bir çox dövrümüzə qədər gəlib çatsa da, bir qımının sadəcə adı mövcuddur. Dövrümüzə qədər gəlib çatmayan əsərlərin

demək olar ki, hamısı yerli qaynaqlardır. Ərəb dilində yazılmış bu qaynaqlara misal olaraq Əbülheyca ər-Rəvvadinin "Tarixül-Azərbaycan", Əl-Bərdəyinin "Tarixül-Arran" (m1, s. 4), Fəxrəddin Əbülfəzl İsmayıl bin Müsənna ət-Təbrizinin "Tarixül-Azərbaycan" (25,s. 55-56) əsərlərini göstərmək olar. Çox təəssüf ki, bəlkə də dövr üçün ən geniş və ən obyektiv məlumat verəcək bu əsərlərin heç bir əlyazması zamanımıza qədər gəlib çatmamışdır.

Şəddadilər dövləti tarixi üçün ən mühüm əsərlərdən bir müəllifi məlum olmayan "Tarixül-Babül-Əbvab və Şirvan və Arran" əsəridir. Əsərin ərəbcə bir parçasını Münəccimbaşı Əhməd bin Lütfullah özünün "Camiüd-düvəl" öz əsərinə daxil etmiş, bu parçanı isə V. Minorski ingilis dilində nəşr etdirmişdir. Təxminən 1106/1107-ci illərə aid olan bu əsər Şəddadilər tarixinə dair yeganə əhatəli əsərdir. "Tarixül-Babül-Əbvab və Şirvan və Arran" əsəri Məhəmməd bin Şəddadın Dvin şəhərinə gəlməsindən 1076-cı il Səlcuqluların Şəddadilərə son qoyduğu dövrə qədər tarixi əhatə edir (12).

Əhməd bin Yusif bin Əli əl-Əzraq əl-Farikinin "Tarxül-Məyyafariqin və Amid" adlı əsəri Şəddadilərin bir hakimlik kimi Anidə fəaliyyətlərinə dair ən dəyərli qaynaqdır. Əsər haqqında ən yaxşı tədqiqat V.Minorksiyə məxsusdur (13). Bu əsər sadəcə Şəddadilər tarixi ilə bağlı deyil, eləcə də Atabəylər tarixi ilə bağlı, əsasən də Atabəy Şəmsəddin Eldənizin gürcülər üzərinə yürüşü haqında unikal məlumatlar vermişdir.

İbn əl-Əsir adı ilə tanınan İzzəddin Əli bin Məhəmməd bin Məhəmməd əş- şeybani əl-Cəzəri on cilddən ibarət olan "Əl-Kamil fit-tarix" əsərində Şəddadilər tarixi və onun hökmdarları haqqında məlumatlar verir. Əsərin IX-X cildlərində mövcud olan müvafiq məlumatları nəzərdən keçirdikdə görmək mümkündür ki, Şəddadilərə dair məlumatlar çox azdır. Burada 1030-cü ildə Fəzl bin Məhəmmədin Xəzər üzərinə yürüş etdi məlumat ilə birlikdə 1075/76-cı il hadisələrindən də bəhs olunur (6).

Şəmsəddin Əbülmüzəffər Yusif bin Qızoğlu bin Abdullah ət-Türki, digər adı ilə Sibt İbnül-Cevzinin "Miratüz-zaman fi Tarixül-ayan" adlı əsərində Şəddadilərin Gəncə dövrünün son illərinə dair qiymətli məlumatlar yer almışdır (19). Bu əsərdə xüsusilə Sultan Məlikşahın 1067-1068-ci illərdə Ərməniyyə və Gürcüstan üzərinə yürüşünə dair başqa tarixi mənbələrdə olmayan məlumatlar əks olunmuşdur ki, bu da araşdırılan dövrü üçün çox əhəmiyyətlidir.

Məhəmməd bin Əli bin Məhəmməd əl-Əziminin "Tarixi-Əzimi" əsəri qısa İslam tarixi olmasına rəğmən özündə bir çox fərqli məlumatları ehtiva edir 1134- 1144-cü illərə qədərki tarixi hadisələri əhatə edən "Tarixi-Əzimi" əsərində 1047/48-ci il Qutlamışın Gəncəni mühasirəyə alması, 1049/1050-ci ildə Əbüləsvarın Gəncə hakimi olması və bir sıra Şəddadilə tarixinə dair digər önəmli məsələlər əsərdə əks olunmuşdur (4).

Şəddadiləri gürcülər və Səlcuqlu imperatorluğu ilə münasibətləri haqqında iki əsər digərlərinə nisbətən daha çox məlumatı ehtiva edir. Bunlardan birincisi Sədrəddin Əbdülhəsən Əli bin Nəsr bin Əli əl-Hüseyninin "Əxbarüddövlə əs- Səlcuqiyyə" əsəridir (18). Digər bir əsər isə Əbdürrəhman bin Əli bin Məhəmməd Əbülfərəc Cəmaləddin İbnül-Cevzinin "Əlmüntəzəm fit-tarixül-müluk" adlı əsəridir (1). Hər iki əsər qısa xronoloji formalı əsər olsa da onların verdiyi məlumatlara digər mənbələrdə rast gəlmək mümkün deyil.

Farsdilli qaynaqlara nəzər saldıqda burada məlumatların çox kasad olduğunu müşahidə edirik. Misal üçün istər ilkin dövr "Səlcuqnamə" əsərlərində (23), istərsə də sonrakı dövr "Səlcuqnamə"lərdə (15) bəhs etdiyimiz dövrə dair demək olar ki, heç bir məlumata rast gəlinmir.

Farsdilli qaynaqlar içərisində ən geniş məlumat ədəbiyyat nümunələri içərisindədir. Uzun zaman Gəncədə yaşamış Qatran Təbrizi Şəddadi hökmdarlarına mədhiyyələr yazmaqla məşhurdur. Onun "Əbülmüzəffər Fəzlin mədhi" qəsidəsi ilə bərabər digər şer və qəsidələrində Şəddadilərin ətraf bölgə hakimlikləri, Səlcuqlular və Tiflis Əmirliyi ilə münasibətlərinə dair məlumatlar da əldə etmək mümkündür (10).

Ziyarilər xanədanının son hökmdarı Qabus ibn Vəşmgir tərəfindən yazılmış "Qabusnamə" əsəri Şəddadilər tarixinin öyrənilməsi üçün fərqli farsdilli qaynaqdır. Əsərin həm Səid Nəfisi tərəfindən təshihinin azərbaycanca tərcüməsi (9), həm də osmanlıca (8) variantları eyni dərəcədə qiymətlidir. Şəddadi hakimləri Imir Əbüləsvar və Əmir Fəzl, onların bəzi təyinatları haqqında vacim məlumatlar bu əsəri olduqca dəyərli bir qaynaq səviyyəsinə yüksəldir.

Şəddadilərin Ani hakimliyi dövrünə aid dəyərli qaynaqlardan biri də Qazi Bürhanəddinin "Ənisül-qülub" əsəridir. Nəzmlə yazılıb 28 min beytdən ibarət olan əsərin Qazı Bürhanəddinin uşaqlıq dövrünə dair hissələr bəhs etdiyimiz dövrü öyrənmək üçün olduqca qiymətli məlumatlardır. Onun atasının sepahdar və ləşkərkeş vəzifələrində çalışması və bunun həmin əsərdə qeyd olunması dövrün hərbi məsələlərinə dair təsəvvür yaratmağa imkan verir (7).

Gürcü dilli qaynaqlar içərisində "Kartlis Sxovreba" əsəri Şəddadilərin Gəncə və Ani dövrü üçün geniş olduğu qədər qiymətli məlumatlar verir. Əsərin bir çox dillərdə bir sıra tərcümələri mövcud olsa da onun ən mükəmməl nəşri rus dilində olan tərcüməsidir (24). XI – XIV əsrlərə aid Gürcüstan tarixinə həsr olunan xronikalardan ibarət olan əsərdə Şəddadilərə dair məlumatlar Şəddadi hakimi I Fəzl ilə gürcü kralı III David arasındakı 1012-1014-cü il baş verən döyüşdən sonra daha geniş şəkildə əks olunur. Xronikalar toplusunda Səlcuqluların da gəlməsi ilə baş verən hadisələr də geniş əks olunmuşdur. "Kartlis Sxovreba" əsəri əksər hallarda erməni və ərəb dilli qaynaqlarda əks olunan məlumatların tamamlanması üçün də öz əhəmiyyətini saxlayır. Əsər eyni zamanda hadisələrə fərqli bir prizmadan baxmaq üçün çox qiymətli bir alternativdir.

Şəddadilər tarixinə dair ən geniş məlumatlar erməni dilli qaynaqlarda əks olunmuşdur. Bəzi subyektiv məqamların olmasına baxmayaraq bu əsərlərdə bir çox yeni faktlar öz əksini tapmışdır. Bu baxımdan Vardan Arvaletsinin "Dünya tarixi" əsərinin xüsusi yeri vardır. Ən qədim zamanlardan 1269-cu ilə qədərki bir dövrü əhatə edən əsər xronika formasındadır və illərə əsasən hadisələr əks olunmaqdadır. Əsərin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, burada Şəddadilərin tarix səhnəsinə çıxmaları öz əksini tapmışdı və bu baxımdan ilk qaynaq hesab olunur. Vardanın tarixinin müxtəlif dillərə tərcüməsi mövcuddur, lakin biz türkcə tərcüməsindən istifadə etdik (16).

Urfalı Mateos və Keşiş Qriqorun yazdıqları "Xronika" dövrü öyrənmək üçün dəyərli mənbələrdən biridir. Urfalı Mateos "Xronika"da 952-1136-cı illərə aid tarixi hadisələri əks etdirdiyi halda Keşiş Qriqor ona 1136-1162-ci illəri əhatə edən bir "Zeyl", yəni "Əlavə" yazdı (22). Əsər Şəddadilərin Gəncə dövrü haqqında bir o qədər də məlumat verməsə də Səlcuqluların Anadolu və Bizans üzərinə yürüşləri fonunda Şəddadilər torpaqlarında baş verən hadisələrə işıq tutur və bu məlumatlar da özünəməxsusluğu ilə seçilir.

Erməni qaynaqları içərisində Aristakes Lastivertsinin "Tarix" adlı əsərinin ən böyük üstünlüyü ondan ibarətdir ki, o əsərində Bizansa qarşı Səlcuqlu – Şəddadilər müttəfiqliyi haqqında ilk və yeganə məlumatları əks etdirir. Aristakes Lastivertsinin "Tarix" əsərinin ingiliscə tərcüməsi ən yaxşı tərcümələrdən birincisidir (11).

Samuel Anetsinin "Xronologiya cədvəli" adlı əsəri Şəddadilərin Ani dövrü haqqında çox dəqiq məlumatlara malikdir., çünki müəllifin özü məhz Ani şəhərində anadan olmuş, orada təhsil almış və keşişlik etmişdir. Əsərdə Ani ətrafında baş verən siyasi proseslər, gürcülərin buranı dəfələrlə işğal etməsi, ardından Atabəy Şəmsəddin Eldənizin buranı işğaldan qurtarması və sairə bu kimi məlumatlar əsərdə əks olunmaqdadır (2).

Şəddadilər dövrünə dair azlıq təşkil etsə də yunanca yazılmış Bizans qaynaqlarında da məlumatlar mövcuddur Belə qaynaqlardan biri də Con Skiltzesin "Snopsis Historiarum" ("Tarix xülasəsi") əsəridir. İngilis dilinə də tərcümə olunan əsər 811-1057-ci illərə dair tarixi hadisələri əks etdirir. Əsər daxili qiyamlar və xarici işğalçılar qarşısında Bizans – Şəddadilər müttəfiqliyi haqqında məlumatlar ilə önə çıxır (20).

Taronlu Stefanosun "Dünya tarixi" adlı əsəri də Şəddadilər tarixinin öyrənilməsi üçün olduqca qiymətlidir. Müəllif Ani şəhərində doğulmuş və burada yaşadığına görə verdiyi məlumatlar da dəqiqliyi ilə seçilir. Şəddadilərin Ani dövrünə dair məlumatların əks olunduğu əsərdə hakim I Fəzl və onun fəaliyyətlərinə dair də ilk məlumatlar da mövcuddur (3). Bundan başqa Mixitar Qoşun "Alban salnaməsi" adlı əsərində də cüzi də olsa dövrə dair məlumatlara rast gəlinir (14).

Şəddadilər dövrü mənbələrinə ümumi nəzər saldıqda belə qənaətə gəlmək olar ki, dövrün tamamını əhatə edən qaynaq mövcud deyildir. Qaynaqlarda məlumatlar pərakəndə formadadır və fikri tamamlamaq üçün başqa bir mənbəyə ehtiyac duyulur. Buna baxmayaraq qay-

naqlardakı məlumatlar biri digərini tamamlayır və bir-birində boşluqları doldurmaqda olduqca əhəmiyyətli yerdə dayanırlar. Heç şübhəsiz ki, dövrün mənbələri, onların tərcümələri haqqında bir məqalədə tam və əhatəli məlumat vermək mümkün deyildir. Bunun üçün daha dərin tədqiqatlar aparılması olduqca vacibdir.

Ədəbiyyat

1. Abdurrahman İbnü`l-Cevzî. El-Muntazam Fî Târîhi`l-Ümem`de Selçuklular (H.430-483=1038-1092). Terc. ve Değ. Alı Sevım. Ankara: Türk Tarih Kurumu yayınları, 2011, 298 s. . Anetsi S. Tables Chronologiques // Collection d`Historiens Trans M. Brosset. St. Petersburg, 1876, p. 339-483
2. Asogik S. Des Stephannos von Taron Armenische Geschichte. Trans Heinrich Geizer, August Burckhardt. Leipzig, 1907
3. Azîmî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler H.430-538=1038/39-1143/44). Hazırlayan Ali Sevim. Ankara: Türk Tarih Kurumu yayınları, 2006,
4. Blair Sh. The monumental inscriptions from Early İran and Transosxiana. Muqarnas, VIII, Leiden, 1991, p. 66-73
5. İbn əl-Əsr. Əl-kamil fit-tarix. Əl-mucəlledul-əşir. Rəc`ə və səhhə: Dr.Muhəmməd Yusuf ər-Rəqaqə. Beyrut: Darul-kutubul-ilmiyyə, 2003, 519 s.
6. İbrahimi D. Enisü`l kulup. DİA, c. 11, İstanbul, 1995, s. 242
7. Keykâvus bin İskender bin Veşmgîr. Kâbûs-nâme: Giriş-Notlar-Metin-Sözlük/Dizin- Tıpkıbaskı. Çev. Sadru'd-dîn Mustafâ Şeyhoğlu. Haz. Enfel Doğan. Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları, 2016, 348 s.
8. Qabusnamə. Bakı, "Şərq-Qərb", 2016, 216 s.
9. Qaṭrān Tabrīzī. Dīvān Ḥakīm Qaṭaran Tabrīzī, bi-sa'y va ihtimām Muḥammad Nakhjavānī. Tabrīz, Chāpkhānih-i Shafaq, 1333
10. Lastivertsi A. History. Translation Robert Bedrosian. New York, 1985, 370 p.
11. Minorsky V. A History of Sharvan and Darband in the 10th-11th Centuries, Cambridge, 1958, 227 p.
12. Minorsky V. Caucasica in History of Mayyafariqin // BSOAS XII, London, 1949, p. 27-35 Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi., Mxitar Qoş. Alban Salnaməsi.
13. Tərcümə edən, müqəddimə, qeyd və şərhlərin müəllifi Ziya Bünyadov. Bakı: "Avrasiya press", 2006, 296 s.
14. Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendi. Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr I-II ciltler. Çev. Ahmed Ateş. Ankara, Türk Tarih Kurumu yayınları, 2020, 4 69 s.
15. Müverrih Vardan. Türk fetihleri tarihi. Çeviren Hrand D. Andresyan. İstanbul: Post yayınları, 2017, 127 s.
16. Rəcəbli Ə. Azərbaycan sikkələri. Bakı: Xalq Bank, 2012, 355 s.
17. Sadruddîn Ebu'l-Hasan ʿAli İbn Nâsır İbn ʿAli el-Hüseynî. Ahbâr üd-devlet is-Selçukıyye. Tercüme eden Necati Lügal. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1943, 150 s.
18. Sıbt İbnu'l-Cevzî. Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular. seçme, tercüme ve değerlendirme: Ali Sevim. Ankara, Türk Tarih Kurumu yayınları, 2011, 298 s.
19. Skyltzes J. A Synopsis of Byzantine History 811 – 1057. Translation John Wortley. New York, 2010, 502 p. – sj
20. 1.Şərifli M. IX əsrin II yarısı - XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri. Bakı: Turxan, 2015, 460 s.
21. Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136- 1162). Çeviren Hrant D. Andresyan. Ankara: Türk Tarih Kurumu yayınları, 2019, 411 s.
22. Zahîru`d-dîn Nîşâbûrî. Selçuknâme. Hazırlayan Ayşe Gül Fidan. İstanbul: Kopernik kitap, 2018, 174 s.
23. Картлис Цховреба. ("История Грузии"). Под редакцией академика Роина Метревели. Баку: "East-West", 2012, 456 с.
24. Сеидбейли М. Научно-культурная жизнь Азербайджана в первой половине XI-II начале XIV в.в. (на основе материалов Ибн –Аль- Фувати «Талхис Магма ал-Алат фу Муджан ал-алкиб»), Баку, Çaşıoğlu, 1999, 140 с.

Резюме

Арзу Бабирова

Общий взгляд на первоисточники по истории государства Шаддадидов

В статье дается краткий обзор первоисточников по истории государства Шаддадидов. Автор рассматривает археологические источники, такие эпиграфические надписи и монеты изучаемого периода. Кроме того, вызывает интерес разбор письменных памятников эпохи на многих языках, таких как персидский, грузинский и т.д. В них находит отражение вопросы взаимодействия государства с соседями, а также взаимоотношения с Сельджуками. Есть указания на византийские источники, где упоминаются правители Шаддадидов и их военная и административная деятельность.

Ключевые слова: *Шаддадиды, источники, монеты, период Ани, Сельджуки, конфликт*

Summary

Arzu Babirova

General view of primary historical sources on the history of the Shaddadids

The article provides a brief overview of primary sources on the Shaddadids history. The author examines archaeological inscription and coins of the period. In addition, the analysis of written sources of the era as Persian, Georgian, etc. will be of interest. They reflect issues of interaction between state and its neighbors, as well as relations with Seljuks. The are indications of Byzantine sources, where the Shaddadid rulers and their military and administrative activities are mentioned.

Keywords: *Shaddadids, sources, coins, period of Ani, Seljuks, conflict*

UOT 94(479.24)
https://doi.org/10.59849/2710-0820.2024.1.42

Aynur Hacıqədirli
AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan
hacigedirliaynur@gmail.com
Orcid: 0000-0002-4134-2803

RUSİYANIN QAFQAZ SİYASƏTİNDƏ PASKEVİÇ FAKTORU

Açar sözlər: *Rusiya İmperiyası, Osmanlı imperiyası, Qacarlar dövləti, Qafqaz, Paskeviç faktoru*

"Qafqaz" adı Esxil və Herodot dövründən Qara və Xəzər dənizləri arasında uzanan dağ silsiləsi və hər iki tərəfdən ona bitişik ərazini ifadə etmək üçün mövcud olmuşdur.

Bu ərazinin xalqları uzun müddət Qacar və Osmanlı dövlətlərinin təsir dairəsi uğrunda mubarizələrinin subyekti olmuş, bununla da Rusiyanın öz nüfuz dairəsini genişləndirməsi üçün əlverişli şərait formalaşdırmışdır. Nəticədə, Şərq məsələsinin əhatə dairəsi də Rusiya imperiyasının Qafqaz uğrunda apardığı mübarizə ilə genişlənmişdir.

Məlumdur ki, Rusiya-Osmanlı-Qacar üçbucağında əsrlərlə davam edən rəqabət, Qafqazın Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil olması ilə başa çatdı. XIX əsrin 20-ci illərinin sonunda, Qərbi Avropa dövlətlərinin (İngiltərə, Fransa və s.) fəal və açıq müqavimətinə baxmayaraq, Türkmənçay və Ədirnə beynəlxalq müqavilələri ilə Qafqaz Rusiya imperiyasının ərazisi kimi tanınmış oldu. 1827-ci il martın 29-da Sankt-Peterburqun əmrilə Yermolovun yerinə Qafqaz Korpusunun komandiri vəzifəsinə general-adyutant Paskeviç təyin edildi. Bu isə eyni zamanda, Yermolova yaxın olan və ya onun rəğbətini qazanan hər kəsin dərhal uzaqlaşdırılmasına, həmçinin onun tərəfdarlarının narazılığına səbəb oldu.

1826-1828-ci illər Rusiya-Qacar müharibəsi, Rəvan xanlığının, Naxçıvan və Təbrizin işğalı, Türkmənçay müqaviləsinin imzalanması və müqavilə nəticəsində ermənilərin tarixi Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi, "Erməni Vilayəti"nin yaradılması məhz general Paskeviçin adı ilə bağlıdır.

"Qafqaz" adı Esxil və Herodot dövründən Qara və Xəzər dənizləri arasında uzanan dağ silsiləsi və hər iki tərəfdən ona bitişik ərazini ifadə etmək üçün mövcud olmuşdur.

Qafqaz - bu bölgə həqiqətən heyrətamizdir! İllər, onilliklər, əsrlər, minilliklər keçir, sosial-iqtisadi formasiyalar dəyişir, dünya ya birqütblü, ya da çoxqütblü olur, aparıcı dövlətlər Yer kürəsinin müxtəlif yerlərində təsir dairələri uğrunda mübarizə aparır, lakin Qafqaz dörd coğrafi məkandan biri olaraq heç dəyişmir və buna görə də Avropanın Asiya ilə etno-mədəni "qovşaqları" həmişə güclülərin gözünün pərçimləndiyi geosiyasi nöqtə olaraq qalır. Bu tarixin bütün dövrlərində eyni əhəmiyyət kəsb etmiş və etməkdədir. [6, s.147]

Məlumdur ki, Rusiya-Osmanlı-Qacar üçbucağında əsrlərlə davam edən rəqabət, Qafqazın Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil olması ilə başa çatdı. XIX əsrin 20-ci illərinin sonunda, Qərbi Avropa dövlətlərinin (İngiltərə, Fransa və s.) fəal və açıq müqavimətinə baxmayaraq, Türkmənçay və Ədirnə beynəlxalq müqavilələri ilə Qafqaz Rusiya imperiyasının ərazisi kimi tanınmış oldu.

Əslində, rusların Qafqazla münasibətlərinə retrospektiv nəzər salaraq qeyd edə bilərik ki, "Rusiya ilə Qafqaz arasında ilk təmaslar 914-cü ildə Dnepr çayının mənsəbindən varanqiyalıların bir dəstəsinin Don və Volqa vasitəsilə Xəzər dənizinə çataraq öz gəmilərini Dondan Volqaya aparmalarından sonra başlamışdır. 944-cü ildə Kiyev knyazı İqor Konstantinopolla müharibəyə başladıqdan üç il sonra "ruslar" (və ya "Şehlər") Xəzərdə yenidən peyda olmuş, İrana so-

xulmuş, sonra isə Arana doğru irəliləyərək, Berdaa şəhərini ərəblərdən geri almışlar.” [6. s.151]

Bu ərazinin xalqları uzun müddət Qacar və Osmanlı dövlətlərinin təsir dairəsi uğrunda mubarizələrinin subyekti olmuş, bununla da Rusiyanın öz nüfuz dairəsini genişləndirməsi üçün əlverişli şərait formalaşdırmışdır. Nəticədə, Şərq məsələsinin əhatə dairəsi də Rusiya imperiyasının Qafqaz uğrunda apardığı mübarizə ilə genişlənmişdir.

“Qafqaz müharibəsi” tədqiqatının müəllifi, Rusiya ordusunun generalı V.Pottonun fikrincə, İvan Qroznıdan başlayaraq demək olar ki, bütün rus çarları, Qafqazda öz hakimiyyətlərini möhkəmləndirməyə çalışmışlar. Müəllif bildirir ki, “Qafqazda hökmranlıq ideyası Rusiya tarixində İvan Qroznıdan başlayaraq irsi xarakter alır”. [5, s.14] Hökmdarlığı dövründə Kartli kralı I Aleksandrın əlaqələr qurduğu IV İvan özü Qafqazın Rusiya üçün hərbi əhəmiyyətini əvvəlcədən müəyyən edənlərdən biri olmuş, Sunja çayı üzərində Terek qalasını tikərək, Qafqazın bölgədəki hərbi-siyasi vəziyyət və inkişafına nəzarət etməyə başlamışdı. Atasının işini davam etdirən Fyodor İvanoviç də artıq Kaxetiya kralı II Aleksandrla müqavilə imzalamış və Kaxetiya **(**o dövrün rus sənədlərində-İber torpağı) [3,s.15) Rusiyanın tam vətəndaşlığını qəbul etmişdi.

1725-ci ildən, yəni I Pyotrun ölümündən sonra, əsrin ortalarına qədər olan dövr Rusiya dövlətinin özündə daxili qeyri-sabitlik, hərbi-siyasi məqsədlərindən o cümlədən Qafqaz istiqamətində geri çəkilməsi ilə nəticələndi. Nəhayət, 1732-ci il Rəşt müqaviləsinə əsasən, Qafqazdakı son vilayətlər Qacarlara qaytarıldı və rus qoşunları Qafqaz istiqamətindən çıxarıldı. Belə ki, İmperator Yelizaveta xarici siyasətdə cənuba yox, daha çox Qərbə yönəlmişdi. Buna görə də, onun hakimiyyəti dövründə gürcü çarları II Teymuraz və II Herakliusun Rusiya ilə yaxınlaşmağa yönəlmiş səylərinin güclənməsinə baxmayaraq, Cənubi Qafqazda siyasi vəziyyətin inkişafına münasibətdə təmkinlilik nümayiş etdirirlirdi.

I Pyotrun Cənubi Qafqazdakı hərbi-siyasi məqsədləri yalnız II Yekaterinanın planlarında öz əksini tapdı ki, bu da I Pyotrun ən cəsarətli təşəbbüslərini belə üstələmiş oldu. Bu, ilk növbədə, strateji maraqları özündə əks etdirən “Yunan layihəsi” ilə bağlı idi. Bu layihə Osmanlı İmperiyasını dağıtmağı, Rusiyanın protektoratı altında Yunanıstan imperiyası yaratmağı, Qara dənizi daxili dənizə çevirməyi nəzərdə tuturdu.

Küçük-Kaynarca sülh müqaviləsi əslində Qara dənizi Rusiya ticarəti üçün tam açdı, və Osmanlı İmperiyasının Cənubi Qafqazda hüquqlarının məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxardı. Rusiyanın regionda mövqelərini gücləndirdi. Onun Qafqaza yolunu açdı. Artıq XVIII əsrin ikinci yarısında Cənubi Qafqazın Rusiyaya birləşdirilməsi məsələsi ümumi Şərq məsələsinin bir hissəsinə çevrildi.

II Yekaterinanın ölümündən sonra I Pavelin dörd illik hakimiyyəti dövrü Rusiyanın Qafqazda maraqlarının həyata keçirilməsində xüsusi mərhələ oldu. Bu dövrdə Rusiya dövlətinin siyasətinin istiqaməti və məzmunu dəyişir. Belə ki, I Pavelin ilk fərmanlarından birinə əsasən II Yekaterinanın Qacarlara qarşı (1795-ci ildə Ağa Məhəmməd xan Qacar tərəfindən Tiflisi ələ keçirib talan etdikdən sonra) göndərdiyi qoşunlar geri çağırılır, Ketrin qaydasına zidd olaraq - "Avropa münaqişələrində iştirak etməmək" (və Rusiya siyasətinə heç bir müdaxiləyə icazə verməmək) – Napoleona qarşı İtaliyaya qoşun göndərir, nəhayət, Türkiyə ilə İngiltərəyə qarşı yönəlmiş ilk müttəfiqlik müqaviləsini bağlayır. [2,s. 425] Bununla yanaşı, I Pavelin hərbi-siyasi fəaliyyəti bütün Don ordusunun (Napoleonun təkidi ilə) Orenburq çöllərindən keçərək Hindistanı fəth etmək cəhdi iflasa uğrayır**.** Bu zaman Yekaterinanın “Yunan layihəsi”nin həyata keçirilməsindən söhbət gedə bilməzdi.

Bu dövrdə Rusiyanın zəifləməsi, o səviyyəyə çatdı ki, hətta 1783-cü il Georgiyevsk müqaviləsi Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı hərbi-siyasi nüfuzunu təmin edə bilmədi. Rusiya Qafqazda Şərqi Gürcüstanın Kartli və Kaxetiya krallığının ilhaqı ilə gələcək siyasətini əvvəlcədən müəyyənləşdirmişdir. Bu qərar Kartli və Kaxetiyanın sonuncu kralı XII Georginin xahişi ilə I Pavel tərəfindən qəbul edildi. [5, s. 157] Bu təklif XII Georginin uzaqgörən siyasətindən irəli gəlirdi. Bu məsələ ilə əlaqədar L.N. Qumilyov yazır: “Uzun müddət idi ki, Romanovlar ailəsi - Mixail, Aleksey, hətta Pyotr, Gürcüstanı qəbul etmək kimi ağır bir yükü öz üzərlərinə

götürmək istəmirdi. Yalnız Çar Pavel XII Georgiyə imkan verdi ki, onu Gürcüstanı Rusiya imperiyasına daxil etməyə razı salsın". [4, s.66]

Lakin ilhaq prosesi zamanı Rusiya dağlıların öz sisteminə inteqrasiyasını inzibati və məhkəmə nəzarəti altında hıyata keçirirdi. Belə bir vəziyyətdə, Rusiya 1804-1813-cü illər Rusiya-Qacar (Gülüstan sülhü) və 1806-1812-ci illər Rusiya-Osmanlı müharibələri (Buxarest sülhü) ilə istər Şimali Qafqaz, istərsə də Cənubi Qafqazda hüquqi və hərbi-siyasi baxımdan möhkəmləndi. Bu hərbi-siyasi mübarizənin son mərhələsini isə Tükmənçay və Ədirnə sülh müqavilələri tamamladı ki, bununla da Qafqazın Rusiya tərəfindən əsrlərlə davam edən müstəmləkə tarixi başlamış oldu. Qafqazın işğalı prosesində, xüsusilə də Azərbaycanın iki yerə parçalanmasında çar generallarının, o cümlədən General Paskeviçin özünəməxsus rolu olmuşdur.

"Rusiyanın Qafqaz siyasəti" mövzusu Azərbaycan Rusiya və Türkiyə tarixşünaslığında müxtəlif aspektlərdən işlənmişdir. Sırf bu ad altında olmasa da Azərbaycanın XVIII-XIX əsrlər tarixi problemləri fonunda eyni məsələyə diqqət yetirilmişdir. Bu problem Rusiya tarixçiləri tərəfindən istər SSRİ (sovet prizmasından), istərsə də müasir dövrdə kifayət qədər işlənmişdir. Türkiyə tarixşünaslığında isə bu problemə son 10-15 ildə müraciət edilmişdir. Mövzu ilə bağlı müxtəlif səpgili əsərlər ərsəyə gətirilmişdir.

Türkiyədə son dövrlərdə nəşr edilən əsərlər içərisində Serdar Oğuzhan Çaycıoğlunun "Rusya'nin Kafkasya Siyaseti. General Paskeviç`in Başkomutanlığı dönemi (1827-1831)" adlı kitabı üzərində dayanmaq istərdik.

Müəllif bu mövzuya müraciət etməsini "1827-1831-ci illərdə Rusiyanın Qafqaz Siyasətinin həyata keçirilməsində iştirak edən, sivil və hərbi səlahiyyət sahibi olan Baş Komandanın fəaliyyəti ilə bağlı araşdırmaların olmaması" ilə izah edir. [1, s.10]

Rusiyanın Qafqaz siyasətinin həyata keçirilməsində önəmli rol oynayanlardan biri olan General Paskeviç digərlərindən öz fəaliyyəti diplomatiyası və praktikliyi ilə fərqlənir. Onun fəaliyyət dövrü "Paskeviç faktoru" termini kimi tarixi ədəbiyyatlarda işlənilir. Məhz, Azərbaycan tarixinin qara səhifələrindən birinin yazılmasını, torpaqlarımızın iki yerə parçalanmasını əsaslandıran Türkmənçay sülh müqaviləsi birbaşa onun imzası ilə tarixə qovuşmuşdur.

1827-ci il martın 29-da Sankt-Peterburqun əmrilə Yermolovun yerinə Qafqaz Korpusunun komandiri vəzifəsinə general-adyutant Paskeviç təyin edildi. Bu isə eyni zamanda, Yermolova yaxın olan və ya onun rəğbətini qazanan hər kəsin dərhal uzaqlaşdırılmasına, həmçinin onun tərəfdarlarının narazılığına səbəb oldu.

Uzun yürüşlərə və döyüşlərə adət etmiş köhnə sərkərdələr isə Paskeviçin təyinatından təəssüflənmədilər. General Benkkendorf öz məktubunda general Dibiçə bildirirdi ki, "rəis dəyişikliyi elan edildikdə, onun komandanlıq etdiyi hərbi hissə ən kiçik bir narazılıq əlaməti belə ifadə etmədi, əksinə tam itaət göstərdi və hərbi vəzifələrini yerinə yetirməkdə canfəşanlıq etdi". Bu da General Paskeviçin Çar ordusunda böyük nüfuz sahibi olduğunun göstəricisi idi.

General Paskeviçin təyinatından Çar Rusiyası nə qədər razı idisə, Qacar dövləti bir o qədər narazı idi. Bu əsasən Paskeviçin qətiyyətli qərarlar qəbul etməsilə bağlı idi ki, bu da özünü danışıqların güzəştsiz xarakter almasında göstərdi. Belə ki, İmperator Paskeviçə ingilis missiyasını danışıqlara buraxmamaq və onun vasitəçiliyini rədd etmək əmrini vermişdi. Bu, Paskeviçin dönməz şəkildə əməl etməli olduğu proqram isə müharibənin davam etməsilə nəticələnəcəkdi. Paskeviç isə öz növbəsində Qacarlara qarşı hərbi əməliyyatlar davam edəcəyi halda heç bir xüsusi çətinliklə qarşılaşmayacağından əmin idi, çünki həmişə olduğu kimi orada yaşayan ermənilərin aktiv dəstəyinə inanırdı.

Qeyd edək ki, 1826-1828-ci illər Rusiya-Qacar müharibəsi, Rəvan xanlığının, Naxçıvan və Təbrizin işğalı, Türkmənçay müqaviləsinin imzalanması və müqavilə nəticəsində ermənilərin tarixi Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi, "Erməni Vilayəti"nin yaradılması məhz general Paskeviçin adı ilə bağlıdır.

6 oktyabr 1827-ci ildə Rəvan ələ keçirilən kimi Paskeviç "Rəvan Müvəqqəti Bölgə İdarəsi"ni yaratdı. Ordu komandanı general Krasovskini, Baş Yepiskop Nersesi və Komandan Borodini həmin İdarənin rəhbəri təyin etdi. Krasovski və Nersesin yerli türk xalqına qarşı həyata keçirdikləri amansızlıqlar nəticəsində türklər yaşadıqları torpaqları tərk edərək ətraf ra-

yonlara köç etməyə başladılar. Bu isə Rusiyaya rəğbət bəsləyən əhali arasında narazılıqların artmasına gətirib çıxardı. Müharibənin davam etdiyi, hələ işğal prosesinin başa çatmadığı bir vaxtda belə narazılıqların artması Paskeviçin məqsədlərinə xidmət etmədiyindən Kraskovski və Nerses tutduqları vəzifədən uzaqlaşdırıldılar.

Müharibə Rusiyanın tam qələbəsi ilə bitdikdən və 18 mart 1828-ci ildə Türkmənçay müqaviləsi imzalandıqdan sonra 21 mart 1828-ci ildə Rəvan, Naxçıvan və Ordubad bölgələrinin "qədim Ermənistan" torpaqları olduğu, həmin ərazilərin daxil olduğu Ermənistan vilayətinin yarandığı elan olundu, 25 mart 1828-ci ildə Rusiya çarının imtiyazları sırasına Erməni Vilayətinin hökmdarı vəzifəsi də əlavə edildi.

Bu kimi mühüm vəzifələrin həyata keçirilməsində və Rusiya çarı qarşısında xidmətlərinə görə isə General Paskeviçə "qraf" titulu verildi. General Paskeviç bundan sonra "Qraf Paskeviç – Erivanski" adlanırdı. Məhz çar I Nikolayın istəyi və Paskeviçin fəaliyyəti nəticəsində Türkmənçay müqaviləsinin ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına kütləvi şəkildə köçünü əsaslandıran XII, XIV və XVI maddələri hazırlanaraq qəbul edildi. Erməni köçünü göstərən kiçik bir cədvəl təqdim etmək istərdim:

Erməni vilayətinə 1829-1831-ci illərdə köçürülən ermənilərin sayı: [1, s. 421]

Rəvan və Naxçıvan-da yaşayan yerli türklər	**Yerli ermənilər**	**Qacaqrlar dövlətindən köçürülənlər**	**Osmanlı dövlətindən köçürülənlər**
81.749 nəfər (16.087 ailə)	**25.151 nəfər (4.428 ailə)**	**35.560 nəfər (6.949 ailə)**	**21.666 nəfər (3.682 ailə)**

Paskeviç bəlkə də Yermolovdan fərqli olaraq yerli əhali ilə mülayim davranırdı, amma onun Azərbaycan xalqının tarixi ilə yanaşı mədəniyyətinə vurduğu ziyan haqqında bunu söyləmək mümkün deyil. Belə ki, Çaycıoğlunun rus mənbələri əsasında yazdıqlarından yola çıxaraq söyləyə bilərik ki, Cənubi Azərbaycan torpaqlarına yürüşü zamanı Baş Qərargah Rəisi Dibiçin göstərişi ilə Ərdəbildə yerləşən Şeyx Səfiəddin Məscidində saxlanılan qiymətli əlyazmalar Sankt-Peterburqa göndərmişdir. Yerli mollaların etirazı zamanı isə "üzü köçürüldükdən sonra geri qaytarılacağı" bildirilmişdi. Qacarlar dövlətinin Təbriz, İsfahan, Tehran, Rəşt, Məşhəd, Mərv və Herat kimi şəhərlərində qiymətli əlyazmaların saxlanıldığı haqqında məlumatı isə General Dibiçə Rusiya şərqşünası, professor Senkovski vermişdi. [1, s.114]

Qacarlarla müharibəni uğurla başa vurduqdan sonra Paskeviç Osmanlı dövləti ilə müharibəyə başladı. Rusiya Xəzər dənizinin qərb sahilləri ilə Qara dənizin şərq sahillərini ələ keçirərək şərq-qərb ticarətində paya sahib olmaq istəyirdi. Xəzər dənizi vasitəsilə Hindistanla ticarət əlaqələri qurmaq Rusiyanın hələ I Pyotr dövründən həyata keçirməyə çalışdığı siyasi xətt idi. Bu da Rusiyanın Qafqazda hakim mövqeyə sahib olan Qacarlar və Osmanlı dövləti ilə müharibəsini qaçılmaz edirdi. Müharibəyə hazırlıq dönəmində Paskeviç Osmanlıda yaşayan xalqlarla, xüsusilə də kürdlərlə əlaqələrə girmiş, onları sulatana qarşı mübarizəyə qaldırmağa çalışmışdı. Onlar Osmanlılara qarşı mübarizəyə qalxmasalar da, onları müdafiə də etmədilər. Bu isə Ərzurum, Bayburt və Gümüşhanənin asanlıqla ələ keçirilməsinə səbəb oldu.

1829-cu il Ədirnə müqaviləsinə görə Qara dənizin şərq sahillərində Çərkəz bölgəsində yerləşən bəzi qalalar, Ahılkələk, Ahıska Rusiya tərəfindən ələ keçirilmişdi. Rusiyanın bu bölgələrdə möhkəmlənməsini istəməyən Şimali Qafqaz xalqları rus ordularına qarşı ciddi müqavimətə başladılar.

Paskeviç bu əraziləri də bir hücumda ələ keçirəcəyini düşünür, bunun üçün Rusiyadan iki polk gətirilməsini tələb edirdi. Peterburqdan Şimali Qafqazın işğal planı ilə bağlı bəzi təkliflər göndərilmişdi. Bu təkliflər içərisində Şimali Qafqazın işğalının mənəvi dəyərlərin dəyişdirilməsi istiqamətində başlanması da var idi. Təklifdə mollaların yanında yepiskopların da oturması və yerli gənclər içərisində xristianlığın üstünlüklərinin təbliğ edilməsi, musiqi və rəqs məktəblərinə gənclərin kütləvi şəkildə cəlb edilməsi və s. nəzərdə tutulurdu. Lakin Paskeviç bu təkliflərlə tanış olduqdan sonra qısa şəkildə "olmaz" yazaraq cavablandırmış və məktubları arxivə qaldırmışdır.

Paskeviçin Şimali Qafqazın işğalı ilə bağlı iki planı vardı: Birinci planda sürətli şəkildə dağlara daxil olaraq içərilərə doğru irəliləmək nəzərdə tutulurdu. Lakin bu zaman dağlıların meşələrin içərilərinə qaçıb, orada gizlənib, sonradan isə mübarizələrini davam etdirəcəklərini və bunun ruslar üçün çox böyük itki ilə nəticələnəcəyini düşündüyündən Paskeviç bu plandan imtina edir. İkinci plan isə kiçik məntəqələri ələ keçirərək möhkəmlənmək, kommunikasiya sistemləri qurmaq, addım-addım irəliləyərək bütün ərazini tutmağa əsaslanırdı. Lakin sonradan hər iki planı birləşdirərək əraziyə hücum zamanı oradakı vəziyyətə uyğun hərəkət etmək qərarına gəlir ki, bu da onun Şimali Qafqazda istədiyi nəticələri əldə edə bilməməsinə gətirib çıxarır.

Tədqiqatçı Sərdar Oğuzxan Çaycıoğluna görə Qafqaz xalqlarının general Paskeviçə münasibəti fərqlidir. Belə ki, Gürcüstanın mühafizəsini təşkil etmək üçün bərpa işlərini apardığı, yeni qalalar tikdirdiyi, Ahıska və Ahılkələk qalalarını onlara birləşdirdiyi üçün gürcülərin bir hissəsinin Paskeviçə çox böyük rəğbəti vardır. Amma generalın bəzi gürcü əsdilzadələrini tutduqları vəzifələrdən uzaqlaşdıraraq, onların yerinə ermənilərin Ahıska, Ahılkələk və ətraf rayonlara yerləşdirilməsi məsələsi Paskeviçlə bağlı mənfi fikirlərin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Qafqazın müsəlman xalqları olan ləzgilər, çərkəzlər, osetinlər, çeçenlər tərəfindən isə Paskeviçin Qafqazdakı fəaliyyəti birmənalı şəkildə mənfi xatırlanır**.** **[**1, s. 240]

Məqalənin sonunda qeyd etmək istərdim ki, ermənilərin tarixində onlar üçün "Erməni vilayəti" yaradan, Azərbaycanın tarixi torpaqlarında yerləşmələrini təşkil edən Paskeviçin xüsusi yeri vardır. Əminəm ki, Azərbaycan xalqının yaddaşında isə Paskeviç torpaqlarımızı iki yerə bölən, bizim üçün həlli müşkülə çevrilən erməni və gələcək Ermənistan problemini yaradan şəxs olaraq daima nifrətlə xatırlanacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Çayçioğlu S.O. "Rusiya'nin Kafkasya Siyasəti. General Paskeviçin Komutanligi dönəmi (1827-1831)". Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2021
2. Qarayeva G.İ., Hacıqədirli A.M. Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin yeni tarixi. Bakı: "Adiloğlu" nəşriyyatı, 2014
3. Белокуров, С.А. Сношения России с Кавказом: Материалы, извлеченные из Московского главного архива Министерства иностранных дел. Вып. 1, 1517 – 1613. – М.,1889. – С.XYIII (https://runivers.ru/bookreader/book450958/#page/1/mode/1up)
4. Гумилев, Л.Н. Меня называют евразийцем //Наш современник. – 1991. – № 1., s. 62-70.
5. Потто, В.А. Кавказская война: Т.1. (5 т.) – Ставрополь: «Кавказский край». 1994
6. Соловьев, С.М. История России с древнейших времён. Кн. I., Moskva: Издательство социально-экономической литературы,1959
7. Тиктопулло, Я.Ф. Русско-турецкие войны 1768 – 1774, 1787 – 1791 гг. и судьбы греков. Греческий проект Екатерины II. Автореф. дис. … канд. ист. наук. – М.,1991 (https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_000088775/)

Summary

Aynur Hajigadirli

Paskevich factor in Russia's Caucasus Policy

The name "Caucasus" has existed since the time of Aeschylus and Herodotus to denote the mountain range stretching between the Black and Caspian seas and the area adjacent to it on both sides.

The peoples of this area have long been the subjects of the struggle for the sphere of influence of the Qajar and Ottoman states, thereby creating favorable conditions for Russia to expand its

sphere of influence. As a result, the scope of the Eastern issue was expanded by the Russian Empire's struggle for the Caucasus.

It is known that the centuries-long rivalry in the Russian-Ottoman-Qajar triangle ended when the Caucasus became part of the Russian Empire. At the end of the 20s of the 19th century, despite the active and open resistance of the Western European states (England, France, etc.), the Caucasus was recognized as the territory of the Russian Empire with the international agreements of Turkmenchay and Edirne.

On March 29, 1827, by order of St. Petersburg, Adjutant General Paskevich was appointed as the commander of the Caucasus Corps instead of Yermolov. At the same time, this led to the immediate removal of everyone close to Yermolov or his sympathies, as well as to the displeasure of his supporters.

The Russo-Qajar War of 1826-1828, the occupation of Ravan Khanate, Nakhchivan and Tabriz, the signing of the Treaty of Turkmenchay and the transfer of Armenians to the historical lands of Azerbaijan as a result of the agreement, the establishment of the "Armenian Province" are connected with the name of General Paskevich.

Keywords: *Russian Empire, Ottoman Empire, Khajar state, Caucasus, Paskevich factor*

Резюме

Айнур Гаджигадирли

Фактор Паскевича в Российской Политике на Кавказе

Название «Кавказ» существовало со времен Эсхила и Геродота для обозначения горной цепи, протянувшейся между Черным и Каспийским морями, и прилегающей к ней с обеих сторон территории.

Народы этого региона издавна были субъектами борьбы за сферу влияния Каджарского и Османского государств, создавая тем самым благоприятные условия для расширения Россией своей сферы влияния. В результате масштабы Восточного вопроса расширились борьбой Российской империи за Кавказ.

Известно, что многовековое соперничество в российско-османско-каджарском треугольнике завершилось с вхождением Кавказа в состав Российской империи. В конце 20-х годов XIX века, несмотря на активное и открытое сопротивление западноевропейских государств (Англии, Франции и др.), Кавказ был признан территорией Российской империи по Туркменчайскому и Адрианопольскому международным договорам.

29 марта 1827 года по приказу из Санкт-Петербурга командиром Кавказского корпуса вместо Ермолова был назначен генерал-адъютант Паскевич. Что привело к немедленному устранению всего окружения Ермолова или его поддержки, а также к недовольству его сторонников.

Русско-Каджарская война 1826-1828 годов, оккупация Реванского ханства, Нахичевани и Тебриза, подписание Туркменчайского договора и в результате соглашения переселение армян на исторические земли Азербайджана, создание "Армянской губернии» связаны с именем генерала Паскевича.

Ключевые слова: *Российская империя, Османская империя, Каджарское государство, Кавказ, фактор Паскевича.*

UOT 94 (479.24)
https://doi.org/10.59849/2710-0820.2024.1.48

Алекпер Алекперов
Доктор философии по истории, доцент
Высший Военный Институт им. Гейдара Алиева
Азербайджан
baku_turan55@mail.ru

ПО ПОВОДУ НЕКОТОРЫХ ПРОБЛЕМ ИСТОРИЧЕСКИХ И ЭТНИЧЕСКИХ ГРАНИЦ АЗЕРБАЙДЖАНА

Ключевые слова: *Надир шах, Гянджинский договор, Россия, Грузия, Армения*

Введение

Восстановление территориальной целостности и суверенитета Азербайджана настоятельно требует пересмотра многих устоявшихся положений этнической истории и этнических границ всей Передней Азии и Южного Кавказа в целом. Предвзятое отношение некоторых «специалистов» (как у нас, так и за рубежом) по поводу истории Азербайджана и тюрок вообще - это достаточно длительный процесс, который сложился в исторической науке не только как результат неправильного изучения исторических реалий. Большей частью проблемами этногенеза занимались люди, которые выполняли специальную идеологическую установку, ибо эталоном их исследований в период Романовых были имперские амбиции, а в «советское время» были «разработки» классиков «коммунизма». К сожалению немало путаницы сюда привнесли и дилетанты, которые не только не знали соответствующих источников времени, но им вообще незнакомо было понятие «сопоставительное исследование». По прихоти таких исследователей культурное достояние определенного народа без всяких оснований приписывалось другим, ареал обитания и распространения его этнических границ значительно сокращались. По желанию таких «исследователей» некоторые народы попросту причислялись к «сошедшим» с исторической арены, а их культурные достижения причислялось другим этносам. Это можно проследить на примере скифов. К этой же категории можно отнести и албан Азербайджана, которых всё еще на протяжении длительного времени ложно и необоснованно считают представителями нахско-дагестанской языковой группы народов. Эта же проблема не дала возможности многим из таких историков рассмотреть закономерную параллель между азербайджанскими и балканскими албанами, пути которых разошлись на определенном историческом отрезке времени. Хотя известно, что на территории Азербайджана и сейчас сохранились названия, связанные с вышеуказанными этносами.

Естественно, каждая научная работа, особенно в области истории, есть субъективное видение исследователя изучаемой им проблемы. Но поскольку, если мы говорим о науке, то каждая логически, научно построенная и подкрепленная соответствующими фактами научная мысль независимо от желания оппонента имеет право на существование. Поэтому в науке не может быть принципа «не может быть, потому, что не может быть никогда»! И жаль, что в последнее время вопросами истории занимаются и выносят вердикт по тем или иным проблемам люди, которые абсолютно не имеют никакого отношения к исследуемым проблемам. Следует отметить, что быть «историком с громким «именем» вовсе не значит быть специалистом в области исследуемых проблем, а эрудированность и начитанность неспециалиста может быть только интересным подспорьем в обсуждении проблемы [9, с.387-419].

К постановке проблемы

В истории человечества происходили и происходят такие события, когда их последствия, приводя к большим геополитическим изменениям, «отдавались эхом» уже веками позже. Например, одно из таких событий, начавшаяся в 58 году до н.э. в Центральной Азии на берегах рек Орхон и Селенга, в результате похода гуннов на запад во время Великого переселения народов, отдалось эхом в Западной Европе. Это событие в итоге завершилось в 476 году н.э. падением Рима и закатом там рабовладельчества. А сопоставление соответствующих источников свидетельствует, что передвижение гуннов на Запад не было каким-то случайным политическим актом. Например, этому свидетельствуют обнаруженные в 1924 году во Франции «глозельские надписи» [12].

Очередное такое «громкое» событие произошло на Южном Кавказе в 1783 году подписанием Георгиевского трактата, о принятии вассальной зависимости Восточной Грузии от Российской империи. Можно предположить, что основы этой «ошибки» были заложены Надир шахом в 1736 году, который, вроде, наказав гянджинских ханов Зиядогуллары, передал отцу Ираклия II Теймуразу исконно азербайджанские, тюркские земли Борчалы, ныне именуемые по грузинскому административному устройству «Квемо Картли», т.е. Нижнее Картли, а затем, вдобавок в 1743 году, после подавления восстания Сам Мирзы II, и долину реки Арагви.

В принципе можно ли считать этот карательный шаг Надир шаха передачи земель Борчалы грузинам «политической» ошибкой? Ведь он наказывал неподчинившихся ему гянджинцев, а *награждал своего вассала* (!!! – А.Алекперов). Следует отметить, что письменные источники и данные ономастики дают право утверждать, что тюрки всегда были автохтонами Иверии, Имеретии и Картли. Не лишним было бы отметить, неслучайно и то, что анонимный автор «Худуд ал-Алема» в X веке фиксировал Тифлис в составе Аррана, Албании, Азербайджана древних и раннесредневековых источников. Претензии же грузин на Тифлис с доброй поддержки Византии начинаются с первой четверти XI веке при Багарате IV. Именно в это время с целью выбить тюрок-мусульман из Тифлиса против Шеддадидов, поддерживающих Джафаридов Тифлиского эмирата, и их столицы Гянджи в 1062 году и был спровоцирован поход алан .

Следует заметить, что за исключением небольшого отрезка времени господства Давида IV, который после победы при Дидгори в 1121 году через год ликвидировал Тифлисский мусульманский эмират Джафаридов, Тифлис всегда был в объекте внимания правителей Азербайджана и они никогда не считали его вне пределов своей государственности. Это наглядно демонстрирует Йусуф ибн Абу-с-Садж, который, повесив за неповиновение армянского князя Смбата I Багратуни, в целях предохранения своих северо-западных границ, в 914 году нападает на Тифлис, а затем, подчинив Кахетию, разоряет Картли, Самцхе и Джавахетию. Эта политика осуществлялась и позже при Саларидах, Ширваншахах, Каракоюнлу, Аккоюнлу, Сефевидах и при Афшарах. После заключения Георгиевского трактата это же хотел осуществить в 1795 году и Ага Мухаммед хан Каджар. Неспроста же одним из условий признания шахом Ага Мухаммед хана Каджара со стороны османского султана было его утверждение в Тифлисе. И как результат этой договоренности, был осуществлен его кратковременный поход на Тифлис в 1795 году, в результате чего правитель Гянджи Джавад хан Зиядоглу на время смог вернуть земли, переданные Надиром грузинам.

Именно эта традиция исторической принадлежности указанных земель Азербайджану и была нарушена Георгиевским трактатом, а впоследствии Манифестом Александра I от 1801 года о присоединении к России Восточной Грузии, а вместе с ней исконно азербайджанских земель Газаха, Борчалы, Шамшадиля, Лори и Памбака. Печально, что некоторые грузинские авторы и ныне, искажая топонимические названия на грузинский лад, исконно азербайджанские земли стараются представить как грузинские. Думаю, что Надир, рассматривая Картли-Кахетию в качестве вассального владе-

ния, совершил с позиций азербайджанской государственности тот уже стратегически необдуманный шаг, который в итоге в 1918-20 годах и привел к отторжению Борчалы, а также северо-восточных земель Азербайджана и их вхождению в состав Грузии.

Конечно, границы расселения тюрок Азербайджана нельзя изучать вне рассмотрения всех северных границ, ибо на территорию Азербайджана с севера можно было пройти, минуя Тифлис или Дербенд. Именно контроль над Дербендом и Тифлисом на севере, а также Лянкараном у Каспия и Иреваном и Нахчываном на границе с Турцией определял все господство «завоевателя» на Кавказе. Именно этого не могли решить сначала Византия и Сасанидский Иран, которого в середине VII века заменил Халифат, затем азербайджанские правители и османы, к которым с середины XVII века подключается и Россия. Именно эту политику, прежде чем утвердиться на Северном Кавказе, и осуществляла Российская империя с 1795 по 1828/29 гг. Как правильно в этом случае заметил Ш. Барлас: «Любая колониальная империя везде, где устанавливала свою власть, старалась в первую очередь урезонить и научно задекларировать своё завоевание. Позже, когда силой оружия захватила земли, ей необходимо было разделить местные народы на враждебные группы людей [12].

К сожалению, больше всего путаницу в этом вопросе создают именно те исследователи, которые до сих пор не различают имеющие стратегическое значение административные границы, сложившиеся при Сасанидах, а затем закрепленные Халифатом, с истинными этническими границами проживания тюрок (албан) Азербайджана. И опять же вся путаница, возникшая по поводу данного вопроса принадлежит идеологической канве, которую длительное время навязывали нам вначале имперские, а затем советские историки.

По поводу северных границ Азербайджана

Поскольку южные границы Российской империи (впоследствии СССР) с (Каджарами) Ираном регулированы (Туркменчайским) межгосударственными договорами, то их состояние после 1828-го года было более-менее стабильным. Сложнее обстояла обстановка с территориями Южного Кавказа, которые перешли в составе Российской (советской) империи после ее завоеваний здесь. Это были те административные единицы империи, которые на протяжении 1840-1984 гг. неоднократно перекраивались, тем самым, нарушая этнические границы, порождая межнациональные конфликты. Именно в результате этой административной и национальной политики исконно тюркско-азербайджанские земли были отторгнуты, а затем и переданы другим. В итоге местное коренное население было изгнано или депортировано с прежних мест проживания.

Хотя арабские источники и отмечают, что крайним административным (!) пунктом Азербайджана на севере являлся Дербенд, можно отметить, что северные границы этнического исторического Азербайджана были значительно далее. Во-первых, это подтверждается вхождением северных земель Азербайджана в состав Барселии, северные границы которой простирались в сторону северо-восточного Кавказа. Судя по письменным источникам, Барселия охватывала более огромное пространство, нежели это нам представляют исследователи, ибо по данным средневековых источников данная территория простирались до Азовского моря. Хотя В.Ф.Минорский и считает, что южные пределы Барселии ограничивались на рубеже между тюрко-кумыкским населением, живущим вдоль узкой полосы Каспийского моря, и азербайджанскими тюрками, якобы «просочившимися» туда с юга значительно позже, он явно не откровенен и допускает в данном случае «определенную неточность», так как составной частью Кавказской Албании был Ширван, что дословно является позднеиранской калькой с тюркского «Barsel/страна льва» [22, с.128-129]. Барсели один из главных родов тюрок-булгар, представителем которого был и основатель Великой Булгарии Кубрат хан [9, с.41-80]. Письменные источники свидетельствуют, что культ «Барса/Льва», фиксируется источниками древности и раннего средне-

вековья (Parsua, территория, которая впоследствии дала название этносу, Parfiya, Partav/Barzaa/Barda – столица Албании и Parisos – часть Албании на правобережье р. Кура). Неспроста же одним из наименований исторического Азербайджана в письменных источниках было «Булгар» [10, с.387-419]. Так, например, в последующую эпоху высшим орденом иранских (азербайджанских) шахов, как материальная манифестация Ахурамазды, был «Şir-e Xurşid/Солнечный Лев», что естественно было калькой с тюркского «Bars/aslan».

Естественно, что Сефевиды также выступали правопреемниками предшествующих государств Азербайджана. Если же обратиться к сути сефевидо-османских договоров, то можно заметить, что территориальные споры между этими тюркскими империями буквально регулировались условиями предшествующих сасанидо-римских (византийских) договоров о разделе Кавказа. Например, когда 17 октября 1612 года представители сефевидского шаха Аббаса I прибыли ко двору османского султана Ахмеда I, турецкий представитель Насух паша с ведома султана дал согласие на восстановление условий Амасийского договора 1555 года [5, с.42]. Но при этом Насух паша выдвинул очередное требование, по которому султан для предотвращения нападения русских, просил шаха Аббаса I в случае приказа султана не препятствовать турецким войскам в разрушении русских крепостей по реке Терек (Тарку). Вот это условие нашло отражение в Сарабском договоре 1612 году между Сефевидами и Османами. Именно этим требованием османский султан *подтверждал* (!!! – А.Алекперов) принадлежность земель до Терека азербайджанским правителям. Эта же территория с 1653 по 1662 года была причиной раздора между Россией и Сефевидами. Эти же земли от Дербента до Терека, впоследствии названные Дагестаном, были отторгнуты Россией во время событий 1722-1735 годов и вновь возвращены Сефевидам по Гянджинскому договору 1735 года.

В Гянджинском же трактате по этому поводу однозначно говорится следующее: «… Ея Императорское Величество Всероссийское, по неотменному Своему доброжелательству к Иранскому (читай Сефевидскому – А.Алекперов) государству, и дабы к восстановлению его в прежнее состояние, наилучший путь предуготовить и показать всем, как ближним, так и дальним, что от стороны российской, намерения не имели, ничего от Персии за собою удержать, токмо от Своего Монаршеского великодущия и многой милости соизволять прежде времени отдать и возвратить города Баку и Дербентъ и съ подлежащими землями, деревнями, *по прежнему* (!!! – *А. Алекперов*), Иранскому Государству, и очистить какъ скоро время допустить может вывод войск Российских из оныхъ, а именно так договоренность: городъ Баку съ уездомъ, въ две недели, а город Дербентъ с уездом и к нему принадлежащими местами до старой его границы, въ два месяца, счисляя отъ заключения сего трактата; а ежели случай допустить, и ближе того срока оные очистить; а Дагестанъ и прочие места к Шамхалу и Усмею подлежания *по древнему* пребудет въ стороне Иранского государства» [3, с.206-207]. А утверждение «ея величества» о «прежнем и древнем» праве подкрепляются раннесредневековыми греколатино-армяно-арабскими источниками, где аланы, с именем которых необоснованно ассоциируют проживающих по Тереку осетин, отождествляют с албанами [10, с.299; 11, с.210]. Таким образом, учитывая историческую закономерность соответствующих фактов, можно считать правильными выводы исследователей, считающих северными границами Албании реку Терек [29, с.129-148].

По поводу западных границ Азербайджана

Не менее сложно обстоит дело с установлением юго-западных границ. Эта территория, отошедшая к османам в результате Гасри-Ширинского договора 1639 года, впоследствии была разделена между Каджарами и Россией по условиям Туркменчайского договора 1828 года и с Османами по условиям Адрианопольского договора 1829 года. На этих же землях после Туркменчайского договора между озером Гёйча и Иреваном площадью около 10 тыс. км^2 и была создана

«Армянская область». Естественно, что после провозглашения независимости северных земель Азербайджана в составе Азербайджанской Демократической Республики (АДР) одним из главных условий было ее международное признание и сохранение территориальной целостности государства. Первым государством, которое признало АДР, была Османская империя. Условия признания АДР ее правительством были урегулированы Батумским договором, подписанным 4 июня 1918 года. Естественно, что основой для признания территории, входящей в состав АДР, были те земли, которые отошли в состав России по Туркменчайскому (1828 г.) и Адрианопольскому (1829 г.) договорам. По условиям же Батумского договора (ст. 2) западная граница Азербайджана определялась по месту, где река Чолок впадает в Черное море [2]. Будучи юридическим прецедентом, видимо, этот документ послужил базой для последующих переговоров руководства АДР с представителями Антанты, в частности с английским генералом Бичем. Наглядно это представлено в отчете сотрудника МИД АДР А.Щепотьева: «25 января (1919 года – А.Алекперов) был у меня английский генерал Бич, начальник гражданско-политической миссии. В беседе со мною генерал заинтересовался вопросом о границах Азербайджана с соседними республиками... После подробных объяснений по поводу наших претензий на ту или иную территорию, я заметил генералу, что границы нашего государства начинаются от Дагестана (р. Самур), добавив, что хотя на территории Дагестанской области два округа – Кюринский, Самурский – являются по составу населения тюркско-татарскими... От границ Дагестана я провел линию, в которую вошли весь Закатальский округ, часть Сигнахского уезда, населенная сплошь мусульманами, низменная часть Борчалинского уезда, часть Тифлисского уезда, ***вплоть до Тифлиса***, курдское население Эчмиадзинского уезда, Эриванский уезд с городом Эриванью, Сурмалинский уезд, вся Карсская область. Что касается западных мусульман, то заявил, что Ардаганский округ, Ахалцихский уезд и Батумскую область мы считаем неотъемлемой частью Азербайджана... *Генерал Бич заметил, что тогда для Армении в Закавказье не остается места* и спросил – должна ли существовать в Закавказье самостоятельная Армянская Республика. Я ответил, что если исходить из принципа реального расселения, то *Армении в Закавказье нет* (!!! – А.Алекперов)» [27, с.61-62]. Таким образом, Туркменчайский договор, а затем и «выдумка» Николая I о создании на исторических землях Азербайджана 21 марта 1828 года «Армянской области», а в 1849 году Иреванской губернии, на основании которой впоследствии при поддержке «руководства Антанты» была основана Араратская Республика дашнаков, на месте которой потом «большевики» создали Армянскую ССР, в итоге и привели к тем трагическим событиям, которые испытал наш народ в лице «армянства» в промежуток 1905-2023 годов.

О северо-западных границах расселения тюрок Азербайджана на Южном Кавказе

Как можно заметить, изучение древней и раннесредневековой истории Азербайджана велось с позиций конъюнктурного начала и это длительное время давало повод некоторым соседним коллегам нелестные и тенденциозные отступления в адрес тюрок Азербайджана. Увы, и некоторые грузинские политики и историки, также слишком увлекшись имперской идеологической идее о пришлости тюрок на Кавказ до Р.Х., все еще выдвигают территориальные претензии к Азербайджану. Например, тогда как у армянских «*энтузиастов*» Албания – это Восточная Армения, грузинские исследователи и политики исторические албанские земли, ныне находящиеся в составе Грузии, именуют Восточной Грузией. Хотя, если мы будем основываться на анонимную грузинскую хронику «Мокцевай Картлиса», то «там совершенно определенно говорится, что *грузины пришли в Закавказье из своей первоначальной родины, которая мыслится автором где-то на юге*» (!!! – А.Алекперов) [15, с.30].

Какие бы «миграционные идеи», отрицающие наличие тюрок на этих землях до Рождества Христова не выдвигались бы,

имеющийся в нашем распоряжении ономастический материал при сопоставлении его с письменными источниками свидетельствует о том, что тюрки на территории Кавказа в целом были автохтонами. Возьмем, хотя бы, к примеру, название грузинского города Каспи, расположенного в 48 км к северо-западу от Тбилиси. Безусловно, что происхождение названия «Каспи» непосредственно восходит к одному из тюрко-албанских племен – каспиям, фиксируемым письменными источниками на довольно огромном пространстве вплоть до Причерноморья. Так, согласно албанскому историку Моисею Каганкатлы, *Каспиана* простиралась до ворот Чола [17, с.60]. Но, наверное, неспроста название одной из вершин Кавказа – Казбек своим происхождением также обязано каспиям. И какие бы предположения не выдвигались представителями «серьезной науки», оставив в стороне идеологические предубеждения исследователей этого направления, следует отметить, что каспии являются теми же тюрками-хазарами. И неспроста то, что ныне названия «Каспий» и «Хазар» это синонимы. Неопровержимым доказательством такого сопоставления является факт того, что только каспии и хазары готовили рыбий клей [20, с. 249-250; 21, с. 101].

Согласно некоторым, опять же «идеологическим» выводам, хазары появляются на исторической арене Кавказа только с VII в. н.э. Общеизвестно, что булгары и хазары – тюрки. Но Моисей Хоренский упоминает хазар в связи с событиями 193-213 гг. н.э. [24, с.261]. Некоторые исследователи полагают, что первые сведения о тюрках-хазарах, согласно письменным источникам, относятся к периоду правления грузинского царя Мирвана (167-123 гг. до н.э.), который от их набегов укрепил Дарьял [1, с.23]. Однако, если довериться грузинской летописной традиции, то хазары фиксируются на этих землях уже за полторы тысячи лет до Р.Х. [1, с.213-247]. Конечно, при господстве «индоевропейской» школы, это утверждение летописи должно было быть воспринято за анахронизм. Так, комментатор «Жизни картлийских царей» Г.Цулая, ссылаясь на Ю.Клапрота и В.Б.Ковалевскую, считает, что ядром этого сказания послужили существовавшие в грузинской исторической традиции сведения о походах скифов, которых в российской историографии беспрекословно считали «иранцами», через Кавказ в Переднюю Азию в VII в. до н. э. [19, с.103; 25 с.4]. Но при таком сопоставлении ясно, что в отличие от идеологических путаниц, грузинская традиция также, как греко-латино-славянская, считая скифов тюрками, ставит знак тождества между саками и хазарами-тюрками. А здесь уже надо обратить внимание на такую языковую закономерность, именуемая «метатеза», когда «***sak***-» (скиф - А.Алекперов) читается «***kas***-», что, во-первых, подтверждает правильность сообщения грузинского анонима. Во-вторых, эти факты свидетельствуют о том, что как название «kaspi» (*kas*+ суф. мн.ч. ***pi***, который одновременно исполнял и функцию топонимического форманта, производного из тюркского понятия «*el/oba*/дом, местность), так и имя «x+azar/azar» обозначают «асы (аланы), асский муж», уже которых лишь по идеологическим убеждениям некоторых специалистов все еще необоснованно причисляют к нынешним осетинам. Одним из недостатков многих таких исследований является то, что эти исследователи не обращают внимания на тот факт, что в письменных источниках одно и то же тюркское племя фигурирует под разными наименованиями (например, *as/alan~vened(ant)~saklab~bulqar*).

Выше мы уже говорили о том, что раннесредневековые авторы отождествляют алан/асов с албанами. Так, Михаил Сириец считает Барселию «страной алан» . А в арабской версии Агафангела аланы упоминаются вместо албан, территорию проживания которых и охватывала Барселия/Ширван [8, с. 10-26]. Отождествление «асов/алан (албан)» в письменных источниках позволяет обратить внимание и на такой факт. Так, согласно армяно-грузинским источникам, *исторические «овсы/асы» генеалогически происходят от Уосбоса /арм. Уовбос/, сына хазарского правителя* (!!! - А.Алекперов) [16, с.116]. Нынешние осетины, именуя себя иронцами лишь по иноназванию, стали носителями исторического тюркизма, коими

являются, например, нынешние болгары. Таким образом, хазары, это те же каспии, упоминаемые Геродотом, жили на Кавказе уже достаточно долгое время до того как их зафиксировал греческий историк.

А чтобы показать всю натяжку из предположений грузинских исследователей придется остановиться на трактовке происхождения охватывающего земли Борчалы названия «Qardabani» или «Kvemo Kartli – нынешнего грузинского административного устройства, название которого непосредственно восходит к тем же барселям. Такая параллель «Картли/Борчалы (Барсель) отражена и в грузинской мифологии. Если исходить из языковых закономерностей взаимного перехода «-b/-m», то «Qardabani» грузинских источников соответствует названию «Qirdman/Qardman» иранских, армянских и албанских источников [7, с. 47; 21, с.260]. Согласно Моисею Хоренскому, Гырдман/Гардабани – это одна из семи провинций Ути, и Барда является столицей последней [22, с.294]. По предположению некоторых исследователей Барда была названа так в честь своих парфянских предков, скифов, одним из колен которых были именно каспии/хазары [10, с.387-419].

Так, согласно грузинским летописям, «Гардабани» имеет древнегрузинское (? - А.Алекперов) происхождение от мифического «родоначальника» Гардабоса [25, с. 48]. Название «Гардман» считают армянским вариантом данного названия [17, с.192]. Наконец, полагается, что «Гирдман» – это уже иранская трактовка данного названия [5, с.49]. Но считать это название армянским эквивалентом указанного топонима неправомерно, так как "Гардман", как населенный пункт Хорезма упоминается арабским автором X века [28, с.236]. А иранцы на территории Азербайджана, особенно в её западных областях, никогда большинства не составляли. Сопоставляя же названия «Гырдман» и «Картли/Картиль», можно заметить, что в обоих названиях прослеживается культ волка «kurt/qurd"а, столь широко распространенного в данном ареале уже с III-II тыс. до н.э. в форме «ku(r)ti/kurti» [10, с.387-419]. В этом отношении интересно очередное сообщение грузинских летописей.

Так, в труде Леонти Мровели Картли ограничено в основном преимущественно восточной частью Грузии, где располагалось Гардабани, тогда как Западная Грузия в грузинских источниках именуется Апхаз. Поэтому нет уверенности, что под названием «картли» в ранних источниках фиксируются нынешние «грузины». Азербайджанские тюрки именуют картвелов «гюрджи», что является диалектным вариантом понятия «картли». Это прежде всего подтверждается тем, что как грузинские, так и армянские хроники своим патриархом считают Тогарму/תוגרמה, который одновременно является эпонимом тюрок-хазар (כוזר) и булгар (בולגר), что можно проследить и по еврейским источникам [14, с.38, 49]. Наши же исследования свидетельствуют о том, что под именем «Тогарм/Торгам» надо видеть теоним «Türk», имени, которое связано с культом тура/горного козла, прародителем которого согласно тюркской версии был Огуз (бык/вол) [10, с.387-419].

То, что название «kartli (kartuli)» тюркского происхождения и связано с культом «волка» подтверждается грузинским источником. Так, письменные источники приводят интересный на наш взгляд факт: «Относительно царей грузинских в их книге говорится, что Торгом после потопа пришел в область Айрарат с восемью сыновьями, из которых трое: Гайос, Картлос, Кавкасос занимали первенствующее место. Завладев странами, они назвали их по именам: Гайк (Армения), Картл (Грузия) и Кавказ. Они господствовали в областях, лежавших между Понтом и Каспийским морем до времен Михрана и внука его Арбака, который женился на парфянке (!!! - А.Алекперов) Саакдухт (по Леонтию это «Сагдухт») из Партава (!!! - А.Алекперов. Эта Саакдухт будучи бесплодна, уверовала во Христа, который даровал ей сына Вахтанга, прозванного Гургасаром, что по-персидски значит волкоголовый, так как *у него на шлеме спереди было изображение волка, а сзади – льва*» (!!! – А.Алекперов) [25, с.81-82; 28, с.207-208]. Таким образом, грузинская хроника сама

подтверждает, что мать Вахтанга Горгасала – парфянка-тюрчанка из Барды (Партава). Учитывая «*Торгом*»ово происхождение картлийцев, а также родство Сагдухт с парфянами, название которых связано с культом барса (Parfiya→Parsua→Barsoba) можно очередной раз провести параллель Картли-Борчалы. Вместе с этим эта же версия подтверждает мифологическое триединство образов «Бык-Волк-Барс (лев)».

Исходя из вышеуказанной аналогии, можно полагать, что имя «Вахтанг» – это грузинский вариант тюркского по происхождению нынешнего славянского имени «Богдан → *Бог* (/Бык/Баг/Bakh) + *Дан* (Таны)» с антропоморфным окончанием «к». Это можно проследить на следующих примерах. Например, это имя мага Гауматы, переданного у Ксенофонта как «Таниоксар», где «окс» опять же «Бык/Öküz», т.е. «быкоподобный человек». Или же имя «Дионисий-Загрей (Διονυσος)/Бахус/(греч. Βακχος; лат.Bacchus/вакханалия/)», который в греческой мифологии изображался в бычьем облике. Связь Дионисия с божественной плеядой, а также изображение его в бычьем облике свидетельствует, что в имени «*Bakh*» также отражено тюркское понятие «Buğa», с чем и связано понятие «Бог/Бага». Тюркское же происхождение образов Минотавра и Кентавра дает право утверждать, что и в названии Загрей отражено тюркское «sığır – дикий буйвол, лось» [3, с.454], т.е. имя «Вахтанг» читается как «Бакх/*Бог*/Вакх/+***Тан+к***». Учитывая синонимичность тюркских понятий «Baq/Ar → Бог», а также протезирование согласного «v» в армянском (Vratsi/Virk или же Arbak→Vrbak), то можно с уверенностью сказать, что армянское имя Vartan/Vardan также тюркского происхождения и является синонимом имени Богдан → (v)Ar+Dan (Бык/Бог) (сравните синонимичное этому понятию имя «Ar+Tur(Бык)». Как видим, три основных тюркских тотема «Бык/Волк/Барс» отражены и в образе Вахтанга Горгасала. Но здесь более важно, что тюркское (азербайджанское) название современных грузин как “гурджи/гурдчи”, где первое производно из последнего, синонимично понятию «картли» и идентично тюркскому понятию «qurd-çi», т.е. «люди Волка» о чем свидетельствуют сами же грузинские источники. Разница лишь в том, что, тогда как нынешнее грузинское «картли» оканчивается на тюркский суффикс принадлежности «-li», то тюркско-азербайджанское его произношение заканчивается на «-çi». Интересно и то, что и по-мингрельски грузины именуются «корду».

Таким образом, подводя итог сказанному, можно заметить, что «Гирдман, Гардман, Гардабани, Картли» - все эти наименования восходят к одному и тому же мировоззрению, связанного с культом волка – Qurd с чем и связано название Ути. Историческая карта Азербайджана в целом является тем пособием, на основании которого можно проследить всю традицию мировосприятия тюрок, связанных с легендой об их происхождении. Это позволяет утверждать, что названия «Гирдман» и «Барсель» охватывают более огромную территорию. К большому сожалению, господствующий в исторической науке тенденциозный подход в освещении истории тюрок не позволил ряду исследователей дать должную оценку реалиям, связанным с вопросами этногенеза данного этноса.

Заключение

Эти же факты позволяют утверждать, что зона распространения тюрок-азербайджанцев на территории Кавказа была значительно шире и вхождение древнеазербайджанских (читай тюркских – автор) земель в состав других государств Южного Кавказа и России, в том числе и ИИР вовсе не является свидетельством «исконной» принадлежности наших земель другим этносам в пределах современной государственности указанных стран. В тоже время современное геополитическая ситуация региона и возрастающая экономическая, а вместе с ней и политическая мощь Азербайджана свидетельствует о том, что политико-экономическая этническая интеграция указанных регионов связана именно с Азербайджаном.

Литература

1. Ağasıoğlu, F. Azər xalqı / F.Ağasıoğlu. – Bakı: Çaşıoğlu, – 2000. – 357 s.
2. Batum müqaviləsi (AXC-Osmanlı) [Elektron resurs] / URL:https://az.wikisource.org/wiki/Batum_müqaviləsi_
3. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk: [4 cilddə] / Tərcümə və nəşr Ramiz Əskər. – Bakı: Ozan, – c. I. – 2006. – 241 s.
4. Mahmudov, Y.M., Şükürov, K.K. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya tarixi. 1639-1828. Dövlətlərarası müqavilələr və xarici siyasət aktları: [4 cilddə] / Y.M.Mahmudov. – Bakı: Regionların İnkişafi İctimai Birliyi, – c. 1. – 2009. – 576 s.
5. Məmmədov, T.M. Qafgaz Albaniyası ilk orta əsrlərdə / T.M.Məmmədov. – Bakı: Təhsil nəşriyyatı, – 2006. – 49 s.
6. Xəlilov, M.C. Albaniyanın yaşayış yerləri (IV-X əsrlər) // M.C.Xəlilov. – Bakı: Xəzər Universiteti nəşriyyatı, – 2010. – 47 s.
7. Hudud al-'Alam. “The regions of the world”.A Persian Geography 372 A.H. (982 AD) / Translated and explained by V.F.Minorsky. – London: J.W.Gibb Memorial, – 1937. – XX, 523 p.
8. Агафангел. Крещение армян, грузин, абхазов и аланов святым Григорием (Арабская версия) / Перевод Н.Марра – Москва: Записки Восточного отделения Русского Императорского археологического общества, – 1905. Том XVI. Выпуск II-III, – с. 63-149.
9. Алекперов, А.Ф. О некоторых тюркских символах и эзотерике в поэзии А.С.Пушкина // – Bakı: Metafizika, – 2019. cild 2. №3, – c.41-80.
10. Алекперов, А.Ф. Этимология некоторых названий тюркско-албанского происхождения // Bakı: Dirçəliş, – 2011. №158/159, – c.387-419.
11. Алемань, А. Аланы в древних и средневековых письменных источниках / А.Алемань. – Москва: Менеджер, – 2003. – 609 с.
12. Барлас Шухрат. Псевдонаука и антогонизмы. Арийская теория на службе у империи [Elektron resurs] / URL:https://ednews.net/ru/news/interesting/191011-psevdonauka-antaqonizmi-ariyskaya-teoriya-slujbe
13. Бейлис, В.М. Ал-Идриси о Восточном Причерноморье и юго-восточной окраине русских земель // Москва: Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования. – 1982. – с. 209-212.
14. Гаркави, А.Я. Сказания еврейских писателей о хазарах и хазарском царстве / А.Я.Гаркави. – Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук, – 1874. – 247 с.
15. Джавахишвили, И.А. Основные историко-лингвистические проблемы истории Грузии, Кавказа и Ближнего Востока древнейшей эпохи // – Москва: Вестник древней истории, – 1939, – № 4, – с.30-49.
16. Исследования по истории культуры народов Востока. Сборник в честь академика И.А.Орбели. – Москва, Ленинград: Издательство АН СССР, – 1960. – 528 с.
17. История агван Моисея Каганкатваци, писателя X века / Перевод с армянского К.Патканова. – Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук, – 1861. – XV, 376 с.
18. Каланкатуаци Мовсэс. История страны Алуанк / Перевод с древнеармянского, предисловие и комментарий Ш.В.Смбатяна. – Ереван: Издательство АН Армянской ССР, – 1984. – 258 с.
19. Ковалевская, В.Б. Скифы, Мидия, Иран во взаимоотношениях с Закавказьем по данным Леонти Мровели // – Тбилиси: Вестник АН Грузинской ССР. Серия истории, археологии, этнографии и истории искусства, – 1975. № 3, – с. 103-115.
20. Латышев, В.В. Известия древних писателей (греческих и латинских) о Скифии и Кавказе / В.Латышев, – Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук, – Выпуск I, – 1893. – VIII, 948 с.

21. Магомедов, М.Т. Образование Хазарского каганата / М.Магомедов. – Москва: Наука, – 1983. – 225 с.
22. Мамедова, Ф. Кавказская Албания и албаны / Ф.Мамедова. – Баку: Центр исследования Кавказской Албании, – 2005. – 798 с.
23. Минорский, В.Ф. История Ширвана и Дербенда X-XI веков. Ответственный редактор А.А.Али-Заде. Перевод С.Г.Микаэлян / В.Минорский. – Москва: Издательство восточной литературы, – 1963. – 265 с. (+34 с. арабского текста).
24. Моисей Хоренский. История Армении / Новый перевод Н.О.Эмина (с примечаниями и приложениями). – Москва: Типография В.А.Гатцук, – 1893. – 326 с.
25. Мровели Леонти. Жизнь картлийских царей / Перевод Г.В.Цулая. – Москва: Наука, – 1979. – 101 с.
26. Новосельцев, А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа / А.Новосельцев. – Москва: Наука, – 1990. – 256 с.
27. Отчет. – 28 января 1919 г. Господину Председателю Министру, Министру Иностранных дел Азербайджанской Республики // – Баку: Известия АН Азербайджанской ССР. Серия история, философия, право, – 1990. № 2, – с. 61-62.
28. Патканов, К. Ванские надписи и значение их для истории передней Азии // – Санкт-Петербург: Журнал Министерства Народного Просвещения, – Июнь. 1875. Пятое десятилетие. Часть CLXXIX, – с. 292-348.
29. Толстов, С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации / С.Толстов. – Москва-Ленинград: Издание АН СССР,– 1948. – 232 с.
30. Юшков, С.В. К вопросу о границах Древней Албании // Москва: Известия АН СССР, – 1937, – Том I, – с.129-148.

Xülasə

Ələkbər Ələkbərov

Azərbaycanın tarixi və etnik sərhədlərinin bəzi problemlərinə dair

XX əsr beş imperiyanın – Almaniyada Qogensollerlər, Avstriya-Macarıstanda Habsburqlar, Türkiyədə Osmanlılar, Rusiyada Romanovlar, sonra isə bolşeviklərin imperiyası SSRİ-nin süqutu ilə səciyyələnir. Yeni geosiyasi reallıqlar isə onu deməyə əsas verir ki, bu hadisələr davam edəcək və XXI əsrdə sivilizasiyaların dağılması ilə nəticələnəcək. Rusiya tərəfindən 1783-1864-cü illərdə aparılan işğalçı müharibələr nəticəsində Qafqazın işğalı, onun köçürülmə siyasəti, əvvəlki etnik sərhədlərin pozulması və yeni inzibati-ərazi vahidlərinin yaradılması burada millətlər və dinlərarası münaqişələrin saxlanılması üçün məqsədyönlü bir siyasət idi. Sovet imperiyasının dağılması, Azərbaycanın müstəqilliyinin elan edilməsi və nəticədə uzunmüddətli mübarizə sayəsində beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlər daxilində öz ərazi bütövlüyünün bərpası vaxtı ilə rus və sovet tarixçilərinin Cənubi Qafqazda cərəyan edən tarixi və etnik proseslərin yenidən öyrənilməsini tələb edir və aktuallaşdırır.

Açar sözlər: *Nadir şah, Gəncə müqaviləsi, Rusiya, Gürcüstan, Ermənistan*

Summary

Alekper Alekperov

On some problems of the historical and ethnic borders of Azerbaijan

The 20th century is characterized by the collapse of five empires - the Hohenzollers in Germany, the Habsburgs in Austria-Hungary, Osman in Turkey, the Romanovs in Russia, and then the Bolshevik empire - the USSR. As new geopolitical realities show, these events will continue, but in the 21st century. will become more widespread, which will ultimately lead to the collapse of civilizations. Russia's seizure of the Caucasus as a result of the wars of conquest of 1783-1864, its resettlement policy, violation of ethnic boundaries and the creation of new administrative-territorial units was a deliberate policy to maintain interethnic and interreligious conflicts in the region. The collapse of the Soviet empire, the proclamation of the independence of Azerbaijan and, as a result of many years of struggle, the restoration of the territorial integrity of the Republic within the framework of internationally recognized borders, urgently requires and actualizes the study and revision of many provisions put forward at one time by Russian and Soviet politicians in the field of studying the historical and ethnic processes of the entire South Caucasus.

Keywords: *Nadir Shah, Treaty of Ganja, Russia, Georgia, Armenia.*

UOT 94 (479.24)
https://doi.org/10.59849/2710-0820.2024.1.59

Kəmalə Həsənova
AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, baş laborant
kamalah664@gmail.com
Azərbaycan

ERKƏN ORTA ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCANDA DİNİ MÜHİT (III-X ƏSRLƏRDƏ)

Açar sözlər: *Azərbaycan, tanrıçılıq, zərdüştilik, xristianlıq, islam.*

Giriş

Erkən orta əsrlər dövründə dini mühiti islamaqədərki və islam dövrü olmaqla iki mərhələyə ayırmaq olar. Ümumiyyətlə, Azərbaycan xalqının mədəni-mənəvi həyatında, düşüncəsində tanrıçılıq, zərdüştilik, xristianlıq kimi dini baxışlar olmuş və bugün belə bu inancların təsirləri adət-ənənələrimizdə belə öz təsirini göstərir. Təəssüf ki, tariximizin islamaqədərki dövründə dini mühit daha çox xristianlıqla bağlı araşdırma mövzusu olmuşdur. Xristianlıq məsələsində də əsas diqqət Albaniya tarixinə yönəldilmişdir. İlkin tədqiqatlar olaraq Fəridə Məmmədovanın, Ziya Bünyadovun, müstəqillik illərində isə Sara Kasumovanın bu istiqamətdəki tədqiqatlarını fərqləndirə bilərik. Yeri gəldikcə bu tədqiqatlara müraciət edərək dövrün xristianlıqla bağlı dini mühitinə nəzər salmağa çalışacağıq. Zərdüştilik və tanrıçılıqla bağlı olan araşdırmalar isə tarixi tədqiqatlar baxımından çox məhdud çərçivədə araşdırılmışdır. Doğrudur, tanrıçıqlıla bağlı Firudin Ağasıoğlunun, Faiq Ələkbərlikimi tədqiqatçıların araşdırmaları olsa da bu istiqamətdə görülən daha çox fəlsəfi və filoloji fikirlərə əsaslanır. Eləcə də Azərbaycanda zərdüştiliklə bağlı Elnur Vəliyevin apardığı araşdırma əsasən arxeoloji (maddi-mədəniyyət abidələrinin - toreftika, qrifonlar, qəbir abidələri və memarlıq abidələrinin tədqiqi əsasında), yaxud da Elməddin Əlibəyzadənin apardığı araşdırma əsasən filoloji xarakter daşıyır. Yaxud da Abdulla Fazilinin Atropatena tarixi ilə bağlı araşdırması çərçivəsində Azərbaycanda zərdüştiliklə bağlı araşdırmasında da xüsusi olaraq qeyd edə bilərik. Ümumiyyətlə, erkən orta əsrlərdə dini mühiti daha aydın başa düşmək və izləmək baxımından həm filoloji, həm dini, həm fəlsəfi, həm arxeoloji, həm də tarixi baxışların diqqətə alınmasının faydalı olacağını düşünürəm və apardığımız araşdırma da məhz bu əsaslara söykənir.

Azərbaycanda tanrıçılıq

Azərbaycanda ən qədim dövrlərdən islamaqədər davam edən «bir tanrı» inamlı Tanrıçılıq inancı da olmuşdur. Bu inanc daha çox Azərbaycandakı bir çox türk boyları ilə bağlı idi. Tanrıçı boylar daha çox söz və musiqinin vəhdətindən yoğrulmuş milli törənlərə qatılır, sazın-sözün qüdrətinə inanır, ozan (azər) və qosan (türkmən) adlı el sənətçilərinin söylədiyi oğuznamələri dinləyirdilər [8.s393]. Firudin Ağasıoğlu yazır ki, *"özlərini təbiətin yavrusu sayan türklər, özəlliklə bozqır türkləri hər bir təbii varlığın yiyəsi olduğuna inanır, onlara öz qamları vasitəsilə münasibət bildirir, ancaq bütün varlığın yaradıcısı kimi bir Tanrıya (Tenqri) tapınırdılar. Sumerlərin də dinqir dediyi bu teonim həm Tanrını, həm də onun simvolu olan Göyü (səmanı) bildirirdi"* [8.s.469-470]. Azərbaycan torpaqlarında da qərar tutan xəzərlər gecə-gündüzə, küləyə, torpağa, göyə və digər təbiət qüvvələrinə ibadət edirdilər, Göyün tanrısı isə digər tanrılardan daha böyük hesab edilirdi. İbn Fədlan da Xəzər ölkəsinə gedən yolda bir türkmən obasında eşitdiyi Bir Tanrı sözünü «tək allah» kimi şərh edir [8.s.470]. Ümumiyyətlə, tanrıçılıqdan sonra başqa bir dinə tapınan türk boyları hər bir halda öz Tenqrisini də yaşatmış və seçdikləri yeni dində bir Tanrını, tək Tenqrini, Tenqrixanı görmüşdülər. Ən azından unutmayaq ki, hətta Azərbaycan əhalisi islamı qəbul etdikdən sonra belə tanrı kultunu yaşat-

mış, dua edərkən əlini göyə açmış, Allahla tanrı sözünü eyni mənada işlətmişdilər. Hətta oğuzun ən dəyərli dastanlarından biri olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında da bu izlər açıq aydın özünü biruzə verir. «Kitabi-Dədə Qorqud» boyları Azərbaycan türklərinin qədim dini etiqadlarını, eləcə də Tanrıçılığı öyrənmək baxımından çox önəmlidir. Bu boylarda qədim türklərin dini etiqadları, dünyagörüşləri, adət□ənənələri öz dolğun əksini tapmışdır. «Dədə Qorqud» boylarında qədim türk epos təfəkküründün müəyyən əlamətləri qorunur. Qədim türk eposunun əsas qəhrəmanları da mifik obrazlar idi (Su, Göy, Yer, Ağac, Quş, Boz Qurd, Tanrı xan və b.). Türklər İslamı qəbul etdikdən sonra türk Tanrısını İslam Allahı əvəz edir [10.s.172-174] . Eyni zamanda «Kitab»da türk boyları, oğuzların yaşadığı coğrafiya, «iç» və «dış» oğuzların münasibətləri yanaşı, oğuzların dini etiqad, inam və əxlaq normalarından bəhs olunur. Burada əsas yeri İslamla səsləşən Tanrıçılıq tutur: *"Vurduğunu ulatmayan ulu Tanrı! Basdığını bildirməyən bəlli Tanrı! Apardığını göyə yetirən əziz Tanrı! Qəzəbləndiyini batırıb-boğan acıqlı Tanrı! Birliyinə sığındım, qadir Tanrı!"* [10.s.264]. Deməli, «Kitabi-Dədə Qorqud»da türklərin dünyagörüşünün ən ali forması kimi Göy Tanrıya inam öz əksini tapmışdır ki, onun mahiyyəti də əsasən İslamla üst-üstə düşür [5.s.156].

F.Rəşidəddin də yazır ki, tanrıçılıq dinini Oğuz xan formalaşdırıb və türklər arasında yayıb [7.s.16-18] . Oğuz xan dastanına görə, türklər həmişə tək Tanrıya ya da Göy Tanrıya inanmış, çoxallahlı olmamışlar. Oğuznamədəki *"Oğuz bizi bir Tanrıya inanıb, ona ibadət etməyə dəvət etdi*"[7.s.18]; *"Oğuz dedi: "Əgər sizlər Tanrıya inanıb, onun birliyini qəbul etsəniz, canınız aman tapacaq"* [7.s.19] kimi cümlələr də bunu bir daha təsdiq edir. Azərbaycanın istər cənubu, istərsə də şimalında üstünlük təşkil edən türk tayfalarının dini inancında tanrıçılıq mühüm yer tutsa da, Azərbaycanda erkən orta əsrlərdə mövcud olan digər dini inancların yayılmasını önləyə bilmədi. Lakin əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi türklər xristianlığı, yəhudiliyi qəbul etmiş olsalar belə, həmin dinlərdə belə öz adət-ənənələrini həm qoruyub saxlayır, həm də bu ənənələrdə tanrıçılıq inancını yaşadırdılar.

Azərbaycanda zərdüştilik

Atropatenada hələ eramızdan əvvəl II əsrdən etibarən Azərbaycanın mədəni-mənəvi həyatında mühüm rol oynamış zərdüştiliyin yeni ocağı yaranmış, Sasanilər dövründə (III-VII əsrlərdə) onun mövqeyi daha da möhkəmlənmiş və bu vəziyyət ərəb işğalınadək davam etmişdi. Hesab edilir ki, zərdüştiliyin dirçəlişi, intibahı məhz Sasani dövründə baş vermiş, Atropatena bu prosesin mərkəzində olmuşdur. Bu dövrdə müqəddəs «Avesta» mətnləri 21 kitabda cəmləşdirilmişdi. Bu işdə Atropatenada qərarlaşmış baş kahin Aturpat (Adarbad) mühüm rol oynamışdı. «Avesta»nı qələmə almaq məqsədilə xüsusi əlifba yaradılmışdı.

Zərdüştilik dünya vəhy dinlərindən ən qədimidir və o bəşəriyyətə digər etiqadlara nisbətən bilavasitə və ya vasitəli şəkildə daha çox təsir göstərmişdir. Zərdüştilik yalnız dini təlim deyildir. O, fəlsəfi və əxlaqi, ictimai-siyasi, elmi baxışların mükəmməl sistemidir. Zərdüştilik və onlarla bağlı olan dini fəlsəfi sistemlər iudaizmə, erkən xristianlığa da müəyyən təsir göstərmişdir. Bu mükəmməl sistemin antik yunan fəlsəfi-elmi fikrinin nümayəndələrinə təsiri isə daha çox olmuşdur. Zərdüştilik dövlət və ehkam dini kimi Sasanilər imperiyası zamanında tam şəkildə formalaşdı. Zərdüşt (Zaratustra) əslən Cənubi Azərbaycandan idi. Bir çox orta əsr müsəlman müəllifləri də israrla qeyd edirlər ki, onun- Zaratuştranın vətəni Cənubi Azərbaycandır. Bunun səbəbini Azərbaycanın Sasanilər imperiyasının mədəni-mənəvi həyatındakı aparıcı rol oynaması ilə izah etmək lazımdır. Sasanilər imperiyasının dövlət əhəmiyyətli, əsas, müqəddəs ocaqlarından biri (Adurguşnasp məbədi) burada idi və Sasani şahənşahlarının bu ocağı ziyarət etməsi icbari ənənəyə çevrilmişdi. Azərbaycan müqəddəs məbədlərin, «çoxsaylı maqların» (kahinlərin) cəmləşdiyi möhtəşəm ocaq olmuşdur. Orta əsr müəlliflərinin məlumatlarına görə, bu müqəddəs yerlərin çoxusu hələ Zərdüştə qədərki dövrdə də vardı. Zərdüştilik Azərbaycanın ictimai-siyasi, mədəni-mənəvi həyatında ərəblərin gəlişindən 3-4 əsr sonra da müəyyən rol oynamışdır. Azərbaycanda zərdüşt dininin geniş surətdə yayılması və onun ehkamlarında əkinçilik və maldarlığın mədh edilməsi də həmin ərazidə əkinçiliyin və maldarlığın in-

kişaf səviyyəsinə təsir göstərən amillərdən biri olmuşdur. Bu səbəbə görə də təsadüfi deyildir ki, vaxtilə Zərdüştün özü əkinçilər peyğəmbəri adlandırılmışdır. Ruhani silkinin başçısı olan mobedan-e mobedə ən böyük və ali rütbə və məqam verilmişdi. Geniş xalq kütləsinin bilavasitə "Avesta" və Zərdüştün təlimlərindən istifadə etməsi məqsədilə kitabın mətninin Sasani pəhləvəsinə çevirməklə ona şərhlər əlavə edib "zənd" adlandırdılar [1.s.126].

Azərbaycanda, zərdüştliyin ən geniş yayılmış olduğu bu ölkədə dini ayinlər əsasında yaranmış təlim-tərbiyə üsulu mövcud olmuşdur. Çox güman ki, Azərbaycan ərazisində bina edilmiş mühüm atəşgədələrin nəzdində istər dini, istərsə də dövrün tələbinə uyğun digər təhsil növləri kifayət qədər olmuşdur. Bu dövrdə saray, atəşgədə, atəşgah və ailə məktəbləri mövcud olmuşdur. Zərdüşt dinini qəbul edən hər bir gənc 15 yaşından etibarən həddi-büluğa çatır, bu müddətdən etibarən dini ayinləri yerinə yetirməyə borcludur. Zərdüşt dininin əsas müddəası ondan ibarət idi ki, dünyada bir-biri ilə daimi vuruşan iki qüvvə vardır. Bunlardan biri xeyir - Hörmüzd (Ahuraməzda), digəri isə şər - Əhriməndir (Anqara-Manyu). Zərdüştün dini təlimində baş ilahi qüvvə, Hörmüzddür ki, onu od təmsil edir. Zərdüşt dininə inananlar atəşgədələr tikir, orada od yandırır və bu odu qoruyub saxlayırdılar. Onlara görə od müqəddəs bir qüvvədir, o daima yanmalı və təbiətdə mövcud olan napak ünsürlərdən qorunmalıdır. Zərdüşt dininə inananlara görə həyatın əsasını təşkil edən su, od, torpaq və havadır (külək). Onlar bu dörd ünsürü müqəddəs hesab edib, onların daima təmiz qalmasına səy göstərirdilər [1.s.126-129;3.s.159].

Zərdüşt dininin əxlaqi təlimi 3 əsası olan yaxşı düşüncə, gözəl bəyan və xeyirxahlıq üzərində qurulmuşdur. Bu dinin təlimlərində ailə, övlad tərbiyəsinə xüsusi fikir verilir. Bu dinə qail olan hər bir şəxs öz gündəlik həyatında düz danışmalı, yalançılığa yol verməməli, cəmiyyətin fəal üzvü kimi əkinçilik və maldarlıqla məşğul olub, bataqlıqları qurudub, onun məhsuldar torpağa çevrilməsinə səy göstərməlidir. Bundan başqa bu təriqətə inananlar ziyanvericilərə qarşı da daim mübarizə aparmalıdır. Beləliklə, məzdəizm (Zərdüştilik) antik dövrün ideoloji-fəlsəfi, dini və həyati dünyabaxışıdır. Bu ideologiya "Avesta"da öz əksini tapmışdır. "Avesta"nı yalnız bir xalqın dini, dünyəvi və həyati ideologiyası hesab etmək yanlışdır. Məhz "Avesta" böyük bir ərazidə yaşamış müxtəlif tayfa, qəbilə nəhayət, xalqın fəlsəfi, mənəvi mədəniyyət nümunəsidir [1.s.134]. Lakin ərəblərin gəlişi ilə zərdüştilik adət-ənənələri xalq islamının tərkib hissəsi kimi yaşadılsa da, bir din kimi məhdudlaşdırılmış oldu. Çünki yeni torpaqlara yeni dinlə hərbi yürüşlər etmiş ərəblər əsas zərbəni dini-ideoloji ocaqlara, xüsusilə zərdüştiliyə endirmək qərarında idilər. Sasanilər imperiyasının dini mərkəzi, ocağı olmuş Atropatena (Azərbaycan) ərəb ordularının başlıca zərbə obyektinə çevrildi [9.s.75-76]. Erkən islam dövründə Azərbaycanda zərdüşti dini obyektləri məscidlərə çevrilirdi, islamın ehkamları və tələbləri əsasında yenidən qurulurdu. Kitab-əhlindən fərqli olaraq zərdüştilərə daha sərt münasibət göstərilmiş, birmənalı olaraq onlar dinləri dəyişməyə məcbur edilmişdilər. Ərəb işğallarından sonra Zərdüştilər "gəbr" adlandırılaraq təqib edilmişdilər [1.s.89].

Azərbaycanda xristianlıq

Azərbaycanda xristianlıq deyildikdə ilk ağıla gələn sözsüz ki, Azərbaycan Albaniya dövləti olur. Qafqazdakı alban kilsəsi nəinki bu regionun, ümumiyyətlə bütün xristian dünyasında ən qədim kilsələrindəndir. Azərbaycanın şimalında bugün saysız-hesabsız kilsələr qorunub saxlanılmışdır. Bu kilsələrin də əksər hissəsi Qarabağ, Şəki-Zaqatala, Gəncə-Daşkəsən, Qazax-Tovuz, Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının ərazisindədir. Alban kilsələri Azərbaycanın xristianlıq tarixinə şahidlik edir. Fəridə Məmmədova Albaniyada xristianlığın iki əsas dövrünü fərqləndirir. Birinci dövr kimi o IV əsrə qədər davam edən Surofil dövrünü fərqləndirir ki, bu dövr apostol dövrü də adlanır. Apostol dövrü Faddey, Varfolomey, eləcə də Faddeyin şagirdi Yeliseyin adları ilə bağlıdır. Bu dövrdə xristianlığın Albaniyada dövlət dininə çevrilməsinə qədər Yerusəlimdən, Suriyadan Albaniyaya ayaq basan din təbliğatçılarının – missionerlərin, apostolların və onların şagirdlərinin fəaliyyəti nəticəsində xristian icmalarının yaranması ilə xarakterizə olunur [6.s.207]. Bu vaxt incil bütün Yaxın və Orta Şərq ölkələrində

yalnız Suriya (arami) dilində yayılırdı. O, yalnız apostolların və onların şagirdlərinin yox, həm də Suriya missionerlərinin fəaliyyəti ilə bağlı idi [6.s.215]. I-III əsrlərdə (birinci mərhələdə) Albaniyada xristianlığın təntənəsi haqqında söhbət belə gedə bilməz. Xristian dini ölkədə yalnız IV əsrdə vətəndaşlıq hüququ qazandı. Buna əngəl olan Sasanilərin yüksəlişi idi. Xristian dininin Albaniyada yayılmasında alban Araşkilərinin də rolu var idi [6.s.216] . Albaniyada çar Urnayr tərəfindən xristianlığın rəsmi qəbulu ilə (IV əsr) başlayan ikinci dövr isə Yunanfil dövrü adlanır və Maarifçi Qriqorinin adı ilə bağlıdır. Alban kilsəsini qriqoryan kilsəsindən fərqləndirən cəhət öz mənşəyinə görə birbaşa Yerusəlim kilsəsi ilə, sonradan isə Yerusəlim patriarxlığı ilə bağlı olmasıdır [6.s.207]. Mənşəcə araşki olan Urnayr (və onun varisləri) tərəfindən xristianlığın qəbul edilməsi daxili tələbatdan daha çox siyasi məqsəd daşıyırdı. Urnayr monoteist dinin – xristianlığın köməyilə, müxtəlif tayfalardan ibarət ölkəni birləşdirib atəşpərəst Sasanilərə qarşı dayanmağa çalışdı [6.s.217]. IV əsrin əvvəllərində dövlət dini elan olunmuş və şah, əyanlar, feodal zadəganları tərəfindən qəbul edilmiş xristianlıq xalq arasında yayılıb ümumxalq dini səviyyəsinə yüksələ bilmədi, təbiət qüvvələrinə, ruhlara, sitayişə əsaslanan müxtəlif bütpərəst dinlər, eləcədə də Sasanilər tərəfindən qorunan zərdüştiliyin müxtəlif təriqətləri hələ də güclü idi [6.s.218-219].

Xristian dininin Azərbaycanda yayılıb möhkəmlənməsində alban əlifbasının, alban yazısının yaradılıb təkmilləşdirilməsi, məktəblərin açılması, Bibliya və digər ilahiyyat ədəbiyyatının Suriya və yunan dillərindən alban dillərinə tərcümə edilməsinin böyük rolu olmuşdur. Albaniyanın Arşaki şahlarının köməyi ilə xristianlıq yeni feodal cəmiyyətin ideoloji əsasına çevrilir, Albaniyanın ictimai-siyasi və sosial həyatında həlledici rol oynamağa başlayır. Monarx və feodal zadəganlar alban kilsəsi və onun başçıları üçün maddi baza yaratdı, torpaqların xeyli hissəsi və bütpərəst məbədlərinin var dövləti onların əlinə keçdi. Kilsə və ruhanilər bundan başqa şahdan da nəzir şəklində xeyli torpaq alırdılar. Kilsənin xeyrinə "kilsə desyatini" xalqdan yığılırdı ki, bu da kənd təsərrüfatından alınan gəlirin 1/10-nə bərabər idi. Bunlardan əlavə digər natural veriglərin və nəzir-niyazın sayı-hesabı yox idi. Ruhanilər natural rüsumlar hesabına yaşayırdılar, padşah Vaçaqanın (V əsr) "kilsə qaydası qərarlarının" Aquen dini yığıncağı tərəfindən qəbul edilməsi də bunu təsdiq edir. Ziya Bünyadovun M.Kalankatukluya istinadən qeyd etdiyi kimi,

> *"ölkədə vergi verən silk üç qrupa: "lazımınca varı olanlara", "yoxsullara" və "heç bir şeyi olmayan kəndlilərə" bölünmüşdü. Bu bölgü [torpaq] məhsullarının xalq tərəfindən keşişlərə verilməsi qaydası olmalıdır. Kim dövlətlidirsə, 4 vahid buğda, 6 arpa və 16 kuzə şirin [çaxır] verir. Yoxsul adam yarım kömbə çörək və imkanı olduğu qədər çaxır verir; kimin ki nə əkin yeri var, nə də üzümlüyü, ondan heç bir şey alınmamalıdır. Öz ruhunu şad etmək üçün bundan artıq şey verənlər, xeyir iş görmüş olarlar. Evində qoyunu olanlar bir qoyun, üç qoyununun yununu və bir baş pendir verir; atı olanlar bir dayça, qaramalı olanlar isə bir buzov verir. Bundan əlavə, "azad adam (azad mərd), yaxud kənd əhli və ya ruhani olmayan hər bir adam öz ölənlərinə rəhmət oxumaq üçün hər il öz imkanı daxilində nəzir gətirməyi unutmamalıdır. Əgər ölənin atı olmuşsa, kim isə [onun əvəzinə] istədiyi atı kilsəyə verməlidir; əgər onun qaramalı vardısa, istədiyi öküzü verməlidir"[13.s.73-74].*

Ruhanilər öz xidmətlərinə görə xüsusi torpaq payı-xostakla təmin olunurdular. Böyük knyazdan, yəni alban hökmdarından sonra ən böyük torpaq sahibi Alban Kilsəsi idi [13.s.72]. Alban şahları xristian ruhanilərə, alban kilsəsinə böyük qayğı göstərir, onlara imtiyazlar verirdilər. Şahlar ruhaniləri yüksək mənsəbli əyanlara bərabər tutmağa çalışır, bu məqsədlə saray məhkəməsilə yanaşı, iki mərhələdən – keşiş məhkəməsi və yepiskop məhkəməsindən ibarət kilsə məhkəməsi yaratmışdılar. Xristianlığın ilkin mərhələsində (IV-V əsrlərdə) Albaniyada ruhaniliyin iqtisadi və siyasi cəhətdən hələ zəif idi. Kilsə kanonik qayda-qanunlarının şərtləri şahın iştirakı ilə zadəganlar və ruhanilər tərəfindən işlənib hazırlanırdı. Əyanlar və şah öz möhürlərini vurandan sonra bu sənədlər hüquqi qüvvəyə minirdi [6.s.219]. Alban katalikosunun

hakimiyyəti nominal xarakter daşıyırdı. Alban şahları yepiskopları təyin edir, kilsə qurultayı çağırır, qəsrlər tikdirir, bir sözlə, kilsənin və ruhanilərin səlahiyyətinə daxil olan işləri görürdülər. Alban ruhanilərinin bu vəziyyəti xalq arasında kilsənin ideoloji mövqeyinin zəifliyi, eləcə də mərkəzləşdirilmiş dövlətin mövcud olması ilə izah edilir [6.s.220]. VI-VII əsrlərdə isə Mehranilərin hakimiyyəti dövründə alban kilsəsinin iqtisadi və siyasi mövqeyi gücləndi. 488-ci və 705-ci illərdə keçirilmiş alban kilsə qurultaylarının kanonlarını müqayisə etdikdə bunu aydın görmək olur. Əgər 488-ci ilin kanonuna görə alban ruhaniliyi əyanlar – azatlar qarşısında öz hüquqlarını yalnız müdafiə edir və onlarla bərabər olmağa çalışırdısa, 705-ci il kanonunda aydın olur ki, ruhanilər artıq azatlarla mübarizəyə girişir, onların özbaşınalığını məhdudlaşdırır və kilsə məsələlərinə qarışmağa onlara qəti qadağan edirdilər. VII əsrdə alban kilsə qurultayının çağırılması təşəbbüsü kilsəyə rəhbərlik edən və onun qanunverici orqanının başında duran alban katalikosuna aid idi [6.s.220]. Azərbaycanda xristianlığı VII əsrdən etibarən yeni bir din – İslam sıxışdırmağa başlayır. Ümumiyyətlə, Azərbaycanda xristianlığın İslamın gəlişi ilə getdikcə daha da məhdudlaşması həm də əhalinin iqtisadi vəziyyətə görə dini mühiti ilə bağlı qərar verməsindən qaynaqlanırdı. Çünki, orta və yoxsul təbəqə onların iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdırmayan Xristianlığın yayılmasına müqavimət göstərirdi [2.s.29]. İslamın gəlişi ilə də məhz geniş güzəştlərlə çıxış edən İslama üstünlük vermiş oldu.

Azərbaycanda islam

VII əsrdən başlayan ərəb işğalları ilə Azərbaycanda yeni bir dinin – İslamın yayılması da geniş xarakter aldı. İlkin dövrlərdə, yəni Rəşidi xəlifələri dövründə əksəriyyəti köçəri olan ərəblərin özləri hələ yeni olan dini (islamı) lazımınca mənimsəmədiklərinə görə, əvvəllər Azərbaycan əhalisini islamı qəbul etməyə məcbur etmirdilər və yeni dini qəbul etmək istəyənlərə də mane olmurdular. Bu xüsusilə Arrana, yəni keçmiş Albaniya dövlətinə aid idi, çünki onun əhalisi xristian, "Kitab əhli" ("əhl əl-Kitab") idi. Azərbaycanın güneyinə gəldikdə isə, burada islam dini Sasanilərin dövlət dini olan zərdüştiliyi sıxışdırmışdı. Ancaq atəşpərəstlər və məcuslar (çoxallahlılar) təqib olunurdular, çünki onlar "Kitab əhli" deyildilər. Buna görə də Azərbaycanın cənub hissəsində islamın qəbulu artıq Abbasilər dövründə başa çatdı və zərdüştilik demək olar ki, tamamilə sıxışdırıldı. Doğrudur, bu dinin bəzi adətlərini (Novruz bayramı, dəfn adətləri) xalq İslam dinini qəbul etdikdən sonra da yaşatdı.

İslamın Azərbaycanda yayılması ümumən Əməvilərə qədər bu cür xarkterizə edilə bilər:

> *"Xristianlıqdan fərqli olaraq, islam dini fərdi missionerlərdən istifadə etmirdi və yalnız istila yolu ilə yayılırdı; müsəlman torpaqlarının sərhədləri ilə islamın yayılan sərhədləri bir-birinə uyğun gəlirdi. Missionerlik müsəlman dövlətlərinin daxilində olduğu kimi, ondan kənarda da dərviş ordenləri tərəfindən aparılırdı; dərvişlər islamı çöllərdə türklər arasında yayırdılar; artıq X əsrdə biz İslamın bütöv xalqlar tərəfindən onların müsəlman silahı ilə istila edilmədən qəbul edildiyini görürük... həm də "islam dini zorakılıqla yayılmırdı və nə xristianlar, nə də zərdüştilər təqib olunmurdular*" [14.s.45-42].

İslam dininin qəbul edilməsində Əməvilərdən sonrakı Xilafət dövründə kəskin dönüş əmələ gəldi. Əməvilər Xilafətdə vahid hakimiyyət və vahid dil bərqərar edib, Xilafətin təbəələri arasında islam dinini yaymaqla yalnız sonralar onların xələfləri Abbasilərin istifadə etdikləri maddi şəraiti yaratmışdılar [13.s.100-101]. Ümumiyyətlə, Arran, yəni keçmiş Albaniya dövlətinin əhalisi onlar üçün yeni olan dini qəbul etməyə heç də məcbur edilmədilər, əskinə xristian albanların özləri islamı çox müvəffəqiyyətlə qəbul edirdilər. Təsadüfi deyil ki, islam tədqiqatçılarının əksəriyyətinin də qeyd etdiyi kimi ərəblərin itaət altına aldıqları ölkələrin xalqları yeni dini kütləvi şəkildə qəbul edirdilər. Ziya Bünyadov V.Rozenə istinadən yazır ki, *"ərəblər öz sadəliyi və bəsitliyi ilə əzəmətli, yeni bir din gətirmişdilər və dini təqib və didişmələrin təzyiqi altında haldan düşüb əzilən kütlələrin zövqünə bu yeni din xüsusən ona görə uyğun gəlmişdi ki, demək olar, hər yerdə yadellilərin (əlavə edək: öz həmvətənlərinin də) ağır*

iqtisadi zülmündən kütlələri azad edən xilaskar kimi göstərirdi"[13.s.101].

Bütövlükdə, ərəblərin öz mədəni səviyyələri aşağı olduğuna görə Azərbaycana islam dini və ərəb dilindən başqa nəsə gətirmədilər. Ərəblər özlərindən əvvəl Azərbaycanda mövcud olan qaydaları və ənənələri öz ehtiyaclarına uyğunlaşdırmağa başladılar, xüsusilə ona görə ki, ərəblərdən əvvəlki dövlət mexanizmi "yaxşı qurulmuşdur" [13.s.102]. VIII əsrin əvvəllərində islam dini Azərbaycanda artıq hakim bir din idi. Azərbaycanda islamı dinini yuxarı silkin nümayəndələri tamamilə danışıqsız qəbul etdilər, çünki bu onlara öz imtiyazlı mövqelərini qorumaq imkanı verirdi. Yeni din tacir və sənətkarlar üçün də sırf daha geniş güzəştlərə və geniş ticarət bazarına çıxmaq baxımından sərfəli idi. Kəndlilər üçün isə islamın qəbulu ilk növbədə çox ağır can vergisindən, yəni cizyədən onlara azad edirdi deyə, daha cəlbedici idi. Əlavə olaraq da, islamın qaydalarına görə "uşaqlar, qadınlar, xroniki xəstələr, eləcə də heç bir vəsaiti olmayan adamlar və heç bir gəliri olmayan zahidlər" verginin bu növündən azad olunduqlarına görə islamı çox rahatlıqla qəbul edirdilər [11.s.61]. Bütün bunlara baxmayaraq Azərbaycanın şimalındakı dağlıq hissələrdə xristianlığa edən az da olsa əhali qalmaqda davam edirdi. Hətta ərəblərin yerli xristianlara qarşı erməni qriqoryan kilsəsindən istifadə etməsi belə Azərbaycanın xristian alban əhalisinin öz varlığını çar Rusiyasının işğalına qədər qoruyub saxlamasına əngəl olmadı. Yalnız 1836-cı ildə Rusiya Sinodunun qərarı ilə müsəqil Alban kilsəsi rəsmi olaraq ləğv edilərək diofizit mərkəzi statusunu itirmiş və erməni qriqoriyan kilsəsinin təsiri altına keçmişdir [12.s.4;25-87].

Nəticə

Erkən orta əsr Azərbaycanda dini mühitin tədqiqi belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, tarixin müxtəlif dövrlərində xalqımızın yaşadığı tanrıçılıq, zərdüştilik, xristianlıq kimi dinlər bir din kimi tarixi Azərbaycan hüdudlarında zamanla məhdudlaşsa da, xalqın adət-ənənələrində yaşayaraq, hətta İslam dininin belə xalq islamı kimi anılmasına səbəb olmuşdur. İstənilən halda Azərbaycan xalqı bugün Novruz bayramını sadəcə xalqın adət-ənənəsinin bir hissəsi kimi qeyd etsə də, reallıqda bu bayramın özü belə zərdüştilik ənənələrinə söykənir və hər cəhəti ilə onu tərənnüm edir. Yaxud da bugün əksəriyyəti müsəlman olan Azərbaycan əhalisinin dua edərkən əllərini göyə tutması tanrıçılıq dinindən qaynaqlanmırmı?! Fikrimizcə, erkən orta əsr Azərbaycanda mövcud dini mühitin daha geniş şəkildə tədqiqi istiqamətində aparılan araşdırmalar xalqımızın tarixi keçmişi ilə bağlı bir çox mübahisəli məqamların aydınlaşdırılmasında mühüm rol oynayacaqdır. Məsələn, aparılan tədqiqatlarda zərdüştilərlə, atəşpərəstlərin eyniləşdirilməsi, əslində odpərəst olmayan Azərbaycan xalqının inadla oda sitayiş edən bir xalq kimi təbliğinə çalışılması, yaxud da 705-ci ildə erməni qriqoryan kilsəsinə təslim edilsə də, əslində öz kimliyini 1836-cı ilə qədər qoruyub saxlaya bilən alban kilsəsinin taleyində oğuz-qıpçaq birliyinin rolu və sair bu kimi məsələlərə aydınlıq gətirmək mümkün olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Abdulla Fazili, Ulusunu tanımayan tanrısını tanımaz. (Atropatena e. ə. IV – e. VII əsri), Bakı: Elm. 1992.
2. Anar Əlizadə, Azərbaycanda Xristianlıq: keçmişdən bu günə. Bakı: Elm və təhsil. 2016.
3. Elməddin Əlibəyzadə, "Avesta" Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixidir. Bakı: Yurd NPB. 2005.
4. Elnur Vəliyev, İlk orta əsrlərdə Azərbaycanda zərdüştilik (tarixi-arxeoloji tədqiqat işi): tarix e. n. a. dər. al. üçün təq. ol. dissnın avtoreferatı: 07.00.06. AMEA, Arxeologiya və Etnoqrafiya İn-tu. Bakı. 2001.
5. Faiq Ələkbərli, Turan sivilizasiyasına giriş: Turan məfkurəsi və Tanrıçılıq. Bakı: Elm və Təhsil. 2021.
6. Fəridə Məmmədova, Azərbaycanın (Albaniyanın) siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası: E.ə. III əsr - e. VIII əsr. Bakı: Azərnəşr. 1993.
7. Fəzlullah Rəşidəddin, Oğuznamə. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. 2003.
8. Firudin Cəlilov (Ağasıoğlu), Azərbaycan Türklərinin İslamaqədər tarixi, III Bitik: Azərbaycanda qurulan qədim dövlətlər. Bakı: Ağrıdağ. 2014.

9. Xeyirbəy Qasımov, Orta əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti. Bakı: Aspoliqraf. 2008.
10. Kitabi-Dədə Qorqud: əsil və sadələşdirilmiş mətnlər / tərt. ed. S. Əlizadə; nəşrə hazırl. və red. T. Hacıyev; [buraxıl. məsul Ə. Güləliyev; tərtibatçı-rəssam N. Əliyeva]. Bakı: Öndər, 2004.
11. Nailə Vəlixanlı, Ərəb xilafəti və Azərbaycan. Bakı: Azərnəşr. 1993.
12. Ramin Əlizadə, Elnur Nəciyev, "Qarabağın Alban-Qıpçaq tarixinə dair", Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, c. 7, s. 4, 2020, s. 2578-2593.
13. Ziya Bünyadov, Azərbaycan VII-IX əsrlərdə, Bakı: Şərq-Qərb. 2007.
14. Василий Бартольд, Место Прикаспийских областей в истории мусульманского мира. Б.и, Баку: 1924.
15. Сара Касумова, Христианство в Азербайджане в раннем средневековье. Баку: Master Print & Publishing. 2005.

Резюме

Камала Гасанова

Религиозная среда в Азербайджане в раннее средневековье (III-X вв.)

Статья посвящена изучению религиозной среды в Азербайджане раннего средневековья. Хронологические рамки исследования охватывают III-X вв. В ходе исследования о различных религиях, такие как тенгриа́нство, зороастризм, христианство и ислам в Азербайджане, сообщаются отдельно и в обзорной форме. С помощью исторических исследований, проводимых по каждой из этих религий, изучается религиозная среда, существовавшая в Азербайджане, как часть истории наших отдельных государств. Особое внимание уделяется факторам, которые приводят к принятию каждой религии, роли этнических, экономических, социальных и политических условий в принятии этих религий. В результате исследования было выявлено, что ранней религиозной средой в Азербайджане было тенгриа́нство. Даже если на более позднем этапе тенгриа́нство был заменен зороастризмом и христианством, он сохранил свои черты в традициях народа, даже в его подходе к религии. Такой подход привел к признанию каждой религии как национальной религией. Тем более, ислам, который принял азербайджанский народ после христианства, известен как народный ислам. Потому что опыт, полученный в доисламских религиозных воззрениях, наш народ сохранил в своих обычаях и мировоззрении даже после принятия ислама. Этот момент учитывался в ходе написания статьи, и проводились исследования с учетом имеющихся ресурсов и цель исследования.

Ключевые слова: *Азербайджан, тенгриа́нство, зороастризм, христианство, ислам.*

Summary

Kamala Hasanova

Religious environment in Azerbaijan in the early middle ages (III-X centuries)

The article is devoted to the study of the religious environment in Azerbaijan in the early Middle Ages. The chronological framework of the study covers III-X centuries. During the study, various religions such as Tengrianism, Zoroastrianism, Christianity and Islam in Azerbaijan are reported separately and in an overview form. With the help of historical research conducted on each of these religions, the religious environment that existed in Azerbaijan as part of the history of our individual states is being studied. Particular attention is paid to the factors that lead to the adoption of

each religion, the role of ethnic, economic, social and political conditions in the adoption of these religions. As a result of the study, it was revealed that the early religious environment in Azerbaijan was Tengrianism. Even if at a later stage Tengrianism was replaced by Zoroastrianism and Christianity, it retained its features in the traditions of the people, even in their approach to religion. This approach led to the recognition of each religion as a national religion. Moreover, the Islam that the Azerbaijani people adopted after Christianity is known as folk Islam. Because the experience gained in pre-Islamic religious beliefs, our people retained in their customs and worldview even after the adoption of Islam. This point was taken into account during the writing of the article, and studies were carried out taking into consideration the available resources and the purpose of the study.

Keywords: *Azerbaijan, Tengrianism, Zoroastrianism, Christianity, Islam.*

UOT94 (479.24)
https://doi.org/10.59849/2710-0820.2024.1.67

Lamiə Sultanova
AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
Azərbaycan Cümhuriyyəti tarixi şöbəsinin elmi işçisi,dissertant
tarix1650@yandex.com
Azərbaycan

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN İQTİSADİ SİYASƏTİNİN AQRAR ASPEKTLƏRİNƏ DAİR

Açar sözlər: *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, torpaq, kənd təsərrüfatı, kəndli, Aqrar komissiya*

Giriş

Birinci Dünya müharibəsi ilə əlaqədar Azərbaycan iqtisadiyyatında tənəzzül halları meydana çıxmışdı; müharibənin doğurduğu sosial-iqtisadi fəsadlar sonrakı siyasi proseslər gedişində daha da ağırlaşmış, bu səbəbdən Xalq Cümhuriyyəti öz mövcudluğunun bütün dönəmlərində xalq təsərrüfatının bütün sahələrini öz cənginə almış fəlakətli böhran durumundan qurtula bilməmişdi. 1917-ci ildə bütün Rusiyanın, o cümlədən, Azərbaycanın inqilabi çalxalanmalar dönəminə qədəm qoyması böhranın dərinləşməsinə bir növ təkan verdi. Həmin ilin oktyabrın 25-də baş vermiş bolşevik çevrilişinin ümumimperiya siyasi, hüquqi və sosial-iqtisadi məkanının parçalanmasına gətirib çıxarması, 1918-ci ildə Şaumyan güruhunun sovet hakimiyyətini bərqərar etmək bayrağı altında azərbaycanlılara qarşı soyqırım siyasəti, ölkəmizin qanlı çarpışmalar və savaş meydanına çevrilməsi və s. amillər iqtisadi kollapsı şərtləndirdi.

1918-ci ildə daşnak-bolşevik dəstələrinin azğınlığı nəticəsində Şamaxı, Quba, Şuşa, Lənkəran kimi şəhərlərdə dağıntılar törədilmişdi. Bir faktı qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalından əvvəl 1500 evin olduğu Şamaxıda 1920-ci ildə cəmi bir bina salamat qalmış, şəhər o dərəcədə viran edilmişdi ki, dövlət idarələrini yerləşdirməyə bina tapılmırdı [16, s. 101].

Birinci Dünya Müharibəsi dünyanın əksər ölkələrinin iqtisadi vəziyyətinə sarsıdıcı zərbə vurmuşdu. Müharibədən sonra Qərbi Avropanın inkişaf etmiş ölkələrində də yaşayış səviyyəsinin aşağı düşməsi müşahidə olunurdu ki, belə vəziyyətdə Rusiyada və onun ərazisində yaranmış müstəqil dövlətlərdə də son dərəcə mürəkkəb iqtisadi durum yaranmışdı. Bu baxımdan Azərbaycan da istisna deyildi. İqtisadi böhran zamanı bir çox müəssisələr bağlanmış, işçilər iş yerlərini itirmişdilər ki, bu da ölkədə sosial sülhə və siyasi sabitliyə ciddi təhlükə yaradırdı. Ölkədəki qeyri-sabit vəziyyətə görə xarici kapitalistlərin Azərbaycan sənayesinə pul qoymaqdan çəkinməsi də iqtisadi vəziyyəti ağırlaşdıran amillərdən idi.

I Dünya müharibəsindən sonrakı dönəmdə Azərbaycanda kənd təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələri üzrə statistik rəqəmləri müqayisə etdikdə tənəzzül müşahidə olunur. Əvvəlcədən qeyd etmək lazımdır ki, bu tənəzzül Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin iqtisadi sahədəki siyasəti ilə bağlı olmayıb, müharibədən sonrakı mövcud ümumi böhranın nəticəsi idi.

Cümhuriyyətin ilk aylarında əkin sahələrində azalma müşahidə olunurdu. Əkin sahəsi üçün ayrılmış torpaqlar ölkə ərazisinin 47 faizini təşkil edırdi. 4551780 desyatin təşkil edən ümumi torpaqların 1656800 desyatini bilavasitə əkin sahələri, 60180 desyatini bağlar, 24400 desyatini bağçalar, 25300 desyatini üzüm sahələri, 180000 desyatini isə otlaq sahələri üçün ayrılmışdı [5, s. 133].

Taxıl sahələri 1917-1918-ci illərdəki 710 min desyatindən, 1918-1919-cu illərdə 642 min desyatinə enmişdi. 1914-cü ildə Azərbaycanda 50500 min pud arpa və buğda toplandığı halda, 1919-cu ildə bu rəqəm 2,5 dəfə azalaraq 20291 min puda enmişdi [2, s. 281].

Xalq Cümhuriyyəti dönəmində respublikada olan əkin sahələrinin 76,1%-i, 6184585 desyatini əkinə yaralı, 23,9%-i, 1946100 desyatini

əkinə yararsız torpaqlar idi. Əkinə yararlı torpaqların 0,9%-ni, 55468 desyatinini malikanələr, 1%-ni, 73447 desyatinini bağlar, 26,2%-ni, 1607418 desyatinini əkin sahələri, 2,7%-ni, 166562 desyatinini biçənəklər, 14,4%-ni, 895547 desyatinini meşələr və kolluqlar, 51,9%-ni, 3387703 desyatinini isə otlaqlar təşkil edirdi [2, s. 280].

1920-ci illərdə Sovet Azərbaycanının rəhbərlərindən olmuş Q.Musabəyov Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti zamanı respublikadakı iqtisadi durumu tənəzzül dövrü kimi xarakterizə edərək yazırdı ki, əkin sahələri ilbəil azalırdı. Sənaye üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən küncüt, pambıq, barama və digər texniki bitkilərin istehsalı demək olar ki, dayanmışdı. Heyvandarlıq fövqəladə sürətlə deqradasiyaya uğramışdı [14, s. 2].

Nəzərə alsaq ki, bəhs olunan dövrdə Azərbaycan əhalisinin 77%-ni kənd əhalisi təşkil edirdi [3, s. 33] kənd təsərrüfatında davam etməkdə olan tənəzzülün qarşısının alınması məqsədilə ciddi islahatların aparılması təxirəsalınmaz tədbirlərdən idi. Bu baxımdan 1918-ci ilin mayın 28-də Tiflisdə müstəqilliyini elan etmiş gənc dövlətin taleyi daha çox Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin həyata keçirdiyi sosial və iqtisadi siyasətdən asılı idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, hələ Zaqafqaziya Seyminin qəbul etdiyi 1918-ci il 7 mart tarixli aqrar qanuna əsasən bütün torpaqlar aztorpaqlı və torpaqsız kəndlilərin arasında paylanması məqsədilə torpaq komitələrinin sərəncamına verilirdi. Qanuna əsasən iri torpaq sahibliyi ləğv olunur, sahibkarların ixtiyarında isə təsərrüfatın forma və növündən asılı olaraq 7 desyatindən 50 desyatinə qədər torpaq sahəsi saxlanılırdı [12, s. 18].

Birinci Dünya Müharibəsindən sonrakı dövrün gərgin sosial vəziyyəti və ağır iqtisadi durumu, xarici və daxili siyasətin mürəkkəbliyi ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf proqramının həyata keçirilməsində böyük çətinliklər yaradırdı. Ölkədəki ağır iqtisadi vəziyyət xalqın rifahını getdikcə daha da pisləşdirirdi. Əsas tələbat mallarının qiymətləri fəlakətli şəkildə qalxmışdı, əmək haqqının artım tempi qiymət artımından xeyli geri qalırdı. Yaranmış vəziyyətdən çıxış yolu kimi bəhs olunan dövrdə həyata keçirilmiş aqrar islahatlar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sosial-iqtisadi siyasətində mühüm yer tuturdu.

Xalq Cümhuriyyətinin elan olunması ərəfəsində Azərbaycan kəndində təsərrüfatların yarıdan çoxunu, 54,4%-ni yoxsul təsərrüfatları, 34%-ni ortabab, yalnız 6%-ni sahibkar təsərrüfatları təşkil edirdi. Ümumi təsərrüfatların yarıdan çoxunu təşkil edən yoxsul təsərrüfatlarında ölkə ərazisindəki əkin sahələrinin cəmi 1,8%-i cəmləşmişdi. Əkin sahələrinin 29,5%-i sahibkarların, 68,7%-i isə dövlətin payına düşürdü [12, s. 19].

Cümhuriyyətin ilk dönəmində respublikada suvarma şəbəkələri əvvəlki gücü ilə fəaliyyət göstərmirdi. Azərbaycanın əkinçilik rayonlarının arasında Gəncə rayonundan sonra ikinci yeri tutan, süni suvarmaya əsaslanan Muğan düzünün suvarılması məqsədilə suvarma şəbəkəsi və bəndlərin təmiri üçün vəsaitin ayrılması barədə 1919-cu ilin fevralın 15-də Əkinçilik naziri və su müfəttişinin adından Nazirlər Şurasının sədrinə müraciət olunur. Orada göstərilirdi ki, Muğan düzündə dövlət vəsaiti hesabına saxlanılan dörd iri suvarma şəbəkəsi xeyli zərər çəkmişdir. 25-30 min desyatinlik sahənin suvarılması üçün heç olmasa əsas su magistralının kanalları təmir olunmalıdır. Bu müraciət 1919-cu il fevralın 24-də Nazirlər Şurasının iclasında müzakirə edildikdən sonra Əkinçilik Nazirliyinin sərəncamına 200 min manat vəsaitin verilməsi qərara alınmışdı [7, s. 280-281].

Gətirilən faktlardan da bəlli olur ki, qarşısında ölkəni ağır iqtisadi böhrandan çıxarmaq kimi mühüm vəzifə duran gənc respublika üçün ilk növbədə ölkədə torpaqla təminat sahəsində mövcud olan çatışmazlıqların aradan qaldırılması və əhalinin torpağa olan ehtiyaclarının təmin olunması məqsədilə tədbirlərin görülməsi zərurətə çevrilmişdi.

Torpaq məsələsi, torpaqların özbaşına zəbt olunması hallarının artması səbəbindən xüsusilə kəskinləşmişdi. Torpaq məsələsinin həll olunmaması sahibkarların özbaşınalıqları üçün geniş imkanlar açırdı. Onlar bu sahədə mövcud olan qeyri-müəyyənlikdən istifadə edərək özbaşına kəndlilərin torpaqlarını zəbt edir, onların üzərinə əlavə vergilər qoyur, əvvəlki illərdən qalmış vergi borclarını tələb edir, bəzən də hətta bir neçə il üçün vergiləri əvvəlcədən ödəməyi tələb edirdilər. Belə vəziyyətdə narazı kəndlilər

öz etirazlarını müxtəlif formalarda bildirirdilər. Onlar vergiləri ödəməkdən imtina edir, sahibkarların təsərrüfatlarına hücumlar edirdilər. Tədqiq olunan dövrdə Gəncə, Qazax, Lənkəran, Göyçay, Ərəş, Nuxa və başqa qəzalarda kəndli həyəcanları geniş yayılmışdı; kəndlilər sahibkarların mülklərinə hücumlar edir, onların əmlaklarını məhv edir, torpaqları ələ keçirir, mülkədarlara böyük itkilər verirdilər [11].

Yelizavetpol quberniyasının mülkədarlarından Zülqədərovların, Şamxorskilərin, Qarabəyovların, Qalisinlərin, Sultanovların, Vəzirovların mülkləri talan edilmişdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə toplanmış məhkəmə materialları nəticəsində müəyyən olunmuşdu ki, Zülqədərovların 6 milyon, Şamxorskilərin 2 milyon, Qalisinlərin 2,5 milyon manata qədər əmlakı kəndlilər tərəfindən talan olunmuşdu [6, s. 5].

Yaranmış vəziyyət torpaq münasibətləri sahəsində mövcud çatışmazlıqların aradan qaldırılması, onların tənzimlənməsi məqsədilə təxirəsalınmaz tədbirlərin görülməsini tələb edirdi. Hələ 1918-ci ilin iyunun 22-də Azərbaycan hökuməti tərəfindən Zaqafqaziya Seyminin qəbul etdiyi aqrar qanunla yanaşı Bakı Xalq Komissarları Sovetinin torpaq haqqındakı dekretinin ləğv edilməsi ilə demək olar ki, gənc respublikanın yeni aqrar qanunvericiliyi istiqamətində fəaliyyətinə bir növ start verildi [7, s. 190-191].

Aqrar məsələnin həll olunması məqsədilə 1919-cu ilin fevralın 4-də sosialist-hümmətçi Səmədağa Ağamalovun başçılığı ilə müxtəlif fraksiyaların nümayəndələrindən ibarət parlamentin Aqrar komissiyası yaradıldı [13, s. 252].

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, aqrar islahat, torpaq münasibətlərinin tənzimlənməsi kimi son dərəcə vacib məsələlər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qısa zaman kəsiyində bir - birini əvəz etmiş ilk üç kabinəsinin fəaliyyəti zamanı müxtəlif səbəblərdən, ilk növbədə də yerli sahibkarların buna qarşı ciddi müqavimət göstərməsi, ikincisi isə Azərbaycanda həmin vaxtı mövcud olmuş hökumət kabinələrində təmsil olunan sağ təmayüllü nümayəndələrin də maraqlarının iri torpaq sahibləri ilə üst- üstə düşməsi səbəbindən bu istiqamətdə işlər kifayət qədər ləng getmişdir [12, s. 20].

1919-cu ilin aprelindən etibarən fəaliyyət göstərən N.Yusifbəylinin rəhbərlik etdiyi dördüncü koalisiya hökumətinin fəaliyyətində də aqrar məsələ Azərbaycanın sosial-iqtisadi həyatının əsas problemi olaraq qalırdı. Həmin dönəmdə əkinçilik naziri işləmiş Əhrar partiyasının lideri A.Qardaşovun idarəsi tərəfindən torpaq münasibətlərinin nizamlanması sahəsində ciddi işlər görülmüşdü. Bu istiqamətdə ilk növbədə aqrar qanun layihəsi hazırlanana kimi torpaq mülkiyyət məsələlərində müəyyən bir nizamlamanın aparılması işləri həyata keçirilir. Əkinçilik naziri A.Qardaşov bu barədə N.Yusifbəyliyə məktubunda yazırdı: "Mənə həvalə edilmiş idarə hesab edir ki, ali dövlət orqanı tərəfindən yeni aqrar qanun hazırlanıb qəbul olunana kimi torpaq məsələsinin müxtəlif rayonlar üçün ayrılıqda həlli qəbul olunmazdır. Bu müddəadan çıxış edərək o yazırdı ki, bolşeviklər vaxtı ilə Lənkəran qəzasında Sovet hakimiyyətinin torpaq məsələsində başlıca prinsiplərindən olan onun milliləşdirilməsini həyata keçirə bilmişlər. Ona görə də o tələb edirdi ki, bu qəzanın da əhalisi torpaq mülkiyyət münasibətləri məsələsində Azərbaycanın digər qəzaları ilə oxşar vəziyyətdə olmalıdır. Nazir aqrar islahat keçirilənədək nə pay torpaqlarının dəyişdirilməsinə, nə əlavə pay torpaqların ayrılmasına, nə də xəzinə, yaxud sahibkar torpaqlarının özbaşına zəbt olunmasına yol vermədən həmin vaxta kimi mövcud olmuş torpaq münasibətlərinin saxlanması prinsipini qətiyyətlə həyata keçirməyin zəruri olduğunu bildirirdi [9, s. 53-54].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin Bakı, Gəncə və Zaqatala quberniyalarının sahibkar və keşkəl torpaqlarında məskunlaşmış kəndlilərdən 1912-1913-cü illər aqrar islahatları ilə onlara verilmiş pay torpaqlarına görə ödənclərin ödənilməsinin müvəqqəti ləğv edilməsi barədə 1919-cu il 18 oktyabr tarixli qərarı da məhz bu qəbildən həyata keçirilmiş tədbirlərdən idi. Həmin qərarda deyilirdi ki, kəndlilərin Bakı və Gəncə quberniyalarında asılılıq münasibətlərin ləğv edilməsinə dair 20 dekabr 1912-ci il və Zaqatala dairəsində asılılıq münasibətlərin ləğv edilməsinə dair 7 iyun 1913-cü il tarixli qanunlarına əsasən ödənclərin ödənişi, eləcə də 20 dekabr 1912-ci il qanununa uyğun olaraq Bakı və Gəncə quberniyalarında sahibkarlara fidyənin verilməsi müvəqqəti olaraq dayandırılsın [7, s. 374].

1912-1913-cü illərdə verilmiş aqrar islahatları ilə sahibkar kəndliləri torpaq mülkiyyətçilərinin xeyrinə rüsumlardan azad edilirdi və onlar öz paylarını ödənc ödəməklə almağa borclu idilər. Dövlət torpaq mülkiyyətçilərinə pay torpaqlarının kəndlilərin mülkiyyətinə keçməsi üçün haqq ödəməli, kəndlilər də müəyyən müddət ərzində dövlətə olan borclarını ödəməli idilər. Bakı quberniyasının kəndliləri 1913-cü ildən başlayaraq hər il xəzinə palatasına 131678 rubl ödənc verməli idilər. Kəndlilər belə məbləği ödəyə bilmədiklərindən qalıq borc növbəti ilə keçirdi. İlk hesablama siyahılarının tərtib edilməsi ilə əlaqədar 1913-cü il yanvarın 1-dən ləğv olunmuş mükəlləfiyyət əvəzində bəylər ödənc almağa başlamışdılar. 1915-ci il yanvarın 1-nə qədər Zaqatala dairəsinin 47 kəndi üzrə 1583 torpaq sahibinə ödənc pulu almaq üçün vəsiqə verilmişdi. Torpaq sahibləri həmin vəsiqələr üzrə 241811 rubl ödənc pulu almışdılar. 1915-ci il yanvarın 1-nə olan məlumata görə, Zaqatala dairəsində ikinci və üçüncü barışdırıcı şöbələrdə torpaq sahiblərinin ödənc pulunu alması başa çatdırılsa da, birinci barışdırıcı şöbədə bəylərə və keşkəl sahiblərinə 16962 rubl borcu qalmışdı [1, s. 51].

Torpaq məsələsinin həll olunması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərdən biri də hərbi əməliyyatlar zamanı əhali tərəfindən məcburən tərk edilmiş torpaqların xüsusi komissiyalar vasitəsilə ayrı-ayrı icmalara və kəndli təsərrüfatlarına verilməsi barədəki tədbir idi. Bunun ardınca isə aqrar islahat layihəsinin hazırlanması məqsədilə Azərbaycan hökumətinin 24 fevral 1919-cu il tarixli sərəncamı ilə Əkinçilik Nazirliyinin nəzdində aqrar islahat işləri üzrə müdir və onun köməkçisi vəzifələri təsis olunur [7, s. 281].

Azərbaycan hökumətinin 19 may 1919-cu il tarixli sərəncamı ilə Əkinçilik və Dövlət Əmlakı Nazirliyinin nəzdində aqrar islahat işləri üzrə müdir, Su idarəsində texniki hissə üçün mühəndis, Yuxarı və Aşağı Muğan suvarma sistemlərinin müdiri və su sahələrində 5 böyük və 4 kiçik texnik vəzifələri təsis olunur [7, s. 314-315].

Bu vəzifələrin təsis olunması ilə Azərbaycan hökumətinin 24 fevral 1919-cu il tarixli sərəncamı ilə Əkinçilik Nazirliyinin nəzdində təsis olunmuş aqrar islahat işləri üzrə müdir və onun köməkçisi vəzifələri ləğv olunur. Həmin sərəncamla Əkinçilik nazirinə tapşırılırdı ki, iyun ayının sonuna kimi aqrar islahat layihəsini hazırlayıb Nazirlər Şurasının təsdiqinə versin. Azərbaycan hökumətinin Əkinçilik Nazirliyinin nəzdində yaradılmış Aqrar İslahat şöbəsinin ştatlarının və smeta xərclərinin təsdiq olunması barədə 1919-cu il 6 iyun tarixli sərəncamı ilə yeni yaradılmış Aqrar İslahat şöbəsinin saxlanması məqsədilə hökumətin fondundan 150 min rubl vəsait ayrılırdı [7, s. 324-325].

1919-cu il yayında biri Əkinçilik nazirliyi, digəri isə parlament komissiyası tərəfindən olmaqla iki aqrar qanun layihəsi hazırlansa da onların heç biri parlamentin müzakirəsindən keçmir. Parlament komissiyasının hazırladığı qanun layihəsinə əsasən, respublika ərazisində bütün torpaqlar dövlət mülkiyyəti elan edilir, torpaq mülkiyyətçilərinə məxsus artıq torpaqların hamısı torpaq komitələrinin xeyrinə müsadirə edilirdi. Torpaq Komitələrinə dövlət fondundan icarə əsasında az torpaqlı və torpaqsız kəndlilərə torpaq vermək hüququ verilirdi. Qanun layihəsində şəxsi istifadə üçün əvvəlki mülkiyyətçilərə qalan torpaqların norması isə 25 desyatindən 75 desyatinə qədər müəyyən edilmişdi [11].

1919-cu ilin iyulunda Əkinçilik Nazirliyinin nəzdində yaradılmış Aqrar İslahatlar şöbəsi bir ay müddətində "Azərbaycan Respublikasının əhalisinin torpaqla təminatı haqqında" və "Xüsusi mülkiyyətdə olan meşələrin dövlət mülkiyyətinə çevrilməsi haqqında" qanun layihələrini hazırlayıb baxılmaq üçün nazirliyə təqdim edir. Parlament komissiyasının hazırladığı aqrar qanun layihəsi onun radikal mahiyyət kəsb etməsi adı ilə parlamentdən keçmir. Əkinçilik Nazirliyinin hazırladığı aqrar qanun layihəsində isə sahibkarlardan torpaqların haqqı ödənilməklə alınması və bu pulun torpağın istifadəsi zamanı əldə edilən gəlir hesabına ödənilməsi nəzərdə tutulurdu ki, bu layihənin həyata vəsiqə almasına 1919-cu ilin payızında baş vermiş hökumət böhranı mane olur [13, s. 256-257].

Qeyd olunan aqrar islahat layihələrinin müzakirəsi zamanı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlamentində təmsil olunan aparıcı partiyaların hər birinin aqrar məsələnin həlli ilə bağlı mövqelərində fərqli yanaşmaların olması da bu sahədə işlərin ləng getməsinin başlıca səbəb-

lərindən biri idi. Belə ki, Müsavat partiyasının 1919-cu ilin dekabrında keçirilən II qurultayının nümayəndələri partiya rəhbərliyini kəndlilərin ehtiyaclarına kifayət qədər diqqət yetirməməkdə və aqrar islahatların aparılmasında lənglikdə ittiham etmişdilər.Qurultay böyük səs çoxluğu ilə xəzinəyə, keçmiş çar evinə, sahibkarlara, habelə xüsusi mülkiyyətdə olan torpaqların əvəzi ödənilmədən götürülərək zəhmətkeşlər arasında bölüşdürülməsi barədə qərar qəbul edir. Alınan torpağın dəyəri mülkiyyətçilərdən gəlir vergisi tutulmaqla formalaşan fonddan ödənilməli idi [11].

Hümmətçilər isə sahibkarlara 10 desyatin bağ sahəsi, 15 desyatin əkin sahəsi, 45-50 desyatin otlaq sahəsini saxlamaqla qalan torpaqların ödənc müqabilində kəndlilərə verməyi təklif edirdi. O, ödənc pulunu kəndlilərin üzərinə qoyulmuş gəlir vergisi ilə almaqla faktiki olaraq kəndlilər tərəfindən torpağın sahibkarlardan satın alınmasını təklif edirdi [8, s. 78].

Azərbaycan hökumətinin 1919-cu il 27 oktyabr tarixli sərəncamı ilə Əkinçilik Nazirliyinin Aqrar İslahat şöbəsinin fəaliyyət müddətinin uzadılması barədə verilmiş sərəncamı ilə həmin şöbənin fəaliyyəti daha iki ay müddətinə uzadılmaqla, bu müddətdə onun xərcləri üçün 72 min rubl vəsait ayrılırdı [7, s. 377].

1920-ci ilin əvvəllərində Əkinçilik Nazirliyi tərəfindən "Xüsusi mülkiyyətdə olan torpaqların dövlət torpaq fonduna verilməsi və Azərbaycan Respublikasının əhalisinin torpaqla təmin olunması haqqında" aqrar qanun layihəsi hazırlanır. Layihəyə əsasən, xüsusi mülkiyyətdə olan bütün monastır, vəqf, məscid və kilsə torpaqları haqqı ödənmədən dövlət torpaq fonduna keçirdi. Bu torpaqlar, o cümlədən boş dövlət torpaqları ödənc ödənmədən torpaqsız və aztorpaqlı kəndlilərə verilirdi. Qanun layihəsində torpağın kəndlinin mülkiyyətinə verilməsi nəzərdə tutulurdu, bir şərtlə ki, həmin torpaqların mülkiyyətçilər tərəfindən satılması və ya girov qoyulması yalnız Əkinçilik nazirinin icazəsi ilə mümkün olsun. Torpaqların müsadirəsi və sonradan bölüşdürülməsi bilavasitə kəndlilərin özlərinin iştirakı ilə baş verə bilərdi. Bu məqsədlə yerli torpaq komissiyalarının formalaşdırılması nəzərdə tutulmuşdu. Qanun layihəsində ayrılmış torpaqlarda suvarma suyundan istifadə qaydaları da müəyyən edilirdi. Lakin parlamentarilər iri torpaq mülkiyyətçiliyinin ləğvini nəzərdə tutan, həmçinin kəndli və torpaq mülkiyyətçilərinin hüquqlarını bərabərləşdirən bu qanun layihəsinin əleyhinə çıxış edirlər. Həmin ilin fevralında Müsavat partiyası tərəfindən hazırlanmış, torpaqları əllərindən alınan xüsusi mülkiyyətçilərə ədalətli kompensasiyanın verilməsini, həmçinin otlaqların, meşələrin və yerin altının əvvəlki sahiblərin əlində qalmasını nəzərdə tutan aqrar islahat layihəsi də eyni aqibəti yaşayır [11].

Nəticə

Beləliklə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dönəmində parlamentdə mövcud olan partiya qarşıdurması aqrar islahatların aparılmasına və torpaq məsələsini həll etməyə imkan vermir. 1919-cu ilin fevralından fəaliyyət göstərən Aqrar komissiyanın 25 dəfə iclası keçirilsə də, bu sahədə ciddi bir qərar qəbul edilməsinə nail ola bilməmişdi[4,s.73].1920-ci ilin aprelin sonlarında Azərbaycanın bolşevik Rusiyası tərəfindən işğalı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti zamanında aqrar məsələnin həlli istiqamətində apardığı işlərin yarımçıq qalmasına səbəb olur. Bolşevik işğalı Azərbaycanda Xalq Cümhuriyyətinin zamanında yaranmış müəyyən daxili sosial-iqtisadi sabitliyin pozulmasını doğurmuş, burada hərbi kommunizm siyasətinin tətbiqi, qoşunların azğınlığı böhranı daha da dərinləşdirmiş, əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətini dözülməz həddə gətirib çıxarmışdı. 1919-cu ilin sentyabrın 29-da Moskva rəhbərliyinə təqdim etdiyi Azərbaycanda vəziyyətə dair məlumat-qeydlərində həmin vaxtı respublikada ərzaq işinin yaxşı olduğunu və bolluğun müşahidə edildiyini, çörəyin keyfiyyətindən asılı olaraq 3-6 rubl, qəndin funtunun 30-40 rubl təşkil etdiyini, digər ərzaqların daha az əlçatan olsa da, kifayət qədər olduğunu yazan Nərimanov [10, s.290]. Azərbaycanın işğalından cəmi beş ay sonra, 1920-ci ilin oktyabrın 4-də xalq ərzaq komissarı Q.Musabəyovla birlikdə Leninə vurduğu teleqramda sovet Azərbaycanındakı acınacaqlı ərzaq durumundan bəhs edirdi. O yazırdı ki, Azərbaycanın bütün qəzaları tamamilə aclıq çəkir və Azərbaycan Xalq Ərzaq Komissarlığı Bakı fəhlələrinin təminatı üçün kifayət qədər taxılın olmaması səbəbindən qəzalarda ərzaq

böhranını hətta az da olsa yumşaltmaq iqtidarında deyil [17, v. 5].

Göründüyü kimi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə hökumətin yaranmış sosial-iqtisadi böhrandan çıxmaq istiqamətində atdığı addımlar bir sıra obyektiv və subyektiv səbəblərdən arzuolunan nəticəni vermədi. Azərbaycan hökumətinin ölkədə iqtisadi tərəqqiyə nail olmaq, həm dövlət, həm də özəl sektorun bərabər inkişafını təmin etmək, kənd təsərrüfatında tənəzzülün qarşısını almaq məqsədilə nəzərdə tutduğu bir çox tədbirlər ilk növbədə siyasi çəkişmələr və sağyönümlü qüvvələrin əks təsiri üzündən kağız üzərində qaldı. Bu isə ölkədə bolşeviklərin hökumət əleyhinə fəaliyyətinə imkan verən əsas səbəblərdən biri oldu. Bolşeviklər Cümhuriyyət hökumətinə qarşı öz fəaliyyətlərində hökuməti aqrar məsələni həll etməməsini əsas arqument kimi istifadə etmişlər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi. V cild (1900-1920-ci illər). [yeddi cilddə] – Bakı, 2008. 696 s.
2. Səməndərov S. 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin aqrar siyasəti, - Bakı, 2018 Strateji təhlil, say 1-2 (23-24), s. 277-290.
3. Səməndərov, S.S. 1917-1920-ci illərdə Azərbaycanda aqrar məsələ. - Bakı, 2009. 261 s.
4. Rəhimov,Ə.C. 1920-ci ildə Azərbaycanda mülkədar torpaq sahibliyinin ləğvi. –Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, - 1962, 211s.
5. Адрес-календарь на 1920 АР. год. - Баку, Nağıl evi, 2011. 336 стр.
6. Азербайджан в 1917-1920 гг. Tarix və Etnologiya İnstitutunun Elmi Arxivi (TEİEA), fond 1, siyahı. 9, iş 1882
7. Азербайджанская Демократическая Республика (1918 1920 гг.). Законодательные акты (Сборник документов). - Баку: «Азербайджан»,- 1998, 423 стр.
8. Гусейнов И.А. Крестьянское движение в Азербайджане в 1917-1920 гг. “Великий Октябрь и борьба за Советскую власть в Азербайджане,- Баку: Академия Наук Азербайджанский ССР, -1958, 503 стр.
9. Гусейнов, И.А. Крестьянское движение в Азербайджане в 1917-1920 гг. AMEA TEİEA, fond 1, siyahı. 9, iş 430
10. Из записи устного сообщения Н.Нариманова в Москве о положении в Азербайджане. 29 сентября 1919 год. Борьба за победу советской власти в Азербайджане 1918-1920. Документы и материалы :-Баку: АН Аз. ССР, - 1967 , 569 стр.
11. Исмаилов К.Н. Аграрные отношения и земельный вопрос в Азербайджанской Демократической Республике (1918-1920 гг.). https://voencomuezd.livejournal.com/1589518.html
12. Мамедзаде, Н.Н. Экономическая политика Азербайджанской Демократической Республики: власть и партии в поисках оптимальной модели. - Баку, “Birol group”, 2023, 208 стр.
13. Мамедзаде, Н.Н. Экономическая политика Азербайджанской Демократической Республики: поиски оптимальной модели. Strateji təhlil, Say 1-2 (23-24), 2018,. 245-264 стр.
14. Мусабеков Г.М. Положение крестьян до и после революции. AMEA TEİEA, fond 1, siyahı. 9, iş 4196
15. Орджоникидзе , Г.К. Стати и речи, В 2-х тт., т. 1,- Москва, 1956, стр.
16. Султанов, Г. Краткий очерк развития некоторых отраслей промышленности Азербайджана. Баку: Издание Статотдела Азнаркомпромторга, - 1923, 144 стр.
17. Телеграмма Народного Комиссариата Продовольствия АзССР, адресованные Совету Народных Комиссаров РСФСР по вопросу снабжения Аз-й Республики, от 4-го октября 1920 г. (Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA), fond61, siyahı.1, iş 128

Резюме

Ламия Султанова

О сельскохозяйственных аспектах экономической политики Азербайджанской Народной Республики

Первая мировая война оказала негативное влияние на экономику Азербайджана. Этот спад наблюдается в различных областях сельского хозяйства Азербайджана. В такой ситуации для молодой республики было очень важно принять меры по устранению существующих недостатков в области землеустройства в стране и удовлетворению потребностей населения в земле. В указанный период существовавшие в парламенте разногласия между партиями препятствовали проведению аграрных реформ и решению земельного вопроса. Оккупация Азербайджана большевистской Россией в конце апреля 1920 года привела к завершению работы Азербайджанской Демократической Республики в направлении решения аграрного вопроса.

Ключевые слова: *Азербайджанская Демократическая Республика, земля, сельское хозяйство, крестьянин, Аграрная комиссия*

Summary

Lamia Sultanova

About the agricultural aspects of the economic policy of the Azerbaijan Democratic Republic

The First World War had a negative impact on the economy of Azerbaijan. This decline is observed in various areas of Azerbaijan's agriculture. In such a situation, it was very important for the young republic to take measures to eliminate existing shortcomings in the field of land management in the country and meet the needs of the population for land. During this period, disagreements between parties in parliament prevented the implementation of agrarian reforms and the solution of the land issue. The occupation of Azerbaijan by Bolshevik Russia at the end of April 1920 led to the completion of the work of the Azerbaijan Democratic Republic towards solving the agrarian question.

Keywords: *Azerbaijan Democratic Republic, land, agriculture, peasant, Agrarian commission*

UOT 94(479.24)
https://doi.org/10.59849/2710-0820.2024.1.74

Nazila Mammadova

ON THE STUDY OF ISSUES ON THE DEVELOPMENT OF SCIENCE AND EDUCATION IN THE ISLAMIC WORLD IN AZERBAIJANI HISTOROLOGY (9th-14th CENTURIES)

Keywords: *Islam, culture, science, education, Azerbaijani historiography.*

Introduction

Islamic culture, which is an important part of world civilization, has always been in the center of attention with its richness, syncreticity and great influence. At the same time, the history of Islamic culture remains one of the most frequently addressed topics by researchers conducting investigations in the social area. The study of Islamic culture, especially the medieval period of it, is primarily related to the role it played in world history, as well as its large-scale influence on the political, social and cultural life of both the Muslim East and the Christian West over the centuries. In its origin, the Islamic culture, which carries the traces and elements of the culture of many nations, was one of the sources of European medieval and Renaissance culture. Thanks to the unifying social and cultural power of the Islamic religion, the Islamic culture was able to unite peoples who were different not only in ethnic and racial terms, but also in terms of climatic conditions, social and political traditions, and created a great historical event - Islamic civilization.

Azerbaijan, one of the ancient centers of world civilization, has become a part of Islamic culture since the mid of 7th century, and has made great contributions to this culture for centuries. In the 9th-11th centuries, in Azerbaijan, which became the most important center of Islam in the Caucasus after being part of the Caliphate, local independent and semi-independent states such as Sajis, Salaris, Shirvanshahs, Ravvadis and Shaddadis emerged and played a major role in the protection and spread of Islam and Islamic culture in the region. During the rule of the Seljuk state, especially during the time of the Eldeniz, who were the ancestors of the Iraqi Seljuks, Azerbaijan experienced a great political and cultural renaissance, and made great contributions to the development of Turkic-Islamic culture in the Caucasus. In the following period, Azerbaijan, as an integral part of the Islamic world, experienced the next stages of the development of science and education, and gave great figures to the world culture. With the emergence of the Qaragoyunlu, Aghgoyunlu and Safavi states of Azerbaijan, the Turkic-Islamic flank in the Caucasus became stronger, and the development of various directions of culture continued.

1. Conditions and main directions of studying the history of medieval Islamic culture in Azerbaijani historiography

The main reason for the extensive study of various issues on the history of Islamic culture, including the history of the development of science and knowledge in Azerbaijani historiography, is, of course, related to the fact that Azerbaijan is a part of Islamic culture. Another important factor in the study of the mentioned issues is related to the richness of Islamic culture and its great role in world history. This culture, as we mentioned above, has a phenomenal place not only in the history of the East, but also in the history of the world on the whole, and for the study of political, economic and social history, it should be paid attention to the general issues of Islamic culture. From this viewpoint, various issues of medieval Islamic culture have been the object of research both in 20th century Soviet historiography and in modern Azerbaijani historiography, and fundamental studies based

on medieval written sources, numismatic and archaeological materials have emerged.

Research on the history of medieval Islamic culture in Azerbaijani historiography can be conventionally grouped as follows:

1. Summarizing works on the history of medieval Islamic culture;

2. Works on the history of Muslim towns and urban culture;

3. Works dedicated to the history of this or that state;

4. Specifically, works on the history of Islamic culture of Azerbaijan.

The first group of studies are mostly generalizing works on the history of Azerbaijan, including the multi-volume books "History of Azerbaijan" written both during the Soviet period and in the 30 years after the restoration of state independence. In the relevant volumes of these books, while examining separate aspects of Azerbaijan history, also is given ample space to the issues of cultural development.

The second group of studies chose the history of medieval Azerbaijani towns as the subject, and they are mostly works written by archaeologists. In these studies, the history of the material culture of Azerbaijan is preferred, and the main sources are the examples of material culture samples obtained during the archeological excavations.

The works related to the history of the medieval states of Azerbaijan, including the Sajis, Salaris, Shirvanshahs, Ravvadis, Shaddadis, Seljuks, Eldeniz, and the period of Mogul rule formed the third group, among them, there are several works in which issues related to the history of Azerbaijani culture of the 9th-14th centuries are given a large space.

The fourth group of works were written specifically on the history of Islamic culture of Azerbaijan. Although not many in number, these works written based on both written sources and archaeological materials have a fundamental characteristic. Although more issues of Azerbaijani culture were investigated in those works, due to the fact that Azerbaijan is a part of the Islamic world, general issues of Islamic culture are also included. We consider it appropriate to note that some of these works were written not by historians, but by art critics and philosophers.

2. Issues of Islamic culture in Azerbaijan Soviet historiography

The Islamic history and culture of the 9th-14th centuries were given enough space in the Soviet-era studies of Azerbaijani historiography, and since it is impossible to give an overview of these studies within the framework of one article, we will try to review only monographs.

First of all, it should be noted that the 9th-14th centuries constitute an important stage not only in the history of Islam in general, but also in the history of Azerbaijan in particular. Since the history of this stage is rich not only with military and political events, but also with elements of cultural development, it is necessary to investigate it by medievalists. Thus, Z.M.Bunyadov, M.Kh.Sharifli, who researched the history of the semi-independent and independent states that emerged with the weakening of the Caliphate, A.A.Alizadeh, S.B.Ashurbeyli, R.A.Huseynov, S.M.Onullahi, V.Z. Piriyev who chose the military and political history of the Seljuk and Mogul periods as the subject, researched the issues of development of culture as well.

Z.M.Bunyadov's fundamental monograph "Azerbaijan in the 7th-9th centuries" covers issues such as the Arab conquests in the Caucasus, the Caliphate-Caspian wars, the administrative and land policy of the Caliphate in Azerbaijan, the Babek movement, the political situation on the eve of the weakening of the Caliphate, but the process of Azerbaijan's entry into the Islamic geography, the spread of the Islamic religion, and the ethnic processes in the region have also been extensively investigated (4). Then, in the academician's monograph "Azerbaijani State of the Atabeys" priority was given to the political history of Azerbaijan on the eve of the Seljuk conquests and during the Seljuk rule, but a separate section was devoted to urban life and culture in the country during the Eldeniz epoch, and specific issues such as the activity of madrasahs and the development directions of craftsmanship were also covered (3).

Separate issues of the history of the local states that emerged in Azerbaijan during the weakening of the Caliphate were extensively investigated by M.Kh.Sharifli, and the process of the development of Azerbaijani culture in the 9th-11th centuries was also touched upon (27). Although the works of famous historians such as R. A. Huseynov, who researched the Seljuk period, A. A. Alizadeh, who conducted research on the Mogul period, and V.Z.Piriyev, give preference to issues of military-political and economic history, the peculiarities of the cultural development of Azerbaijan in this period, the development of Islamic culture and its role has also been investigated (38; 34; 26). S.M.Onullahi's monographs and articles devoted to the history of the city of Tabriz also studied some problems of Islamic culture (24-25). M.H.Heydarov's monograph dedicated to the craft and trade life of Azerbaijani towns (36) examines the path of historical development of the Azerbaijani towns during the 13th-17th centuries, the peculiarities of the craft, as well as the trade life.

It should be noted that these studies, which we mentioned above, had a wide base of source studies, and the materials from medieval Arabic and Persian sources were compared with archaeological and numismatic materials. A great number of studies were written by Azerbaijani archaeologists during the Soviet period, and the history of the 9th-14th centuries culture was revived on the basis of the archaeological materials obtained to study the Islamic culture of Azerbaijan. Among them, can be noted the researches of archaeologists such as I.M.Jafarzadeh, I.A.Babayev, G.M.Ahmadov, R.B.Goyushov and A.B.Nuriyev (for more details, see: 23).

There are specific studies on separate issues of the 9th-14th centuries Islamic culture during the Soviet period, a great number of which were written by philosophers and art critics. First of all, H.Huseynov's name should be mentioned among them. As noted by Kh.S.Gasimov, one of the prominent researchers of Azerbaijan's cultural history, "*the first initiative in researching cultural problems in Azerbaijan belongs to Heydar Huseynov*" (14, p. 48). Research in this direction continued until the late 1980s, fundamental works were written either on the activities of individual philosophers or on the history of the development of Islamic philosophy in Azerbaijan on the whole (21-22). In these years, a great number of studies were written on the history of medieval decorative and applied and miniature art, architectural history of Azerbaijan (8; 17; 35; 39; 41).

Summarizing the issue of the study of the Islamic culture history in the historiography of Soviet period Azerbaijan, we would like to emphasize the following points: firstly, in this period, the history of medieval culture of Azerbaijan was studied rather than the Islamic culture in Azerbaijani historiography, , while the general issues of Islamic culture remained in the monopoly of Russian historians. Secondly, the individual issues of the medieval culture of Azerbaijan were investigated by the Soviet researchers not as a part of the Islamic culture, but rather as a separate culture, and were overshadowed due to the values, ideological limitations and one-sided methodology added by the Islamic religion to the culture of Azerbaijan. At the same time, we should note that it was in the historiography of the Soviet era that the directions and different currents in the field of research of medieval Azerbaijani culture emerged. The services of Azerbaijani Soviet historians and archaeologists are great, especially in the direction of studying medieval urban culture. In the following years, more detailed and complex works of Azerbaijani researchers were written on the basis of these fundamental studies, and the place and role of Azerbaijan in the Islamic culture were evaluated.

3. The level of studying of Muslim science and culture in modern Azerbaijani historiography

After the restoration of Azerbaijan's state independence, the great changes experienced in the historiography of the Motherland, including the consideration of the study of Azerbaijan history as one of the important priorities of the state policy, the revision of many conceptual issues of our national history, the transformation of the ideology of Azerbaijaniism into the main line of historical

research, of course, paved the way to positive changes in the direction of the study of cultural history. The history, development stages and characteristics of the medieval culture of Azerbaijan, the life and activities of Muslim scholars and artists began to be studied as a part of the great Islamic culture. The Great Leader Heydar Aliyev's Address entitled "Azerbaijan at the crossroads of the 21st century and the Third Millennium" became the "Revival concept of the Azerbaijan history" for Azerbaijani historians, and within the framework of this concept, an objective and comprehensive investigation of medieval history, including the history of Islamic culture, began in the historiography of the Motherland (23, p. .98-99).

In this direction, we can conditionally group the studies conducted in the last 30 years as follows: 1. Studies on the history of medieval culture of Azerbaijan. 2. Studies on medieval history of Azerbaijani cities, which are an integral part of Islamic culture. 3. Studies on the history of all-Islamic culture.

Among the first group of studies, we should first mention the works of Kh.S.Gasimov, because the historical issues of medieval Azerbaijani culture were first comprehensively investigated in modern Azerbaijani historiography. The author's monographs "Azerbaijani culture (16th-17th centuries)" and "Azerbaijani culture in the Middle Ages", as well as a great number of articles on the subject, that describe the origin, nature, essence of Islamic culture, the main directions of Azerbaijani culture, the socio-political and economic development of the Middle Ages, that studied the influence of social and political conditions and economic life of the Middle Ages on cultural processes, (14) is important for the investigation of the history of medieval Azerbaijan, as well as the history of Islamic culture in general.

We consider it important to mention N.Aliyeva among our prominent researchers whose research are directly devoted to the historical issues of the Islamic culture of Azerbaijan. Her monographs "Islamic Culture in Azerbaijan (7th-13th centuries)", "Scientific relations and educational activities of Azerbaijani scientists in the Middle Ages"(9-10) are the result of the scientist's many years of research and are based on extensive factual materials of Islamic sources. Both monographs are among the fundamental works of Azerbaijani historiography. In this direction, the monographs of M.Seyidbeyli "Scientific and cultural life of Azerbaijan in the first half of the 13th century - beginning of the 14th century" (42), E.Guliyev's "Science and culture in Azerbaijan in the 13th-14th centuries" (16) as well as B.Guliyev's "History of Science and Culture of the13th-15th centuries Azerbaijan" (15) should be specially mentioned. In the work of the first author, research was conducted based on the materials of Persian-language sources, and in the second, the history of Azerbaijani culture of the 13th-15th centuries was studied with reference to extensive factual material. All three works are included in the above-mentioned first group - studies on the history of medieval culture of Azerbaijan.

Among the first group of works, we found it appropriate to mention Academician Y.M.Mahmudov's monograph "History of Azerbaijan. Early Renaissance" (18). Although the work, which was first published in 1996, generally illuminates individual issues of Azerbaijan history in the 9th-12th centuries, it also deals extensively with cultural issues. It should be noted that among Azerbaijani historians, Renaissance issues were also the subject of research during the Soviet period, but for the first time Acad. Yagub Mahmudov called this period not the "Renaissance period" of Azerbaijani culture, but the "*Early Renaissance period*". With this, in fact, the principal proposition that the Renaissance in Azerbaijani culture continued in the following centuries was put forward. The issues of medieval Muslim renaissance have been studied by other authors in modern Azerbaijani historiography, and different viewpoints on the subject have been put forward (11; 13; 6).

The life and activities of individual representatives of medieval Muslim culture were also examined in other works of Acad. Y.M.Mahmudov, and the place and role of Azerbaijan in the Islamic culture was determined. Among them, the academician's

works “Travelers, discoveries, Azerbaijan” and “Travelers come to Azerbaijan” can be specially mentioned (19-20). Along with these works, which include the lives and activities of prominent representatives of science and culture of the Islamic world, Sh.S.Sharifov’s article entitled “Azerbaijani scholars who lived during the Early Caliphate (7th-10th centuries)” can be specially mentioned (30). The life of scholars such as al-Azerbaijani, al-Barzai, al-Tiflisi, al-Bardici, al-Varsani, al-Derbendi, al-Dabili, al-Zanjani, whose activities have not been widely studied in historiography, is studied in the article. The issues of Islamic culture have taken a significant place in the researches dedicated to the medieval towns of Azerbaijan, these towns have been studied not only as social and economic structures, but also as cultural ones (5; 7; 28-29; 40).

As for the researches on the third group, i.e. the history of all-Islamic culture, the works in this direction in modern Azerbaijani historiography are still a minority and are not directly devoted to cultural issues, but generalizing in nature. Among them, textbooks on the history of Azerbaijan, the history of Turkey, the history of Asian and African countries, and the history of the Near and Middle East can be mentioned. Since these works are more educational supplies, taking into account the scope of the article, we considered it appropriate not to give a review.

Conclusion

The 9th-14th centuries are regarded as the period of advancement of science and culture in the Islamic world. The spread of the Islamic religion, the formation of the Islamic civilization covering three continents and the peoples living on these continents, the emergence and rise of powerful Muslim states such as the Caliphate and then the Seljuk Empire, determined the irreplaceable place of Islamic culture in world culture. Although there were obstacles to the development of science and education in the Islamic world, which experienced great military and political upheavals during the Crusades and Mogul invasions, Islamic culture did not lose its role as the world’s leading culture. In this regard, the study of the history of Islamic culture in the mentioned chronological framework remains one of the actual issues and forms one of the research directions of Azerbaijani historiography.

A brief overview of the research reviewed in the article shows that the study of medieval Islamic culture in Azerbaijani historiography began in the 30s of the last century, and fundamental research was conducted on individual components of this culture. Those studies played a fundamental role for the study of the history of Islamic culture in modern Azerbaijani historiography. The analysis of a part of the work that we reviewed shows that although Azerbaijani historiography has passed a long way in the direction of the study of medieval Islamic culture, the vast majority of studies have been devoted to the history of medieval Azerbaijani culture, and many issues of the history of Islamic culture are still waiting for their researchers.

References

1. Azərbaycan tarixi. 7 cilddə. II cild (III-XIII əsrin birinci rübü). Bakı: Elm, 1998 – 595 s.
2. Azərbaycan tarixi. 7 cilddə. III cild (XIII-XVIII əsrlər). Bakı: Elm, 1999 – 584 s.
3. Bünyadov Z.M. Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136-1225-ci illər). Bakı: Elm, 1985 – 268 s.
4. Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı: Azərnəşr, 1989 – 334 s.
5. Çağlayan Y.H. Erdebil IX.-X. Yüzyıllarda // TURAN-SAM Dergisi, Haziran, Cilt 15, İlkbahar, 2023, Sayı 58, s.162-169. DOI: http://dx.doi.org/10.15189/1308-8041
6. Çağlayan (Gözelova) Y.H. Ortaçağ İslam medeniyetinin yükselme dönemi ve Avrupa Rönesansı: tarihsel paraleller // TURAN-SAM Dergisi, Haziran, Cilt 14 İlkbahar, Haziran 2022, Sayı 54, s.126-132. DOI: http://dx.doi.org/10.15189/1308-8041
7. Dostiyev T.M. Şimal-Qərbi Azərbaycan IX-XV əsrlərdə. Bakı: BDU nəşriyyatı, 2001- 396 s.
8. Əfəndi R.S. Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətləri (orta əsrlər). Bakı: İşıq, 1976 – 190 s.

9. Əliyeva N. Azərbaycanda İslam Mədəniyyəti (VII-XIII əsrlər). Bakı: Elm və Təhsil, 2017 – 488 s.
10. Əliyeva N. Orta əsrlərdə Azərbaycan alimlərinin elmi əlaqələri və tədris fəaliyyəti. Bakı: Turxan NBP, 2015 – 168 s.
11. Qasımov X.S. Azərbaycan İntibahı probleminin öyrənilməsi tarixindən // AMEA Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası. 1997, № 1-4, s. 108-115.
12. Qasımov X.S. Azərbaycan mədəniyyəti (XVI-XVII əsrlər). Bakı: Nurlan, 2002 – 170 s.
13. Qasımov X.S. Azərbaycan Renessansı (İntibahı) probleminə dair bəzi mülahizələr (Birinci məqalə) // AMEA Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası. Bakı, 2006, №7, s. 173-185.
14. Qasımov X.S. Orta əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti. Bakı: Aspoliqraf, 2008 –448 s.
15. Quliyev B.N. XIII-XV əsrlər Azərbaycan elm və mədəniyyət tarixi. Bakı: 2022 –313 s.
16. Quliyev E.B. XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda elm və mədəniyyət (farsdilli mənbələr əsasında). Bakı: Elm və təhsil, 2021.
17. Kərimov K.A. Azərbaycan miniatürləri. Bakı: İşıq, 1980 – 221 s.
18. Mahmudlu (Mahmudov) Y.M. Azərbaycan tarixi. Erkən İntibah dövrü. Bakı: Aspoliqraf, 2008 – 116 s.
19. Mahmudlu (Mahmudov) Y.M. Səyyahlar, kəşflər, Azərbaycan. Bakı: Təhsil, 2012 – 296 s.
20. Mahmudlu Y.M. Səyyahlar Azərbaycana gəlir. Bakı: Turxan, 2020 – 162 s.
21. Məmmədov Z.C. Azərbaycanda XI-XIII əsrlərdə fəlsəfi fikir. Bakı: Elm, 1978 –204 s.
22. Məmmədov Z.C. Orta əsr Azərbaycan filosofları və mütəfəkkirləri. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1986 – 65 s.
23. Məmmədova N.B. Azərbaycanın erkən orta əsrlər tarixinin tarixşünaslığının bəzi məsələləri // AMEA Sosial Elmlər, 2023, sayı 1, s.97-104. https://doi.org/10.59849/2710-0820.2023.1.97
24. Onullahi S.M. XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi. Bakı: Elm, 1982 – 280 s.
25. Onullahi S. M. Təbrizin maarif və məktəb tarixindən (XIV-XV əsrlər) // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1976, cild 4, s. 31-38.
26. Piriyev V.Z. Azərbaycan Hülakülər dövlətinin tənəzzülü dövründə (1316-1360-cı illər). Bakı: Elm, 1978 – 162 s.
27. Şərifli M. IX əsrin II yarısı - XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri. Bakı: Elm, 1978 – 344 s.
28. Şərifov Ş.Ş. Azərbaycanın Marağa şəhərinin erkən orta əsrlər tarixi ərəbdilli mənbələrdə // AMEA Sosial Elmlər, 2022, sayı 1, s.104-111.
29. Şərifov Ş.Ş. Azərbaycanın Ərdəbil şəhərinin erkən orta əsrlər tarixi ərəbdilli mənbələrdə / AMEA Sosial Elmlər, 2021, sayı 1, s. 381-387.
30. Şərifov Ş.Ş. Erkən Xilafət dövründə yaşamış azərbaycanlı alimlər (VII-X əsrlər) // Tarix, insan, cəmiyyət, 2019, sayı 2 (25), s.60-69.
31. Vəlixanlı N.M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünasları və səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı: Elm, 1974 – 223 s.
32. Vəlixanlı N.M. Azərbaycan VII-XII əsrlərdə: tarix, mənbələr, şərhlər. Bakı: Elm və Təhsil, 2016 – 476 s.
33. Vəlixanlı N.M. VII-XII əsrlər Azərbaycan elmi-ədəbi mühiti və onun dili məsələsinə dair // "İpək yolu" jurnalı, 1998, sayı 1-2.
34. Ализаде А.А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIV вв. Баку: 1956 – 420 s.
35. Ахундов Д.А. Архитектура древнего и раннесредневекового Азербайджана. Баку: Азернешр, 1986 – 311 s.
36. Гейдаров М.Х. Города и городское ремесло Азербайджана XIII-XVII вв. Баку: Элм, 1982 – 282 s.
37. Гусейнов Г. Из истории общественной и философской мысли Азербайджана XIX века. Баку: Изд-во Ан Азерб. ССР, 1949 – 734 s.
38. Гусейнов Р.А. Кавказ и сельджуки. Баку: Кавказ, 2010 – 272 с.
39. Дадашев С.А., Усейнов М.А. Архитектура Азербайджана. Москва: Издательство Академии Архитектуры СССР, 1948 – 93 s.

40. Достиев Т.М. Средневековая городская культура Азербайджана // Археология евразийских степей, 2018, 4, с.222-237.
41. Мамед-заде К.М. Строительное искусство Азербайджана (с древнейших времен до XIX в.). Баку: Элм, 1983 – 336 s.
42. Сеидбейли М. Научно-культурная жизнь Азербайджана в первой половине XIII - начале XIV вв. Баку: Çaşıoğlu, 1990 – 140 s.

Xülasə

Nazilə Məmmədova

İslam dünyasında elm və maarifin inkişafı məsələlərinin azərbaycan tarixşünaslığında öyrənilməsinə dair (IX-XIV əsrlər)

Azərbaycan tarixşünaslığında müsəlman mədəniyyətinin, o cümlədən elm və maarifin inkişaı məsələləri önəmli istiqamətlərdən birini təşkil edir. İstər sovet, istərsə də dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonrakı dövrdə Azərbaycan tarixçiləri tərəfindən orta əsr Azərbaycan mədəniyyətinin öyrənilməsi istiqamətində iri miqyaslı tədqiqatlar aparılmış, Azərbaycanın ümummüsəlman mədəniyyətindəki yeri və rolu müəyyən edilmişdir.

Azərbaycan tarixşünaslığında orta əsr İslam mədəniyyətinin tarixi üzrə tədqiqatları şərti olaraq orta əsr İslam mədəniyyətinin tarixi üzrə ümumiləşdirici əsərlər, müsəlman şəhərlərin və şəhər mədəniyyətinin tarixi üzrə əsərlər, bu və ya digər dövlətin tarixinə həsr edilmiş əsərlər və konkret olaraq Azərbaycan İslam mədəniyyətinin tarixi üzrə əsərlər olaraq qruplaşdırmaq olar. Bu tədqiqatların içərisində konkret olaraq İslam dünyasında elm və maarifin inkişafı məsələlərinə həsr olunmuş əsərlər də vardır.

Açar sözlər: *İslam, mədəniyyət, elm, maarif, Azərbaycan tarixşünaslığı.*

Резюме

Назиля Мамедова

К изучению в азербайджанской историографии вопросов истории мусульманской науки и просвещения (IX-XIV вв.)

Вопросы развития мусульманской культуры, в том числе науки и образования, составляют одно из важных направлений азербайджанской историографии. Как в советский период, так и в период после восстановления государственной независимости азербайджанскими историками были проведены масштабные исследования в направлении изучения средневековой азербайджанской культуры, определены были место и роль Азербайджана в обще мусульманской культуре.

Исследования по истории средневековой исламской культуры в азербайджанской историографии можно условно сгруппировать в общие работы по истории средневековой исламской культуры, работы по истории мусульманских городов и городской культуры, работы, посвященные истории того или иного государства, и конкретно труды по истории исламской культуры Азербайджана. Среди этих исследований есть и работы, специально посвященные вопросам развития науки и знаний в исламском мире.

Ключевые слова: *Ислам, культура, наука, просвещение, азербайджанская историография.*

UOT 94(479.24)
https://doi.org/10.59849/2710-0820.2024.1.81

Наргиз Ахундова
Академик, Институт истории и этнологии НАНА
Азербайджан
Orcid 0000-0003-0240-4925

Айдын Али-заде
н.с. Института истории и этнологии НАНА
Азербайджан

АЗЕРБАЙДЖАН НАКАНУНЕ АРАБСКОГО ЗАВОЕВАНИЯ (ПО АРАБСКИМ ИСТОЧНИКАМ)

***Ключевые слова**: арабоязычные источники, Азербайджан, миграция, арабские племена, Сасаниды, Джеваншир, завоевания.*

Как известно, при упоминании арабских источников, подразумеваются труды, дающие нам обширные сведения о странах, правителях, взаимоотношениях различных народов. Арабская историческая литература довольна многогранна и разнообразна. К ней можно отнести и исторические хроники, и племенные легенды, житие пророка Мухаммеда, истории отдельных регионов мусульманского государства – Халифата, биографии, описания путешественников, городские хроники и многое другое. Исторические сведения могут быть получены даже из различных литературных произведений средневековья, таких как стихи и поэмы. Кроме того, заметим, что многие из трудов арабоязычных авторов написаны с позиций власть имущих и поэтому не лишены определенной официозности и некоторой предвзятости. Многие авторы источников зачастую являлись очевидцами или даже участниками описываемых ими событий, фиксировали собственные впечатления и наблюдения, а также вели повествования от имени других свидетелей происходящего.

Заметим, что интересующие нас, как историков, факты, касающиеся истории Азербайджана, можем найти лишь в тех трудах, которые начинаются с периода становления Халифата и арабских завоеваний.

История Азербайджана ранних средних веков - важнейший этап средневековой истории. Детальное изучение этого периода возможно лишь с опорой на широкую источниковедческую базу, в первую очередь на арабском языке. Появившиеся в основном к началу IX века арабские труды по истории больше касались военных походов арабов мусульман и, хотя часть их была утеряна, отдельные фрагменты из утерянного мы находим у более поздних авторов.

Периоду Халифата в исторической азербайджанской науке посвящены многочисленные исследования, охватывающие различные проблемы этого времени и составившие интересные монографии. Изучение ранее малоисследованных и спорных аспектов на основе нового фактологического материала, найденного при более детальном и пристальном рассмотрении даже хорошо исследованных источников, дает возможность пролить свет на интересующие нас вопросы. Расширение базы исследований, выдвигает на передний план понимание того, что даже непосредственно на первый взгляд не относящиеся к истории Азербайджана сведения, берут свое начало из устной информации племенной среды, что свидетельствует также о географической стороне исторической ситуации.

Это подтверждается еще и тем, что во время арабских завоеваний, военная разведка часто использовала знания, которыми их снабжали племена, переселившиеся с Ара-

вийского полуострова в регионы, так как сведения, полученные от пленных, касались лишь природы, плотности населения и других локальных особенностей завоевываемых территорий.. В информировании арабской армии, как это видно из источников, особо преуспели племена южных арабов, чье переселение на север, в Сирию, Ирак началось еще до ислама и сведения об «аджам»-не арабских землях-проникали в их среду. Многие средневековые авторы пользовались сведениями Сасанидских источников, затем, для освещения доисламских событий, нередко обращались к йеменским, сирийским источникам (1; с. 142-148). Богатая история Йемена древнего периода, исход его племен ранее северных из Аравии и торговая активность с арамеями, затем сирийцами, также кочевая жизнь, усилили представления южноарабских племен об окружающем их мире и народах.

О возникновение арабских поселений на юго-западных границах Азербайджана до периода Халифата известно, что с началом разрушения знаменитой Мааибской плотины в Йемене, еще два века ранее возникновения ислама, оттуда начался отток племен, что усилило географические и другие познания последних и первый арабский источник, где упоминается Азербайджан, вышел из-под пера йеменского автора. (4; с.416-417) Согласно его сведениям, Азербайджан известен как страна тюрков, и этот факт проходит в произведении «Ахбар Убейд бин Шарийя ал-Джурхуми» текст которого мы находим у Вахида ибн Муханнаба ал-Йамани (ум.110х./ 728г.) в его рукописи «Китаб ат-тиджан фи мулюк ал-Химйари» (4; 416). Текст повествования был зафиксирован по приказу халифа Муавии (661-680) в традиционной манере воспоминаний о прошлом на вечере при его дворе, где халиф беседовал с ал-Джурхуми. Когда беседующие перешли к теме Азербайджана, автор стал цитировать части своей книги «Китаб ахбар мулук ва мазин» и стало причиной приказа халифа записать его речь. О месте проведения этой встречи также имеются противоречивые сведения. Ан-Надим (ум.204х\819) отмечает, что Муавийа привез ал-Джурхуми в Дамаск из Саны. (8; с.89). Ибн Асакир (440\1105-571\1176\ же пишет, со слов ал-Калбийи (ум.204\819), что встреча состоялась в иракской Хире. (2;с.202). Сведение об Азербайджане, скорее всего, были озвучены в Хире, так как не удивителен факт знаний об этой стране у йеменских племен Ирака, еще задолго до начала завоеваний мусульман.

Заметки об Азербайджане были включены в историю походов Йеменских царей. (1: с.142-148;13, с.39) В целом же, согласно средневековым источникам, переселившиеся на территорию Ирака, пограничную с озером Урмийя на азербайджанской территории, южные арабские племена налаживали взаимоотношения с Сасанидами. Этот факт не прямо, но опосредствованно, указывает на то, что дефиниция Азербайджан для создавшейся в Ираке традиционной арабской племенной среды не являлось чем-то, относящимся к дальним землям. Эти события также стали причиной привлечения арабской конницы к сасанидо-византийским войнам. (10,т.1. с.291-293) В целом же, по источникам, как уже указывалось, возможно пусть и не в полной мере, проследить процесс оседания арабов на юго-западных окраинах Азербайджана. (10, т.1. с.609-610)

Согласно полученной информации, в Сасанидский период на юго-западных границах Азербайджана и Ирака (позднее – эта территория Ирака стала называться Джазира-А.А.) уже к V веку появились и северные арабы, часть из них служила Сасанидам, часть находилась на службе у византийских императоров. Табари, со ссылкой на Сайфа ибн Омара ат-Тамими (ум.189 х.\796) отмечает, что в период джахилийя (10.т.1, с.612) ни одна из арабских групп из-за страха перед своими божествами не отваживались ступать на территории, находящиеся под влиянием Сасанидов. (10.т.1, с.703) Место обитания арабов указывается как северо-восток ал-Джазиры. А арабский автор X века ал-Истахри,(ум.952 г.) подчеркивает, что окраинные юго–западные географические границы Азербайджана доходят до реки Диджла.(5; с.112)

В средневековых географических источниках, при определении границ Ирака, с указанием направлений соседних стран, несколько раз упоминается и об использовании азербайджанской территории. К примеру ал-Истахри, указав расстояния между иракскими территориями, замечает, что от Багдада до Хилвана, а затем до Кадисии 11 фарсахов, из Самарры до Шахразура на границе с Азербайджаном 5 фарсахов. (5; с.112)

В произведении Табари, о пребывании арабов в Азербайджане упоминается в связи с приходом к власти Бахрама V Гура (420-438). Выросший в Хире Бахрам, узнавший об убийстве отца и брата в Ктесифоне, с 10тысячной арабской армией вступил в борьбу за власть, но еще до этого и до столкновения с тюрками, посетил находившееся близ Ирака на территории Азербайджана святилище «бейт нар», «бейт нар Азербиджан», «бейт нар аш-Шиз» (святилище огня- А.А.), а после победы привез сюда богатые дары. (10, т.4,с.87; 5, с.112)

Интересные сведения арабских источников касаются также социально-политических событий, происходившей на территории нашей страны в доисламский период. Территории вокруг Каспия, сама территория Азербайджана всегда служили местом многочисленных восстаний. Во время преследований сюда бежали сторонники христианства, манихейства и маздакизма. Источники указывают, что сам Маздак скрывался в Южном Азербайджане, где у него было много сторонников. Табари пишет, что во время правления сасанидского шаха Хосрова I Ануширавана (531-579) было написано письмо марзбану Азербайджана с предупреждением об угрозе со стороны маздакитов., поднимающих народ против правителя, а также упоминалось, что местное население противится мерам по пресечению ереси.(10, т.4. с.93)

К тому же, как уже указывалось выше, на территории Азербайджана в Шизе, в современном городище Тахт-е-Сулейман находилась одна из святынь зороастризма, описание которой встречаем у знаменитого ученого X века Абу Дулафа. Во время своего путешествия из Шиза в Хузистан, он описывал месторасположения Шиза, красоту храма огня, его украшения и тот факт, что отсюда берут огонь храмы огнепоклонников Магриба и Машрига. (3; с.12)

Также в источниках уделяется достаточно места о месте Азербайджана в политической истории Сасанидского государства накануне арабского завоевания и его взаимоотношениях с соседними государствами. Табари сообщает, что при сасанидском шахе войскам руководили военачальники-спахбеды, одним из которых был спахбед Азербайджана и соседних с ним земель, то есть страны хазар. (10, т.4, 116) Заметим, что местные албанские князья пытались привлечь хазар на свою сторону в их противостоянии с Сасанидами и использовать их в качестве военной силы. Шах Хосров I Анушираван, вернувшийся с военных походов против Византии, в 562 году начал сражения с хазарами, которые объединившись с другими племена нападали на его земли, проход на которые был для них достаточно легким. Источники сообщают, что сасанидские войска победили в этом противостоянии, истребили большое количество вражеских отрядов, а оставшуюся часть из десяти тысяч человек было приказано поселить на территории Азербайджана. После этих событий здесь начались строиться крепости, укрепления для защиты местного населения от беспокойных соседей. (9; с.612)

Хосрове II Парвиз (573-628), еще при царствовании шаха Хормузда V, удалился в Азербайджан, где при помощи военачальника Бахрама Чубина решил свергнуть отца. У Бахрама же были свои планы на трон, которые не удалось осуществить, так как Хосров, разгадав его планы, с войском из Азербайджана и Арминийи вернулся в Мадаин и получил поддержку знати. (9; с.620) В 627 году хазары совершили поход в Азербайджан. В этот раз им удалось захватить Бартав (Барду) в Албании и осадить столицу Иберии. (19) Второй поход, под предводительством сына хагана Шада, был предпринят в 628 году и закончился захватом Албании и Тбилиси, но затем, после убийства Хосрова II, многие территории Южного Кавказа отошли к Византии.(12,

т.2. с.196) Но по договору 629 года между Сасанидами и Византией Албания вновь вошла в сферу влияния Византии. Однако подлинными правителями страны оставались хазары. К первой трети VII века византийские войска во время очередного военного похода захватили Дабил (Двин), Ганзак (Гянджу), Нахичевань, разрушили Урмию и Хамадан. (9; с. 631) Но, начиная с 30-х гг. VII века внутренние распри внутри хазарского хаганата, ослабление Сасанидов и Византии, отвлекли внимание соперников от Азербайджана и Албания укрепила свою политическую независимость.

Война Сасанидов с Византией в 70-90 гг.VI века не принесла урона территориальной целостности Албании, борьба за которую имела не только политический характер. Имели место и экономические причины так как богатые города Аррана и Азербайджана привлекали не только крупные империи, но и кочевых северных соседей.

События VI-VII вв. вывели на авансцену истории новую политическую силу-арабов и их религию-ислам. Объединением Аравии в 630 году начался процесс создания арабо-мусульманского государства, вскоре приступившего к расширению своей территории.

Арабы появились на территории Азербайджана в первой половине VII века. После захвата Мадаина (Ктесифона). Жители Азербайджана уже тогда, в боях за столицу империи сражались в войсках Сасанидов, стараясь остановить арабов. Последний наместник Азербайджана, Исфандияр ибн Фаррухзад, возглавлял их отряды. Арабы были упорны в своем стремлении захватить южную часть Азербайджана, учитывая его важное стратегическое расположение и значение. Процесс завоевания Азербайджана проходил с 639 по 642\43 гг. и встретил сильное сопротивление местного населения. Халиф Омар, как сообщают источники, послал военачальника Симека ибн Хараша ал-Ансари на помощь Букейру ибн Абдулле, прибывшему в Азербайджан. Арабские отряды шли из Мессопотамии, из Куфы, из районов западного и северного Ирана. Когда Букейр только дошел до границ Джармизана (10, т.4. с.294) он неожиданно столкнулся там с потерпевшим поражение последним марзбаном Азербайджана Исфандияром. Это была первая битва Букейра в Азербайджане, после которой он пленил марзбана. «Исфандияр спросил, что предпочтительнее арабам: мир или война? .Букейр ответил, конечно мир. Тогда держи меня при себе, пока я не заключю мир и не вернусь назад, народ не выступит против тебя.» (12, т.2. с. 142) Таким образом, вся страна, за исключением нескольких крепостей, перешла в руки арабов.После подавления нового сопротивления, которое возглавил брат Исфандияра Бахрам, был пописан мирный договор, который предписывающий местным жителям выплачивать джизью в обмен на безопасность.(12, т.2.с.151) Однако еще до начала VIII века полного замирения страны не произошло.

Несмотря на почти полное завоевание Южного Азербайджана арабами, ситуация в Албании, благодаря правящему князю Джеванширу из рода Мехранидов, была иной. Ему принадлежит значительное место в истории государственности нашей страны. Будучи одним из четырех сыновей князя Вараз Григора, он с группой своих воинов участвовал в сражениях сасанидов против арабов, за что шах Йездигирд III пожаловал ему титул «Албанского полководца». После тяжелых боев с мусульманской армией, Джеваншир вернулся в Албанию и сел на престол. Источник сообщает, что он воевал с арабами семь лет и несколько раз был ранен. (12.т.2, с.160). Воспользовавшись ослаблением Сасанидской империи, Джеваншир решил править самостоятельно, но его действия были оценены как мятеж. Выиграв несколько сражений у шахской армии, он подписал мирный договор, конечной же целью была полная независимость Албании. Поиск новых сторонников в регионе сблизил албанского князя с Византией, у которой он искал поддержку против арабов. В 662 году во владения Джеваншира вторглись хазары, которые были разбиты, но в 664-665 их походы были более успешным и с ними был заключен мир, поставивший Албанию в зависимое положение. (11;.с.121) А затем

началось вынужденное сближение с Халифатом.

Описав лишь некоторые данные арабских источников по истории раннего средневековья, мы можем сделать вывод о том, что их изучение, сравнении и анализ содержавшихся в них фактов, дает нам возможность более объективно и детально оценить политические, военные, религиозные и иные события, происходившие в Азербайджане.

Литература

1. Ağayev R. Ərəb xilafəti dövründ Azərbaycan əhalısı. B.2017
2. ибн Асакир. Тарих мадинати-л-Димашг. Бейрут.1997 т.2
3. Абу Дулаф. ар- Рисалати-л-ухра. Цит. По Н.Велихады. Azərbaycan VII-XII əsrlərdə. B.2016. c.267
4. ал-Джурхуми.Китаб ат-тиджан фи мулюк Химьяр. Каир. 1979
5. ал-Истахри. Ал-масалик ва-л-мамалик. Каир.1901
6. ал-Йакуби. Тарих.Лейден 1883
7. ал- Куфи. Китаб футух. Каир.Хайдарабад.1968-1975
8. ибн Надим. Фихрист. Лубнян. 1871
9. ас-Саалиби. Гурар ахбар мулук ал-фурс ва сиярихим. P. 1900
10. ат-Табари. Тарих ар-русул ва-л-мулук. Каир. 1967
11. Şirəliyeva A.X əsrin ərəb dilli müəllifi əs-Səəlibi Azərbaycan tarixi haqqında. B.2021
12. ал-Хамави. Китаб муджамул-булдан. Бейрут. 1955-1957
13. ибн Хатим. Китаб ал-муаммарун мин ал-араб. Мыср.1905

Xülasə

N.Axundova, A.Əli-zadə

Azərbaycan ərəb işğalı ərəfəsində

Məqalədə ərəb işğalı ərəfəsində Azərbaycan sərhədlərində məskunlaşmış ərəb tayfaları və onların köç səbəbləri araşdırılmışdı. Göstərilmişdi ki, Azərbaycana hərbi yürüşlər zamanı həmin ərəblərin hesabına ölkə haqqında məlumat almışdır.

İşğal ərəfəsində Azərbaycan ərazinə də toxunan müxtəlif dini-sosial hərəkətlər nəzərdən keçirilmiş, Sasanilərin siyası tarixində Azərbaycanın yeri və rolu göstərilmişdi.

Açar sözlər: *ərəbdilli mənbələr, Azərbaycan, köç, ərəb tayfaları, Sasanilər, Cavanşir, istilalar.*

Summary

N.Akhundova, A.Ali-zade

Azerbaijan during the Arab invasion

In the article investigated Arab tribes on the borders of Azerbaijan and the reasons of their migration during the Arab invasion. It has been shown, that during the military campaigns of Muslim army to Azerbaijan, it received information about the country at the expense of these Arabs.

Are noted various social-religious movements on the territory of Azerbaijan, shown the place and role of Azerbaijan in the political history of the Sasanians.

Keywords*: arabic language sources, Azerbaijan, migration, Arabic tribes, Sasanians, Javanshir, conquests*

UOT 94(479.24)
https://doi.org/10.59849/2710-0820.2024.1.86

Nəriman Şirəliyev
AMEA A.A.Bakıxanov adına
Tarix və Etnologiya İnstitutunun əyani doktorantı
Azərbaycan
nariman.shireliyev@gmail.com
ORCID: 0000-0003-4717-9848

AZƏRBAYCAN AĞQOYUNLU DÖVLƏTİNDƏ HƏRBİ VƏZİFƏLİLƏR

Açar sözlər: *Ağqoyunlu dövləti, hərbi məmurlar, Ağqoyunlu ordu sistemi, hərbi vəzifəlilər, təvaçi, pərvanəçi, əmirül-üməra*

Giriş

Azərbaycanın XV əsr ordu ənənələrinin öyrənilməsi məqsədilə tədqiq edilməsi vacib olan dövlətlərindən biri də Ağqoyunlu imperiyasıdır. İstər hərbi təşkilatlanma, istərsə də ordu daxilindəki iyerarxiya ilə özündən əvvəlki bir çox hərbi sistemin sintezi və inkişafı nəticəsində formalaşan türkman hərbi sisteminə əsaslanan ordu Azərbaycanda türk etnik kimliyinin hakim mövqeyə keçməsində mühüm yer tutmaqdadır. Bu baxımdan ordu təşkilatının öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Ordunu təşkil edən hərbi birliklər qədər, bu birliklərin və ümumilikdə dövlətin hərbi təşkilatının idarə edilməsində müxtəlif vəzifələrin təsis edilməsi və bu sistemin düzgün işləməsi ordunun gücünün bir parçasıdır. İntizamlı bir ordunun təşkili, hərəkəti və savaş meydanında üstünlüyün qurulması kimi bir çox fərqli məsələnin həllində ordu sistemi hərbi vəzifəlilərdən və onların bacarıqlarından asılıdır.

I. Yüksək rütbəli hərbi vəzifəlilər

1.1 Hökmdar, yaxud baş komandan

Azərbaycan Ağqoyunlu ordusu üzərində bütün hakimiyyət şübhəsiz padşahın əlində idi. Savaş ənənələri üzərinə qurulmuş bir dövlət sisteminə malik ağqoyunlularda padşahın güclü bir döyüşçü olması padşahlıq üçün vacib təməl xüsusiyyətlərdən biri hesab olunurdu [23, s.87]. İstər müharibə, istər sülh zamanlarında hərbi qüvvələrin tərtibi, əmirlərin təyinatı, fəth, yaxud ələ keçiriləcək torpaqlar üçün göndəriləcək birliklərin təyin edilməsi, ordu daxilində müxtəlif vəzifələrə təyinat və bu kimi ordu üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən bir çox məqam birbaşa padşahın buyuruqları hesabına həyata keçirilirdi.

Padşahın savaşa qatıldığı məqamlarda ordu tamamilə ona tabe idi. Əksər hallarda ordunun mərkəzinə rəhbərlik edir və digər birliklərin hərəkət istiqaməti, döyüşün ümumi taktikası, müxtəlif birliklər üçün xüsusi strategiyalar, döyüş meydanının və hərbi əməliyyat üçün doğru zamanın seçimi kimi önəmli məsələlərə qərar verirdi. Sadəcə padşahın istəyi ilə bu kimi hərbi məsələlər məşvərət edilir, sonda yenə padşahın əmri və göstərişləri üzərinə hərəkət edilirdi.

Ağqoyunlu ordusunun ən önəmli savaş güclərindən birini də məhz padşahın şəxsi maaşlı ordusu olan xassə qüvvələri təşkil edirdi. Xüsusən, Uzun Həsən dövrü üçün müxtəlif mənbələrdə bu qüvvələrin sayı 30 minə yaxın göstərilir [15, s.72]. Ağqoyunlu ordusunun ümumi sayı ilə bağlı isə müxtəlif fikirlər əks olunmaqdadır. Həsən bəy Rumlu Otluqbeli savaşında Ağqoyunlu hərbi qüvvələrinin sayının 70 min nəfər olduğunu qeyd edir [9, s.285]. Lakin bu rəqəm də ordunun bütün gücünü əks etdirmək üçün yetərli deyil. Ağqoyunlu ordusu bu savaşa Gürcüstan səfərindən sonra gəlmiş və toparlanmaq üçün yetərli vaxta sahib olmamışdı. Professional hərbi bacarıqlara sahib bu birliklərin daxilində müxtəlif növ döyüş bacarığına sahib savaşçılar mövcud idi. Əksər hallarda padşah məhz bu qüvvələrlə birlikdə hərəkət edər və padşahın iştirak etdiyi döyüşlərin əksəriyyətində də bu qüvvələrdən istifadə edilirdi. Yalnız xüsusi xarici düşmənlərə və dövlətin ərazi bütövlüyünə və siyasi kimliyinə təhlükə

yarandığı vəziyyətlərdə bütün ordu birlikləri və əyalət qüvvələri toplanılır, ümumi Ağqoyunlu ordusu təşkil edilmiş olurdu.

Uzun Həsənin hakimiyyət illərinə nəzər yetirdikdə padşahın ordunun hərbi gücündə yaratdığı müsbət dəyişikliklər xüsusilə diqqət çəkir. Qaraqoyunlu Cahanşaha, Teymuri Əbu Səidə qarşı baş verən döyüşlərdə və ümumilikdə müharibə şəraitinin idarə olunmasında Uzun Həsənin qətiyyətli mövqeyi və hərbi-stratejik biliklәri düşmənə qarşı ən uyğun hərbi taktikanın təyin olunması və qalibiyyətin əldə edilməsində mühüm rol oynamışdır.

Azərbaycan Ağqoyunlu dövlətində hökmdardan sonrakı ən nüfuzlu şəxslər səltənətin gələcəyi hesab olunan şahzadələr idi. Sülh zamanında müxtəlif vilayətlərin hakimi olan şahzadələr müharibə dövründə padşahla birlikdə savaşlara qatılır, əksər hallarda ordunun sağ və sol qollarına, eyni zamanda öncü qüvvələrinə başçılıq edirdilər. Uzun Həsənin hakimiyyəti dövründə, xüsusən şahzadə Uğurlu Məhəmməd və Xəlil Mirzə hərbi bacarıqları və hökmdar tərəfindən təyin olunduqları birliklərin başçısı kimi nəzərə alındığında ön plana çıxmaqdadır.

Cahanşahın oğlu və sonuncu Qaraqoyunlu padşahı hesab olunan Həsənəlinin ələ keçirilməsi və Şiraz vilayətinin digər Qaraqoyunlu şahzadəsi Əbu Yusifin adamlarından təmizlənməsi məqsədilə Uzun Həsən tərəfindən 10 min nəfərlik xassə qüvvəsi və əmirlərlə birlikdə həyata keçiriləcək hücum əməliyyatı şahzadə Uğurlu Məhəmmədə[1] həvalə edilir. Hicri 873-cü (1469) ildə şahzadənin başçılıq etdiyi qüvvələr ilk olaraq Miyanəyə, daha sonra Həmədana hərəkət edir. Baş verən döyüşdə Həsənəli öldürülür [9, s.273; 10, s.274; 41, s.335]. Şahzadə Uğurlu Məhəmmədin bu kimi vəzifələrlə müxtəlif döyüşlərdə iştirak etdiyi məlumdur. Şahzadənin ən böyük zəfərlərindən biri də Otluqbeli döyüşü öncəsi Ağqoyunlu mənqalayının[2] rəhbəri kimi Osmanlı öncül birliklərini məğlub etməsidir ki, döyüş əsnasında düşmən qüvvələrinin 4 min nəfərlik bir itkiyə məruz qalmasına, II Mehmetin ən güvəndiyi adamlarından Rumeli bəylərbəyi Has Murad paşanın öldürülməsinə və bir çox adlı sanlı əmirlərin əsir alınmasına səbəb olmuşdur [9, s.285]. Uğurlu Məhəmməd, həmçinin, Otluqbeli savaşında Ağqoyunlu ordusunun sol cinahında ehtiyat qüvvələrə rəhbərlik etmiş və son ana qədər savaşmış, lakin hökmdar sancağının düşmən əlinə keçməsi ilə geri çəkilmək məcburiyyətində qalmışdır [9, s.28]. Eyni döyüşdə ordunun sağ cinahına digər şahzadə Zeynəl bəy rəhbərlik edirdi. Şahzadənin döyüşdə öldürülməsinə baxmayaraq, sağ cinahın ona əmanət edilməsi, hökmdarın güvənindən və dövlət iyerarxiyasındakı rolundan qaynaqlanır.

Uzun Həsənin ən böyük oğlu şahzadə Xəlil Mirzənin hərbi gücünü isə birbaşa Cəlaləddin Dəvaninin "Ərznamə" əsərindən öyrənə bilirik. Fars vilayətinin hakimi olan Şahzadənin təşkil etdiyi və hakimiyyəti altında olan qüvvələrin keçid mərasimini əks etdirən əsərdə qoşunların sağ, sol və mənqalay birlikləri daxil olmaqla 22182[3] nəfərlik hərbi qüvvədən bəhs edilir [3, s.78-80; 14, s.83-87].

Xəlil Mirzə də Uzun Həsənin göstərişi ilə müxtəlif hərbi əməliyyatlarda iştirak etmişdir. Xüsusilə, Əbu Səidə qarşı baş verən savaşlarda şahzadə Xəlil ön plana çıxır. Teymuri sultanının ordugahına 3000 nəfərlik qüvvə ilə qarovul vəzifəsini icra etmək üçün göndərilən əmirlər arasında Xəlil Mirzə də vardı. Həmçinin, Sultan Əbu Səidə öldürücü zərbəni o, və şahzadə Zeynalın başçılıq etdiyi qüvvələr həyata keçirir. Əbu Səidin qərargahı dağıdılır, ailəsi, xanımları və özü əsir alınır [41, s.319].

Şahzadələrin şəxsi keyfiyyətləri və hakimiyyət daxilindəki mövqeyi sadəcə onların güclü hərbi bacarıqları ilə deyil, eyni zamanda xanədan daxilində baş verən güc mübarizəsindən də önəmli miqyasda asılı idi. Bu prosesdə xüsusilə hərəmin və böyük əmirlərin, eyni zamanda digər tayfa başçılarının rolu önəmlidir. Uzun Həsənin ikinci xanımı Səlcuqşah bəyimin bu mübarizədə və güc balansının təşkilində xüsusi yeri var. Savaş meydanındakı bacarıqları ilə digər şahzadələrdən seçilən Uğurlu Məhəmmədin hakimiyyət yolunun əngəllənməsi, Uzun Həsənin ölüm ayağında olduğu vaxtda Sultan Xəlilin çağırılaraq rəsmi vəliəhd kimi təqdim olunması, daha sonra Sultan Xəlilə qarşı Yaqub

[1] Muhsin Bəhramnejad yazmış olduğu əsərdə bu hadisədə iştirak edən şahzadəni Sultan Xəlil olaraq göstərir [16, s.71].

[2] Öncül qüvvələr.

[3] Əsərin "Həmidəyə" nüsxəsində müəllif tərəfindən əks olunan ümumi rəqəmlər əsas alınmışdır.

Mirzənin dəstəklənməsi, 1490-cı ildə Sultan Yaquba qarşı sui-qəsddə məhz Səlcuqşah bəyimin adının hallanması onun şəxsi nüfuzunu ön plana çıxarmaqla yanaşı, şahzadələrin ordu və hakimiyyət daxilindəki yerinin təyin olunmasında söz və güc sahibi olduğunun mühüm xəbərçisidir.

1.2 Əmir-ül üməra

Ağqoyunlu qoşunlarında hökmdardan sonrakı ən böyük rütbəli əmir əmirül-üməra idi. Bir çox qaynaqda bu vəzifənin xilafət dövründə formalaşdığı və daha sonra müsəlman dövlətlərdə hərbi və mülki idarəetmədə önəmli vəzifəlilərdən biri olduğu qeyd edilir [47, s.159]. Əmirlər əmiri [7, s.235] kimi hərfi tərcüməyə malik bu vəzifəlinin Ağqoyunlu dövlətində ən yüksək rütbəli hərbi məmur olduğu və mülki idarəetmədən kənar fəaliyyət göstərdiyini düşünürük. Dövrün müxtəlif dövlətlərində əmirülüməranın divandakı mövqeyi fərqlilik göstərmişdir. Türkman irsinin davamçısı olaraq adlandıra biləcəyimiz Səfəvi imperiyasının ilk illərində əmirül-üməranın olduqca güclü mövqeyi diqqət çəkməkdədir [24, s.94]. Həsən bəy Rumlunun yazdıqlarına əsasən hicri 914-cü ildə (1508/1509) Şeyx Nəcm Zərgər I Şah İsmayıl tərəfindən əmirül-üməra vəzifəsinə təyin edilir. Həsən bəy Rumlu bununla bağlı yazır: "... onun möhürünü ali divanda bütün möhürlərdən daha yuxarıda vurdular" [9, s.402; 25, s.46]. Göründüyü kimi, burada əmirül-üməra divan əmirlərinin ən rütbəli üzvi kimi təqdim edilir. H.D.Yıldızın fikrincə, 1843-cü ilə qədər Osmanlı dövlətində bəylərbəyilərə əmirül-üməra deyilirdi [47, s.159]. Həsən bəy Rumlu əsərində Rumeli bəylərbəyi Has Murad Paşanı Rumeli əmirülümərası kimi təqdim edir [9, s.285].

Ağqoyunlu qaynaqlarında əmirül-üməra vəzifəsini daşıyan əmirlər haqqında yetərli məlumat verilmir. Ş.F.Fərzəliyev Həsən bəy Rumluya istinad edərək Fərrux bəyin Ağqoyunlu Baysunqur Mirzənin əmirül-ümərası olduğunu qeyd edir [6, s.46]. Dövlət idarəetmə sistemində də bu əmirlərin adının keçməməsi Ağqoyunlu imperiyasında əmirül-üməranın sadəcə hərbi idarəetmənin bir parçası olduğunu düşünməyimizə səbəb olur.

Savaş zamanı qoşunlar üzərindəki hakimiyyət baxımından hökmdardan sonra gələn əmirül-üməra [50, s.331] hökmdarın iştirak etmədiyi yürüşlərdə bütün qoşunun idarəetməsinə sahib olurdu. Əsasən, mənşəcə türk və hakimiyyətə bağlı tayfaların başçılarından seçilən [24, s.94] əmirül-üməra döyüş meydanında bütün əmirlərin də rəhbəri sayılır və onun göstərişləri sorğusuz yerinə yetirilirdi [7, s.235].

Hicri 876 (1471/1472) ildə Qaraman uğrunda mübarizədə daha fəal mövqe tutmaq və Osmanlı sultanı II Mehmedi çəkindirmək məqsədilə Uzun Həsən "... böyük bir ordunu o qoşunun öndəgedəni və o ölkənin böyüyü olan Əmir bəy Mosullunu Tokat şəhərinə basqın etməyə göndərdi" [41, s.370; 9, s.281]. Ağqoyunlu hərbi sistemində adıçəkilən istilahın varlığını təsdiq edən bu örnəkdə göründüyü kimi, padşahın özünün qatılmadığı bir səfərdə qoşunlar əmirül-ümərayа həvalə edilir. Padşahın iştirak etdiyi döyüşlərdə isə bəzən sağ qol, bəzən də sol qol əmirül-üməranın başçılığında hərəkət edirdi [33, s.44].

1.3. Əmirlər

Ağqoyunlu idarəetmə sistemində müxtəlif qrupların, fəaliyyət sahələrinin, topluluqların başçıları əmir istilahı ilə tanıdılır. Əmirlər ordudakı ən kiçik birliklərin başçılarından başlayaraq böyük tayfaların başçılarına kimi olduqca geniş idarəedici təbəqəni əhatə edir. Bu idarəetmə xüsusiyyətlərindən qaynaqlanaraq əmirlərin xassə qüvvələri formalaşır və bu da öz növbəsində onları ordunun və dövlətin önəmli bir hissəsinə çevirirdi.

Dövrün qaynaqlarında əmirlər fərqli siniflərdirmələr üzərindən adlandırılır. Xüsusən hakimiyyətə yaxın əmirlər üçün "əmiri-bozorq", "əmiri-azəm" kimi böyük əmir mənasına gələn ifadələrdən istifadə edilir. Əbubəkr Tehrani Əmir Teymur üçün "əmiri-bozorq" [41, s.34], Qara Osman bəy üçün isə "əmiri-namdar" [41, s.36] ifadələrindən istifadə edir.

Cəlaləddin Dəvani də böyük əmirləri ifadə etmək üçün əmiri-əzəm ifadəsindən istifadə edir. Müəllif, Əmir Hüseyn bəy Tavaçi, Əmir Müzəffərəddin bəy Pornak, Əmir Mahmud bəy, Əbabəkir bəy, Şahqulu bəy üçün bu tanımlamadan istifadə edir [14, s.47-56].

Eyni zamanda, qaynaqlarda "əmiri-həcc", "əmiri-şikar", "əmiri-axur", "əmiri-ləşkər", "əmiri-divan" kimi fərqli siniflərdirmələrə də rast gəlirik.

Həcc ziyarəti üçün hərəkət edəcək qafilənin rəhbəri olaraq təyin olunan "əmiri-həcc" hökmdar tərəfindən seçilirdi. 1471-ci ildə Həsən Padşah tərəfindən bu vəzifəni icra etmək məqsədilə qardaşı Uveys bəy təyin olunur və çoxsaylı piyada və süvarilərin müşayiəti ilə qafilə yola düşür [9, s.278].

"Əmiri-şikar" – şikar, yaxud ov mərasimlərinin əmiri olan bu şəxslər mərasimin təşkili ilə birbaşa məşğul olurdular. Ovda iştirak edəcək qüvvələrin, vəzifəlilərin təyininə əmiri-şikar rəhbərlik edirdi. Həsən bəy Rumlu əsərində Əlvənd Mirzə və I Şah İsmayılın qüvvələri arasında hicri 907-ci ildə (1501/1502) baş verən döyüşdə Halvaçıoğlu Əmiri-şikarın iştirak etdiyini yazır [9, s.373].

Ordunun və hökmdarın atlarının baxımı və atların bütün təsərrüfat işlərinin həlli ilə vəzifəli rəhbər məmur "əmiri-axur", yaxud "miraxur" adlanır. Ağqoyunlu dövlətində ordunun böyük bir hissəsinin süvarilərdən təşkil olunması bu vəzifənin önəmini xeyli artırırdı. Hicri 883-cü il rəbiüləvvəl ayının 14-də (15 iyul 1478) Sultan Xəlil və Yaqub Mirzə arasında baş vermiş döyüşdə "əmir-axur", Şeyx Əli Möhürdarın oğulları Sultan Yaqubla birlikdə ordunun mərkəzində (qul) döyüşür və Sultan Xəlilin öldürülməsində iştirak edir [52, s.32]. Həmçinin, Qaraqoyunlu Rüstəm Tərxan Ağqoyunlular üzərinə yürüşü zamanı Çermik şəhərinə hücum edir. Hücumu qarşılamaq məqsədilə Əmir-axur Qasım bəy və Suli şəhərdən çıxaraq düşmənə qarşı vuruşurlar [41, s.142].

"Əmiri-ləşkər" – ordu əmirləri adlarından məlum olduğu kimi qoşun daxilindəki müxtəlif birliklərə rəhbərlik edirdilər. Onluq sistemə əsaslanan və birliklərini buna uyğun təşkil edən Ağqoyunlu ordusunda hər birlik üçün əmirlər vəzifələndirilir və döyüş əsnasında verilən əmrlərin həyata keçirilməsindən bu məmurlar mükəlləf olurdu. Hər əmir özündən daha rütbəli bir əmirdən asılı idi və ordu daxilində iyerarxiya bu şəkildə təşkil edilirdi. Bu da öz növbəsində qoşunların sistemli hərəkətini və döyüş zamanı həyata keçiriləcək taktikaların effektivliyinə birbaşa təsir edirdi.

"Əmiri-divan" – divan əmirləri daha çox mülki vəzifəli əmirlər idi. Mükəlləf olduğu divanın fəaliyyətinin tənzimlənməsi məhz "əmiri-divan"ın vəzifəsi idi.

Əmirlər ordudan kənar mülki idarəetmədə də vəzifə alırdılar. Müxtəlif əyalət və vilayətlərin idarəsinə əmirlər təyin olunurdu. Bu vəzifələr üçün xüsusilə böyük əmirlər hər zaman ön planda idi. Bəzən hökmdar tərəfindən iqta olaraq əmirlərə torpaq mülkiyyəti də bağışlanırdı. Məsələn, Uzun Həsən hicri 877-ci ildə (1472) Gürcüstan səfərindən Təbrizə döndükdən sonra Tiflisi iqta olaraq əmiri-əzəm Sufi Xəlilə bağışlayır [41, s.368].

II. İkinci dərəcəli hərbi vəzifəlilər

2.1. Təvaçi

Təvaçi sözü etimoloji cəhətdən monqol dilindəki "togaca"dan yaranmışdır, saymaq və toplamaq kimi mənaları ifadə edir [30, s.41; 12, s.177]. Müxtəlif mənbələrdə tavacı kimi də rast gəlmək mümkündür. Xüsusən, monqol hərbi ənənəsinin bir parçası olaraq həm Elxani, həm də Teymuri dövlətlərində təvaçilərin varlığına rast gəlirik [42, s.168; 33, s.52]. Əyalətlərdə ordunun toplanması, sayımı, ordu haqqında padşaha məlumatın verilməsi kimi müxtəlif vəzifələrlə mükəlləf olan təvaçilər, Ağqoyunlu dövlətinin hərbi sistemində də mühüm əhəmiyyət kəsb etməkdədir [7, s.96; 6, s.47].

V.Mınorski tədqiqatında "Ərznamə"yə əsaslanaraq təvaçiləri bir növ ordunun baş qərargahı kimi tanıdır və Təvaçıbaşı Əmir Hüseyn bəy Bayanduru hərbi təşkilatlanmada ekspert kimi göstərir [53, s.163].

Təvaçi ünvanı yalnız bir nəfərə verilən vəzifədən ziyadə, bir neçə nəfərə verilən ünvan idi və əksərən hər vilayət, yaxud əyalət üçün təvaçi vəzifəsi təsis edilə bilirdi. Bunu Teymuri hərbi təşkilatında açıq şəkildə görürük. Əbubəkr Tehrani Mirzə Şahruxun İran və Azərbaycana yürüşündən öncə təvaçilərə ordu toplanması əmrini verdiyindən bəhs edir [41, s.79; 9, s.92]. 1370-ci ildə Əmir Teymurun eyni vaxtda 8 nəfəri təvaçi təyin etməsi də fikrimizi dəstəkləyəcək bir digər mənbədir [12, s.177]. "Kitabi-Diyarbəkiriyyədə" həmçinin Uzun Həsənin Bağdad səfərindən öncə köçlə bağlı sipəhdarlar və təvaçilərlə bağlı çağırışından bəhs olunur və təvaçilər cəm şəklində göstərilir [41, s.299]. Ş.F.Fərzəliyev qaynaqlara əsaslanaraq yalnız hökmdarların deyil, həmçinin ayrı-ayrı şahzadələrin və əyalətlərin də təvaçiləri olduğunu vurğulayır [6, s.48]. Bu da nəticə də təvaçini or-

duda bir vəzifədən daha çox, bir sistemin parçası halına gətirir.

Təvaçilər ordu birliklərinin qeydiyyatını aparır və bunları təvaçi dəftərinə yazırdılar. Cəlaləddin Dəvani "Ərznamə" əsərində Ağqoyunlu ordusunun keçid mərasimində iştirak edənlərin sayı haqqında təvaçi dəftərinə əsaslandığını bildirir [14, s.55]. Eyni zamanda müəllif bu dəftərləri "ruznamçeyi-humayun"[4] kimi qeyd edir [14, s.58]. İtalyan diplomatı J.Barbaro isə Şiraz yaxınlığında Ağqoyunlu ordusunun keçid mərasimini izləyərkən sırada durmuş ordu mənsublarını saymaqla məşğul olan bir vəzifəlinin olduğunu qeyd edir. Sayımın həyata keçirilmə prinsipinə yad olan müəllif bu proseslə bağlı yazır: "Ancaq bizim adətlərimizin əksinə, şəxslərin adlarını qeyd etməklə və ya atları dağlamaqla vaxt itirməyib, sadəcə bəyləri çağırıb onun əmri altındakı "sipahi"lərin sayının doğru olub-olmadığını görmək istəyir, daha sonra isə bir başqasına yönəlirdi" [15, s.71]. Qeyddə önəmli olan məsələlərdən biri də, ordunun və ayrı-ayrılıqda hər bir əmirin başçılıq etdiyi hərbi qüvvənin sayından təvaçinin əvvəldən məlumatlı olmasıdır. Deməli, təvaçilər daimi olaraq ordunun qeydiyyatını aparır və bunları sistemli bir hala gətirirdilər. Bu da öz növbəsində Ağqoyunlu dövlətinin idarəetmə sistemində Təvaçi divanının olmasını da təsdiqləyir. Təvaçilər fərqli vaxtlarda aldıqları qeydləri sistemləşdirmək üçün bir araya gəlir və ordunun davamlılığı və hərbi gücünü nəzarət altında saxlayaraq lazım olduğu təqdirdə müharibə üçün toplanacaq ordunun təxmini sayı və təşkilatlanması ilə bağlı məlumatlara sahib olurdular. Fəzlullah Ruzbexan Xunci yüksək dərəcəli əmirlərdən hesab etdiyi və haqqında olduqca ağıllı ifadəsini istifadə etdiyi Hüseyn bəy Qoca Hacının (Hacılının) Təvaçi divanında (divani-təvaçi) əmir olduğunu yazır [51, s.47; 52, s.24]. J.Woods öz tədqiqatında Təvaçi divanını ordu katibliyi kimi təqdim edir [45, s.25]. V.Minorski isə bu divanı Baş Qərargah kimi göstərir [53, s.163].

Türk tayfalarının hərbi təlimlərinin böyük bir hissəsini ov mərasimləri tutur. Bu proses hərbi təşkilatlanmanın bir parçası olduğu üçün ov mərasimlərinin təşkilini də təvaçilərin həyata keçirdiyini düşünürük. Əbubəkr Tehrani Xəlil Təvaçi başçılığında Ağqoyunlu qüvvələrinin Bingöl yaylasında yerləşdiyini və onlardan bir qrupun ov üçün at mindiyini yazır [41, s.267]. Ov mərasimlərinin təşkilinə Teymuri dövlətində də təvaçilər nəzarət edirdi [53, s.52].

"Kitabi-Diyarbəkiriyyə"dən yola çıxaraq Xəlil Təvaçinin xüsusilə Uzun Həsən dövründə Ağqoyunlu dövlətində mühüm yer tutduğunu deyə bilərik. Əbubəkr Tehrani adıçəkilən əsərində Uzun Həsənin ayağının qırıq olduğu vaxtda "Rum ölkəsindən" (Osmanlı dövlətindən – N.Ş.) gələn elçiylə görüşmək məqsədilə Xəlil Təvaçinin onu çiyinlərinə alıb divana götürdüyünü yazır [41, s.162]. Yenə Əbubəkr Tehraninin yazdıqlarından aydın olur ki, Uzun Həsənin Mardinə yürüşü sırasında ordunun öncül qüvvətlərinə Mihmad bəy və Xəlil Təvaçi rəhbərlik etmişdi [41, s.168]. Sonuncu qeyddən göründüyü kimi, Xəlil Təvaçi həm də aktiv savaşlarda qoşuna komandanlıq etmişdi. Əsərdə bununla bağlı bir çox yerdə məlumat verilmişdir. Xəlil Təvaçinin Uzun Həsənin göstərişi ilə Meysəm qalasının, bir neçə əmirlə birlikdə Kəmax və Melet qalalarının mühasirəsində iştirakı, Ərbilin və ətrafındakı bəzi qalaların və bölgələrin ələ keçirilməsi, şahzadə Sultan Xəlillə birlikdə Qaracadağ yaylağına qədər köçün hərəkətində öndər əmirlərdən olması kimi bir çox məqam öz əksini tapmışdır [41, s.44, 168, 240, 248, 250]. Təvaçilərin hərbi biriklərin başında savaşa getməsi yalnız Xəlil Təvaçi üçün keçərli deyil. Həsən bəy Rumlu Uzun Həsənin Mizə Məhəmməd Təvaçini də Rüstəmdarı və Çəlavilər vilayətinin qalalarının fəthi üçün təyin etdiyi haqqında məlumat verir [9, s.279]. Müəllif həmçinin, Sultan Xəlil və Yaqub Mirzə arasında 1478-ci il iyunun 15-də baş vermiş döyüşdə Yusif bəy Təvaçinin döyüş meydanındakı şücaətindən bəhs edir [9, s.306]. Bu kimi məlumatlar təvaçilərin dövlət idarəetmə iyerarxiyasındakı rolunun öyrənilməsi istiqamətində mühüm qeydlərdir. Eyni zamanda, V.Minorski öz tədqiqatında qeyd edir ki, Cəlaləddin Dəvani

[4] Xüsusən, Osmanlı dövlətində istifadə olunan "ruznamçe" ifadəsi farscadan tərcümədə "gündəlik" mənasına gəlir və müxtəlif bürokratik fəaliyyətlərin qeyd edildiyi dəftəri göstərmək üçün istifadə edilir [11, s.276]. "Hümayun", yaxud "humayun" isə hökmdarı ifadə etmək məqsədilə istifadə olunur [46, s.479]. Nəticədə "ruznamçeyi-humayun" hökmdar dəftərləri, yaxud saray dəftərləri mənasına gəlir.

"Ərznamə"də təvaçiləri "yüksək mövqeli şəxslər" kimi tanıdır [53, s.163].

Təvaçilər yalnız döyüşdən öncə ordunun toplanması ilə deyil, eyni zamanda döyüş ərzində birliklərin koordinasiyası və ələ keçiriləcək ərazilərə hərəkət edəcək qüvvələrin təyinatlandırılması ilə də məşğul olurdular [53, s.163]. Həmçinin hərbi keçidlərdə qüvvələrin hökmdara tanıdılması və keçidin təşkilinə də yenə təvaçilər nəzarət edirdilər [7, s.256].

Təvaçilərin ordu daxilində və dövlət idarəetməsindəki rolu onları hökmdarlar, yaxud tabeliklərində olduqları əmirlər üçün vazkeçilməz hala gətirirdi. Xüsusilə hərbi qüvvələr üzərində hakimiyyət və təhlükə anında ordunun təşkili ilə məşğul olan bu vəzifəlilər dövlət idarəetməsinin təməl daşlarından idilər. Yuxarıda bəhs etdiyimiz hakim tayfanın (Bayandurların) üzvü olan Hüseyn bəy Bayandurun Təvaçibaşı təyin olunması da Ağqoyunlu dövlətində bu vəzifəyə verilən dəyərin bir örnəyidir.

2.2. İnaq

Türkçədə inanmaq feilindən yarandığı düşünülən bu istilahın Oğuz dastanında hökmdarın ən yaxın adamları olaraq zikr edildiyi görünür. Eyni zamanda Monqol idarəetmə sisteminin bir parçası olan bu istilah "hökmdarın özəl dostu, saray xadimi (nədim)[5]" kimi əks etdirilir. İnaqlar Ağqoyunlu dövlətində də eyni mənada istifadə edilmiş və mənbələrdə hökmdarın "yaxın, özəl dostu" kimi əks olunmuşdur. Əbubəkr Tehrani Sultan Həmzənin yanında vəzifəli olan inaqı "nədim" kimi təqdim edir [41, s.103].

İ.Erdem öz tədqiqatında inaqları xassə qüvvələrinin bir parçası kimi göstərir və onların xüsusi elçilər olduqlarını vurğulayır [23, s.90].

T.H.Nəcəfli İ.H.Uzunçarşılıya istinadla sarayda inaq kimi vəzifələndirilən şəxslərin türk kökənli gənclərdən seçildiyini, önəmli və gizli əmrlərin müvafiq şəxslərə çatdırılması ilə mükəlləf olduqlarını qeyd edir [7, s.90; 44, s.205-206].

Əbubəkr Tehraninin əsərində xüsusilə bir yerdə keçən ifadə olduqca diqqət çəkicidir. Cahanşah və Uzun Həsən arasında baş verən son döyüşdən bəhs edərkən müəllif, əsir alınanlar arasında "böyük inaqlar" ifadəsindən istifadə edir. Bu şəxsləri böyük əmirlər (ümera-yi-izam) və Cahanşahın ailə üzvləri ilə birlikdə qeyd edir [41, s.277]. Bu da sarayda inaqların iki qrupdan ibarət olduğunu düşündürür. Daha yüksək rütbəli və padşaha daha yaxın olan, müəllifin ifadəsi ilə "böyük inaqlar" və onlardan daha aşağı rütbəli olan digər inaqlar.

Hər zaman hökmdarın ətrafında olan inaqlar xüsusən hərbi əməliyyatlara daxil olmaqla çox önəmli işlərdə aktiv vəzifələr alırdılar. Hicri 823-cü ildə (1420/1421) İsgəndər Mirzə və Osman bəy arasında baş vermiş döyüşdə Məhəmməd İnaq Xəlil oğlu da digər əmirlərlə birlikdə iştirak edir və öldürülür [41, s.62].[6] 1468-ci ildə Uzun Həsən və Sultan Əbu Səid arasında baş vermiş əsas döyüşdən öncə Ağqoyunlular tərəfindən düşmən qüvvələrinə tez-tez basqınlar həyata keçirilir. Bu basqınlardan birində min nəfərlik bir süvari qüvvənin başındakı şəxslərdən biri də Əbu Səid İnaq idi [9, s.263].

İnaqlar mənbələrdə əmirlər və vəzirlərlə birlikdə göstərilir [7, s.90]. Əbubəkr Tehrani Qaraqoyunlu Cahanşahın Teymurilərin zəifliyindən istifadə edərək İraq ərazilərinin yenidən ələ keçirilməsi məqsədilə göndərdiyi qüvvələrdən bəhs edərkən əmirlər və inaqlar olaraq hər iki istilahı yan-yana göstərir [41, s.212]. Cəlaləddin Dəvani də "Ərznamə" əsərində keçid sırasında hərəkət edən inaqları və boy nökərlərini tərif etmək üçün "yavaş addımlı qələmin hər birinin adlarını saymaqdan, vəzifələrini və geyimlərini vəsf etməkdən aciz olan" ifadələrindən istifadə edir. O, inaqların ümumi sayını 6714 nəfər göstərir və onlardan 3716-ın savaş igidləri olduğunu vurğulayır [14, s.63]. Geriyə qalan 2998 nəfərin inaqlar və boy nökərlərindən ibarət olduğunu düşünürük.

Mənbələrdə inaqlar eyni zamanda müxtəlif ərazilərin hakimi olaraq görülməkdədir. Əbubəkr Tehrani Qara Yusifin hakimiyyəti altında olan əraziləri sadalayarkən Kürdistan, Mardin, Mezrin, Mosul, Sincar və Siirtlə yanaşı, 32 qalanın İnaq Mahmuda verildiyini qeyd edir [41, s.34]. Yenə eyni əsərdə Osman bəy tərəfindən yeni ələ keçirilən ərazilər arasında olan Akşehirin İnaq Həsənə verildiyini qeyd edilir [41, s.68].

[5] Lüğətdə "qədəh yoldaşı, dost" mənasını verən nədîm sözü hazırcavab şəxsiyyəti, elmi və müxtəlif bacarıqları ilə hökmdarı müşayiət edən şəxslərə aiddir [18, s.509]

[6] Həsən bəy Rumlu da eyni hadisədən bəhs edir, lakin Məhəmməd Xəlil oğlunun digər əmirlərlə birlikdə əsir alındığını yazır [9, s.98].

2.3. Daruğa

Bu istilah da monqol hərbi ənənəsinin bir ünsürüdür. Hərfi mənası "sıxmaq, basdırmaq" kimi mənalandırıla bilər. Farsça və ərəbcə "hakim", "şahnə" kimi fərqli adlandırmalardan istifadə edilsə də, nəticədə daşıdığı məna etibarı ilə hökmdarın təyin etdiyi və əyalətləri, yaxud şəhərləri onun adından idarə edəcək vəzifəli şəxs idi [49, s.505].

Bu vəzifəni daşıyan şəxslərin öhdəlikləri haqqında fərqli fikirlər mövcuddur. Yaranan fərqliliklərin əsas səbəbi istilahın ilk görüldüyü Monqol imperiyası ilə daha sonra həmin təşkilatlanmadan pay götürən digər dövlətlərdə vəzifəlilər arasında səlahiyyətləndirmə fərqləridir. Çingiz xanın (1206-1227) hakimiyyəti illərində şəhərlərə, yaxud bölgəyə təyin olunan darğalar həm hərbi, həm də mülki idarədə tam səlahiyyətə sahib idilər. Bəzi tədqiqatçılara görə isə daruğa, yaxud darğa yalnız hökmdarın xassə mülklərinin idarəsinə təyin olunurdu və hərbi idarəedici idi. J.Woods darğa ilə bağlı məlumat verərkən onun şəhərlərdə hərbi qarnizonun komandanı kimi fəaliyyət göstərdiyini bildirir [45, s.20].

Mənbələrdə darğa istilahından istifadə də fərqlilik vardır. Bir çox məqamda birbaşa hökmdar tərəfindən, xüsusən, böyük şəhərlərə və qalalara daruğa təyin edilməsi əsas alınaraq hakimlə eynilik təşkil etsə də, müxtəlif qaynaqlarda daruğa daha kiçik bir vəzifə kimi əks etdirilir. Ş.F.Fərzəliyev fərqli qaynaqlara əsaslanaraq hər iki fikir haqqında mülahizələr yürüdür. Müəllifə görə, istilahın istifadə edildiyi mənbələrdə darğa istilahı "hakim" əvəzində işlənildiyi zaman daha üst rütbədən təqdimat verilir, yəni bu mənbələrdə darğanın əmirlik mövqeyi ön plana çıxarılır. Bunun əksinə olaraq, darğa istilahı dar mənada işlənərkən bu darğaların "əmirlik" olmadığı aşağı bir vəzifədən bəhs edildiyi nəzərə çarpır. Nəticə də, istilahın istifadə edildiyi yerlər nəzərə alınaraq vəzifə etibarı ilə darğanı "hakim"lə eyniləşdirmək mümkün olsa da, onları bazar darğası, dəftərxana darğasına şamil etmək olmaz [6, s.57].

Əbubəkr Tehrani əsərində "hakim"i daha yüksək mərtəbədən təqdim edərək hökmdarla eyniləşdirir və hökmdar tərəfindən təyin olunan idarəediciləri darğa termini ilə ifadə edir. Müəllif, 1458-ci ildə Həsən Əlinin üsyanından bəhs edərkən Kuzistan bölgəsində türkman əmirlərin darğalarının elə keçirildiyini yazır [41, s.234]. Örnəkdən göründüyü kimi, yalnız hökmdarın deyil, eyni zamanda əmirlərin də hakimiyyəti altında fəaliyyət göstərən darğalar vardır.

Əsərin bir çox yerində həm Teymuri, həm Qaraqoyunlu, həm də Ağqoyunlu hökmdarlarının yerləşim mərkəzlərinə və qalalara darğa göndərdiyi əks olunur. Məsələn, 836-cı ildə (1432/1433) Osman bəy Ərzurumu elə keçirdikdən sonra buraya Əmirzadə Şeyx Həsən bəyi darğa təyin etmişdi [41, s.79]. Burada önəmli olan digər bir məqam Ərzurum alınmadan öncə şəhərin Qaraqoyunlu İsgəndər bəyə bağlı vali Duharlu Pir Əhməd bəy tərəfindən idarə edilməsi idi. Yəni şəhərə vali əvəzinə darğa təyin olunur. Nəticədə iki ehtimal yaranır ki, bunlardan birincisi müəllif tərəfindən hər iki istilahın eyni mənada – əyalət, yaxud ərazinin idarəedicisi kimi istifadə edilməsidir. İkinci ehtimal isə, yeni elə keçirilən ərazilərə məhz darğaların təyin edilməsidir ki, bu da özlüyündə darğanın mülki idarəedicidən daha çox hərbi idarəedici olmasından xəbər verir. Yəni ərazilərə darğa təyin edilərək icitimai asayiş nəzarət altında saxlanılmağa çalışılırdı. Xüsusən yeni ərazilərin fəthindən sonra darğaların təyin edilməsi ikinci ehtimalı daha güclü hala gətirir. Yalnız bu o demək deyil ki, valilər sadəcə mülki idarəedici idilər. Əbubəkr Tehraninin əsərinin müxtəlif bölmələrində valilər tərəfindən idarə etdikləri ərazilərin müdafiəsi üçün hərbi hazırlıqların həyata keçirilməsi diqqət çəkir. Damğan valisi Əmir Nəsrəddin Simnaninin qalanın müdafiəsi üçün divarların möhkəmləndirilməsi kimi hərbi hazırlıqları buna örnəkdir [41, s.222]. Eyni zamanda "Ərznamə"də Kazirun ərazisinin darğalığı həvalə olunan Çələbi Seyfəddin Məntəşənin 240 nəfərlə – 38 puşanpuş[7], 40 tirkəşbənd[8], 156 kılığçı[9] ilə birlikdə rəsmi keçiddə iştirak etdiyi təsvir olunur [14, s.65]. Qüvvələrinin xüsusilə döyüşçülərdən ibarət olması diqqət çəkicidir.

"Kitabi-Diyarbəkiriyyə"də müəllif darğa ilə yanaşı, yeni elə keçirilən ərazilərə vergi məmurlarının da göndərildiyini əks etdirən bir çox məqamdan bəhs edir [41, s.229, s.347; 10, s.79]. Buna əsaslanaraq deyə bilərik ki, darğala-

[7] Ağır zirehli döyüşçülər
[8] Oxçular
[9] Orduda xidmət edən qüvvələr

rın təyin olunduqları ərazilərdə vergi yığmaq kimi bir vəzifəsi yox idi.

2.4. Qazıəsgər

Azərbaycan Ağqoyunlu dövlətinin hərbi sisteminin başlıca ünsürlərindən biri də orduda şəri işləri ilə bağlı fəaliyyət göstərən qazıəsgərdir. Şəriət hakimi olan qazı və əsgər sözlərinin sintezindən formalaşan bu istilah [19, s.3] ordu daxilində şəriətlə bağlı məsələlərin həllini həyata keçirməklə məşğul olan dövlət adamına verilən ad idi. Müxtəlif mənbələrdə "qaziyi-ləşkər", "qazıəsgər", "qoşun qazısı" kimi fərqli terminlərlə təqdim edilməsinə baxmayaraq, qazıəsgər demək olar ki, bütün müsəlman türk dövlətlərinin hərbi sisteminin və dövlət idarəetməsinin bir parçası olmuşdur.

Qazıəsgərin Ağqoyunlu dövlətində əsas vəzifəsi ordu daxilində baş verən mübahisələrin şəriətə əsasən həllini həyata keçirmək və orduda dini təbliğat aparmaqdan ibarət idi [7, s.244; 6, s.38]. Dini elmlərdəki üstün bilikləri ilə yanaşı, yüksək intelektual bacarıqlara sahib olan qazəsgər ünvanı daşıyan bu şəxslərin müxtəlif türk-müsəlman dövlətlərindəki vəzifələri də oxşar olmuşdur. Ağqoyunlulara qonşu olan Osmanlılar, Qaraqoyunlular, Teymurilər və Məmlüklərin ordu sistemində qazıəsgərə istilahına rast gəlmək mümkündür. Əbubəkr Tehraninin yazdıqlarına əsasən Uzun Həsən 1468-ci ildə sultan Əbu-Səidin elçisi ilə birlikdə Ağqoyunlu qazıəsgəri Qazı Əlaəddin Əlini də elçi kimi Teymuri ordugahına göndərmişdi [41, s.311; 7, s. 254]. Eyni zamanda, Qaraqoyunlu Cahanşahın da yanına elçiliyə göndərilən qazını müəllif əsərində sağlam düşüncəli, elmli biri kimi təqdim edir və axıcı danışıq üslubu və dini işlərdəki təcrübəsi ilə seçilən bir şəxsi kimi göstərir. Burdan göründüyü kimi qazıəsgər dövlət idarəetməsində də mühüm rola sahib olmuşdur və bu vəzifə üçün seçilən şəxsdə yalnız dini məsələlərdəki təcrübə və təhsil deyil, o cümlədən yüksək intellektual bacarıqlar da tələb olunurdu. Cəlaləddin Dəvaninin qələmə aldığı "Ərznamə" əsərində Qazı Əlaəddin Əlinin artıq Ağqoyunlu sarayında "Sədr" olaraq fəaliyyət göstərdiyi və "Sədarət" məqamının sahibi və Mövlana Əlaəddin Əli Beyhəqi adı ilə tanındığı qeyd edilmişdir [14, s.39].

XVI əsr Səfəvi tarixçisi Qazı Əhməd Qaffari "Tarixi-cahanara" adlı əsərində 1476-1477-ci illərdə Uzun Həsənin Gürcüstana yürüşü zamanı qazıəsgər olan Qazı Hüccətül-İslamın orada xütbə oxuduğunu və İslamın o diyarlarda yayıldığını vurğulayır [25, s.49]. Bu da qazıəsgərin ordu daxilindəki dini vəzifələrinin öyrənilməsi üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Qazıəsgərin Ağqoyunlu dövlətindəki varlığına J.Barbaronun səyahətnaməsində də rast gəlirik. Müəllif, vəzifəli şəxsin öhdəlikləri, yaxud adı ilə bağlı məlumat verməsə də, bəhs etdiyi bir hekayadə qazıəsgərin adını çəkir [15, s.108]. Bir digər italyan diplomatı A.Kontarini yol qeydlərində 1474-cü ildə Təbrizdə olduğu müddətdə Osmanlı sarayına elçilik niyyəti ilə göndərilən qazıəsgərlə tanış olur və onunla Qum şəhərinə qədər birlikdə getdiyindən bəhs edir. Müəllif qazıəsgəri Ağqoyunlu sarayında önəmli vəzifəlilərdən biri kimi təqdim edir. Eyni zamanda əsərdən qazıəsgərin Osmanlı sarayına razılaşma məqsədilə elçi kimi göndərildiyini, lakin bu elçiliyin uğurlu olmadığından bəhs olunur [43, s.94-96].

Hələlik mənbələrdə Ağqoyunlu dövlətində qazıəsgərin bütün vəzifələri və fəaliyyəti ilə bağlı məlumatların məhdudluğu onlar haqqında tam məlumat verməyə müəyyən çətinlik yaradır. Qaynaqların məlumatından göründüyü kimi, müxtəlif zamanlarda elçilik fəaliyyəti ilə önə çıxan bu vəzifəlilərin bu qədər önəmli işlərdə vəzifələndirilmələri onların Ağqoyunlu sarayında və dövlət idarəetmə sistemində üst mərtəbələrdən biri olduğunu açıq şəkildə göstərir. Vəzifə etibarı ilə qazıəsgərin digər qazılardan daha üstün mövqe tutması açıqdır. Əbubəkr Tehrani qazıəsgər Qazı Əlaəddin Əlini qazıların qüruru kimi tərif edir [41, s.270]. Ağqoyunlu dövlətində vəzifəsindən asılı olaraq qazıəsgər ünvanına sahib olan şəxslərin "Sədr"lə qazılar arasında bir mövqe tutduğu aydın görünür.

2.5. Qutval (Qalabəyi)

İstilahın kökü sanskritcədə qala mühafizəçisi mənasına gələn "qot-vala" ilə eyniləşdirilir [33, s.50; 28, s.503]. Teymuri, Elxani, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Səfəvi hərbi təşkilatlarında kutvala rast gəlirik. Qalalarda mütləq hakimiyyət qutvalların əlində idi və əsas vəzifələrindən biri hakimi olduğu qalanın düşmən qüvvətlərinə qarşı müdafiəsini təşkil etməkdən ibarət idi. Bəzi hallarda qutval və darğa vəzifəsi eyni şəxs tərəfindən icra olunurdu [7, s.247].

Azərbaycan ərazisində də qalaların düşmənə qarşı mühafizəsi və qala hakimiyyəti qutvalların vəzifəsi idi. 841-ci ildə (1437/1438) Azərbaycan qalalarının sahibləri və qutvalları Əlincə qalası istisna olmaqla digər qalaların açarlarını Qaraqoyunlu Cahanşaha təqdim edirlər [41, s.101; 9, s.146]. Diqqət çəkən məsələlərdən biri qutvalların könüllü şəkildə tabe olması və mərkəzi hakimiyyətə qarşı mübarizə aparmaqdan uzaq qalmalarıdır ki, bu da onların yüksək təbəqədən olmadıqlarını düşündürür.

Qutvallar hökmdardan və qalaların bağlı olduğu vilayətin hakimindən asılı idilər. 883-cü ildə (1478/1479) Yaqub Padşahın ordusunun Bəşəridən Əbara doğru yola çıxdığı vaxt Bayandur bəy tərəfindən Amid şəhərinin açarları padşaha təqdim edilir. Bunun ardınca, Diyarbəkr diyarının bir sıra qala və şəhərlərinin qutvalları, hakimləri və daruğaları qalaların və xəzinələrinin açarlarını padşaha təqdim edirlər [51, s.30; 52, s.24]. Göründüyü kimi, şəhərin açarları təqdim olunduqdan sonra digər qala və şəhərlərin (kəndlərin) idarəediciləri də eyni şəkildə Bayandur bəyin yolundan gedirlər. 810-cu ildə (1407/1408) Qara Yusif tərəfindən Əmir Bistam Cagirlü İraqi-Əcəmin hakimi olaraq təyin edilir. Bu vaxt Sultaniyyə qalasının qutvalı Dərviş Quşçu hakimə müxaliflik edir və bunun üzərinə qala Əmir Bistam tərəfindən ələ keçirilir [9, s.60]. Müəllif tərəfindən istifadə olunan müxalif sözü diqqət çəkicidir. Deməli, qutvallar təyin olunan hakimdən asılıdırlar.

2.6. Bukavul

Bukavul istilahının hansı dildən gəldiyi və hərfi mənası haqqında fərqli fikirlər mövcuddur. Tədqiqatçıların bir qismi sözün monqol dilindən, digərləri isə türk dilindən gəldiyini önə sürərək fərqli mənalarda izahlar vermişlər. Akademik Bəkir Çobanzadəyə görə "səhiyyə məmuru", Q.Günerə görə "mübaşir", yaxud "əmri icra edən məmur", M.Nağısoylunun fikrincə, "əsgər bölüyü", A.Balayevin fikrincə isə "hərbi vəzifə" mənalarında istifadə olunur [2, s.111; 4, s.151]. Sözün eyni zamanda müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən irəli sürülən "çaşnigir"[10], "süfrəcibaşı", saraya aid rütbə, "mətbəx vəzifəlisi (aşxanə naziri)" kimi bir çox fərqli açıqlamasına rast gəlmək mümkündür [34, s.194].

Monqol imperiyasının dövlət idarəsinə daxil olan məmurlardan hesab olunan bukavulun ilk illərdə çaşnigirliklə məşğul olduğu düşünülməkdədir [33, s.60]. Elxani və Cəlairi dövlətlərində isə əsas vəzifələri ilə yanaşı, hərbi personal olaraq ordunun təftişi, ordu daxilindəki problemlərin həlli, divan əmrlərinin orduya çatdırılması və bu kimi müxtəlif məsələlərlə vəzifələndirilmişlər [42, s.165; 33, s.60].

J.Woods Ağqoyunlu dövlətində bukavulu "xüsusi vəzifəli" olaraq göstərir və əmrlərin yerinə yetirilməsi və uyğun şəxslərə bildirilməsi ilə məşğul olan saray vəzifəlisi kimi təqdim edir [45, s.25].

K.Paydaşın fikrincə isə bukavulların saraydakı əsas vəzifəsi çaşnigirlik idi, hökmdardan əvvəl yeməkləri dadar, yeməyin zəhərli olub-olmamasını yoxlamaq üçün istifadə edilərdilər. Lakin müxtəlif xüsusi tapşırıqlar üçün də bukavullar göndərilə bilirdi [38, s.154-155].

Fəzlullah Ruzbehan Xuncinin əsərinin 1992-ci ildə nəşr olunan tərcüməsində bukavul istilahını açıqlamaq məqsədilə şərhdə Doerferə istinadla bu şəxslərin hökmdarın sarayında yeməklərin yoxlanılmasında vəzifəli kimi göstərilmiş və əksər hallarda müxtəlif tapşırıqların icrasında istifadə edildikləri qeyd edilmişdir [52, s.28].

S.Əhmədov istilahı iki fərqli şəkildə təqdim edir: bukaul-i-ləşkər (ümumqoşun bukaulu) və bukaul-i-tümən (tümən bukaulu). Tədqiqatçının yazdıqlarına əsasən bukavul Ağqoyunlu ordusunda döyüşçülərə məvacib və qənimət paylayır, qoşunlarda münaqişələrin qarşısını alırdı [5, s. 12].

Xüsusən XV əsr qaynaqlarının heç birində bukavulun saray daxilində yeməklə bağlı vəzifələndirilməsinə rast gəlmədik. Sadəcə Həsən bəy Rumlu 893-cü ildə (1487/1488) baş vermiş hadisələrdən bəhs edərkən Sultan Hüseyn Mirzənin Əmir Əlişirə zəhərli yemək verməsi üçün Kakuli Bukavulu ələ aldığına dair bir hadisədən bəhs edir [9, s.328]. Lakin bu fakt bukavulun saray daxilində yeməklərlə bağlı, xüsusən çaşnigirliklə məşğul olan bir vəzifəli olduğunu təsdiqləmək üçün yetərli deyil. Kakuli Bukavul saray daxilində hər hansı bir vəzifəli ola bilər. K.Paydaş Cəlaləddin Dəvaninin fikirlərinə

[10] Keçmişdə bəzi İslam dövlətlərində hökmdarların süfrələrinə nəzarət edən və yeməkləri yoxlayan saray məmuruna verilən ad [40, s.232]

əsaslanaraq bukavulların hökmdarın güvəndiyi şəxslərdən seçildiyini bildirir [38, s.155]. Bu fikir də öz növbəsində mübahisələndirilə bilər. Hökmdarın güvəndiyi şəxslərin zəhərli ola biləcək yeməkləri dadaraq ölə bilməsi ehtimalı yaranır ki, burada da məntiqi tutarsızlıq özünü göstərir. Bukavulun vəzifələrinin əks etdirilməsi üçün hələ də etimolojisinin mübahisələndirildiyi bir istilahın tam olmayan hərfi tərcüməsinə əsaslanaraq çaşnigirliklə bağlantılı bir vəzifə kimi göstərilməsinin doğru olduğunu düşünmürük.

Əbubəkr Tehrani Əbdüləziz Bukavulu yanındakı digərləri ilə birlikdə bahadırlardan biri kimi təqdim edir. Onların Rüstəm Tərxanın ulusundan bir neçə çadır və atla birlikdə padşahın yanına gəldiklərindən bəhs edir [10, s.112; 41, s.128]. Bukavulun döyüşçü kimi təqdiminə Həsən bəy Rumlunun əsərində də rast gəlirik. 823-cü ildə (1420/1421) Mirzə İsgəndər və Osman bəy arasında baş vermiş döyüşdə Məhəmməd Bukavul adlı birinin iştirak etdiyini görürük [9, s.98].

817-ci ildə (1414/1415) Mirzə Uluq bəy tərəfindən Əxsi qalası ələ keçirilir və idarəsi Payəndə Bukavula tapşırılır [9, s.83]. Qaynaqlarda bukavul istilahının ən yüksək vəzifəsi kimi məhz bu faktı götürə bilərik.

"Kitabi-Diyarbəkiriyyə"də eyni zamanda Qaraqoyunlu Cahanşahın Xorasana yürüşü ərəfəsində Reydə yerləşərək ətrafa əsgər və ləvazimat yığmaq üçün elçilər və "bukavullar" göndərdiyini görürük [41, s.225]. Cahanşah Bağdadın fəthindən öncə də yenə əsgər yığmaq üçün ətrafa bukavullar göndərir [41, s.242].[11] Əslində təvaçinin vəzifəsi olan ordunun təşkili və əsgər toplanmasının bukavullara tapşırılması diqqət çəkir. Maraqlıdır ki, Fəzlullah Ruzbehan Xunci də əsərində həm bukavulun, həm də təvaçinin ordunun yolunu açmaq məqsədilə istifadə edilməsindən bəhs edir və hər iki istilahı eyni vəzifə üzərindən təqdim edir [7, s.255].

Bukavulun elçilik fəaliyyəti də qaynaqlarda əks olunur. Cahanşah Aynal, yaxud İnal adlı bukavulu elçilik məqsədilə bahalı hədiyyələr və qızıl kəmərlə birlikdə Uzun Həsənin yanına göndərir [7, s. 91; 9, s.247; 41, s.251].

5 fevral 1489-cu ildə Ordubazarda dayanan Şah Şərəfəddin Mahmud və Qazı İmaməddin Şeyx Əli adlı iki müfəttiş tərəfindən İraq və Fars vilayətlərinə bukavullar göndərilərək soyurqallarla bağlı islahatın həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Bu proses çərçivəsində "cani bukavullar" əraziləri gəzərək yerlərdə ərazilərin və mülklərin ölçülməsini həyata keçirdilər [52, s.80-82].

Bukavulların Ağqoyunlu sarayındakı varlığına Cəlaləddin Dəvaninin qələmə aldığı Şahzadə Sultan Xəlilin rəsmi keçid mərasimində də rast gəlirik. "Ərznamə"də boy nökərlərinin arasında 244 bukavulun keçiddə iştirakından bəhs edilir [14, s.65].

Göründüyü kimi XV əsrə aid qaynaqlarda bukavullar daha çox xüsusi əmrlərin icraedicisi kimi əks olunur və ordu daxilində baş verən proseslərdə iştirak edirlər.

2.7. Yasavul

Azərbaycan Ağqoyunlu dövlətinin hərbi təşkilatında önəmli vəzifələrdən biri də yasavuldur. Qaynaqlarda yasaul, yasavur kimi fərqli şəkillərdə qeyd olunan istilah haqqında müxtəlif fikirlər irəli sürülür. Monqolcada "yasa" kəliməsindən gələn sözün ifadə etdiyi məna baxımından "mühafizə məmuru" [33, s.55], "hərbi müfəttiş", yolların mühafizəsi ilə məşğul olan alay çavuşu" kimi müxtəlif şəkillərdə izah edilməsi [22, s.90], istilahın vəzifə arealının öyrənilməsi baxımından müəyyən çətinliklər yaradır.

İ.Erdem yasavulları bukavullarla birlikdə hökmdarın xüsusi və çox önəmli tapşırıqlarının icra edilməsi ilə mükəlləf olan məmurlar kimi izah edir [23, s.91]. J.Woods yasavulları mühafizəçi kimi təqdim edir [45, s.25]. T.Nəcəfli isə yasavulların hökmdarın əmrlərini yerinə yetirən mühafizəçilər olduqlarını vurğulayır [7, s.90]. S.Əhmədov Ağqoyunlu ordusunda yasavulun bələdçi zabit olduğunu və yasavul-başı adlanan vəzifəlinin də digər yasavullara nəzarət etdiyini yazır [5, s.12].

Yasavul istilahı ilə bağlı maraqlı məqamlardan biri də bəzi tədqiqatçılar tərəfindən onun çavuş istilahı ilə eyniləşdirilməsidir. Səlcuqlu hərbi təşkilatının bir parçası olan çavuş vəzifəsinin xüsusən Elxani və Teymuri dövlətlərində yasavulla əvəz olunduğu düşünülməkdədir. Bu

[11] Cahanşahın əsgər yığmaq üçün göndərdiyi şəxslər arasında bukavulların olması Ə.Tehraninin əsərinin Azərbaycan dilinə 1998-ci il tərcüməsində öz əksini tapmayıb. Bunun əvəzinə sadəcə elçilər ifadəsindən istifadə edilib.

dəyişim Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərində də yasavul olaraq öz əksini tapmışdır. Xüsusən ordu daxilində nizam-intizamın və tərtibatın qorunması və hökmdarın əmrlərinin birliklərə çatdırılması və yerinə yetirilməsini həyata keçirən çavuşların Osmanlı hərbi idarəsində davam etdiyinə rast gəlirik [31, s.236; 22, s.91]. Lakin, C.Dəvani "Ərznamə" əsərində Şahzadə Sultan Xəlilin taxtının ətrafında inaqlardan və çavuşlardan ibarət seçkin bir xidmətçi qrupundan bəhs edir [14, s.48]. Göründüyü kimi, hər iki istilah arasında vəzifə bənzərliklərinin olmasına baxmayaraq, müəllif üçün bu iki qrup bir-birilə eyniləşdirilmir.

Monqol hərbi ənənəsindən gələn yasavul istilahına Ağqoyunlu dövləti ilə yanaşı Teymuri, Elxani, Qaraqoyunlu, Səfəvi dövlətlərinin hərbi idarəetmə sistemində rast gəlirik. Xüsusi məmurlar olaraq əsas vəzifələrinin sarayın mühafizəsi, malların, mülklərin müsadirəsi, ordunun hərəkətinin təmini, savaş meydanında bölmələrin yerlərinin təşkili, orduda nizam-intizamın və hərəkət zamanı bölmələrin eyni sırayla və ahənglə hərəkətinin təmini kimi bir çox özəl vəzifədə yasavullardan istifadə edilirdi [7, s.249]. Eyni zamanda toyların və məclislərin təşkilinə də nəzarət edirdilər [42, s.166].

825-ci ildə (1421/1422) Xətayda qurulan məclis haqqında Həsən bəy Rumlu yazır: "... cəbbə geymiş adamlar əllərində uzun nizələrlə ayaqları tərpənməz şəkildə dayanmışdılar. Onların başının üstündə bir yasavulun dayanmasına ehtiyac yox idi" [9, s.108]. Mətndən göründüyü kimi müəllif yasavulu verilən tapşırığın icrasından yayınan şəxsləri – böyük ehtimalla, hərbçiləri cəzalandıra biləcək bir vəzifəli kimi əks etdirir.

Ağqoyunlu dövlətində yasavul istilahının varlığını aydın şəkildə Cəlaləddin Dəvaninin "Ərznamə" əsərində görürük. Müəllif, boy nökərlərinin tərkibində hərəkət edən yasavullar üçün müstəqil say verməsə də, tirkəşbəndlərlə birlikdə 188 nəfərin olduğunu vurğulayır [14, s.65].

2.8. Pərvanəçi

Hərfi tərcüməsi "işıq ətrafında fırlanaraq uçan kiçik kəpənək" olan pərvanə sözündən yarandığı düşünülən bu istilah hökmdar fərmanlarını yazan və hazırlayan vəzifəli idi [29, s.244]. Xüsusən, Səlcuq imperiyasının dövlət təşkilatlanmasının bir parçası olan pərvanəçinin digər türk dövlətlərində də eyni vəzifələrlə mükəlləf olduğu görülməkdədir. İ.H.Uzunçarşılı Pərvanəçi vəzifəsini Səlcuqlu dövlətinin önəmli və ən yüksək vəzifələrindən biri kimi təqdim edir [44, s.96].

Türkman hərbi təşkilatında da pərvaniçilər olduqca önəmlidir və müxtəlif qaynaqlarda böyük əmirlər kimi təqdim olunur. Əbubəkr Tehrani Cahanşahın əmirlərindən Qasım Pərvanəçini tanıtmaq məqsədi ilə: "Sultanın (Cahanşahın – N.Ş.) yanında bütün uşaqlardan (xidmətçi, yaxud əsgər – N.Ş.) və yaxınlardan "mutemed[12]-ül mülk və mal" (güvənilir mülk və mal sahibi, yaxud mülk və mal sahiblərinin ən güvəniləni – N.Ş.) olan Tarum əmiri Qasım Pərvanəçi" deyə yazır [41, s.273]. Qasım Pərvanəçini Şərəf xan Bidlisi "mötəbər əmirlərdən öncül qüvvələrin komandanı" [17, s.117], Qazı Əhməd Qaffari isə "güvənilən əmir" [25, s.47] kimi təqdim edir.

Ağqoyunlu dövlətində Uzun Həsənin hakimiyyəti illərində pərvanəçi vəzifəsini tutanlardan biri də hökmdarın əmisi oğlu Xəlil bəy idi. Uzun Həsən Xəlil bəy Pərvanəçini Həcc ziyarəti üçün hazırlanan qafilə ilə birlikdə yola salır və Bağdada çatdığı zaman Şahzadə Maqsud bəyin Sultaniyyə və Təbriz arasındakı yaylaqlara qayıtmasına kömək olmasını tapşırır [41, s.361]. Göründüyü kimi, pərvanəçi vəzifəsi daşıyan əmirlər digər fərqli işlərin həlli üçün də göndərilə bilərdi. 1414-cü ildə Mirzə İsgəndər Əmir Abdulla Pərvanəçini və Əmir Bəyan Quçini döyüşçülərlə birlikdə müxaliflik edən Nəsrulla Səhrayini dəf etmək məqsədilə göndərir [9, s.84]. 1447-ci ildə Cahanşahın İraqa yürüşü zamanı sülh üçün onun yanına gələn elçinin Mövlanə Yaqub Pərvanəçi olması bu vəzifəni daşıyan şəxslərin lazım olduğu təqdirdə elçilik üçün də göndərildiklərini göstərir [9, s.169]. Bu da öz növbəsində pərvanəçilərin hökmdarın yaxın adamlarından və güvənilən şəxslərdən olduğunu düşünməyə imkan yaradır.

Pərvanəçinin vəzifələrinin müəyyən edilməsində maraqlı məqamlardan biri də Həsən bəy Rumlunun əsərində özünü göstərir. Müəllifin yazdığına görə, Mirzə Bayqara Mövlana Bə-

[12] Mutemed – 1. etimad edilən, inanılan, güvənilən şəxs; 2. Avans alıb pay sahiblərinə uyğun pul verən mühasib [20, s.1043].

rənduqa 500 qızıl dinar hədiyyə edir, lakin pərvanəçi ona 200 dinar verir [9, s.87]. Müəllifin yazdıqlarından göründüyü kimi, hökmdar tərəfindən ənam məqsədilə ayrılan məvacibi sahibinə məhz pərvanəçi çatdırır. Anadolu Səlcuqlu dövlətində də pərvanəçinin hökmdarın əmr və fərmanlarından yola çıxaraq hədiyyə edilən ənamları sahiblərinə çatdırdığı bilinir [29, s.244]. Türkman idarəetmə sistemində bu tipli məlumata rast gəlməsək də, bu pərvanəçilərin belə vəzifəsinin olmadığı mənasına gəlmir.

K.Paydaş pərvanəçilərin yazmış olduğu əmrlərin pərvançə adlandırıldığını qeyd edir [38, s.157]. Yazılan əmrlərin və fərmanların altında hökmdarın, vəzirlərin və sağ tərəfdə əmri yazan pərvanəçinin adı əks olunurdu [13, s.263]. Pərvanəçilər yazılan əmrlərin dəqiqləşdirilməsi, yaxud təsdiqlənməsi məqsədilə "Sədr"dən məlumat alır və onun idarəsi altında fəaliyyət göstərirdilər [38, s.157].

Pərvanəçilərin xüsusilə hərbi bacarıqları diqqət çəkməkdədir. Yuxarıda bəhs etdiyimiz Tarom əmiri Qasım Pərvanəçi qaravulluq məqsədilə seçkin xassə nökərləri ilə birlikdə Uzun Həsənin qüvvələri ilə savaşır [41, 273].

Ağqoyunlu dövlətində pərvanəçi divanının olub-olmaması ilə bağlı fərqli məlumatlar mövcuddur. Məlum olan düşüncələrdən ilki pərvanəçilərin digər divanlarda vəizfələndirildiyidir. İ.H.Uzunçarşılı dövlət sistemindən bəhs edərkən 3 divanın olduğunu və hər bir divan üçün bir pərvanəçinin, yaxud üç divan üçün də bir pərvanəçinin vtəyin edildiyini vurğulayır. O.Əfəndiyev isə dövlət sistemində 5 divanın varlığını və bunlardan birinin də məhz pərvanəçi divanı olduğunu qeyd edir [7, s.238, 21, s.73]. J.Woods da Ağqoyunlu dövlət sistemində pərvanəçi divanının olduğunu qeyd edir və bu divanı hərbi katiblik kimi təqdim edir [45, s.25].

2.9. Yurtçi (Yurdçu)

Adından məlum olduğu kimi yurd təyin etməklə məşğul olan bu vəzifəlilər, xüsusilə, köçəri və yarımköçəri həyat tərzini mənimsəmiş dövlətlərin ordu təşkilatında mühüm rol oynayır. Yurdçular yalnız müharibə vaxtlarında ordunun deyil, eyni zamanda köçün də hərəkət edəcəyi və qonaqlayacağı ərazilərin seçilməsi ilə məşğul olurdular [42, s.166].

Ərazinin coğrafi vəziyyətinin öyrənilməsi, otlaqlarla bağlı məlumatın toplanması, yaylaq və qışlaq ərazilərinin müəyyənləşdirilməsi, sel və baş verə biləcək başqa təbii fəlakətlərin əvvəldən təxmin edilməsi kimi vəzifələrdən mükəlləf olan yurdçular hərbi təşkilatın bir parçası hesab olunur.

Yurdçular həmçinin təyin olunan yurd yerində köçün yerləşməsini təşkil edir, hökmdarın və xanədan mənsublarının çadırlarının qurulacağı yerləri müəyyən edirdilər [7, s.91]. Mənbələrdə xüsusən, hərbi yürüşlər çərçivəsində hökmdarın və ətrafının yerləştiyi ərazilərin yurdçular tərəfindən gizli tutulmalı olduğu yazılır [42, s.166].

Əbubəkr Tehrani yurdçuların döyüşdə iştirakından da xəbər verir. Astrabadda az sayıda türkman qüvvətinin olduğu xəbərini alan Teymuri Sultan İbrahim şəhərə tərəf hücuma keçir. Bu xəbəri alan Cahanşahın yurdçuları döyüşərək şəhərə girib hökmdarı məlumatlandırırlar [41, s.227]. Burda önəmli olan bir digər məsələ yurdçuların kəşfiyyat qüvvəsi kimi fəaliyyətidir. Azərbaycan hərb işi tarixinin I cildinin müəllifləri tərəfindən yurdçuların kəşfiyyat bölüyünün bir hissəsi olduğu diqqətə çatdırılır [1, s.251].

Həsən bəy Rumlunun yazdıqlarına əsasən Sultan Xəlil və Şahzadə Yaqub Mirzə arasında 1478-ci ildə baş vermiş döyüşdən öncə Yaqub Mirzə tərəfindən qüvvələrin dağın ətəyində - düşmən qüvvələrinin önündə onların yollarını kəsəcək şəkildə yerləşdirilməsi əmr edilir. Yurdçular dərhal hökmü yerinə yetirir [9, s.306].

2.10. Qəcərçi (bələtçi)

Yeni torpaqlarda, yaxud iqlim şərtlərinin hərəkət edəcək yolu ayırd etmək üçün yetərsiz qaldığı zamanlarda qoşunların hərəkət istiqamətinin müəyyənləşdirilməsi üçün yolgöstərici olaraq fəaliyyət göstərirdi. Qəcərçilər gediləcək əraziləri yaxşı tanıyan şəxslərdən seçilirdi. Əmir Teymurun Anadolu səfəri zamanı ordunun Sivasa getməsi məqsədilə qacərçi olaraq Qara Yuluq Osman bəy seçilmişdir [41, s.44]. Osman bəy Teymurun ordusunun Suriya və Şama yürüşündə də bələdçi olmuş və bu ərazilərin fəthi ilə birlikdə Əbubəkr Tehraninin ifadəsi ilə "ondan (Əmir Teymurdan – N.Ş.) aldığı hədiyyələrlə başı uca olmuşdur" [41, s.44].

Qacərçilər düşmən ərazilərində qoşunun toplanma ərazilərini də təyin edirdilər. Lakin bu yurdçulardan fərqli olaraq daha çox hərbi təhlükələr nəzərə alınaraq həyata keçirilirdi. Əmir Teymur Saray Ordumda bütün qacərçiləri toplayaraq məşvərət edir, qacərçilər yolları təhlil edərək qeydiyyatını aparır və nəticədə qoşunun Yulduz da toplanması qərarı verilir [39, s.140; 33, s.58].

Əbubəkr Tehraninin verdiyi məlumata əsasən Uzun Həsən Birəcik qalası və Suruc yaxınlığında yerləşən kürtlərə hücum üçün yola çıxır. Lakin hava o qədər pis olur ki, ətrafı görmək mümkün olmur. Bu vəziyyətdə Uzun Həsən əvvəl o yoldan keçdiyinə görə özü qacərçi olur və qüvvələrinə yol göstərir [41, s.140]. Belə bir qənaətə gəlmək olar ki, qacərçilik hərbi ünvandan daha çox hərbi vəzifə idi. Yeri gəldiyində bölgəni ən yaxşı tanıyan qacərçi təyin olunur və qoşunlara yol göstərirdi.

2.11. Aləmdar

"Aləm" kəliməsi ərəb dilindən tərcümədə "bayraq, sancaq", "dar" əlavəsi isə farscadan tərcümədə tutmaq mənasını verir [35, s.363]. Ağqoyunlu qoşunlarında hərbi birliyin bayrağını, yaxud sancağını daşıyan vəzifəli üçün "aləmdar" istilahı istifadə olunurdu. Qoşunların savaş içində hərbi komunikasiyası üçün olduqca vacib olan sancaq hər bir tayfa və birlik üçün fərqli olmaqla bərabər, aid olduğu qüvvələrin önündə, yaxud savaş meydanında digərlərinin görə biləcəyi bir məsafədə və yerdə tutulurdu.

851-ci ildə (1447/1448) Qaraqoyunlularla Ağqoyunlular arasında baş verən döyüşdə Uzun Həsənin qüvvələrinin aləmdarının atı oxla vurulur. Bayrağın titrəməsi ilə birlikdə Uzun Həsənin qoşunlarının məğlub olduğunu düşünən digər əmirlərin kömək məqsədilə ona tərəf getmələri aləmdarın ordu daxilində xəbərləşmə məqsədilə istifadəsinə bir örnəkdir [41, s.180].

Otluqbeli savaşı əsnasında Ağqoyunlu qüvvələrinin sol və mərkəz hissələrinin məğlubiyyəti və sancaqlarını itirmələri və xüsusilə Uzun Həsənin sancağının Osmanlıların əlinə keçməsi nəticəsində sağ cinahda mübarizə aparan şahzadə Uğurlu Məhəmmədin də mübarizə əzminin qırılması bizə qoşunlar üçün bayrağın və dolayı yolla onu daşıyan vəzifəli şəxsin - aləmdarın önəmini bir daha göstərir [41, s.379].

2.12. Yamçı

Monqol imperiyası dövründə, xüsusən Çingiz xanın şəxsi təşəbbüsləri ilə qurulan poçt sistemi yam adlanırdı [26, s.118]. Olduqca böyük bir sistemin parçası olan yam eyni zamanda poçt ofisləri – yamxanalar arasındakı məsafənin ifadə edilməsi üçün də istifadə edilir. Poçt məntəqələrində vəzifəli şəxslərə də yamçı deyilirdi. Monqol imperiyasında Ögedey xan dövründə sistem daha da inkişaf etdirilmiş və təşkilatlanmışdır [26, s.118].

Bu təşkilatlanma aralarında müəyyən məsafələr olan yamxanalar üzərindən həyata keçirilirdi. Xəbər daşıyan yamçılar bu mərkəzlərdə yeməklə, geyimlə, atla təmin olunur və istirahəti təşkil edilirdi. Xarici ölkələrdən gələn elçilərin də bütün ehtiyacları bu mərkəzlər hesabına təmin edilirdi [32, s.236].

Ağqoyunlu dövlətində bu istilahla bağlı tarixşünaslıqda iki müxtəlif fikir mövcuddur. İ.H.Uzunçarşılı yamçıların əsas vəzifəsini "yol göstərən" [44, s.206], T.H. Nəcəfli və A.A.Arayancan isə "əsgərlərin keçəcəyi yolu göstərən" [7, s.249; 13, s.283] kimi təqdim etmişlər. A.A.Arayancan eyni zamanda yamçıların bundan əlavə, poçt xidməti ilə də məşğul olduğunu vurğulayır [13, s.284]. İkinci fikir isə yamçıların poçt məmuru olmasıdır ki, İ.Erdem [23, s.91], S.Əhmədov [5, s.14], V.Minorski [53, s.159] kimi tədqiqatçıların əsərlərində bu vəzifəni önə çıxarırlar.

Mənbələrdə Ağqoyunlu dövlətində yamçılar və yam təşkilatı haqqında yetərli məlumat məhduddur. Sultan Yaqub tərəfindən hicri 892-ci ilin Zülhiccə ayında (1487) Kəbəyə Həcc ziyarətinə gedəcək qafilənin hərəkəti ilə bağlı yazılan fərmanda yamçıların adı çəkilir. Fərmanda bu ziyarətdə iştirak edəcək hacıların heyvanlarından ulaq olaraq istifadə edilməsi elçilərə, yamçılara və səyahətçilərə qadağan edilir [52, s.47]. Eyni zamanda, "Ərznamə"də hərəkət edən xassə nökərləri arasında 37[13] yamçının olduğu qeyd edilib [14, s.65]. Göründüyü kimi, yamçılar da Ağqoyunlu idarəetmə sisteminin də bir hissəsi olmuşdur.

2.13. Ulaq, yaxud Fuyuc

Ağqoyunlu hərbi sistemində xəbər çatdırılması məqsədilə istifadə edilən vəzifəlilərdən bi-

[13] V.Minorskinin 1939-cu ildə etdiyi tərcümədə bu rəqəm 38 kimi göstərilib [53, s.159].

ri də ulaqlardır. İstilahın tam hərfi tərcüməsi hələlik dəqiqləşdirilməsə də, Divani Lüğat-ət-türk də müəllif tərəfindən "bəyinin əmri ilə qaça-qaça gedən poçtalyonun başqa at tapana qədər mindiyi at" olaraq qeyd edilmişdir [27, s.77]. Cəlaləddin Dəvaninin əsərində 28 nəfər qeyd olunan və "fuyuc" kimi yazılan ifadəni İ.Baharlu ulaq olaraq, V.Minorsky isə "qaçışçı" kimi göstərmişdir [14, s.65; 53, s.159]. Eyni zamanda, Əbubəkr Tehrani də Uzun Həsənin Şeyx Həsənə ulaq göndərdiyini və təhdid edərək öz tərəfinə çəkdiyini yazır [41, s.145].

Ümumiyətlə, ulaq ifadəsindən qaynaqlarda iki fərqli şəkildə istifadə olunmuşdur ki, bunların ilki M.Kaşğarlının ifadəsi ilə poçt məmurlarının, yaxud bir yerdən digər yerə səyahət edən şəxslərin dəyişərək istifadə etdiyi atlar, digəri isə birbaşa xəbər daşıyan məmurlar. Ulağın at mənasında istifadəsinə Fəzlullah Ruzbehan Xuncinin əsərində də rast gəlirik. Müəllif Sultan Yaqub tərəfindən verilən fərmanda yamçıların, səyyahlar və Həcc ziyarətinə gedən hacıların heyvanlarından ulağ kimi istifadəsini qadağan etməsindən bəhs edir [52, s.47].

İkinci şəkildə işlənilən mətnlərdə isə, bizim fikrimizcə, ulaq yamçı kimi daimi poçt məmuru yox, xüsusi vəziyyətlərdə istifadə edilən və sürətli xəbəraparan idi.

2.14. Quşçu və parsçılar

Ov və ovçuluq türk mədəniyyətində mühüm yer tutmaqdadır. Bir əyləncədən daha çox hərbi funksiyaları ilə seçilən ov mərasimləri qoşunlara birlikdə hücum, hədəfi zərərsizləşdirmək, effektiv təqib, coğrafi şərtlərə əsaslanaraq problem həll etmə kimi mühüm hərbi strategiyaların və döyüş qabiliyyətlərinin inkişafında xüsusi üstünlüklər təmin edir. Çingiz xan dövründə ov və ovçuluq qanunlara tabe idi [48, s.11]. Gənclərin hərbi təlimində də önəmli rol oynayan ov mərasimlərində istifadə olunan heyvanların təlimi və baxımı ilə Ağqoyunlu dövlətində quşçular və pasçılar məşğul olurdu. Ovda əhəmiyyətli rol oynayan şahin, qartal kimi yırtıcı quşların təlimi, ov ərazisində hərəkəti, sarayda baxımı kimi bir çox vəzifə ilə mükəlləf olan quşçuların sayını Cəlaləddin Dəvani əsərində 86 olduğunu göstərir [14, s.65]. Quşçular eyni zamanda saray daxilindəki müxtəlif ekzotik quşların baxımı ilə də məşğul olurdular.

Pars sözü farscadan tərcümədə pələng deməkdir. Pələnglər həm ov mərasimlərində, həm də sarayda təşkil olunan müxtəlif əyləncələrdə istifadə edilirdi. Məhz bu heyvanların qulluğunu parsçılar həyata keçirirdi. Cəlaləddin Dəvani "Ərznamə"də parsçıların sayının 28 olduğunu qeyd edilib [14, s.65].

J.Barbaro da səyahətnaməsində qoşunların sayımını qeydə aldığı bölümlərdə qafilənin tərkibində 100 ədəd ov pələngi, 200 şahin və 50 qızılquşun (doğan) olduğunu qeyd edir [15, s.72].

2.15. Rikabdar

Lüğətdə "atın üzəngisini tutan" mənasını verən rikâbdâr sözü ata minərkən ağasının üzəngisini tutan saray məmuruna, bəzən də at qulluqçusuna aiddir [36, s.111]. Xüsusilə, hökmdarın nəzarətindəki at tövləsinin fəaliyyəti və baxımı ilə məşğul olan vəzifəli şəxs də həm saray, həm da orduda fəliyyət göstərirdi. Hicri 851-ci ildə (1447/1448) Cahanşahın sərkərdəsi Rüstəm Tarxanla Ağqoyunlular arasındakı döyüşdə rikabdar da iştirak edir [41, s.180]. Şah Əli bəy Uzun Həsənin yerini öyrənmək üçün məhz rikabdara müraciət edir. Cəlaləddin Dəvani Ağqoyunlu ordusunun rəsmi keçidində xassə nökərlərin arasında 34 nəfər rikabdarın olduğunu vurğulayır [14, s.65]. "Ərznamə"nin nüsxələrində bu istilah "rikabdaran" kimi təqdim olunur [14, s.65].

Nəticə

Azərbaycan Ağqoyunlu dövləti özündən əvvəl bu coğrafiyada mövcud olmuş Səlcuqlu, Monqol, Elxani, Teymuri kimi dövlətlərinin idarəetmə sistemindən bəhrələnmiş və onları yarımköçəri həyat tərzinin tələblərinə uyğun şəkildə yenidən təşkil etmişdir. Ağqoyunlu dövlətinin xüsusən ilk illərində daha çox hərbi təşkilatlanma ilə önə çıxması irəliləyən zamanlarda dövlət təşkilatının formalaşması hesabına bir çox hərbi vəzifəlinin mülki idarəetmədə də pay sahibi olmasına və dolayısı ilə bəzi vəzifələrin həm mülki, həm də hərbi idarəetmənin bir parçası olmasına səbəb olmuşdur. Məhz bu baxımdan tədqiq edilən vəzifəlilərin bir çoxu zaman-zaman xüsusi əmrlərlə birlikdə mülki vəzifələrin icrası ilə də məşğul olurlar. Bu da həmin məmurların vəzifə səlahiyyətlərinin tam tədqiq edilməsi yönündə əngəl yaratmış olur. Eyni zamanda, qaynaqlarda müxtəlif vəzifəlilər üçün

fərqli adlandırmalardan istifadə tam mənada hərbi təşkilatlanma və iyerarxiya formulunun təşkil edilməsini də imkansız edir.

Xüsusilə bir çox istilahın mənşəyinin dəqiqliklə müəyyən olunmaması və istilaha tam hərfi mənanın verilə bilməməsi məmurlar haqqında yetərli məlumat üçün problemlər yaradır. Belə ki, istifadə olunan hərbi istilahların monqol və türk hərbi ənənəsindəki fərqlilikləri və dil baxımından hər iki dövlət sistemindən qaynaqlana biləcəyi fikri əsas alındığında Ağqoyunlu dövlətinin ordu sistemində hansı hərbi ənənənin daha üstün mövqe tutduğu sualı yaranır. Həmçinin monqol hərbi ənənəsinə aid istilahların türk-müsəlman hərbi sisteminə inteqrasiyası zamanı vəzifə öhdəliklərində baş vermiş dəyişiklər məmurun vəzifə arealının öyrənilməsini çətinləşdirir.

Bu kimi diskussiya mövzularını kənara qoyduğumuzda, tədqiqat işində diqqət edilməli bir çox məsələ haqqında məlumat verilmiş və xüsusilə, müasir baxışlar üzərindən dəyərləndirmələr ön planda tutulmağa cəhd göstərilmişdir. Həmçinin, bütün istilahlar dövrü qaynaqlara görə dəyərləndirilmiş və bu kimi ilkin qaynaqlarda olmayan heç bir istilahdan, yaxud vəzifəlidən bəhs edilməmişdir. Məqalədə Ağqoyunlu ordu təşkilatının hərbi məmur təbəqəsi sistemləşdirilərək təqdim edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanın hərb işi tarixi / red. P.Q.Darabadi. - Bakı: Hərbi Nəşriyyat, 2006. - Cilt 1 : - 520 s.
2. Cavadova E. Azərbaycan ədəbi dilinin orta dövründə hərbi leksikanın inkişafı // Çağdaş Azərbaycan dilinin müasir problemləri. – Naxçıvan: 2021. - s. 107-113.
3. Dəvani C. M. Uzun Həsənin Ordusu: Hərbi keçidə baxış / çev. Ş.Fərzəliyev A.İftixari. - Bakı : Birol Group, 2022. – 110 s..
4. Eyvazov P. Prof. Dr. Bəkir Çobanzadənin dilçilik araşdırmalarında söz yaradıcılığı məsələləri // Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD). - 2019. - 1 : Cilt 3. - s. 144-159.
5. Əhmədov S. Ağqoyunlu dövlətinin hökmdarı Uzun Həsən /elmi red. N.Vəlixanlı. – Bakı, 2023. – 198 s.
6. Fərzəliyev Ş. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə / Ş.Fərzəliyev. - Bakı: Elm, 1983. – 108 s
7. Nəcəfli T. Azərbaycan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri / T.Nəcəfli. - Bakı: Çaşıoğlu, 2012. – 604 s.
8. Nəcəfli T. Azərbaycan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin tarixi müasir türk tarixşünaslığında / T.Nəcəfli. - Bakı : Çaşıoğlu, 2000. – 198 s.
9. Rumlu H. Əhsənüt-təvarix (Tarixlərin ən yaxşısı) / çev. O.Əfəndiyev, N.Musalı. – Kastamonu: Uzanlar, 2017. – 661 s..
10. Tehrani Ə. Kitabi-Diyarbəkriyyə / çev. R.Şükürova. - Bakı: Elm, 1998. – 333 s.
11. Afyoncu, E. Ruznamçe // TDV İslam Ansiklopedisi. - 2008. - Cilt 35. – s. 276-278.
12. Alan H. Tavacı // TDV İslam Ansiklopedisi. - 2011. - Cilt 40. – s. 177-178.
13. Arayancan A.A. Karakoyunlu hükümdarlarından Cihanşah ve dönemi (Siyaset-Teşkilat-İktisad-Din-Kültür) 1438-1467 [doktora tezi]. / A.A.Arayancan. – Ankara: 2010. – 458 s.
14. Arzname ve "Hulasatüt-tevarih" Eserlerinde Akkoyunlu ve Safevi ordularının resmigeçitleri (Çeviri-Tıpkıbasım-İnceleme İlgar Baharlu). – Çanakkale: Paradigma Akademi, 2023. – 162 s.
15. Barbaro J. Anadoluya və İrana seyahat / çev. T.Gündüz. - İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2022. - 5. : - 120 s.
16. Behramnejad M. Karakoyunlular Akkoyunlular /çev. ve not. S.Gündoğdu, A.İçer. – İstanbul : Kronik, 2022. - 3. : - 144 s.
17. Bitlisi Ş. Şerefname, Osmanlı-İran Tarihi, 2. Cilt. Farscadan Çeviren: Osman Aslanoğlu. Nubihar Yayınları, İstanbul: 2014. – 296 s.
18. Bozkurt N. Nedim // TDV İslam Ansiklopedisi. - 2006. - Cilt 32. – s. 509-510
19. Demir A. Osmanlı hukukunda devletin yapısı // Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi. - 2016. - 1 : Cilt 3. - s. 1-19.
20. Devellioğlu F. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat. /F.Devellioğlu – Ankara: 2013. – 1712 s.
21. Efendiyev O. Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevi devletlerindeki mülki ve askeri

teşkilata bakış // Yeni Türkiye. - 2002. - 45. - s. 72-80.
22. Eğilmez S. Macit, E., Türk devlet teşkilatlarında yasavul // Sosyal Bilimler Dergisi. - Aralık 2012. - 49 : Cilt 12. - s. 89-104.
23. Erdem İ. Akkoyunlu Ordusunu Oluşturan İnsan Unsuru // Tarih Araştırmaları Dergisi. - 1991. – 26 : Cilt 15. - s. 85-92.
24. Erdoğan E. Safevi devletinin askeri teşkilatı [doktora tezi] / E.Erdoğan. – Ankara: 2015. – 232 s.
25. Gaffari Kadı Ahmed. Tarih-i Cihan-Ara. Osmanalılar, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safeviler / Tercüme ve Notlar: Buket Gündüz. – İstanbul: Bilge Kültür-Sanat 2023. – 144 s.
26. Güneş İ. İlhanlı hükümdarlarından Abaka Han'a ait üç yarlığ // Ortaçağ Araştırmaları Dergisi. - 2021. - 1 : Cilt IV. - s. 114-125.
27. Halaçoğlu Y. Ulak // TDV İslam Ansiklopedisi. – 2012. – Cilt 42. – s. 77-79
28. İzgi, C. Kutval // TDV İslam Ansiklopedisi. - 2002. - Cilt 26. – s. 503-504.
29. Kesik, M. Pervane // TDV İslam Ansiklopedisi. - 2007. - Cilt 34. – s. 244.
30. Korkmaz A. Kara-Koyunlu devletinin askeri teşkilatı / A.Korkmaz. – İstanbul: Efeakademi Yayınları, 2022. – 167 s.
31. Köprülü O. F. Çavuş // TDV İslam Ansiklopedisi. - 1993. - Cilt 8. – s. 236-238
32. Kushenova G. Cengiz Han'ın İki Valisi, Mahmut Yalavaç ve Yeh-Lu Ch'u-Ts'ai: Devlet İdare Anlayışları ve Uygulamaları // Bilig. - Yaz 2007. - 42. - s. 229-242.
33. Macit E. Timurlu devleti`nin askeri teşkilatı [yüksek lisans tezi] / E.Macit. – Erzurum: 2012. – 183 s.
34. Ölmez, Z. Ali Şir Nevayinin eserlerindeki moğolca sözcükler II // Türk Dilleri Araştırmaları. – 2015. - 25 : 2. - s. 183-206.
35. Özcan A. Alemdar // TDV İslam Ansiklopedisi. - 1989. - Cilt 2. - s.363-364.
36. Özcan A. Rikabdar // TDV İslam Ansiklopedisi. - 2008. - Cilt 35. - s.111-112.
37. Özçelik U. Kazasker Atama Ruznâmçelerinden Anadolu Kazaskerliği 7 Numaralı Defterin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi (H.1099-1101-M.1688-1690) [yüksek lisans tezi] / U.Özçelik. - Bursa, 2018. – 410 s.
38. Paydaş K. Ak-koyunlu devlet teşkilatı [doktora tezi] / P.Kazım. – Ankara: 2003. – 364 s..
39. Şami N. Zafername / çev. N.Lugal. - Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankar: 1987. - 2.: 403 s.
40. Taneri A. Çaşnigir // TDV İslam Ansiklopedisi. - 1993. - Cilt 8. - s. 232.
41. Tihrani, Ə. Kitab-ı Diyarbəkriyye / çev. M.Öztürk. - Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014. - I baskı : 418 s
42. Uyar M. İlhanlı devletinin askeri teşkilatı [doktora tezi] / M.Uyar. - Ankara, 2007. – 298 s.
43. Uzun Hasan ve Fatih Döneminde Doğuda Venedik Elçileri. Caterino Zeno və Ambrogio Contarinin seyahetnameleri / çev. T.Gündüz. - İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2021. - 5: 152 s.
44. Uzunçarşılı İ.H. Anadolu Beylikleri ve Karakoyunlu, Akkoyunlu devletleri / İ.H. Uzunçarşılı. - Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1969. - 2. : 297 s.
45. Woods J. Akkoyunlular: Aşiret, Konfederasyon, İmparatorluk / çev. S.Özbudun. - İstanbul : Milliyet Yayınları, 1993. - 1. : 412 s.
46. Yazıcı T. Hümayun // TDV İslam Ansiklopedisi. - 1998. - Cilt 18. – s.479-480.
47. Yıldız H.D. Emirül-ümera // TDV İslam Ansiklopedisi. - 1995. - Cilt 11. – s.158-159.
48. Yılmaz M. İlk islam fetihlerindeki savaş stratejileri ile avlanma taktikleri arasındakı benzerlik // Marife. – 2008. - 8: Sayı 2. - s. 9-45.
49. Yuvalı A. Daruga // TDV İslam Ansiklopedisi. - 1993. - Cilt 8. – s.505-506.
50. Алиев Н., Ахмедов С. Военная история Азербайджана с древнего периода до XVIII вв / Н.Алиев, С.Ахмедов, - Bakı, 2020. – 672 s.
51. Хунджи Ф. Тарих-и Алам-ара-йи Амини / перевод с английского на русский Т. А. Минорской. – Баку: Элм, 1987. – 171 с.
52. Khunji-İsfahani Fadlullah b. Ruzbihan Tarikh-i Alam-ara-yi Amini / çev. V.Minorsky, əlavə və şərhlər J.Woods -

London : Royal Asiatic Society, 1992. – 142 s.
53. Minorsky V. A Civil and Military Review in Fars in 881/1476 // Bulletin of the School of Oriental and African Studies. - London, 1939. - 1 : Cilt 10. - s. 141-178.

Summary

Nariman Shiraliyev

Military Officials in Akkoyunlu State Of Azerbaijan

The main objective of this study is to provide a direct translation and examination of the terms used for military officials within the army system of the Akkoyunlu State in Azerbaijan. The focus is on determining the roles and responsibilities of these military officials and understanding the hierarchy within the 15th-century Turkman military structure. In the course of the research, primary sources were consulted to identify terms used for military officials, and various scholarly works were referenced to clarify the direct translations and meanings of these terms. Additionally, differences in meanings were determined by considering similar criteria and their opposites.

The research consists of a total of 2 main headings and 18 subheadings, where military classification was not taken into account in their compilation. Each subsection provides information about a different military official, including the concept of the military official in the sources, approaches to this concept, information provided by various researchers in historical writings, the official's duties, and their reflection within the state.

Furthermore, efforts were made to identify differences between the roles of military officials and the special orders they received, emphasizing distinctions arising from their assigned tasks. The study also synthesizes information about the roles and existence of officials in states existing in the 15th century and earlier, allowing readers to examine the military systems used by the Akkoyunlu state and their adaptation and development within a semi-nomadic lifestyle.

Keywords: *Aggoyunlu state, Aggoyunlu army system, military officials, military officers, tawachi, parvanachi, amirul-umara*

Аннотация

Нериман Ширелиев

Военные чиновники азербайджанской армии Аккоюнлу

Основная цель данного исследования - предоставить прямой перевод и анализ терминов, используемых для военных чиновников в армейской системе Государства Аккоюнлу в Азербайджане. Основное внимание уделяется определению ролей и обязанностей этих военных чиновников и пониманию иерархии внутри военной структуры тюркменского общества XV века. В ходе исследования использовались первичные источники для выявления терминов, используемых для военных чиновников, и различные научные работы для пояснения прямых переводов и значений этих терминов. Дополнительно различия в значениях определялись с учетом похожих критериев и их противоположностей.

Исследование включает в себя общее количество 2 основных заголовка и 18 подразделов, где военная классификация не учитывалась при их составлении. Каждый подраздел предоставляет информацию о различных военных чиновниках, включая концепцию военного чиновника в источниках, подходы к этой концепции, информацию, предоставленную различ-

ными исследователями в исторических сочинениях, обязанности чиновника и их отражение в структуре государства.

Кроме того, предпринимались усилия для выявления различий между ролями военных чиновников и специальными приказами, которые они получали, с акцентом на различия, вытекающие из порученных им задач. Исследование также синтезирует информацию о ролях и существовании чиновников в государствах, существовавших в XV веке и ранее, что позволяет читателям изучить военные системы, используемые государством Аккоюнлу, и их адаптацию и развитие в полуномадическом образе жизни.

Ключевые слова: *армейская система Аггоюнлу, Государство Аггоюнлу, военные чиновники, офицеры, тавачи, парваначи, амирул-умара*.

UOT 327.5
https://doi.org/10.59849/2710-0820.2024.1.104

Рена Гурбанова
Университет «Нахчыван», педагогический факультет, кафедра «Всеобщей истории и международных отношений»
renaqurbanova962@gmail.com
Нахчыван, Азербайджан
https://orcid.org/0000-0003-4210-7239

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПОЛИТИКО-ДИПЛОМАТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ ДЛЯ ПРЕДОТВРАЩЕНИЯ ВОЕННОЙ АГРЕССИИ АРМЕНИИ ПРОТИВ НАХИЧЕВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКИ

Конец 80-х и начало 90-х гг. XX столетия составляет в истории Нахичеванской Автономной Республике особый этап. В то время, перед только что восстанавливающей свой суверенитет Азербайджанской Республикой, главная проблема была предотвращение военной агрессии соседской Армении. Кроме Карабахского региона Азербайджана, был подвержен непрерывным наступлениям и Нахичеванская Автономная Республика. Предпринимаемые меры для обережения этой великой тюркской земли в те годы были обеспечены насчёт собственных возможностей. После выбора в председателя Верховного Совета Нахичеванской Автономной Республики общенационального лидера Азербайджанского народа Гейдара Алиева эти действия в этом направлении приобрели системный характер. Наряду с военно-безопасными предосторожностями были использованы и политико-дипломатические средства. В статье исследуются какие были политико-дипломатические способы для предотвращения в те годы военной агрессии против Нахичеванской Автономной Республики.

В ходе исследований были использованы системный анализ и методы сравнительного анализа, дано предпочтение подходу исторической хронологии. Пришли к выводу, что в том числе для обеспечения безопасности в Нахичевани было усилено сотрудничество с региональными странами. Особенно важную роль играли договоры с Турцией в вопросе обеспечения региональной стабильности и обеспечения безопасности Нахичевани. Главное внимание было уделено вопросу о сотрудничестве между Турцией и Иран Исламской Республикой. Гейдар Алиев, чтобы предотвратить оккупацию Нахичевани, использовал силы и возможности влияния центральных сильных государств (США, Россия, Франция и т.д.), международных организаций (ООН, ОБСЕ, МКК). Таким образом, важную роль против военной агрессии Армении играли политические способы. Но нельзя было остановить врага только политическими методами. Важными были военные меры предосторожности.

Ключевые слова: *Нахичеван, военная безопасность, международные организации, Иран, Россия, зарубежные отношения*

ВСТУПЛЕНИЕ Как известно, каждое государство использует всякие и военные, и политико-дипломатические возможности на агрессивно-военные посягательства любой страны, которые направлены против него. В этом смысле в 1988-1993-х гг., чтобы предотвратить военную агрессию Армении против Азербайджана, было ведено дело в двух направлениях в Нахичеванской Автономной Республике.

В годы правления общенационального лидера Гейдара Алиева Нахичеванской Автономной Республикой особенно старался уделять внимание на усиленную оборону Нахичеване и направлять внимание на агрессию Армении. Параллельно сохранению сотрудничества с соседними странами, были использованы их возможности для вывода из тяжелого кризиса блокадного Нахичевана.

Если исследовать борьбу с помощью зарубежно-политических средств на военную агрессию Армении в 1988-1993 гг., то можно определить четыре основные возможности:

1. Использование посредничества военно-политических представителей других республик союза и центра;

2. Непосредственные переговоры с военно-политическими руководствами Армении;

3. Сил и возможностей влияния стран, находящихся в географическом соседстве, в процессе предотвращения военной агрессии Армении;

4. Направление внимания на военную агрессию Армении против Нахичевана международных организаций и еще более крупных политических центральных сил.

В процессе исследования первых трех лет (1988-1991-е гг.), чтобы предотвратить военную агрессию Армении против Нахичеванской Автономной Республики Азербайджана,в роли посредничества выступили другие военно-политические лидеры Советского Союза и представители других республик союза. При изучении того времени особенно часто встречается приобретенные соглашения с помощью военно-политических посредничеств, пришедших из Москвы и Закавказского Военного Округа. Это с одной стороны связано с тем, что непосредственно в их долг входило предотвратить межнациональные столкновения и волнения в союзе. С другой стороны, это нужно было центру империи осуществить принципы “разрывай и господствуй”. Представители, посланные Москвой, обычно, “когда нужно будет” входили в процесс урегулирования отношений, заставили прекращению огня сторон разными способами, и этим они старались завоевать доверие или восстановить потерянное доверие. В большинстве случаев через некоторое время после приобретенных соглашений, Армения с их же помощью подстрекательства и поддержки нарушила соглашение. Например, в январе 1990-го года, чтобы Армения прекратила военное нашествие, направленное против Седерек, остановить шедшие кровавые бои, генералы Министерства Внутренних Дел СССР Дубин и Федосеев, выступая в роли посредника, приехали в регион и в результате добились обеспечения временного прекращения огня [13, с. 87].

Чтобы предотвратить агрессорскую политику Арменииб одним из методов руководства автономной республики были непосредственные переговоры с руководством той страны без участия посредников. Такие переговоры 1988-1993-х годах приобрели интенсивный характер. К примеру, в 1990-м году 28 марта на территорию Ашагы Бузов Бабекского района и села Гюлюстан Армении была встреча между первым секретарем Областного Комитета Коммунистической Партии Нахичевани Аффияддина Джалилова и первым заместителем секретаря Министерства Советов Армянской ССР. 1-го апреля того же года в селе Седерек состоялась встреча между делегацией правительства автономной республики под руководством 1-го секретаря Областного Комитета Нахичевани А. Джалилова, представителями правоохрательных органов и составом делегации Армении. При встрече со стороны Армении участвовали секретарь Центрального Комитета Армянской Коммунистической Партии М. Серобян, представители власти и правоохранительных органов [6, с. 40].

После выбора общенационального лидера Гейдара Алиева в председателя Верховного Меджлиса Нахичеванской АР были проведены такие встречи и непосредственные телефонные связи в целях оперативного решения многих проблем. После выбора Гейдара Алиева в председателя Верховного Меджлиса беспокойства Армении возросли. Неслучайно в те дни усилились нападения вдоль границы. В связи с этим 12 сентября 1991-го года Гейдар Алиев, связываясь по телефону с председателем Верховного Совета Армянской ССР Левоном Тер-Петросяном, предъявил перед ним некоторые требования. Это было следующее: принимать меры против нападения на поездов из Баку в Нахичевань, недопустимость взятия в залог гражданского населения, находящихся на поездах, остановка нападения на пограничные села [12, с. 823]. Если в переговорах с

бывшими руководителями делегации Армении сказала, что все эти нападения создаются с участием каких то неформальных вооружённых группировок, приведены в жизнь группами разбойников, то переговорах с Гейдаром Алиевым это было невозможно. Гейдару Алиеву было известно достаточно фактов о том, что в действительности эти вооруженные силы были под контролем руководства Армении. Обращение, адресованное председателю Верховного Совета Армянской ССР Левону Тер-Петросяну, было целесообразным в этой связи на совершаемые преступления Армянскими вооруженными группировками на территориях Ордубадского и Шахбузского районов 17 сентября. Алиев ставил Тер-Петросяна перед фактом. Он должен признать, что вооруженные группировки под их контролем или же он должен назвать их преступниками. В первом случае Тер-Петросян признал бы Армению военным агрессором, а во втором случае, характеризуя членов военных группировок как преступников, Нахичевань в случае их захвата предотвращает не вернуть их назад. Гейдар Алиев, чтобы решить напряженную обстановку между Нахичеванью и Арменией, 20 сентября 1991-го года обратился предложением к председателю Верховного Совета Армянской ССР Левону Тер-Петросяну. Так как Армения продолжила агрессорские действия, Гейдар Алиев 21 сентября повторно послал предложение председателю Верховного Совета Армянской ССР Левону Тер Петросяну. Именно в тот день Армянские вооруженные из районов Вайк (историческое название Сойлан, в некоторое время был назван Азизбеков) Армении напали на территорию "Казани Яйлагы", села Бузгов Бабекского района, украли баранье стадо, которое принадлежало сельским жителям и жителя этого села, чабана Эйлаза Эйлазова. В то время жители Юхары Бузгов поймали на территории села двух диверсантов и села Хындзарот Вайского района Т.В. Акопяна и А.Н. Довлатяна. А подверженное насилию мертвое тело Э. Эйлазова было найдено только в конце октября на территории, названное Лизбирт [12, с. 569]. Как видно, Армянское правительство, с одной стороны, ведет переговоры с автономной республикой, а с другой-организует нападение разными вооруженными группировками на территорию Нахичевань.

8 октября 1991 года Верховный Совет Нахичеванской автономной республики распространил официальное заявление, совместно подписанное главами государств России, Казахстан, Азербайджана и Армении в Железноводске. На фоне документа, который было подписано в заявлении, было обращено внимание на активное военно-агрессорскую деятельность Армении. Было отмечено, что карабахский конфликт в целом в республике, а также в пограничном с Арменией в Нахичеванской Автономной Республике влияет отрицательно. Далее было написано в заявлении: *"в подписанном официальном заявлении руководителями четырех республик есть тезисы, касающиеся национальным интересам Азербайджанской Республики, которые могут дать неожиданный результат. Некоторые тезисы документа носят противоречивый и неопределенный характер. И механизм осуществления добиваемого соглашения не был предусмотрен. Удивительно то, что в официальных информациях необходимость вернуть село Керки, не отразилось"[17, с. 200]*.

5 ноября между Гейдаром Алиевым и президентом Армении ЛевономТер-Петросяном состоялся еще один телефонный разговор. Была обсуждена ситуация на границе [12, с. 569]. 10 марта 1992 года в пограничной заставе близ Седерек состоялась встреча между Гейдаром Алиевым и председателем Верховного Совета Армении Бабкеном Араркцяном. На встрече участвовали также советник по делам национальной безопасности Армянского президента Ашот Манучарян и заместитель председателя Верховного Меджлиса Нахичеванской Автономной Республики Кафар Мамедов. В беседе обсуждались вопросы о прекращении стрельбы, а также вопросы, касающиеся Нагорного Карабаха. Беседа длилась около 6 часов [17, с. 274]. Стороны добились соглашения по некоторым спорным вопросам. Восстановление движения грузовых и пассажирских поездов на железных дорогах, обеспечение

безопасности поездов, пустить в ход коммуникационные системы, восстановление спокойствия в пограничных селах, все эти добываемые соглашения носили важное значение для спасения от кризиса автономной республики.

В мае того же года, когда военное посягательство Армении на Азербайджан, а также Нахичеванскую Автономную Республику усилился, шли кровавые бои на границах Шерур-Седерек, Гейдар Алиев, связываясь по телефону с президентом Армении Левоном Тер-Петросяном, требовал прекращения атаки и огня [9, с. 275]. Переговоры велись не только с политическим руководителем Армении, а также с военным руководителем. 19-го и 20-го мая велись обсуждения с министром обороны Вазгеном Саргсяном и советником по делам безопасности президента Ашотом Манучаряном [17, с. 302].

В такое тяжелое время правящие страной настаивали быть военным “стратегом”. Фактически говорили, что можно добиться успеха в Карабахе, если открыть второй фронт в оставшемся в блокадном положении из нахичевани против Армении [2, ч. 5, с. 268]. Это было невозможно в те военно-политических условиях того времени. Самое лучшее из худших возможностей было выиграть время для укрепления обороны автономной республики, ведя в определенном уровне переговоры с Арменией. Гейдар Алиев ясно видел, что в тех условиях открытие второго фронта для автономной республики было равно самоубийству. Вместо этого надо выиграть время на укрепления военных сил, обеспечить стабильность, охранять население, выгодно использовать имеющиеся под рукой ресурсы.

14 мая 1993 года в пограничной заставе, находящегося между районом Арарат и Седерек, произошла очередная встреча между представителями делегаций Нахичеванской Автономной Республики Азербайджана и Армении, Гейдар Алиев и заместитель председателя Верховного Совета Армении А. Саакян подписали декларацию об обеспечении безопасности в пограничных пунктах [14, с. 1]. Это был первый юридический документ, который поставил конец на оспаривание официальных территории Нахичевани после выпада СССР.

Гейдар Алиев в процессе предотвращения военной агрессии Армении старался использовать возможности сил и влияний с географической точки зрения, находящихся по соседству государств- Республики Турция и Иран Исламской Республики. Первое руководство Азербайджаном Гейдара Алиева и период, когда он был одним из руководителей СССР, завоеванный авторитет в международной арене играли большую роль в эффективности переговоров с этими странами, получение помощи для выхода из кризиса автономной республики. Этот фактор был очень важен в решении многих проблем. В период обострения военной агрессии Армении, по непосредственной инициативе Гейдара Алиева вновь стал актуальным Карский договор, подписанный 1921 году, был вовлечен в дела по направлению защиты Нахичевани государство Турция. Ещё когда Гейдар Алиев был депутатом Верховного Меджлиса Нахичеванской АР, 11 января 1991 года под его инициативой Верховный Совет Нахичеванской Автономной Республики, сделав заявление странам участников договора Москва и Карс ,призывал тех же стран высказывать свое мнение по поводу фактов о том, что в результате армянской агрессии грубо нарушается целостность территории автономной республики [1, с. 1]. В ответ на это Армянская сторона в феврале 1991 года принял решение о непризнании Карского договора [16, с. 22].

Председатель Верховного Совета Нахичеванской АР Гейдар Алиев по приглашению президента Турции Тургут Озала и главного министра Сулеймана Демиреля 22-25 марта 1992 года был на поездке в этой стране,обсуждал с ними как в результате военной агрессии армян на Нахичевань регион находится в блокадном положении [10, с. 332]. Именно после этого Главный Министр Республики Турция Сулейман Демирель в своем выступлении открыто осудил военную агрессию Армении на Азербайджан,и на основе Карского договора, датированного 1921-м годом, заявил, что со

стороны Республики Турция будет поддержана и оказана нужная помощь Нахичевани.

В тот период незаменимая деятельность Гейдара Алиева дала плоды: он сумел активно привлечь Республику Турция на предотвращение военной агрессии Армении. В связи со сложившейся ситуацией после начатия тяжелых боев по направлению Седерек и Шерур с Арменией 17 мая 1992 года, Гейдар Алиев вел переговоры с Главным Министром Турции Сулейманом Демирелом и Министром Иностранных дел Хикмет Четином. После этого президент Республики Турция Тургут Озал 19 мая в случае неостановки военной агрессии Армении, предлагал отправить войска Турции на Нахичеванскую Автономную Республику. Через день Кабинет Министров Республики Турция сделал заявление по поводу нашествия Армении на Нахичевань. В заявлении было сказано, что захватническая политика приведет к бедствию, только что объявившемуся свою независимость Армении. В документе было написано: "*в результате нападения Армении на автономную организацию Азербайджана-Нахичевань масштаб нападения дошла до кризиса. ... На эту уравновешенную политику и подписанную в 1921 году в Москве и Карс соглашениям, которые Турция до сих пор соблюдает, окажет серьезное влияние на решение проблем мирным путем с помощью переговоров. Захватническая политика, которую ведет новое армянское государство, принесет для него бедствие, создаст лишние проблемы в регионе" [17, с. 296]*.

Чтобы узнать положение на месте, главный министр Турции Сулейман Демирель дал поручение отправить состав делегации Министерства Иностранных Дел этой страны в Нахичеванскую Автономную Республику. Знакомившись с положением в регионе боевых действий турецкие дипломаты приняли Гейдара Алиева. Он сообщил о наступлении армянских вооруженных сил по направлению Шерур и Седерек [11, ч. 1, с. 433]. В тот же день Министерство Иностранных Дел Азербайджана издал ноту об обстреловании Шерурского района из химических огнестрельных орудий с Армянской стороны-о положении, сложившимся в Нахичевани. С каждым днем усилившаяся военная агрессия Армении против Нахичеванской Автономной Республики была еще раз разоблачена на поездке Гейдара Алиева в республику Турция в июле 1992 года [13, с. 118]. Государству Турции было сообщено о возникших делах на пограничных зонах, были информированы об этом многие иностранные государства.

В тот период для предотвращения военной агрессии, которую вела Армения против Нахичеванской Автономной Республики, международно-политическими средствами были сделаны усилия, подготовлены заявления, которые были адресованы мировым странам. Это послужило направлению внимания на военную агрессию Армении против Нахичевани международных организаций и центров больших политических сил мира. Особенно этот процесс приобрел решительное положение и последовательный характер после руководства Гейдара Алиева парламентом автономной республики.

19 сентября 1991 года, приняв представителя российского парламента Анатолия Шабата и полномочного представителя Общества Красного Креста Виктора Попова, Гейдар Алиев известил о нашествии и нападении с территории Армении на Нахичеванскую Автономную Республику Азербайджан, попросил помощи у парламентариев Российской Федерации воздержать агрессорское государство от таких действий [12, с. 552]. Надо отметить, что 17-19-го сентября депутаты Верховного Совета РСФСР в районах Мехри Армении и Ордубад Нахичеванской АР провели встречи с жителями этих районов и с представителями местных политических сил.

Чтобы привлечь внимание весь мир, Гейдар Алиев считал необходимым известить массовые информационные средства самых влиятельных стран. 13 ноября 1991 года, когда корреспонденты влиятельных газет Турции "Миллият" и "Хуррият", "Вашингтон пост" Америки побывали Нахичевани, председатель Верховного Меджлиса Нахичеванской Автономной Республики провел для них пресс- конференцию, сооб-

щил всю правду об Азербайджане и Нахичевани. Естественно, интересы журналистов, в основном, были к одному из могущественных личностей Гейдару Алиеву, долгие годы руководствующемся СССР. Они пытались следить за политическим портретом, в новых политических условиях, имя которого стало легендой в историческом и политическом мире. А Алиев умел интерес к личности направлять на агрессию Армении. Дела, которые велись с республикой Турция и с другими странами, постепенно дали свой результат. В исходе этого 19 марта 1992 года официальный представитель Государственного Департамента США Маргарет Татуайлер изъявила, что США категорически осуждает обострение боевых операций в Нагорном Карабахе и Нахичеване, не принимает изменения статуса территорий военным и насильственным путем в какой либо форме [4, с. 101]. Уже внимания самых влиятельных международных организаций мира были направлены на Нахичевань. В начале апреля 1992 года делегация Совещания по Безопасности и Сотрудничества в Европе-СБСЕ, побывали в Нахичеване. 1 апреля Гейдар Алиев принял состав делегации из СБСЕ, сообщил им о полной блокаде автономной республики со стороны Армения, об оккупировании села Керки.

28 апреля того же года атташе США в Азербайджане Роберт Финн побывал в Нахичевани. Американский дипломат обсуждал с Гейдаром Алиевым военно- политическую ситуацию существующую в регионе, в результате военной агрессии Армении начавшуюся войну и другие вопросы В мае 1992 года, когда военная агрессия Армении приобрела кровавый характер, Гейдар Алиев пригласил в автономную республику представителей Международного Комитета Красного Креста. Представителям МККК, побывавшим в Нахичеване, были подробно и уместно представлены беспорядки, зверски создаваемые Армянской стороной по направлению районов Седерек и Шерур. В связи с этими событиями со стороны Государственного Секретаря США Джеймса Бейкера, министров Великобритании и Франции были сделаны заявления [17, с. 305]. В данных объяснениях со стороны официальных организаций США было выражено беспокойстве о нарастании столкновения в горной части Карабахского региона Азербайджана и Нахичевани, было подчеркнуто, что по поводу изменения границ насильственным путём, ни одна попытка не будет принята [8, с. 44-45]. После усилия международных заявлений, 22 мая Министерство Иностранных Дел России высказав, что “никакие условия никакой стране не дает право аннексию земель другого”, еще раз подчеркнул, что Карабах и Нахичевань является Азербайджанскими землями [3, с. 84]. В конце мая группы специалистов, соблюдающие гуманитарные намерения. Во главе руководителя политического департамента секретарства ООН Франческо Венгрэлла приехали в Нахичеван, ознакомились с разрушениями в Седерек, встретились с беженцами, были на приеме председателя Верховного Меджлиса Гейдара Алиева. 27 мая, когда состав делегации была в Седерек обе стороны согласились на временную остановку огня. Более 14 дней был осуществлен процесс обмена труп и раненых, оставшихся на боевом поле [5, с. 3].

Дела которые велись посредничеством Турции об аггресии Армении на Нахичевань, были осуждены на повестках дня таких организаций, как ООН, НАТО, СБСЕ [15, s. 159]. Твердая защита Республики Турция Нахичеванскую Автономную Республику в соответствии международным правам и договорам, беспокоило высшее военно- политическое руководство Российской Федерации, в то время односторонне поддержавшую Армению. В отличие от политических позиций, военные представители начали злоумышленно выступать. Например, главнокомандующий войсками СНГ Евгений Шапошников, выступая в Москве, дал авантюристическое заявление, что действия Турции будет вести к мировой войне. Государственный секретарь Российской Федерации Геннадий Бурбулис, Министр обороны Павел Грачев срочно прибыли в Ереван вели тайные переговоры с руководством Армении и с командованием, временно находящимся на этой территории

бывших советских войск(в то время называлась войсками СНГ-Р.Г) [17, с. 308].

27 мая того же года специальная делегация представителей Организации Объединенных Наций прибыли в Нахичевань, при встрече с ними Гейдар Алиев сообщил о последствиях нашествия Армении. Однозначно можно сказать, что Гейдар Алиев, используя все способы, имеющие на руках, сумел разоблачить военную агрессию и необоснованные территориальные требования Армении против Нахичеванской Автономной Республики. До того времени, имеющую достаточно строгую позицию против Азербайджана США, уже произошли некоторые изменения в позициях. 17 июня 1992-го года уполномоченный по временным делам США в Азербайджане Ричард Майлз прибыл в автономную республику, обсудил сложившуюся ситуацию с Гедаром Алиевым, выразил свою позицию со стороны Америки. А Гейдар Алиев заявил, что надеется на то, что США не щадит свои усилия на установления спокойствия и мира в Карабахе и в Нахичевани. Уже увидев, что судьба региона решается не в Баку, а в Нахичевани, Российская Федерация остался без действия. После заявления в мае Президента Российской Федерации Бориса Ельцина о выходе войск из Нахичевани, 15 июля главнокомандующий военно-воздушных сил России, генерал-полковник Пётр Дейнекин и помощник главнокомандующего Военных Сил Содружества Независимых Государств генерал майор Николай Столяров прибыли на прием Гейдара Алиева. Выход войсковых частей из Нахичевани предотвратила бы диверсию со стороны русских для выгоды Армении. Одновременно при выходе войск сдача оружия, припасов, защитным силам в автономной республике сыграл бы положительную роль в предотвращении военной агрессии Армении. 23 июня Того же года, принимая посла по особым заданиям Президента Российской Федерации, руководителя делегации посредничества России по устранению мирным путем конфликта в Нагорном Карабахе Владимира Казимирова Гейдар Алиев, придвинул вопросы о военной агрессии Армении против Нахичевань, выразил свои мысли по вопросам решения проблем в регионе [7].

Проведенные дела зарубежными организациями и странами дали свои плоды. В результате этого 19 января 1993-го года в заявлении председателя Совета Безопасности ООН о блокаде Нахичеванской Автономной республики со стороны Армении было написано: *в связи с отправкой Армении и Азербайджана, материалов и товаров Нахичеванскую Автономную республику, особенно сдача энергии перерывами, у которых будет разрушительный следствия, члены Совета Безопасности выражают своё беспокойство. Необычным образом расширившие перерывы крепкой зимы создали в тех же регионах крах в экономике и инфраструктуре и опасность на реальную голодовку [4, с. 776]*.

В документе страны член Совета Безопасности ООН настоятельно призывали еще всех стран, которые смогли бы оказать гуманитарную помощь и топливом. Представитель ООН в Азербайджане Махмуд аль-Саид 2 февраля был на поездке в Нахичеване, встретился с Гейдаром Алиевым. А 11 февраля представитель в Азербайджанской республики по работе с беженцами Верховного Комиссара Организации Объединенных Наций Петрик Смит и сотрудники Международного общества Красного Креста, чтобы узнать состояние беженцев в Нахичевани побывали в автономной республике. В этой встрече мудрый политик Гейдар Алиев обратил внимание представителей на существующую реальность. В конце 80-х в начале 90-х годов XX века изучение истории борьбы политическими средствами против Советской империи и захватнической опасности Армении в неотъемлемой части Азербайджана Нахичеванской Автономной Республике дает возможность сделать некоторые выводы.

Из исследований ясно, что военная агрессия Армении против Нахичеванской Автономной Республики Азербайджана не проявление Карабахской войны, а отдельный политический процесс и вытекает из необоснованных территориальных требований Армян против Нахичевани с XIX века.

На попытку приведения в жизнь активной военной экспансии Армении по этому направлению в первую очередь в значительной степени оказало влияние геостратегическая позиция автономной республики. Целью последовательных и резких наступлении по направлению Нахичевани, особенно по линии Седерек-Шерур, была целиком разорвать сухопутные связи между Азербайджаном и Республикой Турция. Военная агрессия Армении против Нахичеванской Автономной Республики в некоторых случаях была поддержана со стороны представителей империи и военного командования которые хотели сохранить Советскую Империю. В этом цель была задушить народные движения в Нахичеване, которые считались очагом национально-освободительного движения в Азербайджане, заставить жителей отступать назад от национально независимых движений. Создавая такие беспорядки, поддерживая военную агрессию Армении, империя, с одной стороны, старался дать месаж местным жителям, что без их контроля азербайджанцы беспомощны перед армянами, а с другой стороны хотел демонстрировать миру, что без контроля империи Кавказ может превратиться в очаг кровавых конфликтов. Изгнание азербайджанских жителей из территории древнего Западного Азербайджана, часть которых направились Нахичеванскую Автономную Республику и поселились здесь, являлся одним из факторов напрягающих положение в Армянской ССР. В канун восстановления государственной независимости в условиях обострения национально-освободительных движений, военная агрессия Армении, применяемая транспортная и коммуникационная блокада, напрягала ситуацию в автономной республике, оказал отрицательное положение на внутреннюю политическую стабильность автономной республики. Существовало и противодействие. Непримиримые отношения между силами сторонников национально-освободительного движения и еще бывшими на власти коммунистами, ослабил силу сопротивления автономной республики против военной агрессии Армении. В таких условиях приехавший в Нахичеванскую Автономную Республику сначала депутат парламентов Азербайджанской ССР и Нахичеванской АССР, потом избранный председателем Верховного Меджлиса автономной республики Гейдар Алиев, сыграл огромную роль в обеспечении политической стабильности. Для обеспечения политической стабильности сделал целеустремленные шаги. И по отношению политической, и по отношению военной сумел обезоружить силы, которые хотели расстроить правила игры политической борьбы вооруженными переворотами. Несмотря на политическую ревность и азербайджанских коммунистических руководителей, и заменивших их с июня 1992-го года некоторых представителей власти Народного Фронта Гейдар Алиев как политический лидер, в которого верили все силы в автономной республике, сумел обеспечить политическую стабильность, определил методы систематической борьбы военным и политическим путем против военной агрессии Армении.

В 1988-1993 годах, чтобы предотвратить военную агрессию Армении против Нахичеванской Автономной Республики, в борьбе внешне-политическими средствами использовались некоторые способы. Руководство автономной республики и жители еще в условиях, когда существовал СССР, чтобы предотвратить военную агрессию Армении, старался использовать посредничества военно-политических представителей, посланных центром империи. В параллели с этим руководящие личности автономной республики вели непосредственные переговоры с Армянским руководством. Особенно достаточно эффективными были переговоры, которые велись в период Гейдара Алиева, он спас Нахичевань от ещё более больших военных агрессий и опасностей. Русский автор Николай Зенкович в своем произведении, посвященном Гейдару Алиеву касаясь этой точки писал, что авторитет, международный опыт, сила воли Гейдара Алиева защитил в те годы автономную республику, не дал повториться происходящим в Карабахе [18, с. 403]. Для этого он использовал существующие связи, которые были у него, когда он

руководил Советским Союзом и личным авторитетом, ставил в безвыходное положение руководителей Армении своим острым умом, опирающимся на факты речью. Геополитическое положение, в котором находился Нахичевань, сделал его интересным для близких зарубежных стран - Государство Турции и Иран Исламской Республики. В период, когда руководствовал автономной республикой, Гейдар Алиев использовал от возможностей влияния этих государств на Армению для предотвращения военной агрессии. Поэтому вопросу, особенно роль государства Турции, была достаточно велика. Гейдар Алиев, чтобы предотвратить оккупацию Нахичевани, использовал силы и возможности влияния государств, у которых центр силы (США, Россия, Франция и др.), международных организаций (ООН, СБСЕ, МККК и др.). Таким образом, в борьбе против военной агрессии Армении политические возможности играли важную роль. Но нельзя было остановить врага только политическими способами. Необходимо было принимать военные меры и меры безопасности.

Литература

1. 1992-ci il oktyabrın 24-də Heydər Əliyev – xalq birliyi qüvvəsini göstərdi // Şərq qapısı, – 2010, 23 oktyabr. – s. 1.
2. Axundova, E. Şəxsiyyət və zaman [6 hissə] /E.Axundova. –Bakı: CBS, V hissə. –2013. –736 s.
3. Allahverdiyev, T. Azerbaycan ve Ermenistan arasindaki Karabağ sorunu: / tarih anabilim dalında yüksek lisans tezi/ – Bursa, –2010. –155 s.
4. Əhmədov, E. İ. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü: təhlili xronika (1987-2011) Ensiklopedik nəşr / E.İ.Əhmədov. –Bakı: Letterpres, – 2012. – 912 s.
5. Əmrahqızı, E. Naxçıvan: arada "üçüncü qüvvələr" var // Azadlıq, – 1992, 10 iyun. – s. 3.
6. Hacıyev, İ.M. Naxçıvan Muxtar Respublikası müstəqillik yollarında / İ.M.Hacıyev. – Bakı: Elm və təhsil, – 2016. – 360 s.
7. Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyətinin Naxçıvan dövrü [Elektron resurs] / Nakhchivan. Az, –2023. URL: http://1990-1993. nakhchivan.az/xron.htm
8. İbadov, A. Azerbaycan dış politikasında Dağlık Karabağ sorunu ve ermeni sorunu: çözümler, öneriler: / Kamu yönetimi programı doktora tezi / –İzmir, 2007. –242 s
9. Kəlbizadə E.H. Ermənistan İran İslam Respublikasının Qafqaz siyasətində / E.H.Kəlbizadə, Y.Ü.Baxşıyeva, Ə.D.Əzimov. – Bakı: MTM Innovation MMC, -2019.–360 s.
10. Kəlbizadə, E.H. XX əsrin son onilliyində Azərbaycan Respublikasının Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə Türkiyə Cümhuriyyəti arasında əlaqələrin inkişafı tarixindən // -Bakı: Tarix və onun problemləri, – 2012, №2, –s. 331-336.
11. Qasımlı, M.C. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti (1991-2003): [2 hissədə] / M.C.Qasımlı – Bakı: Mütərcim, h. 1. - 2015. – 648 s.
12. Qayıdış (1990-1993) / –Bakı: Azərbaycan, –2008. –840 s.
13. Məmmədov, M.Y. Naxçıvan: dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizənin dayağı / M.Y.Məmmədov. – Bakı: Şirvannəşr, - 2011. -302 s.
14. Naxçıvan MR Ali Məclisi Mətbuat xidmətinin məlumatı // Vətən səsi, –1993, 21 may. – s. 1.
15. Şıhaliyev E.A., Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerinde Rusya ve İran Faktörü: /Tarih (genel türk tarihi anabilim dalında doktora tezi / – Ankara, 2004. –192 s.
16. Vəliyev, C. Türkiyə-Ermənistan protokolları: Uduzan kim, udan kim? / C.Vəliyev. – Bakı: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında SAM-ın icmalı, –2010. –44 s.
17. Yaqubov, Ş. Qətiyyətin təntənəsi / Ş.Yaqubov. –Bakı: Səhər qəzetinin nəşri, – 1995. –846 s.
18. Zenkoviç, N. Heydər Əliyev. Tale yolları / N.Zenkoviç. –Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, –2007. –608 s.

Xülasə

Rəna Qurbanova

Naxçıvan Muxtar Respublikasına qarşı Ermənistanın hərbi təcavüzünün qarşısının alınmasında diplomatik-siyasi vasitələrdən istifadə

XX əsrin 80-ci illərinin sonu - 90-cı illərinin əvvəlləri Naxçıvan Muxtar Respublikasının tarixində xüsusi bir mərhələni təşkil edir. O zaman dövlət müstəqilliyini yenicə bərpa etmiş Azərbaycan Respublikasının qarşısında duran başlıca problem qonşu Ermənistanın hərbi təcavüzünün qarşısının alınması olmuşdur. Azərbaycanın Qarabağ regionu ilə yanaşı Naxçıvan Muxtar Respublikası da ardıcıl hücumlara məruz qalırdı. Bu ulu türk yurdununu qorunub saxlanılması üçün müdafiə tədbirləri həmin illərdə daha çox yerli imkanlar hesabına təmin edilirdi. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri seçilməsindən sonra bu istiqamətdə görülən işlər sistemli xarakter almışdır. Hərbi təhlükəsizlik tədbirləri ilə yanaşı diplomatik siyasi vasitələrdən də istifadə edilirdi.

Məqalədə həmin illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasına qarşı hərbi təcavüzün qarşısının alınmasında diplomatik siyasi vasitələrdən necə istifadə edildiyi tədqiq edilmişdir. Tədqiqatlar zamanı sistemli analiz və müqayisəli təhlil metodlarından istifadə edilmiş, tarixi xronoloji yanaşmaya üstünlük verilmişdir.

Belə bir qənaətə gəlinmişdir ki, həmin illərdə Naxçıvanın təhlükəsizliyini təmin etmək üçün region ölkələri ilə əməkdaşlıq gücləndirilirdi. Xüsusən Türkiyə ilə aparılan danışıqlar regional sabitliyin təmin olunması və Naxçıvanın təhlükəsizliyinin qorunmasında mühüm rol oynayırdı. Əsas diqqət Türkiyə və İran İslam Respublikası ilə əməkdaşlıq məsələlərinə yönəldilmişdir. Heydər Əliyev Naxçıvanın işğal edilməsinin qarşısını almaq üçün güc mərkəzi olan dövlətlərin (ABŞ, Rusiya, Fransa və s.), beynəlxalq təşkilatların (BMT, ATƏM, BQXK və s.) gücündən və təsir imkanlarından da istifadə etmişdir. Beləliklə Ermənistanın hərbi təcavüzünə qarşı mübarizədə siyasi vasitələr əhəmiyyətli rol oynamışdır. Lakin düşməni yalnız siyasi vasitələrlə dayandırmaq olmazdı. Hərbi və təhlükəsizlik tədbirlərinin görülməsi zəruri idi.

Açar sözlər: *Naxçıvan, hərbi, təhlükəsizlik, xarici əlaqələr, İran, Rusiya, beynəlxalq təşkilatlar*

Summary

Rena Gurbanova

Use of diplomatıc and political means in preventing Armenia's military aggression against Nakchivan Autonomous Republic

The end of the 80s - the beginning of the 90s of the 20th century constitutes a special stage in the history of the Nakhchivan Autonomous Republic. At that time, the main problem facing the Republic of Azerbaijan, which had just regained its state independence, was the prevention of military aggression by neighboring Armenia. Along with the Karabakh region of Azerbaijan, the Nakhchivan Autonomous Republic was also subjected to successive attacks. In those years, the defense measures for the preservation of this great Turkish homeland were mostly provided at the expense of local resources. After the election of Heydar Aliyev, the national leader of the Azerbaijani people, as the Chairman of the Supreme Assembly of the Nakhchivan Autonomous Republic, the work done in this direction became systematic. In addition to military security measures, diplomatic and political means were also used.

In the article, it was studied how diplomatic and political means were used to prevent military aggression against the Nakhchivan Autonomous Republic in those years. Systematic analysis and

comparative analysis methods were used during the research, historical chronological approach was preferred.

It was concluded that in those years cooperation with regional countries was strengthened to ensure the security of Nakhchivan. In particular, the negotiations with Turkey played an important role in ensuring regional stability and protecting the security of Nakhchivan. The main focus is on issues of cooperation with Turkey and the Islamic Republic of Iran. In order to prevent the occupation of Nakhchivan, Heydar Aliyev also used the power and influence of the states that are the center of power (USA, Russia, France, etc.), international organizations (UN, CSTO, ICRC, etc.). Thus, political means played an important role in the fight against the military aggression of Armenia. But the enemy could not be stopped only by political means. It was necessary to take military and security measures.

Keywords: *Nakhchivan, military, security, foreign relations, Iran, Russia, international organizations*

UOT 94
https://doi.org/10.59849/2710-0820.2024.1.115

Səxavət Əmrahov
AMEA Tarix İnstitutu, böyük laborant
Azərbaycan
sexavetemrahov@gmail.com

QUTİLƏRİN QONŞULARI İLƏ QARŞILIQLI SİYASİ ƏLAQƏLƏRİ

Açar sözlər: *Qutilər, Akkad, Utuheqal, Tirikan, Mesopotamiya.*

Qutilər indiki Cənubi Azərbaycanın ərazisində, Urmiya gölündən cənubda məskunlaşmış tayfa birlikləri idilər. Mesopotamiyanın qədim yazı mətnləri onları Elamdan şimaldakı dağlıq ərazilərdə yaşadıqlarını bildirir. Qutilər haqqında məlumatı əsasən akkad mənbələrindən əldə etmək olar. Quti etnik kimliyi barədə bir neçə variant irəli sürülüb. Bunlardan biri qutilərin türk mənşəli olmasıdır. Bu fikri müdafiə edənlər arasında ən önəmli yeri Berno Landsberger tutur. O, II Türk Tarih Konqresində etdiyi məruzəsində quti hökmdar adlarının qədim türk dilində olan feillərlə uyğunlunu nəzərə çatdırmış, bununla da qutilərin qədim türk tayfalarından olduğunu bildirmişdir (8, 105-106). İqor Dyakonov U.Henningin 1962-ci ildə irəli sürdüyü qutilərin hind – Avropa mənşəli xalq olması fikrini təsdiqləmiş, qutilərlə toxar xalqı arasında mümkün əlaqədən bəhs etmişdir (16, 37-49).

Strabon və ondan sonra gələn digər müəlliflər Atropatena ərazisində (indiki Cənubi Azərbaycan) Uti vilayəti və etnosu haqqında məlumat vermişlər. Utilər qutilərin varisi hesab olunurlar (5, 32). 1930-cu illərdə Alman şərqşünas Unqnad qutiləri hürrilərlə və urartulularla genetik baxımdan çox yaxın olduğu fikrini irəli sürmüşdür. Daha sonralar İqor Dyakonov və İqrar Əliyev qutiləri utilərlə eyniləşdirmək təklifini irəli sürdülər (13, 142-143; 11, 44-46). Ehtimal edilir ki, həmin qutilərin bir hissəsi şimala köç etmiş və indiki udinlər onların nəsilləridir (4, 32). Hammurapi kitabələrinin birində qutilər Subartu və Tükrişdə yaşayan xalqlarla qonşuluqda xatırlanır (14, 84). Akkad hökmdarı I Salmanasarın "göydə ulduzlar qədər" ifadəsindən müəyyən etmək olar ki, qutilər sayca çox olan etnos idilər (4, 32).

Bəzi mixi yazılı mətnlərdə Quti ölkəsi Subartu ilə sinonim şəklində işlədilir (12, 8). Mixi yazılı qaynaqlardakı məlumata görə Kiçik Zab və Diyala çayı arasındakı bölgə, daha dəqiq desək Şərqi Toros dağları ilə Zaqros dağları arasındakı bölgə Quti ölkəsi adlanırdı. E.ə. 2400-cü ildən əvvəlki mətnlərdə Quti ölkəsinin şimaldan Subartu, cənubdan isə Elam ölkəsi ilə həmsərhəd olduğu barədə məlumat verilir (10, 248). Müasir Luristan dağları qutilərin kassilərlə və elamlılarla təmas zonası olmuşdur (15, 66). E.ə. II-I minilliklərə aid mətnlərdə Zaqros dağlarının olduğu bölgə tamamilə Quti ölkəsi adlandırılmış, burada yaşayan yerli əhali quti adlandırılmışdır. Qutilər köçəri həyat tərzi sürən və müxtəlif qəbilələrdən ibarət tayfa konfederasiyası şəklində yaşayırdılar. Eposların məlumatına görə Akkad hökmdarları quti qəbiləsi ilə savaşmaq məcburiyyətində qalmışdır. Köçəri həyat tərzi sürməsi qutilərin konkret lokalizasiyası ilə bağlı fikir yürütməkdə çətinlik yaradır (10, 248-249).

Qutilər tarix səhnəsinə e.ə. III minilliyin ortalarında Şumer Ur şəhərinin hökmdarı Adaba-Luqalannemunduya qarşı dağlıq ölkələrin koalisiyasının tərkibində hərbi münaqişələrdə iştirak edərək çıxmışlar. Akkad hökmdarı Naram-Suenin dövründə Qutilərin hərbi münaqişələrdə iştirakına dair daha çox məlumat var (12, 9). E.ə. III minilliyin ikinci yarısına aid təsərrüfat sənədlərində Akkad hökmdarlarının Quti ölkəsindən olan tərcüməçilərin xidmətindən istifadə etdiyinə dair məlumat var (14,84).

Əsasən yaylaq maldarlığı ilə məşğul olan qutilər getdikcə şumer şəhər-dövlətləri üçün təhlükə mənbəyinə çevrilmişdilər. Təxminən e.ə. 2159-cu ildə quti hökmdarı Enridapizirin (bəzi mənbələrdə Elulu) hakimiyyəti dövründə

hərbi koalisiya yaradan quti və lullubi tayfaları Mesopotamiyanın cənub bölgəsinin zəngin torpaqlarını işğal etmək üçün yürüşə başladılar. Akkad hökmdarı Sarkalişarri bir neçə döyüşdə qalib gəlsə də yekunda məğlub oldu. Fransız assurşünası Türe-Danjin tərəfindən nəşr olunan İşkun-Daqana ünvanlanmış məktubda Mesopotamiyanın cənubunda Akkad hökmdarı Sarkalişarri dövründə qutilərin səbəb olduğu çaxnaşmalardan xəbər verilir. Sarkalişarri uzun müddət qutilərlə savaşda idi və bu məktub onun qutilər üzərində qələbəsindən sonra yazılmışdır. Məktubda Qutilərin təsərrüfat həyatına vurduğu ziyandan bəhs edilir (21, 297-301) (şəkil 1.).

Qutilərin Mesopotamiya ərazisində yarım əsrə yaxın davam edən quti hökmranlığı bərqərar olunduqdan sonra qutilər tərəfindən Mesopotamiyada daxili məsələlərin həllinə yerli canişinləri cəlb etməklə öz elçiləri vasitəsilə vergi toplamaqla kifayətlənmişlər. Şumer dilində "sukkal" adlandırılan bu elçilər həmçinin yerli idarəçilərə də nəzarət edirdilər. İraqın Tello şəhərində tapılmış qədim hesbatların birində Laqaş şəhərinə ezam olunmuş elçiyə "keyfiyyətli yağ verilməsi" barədə məlumat var (1, 13). Qutilər qonşuları ilə daim əlaqədə olmuşdular.

Mətnlərdə qutilər haqqında mətnlərin azlığı onlar haqqında daha ətraflı məlumatların toplanmasında çətinlik yaradır. Mesopotamiyada aşkar edilmiş yerli mənbələrdə quti işğalından sonra törətdilən qəddarlıqlardan və zülmdən bəhs edilir. Qutilərin Mesopotamiyada hakimiyyətinə son qoyulması ilə bağlı ən önəmli mənbə olan "Utuheqalın poeması" (şəkil. 2) adlandırılan daş kitabədə qutilər "dağların zəhərli ilanı, tanrıların düşməni, Şumerin dövlətçiliyini dağlara aparan, Şumeri ədavətlə dolduran, əri arvadından, uşaqları valideynlərindən ayıran, düşmənçiliyə və zorakılığa rəvac verən" xalq kimi göstərilir (6, 11-12).

Əksər tədqiqatçıların fikrinə görə Qutilər Mesopotamiyanın işğalı dövründə hələ dövlət idarəçiliyində nailiyyət qazanmamış, bu əraziyə qəsb məqsədilə gəlmişdilər. Ancaq rəsmi Şumer mənbələri bu barədə fərqli fikir yürütməyə əsas verir. Çünki Quti liderlərinin hakimiyyəti burada tanınırdı. Onlar şərqli icma şəklində təqdim olunsa da şumer mənbələrində Qutium "ölkə" kimi tanınır (12, 9). Şumer şəhərlərinin dağıdılmasına həsr olunmuş ağılarda qutilərin ələ keçirdikləri hərbi əsirləri öz ölkələrinə apardıqları haqqında məlumat verilir. Bu fakt Quti ölkəsində ilkin şəhər mədəniyyətinin formalaşması haqqında fikir formalaşdırır. Lakin əsirlərin sonrakı aqibəti haqqında məlumat yoxdur (2, 253).

Akkad hökmdarı Naram-Suenin hakimiyyətinin sonunda və Şarkalişarrinin hakimiyyətinin ilk illərində Akkad imperiyası üçün tənəzzülə gətirəcək siyasi qarışıqlıq müşayiət olunmuşdur. Hakimiyyətinin son illərində Naram-Suen bir sıra uğusuz müharibələr aparmalı olmuşdur. Kitabələrin birində Naram-Suenin Şumer dini mərkəzi Nippur şəhərinə qarşı yürüşü şərh edilmişdir. Qutilərin şəhər əhalisinin köməyinə gəlməsi ilə əlaqədar olaraq yürüş uğursuzluqla nəticələndi. Quti hökmdarı Enridapizir quti dəstələrinin başında dururdu. Onun yazılı abidəsi Nippurda aşkar edilmişdir. Naram–Suenin hakimiyyətinin son illərində qutilər Akkad dövlətini tez-tez narahat edirdilər. Qutilərə qarşı mübarizədə Naram-Suenə Elam hökmdarı Kutik-İnşuşinak kömək edirdi (7, 80-81). Şimal bölgəsinə nəzarət tamamilə itirilmiş və qutilər artıq cənub bölgələrə də nüfuz etməyə başlamışlar. Akkad tarixinə aid bəzi kitabələrdə bu tənəzzülün səbəbi kimi Naram-Suenin müqəddəs Nippur şəhərində Enlilin məbədinin talan edilərək sərvətinin paytaxta aparılması göstərilir. Yazılara görə bu hadisələrdən sonra tanrı qəzəblənərək qutiləri Akkad imperiyasının üzərinə göndərmişdir. Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, bu dövrdə Akkad imperiyasının müxtəlif yerlərində mərkəzi hakimiyyətə qarşı üsyanlar baş qaldırmış və qutilərin yürüşü Akkad imperiyasının tənəzzülünü labüd etmişdir.

Qutilərin Akkad imperiyasının paytaxtını nəzarətə aldıqlarına dair yazlı mənbələr çox məhduddur. Qutilərin Mesopotamiyanın yalnız cənub hissəsini deyil, şərq və şimal hissələrinə də nüfuz etmişlər. Belə ki, XX əsrin ortalarında İraqın Raniyə şəhəri yaxınlığında, Təll-Şemşara kitabələrində Simurrum ölkəsinin adı çəkilir. Bu ölkənin harada yerləşdiyi haqqında dəqiq məlumat bildirilmir. Mənbələrdə onun "Hürri sərhəddi boyunda", yəni Mesopotamiyanın şimal və şimal-şərq bölgəsinə uyğun gəlir və bu da onun müasir İraqın Dərbəndixan bölgəsində işarə edir. Təll-Şemşara mətnlərində Simurrumun adsız hakiminin döyüşdən sonra Turukku-

ma sığındığı bildirilsə də o, quti hökmdarına təhvil verilmişdir. Buradan belə nəticə çıxartmaq olar ki, Simurrum quti hökmdarından vassal asılılığında olub və qutilərin hakimiyyəti Mesopotamiyanın şimal hissələrinə də nüfuz etmişdir (18, 24). Bu dövrə aid yazılı mənbələrin məhdudluğu daha geniş fikir bildirməkdə çətinlik yaratsa da bəzi mənbələrdən aydın olur ki, Laqaş şəhəri daxili müstəqilliyini qorumuş, hətta suvarma kanallarını bərpa etmiş və hökmdar Qudeanın heykəllərini hazırlamaqla onun adını əbədiləşdirmişlər. Bəzi mənbələrdə Laqaş hakimlərinin Elama hərbi səfərlər təşkil etməklə bağlı məlumatlara da rast gəlinir (9, 83).

Quti hökmdarı Sium e.ə. 2112-ci ildə Uruk və Ur şəhərlərinə Ur-Nammu və Utuheqalı hakim təyin etmişdir. 3 il sonra hakimiyyət dəyişikliyi baş vermişdi. Hakimiyyətə gələn Tirikanın tacqoyma mərasimindən 40 gün sonra Uruk şəhərinin sakinləri hakimləri Utuheqalın başçılığı altında üsyan qaldırmışdılar. "Vaydnerin xronikası" adı kimi tanınan rəsmi sənəddə bildirilir ki, Utuheqal əvvəl balıqçılıqla məşğul olmuş, üsyana balıq vergisinə etiraz olaraq başlamışdır. Üsyan nəticəsində e.ə. 2109-cu ildə Quti hökmdarı Tirikan taxtdan salınmış və Mesopotamiyada hakimiyyətinə son qoyulmuşdur. Qutilərin Mesopatimyada hakimiyyətlərinə son qoyulsa da onlar Elam konfederasiyasının tərkibində fəaliyyət göstərirdilər (3, 35).

Tarixçiləri bu gün də düşündürən əsas məsələlərdən biri Akkad imperiyasının süqutunun əsas səbəbləridir. Çünki imperiyanın banisi Sarqon güclü dövlət yaratmış, onun nəvəsi Naram-Suen onun hüdudlarını genişləndirmişdir. Şübhə yoxdur ki, süquta səbəb olan qüvvənin ən az Akkad imperiyasının qüvvəsinə bərabər olması gərəkdir. Ancaq qutilərin lazımi gücə sahib olduğunu göstərən heç bir dəlil yoxdur. Qutilərin Cənubi Mesopotamiyada nəzərə çarpacaq ənənəsi və mədəni irsi qeydə alınmayıb (20, 98).

Qutilərin sonrakı tarixi ilə bağlı məlumatı Təll-Şemşaradan tapılmış arxeoloji materiallardan əldə etmək olur. Burada əvvəl Turukki hökmdarının Şuşarra şəhərinin hakimi təyin olunmuş, lakin Assur kralı I Şamşi-Adadın Arrapha və Qabra şəhərlərinə hücumundan sonra mövqeyini dəyişərək Assurun vassal asılılığına keçən Kuvariyə ünvanlanmış məktublar tapılmışdır. Məktublardan Qərbi Zaqros dağlarında yaranmış siyasi vəziyyəti analiz etmək olar. Kuvarinin hakimi olan Turukki şahı mərkəzi şəhəri olan Kunsumda ilk məktubda İndassu, ikinci məktubda Endusse adlandırılan Quti hökmdarı tərəfindən 3 il mühasirədə saxlanmışdır. Güman olunur ki, Turukki hökmdarı qonşu bölgələrin hakimlərini Quti hökmdarına qarşı birləşməyə çalışsa da buna nail ola bilməmişdi (19, 91).

Qutilərin Mesopotamiyada siyasi - inzibati idarəçiliyinə gətirdiyi əsas üstünlüklərdən biri, bu dövrdə daxili qarşıdurmaların aradan qaldırılması olmuşdur. Qutilər I Sarqondan sonra zəifləmiş mərkəzi hakimiyyəti xeyli gücləndirdilər. Şumer ölkəsinin idarəçiliyini yerli nümayəndələrə həvalə edən qutilər daxili məsələlərə qarışmır, hətta yerli hakimlərin sülalə idarəçiliyinə, yəni hakimiyyətin atadan oğula keçməsinə belə icazə verirdilər. İqor Dyakonov hakimiyyətin yerli nümayəndələrə həvalə edilməsinə səbəb kimi qutilərin idarə sistemində kifayət qədər təcrübəli olmaması ilə əlaqələndirir. Lakin A. Əlimirzəyev bunun vergilərin vaxtında və maneəsiz çatdırılması məqsədilə edildiyi fikrini irəli sürür. Çünki yüzillərlə oturuşmuş idarəçilik sisteminin üzərinə yeni idarəçilik sistemi qurmaq yerli əhali arasında narazılığa səbəb ola bilərdi (1, 253-254). Quti hökmdarı Enridapizirin özünü Akkad hökmdarı Naram-Suen kimi "dünyanın dörd tərəfinin hökmdarı" adlandırması şumer-akkad ənənəsinin təsiri altında olduğunu göstərir.

Şəkil 1. İşkun-Daqana məkub

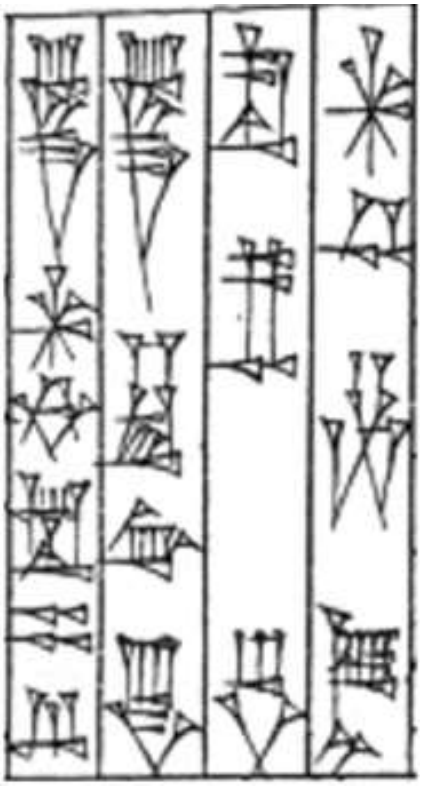

Şəkil 2. Utuheqalın qələbə stelası

Ədəbiyyat

1. Əlimirzəyev A. Azərbaycan diplomatiyasının miladdan öncəki tarixindən. AMEA Tarix İnstitutu Elmi əsərlər, cild 36-37. Bakı 2011
2. Əlimirzəyev A. Qutilərin Şumerdə inzibati idarəçiliyinin xüsusiyyətləri. Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə. Cild 3. Bakı 2018
3. Əlimirzəyev A. Qutilərin Şumerdə sonuncu döyüşləri. Milli təhlükəsizlik və hərbi elmlər elmi-praktik jurnal. Cild 3. Bakı 2017
4. Qeybullayev Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən, Bakı, 1994
5. Qeybullayev Q. Qədim türklər və Ermənistan, Bakı, 1992
6. Qədim Azərbaycan tarixi mixi yazılı mənbələrdə (tərtib və tərcümə edəni, ön sözü və şərhlərin müəllifi Solmaz Qaşqay), Bakı,2006
7. Yusifov.Y, Qədim Şərq tarixi, Bakı, 1993
8. Landsberger. B. "Ön Asya Kadim Tarihinin Esas Meseleleri". İkinci Türk Tarih Kongresi: 20-25 Eylül 1937, Ankara: Türk Tarih Kurumu. s. 98-110
9. Kemalettin K. Eski Mesopotamya Tarihi. Istanbul 2012
10. Okay Pekşen. Eskiçağ Önasya Tarihinde Gutiler. Turkish Studies - Historical Analysis
11. Алиев И. О некоторых вопросах этнической истории о азербайджанского народа, Баку, 2002
12. Алимирзоев А. Из политической истории кутиев. Вестник Дагестанского государственного университета. Серия 2. Гуманитарные науки. 2019. Том 34. Вып. 1
13. Алимирзоев А. Писъменные сведения о кутийских пленных и рабах. Материалы I Международого нахского научного конгресса. Грозный 2018
14. Алимирзоев А. Заметки о кутийском языке и ономастике. Вопросы Истории №2. Москва 2020
15. Алимирзоев А. Кутийская областъ Губин. ДГУ Дагестанское кулътурно-историческое общество. Сборник материалов II Международной научной конференции. Махачкала 2017.
16. Дъяконов И.М. Эламский язык, Языки Азии и Африки. Т. III. - М., 1979.
17. Ю.Юсифов, Ранные контакты Месопотамии с северо – восточными странами, Вестник древней истории, Москва 1987
18. Eidem J. Lossoe J. The Shemshara Archives.1. The Letters. Kobenhavn, 2001.
19. Eidem J. News from the Eastern Front: The Evidence from Tell Shemshāra. Iraq Vol. 47 (1985)
20. E. A. Speiser. Some Factors in the Collapse of Akkad. *Journal of the American Oriental Society,* Vol. 72, No. 3 (Jul. - Sep., 1952)
21. Sydney S. Notes on the Gutian Period. *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland,* No. 2 (Apr., 1932)

Резюме

Сахават Амрахов

Подитические взаимоотнашения кутиев с соседними племенами

Одним из древних племенных союзов, проживавших на территории Азербайджана, были Кутии. Относительно этнической принадлежности кутии выдвинут ряд мнений и установлено, что территория их проживания находится на территории Южного Азербайджана. Кутии сыграл важную роль не только в истории Азербайджана, но и в истории Ближнего Востока. Таким образом, они приняли участие в падении Аккадского государства, являющегося древнейшей известной империей в истории, и после оккупации под его властью Месопотамии правили здесь около полувека. В указанный период кутии сохранили внутреннее управление в Месопотамии в прежнем виде, но самым важным изменением, которое они произвели, стало предотвращение внутренних конфликтов в этой области. Здесь они установили связи с тюрками и эламитами, а также воевали против военных союзов соседних царств против кутии.

Ключевые слова: *Кутии, Аккад, Утухенгаль, Тирикань, Месопотамия*

Summary

Sakhavat Amrahov

Mutual political relations of the gutians with their neighbours

One of the ancient tribal unions living on the territory of Azerbaijan was the gutians. A number of opinions have been put forward regarding the ethnicity of the Gutians and it has been established that the territory of their residence is located in the territory of Southern Azerbaijan. Gutians played an important role not only in the history of Azerbaijan, but also in the history of the Middle East. Thus, they took part in the fall of the Akkadian state, which is the oldest known empire in history, and after occupying Mesopotamia under its rule, they ruled here for about half a century. During this period, the Gutians maintained internal governance in Mesopotamia as they were, but the most important change they made was the prevention of internal conflicts in this area. Here they established connections with the Turks and Elamites, and also fought against the military alliances of neighboring kingdoms against the Gutians.

Keywords: *Gutians, Accad, Utu-Hengal, Tirikan, Mesopotamia*

UOT 94 (479.24)
https://doi.org/10.59849/2710-0820.2024.1.120

Şahlar Şərifov
AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi, dosent,
shahlarsharifov@gmail.com,
Azərbaycan

ERKƏN XİLAFƏT DÖVRÜNDƏ YAŞAMIŞ AZƏRBAYCANLI ƏDİBLƏR (VII-VIII ƏSRLƏR)

Açar sözlər: *əl-Azərbaycani, Musa Şəhəvat, İsmayıl ibn Yəsar Nisai, Əbül-Abbas Əma, Yəhya bin Malik əl-Marağayi, Əbul-Həsən Əli əl-Varsani, Hüseyn ibn İbrahim Dərbəndi.*

VII əsrin əvvəllərində İslam dininin meydana çıxmasından sonra qəbilələr şəklində yaşayıb bir-biri ilə ədavətdə olan ərəblər birləşərək qüdrətli bir dövlət yaratdılar. Qonşu dövlətlərin iqtisadi, siyasi və hərbi zəifliyindən istifadə edən ərəblər, qısa müddət ərzində Asiya və Afrikada Bizans imperiyasının tərkibinə daxil olan bir çox əraziləri işğal etdilər. Sasani dövlətinin varlığına son qoyduqdan sonra Cənubi Qafqazı və Orta Asiyanı da tutaraq böyük bir imperiya yaratdılar.

Ərəb Xilafətinə tabe edilən ərazilərdə yeni din olan İslamla birlikdə ərəb dili də dinin rəsmi dili kimi təbliğ olunurdu. Mədrəsələrdə, dövlət idarələrində, dini ayinlərin icrasında ərəb dilinin rəsmi dil kimi işlədilməsi İslam dininin yayıldığı ölkələrin, o cümlədən Azərbaycanın siyasi, ictimai və mədəni həyatında birinci dərəcəli mövqe tuturdu. Ərəb dilinin Azərbaycanda hakim mövqe tutmasından əvvəl ərəblər tərəfindən əsir alınmış bir sıra azərbaycanlı şairlər öz qələmlərini ərəb dilində sınayaraq, ərəbləri heyrətə salan kamil sənət nümunələri yaratmışlar.

Erkən xilafət dövründə yaşamış əslən Azərbaycandan olan şairlərdən söhbət açarkən Musa Şəhəvat, İsmayıl ibn Yəsar Nisai, Əbül-Abbas Əma, Yəhya bin Malik əl-Marağayi, Əbul-Həsən Əli əl-Varsani və Hüseyn ibn İbrahim Dərbəndinin adlarını qeyd etmək lazımdır.

Orta əsrlərdə ərəb dilində yazıb-yaratmış azərbaycanlıların həyat və yaradıcılığını öyrənmək üçün ərəbdilli mənbələrə müraciət etmək lazımdır. Çünki orta əsr ərəbdilli mənbələrdə Azərbaycan haqqında geniş və zəngin məlumatlar verilməkdədir. Orta əsr ədəbiyyatımızın əsas məlumat mənbəyi ərəb dilində yazılmış məcmuələr, təzkirələr, tarixi, coğrafi, etnoqrafiq əsərlərdir. Erkən xilafət dövründə yazılan bu əsərlər, klassik ərəb ədəbiyyatının incilərini qoruyub saxlamaqla yanaşı, o dövrdə yazıb-yaratmış azərbaycanlı ədiblərin də yazmış olduğu əsərlərin bir hissəsinin məhv olmasının qarşısını almışdır.

Erkən orta əsrin ərəbdilli müəlliflərindən olan Əbu Məhəmməd Abdullah ibn Müslim ibn Quteybənin ədəbiyyata, dilçiliyə, tarixə dair yazdığı əsərlər qiymətli bir mənbə kimi istər Şərqdə, istərsə də Qərbdə həmişə öz dəyərini qorumuşdur. İbn Quteybə "Uyun əl-əxbar" ("Xəbərlərin mənbəyi") adlı əsərində əslən Azərbaycandan olan Musa Şəhəvata müraciət edərək onun şeirlərindən də iki beyt qeyd edir [14, III, s.17]. Məşhur tarixçi Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Cərir ət-Təbəri "Tarix ər-rusul vəlmuluk" ("Peyğəmbərlərin və hökmdarların tarixi") adlı əsərində Əməvi xəlifəsi Süleyman ibn Əbdülməlikdən (715-717) danışarkən Musa Şəhəvatın da bu iki beytini qeyd etmişdir [17, s.13; 27, VI, s.547].

Orta əsr ərəbdilli müəlliflərdən olan Əbul-Fərəc əl-İsfəhani (897-967) "əl-Əğani" ("Nəğmələr") əsərində yüzlərlə şair haqqında məlumat verir. Qeyd olunan əsərdə üç Azərbaycan şairinin yaradıcılığı da əks olunmuşdur. Əbul-Fərəcin İsmayıl ibn Yəsar (7, IV, s.285-299), Musa Şəhəvat [6, III, s.243-254] və Əbul-Abbas əl-Əma [8, XVI, 204-210] haqqında verdiyi məlumatlar dolğunluğu ilə diqqəti cəlb edir. Əbul-Fərəcin əsərində, İsmayıl ibn Yəsar, Musa Şəhavat, Əbul-Abbas əl-Əma haqqında digər

mənbələrdən fərqli olaraq geniş məlumat verilir. Ümumiyyətlə "əl-Əğani" VII-VIII əsrlər ərəbdilli Azərbaycan poeziyasını təqdim etmək baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Əbul-Fərəclə eyni dövrdə yaşayan Əbu Ubeydullah Məhəmməd ibn İmran ibn Musa əl-Mərzubani (890-988) də "Mucəm əş-şüəra" ("Şairlərin cəmi") əsərində İsmayıl ibn Yəsar və Musa Şəhavat haqqında məlumat vermişdir. İsmayıl ibn Yəsar haqqında məlumat verən müəllif şairin atası və oğulları haqqında da danışmış və hətta İsmayılın oğluna isnad verilən şeirindən üç beyti misal gətirmişdir [17, s.14; 18, s.337-338].

Əbu Mənsur əs-Səalibinin (961-1037) "Yətimət əd-dəhr fi şüəra əhl əl-əsr" ("Dövrün şairləri haqqında dövranın yeganəsi") adlı kitabı, adından da göründüyü kimi, alimin öz dövründə yaşamış şəxsiyyətləri əhatə edir. Əs-Səalibi adı çəkilən əsərində yalnız iki Azərbaycan şairi haqqında məlumat vermişdir [21, III, s.216-221, 228]. Çox təəssüf ki, Əs-Səalibi digər şəxsiyyətlərdən danışarkən onların həyatına geniş yer verdiyi halda, Azərbaycan şairlərinin həyatından danışmamış, yalnız şeirlərindən bəzi nümunələr verməklə kifayətlənmişdir.

Əbu Bəkr Əhməd ibn Əli əl-Xətib əl-Bağdadinin (1002-1071) on dörd cildlik "Tarixi Bağdad və mədinət əs-səlam" ("Bağdadın, yaxud sülh şəhərinin tarixi") əsəri XI əsrin birinci yarısına qədər yetişmiş Azərbaycan alimlərindən məlumat verən çox qiymətli məxəzlərdən biridir. Xətib Bağdadi bəhs etdiyi Azərbaycan alimlərinin bir hissəsinin müasiri olmuş, Bağdadda onlarla görüşmüşdür [11, s.243-245].

Azərbaycan mədəniyyətinin Xilafət dövründə keçdiyi inkişaf yolu Əbu Səid əs-Səmaninin (1114-1166) "Kitab əl-Ənsab" ("Nəsəblər kitabı") əsərində geniş şərh olunmuşdur. Adı çəkilən əsərdə yüzə qədər Azərbaycan alimi haqqında məlumat verilmişdir. Burada Urmiya [22, I, s.115], Təbriz [22, I s.446], Tiflis [22, I, s.471], Ərdəbil [22, I, s.107], Marağa [24, V, s.245], Bakı [22, I, s.267], Mərənd [24, V, s.261], Beyləqan [22, I, s.435], Nəşavə (Naxçıvan) [24, V, s.490], Bərdic [22, I, s.314], Bərdə [22, I, s.316], Bərzənd [22, I, s.319], Muğan [24, V, s.409], Nəriz [24, V, s.480], Şirvan [23, III, s.423] və s. Azərbaycan şəhərlərindən olan şəxsiyyətlər haqqında məlumat verilməkdədir.

İbn əl-Cövzinin "əl-Müntəzəm fi tarix əlmuluk vəl-uməm" ("Hökmdarların və millətlərin sistematik tarixi") əsərinin IX cildində Xətib Təbrizi haqqında verdiyi məlumatın böyük elmi əhəmiyyəti vardır [12, IX, s.161-163].

Əbul-Fidanın "Kitab əl-muxtəsər fi əxbar əl-bəşər" ("Bəşəriyyətin tarixi barəsində müxtəsər kitab") adlı əsərində hicri 587-ci ilin hadisələrindən danışılarkən azərbaycanlı şair Şihabəddin Suhrəvərdiyə də geniş yer ayrılmışdır [9, III, s.81-82].

İbn Xordadbehin (820-912) "Kitab əl-Məsalik vəl-məmalik" ("Yollar və ölkələrin kitabı") adlı əsərində Azərbaycan şəhərlərinin bölgüsü haqqında verilən məlumatdan aydın olur ki, o, bir çox ərəb səyyah və tarixçilərindən fərqli olaraq, Azərbaycanın yalnız cənubunu deyil, Arranı da vahid bir Azərbaycan kimi qəbul edir. Lakin o, Şirvan zonasını Azərbaycandan ayırmış, onu ayrıca inzibati bir rayon kimi təsvir etmişdir [16, s.119].

Əbul-Qasim ibn Havqəl ən-Nəsibi (X əsr) "Kitab surət əl-ard" ("Yer kürəsinin bölgüsü kitabı") adlı əsərində Azərbaycan şəhərlərinin adlarını çəkməklə kifayətlənməmiş, onların təbii şəraitinə, iqtisadiyyatına və elmi mühitini də geniş yer ayırmışdır. İbn Havqəlin bölgüsünə görə Ərdəbil, Marağa, Təbriz, Səlmas, Urmiya, Uşnə, Miyanəc, Xunəc, Dəxirqan, Xoy, Mərənd, Bərzənd, Varsan, Muğan, Beyləqan, Cəbirvan, Bərzəə, Dərbənd, Tiflis, Bərdic, Şamaxı, Şirvan, Laycan, Şabran, Qəbələ, Gəncə, Şəmkir və s. şəhərlər o vaxt Azərbaycanın və Arranın tərkibində olmuşdur [13, s.331-355].

VII-VIII əsrlərdə ərəbcə yazmış İsmayıl ibn Yəsar, Musa Şəhavat, Əbul-Abbas əl-Əma, Yəhya bin Malik əl-Marağayi, Əbul-Həsən Əli əl-Varsani və Hüseyn ibn İbrahim Dərbəndi kimi azərbaycanlı ədiblərin yaradıcılığı bir-birindən kəskin surətdə fərqləndiyi kimi, bütün o dövr Azərbaycan şairləri içərisində də xüsusi yer tuturlar.

Musa Şəhavat: Musa Şəhavat haqqında orta əsr ərəb mənbələrində məlumat verilməsinə baxmayaraq, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixindən bəhs edən əsərlərdə onun yalnız adı qeyd olunmuşdur [2, I, s.44]. Onun atasının adı barəsində müxtəlif fikirlər mövcud olsa da, azərbaycanlı alim Malik Mahmudova görə Bəşşar olmuşdur [17, s.38]. Lakin Əbul Fərəc əl-İsfəha-

ninin "əl-Əğani" kitabının Beyrut nəşrini təhqiq edən İhsan Abbasa, İbrahim Səafinə və Bəkr Abbasa görə Musa Şəhavatın atası Yəsar, künyəsi isə Əba Məhəmməd olaraq qeyd olunmuşdur [6, III, s.243]. Azərbaycandan olsa da Mədinə şəhərində yaşamış, qənd və şirniyyat gətirdiyi üçün Şəhavat ləqəbi ilə tanınmışdır [6, III, s.243]. İbn Quteybə də "Kitab əş-şeir" əsərində Musa Şəhəvatın Azərbaycandan olduğunu bildirir [15, s.577].

Əbul Fərəc əl-İsfəhaniyə görə Musa ibn Yəsar Qureyş qəbiləsinin məvalisi olmuşdur. Lakin onun Qureyş qəbiləsinə mənsub Bəni Səhm, Bəni Teym ibn Murra və Bəni Ədiyy ibn Kəb qolunun hər hansı birinin məvalisi olması haqqında fərqli fikirlər mövcuddur [6, III, s.243].

Əbul Fərəc əl-İsfəhaninin qeydlərindən aydın olur ki, şair Musa Şəhavat Mədinənin qazisi Əbu Bəkr ibn Əbdürrəhmanı həcv etmişdir. Əbu Bəkr ibn Əbdürrəhman əməvi xəlifəsi Hişam ibn Əbdülməlikin zamanında Mədinə valisi Xalid ibn Əbdülməlik (732-736) tərəfindən qazilik vəzifəsinə təyin olunmuşdur [6, III, s.248]. Musa Şəhavatın həcvində belə deyilir:

فقدتك من قاض و من متأمر
أذى الناس لا تحشرهم ثم تحشر

وجدتك فهًا في القضاء مخلطا
فدع عنك يا سيد به ذات رجة

Tərcüməsi:
Hökm etməkdə bacarıqsız, çaşbaş gördüm səni,
Bir qazi, bir əmir kimi itirdim səni,
Xalqın əziyyəti ilə dolan, qurduğun hakimiyyətdən əl çək.
Hər dəfə məşhər ayağına çəkmə onları
[6, III, s.248].

Əbu Bəkrdən sonra şəhərin qazisi seçilən Səid ibn Süleyman ibn Zeyd ibn Sabit əl-Ənsarini isə Musa Şəhavat öz şeirlərində mədh etmişdir [6, III, s.248]. Səid ibn Süleymanı mədh edən Musa Şəhavat belə demişdir:

من القضاة وعدل غير مغموز
أمضى على الحكم من سيف ابن جرموز

من سره الحكم صرفا لا مزاج له
فليأت دار بنى زيد فإن بها

Tərcüməsi:
Kim tam və qarışıqsız bir hökm dilərsə,
Qazi və yardımçılarından eyibsiz qəzavat istərsə,
Qoy Zeydin oğullarının evinə gəlsin.
Belə ki, orada ədalət İbn Cərmuzun qılıncından daha itidir [6, III, s.248].

Əməvi xəlifəsi Hişam ibn Əbdülməlik VIII əsrin ilk yarısında yəni 724-743-cü illərdə hakimiyyətdə olmuşdur. Buna əsasən demək olar ki, şair Musa Şəhavat həmin dövrdə sağ imiş və bədii yaradıcılığını davam etdirirmiş.

Əməvi xəlifəsi Süleyman ibn Əbdülməlikin dövründə şöhrəti daha da artan Musa Şəhavat, tez-tez xəlifənin sarayına gedib şeirlərini onun üçün oxuyarmış. Musa Şəhavatın ən məşhur şeiri onun əmir Səid ibn Xalid ibn Abdullah ibn Xalid ibn Əsid haqqında yazdığı mədhdir.

Musa Şəhavatın həcvindən qəzəblənən Səid ibn Xalid əl-Osmani xəlifə Süleyman ibn Əbdülməlikə şikayət edir. Xəlifə Süleymanın yanına gələn Musa Şəhavat ona şeirinin mənasını belə izah edir: "Onların adları və atalarının adları eyni olduğundan şeirimin düzgün başa düşülməyəcəyindən qorxaraq onları analarına görə fərqləndirdim. Əmisi oğlunu mədh etməyim isə Səid əl-Osmanini qəzəbləndirmişdir". Musa Şəhavatın cavabından heyrətlənən xəlifə Süleyman ona belə demişdir: "And olsun ki, sən onu həcv etmisən və mənə gizli olan nədir, sənin üçün bir dəlil tapa bilmirəm". Sonra şairi azad etmişdir [6, III, s.243-246].

Ədalətsiz qazi və valilərə qarşı amansız düşmən olan Musa Şəhavat, dövrünün bir sıra aktual problemlərini yazdığı şeirlərində də əks etdirmişdir. Məhz buna görə də fürsət əldə edən qazilər dərhal şairdən intiqam almağa çalışmışlar. Mədinənin hakimi Xalid ibn Əbdülməlik tərəfindən şəhərə qazi təyin edilən Əbu Bəkr ibn Əbdürrəhman, Musa Şəhavat haqqında əsassız hökm çıxardıqda şair onu kəskin satira atəşinə tutaraq, onun timsalında bütün hakimləri tənqid etmişdir [6, III, s.248].

Şairlərə və müğənnilərə qarşı mənfi münasibət bəsləyən Mədinə valisi Səd ibn İbrahim ibn Əbdürrəhman ibn Ouf da onlara təzyiq edirdi. Səd ibn İbrahimin qəddarlıq və rəhimsizliyini nəzərə alan Musa Şəhavat, onu da öz şeirlərində tənqid etmişdir [6, III, s.248-249]. Eyni zamanda ədalətin, haqqın böyük gücünə inanan

şair, zülmkar şairlərə lənət yağdırdığı kimi, insaflı qaziləri də mədh etməkdən çəkinməmişdir [6, III, s.248].

İsmayıl ibn Yəsar: Mənbələrdə İsmayıl ibn Yəsar haqqında məlumatlara diqqət yetirdikdə onun əsasən Qureyş tayfasının Teym qoluna aid olan Ali Zübeyr sülaləsinə mənsub şəxsiyyətlərə müraciətlə şeirlər yazdığı görünür.

İsmayıl ibn Yəsar ən-Nisai Qureyş qəbiləsinin bir qolu Bəni Teym ibn Mürrət tayfasının məvalisi olmuşdur. Ali Zübeyrin tərəfdarlarından biridir. Xilafət Əməvi xəlifəsi Əbdülməlik ibn Mərvana çatdıqda, Urvə ibn Zübeyrlə birlikdə xəlifənin sarayına gedən İsmayıl ibn Yəsar ona və ondan sonrakı xəlifələrə mədhlər yazmışdır. Uzun ömür yaşayan şair digər əməvi xəlifələrini və Abbasi xilafətininin əvvəllərini də görmüşdür [7, IV, s.285]. Bu qeydlərdən İsmayıl ibn Yəsarın artıq 685-ci ildə məşhur bir şair olduğu anlaşılır.

İsmayıl ibn Yəsarın mənşəyi və milli mənsubiyyəti barəsində mənbələrdə ziddiyyətli fikirlər mövcuddur. Əl-Mərzubani İsmayıl ibn Yəsarın kufəli bir əsirin oğlu olduğunu qeyd edir [17, s.50; 18, s.406]. Əl-Mərzubanidən (890-988) və əl-İsfəhanidən (897-966) təxminən 70 il əvvəl Kufədə anadan olmuş İbn Quteybə isə (828-889) İsmayıl ibn Yəsarın əslən Azərbaycandan olduğunu söyləyir [15, s.577]. Hətta İbn Quteybə eyni adlı əsərində Azərbaycan haqqında belə bir önəmli cümlə də qeyd etmişdir: "Mədinədə məvalilərdən elə bir şair yoxdur ki, o, əslən Azərbaycandan olmasın" [1, s.247]. Xilafət dövrünün tədqiqatçılarından olan R.Ə.Ağayev də "Ərəb xilafəti dövründə Azərbaycanın əhalisi" adlı monoqrafiyasında azərbaycanlı ziyalıların adı keçən bir çox ərəbdilli müəlliflərin adlarını qeyd edir [1, s.247]. Tarixçi N.A.Əliyeva da "Azərbaycanda İslam mədəniyyəti (VII-XIII)" adlı monoqrafiyasında azərbaycanlı ədiblərdən olan Musa Şəhavat, Əbul-Abbas əl-Əma, İsmayıl ibn Yəsar haqqında ətraflı məlumat verir [10, s.32, 291, 391**]**. Ömər Fərrux da əcəmlərdən olan İsmayıl ibn Yəsarın əslən Azərbaycandan olduğunu və Mədinədə doğulub, boya-başa çatdığını yazır [20, I, s.643]. Ömər Fərrux eyni adlı əsərində İsmayılın atası Yəsarın, qardaşı Musanın, oğlu Məhəmmədin və nəvəsi Ubeydullah ibn Məhəmmədin də şair olduğunu bildirir [20, I, s.643]. Əvvəlcə Əməvi xəlifəsi Vəlid ibn Əbdülməlikin, sonra isə Rüsafədə xəlifə Hişam ibn Əbdülməlikin hüzurunda olan İsmayıl ibn Yəsar xəlifəni mədh etmişdir [20, I, s.643].

İsmayıl ibn Yəsarın doğum tarixi haqqında mənbələrdə məlumat verilməsə də, Ömər Fərux, İbn Quteybə və əl-Mərzubani onun Mədinə şəhərində doğulduğunu qeyd etmişlər [20, I, s.643; 15, s.577; 18, s.406]. İsmayılın atası qadınlar üçün bəzək şeyləri satdığına görə ona İsmayıl ibn Yəsar ən-Nisai künyəsi verilmişdir [20, I, s.643; 7, IV, s.285]. Əl-Mərzubani İsmayılın qardaşlarından Süleyman və Məhəmmədin adını çəkir [18, s.406]. Əbul-Fərəc isə şairin birinci qardaşının adının İbrahim, ikincinin isə Məhəmməd olduğunu yazır [7, IV, s.288]. Ömər Fərrux isə Musa olduğunu qeyd edir [20, I, s.643]. İsmayılın oğluna gəldikdə isə "Əğani"də İbrahim, "Mucəm əş-şüəra" və "Tarixul-ədəb" də isə Məhəmməd olaraq qeyd olunur [7, IV, s.297; 18, s.406; 20, I, s.643].

İsmayıl ibn Yəsar Əməvilərin sonuncu xəlifəsi II Mərvani Himarın (744-749) hakimiyyətinin sonlarında vəfat etmişdir [7, IV, s.292]. Ömər Furrux isə İsmayıl ibn Yəsarın hicrətin 110-cu ilində (m.728) vəfat etdiyini yazır [20, I, s.643]. Bu da Əməvi xəlifəsi Hişam ibn Əbdülməlikin (724-743) xilafət dövrünə düşür.

Yaradıcılıq istiqaməti siyasi fəaliyyəti ilə bağlı olan İsmayıl ibn Yəsar, ərəb hegomonluğuna qarşı çıxaraq, qələmini əsarət altına alınmış xalqların mənlik heysiyyətinin qorunmasına sərf etmişdir.

Onun bizə gəlib çatan mərsiyyələrindən biri yaxın dostu Urvə ibn Zübeyrin oğlu Məhəmmədə həsr edilmişdir [7, IV, s.292].

Tarixdən məlumdur ki, xəlifə Yezidin (680-683) dövründən qiyam qaldıran Abdullah ibn Zübeyr Məkkədə hakimiyyəti ələ keçirmişdir. Əməvi xəlifəsi təyin edilən Əbdülməlik ibn Mərvan (685-705) Abdullah ibn Zübeyri məğlub etdikdən sonra onun tərəfdarlarını da cəzalandırmağa başlayır. Zübeyrilər tərəfində vuruşan İsmayıl ibn Yəsarı da cəza gözləyirdi. Xəlifənin ona qarşı olan qəzəbini aradan qaldırmaq istəyən İsmayıl ibn Yəsar bir mədhiyyə yazaraq xilafət sarayına daxil olur. Onun yazdığı mədhiyyəni dinlədikcə xəlifə yumşalır, sonda isə ona xələt verilməsini əmr edir [7, IV, s.293-294].

İsmayıl ibn Yəsarın ikinci mədhiyyəsi xəlifə II Vəlid ibn Yezidin (743-744) qardaşı Ğəmrə həsr edilmişdir. Mədhiyyə xəlifənin qardaşı üçün yazılsa da, şair ondan öz dostu kimi söhbət açır [7, IV, s.295].

Musa Şəhavata nisbətən daha mürəkkəb və zəngin bir yaradıcılıq yolu keçən İsmayıl ibn Yəsar, siyasi şeirləri ilə əsarət altına alınmış xalqların oyanmasında, öz azadlığı uğrunda mübarizəyə qalxmasında böyük rol oynamışdır.

Əbul-Abbas əl-Əma: Əbul-Fərac əl-İsfəhaniyə görə, Əbul-Abbas əl-Əma Bəni Leys qəbiləsinin, bir rəvayətə görə isə Cəzimə ibn Əli ibn əd-Deyl ibn Bəkr Əbd Mənat qəbiləsinin məvalisi olmuşdur. Əbul-Fərəc əl-İsfəhani Əli əl-Mədaini və Məhəmməd əl-Vaqidiyə istinad edərək ikinci rəvayətin düzgün olduğunu qeyd edir [8, XVI, s.204].

Saib ibn Fərrux Əbul-Abbas əl-Əmanın nə vaxt və harada anadan olma tarixi dəqiq məlum deyil. İbn Quteybə Əbul-Yəqzana əsaslanaraq Əbul-Abbası Mədinə şairləri sırasına daxil edir [15, s.577-578]. Əbul Fərəc isə Əbul-Abbasın ömrünün əsas hissəsinin Məkkədə keçməsini nəzərə alaraq onu Məkkə şairləri sırasına daxil etmişdir [8, XVI, s.207]. Ömər Fərrux Əbul-Abbasın Mədinədə anadan olduğunu göstərməklə yanaşı, onu Məkkə şairləri sırasına daxil etmişdir [17, s.65; 20, I, s.735].

İbn Quteybə, Zəbihullah Səfa, Əhməd Əmin, Ömər Fərrux və Azərbaycan alimi Məhəmmədəli Tərbiyət Əbul-Abbasın nəslinin Azərbaydan gəldiyini etiraf edir [17, s.65; 15, s.577-578; 20, I, s.735].

Abdullah ibn Zübeyr Hicazı tutduqdan sonra əməvilərin tərəfdarı olan Əbul-Abbası Məkkədən Taifə sürgün etmişdir [8, XVI, s.208; 20, I, s.735]. Əbul-Cəfər əl-İsfəhaninin məlumatına görə Əbul-Abbas xəlifə Mənsurun xilafəti dövründə vəfat etmişdir [8, XVI, s.205].

Bəni-Umeyyənin tərəfdarı olan Əbul-Abbas Ali-Zübeyrə nifrət etsə də, bu ailənin nümayəndəsi olan Musab ibn Zübeyrə nifrət etməmişdir. Bunun səbəbi isə Musabın ona yaxşı münasibət bəsləməsi olmuşdur. Hətta hicrətin 72-ci ilində (m.691) Musab öldükdə Əbul-Abbas onu yad etmişdir (20, I, s.735).

Qeyd etdiyimiz kimi İsmayıl ibn Yəsar və Musa Şəhavat Əməvi siyasətinə qarşı çıxaraq, din xadimlərini və qaziləri tənqid edirdilər. Elmi fəaliyyətinə görə Musa Şəhavat və İsmayıl ibn Yəsardan fərqlənən Əbul-Abbas əl-Əma isə, Əməvi xəlifələrinin düşmənlərinə qarşı mübarizə aparırdı.

Əməvilər tərəfindən böyük ehtiram görən Əbul-Abbas, Bəni-Umeyyənin tanınmış, təəssübkeş, bütün varlığı ilə əməvilərə bağlı olan şairlərindən biri olmuşdur. Məkkədə yaşayan şairə, əməvi xəlifələri pul və hədiyyələr göndərərək yardım edirdilər [8, XVI, s.207; 20, I, s.735].

Məkkədə həcc ziyarətində olan xəlifə Əbdülməlik ibn Mərvan camaatla oturmuşdu. Əbul-Abbas əl-Əmanın içəri daxil olduğunu görən xəlifə Əbdülməlik belə əmr etdi: "Burada olan hər bir Bəni-Umeyyə üzvündən, onların tərəfdarlarından və məvalilərindən, habelə burada oturan əyanlardan və tərəfdarlarından xahiş edirəm ki, Əbul-Abbasa xələt versinlər". Ona verilən xələtlərin çoxluğundan şair görünməz oldu. Sonda xəlifə ona yüz min dirhəm pulda verdi" [8, XVI, s.207-208].

Abbasi xəlifəsi Mənsur Dəvaniqi Əbul-Abbasdan sonuncu əməvi xəlifəsi II Mərvani Himarın ona nə qədər bəxşiş verdiyini soruşduqda şair qürurla demişdir: "O qədər pul verdi ki, ondan sonra heç kimə ağız açmayım" [8, XVI, s.205].

Abbasi xəlifəsi Mənsur Dəvaniqini (754-775) də görən Əbul-Abbas, hicrətin 140-cı ilində (m.757) vəfat etmişdir [20, I, s.736].

İstər yaradıcılığı, istərsə də şəxsi həyatı ilə maraqlı şəxsiyyətlərdən biri olan Əbul-Abbas əl-Əma, İsmayıl ibn Yəsar və Musa Şəhavat ilə birlikdə ərəbdilli poeziyanı zənginləşdirdiyi kimi, ictimai və siyasi həyata da fəal müdaxilə edərək dövrünün nüfuzlu şairləri arasında öz yerini tutmuşdur.

Yəhya bin Malik əl-Marağayi: Azərbaycanın məşhur orta əsr alimlərindən biri də Yəhya bin Malik əl-Marağayidir. Əbu Əyyub Yəhya bin Malik əl-Marağayi hicri I əsrdə (miladi VII) yaşamış ən görkəmli və hələlik təsbit olunmuş ilk Azərbaycan hədisşünas alimidir. Orta əsrin məşhur alimlərindən olan Cəmaləddin əl-Mizzi "Təhzibul-kamal" adlı əsərində onun Səmurə bin Cündəb və Abdullah bin Abbas kimi məşhur səhabələrdən hədis rəvayət etdiyini qeyd etməklə yanaşı, Sabit əl-Bənnai, Qətadə bin Diamə kimi şəxslərin isə Yəhya ibn Malik

əl-Marağayidən hədis rəvayət etdiklərini yazır. Ən-Nəsai təxəllüsü ilə tanınan Əbu Əbdurahman Əhməd ibn Şueyb, onun hədis elmində etibarlı adam olduğunu bildirir. Yəhya ibn Malik əl-Marağayiyə bəzən, Həbib ibn Malik əl-Əzdi də deyirdilər.

Azərbaycanlı alim, Əməvi valilərindən olan Həccac ibn Yusif əs-Səqəfinin (694-714) valiliyi dövründə vəfat etmişdir. Əksər hədisşünas alimlər ondan hədis nəql etsələr də, ət-Tirmizi hədis nəql etməmişdir [5, XXXI, s.511; 25, s.60-70].

Əllamə Cəmaləddin əl-Hümeyri "ən-Nəsibə" əsərində Yəhya ibn Malik əl-Marağayinin Azərbaycana məxsus məntəqələrdən olan Marağadan olduğunu bildirir [4, I, s.586].

Əbul-Həsən Əli ibn Sirri Səqr ibn Həmmad əl-Varsani: Bir müddət Qəzvində təhsil alan Əbul-Həsən Əli Varsani, burada Əbu Hatim əs-Sicistani, Əbu Əli ət-Tusi kimi alimlərdən hədis dinləmişdi. Əbul-Həsən Əli Varsanidən isə İbn Bilal və İbn Bərkan kimi tanınmış mühəddislər hədis dinləmişlər [26, V, s.371]. Həyatı haqqında geniş məlumat olmayan alimin VIII-X əsrlərdə yaşadığı ehtimal olunur.

Ərəbdilli müəlliflərdən olan əl-Bəlazuri "Fütuhul-buldan" əsərində "əl-Varsani" nisbəli bir şəxsin xəlifə Əbu Cəfər Məsur Dəvaniqinin (754-775) qızı Ummi Cəfər Zübeydənin məvalisi olduğunu qeyd etmişdir. Əsərin naşiri Abdullah Ənis ət-Təbba "əl-Varsani" nisbəli bu şəxsin Əbul-Həsən Əli ibn Sirri olduğunu qeyd etmişdir [3, s.461; 19, s.358].

Hüseyn ibn İbrahim Dərbəndi: Erkən xilafət dövründə yaşamış (təxminə VII-IX əsrlərdə yaşadığı ehtimal olunur) azərbaycanlı alimlərdən biri də Hüseyn ibn İbrahim əl-Dərbəndidir. Onun təbəi-tabiundan (Həzrət Peyğəmbəri görməyib, onun səhabələrindən hər hansı biri ilə görüşən şəxs - Ş.Ş.) olması ehtimal olunur. Peyğəmbərin (s) səhabələrindən olan Ənəs ibn Maliklə görüşüb ondan hədis dinləyən Hafiz Əbu Ubeydə Hümeyd ət-Təvildən hədis dinləyən Hüseyn ibn İbrahim, Dərbənddə hədis elminin tədrisi ilə məşğul olmuşdur. İsa ibn Məhəmməd əl-Bağdadi ondan hədis dinləmişdir [22, I, s.164; 19, s.96].

Beləliklə, əldə etdiyimiz nəticə əsasında tam əminliklə deyə bilərik ki, VII-VIII əsrlərdə yaşayıb-yaratmış Musa Şəhavat, İsmayıl ibn Yəsar, Əbul-Abbas əl-Əma, Yəhya ibn Malik əl-Marağayi, Əbul-Həsən Əli ibn Sirri Səqr ibn Həmmad əl-Varsani və Hüseyn ibn İbrahim Dərbəndi kimi azərbaycanlı ədiblər ərəbdilli poeziyanın inkişafında yaxından iştirak etmişlər. Onların yaradıcılığı sübut edir ki, Azərbaycan xalqının həmin dövrdəki bədii təfəkkürü digər müsəlman xalqlarının mədəni səviyyəsindən heç də geri qalmamışdır.

Sonrakı dövrlərdə də əslən Azərbaycandan olan tarixçilər, coğrafiyaçılar, müfəssirlər, mühəddislər, mütəkəllimlər, filosoflar və ədiblər bir çox şəhərlərə səfər edərək həm öz elmlərini inkişaf etdirmişlər, həm də islami elmlərin tədrisində yaxından iştirak etmişlər.

Ədəbiyyat

1. Ağayev R.Ə. Ərəb xilafəti dövründə Azərbaycanın əhalisi. "Turxan" NPB, Bakı: 2017, 344 s.
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Azərbaycan EA nəşriyyatı, Bakı-1961, 561 s.
3. Bəlazuri. Əhməd ibn Yəhya. Fütuhul-buldan. Dərul-kutubul-ilmiyyə, Beyrut: 1987, 777 s.
4. Cəmaləddin əl-Humeyri. Ən-Nəsibə. Beyrut: 1979, 650 s.
5. Cəmaləddin əl-Mizzi. Təhzibul-kamal. Beyrut: 1893, 527 s.
6. Əbul-Fərəc əl-İsfəhani. Kitab əl-Əğani. Dərus-sadr, Beyrut-2008, III, 254 s.
7. Əbul-Fərəc əl-İsfəhani. Kitab əl-Əğani. Dərus-sadr, Beyrut-2008, IV, 299 s.
8. Əbul-Fərəc əl-İsfəhani. Kitab əl-Əğani. Dərus-sadr, Beyrut-2008, XVI, 286 s.
9. Əbul-Fida. İmadəddin İsmail ibn Məhəmməd. Kitab əl-muxtəsər fi əxbar əl-bəşər. Mətbəatil-Hüseyniyyə, Misir: 1325, 219 s.
10. Əliyeva N.A. Azərbaycanda İslam mədəniyyəti (VII-XIII), Elm və təhsil, Bakı: 2017, 488 s.
11. Xətib Bağdadi. Əbu Bəkr Əhməd ibn Əli ibn Sabit. Tarixi Bağdad və mədinət əssəlam. Dərul-ğarbil-ilmiyyə, Beyrut: 1988, 572 s.
12. İbn Cauzi. Əbdürrəhman ibn Əli. əl-Müntəzəm fi tarix əl-muluk vəl-uməm. Heydərabad: 1359, 453 s.

13. İbn Havqəl. Əbul-Qasim Nasibi. Kitab surət əl-ard, Mətbəəti Bəril, Leyden: 1928, 572 s.
14. İbn Quteybə. Əbi Məhəmməd Abdullah ibn Müslim. Uyunul-əxbar, Dərul-məarif, Qahirə: 1938, III, 468 s.
15. İbn Quteybə. Əbi Məhəmməd Abdullah ibn Müslim. Kitab əş-şer vəş-şüəra. I-II cildlər. Dərul-məarif, Qahirə: 1958, 1040 s.
16. İbn Xordadbeh. Əbul-Qasim Ubeydullah ibn Abdullah. Kitab əl-Məsalik vəl-məmalik. Mətbəəti-bəril, Leyden: 1889, 352 s.
17. Mahmudov M.R. Ərəbcə yazmış azərbaycanlı şair və ədiblər (VII-XII əsrlər). Şərq-Qərb, Bakı: 2006, 192 s.
18. Mərzubani. Məhəmməd ibn İmran ibn Musa. Mucəm əş-şüəra. Dərus-sadr, Beyrut: 2005, 655 s.
19. Nəsirov E. Orta əsrlərdə yaşamış azərbaycanlı alimlər. Nurlar, Bakı: 2011. 416 s.
20. Ömər Fərrux. Tarix əl-ədəb əl-ərəbi. Dərul-elm, Beyrut: 1981, I, 774 s.
21. Səalibi Əbu Mənsur. Yətimətud-dəhr fiş-şüəra əhl əl-əsr. Dərul-kutub, Dəməşq: 1983, III, 465 s.
22. Səmani. Əbu Səd Əbdülkərim ibn Məhəmməd. Əl-Ənsab. Dərul-canan. Beyrut: 1988, I, 520 s.
23. Səmani. Əbu Səd Əbdülkərim ibn Məhəmməd. Əl-Ənsab. Dərul-canan, Beyrut: 1988, III, 578 s.
24. Səmani. Əbu Səd Əbdülkərim ibn Məhəmməd. Əl-Ənsab. Dərul-canan, Beyrut: 1988, V, 714 s.
25. Şərifov Ş.Ş. Erkən Xilafət dövründə yaşamış azərbaycanlı alimlər (VII-X əsrlər) / ADPU Tarix, İnsan və Cəmiyyət jurnalı, Bakı: 2019, № 2 (25), s. 60-70.
26. Təbəri. Məhəmməd ibn Cərir. Tarixi-Təbəri. Qahirə-1964, V, 654 s.
27. Təbəri. Məhəmməd ibn Cərir. Tarixi-Təbəri. Qahirə-1964, VI, 636 s.

Резюме

Шахлар Шарифов

Поэты Азербайджана, жившие в период раннего халифата (VII-VIII веки)

Говоря о поэтах родом из Азербайджана, живших в период существования раннего Халифата, необходимо упомянуть имена Мусы Шахавата, Исмаила ибн Ясара Нисая и Абул Аббаса Амана.

Для изучения жизни и творчества азербайджанцев, писавших и творивших на арабском языке, необходимо обратиться к арабоязычным источникам. Так как средневековые арабские источники предоставляют обширную и богатую информацию об Азербайджане. Основными источниками нашей средневековой литературы являются арабоязычные коллекции, аннотации, исторические, географические и этнографические произведения. Данные произведения, появившиеся в первые годы существования государства Аббасидов, спасли от опасности уничтожения часть стихов азербайджанских поэтов, так же, как и жемчужины классической арабской литературы.

Произведения таких азербайджанских поэтов, как Исмаил ибн Ясар, Муса Шахават и Абул-Аббас аль-Ама, которые писали на арабском языке в 7-8 веках, резко отличались друг от друга, и занимали особое место среди азербайджанских поэтов того времени.

Ключевые слова: *аль-Азербайджани, Муса Шахават, Исмаил ибн Ясар Нисаи, Абу-Аббас Ама, Яхья бин Малик аль-Марагайи, Абул-Хасан Али аль-Варсани, Хусейн ибн Ибрагим Дарбанди.*

Summary

Shahlar Sharifov

Poets of Azerbaijan who lived in the early Caliphate period (VII-VIII centuries)

Speaking of poets from Azerbaijan, who lived in the early Caliphate, it is worth mentioning the names of Musa Shahawat, Ismail ibn Yasar Nisai and Abul Abbas Aman.

It is necessary to turn to Arabic sources to study the life and creativity of the Azerbaijanis who wrote and created the Arabic language in the Middle Ages. Because medieval Arabic sources provide extensive and rich information about Azerbaijan. The main source of our medieval literature is Arabic-language collections, summaries, historical, geographical and ethnographic works. These works, which appeared in the early days of the Abbasid state, have saved the pearls of classical Arabic literature from the danger of destroying some of the poems of Azerbaijanis poets.

The works of Azerbaijanis poets such as Ismail ibn Yasar, Musa Shahawat and Abul-Abbas al-Ama, who wrote Arabic in the 7th and 8th centuries, have a special place among all Azerbaijanis poets at that time.

Keywords: *al-Azerbaijani, Musa Shahavat, Ismail ibn Yasar Nisai, Abu-Abbas Ama, Yahya bin Malik al-Maraghayi, Abul-Hasan Ali al-Varsani, Hussein ibn Ibrahim Darbandi.*

UOT 94
https://doi.org/10.59849/2710-0820.2024.1.128

Ülkər Əliyeva
Akademik Z.M. Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu.
t.ü.f.d, dosent
Azərbaycan
aliyevaulker8282@gmail.com

XXI ƏSRDƏ ÇİN-İRAN MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ ZİDDİYYƏTLƏR

Açar sözlər: *Çin-İran əməkdaşlığı, Çinin İran körfəzində siyasəti, Çabahar limanı, ŞƏT, Hərtərəfli strateji əməkdaşlıq haqqında saziş*

Giriş

Çin və İran arasında münasibətlər dərin köklərə və özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Bu münasibətlər tarixi təcrübəyə, mövcud beynəlxalq və regional vəziyyətə dair ortaq perspektivlərə, maraqların uzlaşmasına və eyni zamanda narazılıqlara əsaslanır. Son onilliklərdə Çin və İran arasında genişlənən əlaqələr Çinin Yaxın Şərq dövlətləri ilə inkişaf edən münasibətlərinin bir hissəsini təşkil edir. ABŞ-ın xarici siyasəti Çin və İran arasında münasibətlərin daha da dərinləşməsinə səbəb olmuşdur. Pekin İranı ABŞ-ın Yaxın Şərqdəki təsirinin azaldılmasında mümkün tərəfdaş kimi görür, İran rejimi isə Çinə ABŞ-a qarşı potensial müttəfiq kimi baxır. Bundan əlavə, Çinin artan enerji ehtiyacı onun neft və qazla zəngin olan İrana marağını artırmışdır. Çinlə münasibətlər İran rejimini beynəlxalq sanksiyaların təsirindən qorumuşdur. Onların tərəfdaşlığı qarşılıqlı faydalı olsa da, bu sahədə bir sıra ziddiyyətlər mövcuddur. Tədqiqat işində bu kontekstdə iki ölkə arasında münasibətlərdəki məhdudiyyətlərdən yaranan ziddiyyətlər araşdırılmış və bu məhdudiyyətlərin səbəbləri təhlil edilmişdir.

Ümumiyyətlə, İran cəmiyyətində Çinin İran siyasətinə fərqli yanaşmalar mövcuddur. İki ölkə arasında əlaqələrin səviyyəsindən narazı olanlar bu tərəfdaşlığın İranı Çindən tamamilə asılı ölkəyə çevirəcəyindən ehtiyat edirlər. Bu yanaşmaya görə, Çin İrandan fərqli olaraq, bu ölkəyə mühüm müttəfiq kimi yox, regionda mövqelərini gücləndirmək və iqtisadi maraqlarını təmin etmək üçün faydalı tərəfdaşlardan biri kimi baxır.

İranın əsas iqtisadi məqsədlərindən biri beynəlxalq investisiya kapitalı və qabaqcıl texnologiyalar əldə etməkdir. Bundan əlavə, İran Çinin xarici siyasi əlaqələrində onun maraqlarını da nəzərə almasını istəyir. Çinin İranla əməkdaşlığı əsasən ticarətə yönəlmişdir və o, hərtərəfli strateji əməkdaşlıq qurmağa hazır görünən İrandan fərqli olaraq, aralarında iqtisadi münasibətlərə siyasi-strateji əlaqələrə nisbətən daha çox önəm verir (10, s.16).

İranın Çinə böyük və artan həcmdə xam neft ixracı Çin-İran enerji əməkdaşlığının təməl daşını təşkil edir, lakin Çinin investisiyaları hazırda İranın investisiya ehtiyaclarına görə cüzidir (11, s.410). İki ölkə arasında iqtisadi əlaqələrin tədqiqi göstərir ki, Çin və ABŞ arasındakı rəqabətə baxmayaraq, Çin-İran münasibətlərinin səviyyəsi Çin-ABŞ münasibətləri ilə müqayisədə aşağıdır.

İranlı ekspertlər və analitiklərin Çinin fəaliyyətinə verdiyi qiymət, eləcə də rəsmilərin Çin-İran münasibətləri ilə bağlı fikirləri İranda Çinlə əlaqələrə münasibət və fikir ayrılıqlarının səbəbləri haqqında təsəvvür yaradır. İranın Çinlə əməkdaşlığında ziddiyyətli məqamlara nəzər salaq.

1) İranda cəmiyyətdə, ziyalılar arasında "Çinlə əməkdaşlığın yalnız Çinə faydalı olduğu yoxsa hər iki tərəf üçün əhəmiyyət daşıdığı" mövzusunda fikir ayrılıqları mövcuddur. Müxtəlif dövrlərdə İran hökumətlərinin siyasətini tənqid edən qüvvələr Çinlə əməkdaşlığın ölkəyə rəsmi bəyanatlarda səsləndiyi qədər faydalı olmadığını iddia edir və müxtəlif misallar göstərərək təsdiqləməyə çalışırlar. Bu cür tənqidi yanaşmalardan biri ondan ibarətdir ki, İranın ən

mühüm ticarət tərəfdaşı olan Çin ona "xəyanət edir" və çətin vəziyyətindən istifadə etməyə çalışır. Tehran Universitetinin Asiya Araşdırmalar Mərkəzinin direktoru Hamed Vəfai iddia edir ki, Çin bu siyasətini "rəqibə qarşı düşmənçilikdən uzaq" və ya "zorakılıqdan uzaq" diplomatiya prinsipi əsasında həyata keçirir. Onun fikrincə, Çin Rusiyanın Ukrayna və ABŞ ilə münasibətlərində gərginlikdən faydalanır. Bundan əlavə, o, ABŞ-ın Rusiyaya qarşı tətbiq etdiyi sanksiyalara görə Çinin Rusiya ilə bir neçə yüz milyardlıq müqavilə bağladığını vurğulayır. Ekspert hesab edir ki, İrana qarşı sanksiyalar da Çinə əhəmiyyətli maliyyə üstünlükləri qazandırmışdır (14). Digər İranlı tədqiqatçı, Əllamə Təbatəbayi Universitetinin əməkdaşı Əli Adəmi də İranın xarici siyasət aparatının oxlarının hədəfə dəymədiyini və özünə strateji müttəfiq əldə edə bilmədiyini qeyd edir. O, İranın müttəfiq olaraq görmək istədiyi dövlətlərin onunla sadəcə öz iqtisadi maraqları çərçivəsində əməkdaşlıq etdiyini və İranın xarici siyasət xəttini müsbət qarşılamadıqlarını nəzərə çatdırır (13, s.110).

Məsələyə Çinin xarici siyasət məqsədləri prizmasından baxdıqda, Çin liderlərinin dəfələrlə vurğuladıqları "Çinin daxili və xarici siyasətinin qarşısında duran əsas məqsəd ölkənin iqtisadi inkişafını təmin etməkdir" ideyası nəzərə alınmalıdır. Başqa sözlə, Çin istənilən dövlətlə, o cümlədən İranla əməkdaşlıqda yalnız Çinin iqtisadi maraqlarını üstün tutur.

2) İranda Çinin İran körfəzi bölgəsindəki siyasəti də tənqid hədəfidir. Cəmiyyətdə iki ölkə arasında münasibətlərə dair narazılıqlar mövcud olsa da, rəsmi görüşlərdə İran və Çin arasında sıx və mükəmməl əməkdaşlıq münasibətləri nümayiş olunur. Buna baxmayaraq, Rusiyalı ekspert İ.Pankratenkonun da vurğuladığı kimi, bir sıra məsələlərdə Tehran Çinin fəaliyyətindən narazılığını gizlədə bilmir. Bu məsələlərə misal olaraq, İranın Qərb və onun regional müttəfiqləri olan Səudiyyə Ərəbistanı, İsrail ilə konflikti şəraitində Çinin qəti olaraq İranın tərəfində durmaq istəməməsini qeyd etmək olar (5).

Belə ki, 2022-ci ilin sonunda Körfəz Əməkdaşlıq Şurasının 43-cü sessiyasında Çin və Səudiyyə Ərəbistanının körfəzdəki üç adanın mübahisəli ərazi olduğuna dair birgə bəyanatı İranda narazılıq doğurdu (14) və Çinin İranın etibarlı müttəfiqi olmadığı fikrinin tərəfdarlarını haqlı çıxardı.

Qeyd edək ki, Hörmüz boğazında yerləşən bu adaları 1971-ci ildə ingilislər indi Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinə aid olan bölgəni tərk etdikdən sonra İran ələ keçirmişdi. Lakin hazırda Əbu-Dabi həmin adalara iddia edir.

Təbii ki, Pekinin bu mübahisədə iştirakı İranın etirazına səbəb oldu. İran parlamentinin Milli Təhlükəsizlik və Xarici Siyasət Komitəsinin keçmiş sədri Heşmetullah Fəlahətpişe İran İslam Respublikası rəsmilərinin Çinin davranışından təəccüb və kədərləndiklərini bildirdi (14).

Çin və Səudiyyə Ərəbistanı adalarla bağlı birgə bəyanat imzaladıqları zaman İranın Çindəki nümayəndəsi Məhəmməd Keşavərzzadə Pekinə etiraz notası göndərdi. Lakin İrana səfər edən Çin nümayəndəsi İran tərəfi arxayınlaşdıraraq, Çinin İranın ərazi bütövlüyünü təsdiqlədiyini bildirdi. Buna baxmayaraq, artıq İran mətbuatında Çinlə ittifaqın perspektivləri ilə bağlı yazılarda əvvəllər ifadə olunan böyük ümidlər əks olunmurdu (7).

Almaniya Beynəlxalq və Təhlükəsizlik Məsələləri İnstitutunun əməkdaşı Həmidreza Əzizi "Al-Monitor"a (ingilisdilli xəbər saytı) Çinin adalara dair İran və BƏƏ arasında mübahisəyə qatılması ilə bağlı müsahibəsində vurğuladı ki, "Bu, Tehran və Pekin arasında münasibətlərdə strateji tərəfdaşlıqdan bir növ asılı rola doğru dönüş nöqtəsi oldu" (2).

3) Çin və İran əməkdaşlığında ziddiyyətli sahələrdən biri də beynəlxalq nəqliyyat xətləri ilə bağlı layihələrdir. İpək Yolu İqtisadi Kəməri ilə bağlı beynəlxalq layihələrdə iştirak edən İran bu layihələrdən fayda gözləyir. Çin İrana ölkənin nəqliyyat infrastrukturu layihələrinə xərcləyə biləcəyi on milyardlarla dollar kredit ayırmışdır. Onların birgə həyata keçirdiyi layihələr arasında İranda dəmir yolu xətlərinin tikintisi mühüm yer tutur. İki zolaqlı, yüksək sürətli Tehran-Qum-İsfahan və Qum-İsfahan xətləri, eləcə də elektrikləşdirilmiş Tehran-Məşhəd dəmir yolu hər iki ölkənin birgə layihələridir. İran bu xərclənən vəsaitdən fayda əldə etmək və beynəlxalq yükdaşıma layihələrinin aktiv şəkildə həyata keçirilməsini istəyir. Bu baxımdan Çinin İranın Çabahar limanındansa, Pakistanın Qvadar limanına üstünlük verməsi də uzun müddət İranın gündəmində oldu. İranlı ekspert-

lərin fikrincə, bunun səbəbi İrana qarşı sanksiyalar idi. Belə ki, İran qarşılaşdığı məhdudiyyətlərə görə, Çinə istədiyi güzəştləri verə bilmir. Əslində Çini Çabahara investisiya qoymaqdan çəkindirən əsas səbəb İranın limanın tikintisində Hindistanla əməkdaşlığı idi (14). Lakin ABŞ-ın Hindistana təzyiqləri nəticəsində onun geri çəkilməsindən və 2021-ci ildə 25 illik Çin-İran sazişinin bağlanmasından sonra Çabahar limanı Çinin planlarında xüsusi mövqe tutmağa başladı.

4) İran ölkəyə qoyulan Çin investisiyalarının həcminin az olması və Çində iranlı iş adamları üçün şəraitin olmamasından da narazıdır. İranın rəsmi mətbuatı bildirir ki, bu problem İranın Maliyyə Tədbirləri üzrə İşçi Qrupa (FATF) üzv olmaması ilə bağlıdır. Çin İranı yüksək riskli ölkələr siyahısına daxil etdiyindən, Çin bankları FATF tələblərinə cavab verməyən İran bankları ilə əməkdaşlıq etmir və Çindəki iranlılara və ya İran şirkətlərinə xidmət göstərmir (9, s.19).

5) İki ölkə əlaqələrində daha bir ziddiyyətli məqam Çinin Amerikanı narazı salmamaq üçün İranla sıx yaxınlaşmamağa çalışmasıdır. Çinin bu mövqeyi İranın Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv qəbul edilməməsində özünü göstərirdi. İran hökuməti bu istiqamətdə uzun müddət səy göstərmiş və təşkilatda yalnız müşahidəçi üzv olaraq iştirak etmişdi. Lakin Çinin maraqlarına uyğun zaman gəldikdə, yəni 2021-ci ildə İranın bu təşkilata daimi üzvlüyünə şərait yaradıldı. Nəticədə ölkədə yenə narazılıq və tənqidi fikirlər səsləndi. Bu dəfə narazılıqların səbəbi təşkilata daimi üzvlüyün İranın maraqlarına zidd olması haqqında iddialar idi. Ümumiyyətlə, İranın xarici siyasətinə ölkə daxilində mühafizəkar və reformist yanaşma mövcuddur. Birinci yanaşmaya İbrahim Rəisi və tərəfdarları aiddir. Onların fikrincə, ŞƏT-na üzvlük yeni imkanlar yaradacaq, İranın Asiya iqtisadi infrastrukturuna qoşulmasına səbəb olacaqdır.

Mühafizəkarlardan fərqli olaraq, reformist mövqeyin tərəfdarları Qərbə meyllidir, İranın mövcud problemlərdən çıxış yolunu ABŞ və Qərblə yaxınlaşmaqda görürlər. Bu mövqedən çıxış edən iranlı ekspert Həsən Beheştipur "Etemad" qəzetində nəşr edilmiş məqaləsində bildirir ki, "Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı daimi üzvləri üçün müxtəlif sahələr - siyasi, iqtisadi, maliyyə, hərbi və təhlükəsizlik üzrə öhdəliklər müəyyən edən hərtərəfli müqavilədir. Onun Nizamnaməsində İranın müstəqilliyinə zidd olan bir neçə məqam var. İran Şanxay Təşkilatının daimi üzvü kimi iki fövqəldövlət - Çin və Rusiyanın himayəsinə keçməli olacaq və bu, İranın müstəqilliyinə ziddir. Qeyd edək ki, İran İslam Respublikasının son 40 ildə xarici siyasətinin əsasını şərq və ya qərbyönlü siyasət deyil, müstəqillik təşkil etmişdir" (12).

İranda Çinlə əlaqələrə daha bir yanaşmaya görə, Çinin Yaxın Şərq və Mərkəzi Asiyada mövcudluğu İran üçün həm imkanlar, həm də problemlər yaratmışdır. Belə ki, "İranın bu bölgələrlə iqtisadi ticarət üçün çoxlu imkanları var və Çinsiz də böyük fayda əldə edə bilər. Çinin bu ölkələrə çoxlu kreditlər verməsi və layihələr təklifi nəticəsində regionda aparıcı iqtisadi gücə çevrilməsi, İslam Respublikasına qarşı sanksiyalar və ideoloji müzakirələr İranın ticarət planları üçün ciddi manelər yaratmışdır" (13).

6) İran-Çin münasibətlərində başqa bir ziddiyyətli məsələ Çinin qərb sərhədlərinin yaxınlığında İran dini təşkilatlarının islami dəyərləri təbliğ etmək cəhdlərinə qarşı kifayət qədər sərt mövqeyidir. İranın keçmiş prezidenti Hatəmi Sintszyandakı müsəlmanlarla problemlərin həllinə "kömək etməyi" təklif edəndə, Çin tərəfi nəzakətlə, lakin qəti şəkildə bu məsələni bir daha qaldırmamağı tövsiyə etdi (5). İranın keçmiş naziri M.Əhmədinejat sosial şəbəkələrdə Çinin uyğurlarla bağlı siyasətini tənqid etmişdir (4). İran parlamentinin keçmiş nümayəndəsi Ə. Motəhəri də Çinin uyğurlarla bağlı siyasətini tənqid edənlər sırasındadır. Lakin səslənən tənqidlər İran hökumətinin rəsmi mövqeyini əks etdirmir. Hətta özünü dünya müsəlmanların müdafəçisi kimi tanıdan İranın uyğurlarla bağlı Çinə etiraz etməməsi qərb mətbuatında vurğulanaraq, bunun Pekinin Tehrana təzyiqi və ölkənin Çinin maliyyəsindən asılılığı ilə əlaqələndirilir (6).

7) 2021-ci ildə hərtərəfli əməkdaşlığa dair 25 illik İran-Çin sazişinin bağlanmasından sonra isə İranda xüsusilə müxalifət və xalqın narazılığı üçün daha bir səbəb ortaya çıxdı: müqavilənin ictimaiyyətə açıqlanmayan bəndləri.

Hələ Si Tszinpinin 2016-cı ildə İran səfəri zamanı 17 ikitərəfli saziş, o cümlədən atom elektrik stansiyalarının tikintisi və İran neftinin uzun müddətə Çinə satışı ilə bağlı sazişlər im-

zalandı. Tərəflər həmçinin, son 25 ildə ticarət-iqtisadi əməkdaşlığın genişlənməsinə dair razılaşma əldə etdilər. O zaman iki ölkə arasında 25 illik və 400 milyardlıq müqavilə bağlanacağı haqqında şayiələrin yayılmasına və hətta İranda rəsmi dairələrdən alındığı iddia edilən məlumatların İran mətbuatına sızmasına baxmayaraq, Çin belə bir müqavilənin müzakirə edildiyini inkar edirdi.

Deyilənləri iranlı ekspert, İranın Azərbaycandakı keçmiş səfiri Əfşar Süleymani də təsdiq edirdi. O, "Eurasia. Expert" saytına müsahibəsində Çinin İranla bağlayacağı strateji müqavilədə nəzərdə tutulan 400 milyard dolların 25 il ərzində necə sərf ediləcəyi barədə suala cavabında qeyd etmişdi ki, "25 illik müddət üçün bağlanması nəzərdə tutulmuş bu müqavilə 5 il öncə təkif edilsə də, bu müddət sadəcə təklif olaraq qalmış və irəli addım atılmamışdı" (7). Belə ki, həmin dövrdə Tramp hökuməti Çini sanksiyalarla hədələyirdi. 2018-ci ildə Amerika və Çin münasibətlərində gərginlik o səviyyəyə çatdı ki, mətbuatda tərəflərin fəaliyyəti "ticarət müharibəsi" adlandırıldı. ABŞ-la gərginlikdən daha artıq zərər görməmək üçün Çin İranla yaxınlaşmanı zəiflətmək qərarına gəldi. ANKASAM (Ankara Kriz ve Siyaset Araştırmaları Merkezi) Avrasiya bölməsi rəhbəri Dinmuhammed Ametbekin bu barədə məlumatları diqqəti cəlb edir. O qeyd edirdi ki, "son dövrlərdə baş verən bir çox hadisələr İran-Çin əlaqələrində problemlər yarandığını göstərir. Çin rəsmiləri ABŞ-ın tətbiq etdiyi sanksiyaları tənqid etsələr də, Pekin üçün ABŞ-la ticarət İranla əməkdaşlıqdan daha önəmlidir" (1).

2019-cu ilin may ayının 27-də "The Wall Street Journal" qəzetində yayımlanan xəbərə görə, Çin İrandan neft alışını dayandırmışdı. Dinmuhammed Ametbekin dediyi kimi, bu vəziyyət Çinin İran uğrunda ABŞ-la qarşı-qarşıya gəlməyəcəyini göstərirdi (1).

İranlı ekspert Ə.Süleymaninin sözlərinə görə, "Çin İrana görə ABŞ-la açıq qarşıdurmaya yol verməyəcək. İqtisadi və enerji sahələri əlbəttə ki, istisnadır. Amma bu o demək deyil ki, ABŞ İrana qarşı hücuma keçərsə, Çin ABŞ-la döyüşəcək. Yalnız bəzi beynəlxalq təşkilatlar vasitəsilə iqtisadi yardımı, həmçinin, hərbi sahədə əməkdaşlığı istisna etmirəm. Lakin bundan daha irəli getməyəcək" (3)."

Nəhayət, ABŞ-da hakimiyyət dəyişikliyi və ticarət müharibəsinin qismən zəifləməsi nəticəsində Çin yenidən İranla bağlı planlarına qayıtdı. 2021-ci il, martın 27-də iki ölkə arasında hərtərəfli əməkdaşlıq haqqında müqavilə imzalandı. Lakin bu müqavilə ilə bağlı müxalifət və bir sıra ekspertlər tərəfindən tənqidlər səslənməyə başlandı. Müqavilənin İranın zəifliyindən istifadə edilərək, ölkə və xalqın maraqlarına zidd şərtlərlə imzalandığı iddia edilirdi. Bir çox ekspertlər hələ müqavilə ilə bağlı danışıqlar getdiyi zaman Tehran və Pekin arasındakı münasibətlərin uzun müddət ərzində Çinə İrandan daha çox fayda gətirmiş olduğunu vurğulayırdılar.

Keçmiş prezident Mahmud Əhmədinejad da iyunun sonunda çıxışında xəbərdarlıq etmişdi ki, 25 illik müqavilə ilə bağlı danışıqlar "İran xalqının nəzərindən kənar" aparılır. Sazişin əleyhdarları arasında Əli Motəhəri, İran taxtının keçmiş vəliəhdi Rza Pəhləvi də var (8).

Lakin İranda bəzi dairələr Çinlə münasibətlərin bir çox məqamlarından narazılıq ifadə etsə də, dünyanın fabriki olan Çinlə münasibətlərin İran üçün zəruriliyini ölkədə hamı bilir. Hazırki şəraitdə İran Çinlə münasibətlərdən yararlanmağa məcburdur. İranın Çinlə əlaqələrinin məhdud miqyasına baxmayaraq, bir çoxları İranın bu əlaqələrdən, xüsusən də "Kəmər və Yol" təşəbbüsündən daha çox faydalanacağını iddia edirlər.

Nəticə

İranın mövqeyi və enerji resursları Çin üçün vacib olduğundan, o, bu ölkə ilə əməkdaşlıqdan imtina etmək niyyətində deyil. Lakin İrana qarşı sanksiyalar, onun Yaxın Şərqdə yerləşməsi və məhdud imkanları nəzərə alınarsa, çox güman ki, Çin B planını işə salmışdır. Belə ki, Pekin paralel olaraq, həm İran, həm də körfəzdəki digər ölkələr ilə əməkdaşlığı davam etdirir, çünki İrandan fərqli olaraq, digər körfəz ölkələri sanksiyalara məruz qalmır və Çin sərmayəsi üçün sabit bazardır.

Çin İrana etibarlı tərəfdaş və enerji təchizatçısı kimi baxır, çünki əgər Çin və ABŞ arasında münasibətlər pisləşərsə və Körfəz ölkələri Pekin və Vaşinqton arasında seçim etmək məcburiyyətində qalarlarsa, regionun digər ölkələrindən fərqli olaraq, İran Pekini seçəcək. Buna görə də Pekin Tehran və Vaşinqton arasında balanslaşdırılmış siyasəti davam etdirir.

Ədəbiyyat

1. Ametbek D. İran-Çin ilişkilerinde son durum / ANKASAM (Ankara Kriz ve Siyaset Araştırmaları Merkezi), 2 Haziran, 2019, https://ankasam.org/iran-cin-iliskilerinde-son-durum/
2. В Иране недовольны китайской политикой, 21 января 2023, https://dzen.ru/a/Y8uqLc2LzEZ6bymc
3. Китай не пойдет на открытое противостояние с США из-за Ирана – иранский эксперт, 05 Августа 2020 г., https://eurasia.expert/kitay-ne-poydet-na-otkrytoe-protivostoyanie-s-ssha-iz-za-irana-iranskiy-ekspert/
4. Куршун М., Кескин О. Экс-президент Ирана обвинил Китай в геноциде уйгуров, 17.03.2021, https://www.aa.com.tr/ru/экс-президент-ирана-обвинил-китай-в-геноциде-уйгуров/2177937
5. Панкратенко И. Почему Китай избегает политики в отношениях с Ираном?, 18 февраля 2015, https://regnum.ru/article/1896865
6. Почему Иран никогда не поднимет вопрос о положении уйгуров в Китае, 21 февраля 2021, https://dzen.ru/a/YDJB3whMw0UkPT5f
7. Средний коридор — спасательный круг для Европы, Al Jazeera, Катар, 06 октября 2022, https://inosmi.ru/20221006/torgovlya-256550552.htmll
8. Esfandiari G. Explainer: Why Are Iranians Angry Over A Long-Term Deal With China?, Radio free Europe, Radio liberty, July 13, 2020, https://www.rferl.org/a/30724344.html
9. Holmquist E., Englund J. China and Iran – an unequal friendship, Swedish Defence Research Agency, Totalförsvarets, 2020, 44 pp.
10. Marketos N.T. "Iran's geopolitics in the Midst of the U.S.-Russia-China energy security struggle for geostrategic control over Eurasia" // *Central Asia and the Caucasus*, No. 4-5 (58-59), 2009, 20 s.
11. Zhao Hong. "China's Dilemma on Iran: between energy security and a responsible rising power", Journal of Contemporary China, 2014, Volume 23, Issue 87, pp.408-424
12. مزایا و معایب شانگهای, 2018, iyun, http://irdiplomacy.ir/fa/news/1977140/
13. علی آدمی, راهبرد نگاه به شرق در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران: دیدگاه ها، زمینه ها و فرصت مطالعات سیاسی بهار ۱۳۸۹ شماره ۷، ه، http://ensani.ir/fa/article/260812/راهبرد-نگاه-به-شرق-در-سیاست-خارجی-جمهوری-اسلامی-ایران-دیدگاه-ها-زمینه-ها-و-فرصت-ها
14. https://www.khabaronline.ir/news/1789828/چرا-روسیه-و-چین-ایران-را-غافلگیر-می-کنند-آیا-از-یک-سیاست-یک-سویه, May 30, 2021, https://www.ccsi.ir/fa/report/24239
15. İRNA (2018) https://www.irna.ir/news/83051548/روابط-بانکی-ایران-و-چین-قربانی-عدم-عضویت-در-FATF

Summary

Aliyeva Ulker

Contradictions in relations between China and Iran in the 21st century

The article is devoted to the analysis of discontent and reasons for restrictions in relations between the Islamic Republic of Iran and the People's Republic of China in the context of mutually beneficial cooperation between the two countries. Iran, whose economy relies more on cooperation with China due to the restrictions it faces, is not satisfied with the level of this relationship and even fears that this partnership will turn Iran into a country completely dependent on China. Unlike Iran, China views this country not as an important ally, but as a useful partner for strengthening its position in the region and protecting its economic interests. Iranian experts' and analysts'

assessments of China's activities, as well as officials' views on relations with China, provide insight into Iran's overall approach to relations with China. The article analyzes China's attitude towards Iranian policy based on the Iranian press and speeches by officials. The results of the study led to the conclusion that although the contradictions in relations between the two countries are criticized by parts of Iranian society, intellectuals and politicians, this approach is not openly expressed in official circles and the press. There are only a few exceptions in this regard. One of them is China's position on the disputed islands between Iran and the UAE. On this issue, Tehran expressed open objection to China. However, although there are many controversial issues between the two countries, Iran does not officially oppose China's position due to its economic and trade interests.

Keywords: *Sino-Iranian cooperation, Chinese policy in the Persian Gulf, Chabahar port, SCO, "Comprehensive strategic partnership" agreement*

Резюме

Алиева Улькер

Противоречия в отношениях между Китаем и Ираном в XXI веке

Статья посвящена анализу недовольства и причин ограничений в отношениях между Исламской Республикой Иран и Китайской Народной Республикой в контексте взаимовыгодного сотрудничества между двумя странами. Иран, экономика которого больше опирается на сотрудничество с Китаем из-за ограничений, с которыми он сталкивается, не удовлетворен уровнем этих отношений и даже опасается, что это партнерство превратит Иран в страну, полностью зависимую от Китая. В отличие от Ирана, Китай рассматривает эту страну не как важного союзника, а как полезного партнера для укрепления своих позиций в регионе и защиты своих экономических интересов. Оценка иранскими экспертами и аналитиками деятельности Китая, а также взгляды официальных лиц на отношения с Китаем дают представление об общем подходе Ирана к отношениям с Китаем. В статье анализируется отношение к иранской политике Китая на основе иранской прессы и выступлений официальных лиц. Результаты исследования привели к такому выводу, что хотя противоречия в отношениях между двумя странами подвергаются критике со стороны части иранского общества, интеллектуалов и политиков, данный подход не выражается открыто в официальных кругах и прессе. В этом отношении есть лишь несколько исключений. Одним из них является позиция Китая по спорным островам между Ираном и ОАЭ. В этом вопросе Тегеран выразил открытое возражение Китаю. Однако, хотя между двумя странами существует множество противоречивых вопросов, Иран официально не выступает против позиции Китая из-за своих экономических и торговых интересов.

Ключевые слова: *китайско-иранское сотрудничество, политика Китая в Персидском заливе, порт Чабахар, ШОС, соглашение о "всеобъемлющем стратегическом партнерстве"*

UOT 94 (479.24)
https://doi.org/10.59849/2710-0820.2024.1.134

Vüqar Səmədov
Müdafiə Nazirliyinin Milli Müdafiə Universitetinin
Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitutunun
Elmi-tədqiqat şöbəsinin rəisi
Azərbaycan
tural-ashina@rambler.ru

İMPERATOR I İRAKLİNİN QAFQAZA BİRİNCİ YÜRÜŞÜ

Açar sözlər: *Azərbaycan, Albaniya, Bizans, Sasanilər, Avar xaqanlığı*

590-cı ildə məşhur sərkərdə, Herat döyüşündə (589 il) göytürklərin qalibi Bəhram Çubinin başçılığı ilə Xorasanda üsyan baş verdi. Ordu qiyabi olaraq Sasani hökmdarı IV Hörmüzdu taxtdan devirərək, Bəhramı şahənşah elan etdi. Bundan sonra üsyançı hiylə ilə taxt varisi Xosrovla atası arasında nifaq salmağa müvəffəq oldu. Nəticədə şahzadə atasının qəzəbindən qorxaraq Azərbaycana qaçdıqda, onun təhlükəsizliyini həmin əyalətin mərzbanı öz üzərinə götürdü. Şahzadənin bu ölkəyə qaçması əbəs deyildi. Azərbaycanın paytaxtı Qazakada Sasanilər dövlətinin, şahənşah və azadlar (döyüşçülər) sinfinin üç əsas məbədlərindən biri – Azərgüşnasp adlanan od məbədi yerləşirdi ki, o da öz zənginliyinə görə bütün digər məbədləri üstələyirdi. Sasani şahənşahları taxta çıxdıqdan sonra bu məbədə gəlib orada dua edər və ona hədiyyələr gətirərdilər. Zərdüştilik ənənəsində şərəfli yer tutan, Azərbaycanda bu məbədlə sıx əlaqəsi olan çoxsaylı və nüfuzlu ruhanilər mövcud idi. Məhz buraya şahənşaha müxalif olan mərzbanlar gələrək, Azərgüşnaspda gələcək hökmdara sədaqət andı içdilər. Tezliklə Ktesifonda zadəganlar ordunun köməyi ilə çevriliş edərək, IV Hörmüzdü devirdilər və gözlərinə mil çəkdilər. Əsilzadələr II Xosrovu (591-628) taxta çağırdıqdan sonra isə sonuncu Azərbaycan mərzbanının müşayiəti ilə paytaxta yola düşdü. Tezliklə II Xosrov dövlət taxtına oturduqdan sonra əhali və ordu ona beyət etdi [1, s.85; 4, s.64; 9, s.76; 10, s.83; 16, s.308-309; 20, s.32-33; 21, s.56-57; 22, s.350-351; 31, s.254].

Üsyanının nəticəsiz qaldığını görən Bəhram II Xosrovu devirmək üçün qoşunu ilə Ktesifona doğru hərəkət etdi. Nəhrəvan çayı yaxınlığında baş verən döyüşdə şahənşahın ordusu məğlub oldu, özü isə Bizansa qaçdı. O, Edessadan Konstantinopola səfirlər göndərdi və qəsbkarla mübarizənin aparılması üçün imperatordan hərbi yardım istədi. II Xosrov Mavrikidən (582-602) qırx minlik qoşun və onun saxlanması üçün qırx kintar qızıl diləyərək, taxtına yenidən yiyələndikdən sonra borcunu qaytaracağına söz verdi. Bundan sonra Sasanilərə yardımın göstərilməsi məsələsinin müzakirəsi senata tapşırıldı. İstədiyini əldə etmək üçün II Xosrov bir sıra ərazi və siyasi güzəştlərə getməli oldu. O, son müharibədə əldə edilmiş Martiropol və Daranı bizanslılara qaytaracağını, Persarmeniyadan (Sasanilərin erməni mülkləri) əl çəkəcəyini, döyüşləri dayandıracağını və sülh bağlayacağını vəd etdi (Feofilakt Simokatta); digər mənbələrə görə, qaytarılan torpaqlar sırasına Persarmeniyadan başqa süryandilli əhalisi olan Mesopotamiyanın bəzi əraziləri də daxil idi ("Sebeosun tarixi"). Şübhəsiz ki, II Xosrov Bizansın imperiyanın şimal sərhədlərində qarnizonların saxlanılması üçün Sasanilərə verdiyi pul təzminatlarından imtina etməli oldu; bu qarnizonların vəzifəsi türklərin (VI əsrdə – xəzərlərin) hər iki dövlətin sərhədlərinə soxulmasının qarşısını almaqdan ibarət idi [1, s.85; 11, s.43; 12, s.34; 16, s.310-313; 19, s.35-36; 21, s.58-60, 62; 22, s.351-352; 31, s.254-255].

Bizanslılardan qırx minlik ordu və qırx kintar qızıl alan II Xosrov Atropatenaya daxil olduqdan sonra burada onun bayrağı altına 8000 əsvaran keçdi. Öz növbəsində Bəhram Çubin də ordusu ilə eyni istiqamətdə hərəkət etdi. Rəqiblər Qazaka yaxınlığındakı Dənək vadi-

sində qarşılaşdılar. Baş verən döyüşdə Bəhram sarsıdıcı məğlubiyyətə uğradı və ordusunun çox hissəsi şahənşahın tərəfinə keçdi. Sonra Urmiya gölü yaxınlığındakı Balarət kəndi ətrafında növbəti döyüş oldu. Döyüş başlamazdan əvvəl II Xosrov Bəhramın əsgərləri üçün əfv elan etdi və nəticədə daha 8000 əsvaran onun tərəfinə keçdi. Bu döyüşdə məğlub olan üsyançı Fərqanəyə Göytürk xaqanın yanına qaçdı [1, s.85; 4, s.64-65; 16, s.314-316; 19, s.43-45; 20, s.34; 21, s.62-63; 22, s.353-355; 31, s.255-256].

Döyüşdən sonra Bəhram Çubinin hərbi düşərgəsi talan edildi və zinət əşyaları II Xosrovun əlinə keçdi. Mövcud vəsait Bizans ordusunu və onun sərkərdələrini xidmətlərinə görə mükafatlandırmaq və imperator Mavrikiyə səxavətli hədiyyələr göndərmək üçün kifayət idi. Bundan sonra II Xosrov Atropatenanı tərk edərək Ktesifona yollandı. 591-ci ilin yazında iki dövlət arasında sülh bağlandı. II Xosrov Pərviz qarşısında qoyulmuş müqavilənin bütün bəndlərini yerinə yetirməli idi: I Xosrov Ənuşirvan tərəfindən ələ keçirilən Dara və Martiropolu Bizansa qaytarmalı, Nisibinə kimi Arvastan bölgəsini, Persarmeniyanın böyük hissəsini (Vaspurakan və Dəbil istisna olmaqla) və İveriyanın bir hissəsini təslim etməli, Bizansdan pul tələb etməkdən imtina etməli idi [16, s.316-317; 21, s.63-64; 22, s.355-356].

Beləliklə, Van gölü və Dəbildən Tiflisə qədər bütün ərazi imperiyanın ixtiyarına keçdi [5, s.142; 9, s.76; 19, s.49-50]. Lakin bu bölgü Albaniyaya təsir etmədi və ölkə Sasani mərzbanları tərəfindən idarə olunmaqda davam edirdi [27, s.198].

Lakin 602-ci ildə Foka (602-610) imperator Mavriki və onun oğullarını öldürərək, hakimiyyəti öz əlinə keçirdi. Bizansda daxili mübarizənin güclənməsi nəticəsində vətəndaş müharibəsi təhlükəsinin yaranmasından istifadə edən II Xosrov vaxtilə ata dediyi Mavrikinin qisasını almaq bəhanəsi ilə 604-cü ildə imperiyaya müharibə elan etdi. Əvvəlcə Sasanilər Bizansın Kiçik Asiyadakı əksər ərazilərini zəbt edərək uğur qazandılar. Döyüşlərin birinci ilində onlar sərhəd qalası Daranı ələ keçirib orada qırğın törətdilər. 606-cı ildə iki illik mühasirədən sonra Həsna de Kafa qalası, bir il sonra isə Amida, Martiropol və Edessa qalaları ələ keçirildi. Mesopotamiyanın fəthi 609-cu ildə tamamlandı. Qafqazda da işlər yaxşı gedirdi. 605-ci ildə Sasanilər Bizansın Daxili Ermənistan əyalətini (Bizansın erməni mülkləri) işğal etdilər, İveriya isə onlara döyüşsüz tabe oldu. Onların qoşunları, hətta imperiyanın paytaxtı Konstantinopola yaxınlaşdılar [1, s.85; 4, s.67-68, 70; 9, s.78; 10, s.83-84; 14, s.92-93; 15, s.100; 16, s.318-319; 19, s.80-82; 21, s.79-81; 26, s.360; 30, s.350-351].

610-cu ildə iki Sasani ordusu Fərat çayını keçdi: biri imperiyanın Kiçik Asiya əyalətlərini işğal etdi, digəri isə Suriyanı fəth etmək üçün hərəkət etdi. Farsların Fərat boyunca hərəkəti Konstantinopoldakı saray çevrilişi ilə eyni vaxta düşdü. Fokanın öldürülməsindən sonra taxttaca oturan I İrakli (610-641) əvvəlcə II Xosrovla barışmağa cəhd etsə də, sonuncu "romalılarla nəinki barışıq bağlamadı, hətta digər əraziləri də onlardan aldı". 611-ci ildə Sasanilər Suriyanı onun əsas şəhəri Antakya ilə birlikdə fəth etdilər və burada I İraklinin başçılığı altında ordunu məğlub etdilər. Patriarx öldürüldü, şəhər sakinləri isə əsir götürüldü. Bundan sonra imperator Kilikiya darvazalarını tərk etməyə məcbur oldu, ardınca isə düşmən Tarsı işğal etdi. Növbəti il Sasanilər Kiçik Asiyaya daxil oldular və Kappadokiya Qeysəriyyəsini ələ keçirərək, on minlərlə əsiri tutub İrana göndərdilər. 613-cü ildə onlar Dəməşqi, 614-cü ildə Fələstini, sonra isə Qüdsü fəth etdilər, burada patriarx Zəkəriyyəni tutdular və xristianların əsas müqəddəs rəmzi sayılan – İsanın çarmıxa çəkildiyi Müqəddəs Xaçı ələ keçirdilər [4, s.71-72; 9, s.78-79; 10, s.84; 12, s.36-37; 15, s.100-101; 16, s.319; 19, s.81-82, 88, 92; 21, s.81; 24, s.224-226; 26, s.360-361; 30, s.352-353, 355; 32, s.426].

616-cı ildə Sasanilər Misirə hücum edərək İsgəndəriyyəni tutdular, nəticədə imperiyanın paytaxtı çörəksiz qaldı. Sonra onlar Qalatiya və Paflaqoniyanı da ələ keçirərək, Xalkidona çatdılar (617), 622-ci ildə isə Rodos adası və Ankiranı işğal etdilər. I İrakli yenidən II Xosrovu sülhə dəvət etdi, lakin bu dəfə də onun xahişi rədd edildi. Bizansın vəziyyəti ümidsiz olaraq qalırdı. Onun Avropa əyalətləri Sasani dövləti ilə ittifaqa girən avarlar tərəfindən işğal edilmişdi. 617-ci ildə avarların başçılığı ilə kutriqurların və slavyanların çoxsaylı dəstələri Konstantinopola yaxınlaşdılar [1, s.85; 12, s.37-

38; 13, s.182; 19, s.100; 21, s.81-82; 24, s.225-226; 30, s.354, 355].

Bununla belə, imperator I İrakli özünü qeyri-adi siyasətçi və sərkərdə kimi göstərdi. İlk növbədə onun elçiləri kutriqurlar arasında avar hökmranlığından narazılıq yaratmağa müvəffəq oldular və sonuncular bundan xəbər tutduqdan sonra Bizansla danışıqlara razı oldular. 619-cu ildə I İrakli avar xaqanı ilə danışıqlara başladı ki, bu da 620-ci ildə sülh müqaviləsinin bağlanması ilə başa çatdı. İmperator müqaviləni təmin etmək üçün xaqana girovlar (o cümlədən qeyri-qanuni oğlu İoann Afalarixi və bacısı Məryəmin oğlu Stefanı) vermək, həmçinin hər il ödənilən xəracın miqdarını artırmaq məcburiyyətində qaldı. Bundan sonra avarlar Konstantinopolun mühasirəsini dayandırdılar və 620-ci ildə Dunaydan keçərək geri çəkildilər. Bunun sayəsində I İrakli möhlət aldı və Sasanilərlə bağlı planlarını həyata keçirməyə başlamaq imkanı qazandı [8, s.184; 13, s.182; 16, s.320; 21, s.82; 24, s.226; 30, s.354-355; 32, s.429].

I İraklinin planı zəbt edilən torpaqları (Qərbi Anadolu, Suriya, Fələstin, Mesopotamiya və Misir) düşmənin ixtiyarına buraxmaq, onları nizamsızlaşdırmaq və diqqətlərini imperiyanın mərkəzindən yayındırmaq, düşmən ərazisinin dərinliyinə basqın etmək, onun arxa cəbhəsini məhv etmək və bununla da müharibəni davam etdirmək imkanından məhrum etməkdən ibarət idi. Bunun üçün imperator dəniz yolundan istifadə edərək, qoşunlarını Qafqazın qərb sahilinə göndərdi. Qeyd edək ki, bu müharibə müasirləri tərəfindən xristian dini üçün "səlib yürüşü" kimi qiymətləndirilirdi. Çünki Sasanilər Qüdsdə Müqəddəs Xaçı ələ keçirərək, onu paytaxtlarında hərbi qənimət kimi nümayiş etdirirdilər. Bundan əlavə, II Xosrov zəbt etdiyi torpaqlarda hərbi ehtiyaclar üçün kilsələrdən maddi sərvətlərini alırdı. Bütün bunlar I İrakliyə onlara qarşı müharibəni səlib yürüşü elan etməyə və bununla da ordu sıralarına könüllüləri cəlb etməyə imkan verdi [13, s.182].

İmperator baş komandan vəzifələrini şəxsən öz üzərinə götürdü və 5 aprel 622-ci ildə Pasxa bayramının ikinci günündə Kiçik Asiyaya gedərək, burada müharibəyə hazırlaşmağa başladı. Konstantinopoldan ayrılan I İrakli dəniz yolu ilə Nikomediyanın cənubunda, Propontidanın Astakani körfəzinin sahilində yerləşən Pila limanına gəldi [19, s.102-103; 24, s.227].

Kiçik Asiyaya gələn I İrakli demək olar ki, bütövlükdə 622-ci ili ordusunun formalaşdırılması və öyrədilməsi və Sasani dövlətinin daxilində qarşıdan gələn kampaniyaya hazırlaşmaqla məşğul olmuşdur. İlk növbədə, o, əsasən Kiçik Asiyadadan cəlb edilmiş hərbi birləşmələrə arxalanaraq, strateqlər tərəfindən başçılıq edilən və Kiçik Asiya femalarının yaradılmasında ifadə olunan inzibati strukturda islahatlar aparmışdır. Bu dövrdə Bizans ordusunda şərq xalqlarına qarşı mübarizədə çox zəruri olan süvarilərin əhəmiyyəti qeyri-adi dərəcədə artmış, imperator həm oxatanlara, həm də oxatanların yüngül silahlı birləşmələrinə böyük əhəmiyyət verirdi [21, s.82; 23, s.58-61].

Ordunun islahatı I İrakliyə 622-ci ildə düşmənə qarşı hücuma keçməyə imkan verdi. Qərbdən şərqə doğru hərəkət edən imperator qoşunları Kappadokiyaya daxil olub, burada sərkərdə Şəhrivarazın qoşunları ilə bir neçə dəfə toqquşaraq uğur qazandılar. Sasani sərkərdəsi əvvəlcə düşmənin diqqətini yayındırmaq üçün Kiçik Asiya bölgələrini işğal etməklə hədələyərək, Kilikiyaya basqın etdi. Lakin I İrakli bu təhdidlərə məhəl qoymadıqda, Şəhrivaraz bizanslıların Persarmeniyadan İrana hücumundan qorxaraq, imperatorun arxasınca getməyə məcbur oldu. 623-cü ilin əvvəlində baş verən həlledici döyüşdə bizanslılar düşməni məğlub etdilər. Bundan sonra onlar qışı Pontda (Feofana görə Ermənistanda, yəni Bizansın Daxili Ermənistan əyalətində) keçirdikdən sonra 623-cü ilin aprelində I İraklinin başçılığı ilə dəniz yolu ilə Lazikaya gəldilər, oradan isə qəfildən Persarmeniyaya yola düşdülər [18, s.100-101; 23, s.61-63; 24, s.227-230; 28, s.134; 30, s.355; 32, s.431].

Yürüşün məqsədi Sasanilər dövlətinin mərkəzi əraziləri olduğundan, I İrakli baza etmək istədiyi Persarmeniya ilə əlaqəni təmin etmək üçün arxada əhəmiyyətli qüvvələr saxlamalı idi. Mərzbanların iqamətgahı və bu vilayətin mərkəzi olan Dəbil şəhəri göstərdiyi müqavimətə baxmayaraq, 623-cü ildə alınaraq dağıdıldı. Həmin il Bizans ordusu Atropatenaya soxuldu və burada Naxçıvanı və ətraf yaşayış məntəqələrini işğal edib dağıdaraq, Arazdan keçdi. Ümumiyyətlə, VII əsrdə Sasani-Bizans müharibələri

zamanı Naxçıvan ya Sasani, ya da Bizans qoşunlarının hücumuna məruz qalmışdır. Belə ki, Sebeos imperator I İraklinin 120 minlik ordusu ilə hücum edərək, Dəbil və Naxçıvan şəhərlərinin dağıdılması barədə yazır. Bundan əlavə, Tovma Artsruni də Dəbilin tutulması və dağıdılması haqqında məlumat verir. [1, s.85; 2, s.33; 7, s.68; 10, s.85; 19, s.103; 21, s.83; 23, s.64-65; 26, s.362; 28, s.136].

Naxçıvandan cənuba doğru hərəkət edən I İraklinin ordusu Atropatenaya soxularaq, həmin bölgənin paytaxtı Qazaka istiqamətində hərəkət etdi. I İraklinin sürətli basqınının məqsədi imperiyanın başına gətirilən fəlakətlərə görə II Xosrovdan qisas almaq idi. Bu səbəbdən də bütün Atropatena amansızcasına dağıdılırdı. Bizanslıların ölkənin dərinliyinə doğru hərəkət etməyə cəsarət edəcəyinə inanmayan II Xosrov işğalın qarşısını almaq üçün heç bir hazırlıq görməmiş, bu isə I İraklinin sürətli basqınını asanlaşdırmışdır. Sasani hökmdarları qədim saray etiketinə görə baharı sülalənin banisinin ilk iqamətgahı və orada, əfsanəyə görə, Zərdüşt tərəfindən tikilmiş əsas od ziyarətgahı olan Midiyada keçirirdilər. Məhz bu istiqamətdə hərəkət edən imperator Urmiya da daxil olmaqla bir neçə şəhəri darmadağın etdi [1, s.85; 23, s.65-66; 28, s.136].

Bizans ordusunun ərəblərdən ibarət ön dəstələri Qazakanı qoruyan Sasani dəstəsini məğlub etdilər. Bu hadisə II Xosrovu şəhəri tərk edərək, Dəstəgirdə qaçmağa məcbur etdi. Sürətli hücumunda heç bir müqavimətlə qarşılaşmayan I İrakli 623-cü ilin aprelində II Xosrovun iqamətgahı və zərdüştiliyin ən mühüm dini mərkəzlərindən biri olan Atropatenanın paytaxtı Qazakaya basqın edərək oranı dağıdtı. Şəhərdə yerləşən od məbədi məhv edildi, müqəddəs atəş isə Qüdsün dağıdılması və Müqəddəs Xaçın ələ keçirilməsinə qisas olaraq söndürüldü. Qazakanın məğlubiyyətindən sonra bütün bölgəyə səpələnmiş Bizans qoşunları ətraf ölkəni talan etməyə və viran qoymağa başladılar [1, s.85; 7, s.68; 21, s.83; 23, s.66; 24, s.230; 28, s.138; 32, s.431].

Qazakanın tutulması və dağıdılması haqqında ətraflı məlumat Musa Kaqankatlı verir: "Görəndə ki, İran şahı onun əlindən çıxıb qaçdı, böyük imperator I İrakli onu təqib etməyib Atrpatakan ölkəsinə hücum edir və İran şahlarının yayın istisində havası sərin olduğuna görə özlərinə istiqamətgah seçdikləri Qazaka (Gəncək) şəhərinə daxil olur. I İraklı ölkəni dağıdıb talan etdi və əhalisini əsir aldı" [3, s.98; 18, s.102]. Bu hadisə haqqında Sebeos da məlumat verir: "Adrbecan Qandzakı tərəfə hərəkət edərək, o, Vşnasp adlanan böyük Qratın məbədini dağıtdı" [19, s.103].

Tovmanın məlumatına görə, bizanslılar Qazakadan başqa Amaden və May məntəqələrini də viran qoydular. Feofan onu da xəbər verir ki, I İrakli Qazakanın məğlubiyyətindən sonra Fivarmaysı da (şəhərin adı və yeri izah olunmur) işğal etmiş, bu şəhəri və orada yerləşən məbədi yandırmış, sonra isə II Xosrovu dağ dərələrində təqib etmişdir [24, s.230; 28, s.138; 32, s.431].

Gözlənilməz hücumun yaratdığı vahimədən özünə gələn II Xosrov I İrakliyə ciddi müqavimət göstərməyə başladı. Suriyadan Nisibinə gələn sərkərdə Şəhrivarazı çağıran şahənşah qüvvələrini bir yerə yığaraq, düşməni sıxışdırmağa başladı. Artıq qış yaxınlaşdığından və Bizans ordusunun vəziyyəti kritik həddə çata biləcəyindən imperator Albaniyaya (Şimali Azərbaycana) çəkilmək qərarına gəldi. İlk növbədə I İrakli ümid edirdi ki, burada Cənubi Qafqaz xristianları bizanslılara qoşulacaq və nəticədə o, qüvvələrini artıra və ordunu ərzaqla təmin edə biləcəkdir [23, s.66-67; 28, s.138; 32, s.431-432].

I İrakli qoşunları və Qazaka bölgəsindən götürülmüş əsirlərlə birlikdə Cənubi Azərbaycanın şimal-şərqindəki Qaradağ silsiləsi başa düşülən "midiyalıların qüdrətli ölkəsi"ndən və Paytakarandan (Balasakan) Albaniyaya doğru hərəkət etdi. Yol qarın erkən yağdığı dağlıq ərazilərdən keçirdi ki, bu da hərəkəti çox çətinləşdirirdi. Həmin vaxta Sasanilər işğalın sürətindən yaranan vahimədən artıq qurtulduğundan, I İrakli düşmən qoşunlarının bir neçə hücumuna tab gətirməli oldu. Feofana görə, düşmənin çoxsaylı hücumları nəticəsində Bizans ordusu bütün əsirlərini (Feofana görə 50 000) itirdi. F.Uspenski isə əksinə hesab edirdi ki, imperator yerli əhalinin rəğbətini qazanmaq üçün məhbusları özü azad etmişdir. Eyni zamanda o, əsirlərin ordu ilə qışlaqlarda olmalarının düşüncəsizliyini qeyd edirdi. Bizanslılar Paytakarana indiki Miyanə və Ərdəbil şəhərlərinin ərazilə-

rindən keçib Arazın aşağı axarına doğru hərəkət etməklə gəldilər [18, s.102; 19, s.104; 23, s.67-68; 24, s.230-231; 28, s.138-139; 32, s.432].

Musa Kaqankatlanın xəbərindən göründüyü kimi, Paytakarandan Bizans ordusu Uti bölgəsinə doğru hərəkət etdi. Bizanslılar tarlaları və bağları viran qoyaraq və Utini ələ keçirərək, əvvəlcə Tərtər çayı yaxınlığında Kaqankaytuk kəndi yaxınlığında (çayın sol tərəfində, indiki Suqovuşan kəndinin yaxınlığında, Bərdənin təxminən 50 km qərbində yerləşirdi), sonra isə oradan köçərək, Tərtər çayı yanında Dütəkan kəndi yaxınlığında məskunlaşdılar. I İrakli Ktesifona qarşı yürüşə hazırlıq məqsədilə qışı Albaniya, İveriya və Persarmeniyada keçirmək istəyirdi. Bu səbəbdən də imperator alban, iver və erməni məliklərinə məktublar göndərərək, onları qış mövsümündə onunla görüşməyə və əsgərləri üçün düşərgə təşkil etməyə dəvət etdi, imtina etdikləri halda isə onların qalalarını ələ keçirib, torpaqlarını viran qoyacağı ilə hədələdi. Lakin gürcülər və ermənilər Sasani boyunduruğunu Bizans boyunduruğuna dəyişməyə qətiyyən səy göstərmirdilər. Alban məlikləri şahənşah II Xosrovun göstərişinə əməl edərək, Bərdə şəhərini tərk etdilər və hücumu dəf etməyə hazırlaşaraq qalalara dağılıb, müxtəlif ərazilərdə müdafiəni təşkil etdilər. Bizanslılar Albaniyanın paytaxtı Bərdəni ələ keçirərək, qışlaqlarda məskunlaşdılar (623-624). Bizans ordusunun əsas hissəsi Dütəkan kəndi yaxınlığında düşərgə saldığından, ehtimal etmək olar ki, I İraklinin Bərdədə yerləşdirdiyi kiçik bir dəstəsinin sayı paytaxt əhalisini tabeçilikdə saxlamaq üçün kifayət idi [7, s.68; 13, s.183; 18, s.102-103; 23, s.68; 25, s.152-153; 28, s.139].

Mənbələrdən də göründüyü kimi, Bizanslılar Bərdəni tutub yerli sakinləri əsir götürərək, əsarət altına almışdılar. Alban tarixçisi Musa Kaqankatlı Zəkəriyyə adlı keşiş haqqında məlumat verir: "Bərdə kilsəsinin Zəkəriyyə adlı yumşaq xasiyyətli keşişi şəhər sakinlərinin nicatı üçün öz həyatını belə əsirgəmirdi. Andla, ibadətlə və müxtəlif tədbirlərlə o, xaçpərəstlərin çoxlarını əsirlikdən qurtardı. Müxtəlif girovlarla yəhudilərlə bütpərəstləri şəhərdə saxlaya bildi". Sonradan albanlar onun xidmətlərini yüksək qiymətləndirərək, Zəkəriyyəni Albaniya katolikosu təyin etdilər [3, s.98; 18, s.102].

624-cü ildə müharibə Albaniya və Persarmeniyada davam etdi. Bu ilin hərbi əməliyyatları haqqında Feofanın ətraflı, lakin qeyri-müəyyən və kifayət qədər mübahisəli məlumatları Sebeos və Musa Kaqankatli tərəfindən əhəmiyyətli dərəcədə aydınlaşdırılır və əlavə olunur. Feofana görə, 624-cü ilin yazında imperator I İrakli lazlardan, abazqlardan və iverlərdən əlavə qüvvələr aldı. Onun xəbərindən göründüyü kimi, Albaniyada əvvəlcə I İrakliyə qarşı yalnız Şəhripalakanın (Saravlan) ordusu hərəkətə keçdi. Lakin o, döyüşə girməkdən yayınaraq, buradan imperatora qəfil hücum etmək ümidi ilə İrana gedən dərələri tutdu. Sasani ordusunun ağır vəziyyətini bilən I İrakli İrana yürüş etmək niyyətində idi. Lakin döyüşçülər, xüsusən də müttəfiq olan lazlar, abazqlar və iverlər bu plana qarşı idilər. Bizanslıların çaşqınlığından istifadə edərək, Şəhrivarazın (Sərvərəzan) başçılıq etdiyi ordu Şəhripalakana qoşulmaq üçün hərəkətə keçdi. Feofana görə, hər iki ordunun birləşməsinə imkan vermədən I İrakli Şəhripalakanın qoşunları ilə bir neçə uğurlu döyüşlər keçirdi. Lakin sonra Sasani sərkərdəsinin köməyinə Şəhrivarazın komandanlığı altında bir ordu gəldi. Tezliklə ordunun hər ikisi toqquşmaların birində I İrakli tərəfindən məğlub edildi və Şəhripalakan döyüşdə öldürüldü [17, s.22, 196; 23, s.68-69; 24, s.231-232; 28, s.139].

Mənbələrdən göründüyü kimi, ordudakı əhval-ruhiyyəni və düşdüyü çətin vəziyyəti nəzərə alan imperator İveriya vasitəsilə Bizansa qayıtmaq qərarına gəldi və bunun üçün yenidən Paytakarana geriyə döndükdən sonra, burada Sasani qoşunları tərəfindən mühasirəyə alındı. Sebeos bildirdiyi kimi, II Xosrov Pərviz I İraklinin Albaniyadan keçərək İveriyaya getmək niyyətində olduğunu öyrənərək, sərkərdəsi Şəhrivaraza onun yolunu kəsməyi əmr etdi. Sonuncu tez-tələsik Ayrarata çataraq Girdmana doğru hərəkət edib, onunla üzbəüz Tigrəgirddə (Tarnayut bölgəsi) düşərgə saldı. Şəhrivarazın əsas məqsədi I İraklinin qoşunlarının qərbə doğru irəliləməsinin və İveriyaya hücumunun qarşısını almaq idi. Bundan sonra sərkərdə Şahin 30 minlik ordu ilə vaxtında gəlib, I İraklinin arxa tərəfində düşərgə saldı. Bu ordu I İraklinin şərqə və cənuba gedən yolunu kəsməli idi. Sebeosun məlumatından aydın olur ki, Şəhrivarazın ordusu indiki Şəmkir və Gəncə şəhərlərindən

cənubda və Şəmkir çayının şərqində yerləşən Girdman bölgəsində yerləşirdi. Beləliklə, Şəhrivaraz və Şahinin qoşunları, Sebeos xəbər verdiyi kimi, Bizans ordusunu mühasirəyə almağa nail oldular [10, s.85; 19, s.104; 23, s.69; 25, s.53; 28, s.139-140; 33, s.32].

Lakin düşmən tərəfindən mühasirəyə alındığını görən I İrakli özünü itirmədi və tez bir vaxtda Tiqrəgirddə yerləşən Şahinin ordusuna hücum edərək onu məğlub edib, bayrağı ələ keçirdi. Bundan sonra Şəhrivaraz Şahinlə birləşdi və sağ qalan əsgərləri toplayaraq, I İrakliyə hücum etmək qərarına gəldi. Lakin imperator qalib gələrək, yolunu düşmənlərdən təmizlədi və bundan sonra Tiqrəgirddən geri çəkilməyə başladı. Sebeosun məlumatına görə, o, müasir Şuşa və Gorus şəhərlərinin ərazisindən keçərək, alban vilayəti olan Sünikin Tsxuk bölgəsinə, oradan isə Angelaut və Biçənək aşırımından keçərək, Naxçıvana getdi. Geri çəkilmə zamanı düşmənin bizanslıları təqib etdiyini görən lazlar, iverlər və abazqlar onlardan ayrıldılar [17, s.196-197; 18, s.103; 19, s.104; 23, s.69-70; 24, s.232; 28, s.141; 33, s.33].

Musa Kaqankatlı I İraklinin geri çəkilməsi barədə belə yazırdı: "Bunlardan sonra "Nor Zor" ("Yeni ordu") adlı İran qoşunu gəldi. Onun sərkərdəsi Şəhripalakan idi. Qoşunların arasında Qranikan Salar – şaha sadiq olan bir tanınmış sərkərdə də var idi. O da gəlib şahın hüzurunda hazır durmuş idi. Sonra Bizans tərəfdən yenə bir İran sərkərdəsi gəldi və bunlar birləşib I İraklinin ordularını Sünikin torpaqlarından geriyə qovdular. İran ordularının özlərinə bərk zərbələr dəyməsinə baxmayaraq, onlar bizanslıları öz ölkələrinə qədər qovdular, onların şəhərlərini silah gücüylə əllərindən aldılar" [3, s.99; 18, s.103].

Naxçıvandan Araz çayını keçərək, Vrnçunik kəndinə çatan I İraklinin qoşunları burada düşərgə saldılar. Tezliklə Sasani ordusu oraya gəldi, lakin həmin gün çayı keçə bilmədi. Sonra I İrakli yuxarıda adı çəkilən kəndi tərk edərək Atropatenaya, Xoy şəhərinə gəldi, oradan da Bağrəvəndə getdi. Uzun sürən bədbəxtliklərdən sonra imperator Apahunikə çatdı və burada Qrçmunk kəndində düşərgə qurdu. Bütün bu müddət ərzində bizanslıların ardınca Şəhrivarazın başçılıq etdiyi bir ordu gəlirdi. Sasani sərkərdəsi qoşunlarını Axiovit bölgəsində yerləşdirərək özü 6000 seçilmiş və yaxşı silahlanmış döyüşçü ilə gecə I İraklinin düşərgəsinə hücum etmək niyyəti ilə Artses bölgəsində pusquda oturdu. Lakin I İrakli onu qabaqlayaraq özü hücum edib, onun dəstəsini məğlub etdi. Şəhrivaraz ilk rastlaşdığı ata minərək qaçdı və bütün şəxsi əmlakını, o cümlədən bahalı qızıl silahlarını qalibin əlində qoyub getdi [19, s.104-105; 23, s.69-70; 28, s.141-143].

V.Çiçurov I İraklinin Sünikdən Naxçıvana geri çəkilməsinə dair məlumatları təhlil edərək yazır ki, Feofanın "Xronoqrafiya"sı "Syuniya" (Σύννων) haqqında deyil, "Hunlar ölkəsi" (Οὔννων) haqqında məlumat verir. Lakin Y.Manandyan Feofanın yunan mətnindəki Οὔννων sözünün heç bir səbəb olmadan Σύννων əvəzinə sadə hərf səhvi nəticəsində yarandığını hesab edərək, imperatorun Sünik tərəfə çəkildiyini ehtimal etmişdi. Eyni zamanda "Xronoqrafiya"nın bütün siyahıları "Οὔννων" oxunuşunu verir. Üstəlik, müəllif mətninin qorunub saxlanması dolayısı ilə "Xronoqrafiya"nın latın dilindən tərcüməsi ilə təsdiqlənir, burada bu ifadə "in regionem Hunnorum" kimi tərcümə olunur [17, s.196-197; 34, s.262-263].

Y.Manandyanın yenidən qurduğu marşrut Feofanın təqdim etdiyi məlumatlarla da ziddiyyət təşkil edir, ona görə I İrakli düşmənlə toqquşmalarda qalib gəlsə də, yenə də onların hücumu altında daim geri çəkilir. Beləliklə, "hunlar ölkəsi"nə səfər I İrakli üçün geri çəkilmə yoludur və o, "Fars ölkəsi"nin özündən deyil, ona tabe olan Persarmeniyadan geri çəkilirdi. Eyni zamanda salnaməçinin bəhs etdiyi "hunlar ölkəsi" yəqin ki, Persarmeniyadan kənarda yerləşirdi, əks halda I İrakli sonradan "hunlar ölkəsindən" qayıdarkən onun sərhədlərini keçməli olmazdı. Sebeosun məlumatı əsasında I İraklinin hərəkət marşrutunu bərpa etdikdə, hərbi əməliyyatların Persarmeniyanın daxilində getməsi aydın olur. Lakin Feofan imperatorun Persarmeniyada görünməsi barədə yalnız I İraklinin "hunlar ölkəsinə" geri çəkilməsindən bəhs etdikdən sonra xəbər verir. Yəni bizanslılar Persarmeniyadan kənarda olan bir yerdə idilər, "hunlar ölkəsi"nə yürüş isə çox güman ki, Sebeosun yazdığından əvvəl baş vermişdir. Beləliklə, Sebeos və Feofan Bizans-Sasani müharibəsinin müxtəlif epizodlarından bəhs edir və buna görə də Y.Manandyan tərəfindən Bizans

və erməni müəlliflərinin məlumatlarının eyniləşdirilməsi çətin ki, düzdür. Beləliklə, yuxarıda deyilənlərdən göründüyü kimi, I İrakli Sasani sərkərdələrinin birləşmiş qüvvələrini məğlub edərək, tələsik "hunlar ölkəsi"nə geri çəkildikdən sonra Persarmeniyaya qayıtdı və Bizansa doğru hərəkətini davam etdirdi [34, s.264].

İ.Çiçurov haqlı olaraq qeyd edir ki, Bizans müəllifləri bir çox türk xalqlarını, o cümlədən türkütləri hun adlandırırdılar ki, bu da Bizans ordusunun geri çəkildiyi "hunlar ölkəsi"ndən qərbi türklərin torpaqları kimi danışmağa imkan verir. Ümumiyyətlə, məlumdur ki, VII əsrin birinci yarısında Cənub-Şərqi Avropa çölləri, Qafqazdan şimalda yerləşən ərazilər və müasir Qərbi Qazaxıstan çölləri Qərbi Türk xaqanlığının hakimiyyəti altında idi. Lakin Feofanın məlumatlarının qeyri-müəyyənliyindən şikayətlənən İ.Çiçurov türklərin sərhədlərini dəqiq müəyyən etməkdə çətinlik çəkir [34, s.265].

Lakin Z.Bünyadovun araşdırmalarından məlum olduğu kimi, Albaniyada, xəzərlərə məxsus olan Qəbələ şəhərində onların inzibati mərkəzi yerləşirdi. 627-ci ildə Tiflisin uğursuz mühasirəsindən sonra xəzərlər qışlamağa məhz buraya gəldilər, 630-cu ildə Cənubi Qafqazdakı məğlubiyyətdən sonra da xəzərlər məhz buraya geri qayıdıb, öz yürüşləri üçün əlverişli məqamı gözləməyə başladılar. Qərbdə xəzərlərin nəzarətində olan ərazi ehtimal ki, İveriya sərhədlərinə, cənubda isə Kür çayına qədər uzanırdı. Öz mərkəzi hakimiyyəti ilə daimi əlaqə saxlayaraq, Şərqdə onlar təkcə Dərbənd keçidini deyil, həm də Dərbəndin qərbində yerləşən və onların vasitəsilə ən qısa müddətdə Albaniya ərazisinə qoşun yeritmək mümkün olan bütün keçidləri (Ağbulaq, Salavat və Bazardüzü dağı yaxınlığındakı iki keçid) daimi nəzarətdə saxlayırdılar. Buna əsaslanaraq, imperator I İraklinin məhz bu ərazi istiqamətində geri çəkildiyini ehtimal edə bilərik. Bu fərziyyə Feofanın imperatorun "kələ-kötürlü və çətin yollarla keçilməz ölkələrə" getdiyinə dair məlumatları da təsdiqləyir. Məlumdur ki, Qəbələ ətrafı dağlıq və meşəlikdir, dərələr və çətin dağ keçidləri var [7, s.78-79].

Bundan əlavə, "Tarix əl-Bab"ın anonim müəllifi xəbər verir ki, hicri 459-cu ilin şaban ayında (1067-ci ilin iyunu) Qəbələ qapısında Kuni (hunlar) xalqından olanlar şirvanşah I Fəribürzün əmisi oğlu Ləşkərsitanı qətlə yetirmişlər. Bir il sonra "şirvanşah əmisi oğlu Ləşkərsitanın qisasını almaq üçün Kuni sakinlərinə qarşı hərəkətə keçdi, çoxlu adam öldürdü, sürüləri ələ keçirdi və kəndləri yandırdı" [6, s.94; 29, s.60].

Bu fərziyyə I İraklinin sabirlərin torpaqlarına hərəkət etdiyini hesab edən alman tədqiqatçısı E.Qerlandın, hətta "hun torpaqlarını", Bizans müəlliflərinin köçəri olaraq, "hun" adlandıra bildikləri sakların yaşadığı Uti əyalətinin Sakasena bölgəsində lokallaşdıran Y.Kulakovskinin fərziyyəsindən daha üstündür [23, s.69-70].

Eyni zamanda VII əsrin əvvəllərindəki konkret tarixi vəziyyəti, yəni Bizansın Sasani dövləti ilə müharibələrində türkütlərin (sonralar isə xəzərlərin) rolunu nəzərə alaraq, İ.Çiçurov I İraklinin türklərin "hunlar ölkəsi"nə yürüşünü Bizans-türk (sonralar xəzər) əlaqələri silsiləsinin bir hissəsini hesab etməyi təklif edir. Onun fikrincə, artıq 624-cü ilin yazında I İrakli Sasanilərlə qarşıdurmada türklərin köməyindən istifadə etmək imkanını nəzərdə tuturdu. Lakin nədənsə bu kampaniya ittifaqın bağlanması ilə nəticələnmədi. Buna görə də görünür 626-cı ildə Bizans və Qərbi Türk xaqanlığı arasında bağlanmış müqavilənin həm ümumən Bizans-Sasani müharibələrinin, həm də həmin ildə Konstantinopolun avarların mühasirəyə alınmasının nəticələrinə təsir edən müqavilənin fonu kimi qəbul edilməlidir [34, s.265].

Artses bölgəsindəki yuxarıda qeyd olunan qələbədən sonra I İraklinin qoşunları 625-ci ilin qışını Van gölünün şimalındakı ərazilərdə keçirdilər. Feofanın ətraflı məlumatına əsasən 625-ci ilin mart ayının əvvəlində I İrakli buradan Kilikiyaya, oradan da Sebastiyaya getdi. Bu keçid zamanı I İraklinin qoşunları Martiropol və Amida arasındakı ərazidə dayandıqda, bizanslıları inadla izləyən və onlara müqavimət göstərməyə çalışan Şəhrivaraz onları burada yaxaladı [10, s.85-86; 19, s.105; 23, s.71; 28, s.144-145].

Ehtimal edilən hücumun qarşısını almaq üçün I İrakli dağ keçidlərini ələ keçirdi və döyüş qabiliyyəti yüksək olan qüvvələrlə Şəhrivaraza doğru hərəkət etdi. Lakin düşmən onunla üz-üzə gəlməkdən yayındı və I İraklinin düşərgələrinin yanından hərəkət edərək keçidi tutmaq və körpüləri dağıtmaq üçün Fərat çayına doğru yollandı. Düşmənin hərəkətindən xəbər-

dar olan imperator Dəclə çayını keçdi və Fərat çayına yaxınlaşaraq, onu dayaz yerdən keçdi. Feofanın dediyinə görə, I İrakli sonra Samosat və Germanikeya istiqamətindən hərəkət edərək, Adanaya, Şəhrivarazla döyüşün baş verdiyi Sar çayına doğru getdi. Sonra isə o, Sebastiyadan keçərək, ordusunun 625-626-cı illərin qışını keçirdiyi Ponta hərəkət etdi [5, s.144; 23, s.71-72; 28, s.146].

Hərbi kampaniya başa çatdı. Bununla belə, 623-cü ilin aprelində Bizansın erməni əyalətlərindən Qazakaya başlayan I İraklinin ilk yürüşünü uğurlu adlandırmaq olmazdı. Bizanslılar, Dəbil, Naxçıvan və Qazakı talan etmələrinə baxmayaraq, geri çəkildikləri zaman Sasanilər tərəfindən o qədər sıxışdırıldılar ki, bütün əsirlərini itirdilər və yalnız Qaradağ dağlarında onları təqib edən düşməni geridə qoyub ayrıldılar. Əslində bu, geri çəkilən ordu üçün fasiləsiz qələbələr silsiləsi idi. Arxa baza və ya təchizat olmadan manevr etmə qabiliyyəti I İraklini böyük bir sərkərdə və siyasətçi kimi səciyyələndirir. Feofan 624-625-ci illərdə I İraklinin yürüşünü tərifləsə də, Musa Kaqankatlanın tarixi əsərində bu hadisələrə daha ədalətli və dərin qiymət verilir: "İran ordularının özlərinə bərk zərbələr dəyməsinə baxmayaraq, onlar bizanslıları öz ölkələrinə qədər qovdular, onların şəhərlərini silah gücüylə əllərindən aldılar". Həqiqətən də I İraklinin hücumu zəiflədi, lakin ən dəhşətlisi o idi ki, o, düşmən qarşısında tək qaldı. Yerli xristianlar təkcə monofizitlər deyil, həm də xalkidonitlər Sasani hökmranlığı ilə barışdılar və ortodoks imperatora, nəinki heç bir dəstək vermədilər, həm də birbaşa olaraq ona qarşı çıxdılar. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, hərbi yürüşün birinci mərhələsi onun xeyrinə başa çatdı [3, s.99; 13, s.183; 18, s.103; 28, s.146].

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi: [7 cilddə] / Məsul redaktor akademik N.Vəlixanlı. – Bakı: Elm, – c. 2 (III-XIII əsrin I rübü). – 2007. – 608 s.
2. Məmmədov, R. Naxçıvan şəhərinin tarixi oçerki (orta əsrlər dövrü) / R.Məmmədov. – Bakı: Elm, – 1967. – 160 s.
3. Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi / Tərcümə edəni, müqəddimə, qeyd və şərhlərin müəllifi Z. Bünyadov. – Bakı: Avrasiya press, – 2006. – 256 s.
4. Анонимная сирийская хроника о времени Сасанидов / Перевод Н.В.Пигулевской. – Москва: Записки института востоковедения, – 1939. Том 7, – с. 56-79.
5. Артамонов, М.И. История хазар / М.Артамонов. – Ленинград: Издательство Государственного Эрмитажа, – 1962, – 524 с.
6. Ашурбейли, С. Государство Ширваншахов (VI-XVI вв.) / С.Ашурбейли. – Баку: Элм, – 1983. – 343 с.
7. Буниятов, З.М. Избранные сочинения: [в 3 томах] / З.М.Буниятов. – Баку: Элм, – т. 1. Азербайджан в VII-IX веках. – 1999. – 468 с.
8. Васильев, А.А. Лекции по истории Византии: [в 2 томах] / А.А.Васильев. – Петроград: Типография Я.Башмаков и К°, – т. 1. Время до эпохи крестовых походов (до 1081 года). – 1917.– VIII, 356 с.
9. Всеобщая история Вардана Великого / Перевел Н.Эмин (с примечаниями и приложениями). – Москва: Типография Лазаревского Института восточных языков, – 1861. – XXIV, 202, 218 с.
10. Всеобщая история Степаноса Таронского, Асохика по прозванию, писателя XI столетия / Переведена с армянского и объяснена Н.Эмином. – Москва: Типография Лазаревского Института восточных языков, – 1864. – 337 с.
11. Гельцер, Г. Очерк политической истории Византии. Под редакцией и с предисловием В.Н.Бенешевича / Г.Гельцер. – Санкт-Петербург: Издание Студенческого Издательского Комитета при Историко-Филологическом Факультете СПБ. Университета, – 1912. – VIII, 196 с.
12. Герцберг, Г.Ф. История Византии. Перевод, примечания и приложения П.В.Безобразова / Г.Герцберг. – Москва: Издание К.Т.Солдатенкова, – 1897. – IX, 674 с.
13. Гумилев, Л.Н. Древние тюрки // Л.Гумилев. – Москва: Товарищество «Клышников – Комаров и К», – 1993. – 528 с.
14. Давид Багратиони. История Грузии / Текст издал и снабдил вступительной

статьей и указателями А.А.Рогава. – Тбилиси: Мецниереба, – 1971. – 274 с.
15. Джуаншер Джуаншериани. Жизнь Вахтанга Горгасала / Перевод, введение и примечания Г.В.Цулая. – Тбилиси: Мецниереба, – 1986. – 152 с.
16. Дмитриев, В.А. Всадники в сверкающей броне. Военное дело сасанидского Ирана и история римско-персидских войн / В.Дмитриев, – Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение, – 2008.– 368 с.
17. Известия древних греческих и римских писателей о Кавказе. Часть II. Византийские писатели. Лазика и Иберия / С латинского текста Штриттера перевел К.Ган. – Тифлис: Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, – 1890. Выпуск IX. Отдел I, – с. 1-215.
18. История агван Моисея Каганкатваци, писателя X века / Перевод с армянского К.Патканова. – Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук, – 1861. – XV, 376 с.
19. История императора Ираклa. Сочинение епископа Себеоса, писателя VII века / Перевод К.Патканьяна. – Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук, – 1862. – XI, 216 с.
20. Касумова, С.Ю. Азербайджан в III-VII вв. (Этно-культурная и социально-экономическая история) / С.Касумова. – Баку: Элм, – 1993. – 140 с.
21. Колесников, А.И. Иран в начале VII века (источники, внутренняя и внешняя политика, вопросы административного деления) // – Ленинград: Палестинский сборник, – 1970. Выпуск 22 (85), – 144 с.
22. Кулаковский, Ю.А. История Византии: [в 3 томах] / Ю.А.Кулаковский. – Санкт-Петербург: Алетейя, – т.2. – 1996.– 401 с.
23. Кулаковский, Ю.А. История Византии: [в 3 томах] / Ю.А.Кулаковский. – Санкт-Петербург: Алетейя, – т. 3. – 1996. – 456 с.
24. Летопись византийца Феофана от Диоклетиана до царей Михаила и сына его Феофилакта / В переводе с греческого В.И.Оболенского и Ф.А.Терновского. С предисловием О.М.Бодянского. – Москва: Университетская типография, – 1884. – IV, 370 с.
25. Мамедов, Т.М. Кавказская Албания в IV-VII вв. / Т.Мамедов. – Баку: Маариф, – 1993. – 216 с.
26. Мамедова, Ф. Кавказская Албания и албаны / Ф.Мамедова. – Баку: Центр Исследований Кавказской Албании, – 2005. – 800 с.
27. Мамедова, Ф. Политическая история и историческая география Кавказской Албании (III в. до н.э. – VIII в. н.э.) / Ф. Мамедова. – Баку: Элм, – 1986. – 284 с.
28. Манандян, Я.А. Маршруты персидских походов императора Ираклия // – Москва: Византийский Временник, – 1950. Том III, – с. 132-153.
29. Минорский, В.Ф. История Ширвана и Дербенда X-XI веков. Ответственный редактор А.А.Али-Заде. Перевод С.Г.Микаэлян / В.Минорский. – Москва: Издательство восточной литературы, – 1963. – 265 с. (+34 с. арабского текста).
30. Никифора, патриарха константинопольского «Краткая история» со времени после царствования Маврикия / Перевод Е.Э.Липщиц. – Москва: Византийский временник, –1950. Том III, – с. 349-387.
31. Пигулевская, Н.В. Византия и Иран на рубеже VI-VII веков / Н.Пигулевская. – Москва, Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, – 1946. – 292 с.
32. Успенский, Ф.И. История Византийской империи в VI-IX вв. / Ф.Успенский. – Москва: Мысль, – 1999. – 828 с.
33. Халилов, М.Дж. О локализации албанского Тигранакерта // – Bakı: İrs, – 2007. №4 (28), – s. 32-34.
34. Чичуров, И.С. О кавказском походе императора Ираклия // – Москва: Восточная Европа в древности и средневековье, – 1979, – с. 261-265.

Резюме

Вугар Самедов

Первый поход императора Ираклия I в Кавказ

В 590 году после переворота шахиншах государства Сасанидов Хосров II Парвиз бежал в Византию. Здесь он, получив помощь от императора Маврикия, около озера Урмия в Азербайджане разбил заговорщиков и, вернув себе власть, в благодарность за услугу передал Византии некоторые территории. Однако после убийства Маврикия узурпатором Фокой в 602 году Хосров II воспользовался этим событием и под предлогом мести за императора начал войну с Византией. Сначала успех сопутствовал Сасанидам, которые, захватив огромные территории противника, дошли до Константинополя. Однако новый император Ираклий I, проведя в армии реформы, напал на Сасанидов и в течение 622-625 годов разбил их в нескольких сражениях.

Ключевые слова: *Азербайджан, Албания, Византия, Сасаниды, Аварский каганат.*

Summary

Vugar Samadov

The first campaign of Emperor Heraclius I to the Caucasus

In 590, after a coup the Shahinshah of the Sassanid state, Khosrow II Parviz fled to Byzantium. Here, having received help from the Emperor of Maurice, he defeated the conspirators near Lake Urmia in Azerbaijan and, having regained power, transferred some territories to Byzantium in gratitude for the accommodation. However, after the murder of Maurice by the usurper Phocas in 602, Khosrow II took advantage of this event and, under the pretext of avenging the emperor, began a war with Byzantium. At first, success accompanied the Sassanids, who, having captured vast enemy territories, reached Constantinople. However, the new emperor Heraclius I, having carried out reforms in the army, attacked the Sassanids and defeated them in several battles during the years 622-625.

Keywords*: Azerbaijan, Albania, Byzantium, Sassanids, Avar Khaganate.*

UOT 94 “04/15”
https://doi.org/10.59849/2710-0820.2024.1.144

Yeganə Çağlayan
T.ü.f.d., dos.
Muş Alparslan Universiteti, Türkiyə Cümhuriyyəti
y.caglayan@alparslan.edu.tr

XIII ƏSRİN BİRİNCİ YARISINDA BİZANSIN AVROPA SİYASƏTİNƏ DAİR

Açar sözlər: *Bizans, Konstantinopol, xaçlılar, Venesiya, Komnenoslar, Angeloslar, Paleoloqoslar.*

Giriş

Orta əsrlərin ən uzun ömürlü imperiyalarından biri olan Bizans imperiyası həm sosial və iqtisadi inkişaf xüsusiyyətləri, həm də xarici siyasət prinsipləri ilə digər dövlətlərdən xeyli seçilmişdir. Əslində Bizansın xarici siyasəti bəzi məqamları ilə onun daxili inkişafını şərtləndirmiş, eyni zamanda imperiya ideologiyası dövlətin xarici siyasətinə böyük mənada təsir göstərmişdir. Özünü Roma imperiyasının “qanuni” varisi olaraq görən Bizans istər müsəlman dövlətləri ilə, istər katolik dövlətlərilə münasibətlərində hər zaman özünün üstünlüyü prinsipindən çıxış etmişdir. Bu üstünlük prinsipi, S.P.Karpovun da qeyd etdiyi kimi, “*romalıların Tanrı tərəfindən qorunan imperiyasının universallığını və müstəsnalığını bəyan edən köhnəlmiş oykumençi doktrina*” ilə bağlı idi [12, s.509].

395-ci ildə Roma imperiyasının rəsmi olaraq ikiyə ayrılması ilə ortaya çıxan Şərqi Roma imperiyası (Bizans) ilk mərhələdə “barbar” xalqların yürüşləri, ardınca Sasanilər və Xilafətin rəqabəti ilə qarşılaşsa da, xaçlı səfərlərinə qədər müəyyən qədər öz xarici siyasi gücünü saxlaya bilmişdi. Lakin normanların və səlcuqluların yürüşləri qarşısından müdafiəsiz olduğunu görüb çıxış yolunu katolik dövlətləri yardıma çağırmaqda görən Komnenoslar sülaləsi, daha doğrusu sülalənin nümayəndəsi I Aleksios (1081-1118) bundan sonrakı tarixi mərhələdə Bizans üçün necə böyük bir bəlaya yol açdığını o zaman anlamamışdı.

Komnenosların italyan dövlətlərinə, ələlxüsus Venesiya Respublikasına verdiyi ticari imtiyazlar onu böyük bir “burulğan”ın içinə salmış, vəziyyətdən qurtulmaq üçün italyan dövlətləri arasında manevr etməyə çalışan imperiyanın vəziyyəti düzəlmək əvəzinə daha da ağırlaşmışdır. XI əsrin sonlarına gəldiyində Bizans hər tərəfdən xarici düşmənlərlə sıxışdırılmış bir vəziyyətə düşmüşdü. Səlcuq Türklərinin sürətlə qərbə doğru irəliləməsi, normanların işğalçı yürüşləri, venesiyalıların ve genuyalıların Konstantinopoldakı eksterritorial hüquqlardan qaynaqlı müstəqil davranışları Bizans tarixinin ən ağır mərhələsinin başladığının xəbərçisi idi.

XIII əsrin birinci yarısını məqalənin xrolonoji çərçivəsi olaraq seçməyimiz təsadüfi deyildir: bu dövr Bizans imperiyasının yerində Latın imperiyasının qurulması və yerli dövlətlərin Konstantinopolu geri almaq üçün xaçlılarla və bir-biriləri ilə mübarizə apardıqları bir dövrdür. Oykumençi doktrinanın mövcud reallıqla heç bir şəkildə uyğun olmadığı bu dövrdə Paleoloqoslar sülaləsi gərgin bir diplomatik kombinasiyalar qurmaq, Anadolu Səlcuqlu dövləti, xaçlılar, Venesiya və Genuya respublikaları, Papa dövləti, Trapezund və Epir imperiyaları ilə manevr siaysəti yürütmək məcburiyyətində qalmışdır.

1261-ci ildə bərpa edilən Bizans imperiyası əvvəlki Şərqi Roma imperiyasının sadəcə solğun bir “kölgəsi” olmuşdur. İmperiyanın bərpası ərəfəsində Nikeya imperiyasının xarici siyasətinin təhlili göstərir ki, sosial, siyasi, etnik proseslərlə yanaşı, bölgədəki hərbi-siyasi vəziyyət də Bizansın sonrakı müqəddaratında böyük rol oynamışdır.

1. Dördüncü xaçlı səfəri (1202-1204) ərəfəsində Bizansın xarici siyasi vəziyyəti

Xaçlı hərəkatının gerçək mahiyyəti daha birinci səfərdə (1096-1099) özünü göstərdi: 1098-ci ildə işğal edilən Antakya (Antioxiya)

və Urfa (Edessa) şəhərləri xaçlı liderlərinin Bizans imperatoru I Aleksios Komnenos ilə bağladıqları Konstantinopol anlaşmasının şərtlərinin əksinə olaraq, Bizansın hakimiyyətinə verilmədi. Bunun ardınca Antakya Prinsipatlığı (əvvəlki dövrün ədəbiyyatında knyazlıq) və Urfa Kontluğu (əvvəlki dövrün ədəbiyyatında qraflıq), 15 iyul 1099-cu ildə Qüdsün ələ keçirilməsi ilə isə Qüds (Yerusəlim) krallığı quruldu və bununla da Bizansın Səlcuq Türklərindən qurtulmaq üçün dəvət etdiyi xaçlıların müstəmləkəçi fəaliyyətləri özü-özlüyündə aşkar oldu. 1109-cu ildə isə daha bir xaçlı dövləti – Trablus (Tripoli) Kontluğu ortaya çıxdı.

Sonrakı yüzillikdə həyata keçirilən ikinci (1147-1148) və üçüncü (1189-1192) xaçlı səfərləri də Yaxın Şərqə gələn işğalçıların əslində xristian təəssübkeşindən daha çox amansız işğalçı olduğunu isbatladı. Əvvəlki tədqiqatlarımızda da göstərdiyimiz kimi, "*xaç yürüşləri Avropanın X-XI əsrlərin hüdudunda yaşadığı dərin sosial-iqtisadi, siyasi proseslərlərin şərtləri altında doğmuşdu və hətta, qanunauyğun idi. Avropa bundan qabaq da yaşadığı təzadlı proseslərin təsiri altında Asiya ilə zorla ünsiyyət yaratmışdı: e.ə. IV əsrdə Yunan dünyası ağır iqtisadi, siyasi və mədəni böhran keçirəndə çıxış yolunu Şərqə yürüşdə tapmışdı və bu təşəbbüs ellinist sisteminin təşəkkülü ilə başa çatmışdı. Təkrar hadisələri Avropa xaç yürüşlərindən bir neçə əsr sonra yaşayacaq: kapitalizmin rüşeymlərin kök atdıqca, cəmiyyət yeni bazarlar və xammal mənbələri axtarışında yenə Şərqlə zor gücünə ünsiyyətə girəcək və nəticədə müstəmləkə sistemi yaranacaq. Xaç yürüşləri isə bu sonuncunun prelyudiyası idi*" [1, s.183].

Bir tərəfdən xaçlıların Şərqi Aralıq dənizi torpaqlarında dövlətlər quraraq möhkəmlənməsi, digər tərəfdən isə Konstantinopolda italyan dövlətlərinin (ələlxüsus Venesiya Respublikasının) iqtisadi olaraq güclənməsi imperator I Aleksios və varisləri üçün böyük problemlər yaratmışdı. Bizans artıq bölgədə baş verən hadisələrə nəzarət edə bilmirdi və xaçlıların onun üzərində basqısı gedərək artırdı. Bizans üz-üzə qaldığı bu böyük problemi həll edə biləcək gücdə deyildi: istər hərbi və siyasi baxımdan, istərsə də iqtisadi və sosial baxımdan imperiya tənəzzül yaşayırdı. Əvvəlki illərdə Bizansın venesiyalılara verdiyi ticari güzəştlər (992, 1082, 1126 və 1148-ci il xrisovulları[*]) imperiyanın bu tənəzzülündə kifayət qədər böyük rol oynamışdı. P.Charanisin qeyd etdiyi kimi, "*italyan tacirləri Konstantinopol iqtisadiyyatını günlük ehtiyacların qiymətlərini təsbit etməyə qədər tamamilə nəzarətləri altına almışdılar*" [2, s.533].

İmperator I Manuil Komnenos (1142-1180) vəziyyətdən çıxış yolunu italyan dövlətləri arasında rəqabətdən istifadə edərək manevr siyasəti yürütməkdə gördü. Məhz bu taktikaya dayanaraq o, Piza və Genuya ilə yaxınlaşaraq Venesiyanın təsirindən çıxmağa çalışdı, 1171-ci ildə venesiyalılara qarşı həyata keçirilən təqib siyasəti isə Venesiya ilə olan gərgin münasibətləri daha da ağırlaşdı. Hətta Rusiya tarixçisi K.M.Cusoyev dördüncü xaçlı səfərinin düzənlənməsində 1171-ci il hadisələrinin də böyük bir amil olduğunu düşünür [11, c.369-378]. Əlbəttə, K.M.Cusoyevin fikrilə müəyyən mənada razılaşmaq olar: Venesiya 1171-ci ildən sonra Konstantinopolda itirdiyi mövqeyini təkrardan geri almağa çalışırdı və dördüncü xaçlı səfərinin istiqamətinin Misirdən Bizansa yerdəyişməsində Venesiya diplomatiyasının böyük rolu olmuşdur. Lakin yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, xaçlı hərəkatı bir müstəmləkəçi hərəkat idi, hədəfi də yeni torpaqlar ələ keçirmək olub, Bizans imperiyası bu yolda onun üçün ən böyük maneələrdən biri idi. Bununla əlaqədar imperator I Aleksiosun qızı Anna Komnena "Aleksiada" adlı əsərində yazır ki, xaçlılar "*görünüşdə Qüdsə səfər etmişdilər, əslində isə onlar [Bizans] imperatorunu devirmək və paytaxtı (Konstantinopolu – Y.Ç.) ələ keçirmək istəyirdilər*" [14, s.283].

Bizansın şərq cəbhəsindəki uğursuzluqları da (o cümlədən 1176-cı il Miryakefalon məğlubiyyəti) Avropa siyasətinə təsir edən amillər sırasında yer alır. Bir tərəfdən, Bizansın səlcuqlularla müharibədəki uğursuzluğu, digər tərəfdən də üçüncü xaçlı səfəri öncəsi (1189-1192) müsəlmanların xaçlılar üzərində qazandıqları əhəmiyyətli zəfərlər, xaçlı dövlətlər arasındakı mürəkkəb münasibətlər, eləcə də Bizans ilə xaçlılar arasındakı düşmənçilik yenidən bölgədəki

[*] "Xrisovul" yunan dilindən tərcümədə "qızıl bulla" (Χρυσόβουλλον) anlamına gəlir, IX əsrin sonlarından etibarən Bizans imperatorlarının fərmanlarına deyilirdi [10, s.489-490].

vəziyyəti gərginləşdirdi. Katolik dünyası Bizansın strateji əhəmiyyətli şəhərlərindən istifadə edərək müsəlman qüvvələrinə zərbə endirməyə çalışırdı, bu səbəbdən də Manuil Komnenosun hakimiyyətinin sonuna doğru kilsələrin uniyası məsələsi yenidən gündəmə gəlmiş oldu. Lakin 1180-ci ildə çağrılan Konstantinopol kilsə yığıncağı kilsələrin uniyasına müyəssər ola bilmədi [9, s.271-272].

Böyük Komnenoslar sülaləsinin (1081-1185) sonrakı nümayəndələri – imperatorlar II Aleksios (1180-1183) və I Andronikosun (1183-1185) dövründə Bizansın Avropa siyasətində müsbət mənada kardinal bir dəyişiklik müşahidə edilməyib, əksinə imperiyanın mərkəzi hakimiyyəti gedərək zəiflədi. 1182-cü ildə Venesiya əvvəlki ticari imtiyazlarını bərpa etməyə müyəssər oldu. İmperiyanın düşmüş olduğu ağır vəziyyət torpaq itkiləri ilə müşahidə olunurdu: 1183-cü ildə macarlar Dalmasiyanı ələ keçirdilər, 1185-ci ildə isə Fessalonika normanlar tərəfindən ələ keçirilərək talan edildi [12, s.171]. Bu uğursuzluqlar Böyük Komnenoslar sülaləsinin sonunu gətirərək Bizansda sülalə dəyişikliyi ilə nəticələndi.

Komnenosların yerinə keçən Angelos sülaləsinin hakimiyyət dönəmi (1185-1204), Türkiyə tarixçisi Ö.Özdemirin də qeyd etdiyi kimi, "*Bizans imperiyasının cahanşümül bir dövlət olma iddiasından vaz keçdiyi dövrü təmsil edir*" [4, s.115]. Bu sülalənin hakimiyyəti dövründə imperiyanın həm daxili, həm də xarici siyasətindəki böhran yüksək həddinə çatmış oldu. 1186-cı ildə İkinci Bolqar çarlığının qurulması, 1190-cı ildə isə serblərin müstəqil olmaları Bizans imperiyasının "*gözlər önündə çökməsi*" idi [12, s.171]. 1192-ci ildə Kipr də, adada xaçlı dövlətinin qurulması ilə (1192-1489) Bizans üçün birdəfəlik itirilmiş oldu [12, s.282].

Bu dövrdə Bizansın xarici siyasətində yenidən Venesiya ilə yaxınlaşma müşahidə olunur: hələ imperator Andronikos Komnenos (1183-1185) tərəfindən 1185-ci ildə venesiyalılara təkrardan verilən güzəştlər Angelos sülaləsi dövründə də təkrarlanmış oldu: 1187-ci ildə imperator İsaakios (1185-1195) sələflərinin verdikləri xrisovulları tanıdı və Venesiya ilə hərbi saziş də imzaladı, 1189-cu ildə imperiya əvvəlki illərdə vurulan maddi ziyanın qarşılığında respublikaya böyük bir təzminat da ödədi [18, s.309, 312]. Müqavilə 1199-cu ildə imperator III Aleksiosun dövründə (1195-1203) yeniləndi [18, s.316]. Venesiyaya verilən güzəştlər imperiyanı təkcə siyasi deyil, iqtisadi cəhətdən də çox zəiflətmiş oldu: "*Dövlətin gücünü və mövcudluğunu davam etdirməsi – təməli vergi olan maddi qaynaqlara dayanır. Bizansda bu qaynaq azad kəndlilərin yox olması, aristokratiyanın sərvəti, imtiyazları və gücündəki yüksəlmə ilə ciddi bir şəkildə geriləyərək, italyan respublikalarına verilən ticari imtiyazlarla da demək olar ki, ortadan qalxmışdı*" [2, s.535].

Beləliklə, dördüncü xaçlı səfəri ərəfəsində Bizans tamamilə latınların təsiri altına düşərək yaşadığı daxili və xarici siyasi tələatümlər səbəbilə yeni işğallar qarşısında müdafiəsiz vəziyyətə düşmüş oldu.

2. Dördüncü xaçlı səfəri (1202-1204) və Bizans imperiyası

Tarixi ədəbiyyatda xaçlı hərəkatına, o cümlədən dördüncü xaçlı səfərinə kifayət qədər əsər həsr edilmişdir və bu məqalədə məqsədimiz bu hərəkatın tarixini izləmək deyildir. Lakin araşdırmamızın mövzu obyekti müvafiq dövrdə Bizansın xarici siyasət məsələləri olduğu üçün, bu səfərin bəzi məqamlarının üzərində daha ətraflı dayanmağı məqsədəuyğun hesab edirik.

Qüdsün fatihi Səlahəddin Əyyubinin (1171-1193) Misir və Suriyanı vahid hakimiyyət altında birləşdirməsinin (1176) ardından xaçlılar üçün böyük taktik problemlər ortaya çıxdı: Qüdsün və Şərqi Aralıq dənizi torpaqların xaçlı hakimiyyətində qalıb qalmaması məsələsi artıq Qahirədən asılı idi. Bu səbəbdəndir ki, Roma papası III İnnokentius (1198-1216) taxta gəlir-gəlməz, Misir səfərinə çağırış etdi (məşhur 1198-ci il "*Post Miserable*" ensiklikası), bütün katolik ölkələrə missionerlər göndərildi, eyni zamanda səfərin çox bahalı olduğu nəzərə alınaraq, böyük məbləğ toplanmağa başlandı [8, s.107-111]. Əlbəttə, papa III İnnokentiusun həyata keçiriləcək yeni səfərdə Bizansla bağlı hədəfi də var idi: ortodosk kilsəni Romaya tabe etdirmək və Suriyada katoliklərin mövqeyini gücləndirmək [18, s.357]. Məhz bu hazırlıqlar gedişində xaçlılarla Bizans imperiyası arasındakı ixtilaflar, ələlxüsus ticari rəqabət pik həddə çatdı.

Dördüncü xaçlı səfəri ərəfəsində katolik Avropanın hərbi və iqtisadi imkanları məhdud

olub, Misirə səfər təşkil etmək üçün yetərli deyildi. İstər donanma baxımından, istərsə də maliyyə baxımından xaçlılara yardım edə biləcək potensial güc – Venesiya Respublikası idi və bu sonuncusu yaranmış vəziyyəti çox yüksək dəyərləndirə bildi. Tezliklə Venesiya dördüncü xaçlı səfərinin təşəbbüsünü öz əlinə aldı, artıq 1201-ci ilin fevralında Fransanın və Flandriyanın xaçlı liderləri buraya səfər etdi [13, s.8].* Xaçlıların başlıca istəyi dörd min cəngavəri və yüz min piyadanı daşımaq üçün gərəkli olan gəmilərin təmin edilməsi idi. 1201-ci ilin aprelində bağlanan müqaviləyə görə, Venesiya 87 min marka qarşılığında (25 mini beh olaraq) xaçlılara 50 gəmi verilməsinə razılıq verdi [13, s.9].

Xaçlıların Venesiya ilə qarşılıqlı münasibətlərinin ilk baxışda Bizansla hər hansı bir əlaqəsinin olmadığı düşünülə bilər. Lakin sonrakı hadisələr Venesiyanın dördüncü xaçlı səfərində Bizansa qarşı başlatmış olduğu hərbi-siyasi oyunu açıq-aşkar göstərir. Belə ki, xaçlıların tələb olunan məbləği toplamaqda çətinlik çəkdiyini görən Venesiya bu səfəri Misirdən Bizansa qarşı yönəltmək qərarı aldı: bunun üçün Bizans imperiyasının daxilindəki vəziyyət də əlverişli idi. Belə ki, 1195-ci ildə saray çevrilişi nəticəsində imperator II İsaakiosun yerinə qardaşı III Aleksios gəlincə, paytaxtda vəziyyət qarışmış oldu [9, s.412]. Devrilmiş imperatorun oğlu şahzadə Aleksios 1202-ci ilin yazında həbsxanadan qaşmağa müyəssər oldu və tezliklə Venesiyaya gələrək atasının imperatorluq hakimiyyətinin bərpası üçün yardım istədi [18, s.365]. Beləliklə, Venesiya üçün xaçlı səfərini istədiyi istiqamətə yönləndirmək "bəhanəsi" tapıldı.

Qeyd edək ki, bu zaman Venesiyanın doju yaşlı olmasına baxmayaraq, əlində böyük hakimiyyəti cəmləşdirə bilmiş Enriko Dandolo idi. Yuxarıda bəhs etdiyimiz 1171-ci il hadisələri zamanı iki dəfə diplomatik nümayəndə olaraq Bizansa göndərilən Dandolo [5, s.50-52, 56] bu istiqamətdə böyük təcrübə toplamışdı. Üstəlik, bəzi tarixçilər dördüncü xaçlı səfərinin Bizansa qarşı yönləndirilməsində onun şəxsi rolunun, daha doğrusu Konstantinopolda ona qarşı sərt rəftarın qarşılığı olaraq intiqam hissinin də yeri olduğunu düşünürlər [6, s.168-172, 175; 3, s.63-64]. İstənilən halda, bu insanın xaçlılar qarşısındakı uğurlu çıxışının və qurduğu diplomatik kombinasiyaların dördüncü xaçlı səfərinin istiqamətinin dəyişməsində böyük rol oynadığını etiraf etmək lazımdır.

Xaçlılar Venesiyaya ödənəcək məbləği toplaya bilmədikləri üçün Enriko Dandolo onlara Dalmasiyadakı / indiki Xorvatiyakı Zara (xorvat dilində Zadar) şəhərini ələ keçirməyi təklif etdi; Rober de Klari yazır: "*Doj yanımıza gələrək bizə dedi ki, ... yaxınlıqda bir Zara şəhəri var. Şəhərin əhalisi bizə çox pislik edib və biz – mən və adamlarım bunun intiqamını almaq istəyirik*" [13, s.13]. Əslində Enriko Dandolo Zaranı ələ keçirəcək xaçlıların daha sonra Konstantinopola yönələcəyindən əmin idi. Sonrakı hadisələr onun əsas hədəfinin nə olduğunu açıq-aşkar göstərdi: 1202-ci il noyabrın 24-də Zara xaçlılar tərəfindən ələ keçirildi, lakin ərzaq qıtlığı səbəbilə ağır vəziyyətə düşən xaçlı ordusu Misirə və ya Suriyaya gedəcək gücdə deyildi [13, s.15]. Konstantinopol səfəri üçün isə bəhanə var idi: devrilmiş İsaakiosun taxta bərpasını təmin etmək. Bəzi xaçlı liderləri Konstantinopol səfərinə etiraz edib Suriyaya getsələr də [18, s.373], böyük əksəriyyət dojun təklifini qəbul etdi.

1203-cü ilin yayında Konstantinopol xaçlılar tərəfindən mühasirəyə alındı, iyulun 11-də və 17-də həyata keçirilən hücumlar gedişində paytaxtın əhalisi böyük bir itki verdi. İmperator III Aleksios şəhərdən qaçmağa məcbur oldu, İsaakiosun hakimiyyəti bərpa edilsə də, xaçlıların tələbi ilə 1203-cü ilin avqust ayında İsaakiosun oğlu IV Aleksios həmidarəçi elan edildi [18, s.375]. Baş verənlər xaçlıların Bizansda siyasi vəziyyəti tam nəzarətlərinə aldıqlarının ilk göstəriciləri idi.

Gənc imperator IV Aleksios xaçlılara vəd etdiyi məbləği ödəyəcək gücdə deyildi, üstəlik paytaxtda xaçlıların talanları və özbaşınalıqları əhalinin arasında böyük etirazlar doğurmuşdu. Xaçlılarla bizanslılar arasında qarşıdurma qaçılmaz idi. 1204-cü ilin yanvarında Konstantinopolda baş qaldıran üsyan nəticəsində imperator II İsaakios və oğlu IV Aleksios devrildi, birincisi tezliklə əcəli öldü, ikincisi isə edam edildi [7, s.221; 18, s.378]. 1204-cü il aprelin 13-də Konstantinopol tamamilə xaçlıların əlinə keçdi.

* Əslində xaçlılar yardım üçün ilk olaraq Genuyaya və Pizaya müraciət etmişdirlər, lakin rədd cavabı alınca Venesiyaya səfər etmişdilər [13, s.8].

Bunun ardınca Latın imperiyası (*İmperium Latinum* və ya *İmperium Romaniae*) təşkil edildi və bu xaçlı dövləti 1261-ci ilə qədər mövcudluğunu sürdürdü.

Rusiya tarixçisi N.P.Sokolov hesab edir ki, Venesiyanın yardımı olmasaydı, "*Bizansın tarixində latın fasiləsi də olmazdı*" [18, s.358]. Bu fikirlə birmənalı razılaşmaq olmur, çünki XII əsrin sonları – XIII əsrin əvvəllərində Bizansın yaşadığı faciəvi hadisələri, o cümlədən dördüncü xaçlı səfəri sonrası Konstantinopolun işğalını və Latın imperiyasının qurulmasını sadəcə xarici siyasi amillə bağlamaq tarixi gerçəkləri əks etdirmir. Roma imperiyasının varisi olaraq 395-ci ildən bəri mövcudluğunu sürdürən Bizans imperiyasının keçdiyi sosial və iqtisadi, siyasi və dini inkişaf yolu, əslində 1204-cü ildə məntiqli nəticəsini tapmış oldu: Avropa ölkələrinin əksəriyyətində feodalizmin başlamış olan tənəzzülü Bizansda müşahidə edilmirdi, hətta bəzi məqamları ilə Bizansda quldarlıq quruluşunun qalıqları belə saxlanmışdı. Bu dövlət daxili siyasətindəki uğursuzluqları xarici siyasətdə bəzi addımlarla düzəltməyə çalışsa da, istər norman yürüşlərinə qarşı müdafiəsiz vəziyyəti, istər Səlcuqlu dövləti ilə olan münasibətləri, istərsə də xaçlılardan yardım siyasəti dövlətin bu istiqamətdə də gücünün tükəndiyinin göstəriciləri idi.

3. Bizans imperiyasının bərpası ərəfəsində bölgədə hərbi-siyasi vəziyyət. Bizans imperiyasının bərpası (1261)

Latın imperiyası təşkil edildikdən sonra Anadolu və Balkanların siyasi coğrafiyasına bəzi dəyişikliklər baş verdi. İlk olaraq qeyd etmək istəyirik ki, "Frankokratiya" (*Francocratia / Frankların hakimiyyəti*) adlandırılan bu dövrdə Latın imperiyasının imperatoru, Flandriya kontu I Balduin imperiyanın sadəcə dörddə birinə sahib ola bilmişdi, digər dörddə üçü isə venesiyalıların və xaçlı cəngavərlərinin əlində idi, üstəlik paytaxt özü də işğalçıların arasında bölünmüşdü [16, s.515-516; 19, s.620-621]. Bu bölgüdə ən böyük qazanc Venesiya respublikasının idi, çünki Venesiyadan Konstantinopola gedən bütün yollara nəzarət onun əlində [16, s.516]. Balkanlarda isə Fessalonika krallığı (1202-1224), Afina senyoriyası / dukatlığı (əvvəlki dövrün ədəbiyyatında: hersoqluq) (1205-1456), Moreya / Axeya Prinsipatlığı (əvvəlki dövrün ədəbiyyatında: knyazlıq) (1205-1432) meydana gəldi.

Bizans mülklərində xaçlılarla yanaşı, yerli dövlətlər də ortaya çıxdı ki, onların da nisbətən güclü olanları – Trapezund (Trabzon) (1204-1461), Nikeya (İznik) (1204-1261) və Epir imperatorluqları (1204-1337) idi. Qeyd edək ki, dördüncü xaçlı əfərindən sonra meydana çıxan dövlətlərdə mərkəzi hakimiyyət zəif olub, aralarındakı güclü rəqabət mövcud olan dörd imperiyanın (Latın, Trapezund və Nikeya) heç birinin mərkəzləşməsinə imkan verməmişdi. Ümumiyyətlə, Bizans imperiyasının 1261-ci ildə bərpasına qədər olan dövrdə bölgədə hərbi-siyasi vəziyyət, hər zamankından daha mürəkkəb olub, güclü diplomatik kombinasiyalar və hərbi səfərlərlə müşayiət olunmuşdur.

Latın imperiyası bölgədə uzun müddət mövcudluğunu qoruya bilməzdi, çünki xaçlılar Suriya və Fələstində olduğu kimi, Anadolu və Balkanlara da Fransa nümunəsində sosial münasibətləri gətirməyə çalışmışdı. Bu, bir tərəfdən, sosial qarşıdurmaları artırarkən, digər tərəfdən isə yerli dövlətlərin Bizans imperiyasını bərpa etmək cəhdlərini də gücləndirmiş oldu. Üstəlik, Konstantinopolda venesiyalıların imtiyazlı yaşamı, imperator II Balduin de Kurtenenin (1228-1261) mühafizlər dəstəsinin tamamilə venesiyalıların nəzarətində olması da sosial, eləcə də siyasi vəziyyəti mürəkkəbləşdirdi [16, s.536].

Yerli dövlətlərin Latın imperiyasına qarşı ilk müqavimət hərəkatı hələ XIII əsrin əvvəllərində baş vermişdi, amma uğur qazana bilməmişdi. XIII əsrin ortalarına doğru bu hərəkatın başına Nikeya keçincə, hadisələr sürətlə dəyişməyə başladı. Qeyd edək ki, Nikeya imperiyası bu dövrdə təkcə latınlara qarşı deyil, Bolqarıstana, katolik Moreyaya və Epirə qarşı da mübarizə aparırdı. 1258-ci ildə Nikeya taxtına II Feodoros Laskarisin (1254-1258) azyaşlı oğlu IV İoannes (1258-1261) keçincə, Nikeya imperiyasının xarici düşmənləri, o cümlədən Bolqarıstan və Epir onlar üçün əlverişli vəziyyət yarandığını düşündülər və imperiyaya qarşı səfərlər düzənlədilər [12, s.500]. Digər tərəfdən, IV İoannesin qəyyumu Mixail Paleoloqos (1259-1261, Nikeya imperatoru, 1261-1282, Bizans imperatoru) Nikeyadakı siyasi vəziyyəti tam

nəzarəti altına alaraq, imperatorluq taxtına qədər yüksələ bildi [15, IV kitab, s.82].

Nikeya imperiyasının daxili və xarici vəziyyətində yaranmış gərginliklərə baxmayaraq, Bizansın bərpası məhz bu dövlətin imkanları hesabına mümkün oldu: Anadolu Səlcuqlu sultanı IV Qılıc Arslanı və monqolları neytrallaşdıran Mixail Paleoloqos 1261-ci il martın 13-də Genuya ilə Nimfeum / Nimfey müqaviləsini imzalamağa müyəssər oldu: 1082-ci il xrisovulu ilə Venesiyaya verilmiş geniş ticari imtiyazların bənzəri Genuyaya verildi və bunun müqabilində Genuya Venesiyaya qarşı mübarizədə imperiyaya donanma ilə yardım etməyi öhdəsinə götürdü. Əslində isə, Q.Ostroqorskinin də qeyd etdiyi kimi, "*Bizans zamanla onun dəniz gücünü və ticarətini ikinci plana atan bu iki şəhər-respublikanın girovuna çevrildi*" [16, s.544-545].

1261-ci il iyulun 25-də Konstantinopol Nikeya qüvvələri tərəfindən müqavimətsiz ələ keçirildi, avqustun 15-də isə imperator VIII Mixail təntənəli şəkildə şəhərə daxil oldu. Nikifor Qriqor yazır ki, "*Şəhərə daxil olan imperator ippodromun yanında yerləşən sarayı ələ keçirdi, çünki bu saray uzun zamandır diqqətdən kənarda və toz içində qalmışdı. Paytaxt özü isə dağıntılar və uçuq-sökük yığnağına çevrilmişdi – hər yerdə dağılmış binaların və yanğının qalıqları var idi*" [15, IV kitab, s.84]. İlk olaraq Konstantinopolun yenidən inşasına başlandı, daha sonra isə Konstantinopol patriarxlığı bərpa edildi. Hakimiyyətə tam sahib olmaq üçün imperator VIII Mixail 1261-ci ilin dekabrında Nikeya imperatoru IV İoannesin gözlərinə mil çəkdirərək həbsə atdırdı. Bununla əlaqədar Georgius Paximerus yazır: "*Hər kəsin İoannes ilə bağlı ümidlərinə son qoymaq və başladılmış işi bitirmək lazım idi*" [17, III kitab, s.125].

Beləliklə, yarım əsrlik fasilədən sonra Konstantinopol yenidən Bizans imperatorlarının hakimiyyəti altına keçdi və 1453-cü ilədək imperiya öz mövcudluğunu davam etdirdi.

Nəticə

Bizans imperiyası bərpa edilsə də, əvvəlki qüdrətini geri qaytara bilmədi. Onun tərkibinə sadəcə Anadolunun qərb hissəsi, Frakiya və Makedoniyanın bir hissəsi, bəzi Egey dənizi adaları daxil oldu. Latın imperiyası süqut etsə də, imperiyanın keçmiş mülklərinin bir qismi hələ də latınların, eləcə də italyanların əlində qalmaqda davam edirdi. Bizans üçün xarici təhlükə bitməmişdi, eyni zamanda daxili vəziyyəti də sabitləşdirmək imkansız hala gəlmişdi. Papalıq 1453-cü ilədək kilsələrin uniyası fikrindən vaz keçməyərək, Bizansdakı sosial ixtilafların artmasında böyük rol oynamışdı. Böyük şəhərlərdə, o cümlədən Konstantinopolda iqtisadi həyat tamamilə italyanların əlində cəmlənmişdi və imperiyanın maliyyəsinə ciddi mənada təsir göstərirdi.

XIII əsrin birinci yarısında Bizansın xarici siyasətilə bağlı nəzərdən keçirdiyimiz bəzi vacib məqamlar aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir: dördüncü xaçlı səfərinin uğur qazanması və Konstantinopolun xaçlılar tərəfindən işğal edilməsi, eləcə də Latın imperiyasının qurulması bir sıra amillərlə bağlı olsa da, başlıca amil – Bizansın bu hadisələrin ərəfəsində yaşamış olduğu sosial, siyasi və iqtisadi tənəzzül ilə əlaqədar idi. Bizans imperiyası Romadan qalma ənənələrin təsirindən tam qurtula bilməmişdi və həmin dövrdə Qərbi Avropa ölkələrinin yaşadığı bəzi kardinal dəyişikliklərlə tərs mütənasib idi. Ən mühüm amil isə – Bizans imperiyasının xarıcı siyasətində, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, oykumençi doktrinanın üstünlüyü idi.

Bizansın xarici siyasətindəki uğursuzluqlara ciddi mənada təsir edən bir başqa amil – katolik Avropanın basqıçı siyasəti, o cümlədən kilsələrin uniyasında israrçı davranmaları idi. 1054-cü il "sxizması"ndan etibarən Roma Papa hakimiyyəti itirmiş olduğu mövqeyini geri qaytarmaq üçün cidd-cəhdlə mübarizəyə başlamış, dəfələrlə Bizansa qarşı xarici təhlükənin önünü almaq qarşılığında uniya siyasətindən istifadə etmişdir. Bu da öz növbəsində Bizansda onsuz da gərgin olan sosial vəziyyətin daha da pisləşməsinə, imperator hakimiyyətinə qarşı müxalifətin ortaya çıxmasına və nəticə etibarilə də imperiyada mərkəzdənqaçma qüvvələrin güclənməsinə yol açmışdır.

XII əsrin sonlarına doğru xarici siyasi vəziyyəti ağırlaşan Bizans imperiyası XIII əsrin birinci yarısında Qərbi Avropa dövlətləri, o cümlədən Venesiya, Genuya və xaçlılarla münasibətlərində gedərək daha güzəştçi siyasət yürütməyə başlamış, 1261-ci ildə bərpa edilən Bizans imperiyası isə sələflərinin bu siyasətini da-

vam etdirmişlər. Bu səbəbdən də, Paleoloqosların hakimiyyəti (1261-1453) Bizansın ən zəif dövrü olaraq qiymətləndirilə bilər.

Ədəbiyyat

1. *Gözəlova Y.H. Orta əsrlərdə Avrasiyanın ticarət əlaqələri. Bakı: "Təhsil", 2011 – 295 s.+xəritələr.*
2. *Charanis P. Bizans imparatorluğu'nun çöküşündeki ekonomik faktörler (çev. M.Delilbaşı) // TTK Belleten, Cilt 48, Sayı 191-192, Ekim 1984, c. 523-536.*
3. *Kaya S. Enriko Dandolo*'nun Dördüncü Haçlı Seferindeki Rolü // 3. Uluslararası Mardin Artuklu Bilimsel Araşdırmalar Kongresi Tam Metin Kitabı, 18-19 Ocak 2020, s.60-72.
4. *Özdemir Ö.* Bizans İmparatorluğu'nun Venedik'e Verdiği Ticarî İmtiyazlar (Chrysobullar); Angelos Hanedanı Devri (1185-1204) // USAD, Güz 2020 (13), s.113-134.
5. *Madden Th.F. Enrico Dandolo and the Rice of Venice. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2003 – 298 p.*
6. *Madden Th.F.* Venice and Constantinople in 1171 and 1172: Enrico Dandolo's Attitudes towards Byzantium // "Mediterranean Historical Review", Vol.8, Number 2, December 1993, pp. 165-185.
7. Philips J. The Fourth Crusade and the Sack of Constantinopole. New York: Viking, 2004 – 408 p.
8. *Runciman S. A History of the Crusades: The Kingdom of Acre and the Later Crusaders. Vol.3. Penquin, 2016 – 416 p.*
9. *Величко А.М. История византийских императоров. От Исаака* I *Комнина до Алексея V Дуки Мурцуфла. Москва: Вече, 2015 – 512 с.*
10. *Византийский словарь: в 2 т. / [сост. Общ. Ред. К.А. Филатова]. Санкт-Петербург: "Амфора", 2011, т. 2, с.489-490.*
11. *Джусоев К.М. Погром венецианцев при императоре Мануиле* I *Комнине в 1171 году как одна из причин антагонизма между Византией и Европой // Христианские чтения, № 1, 2017, с.369-380.*
12. *История средних веков / Под ред. С.П.Карпова. Том 1. Москва: Изд-во Московского Университета, 2001 – 640 с.*
13. *Клари Робер де. Завоевание Константинополя. Перевод, статья и комментарии М.А.Заборова.* Москва: Издательство *"*Наука*", 1986 – 175 с.*
14. *Комнина А. Алексиада* / Вступ. статья, перевод, комментарий Я. Н. Любарского. Отв. редактор А. П. Каждан. Москва: Издательство *"*Наука*"*, Главная редакция восточной литературы, 1965. – 688 с.
15. Никифор Г. Римская история, начинающаяся со взятия Константинополя латинянами. Т.1. Книга 1-11. Пер. с греч. Р.В.Яшунского. Санкт-Петербург: Квадривиум, 2013 – 438 с.
16. Острогорский Г. История Византийского государства. Пер. с нем.: М.В. Грацианский; ред.: П.В.Кузенков. Москва: Сибирская Благозвонница, 2011. – 895 с.
17. Пахимер Г. История о Михаиле и Андронике Палеологах. Т.1. Царствование Михаила Палеолога (1255-1282). Санкт-Петербург: Типография Департамента Уделов, 1862 – 526 с.
18. Соколов Н.П. Образование Венецианской колониальной империи. Саратов: Изд-во Саратовского Университета, 1963 – 546 с.
19. Успенский Ф.И. История Византийской империи. Расцвет. Крушение. Москва: АСТ, 2011 – 1008 с.

Summary

Yegana Chaghlayan

On the question of Byzantine european policy in the first half of the 13th century

The first half of the 13th century was a time of complex trials and changes for Byzantium. After the capture of Constantinople by the Crusaders in 1204, alongside the Latin Empire, several Greek states emerged in Byzantine territory, such as the Empire of Nicaea, the Empire of Trebizond, and the Despotate of Epirus. In this new environment, these states were forced to reshape their foreign policies, especially in relation to European powers, in order to regain their positions in the Balkans and Asia Minor.

Following the capture of Constantinople and the establishment of the Latin Empire, the Empire of Nicaea focused on the struggle to reclaim the imperial capital. Byzantine rulers actively employed diplomacy, forming alliances with various European powers. Special attention was given to relations with the Pope and the Republic of Venice, which played key roles in Western European politics.

Forced to adapt to the new political reality, Byzantium demonstrated flexibility and perseverance, which eventually allowed it to recapture Constantinople, though it was unable to restore the empire to its former glory.

Keywords: *Byzantium, Crusaders, Venice, Komnenos, Angelos, Palaiologos.*

Резюме

Егяна Чаглайан

К вопросу европейской политики византии в первой половине XIII века

Первая половина XIII века была для Византии временем сложных испытаний и изменений. После захвата Константинополя крестоносцами в 1204 году, на территории Византии, наряду с Латинской империей, возникли также греческие государства, такие как Никейская и Трапезундская империи, Эпирское Царство. В новых условиях эти государства вынуждены были перестроить свою внешнюю политику, особенно в отношении европейских держав, чтобы восстановить свои позиции на Балканах и в Малой Азии.

После захвата Константинополя и образования Латинской империи, Никейская империя сосредоточилась на борьбе за возвращение столицы империи. Византийские правители активно использовали дипломатию, заключая союзы с различными европейскими державами. Особое внимание уделялось отношениям с Папой Римским и Венецианской республикой, которые играли ключевые роли в политике Западной Европы.

Вынужденная адаптироваться к новой политической реальности, Византия проявила гибкость и настойчивость, что позволило ей вернуть Константинополь, хотя восстановить былое могущество империи не удалось.

Ключевые слова: *Византия, крестоносцы, Венеция, Комнины, Ангелы, Палеологи.*

UOT 902
https://doi.org/10.59849/2710-0820.2024.1.152

Anar Ağalarzadə
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun aparıcı elmi işçisi
Azərbaycan
anararxeoloq@mail.ru

XUDUTƏPƏ YAŞAYIŞ YERİNİN XALKOLİT-İLK TUNC DÖVRÜ TAPINTILARI HAQQINDA

Açar sözlər**:** *Cənub-şərq bölgəsi, Xudutəpə yaşayış yeri, Xalkolit-İlk Tunc dövrü, stratiqrafiya, xronologiya.*

Giriş

Azərbaycanın cənub-şərq bölgəsi tarixin bütün dövlərinə aid arxeoloji abidələrlə zəngindir. Xalkolit-İlk Tunc dövrü tapıntıları da bu baxımdan istisna deyildir. Məlum olduğu kimi Muğanın Xalkolit dövrü abidələrinin tədqiqi hələ XX əsrin 60-cı illərindən F.Mahmudovun adı ilə bağlıdır. Onun, Əliköməktəpə yaşayış məskənində uzun müddət apardığı arxeoloji tədqiqatlar Muğanın bəhs olunan dövr oturaq əkinçi-maldar əhalisinin həyat tərzi və maddi mədəniyyəti haqqında dolğun məlumat almağa imkan verir. Son illərdə Muğanda bu dövrə aid abidələrdə tədqiqatların genişləndirilməsi də mühüm elmi nəticələr vermişdir (3, s. 21-25, s. 38-44, s. 46-51, s. 81-86). Lakin, bölgənin İlk Tunc dövrü yaşayış abidələri bu günə kimi çox zəif öyrənilmişdir. Yalnız bir neçə yaşayış məskənlərində - Həməşaratəpəsi, I və III Mişarçay, Adsıztəpə, Cinlitəpədə aparılan yoxlama qazıntıları ilə qismən fikir söyləmək mümkün olmuşdur (16, c. 22-23). Bu baxımdan Xudutəpə yaşayış yerində aparılan geniş miqyaslı qazıntıların böyük elmi əhəmiyyəti vardır.

Yaşayış yerinin təsviri

2021 və 2023-cü ilin çöl tədqiqatları mövsümündə Cəlilabad rayonunun Çəmənli kəndi ərazisindəki Xudutəpə çoxtəbəqəli (Xalkolit-Orta əsrlər dövrü) yaşayış məskənində aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı Xalkolit və İlk Tunc dövrünə aid təbəqələr də aşkar edilmişdir. Sahəsi 4 hektara yaxın olan abidə Cəlilabad-Şiləvəngə-Yardımlı şosse yolunun 22-ci km-də, yoldan 150 m sağ tərəfdə, Çəmənli və Cəlayir kəndləri arasında, dəniz səviyyəsindən 200 m yüksəklikdə, hündür təbii təpənin üzərində yerləşir. Əlverişli coğrafi relyefdə yerləşməsinə görə qədim əhali Xudutəpədə intensiv yaşayış məskəni salmış və beləliklə müxtəlif dövrlərə aid mədəni layların əmələ gəlməsilə nəticələnmişdir. Təpənin şimal və şimal-şərq hissəsində Erkən Dəmir dövrü nekropolu yerləşir. Təpəni şərq, cənub-şərq və cənubdan qədim çay dərələri əhatə edir. Məhz bu da təpənin üzərində uzunmüddətli və fasiləsiz həyatın olmasını şərtləndirən əlamətlərdən biridir. Bol su ehtiyatları burada yaşamış qədim əhalinin təsərrüfat həyatı və məişəti üçün əlverişli olmuşdur. Hətta yerli sakinlərin məlumatına görə, son illərə qədər Xudutəpənin ətrafı boyunca hər il yaz və payız aylarında sel suları keçərək dərələr boyu axıb şimal-şərqdə Bolqar çayına tökülmüşdür. Lakin əfsuslar olsun ki, hazırda təbiətdə baş verən ciddi iqlim dəyişiklikləri nəticəsində qədim çay dərələrinin də suyu qurumuş və təpənin ətrafı quraq sahələrə çevrilmişdir.

XX əsrin 70-ci illərində abidənin mərkəzində quşçuluq fermas tikilməklə təpənin demək olar ki 80 sm qalınlığında üst münbit qatı tam dağıdılmış və qarışdırılmışdır.

Təpənin nekropol hissəsində aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində üst dağıdılmış 80 sm-dən 1,2 m dərinliyə qədərki qatdan xeyli sayda qarışıq dövr keramika nümunələri götürülüb. Bu tapıntılar əsəsən İlk Tunc dövrü materiallarından ibarətdir. Onların bu qatda çıxmasının səbəbi yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi abidənin uzun zaman təsərrüfat məqsədilə şumlanması, şimal istiqamətdə dərələrdən keçən sel zamanı uçurum yaranmaması üçün torpağın qa-

şınaraq çıxarılması nəticəsində alt qatın qarışdırılaraq üzə çıxmasıdır. Qəbir avadanlıqlarının yanında isə fraqmentlər halında tapılmasının səbəbi də məhz Erkən Dəmir dövründə dəfnlər zamanı alt layların qarışması ilə izah oluna bilər. Beləliklə, aydın olur ki, abidə əsasən Sovet dövründə ciddi dağıntılara məruz qalmışdır.

Yaşayış yerinin stratiqrafiyası

Tədqiqatlar zamanı təpənin cənub-qərb hissəsində, nisbətən ətəkdə 100 kv. metr sahədə aparılmış yoxlama qazıntıları nəticəsində qalın mədəni təbəqə üzə çıxmışdır. Bu qazıntıların aparılmasında məqsəd yaşayış yerinin stratiqrafiyasını (mədəni təbəqəsini) müəyyənləşdirmək idi. Belə ki, abidənin üst qatı Orta əsrlər dövrünə aid materiallarla müşayiət olunur. Bu tapıntılar kütləvi saydadır. 80 sm dərinlikdən başlayaraq Son Tunc-İlk Dəmir dövrü təbəqəsi üzə çıxmışdır. Bu təbəqədə də materiallar kütləvi şəkildə tapılmışdır. Ən alt qatda isə İlk Tunc və Xalkolit dövrünün (əlikəməktəpə və leylatəpə tipli) artefaktları əldə edilmişdir.

Təbəqədə üzə çıxmış tikinti memarlığı da maraqlıdır. Misal üçün, III kv-n şərq tərəfində 2 metr dərinlikdən 1,4x1,4 m ölçülü, düzbucaqlı plana malik tikili qalığı açılmışdır. Eyni ölçülü digər tikili də kvadratın qərb divarında üzə çıxıb. Bütün tikililərin divarlarının qalınlığı 30 sm olub əsasən saman qarışıqlı torpaqdan hazırlanmışdır. Ümumilikdə tikili qalıqları 20 sm qalınlığındakı gil döşəmə üzərində qurulub.

I kvadratın şərq divarında 1,6 m dərinlikdə 50x10 sm ölçüsündə çiy kərpic qalıqları təmizlənmişdir. Salamat qalmış uzunluğu 2 m olan divar qalığının əsas hissəsi qazıntı sahəsindən şərq istəqamətində kənara düşdüyü üçün kərpiclərin enini dəqiqləşdirmək mümkün olmamışdır. Divarın kərpicləri saman qatışıqlı palçıqdan hazırlanmış və bir-birinə suvaqla bərkidilmişdir. Bu kvadratdan çoxlu sayda dən daşları, saxsı qab fraqmentləri də götürülmüşdür.

Muğan mədəniyyətinə (Əlikəməktəpə tipli) aid tapıntılar

Qeyd etdiyimiz kimi abidənin ən alt qatında əlikəməktəpə tipli Xalkolit dövrü tapıntılarına rast gəlinmişdir. Əsasən qulp fraqmentlərindən ibarət olan qablar əlikəməktəpə tipli olmaqla primitiv formada hazırlanmışdır. Qulplar lentvari-yastıdır. Gilinin tərkibi qum qatışıqlı olub zəif bişirilib. Saxsı qab fraqmentlərindən üzərində relyef naxışlarla işlənmiş nümunələr də vardır. Analoji tapıntılar Xantəpənin Xalkolit dövrü gil məmulatı içərisindən məlumdur (11, s. 48). İri ölçülü qablara məxsus ağız fraqmentləri də kobud formada hazırlanmış nümunələrdir. II kv-da 1,8 m dərinlikdən Xalkolit dövrünə aid monoxrom boya naxışlı qab fraqmentləri də üzə çıxmışdır ki, (Şəkil 1) bu tip keramika Muğanın Əlikəməktəpə və Polutəpə yaşayış yerlərindən kifayət qədər məlumdur (16, c.189-194).

Abidənin Xalkolit dövrü təbəqəsindən daşdan və gildən əmək alətlərinə də rast gəlinib (Şək. 2/4-6). Bunlar çaxmaqdaşından oraq dişləri, daşdan sürtgəclər və gildən sapand daşlarıdır. Əlikəməktəpə yaşayış yerində bu tip tapıntılar kütləvi saydadır (16, c.198; 14, c. 70) və şübhəsiz ki, onlar Muğan əhalisinin bəhs olunan dövrünün təsərrüfatında geniş istifadə edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqatçılar əlikəməktəpə tipli kəsici alətlərə əsasən erkən əkinçilərə üç tip oraqların məlum olduğunu qeyd edirlər: bunlardan birinci tipi çaxmaqdaşından Şomutəpə tipli dişli oraqlardır ki, onlar Muğanda az yayılmışdır (14, c. 75). Məhz Xudutəpədə də hələlik bu tip kəsici alətlər tapılıb. Bərk gildən hazırlanmış oxşar sapand daşları və daş sürtgəclər də Əlikəməktəpədən (16, c. 198; 14, c. 76) məlumdur.

Xudutəpənin əlikəməktəpə tipli tapıntıları içərisində iy başlıqları da vardır. Qonur rəngli gildən hazırlanmış iy başlıqlarının ortası deşikdir. Onlardan bir əşyanın üzərində bişirilmədən əvvəl basma üsulunda batıqlardan ibarət naxış vurulmuşdur. Təmiz tərkibli gildən yaxşı hazırlanmış əşya bütövdür. Sümükdən hazırlanmış iy başlıqlarının da ortası deşikdir. Eyni tip əşyaların diametri demək olar ki, standart olub 4-5 sm-dir. Əlikəməktəpə yaşayış yerinin qazıntıları zamanı aşkar edilmiş analoji gildən və sümükdən əyircəklər (iy başlıqları) toxuculuq kimi sənət sahələrinin inkişafının faktiki sübutudur (14, c. 78).

İri buynuzlu heyvanın lülə sümüyündən hazırlanmış cilalayıcı alətlərin işlək ucu qaşımaq üçün kəsilərək nazikləşdirilmişdir (Şəkil 2). Eyni zamanda bu hissəyə doğru üst boşluq tərəfi də iş prosesində rahat istifadə edilməsi üçün düz kəsilmişdir. Uzun müddət əldə istifadə edildiyi üçün alətlər parlaq cilalı şəklə düşmüşdür.

Uzunluqları 11-17,5 sm arasındadır. Biz tipli əşyalar da xırdabuynuzlu heyvanın sümüyündən hazırlanmış və iti ucludurlar. Əldə uzun müddətli istifadə nəticəsində üstü cilalı şəkil almışdır. 6-8 sm uzunluqları vardır. Analoji sümük cilalayıcılar və bizlər Əlikəməktəpə yaşayış yerindən kifayət qədər məlumdur (16, c. 108; 13, c. 71-72).

Bu təbəqənin materialları içərisində 2 ədəd daşdan kiçik qadın bütü maraq doğurur. Qonur rəngli, sıx tərkibli daşdan yonulayaq çəkmə formasına salınmış bütlərdən birinin arxa hissəsi düz və yastı, oturacaq hissəsi də qismən hamardır. Həm arxa, həm də alt tərəfində iki yanaşı paralel cızma xətlər çəkilmişdir. Yuxarı tərəfi yığcam üst hissəsi düz kəsilmiş və aşağı sonluğu isə şişmandır. 2,6 m dərinlikdən tapılmış fiqurun hün.- 8 sm, eni- 5,5 sm, qalın. - 3 sm-dir. Qum daşından yonularaq qadın obrazını xaıtrladan digər fiqurun baş hissəsi kiçik, bədən hissəsi isə enlidir (Şəkil 3). Sinəsi qabarıq ifadə edilmişdir. Müstəvi üzərində düz qalması üçün alt tərəfi yastı hamarlanmışdır. Hündürlüyü 12,5 sm olan büt 2,8 m dərinlikdən üzə çıxmışdır.

Əlikəməktəpə tipli materialların azlığı abidənin ətəkdə bu dövr təbəqəsinin zəif salınması ilə izah oluna bilər. Lakin, istisna deyil ki, abidənin mərkəzinə doğru getdikcə gələcəkdə daha çox çeşidli materiallar çıxacaqdır.

N.Müseyiblinin fikrincə, Əlikəməktəpəsindən aşkara çıxarılmış erkən əkinçilik dövrü maddi mədəniyyət qalıqları müstəqil arxeoloji mədəniyyətdir. Tədqiqatçı Xalkolit dövrünün orta mərhələsinə aid bu mədəniyyəti "Muğan arxeoloji mədəniyyəti" adlandırır. O, bu fikrini Muğanda aşkar edilmiş Xalkolit dövrünə aid memarlıq qalıqları, keramika, daş, sümük məmulatlarına əsasən mədəniyyətin fərqli xüsusiyyətlərə malik olması ilə əsaslandırır (8, s. 149).

Leylatəpə mədəniyyətinə aid tapıntılar

Leylatəpə mədəniyyətinə məxsus tapıntılar küpə fraqmentləridir (Şəkil 4. 1-3). Bu tapıntılara mədəni təbəqənin əlikəməktəpə tipli materiallardan üst hissəsində rast gəlinir. Lakin bu dövr tapıntıları da hələlik azlıq təşkil edir. Qazıntılar genişləndikcə materialların daha çox aşkar olunacağı şübhəsizdir.

Leylatəpə tipli tapıntılar bir qayda olaraq qalın divarlı, qırmızı və açıq-qırmızı rəngli, bitki qatışıqlı gildən yaxşı hazırlanmış "keyfiyyətli keramika" kateqoriyasına aid olan orta tutumlu küpələrə məxsusdur. Qıfşəkilli ağız kənarları yana geniş açılır. Səthlərində zəif anqob qatı çəkilib. Divarlarının qalınlığı 1 sm-dir. Bu mədəniyyətə aid tapıntılar içərisində 1 ədəd diskşəkilli əşya da vardır. Saxsı qabın gövdə hissəsindən yonularaq düzəldilmiş əşyanın ortasında ikitərəfli deşiyi açılmışdır. Gili bitki qatışıqlıdır, qırmızı rənglidir, yaxşı hazırlanıb. Əşyanın diametri- 4 sm-dir.

Ümumilikdə Muğanın leylatəpə tipli tapıntıları Alxantəpə yaşayış yerinin əsasında öyrənilmişdir (3, s. 46-51). Xudutəpədən tapılmış bu fraqmentlərin analogiyaları Mil-Qarabağ və Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsində aparılan tədqiqatlar zamanı aşkar olunmuşdur. N.Müseyibliyə görə, bu mədəniyyətin keramika istehsalının başlıca səciyyəvi xüsusiyyətləri bütün abidələr üçün ümumi sayılan bitki qatışıqlı gildən dulus çarxında hazırlanmış və sabit temperaturda bişirilmiş küpə, küp və boşqab tipli qablardır (6, s. 114-115). Arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış bu tip qabların çeşidliliyinin öyrənilməsi və digər həmdövr abidələrlə müqayisəli təhlili Xalkolit dövrünün son mərhələsində dulusçuluğun yüksək inkişaf xüsusiyyətlərini araşdırmağa zəmin yaradır (1, s. 94).

Kür-Araz mədəniyyətinə aid tapıntılar

Abidənin keremika materialları içərisində mütləq əksəriyyət Kür-Araz mədəniyyətinə məxsus yarımşar formalı qulp nümunələridir. Küpələr bir qayda olaraq orta tutumlu saxsı qaba məxsus fraqmentlər olub əsasən gen və uzun boğazlı, yastı, enli, şarvari qeyri-standart formalı qulplara malikdirlər. Ağız kənarları köbəli olub xaricə qatlanmışdır. Qalın divarlı, əsasən qonur, qırmızı rəngli, qum tərkibli gildən zəif hazırlanmış qabların üstü his qatı ilə örtülüb. Bəzi qabların ağız kənarı düzdür. Slindrik boğazları vardır. Boğazı ilə çiynini birləşdirən enli, şarvari qulplu qab fraqmentlərinə də rast gəlinir. II kv-n şərq tərəfindən 1 ədəd kiçik ölçülü tam salamat küpə üzə çıxmışdır.

Tavalar qalın divarlı, qəhvəyi rəngli, qum qatışıqlı gildən zəif hazırlanmış saxsı qablardır. Onlar çox kiçik fraqmentlər halında tapılmışdır (Şəkil 4. 4-5).

Qulplar əsasən iri ölçülü olub boz, qəhvəyi, qonur, qırmızı rəngli gili qum və narın qum qatışıqlı olmaqla yastı, enli, yarımşarşəkillidirlər

(Şəkil 5). Əksəriyyəti qeyri-simmetrik qaydada hazırlanmışdır. Bir çoxunun üzərində his qatı qalıb. Ehtimal ki, qulplar qabın boğaz hissəsində olmuşdur. Səliqəli formada, yastı, enli və yarımşarvar hazırlanmış qulplara da rast gəlinir. Onlar daha iri ölçülü qablara məxsus olub gövdə hissəsində düzəldilib. Qulpların eni bir qayda olaraq 2,7-3 sm, divarlarının qalınlığı 0,8-1,2 sm arasında dəyişir.

Gildən ocaq altlıqları da açıq-qırmızı, qonur rəngli, qum və bitki-qum tərkibli gildən yaxşı hazırlanıb. Sınmış hissə olduqları üçün fraqmentlərin altlığın hansı tərəfinə məxsusluğu aydın görünmür. Qalınlıqları 1,3-4,5 sm arasında dəyişir.

Tapıntılar arasında gildən butə və qoç fiqurları, araba təkəri modelləri də maraq doğurur. Kiçik ölçülü butə qara rəngli, gili bitki-qum qatışıqlıdır. Alt hissəsi yastıdır. Divarı qalındır. Ağız hissəsi nazik və nahamardır. Butə əldə kobud formalaşdırılıb. Gövdəsinin diametri-5,5 sm, oturacağının diametri-5 sm, divarının qalınlığı-1 sm-dir.

Ağ rəngli, təmiz tərkibli gildən unikal formada hazırlanmış bir qoç fiqurunun bel hissəsi qalın, baş hissəsi isə nisbətən incə işlənmişdir (Şəkil 6.1). Qoçun başı aşağı dikilmiş, buynuzları sınmışdır. Burun hissəsi kiçik, ondan yuxarıda isə ikitərəfli deşik açmaqla gözləri təsvir edilmişdir. Dörd ayaqları bir birinə simmetrik qaydada düzəldilmiş, lakin ön ayaqları arxa ayaqlardan nisbətən uzun hazırlanmışdır. Ayaqların alt hissəsi yonulmuşdur ki, bu da fiqurun müstəvi üzərində düz durması üçündür. Qoçun belinin sonunda quyruğu təsvir edilib. Sağ yanında, belində 11 ədəd bir-birinə yanaşı dairəvi batıqlardan ibarət naxış vurulmuşdur. Sol yanında yanıq izi müşahidə edilir. Fiqur salamat olub uzunluğu-7,5 sm, hündürlüyü-4 sm-dir.

Kiçik Qafqazın İlk Tunc dövrü arxeoloji abidələrinin tədqiqi zamanı az sayda, lakin maraq doğuran kolleksiyalardan biri də heykəltaraşlıq nümunələri olan terrakotalardır. Onlar əsasən, zoomorf fiqurlar olub Kür-Araz mədəniyyətinin başlıca tapıntılarından hesab edilir. Azərbaycan ərazisində bu tip tapıntılar ilk dəfə olaraq Naxçıvandakı I Kültəpədən və Qazaxdakı Baba Dərvişdən məlumdur. Eyni zamanda bu nümunələrin analogiyalarına Gürcüstanın Şenqavit, indiki Ermənistanın Moxra-Blur, Ariç yaşayış yerlərində də rast gəlinib (15, c. 108-109).

Zoomorf fiqurlar əsasən Mil-Qarabağın Qaraköpəktəpə, Günəştəpə, Uzuntəpə, Xantəpə yaşayış yerlərindən məlumdur. Bu tapıntıların əksəriyyəti kobud formada gildən hazırlanıblar (11, s. 52; 15, c. 106). Naxçıvan MR-dakı I Maxta yaşayış yerindən də gildən hazırlanmış kiçik ölçülü qoç fiqurları tapılmışdır (5, s. 20). Analoji gil fiqurlar Urmiya hövzəsinin Göytəpə yaşayış yerinin İlk Tunc dövrü təbəqəsindən məlumdur (12, s. 201, şək. 12/1).

Arxeoloji ədəbiyyatda zoomorf gil fiqurların düzəldilməsi səbəbləri barədə müxtəlif mülahizələr mövcuddur. S.Aşurovun fikrincə, torpağın becərilməsində insan əməyini yüngülləşdirən öküzlərdən qoşqu qüvvəsi kimi istifadə olunması nəticə etibarilə bu heyvana səcdə olunmasına və dini ayinlərlə bağlılığa gətirib çıxarmışdır (4, s. 68). Q.İsmayılzadə də İlk Tunc dövründə Azərbaycan və bütünlüklə Cənubi Qafqazın ayrı-ayrı yerlərində olduğu kimi ev heyvanları, xüsusən inək və öküzün müqəddəs hesab edilərək əsas sitayiş obyekti olduğunu yazır. Onun fikrincə, İlk Tunc dövrünün əhalisi çox güman ki, məişət və təsərrüfatda mühüm yer tutan qeyri-təbii qüvvələrin mənbəyini görmüş və oda etiqad mərasimlərində məhz bunları qurban gətirmişdilər (11, s. 34).

Yaşayış yerinin araba təkəri modelləri qırmızı rəngli, gildən hazırlanmış və qum tərkiblidir. Simvolik olaraq çarx hissə yastı, enlidir. Diametrləri 3-4,5 sm arasında dəyişir.

Kiçik Qafqazın cənub-şərq ətəklərindəki abidələrdən çoxlu sayda gil-təkər modelləri tapılıb. Haqqında bəhs olunan bu tapıntılar dövrün məişətinin öyrənilməsi üçün əhəmiyyətli rol oynadığını göstərir və bütün bunlar Kür-Araz mədəniyyəti sakinlərinin təsərrüfat həyatının göstəricisi hesab oluna bilər (15, c. 107). Bu tip modellər I Kültəpə və Baba Dərviş yaşayış yerindən, Kür-Araz mədəniyyətinin Gürcüstanda yayılmış Naçar-qora, Kvasxelebi, Qudabertka və s. abidələrindən məlumdur. Eyni zamanda şimal-şərqi Qafqazda, Çeçen-İnquşetiyanın Serjenyurt qədim yaşayış məskənindən də eyni tipli nümunələr əldə edilib (13).

Analoji təkər modelləri I Maxta yaşayış yerindən də əldə olunmuşdur. Maxtanın bu tip nümunələri narın qum qatışıqlı gildən yoğrulmuş,

rəngləri boz, qonur və qaradır. 2011-ci il qazıntıları zamanı bu yaşayış yerindən ölçüsünün böyüklüyünə görə 1 ədəd araba təkəri modeli tapılmışdır ki, bu tapıntı indiyədək Naxçıvandan məlum olan ən geniş diametrli (11 sm) model hesab olunur. Araba təkəri modellərinin I Kültəpənin eneolit dövrü təbəqəsindən tapılması sübut edir ki, İlk Tunc dövrününün birinci mərhələsindən gec olmayaraq yerli tayfalara araba məlum olmuşdur. Bir tərəfdən Yaxın Şərq ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi, digər tərəfdən isə qoşqu vasitəsi kimi (öküz, at) arabadan istifadə olunması zərurətini doğurmuşdur. Son Xalkolit dövründən başlayaraq insanların təsərrüfat həyatına daxil olmuş araba uzun müddət dəyişməz qalmışdır (5, s. 23). Urmiya gölü hövzəsindəki Göytəpə və Yanıqtəpənin İlk Tunc dövrü saxsı məmulatları içərisində də çoxluq təşkil edən araba təkəri modelləri və əyircəklər vardır ki, bəzi tədqiqatçılar hətta təkər modellərini əyircək kimi təsvir etmişlər (12, s. 53).

Araba təkəri modelləri Ön Asiyanın qədim abidələrində geniş yayılmış və burada daha çox iki öküzə qoşulmuş araba təkəri modelləri Ur abidələrindən tapılmışdır. Azərbaycan ərazisində ikitəkərli qoşqulu vasitələrin tunc dövrünün son mərhələsinə qədər intensiv istifadəsi arxeoloji tapıntılardan yaxşı məlumdur. Bunu xüsusilə əkinçilik təsərrüfatında başlıca rol oynayan amillərlə izah etmək olar (15, c. 110).

Dağlıq Talışın və İranın Gilan vilayətinin bəhs olunan dövr qəbir abidələrindən tapılan öküzə qoşulmuş araba modelləri də təsərrüfatda qoşqu vasitəsi kimi arabaların üstünlüklərini göstərir. Müasir dövrümüzdə də yüksək dağlıq ərazilərdə əkinçilikdə cütə qoşulmuş heyvanlardan torpağın şumlanması üçün istifadə olunur (2, s. 162).

Bütün bunlar sübut edir ki, Xudutəpənin üçüncü təbəqəsi Kür-Araz mədəniyyətinin yaşayış məskəni olmuşdur. Onun elementləri xüsusilə ocaq qurğularında, şarşəkilli qablarda, heyvan təsvirli gil fiqurlarda, araba təkəri modellərində əks olunur. Buradan aşkar olunan saxsı istehsalı üçün manqal tipli ocaq altlıqları analoji olaraq Kültəpə, Baba-Dərviş və Amiranisqoradan tapılmışdır. Digər formalı ocaq qurğuları da Kür-Araz saxsı komplekslərindən tapılıb. F.Mahmudovun qeydlərinə görə, saxsı istehsalı üçün hazırlanan bu tip ocaq qurğuları müasir dövrümüzdə də yerli əhalinin dulusçuluq sənətində istifadə edilir. Misal olaraq Masallı rayonunun Hişkədərə və Miyankü kəndlərində demək olar ki, hər qapıda buna rast gəlinir (16, c. 25).

Ümumilikdə Xudutəpənin bəhs olunan dövrə aid tapıntılarının ən yaxın oxşarlarını Naxçıvan abidələrində izləmək mümkündür (8; 5) Yaşayış məskəninin İlk Tunc dövrü qabları Naxçıvanın Ərəbyengicə yaşayış yerinin materialları ilə eyniyyət təşkil edir. Ərəbyengicənin də keramika məmulatı iki yerə bölünür: çəhrayı rəngdə bişirilmiş qablar, hansılar ki, onlar boz-sarı rəngdən qırmızıyadək müxtəlif qablara malikdir. Onlar Kür-Araz mədəniyyətinin ilk mərhələsinə - Eneolit mədəniyyətindən Kür-Araza keçid dövrünə aiddir. İkinci qrup keramika əsasən boz və qonur-qara rəngli gil qabların müxtəlif hissələrindən ibarətdir. Əsasən qum, bəzən isə müxtəlif qatışıqlı gildən hazırlanmışlar (9, s. 27).

Naxçıvandakı Daşarx yaşayış yerinin də materialları Xudutəpə ilə yaxın analogiya təşkil edir. Abidənin mədəni təbəqəsi Kür-Araz mədəniyyətinin bütün mərhələlərini əhatə edərək e.ə. IV-III minilliyə aiddir (10, s. 12-13).

Nəticə

Xudutəpə abidəsi Muğan-Leylatəpə-Kür-Araz mədəniyyətlərinin mərhələli şəkildə inkişafı kimi çox mühüm elmi problem məsələlərin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətə malikdir. Yaşayış məskəninin bəhs olunan dövrlərə aid təbəqəsindən tapılmış maddi mədəniyyət nümunələrinin mövcudluğu bölgənin qədim sakinlərinin təsərrüfat həyatı və məişəti ilə bağlı bir sıra məqamlara aydınlıq gətirməyə imkan verir. Gələcəkdə abidədə aparılacaq geniş miqyaslı tədqiqatlar nəticəsində daha yeni faktların üzə çıxacağı və Muğanın Xalkolit-İlk Tunc dövrünün öyrənilməsi üçün mühüm əhəmiyyətə malik elmi nəticələrə gəlinəcəyi şübhəsizdir. Bütün bunlar Azərbaycanın cənub-şərq bölgəsinin qədim dövr oturaq əkinçi-maldar əhalisinin həyat tərzinin araşdırılması işinə daha geniş imkan verəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Ağalarzadə A.M. Azərbaycanın cənub-şərq bölgəsinin tunc-ilk dəmir dövrü əhalisinin əkinçilik təsərrüfatı (etnoarxeoloji tədqiqat)// Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, №3, 2019. "Bakı Universiteti Nəşriyyatı", 2019, s. 157-164.
2. Ağalarzadə A.M. Leylatəpə arxeoloji mədəniyyətinin keramikası. Bakı 2019, 224 s.
3. Axundov T.İ. və b. "Muğan neolit-eneolit ekspedisiyası"nın 2010-cu ildə gördüyü çöl tədqiqatları (Cəlilabad rayonu)// Baş redaktor: M.N.Rəhimova. Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar 2008. Bakı: AfPoliqraff 2008, s. 21-25; Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar 2009. Bakı: AfPoliqraff 2010, s. 38-44; Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar 2010. Bakı, AfPoliqraff 2011, s. 46-51; Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar 2015-216. Bakı, AfPoliqraff 2017, s. 81-86.
4. Aşurov S.H. Naxçıvanın İlk Tunc dövrü keramikası. Bakı: "Nafta-Press" 2002, 157 s.
5. Aşurov S.H., Hüseynova S.A., Əliyeva F.A. I Maxta İlk Tunc dövrü abidəsi. I kitab. Bakı, "Apostrof-A" 2020, 147 s.
6. Müseyibli N.Ə. Leylatəpə mədəniyyəti. Bakı, "Elm və təhsil" 2020, 576 s.
7. Müseyibli N.Ə. Azərbaycanın xalkolit dövrü mədəniyyəti. Bakı: "Turxan NPB" 2015, 220 s.
8. Müseyibli N.Ə. Xalkolit dövrü Muğan arxeoloji mədəniyyəti// "Sosial elmlər" 2023, №2. Baş red.: N.Axundova. Bakı: Elm 2023, s. 148-153.
9. Seyidov A., Baxşəliyev V., Mahmudova V. Ərəbyengicə qədim yaşayış yeri// Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar 2008. Bakı 2008, s. 26-28.
10. Əliyev V., Aşurov S. Daşarx İlk Tunc dövrü yaşayış yeri/ Görkəmli Azərbaycan arxeoloqu Saleh Mustafa oğlu Qazıyevin anadan olmasının 100 illiyinə həsr edilmiş elmi sessiyanın materialları. Bakı, Elm 1994, s. 11-13.
11. İsmayılov Q.S. Quruçay və Köndələnçay vadisində qədim mədəniyyət izləri. Bakı, Elm 1981, 64 s.
12. İsmayılova Ş. Urmiya gölü hövzəsinin tunc dövrü keramikası. Bakı: 2011, 243 s.
13. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку, Элм 1987, 315 с.
14. Аразова Р. Орудия и хозяйство раннеземледельческого поселения Аликемектепе (в свете трасологического изучения). Баку: «Муаллим» 2022, 84 с.
15. Исмаилзаде Г.С. Азербайджан в системе раннебронзовой культурной общности Кавказа. Баку, «Нафта-Пресс» 2008, 304 с.
16. Махмудов Ф.Р. Культура юго-восточного Азербайджана в эпоху бронзы и раннего железа. Баку, Nafta-Press 2008, 216 с.

Резюме

Анар Агаларзаде

О находках периода халколита - ранней бронзы на поселении худутепе

В статье сообщается о находках эпохи халколита и ранней бронзы, ваявленных в результате раскопок многослойного поселения Худутепе, расположенного в Муганском регионе юго-востока Азербайджана. Выгодное природно - географическое расположение Худутепе стало причиной предолжительности обитания населения и создания культурных слоев различных эпох. В результате раскопок было определено, что три нижных слоя памятника относятся к халколиту - ранней бронзе (Муганское, Лейлатепинское, Кура-Араксинское культуры). На самом нижнем слое памятника выявлены халколитические находки аликемектепинского типа. Среди находок также имеются фрагменты сосудов лейлатепинской культуры. Находки этого периода немногочисленны. Среди керамического материала памят-

ника большинство составляют в основном находки лентовидных ручек кухонной посуды куро-аракского типа.

Ключевые слова: *Юго-восточный регион, поселение Худутепе, эпоха халколита - ранней бронзы, стратиграфия, хронология.*

Summary

Anar Agalarzade

About the chalcolithic-early bronze age findings of the khudutepe settlement

The article deals with the Chalcolithic and Early Bronze Age findings discovered as a result of the excavations carried out in the Khudutepe multi-layered settlement located in the Mughan region in the south-eastern part of Azerbaijan. The location of Khudutepe in a favorable natural geographical relief has led to the existence of Khudutepe as an intensive settlement of the population settled in the region for a long time and as a result of this, the formation of cultural layers belonging to different periods. As a result of the excavations, it was found that the three of the lower layers of the monument belong to the Chalcolithic-Early Bronze Ages (Mugan, Leilatepe and Kura-Arax cultures). İn the lowest layer of the monument, Alikomek tepe type findings of the Chalcolithic period were found. Jug fragments belonging to the Leilatepe culture are also among the findings. However, the findings of this period are still few. Among the ceramic materials of the monument, the majority are mainly examples of the Kura-Arax type with ribbon-shaped handles, belonging to the group of kitchen utensils.

Keywords: *Southeast region, Khudutepe settlement, Chalcolithic-Early Bronze Age, stratigraphy, chronology*

Şəkil 1. Əlikəmətəpə tipli monoxrom boyalı qab fraqmentləri

Şəkil 2. Əlikəməktəpə tipli sümük cilalayıcılar

Şəkil 3. Əlikəməktəpə tipli daşdan qadın bütü

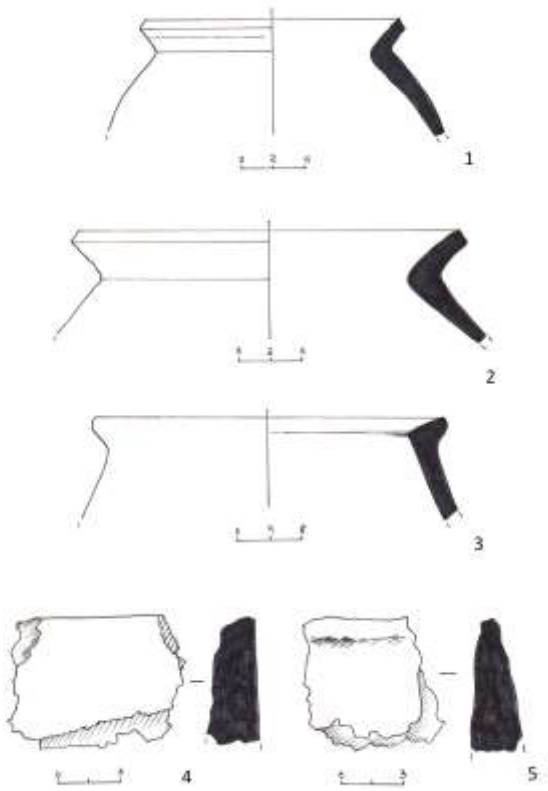

Şəkil 4. 1-3 - Leylatəpə tipli saxsı qablar; 4-5- İlk tunc dövrü tava fraqmentləri

Şəkil 5. Kür-Araz tipli yarımşar qulplar

Şəkil 6. İlk Tunc dövrü heyvan fiqurları

UOT 902
https://doi.org/10.59849/2710-0820.2024.1.162

Elmar Baxşəliyev
AMEA Naxçıvan Bölməsi
elmarbakhshaliev@gmail.com

DALMATƏPƏ MƏDƏNİYYƏTİ ABİDƏLƏRİNİN TOPOQAFİK VƏ MƏDƏNİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *Dalmatəpə, Eneolit, Ubed tipli keramika, Xalaf keramikası,boyalı keramika, topoqrafiya, basma naxışlı keramika.*

Giriş. Dalmatəpə mədəniyyətinə aid tipli abidələr Şimal Qərbi İran (İran Azərbaycanı), İraq və Azərbaycan ərazisində yayılmış, e.ə V minilliyin birinci yarısından etibarən özündən əvvəlki mədəniyyətlərin də təsiri ilə inkişaf etmişdir. Erkən Eneolit mədəniyyətinin daşıyıcısı olan tayfalar əkinçilik və köçmə maldarlıqla məşğul olmuş, özünə xas keramikası ilə fərqlənən bu mədəniyyətin geniş coğrafiyaya yayılmasında iştirak etmişdirlər. Dalma mədəniyyəti ilə təmsil olunan abidələrin topoqrafik xüsusiyyətləri indiyədək geniş öyrənilməmişdir. Bu tip abidələrin topoqrafik xüsusiyyətlərinə nəzər yetirdikdə onların yaşayş tərzi haqda yeni fikirlər ortaya çıxır. Bu məqalədə məqsəd Dalmatəpə tipli abidələrin topoqrafik xüsusiyyətlərini, stratiqrafiyasını öyrənmək və bu mədəniyyəti yaradan tayfaların həyat tərzini daha aydın şəkildə izləməkdən ibarətdir.

Şimal-Qərbi İranın yaşayış yerləri. Araşdırmalar Dalmatəpə mədəniyyətinə aid abidələrin başlıca olaraq Şimal-Qərbi İranda, xüsusilə Urmiya gölünün qərbində yayıldığını göstərir. Bu bölgədə yerləşən ən mühüm abidələrdən biri Dalmatəpədir.

Dalmatəpə. Bu mədəniyyətə adını verən Dalmatəpə yaşayış yeri 1958-1959-cu ildə Charles Burney və 1961-ci ildə Cuyler Young tərəfindən tədqiq edilmişdir. Yaşayış yeri Urmiya gölünün cənub-qərbində, İran Azərbaycanın qərbində, dəniz səviyyəsindən təxminən 1289 metr yüksəklikdə yerləşir. Diametri təqribən 50 metr olan yaşayış yerinin müasir yer səviyyəsindən hündürlüyü 4 metrdir (23, p. 111). Dalmatəpədə aparılan arxeoloji qazıntılar yaşayış yerinin stratiqrafiyasını və memarlığını öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir. Yaşayış yerində dörd sahədə qazıntılar aparılmışdır. 1958-ci ildə A sahəsində 5x2 m ölçüdə, 1959-cu ildə B sahəsində 7x3 m ölçüdə, 1961 ci ildə III sadədə 7x4,5 m ölçüdə və IV sahədə 7x4,5 m m ölçüdə tədqiqat aparılmışdır. Daha sonra A və B sahələri uyğun olaraq I və II sahə adlandırılmışdır. Hər iki sahədə (A və B) aparılan qazıntılar 3-3,5 m dərinlikdən sonra suyun üzə çıxması nəticəsində dayandırılmışdır. Stratiqrafiyaya diqqət yetirsək yaşayış yeri 3, 2 m dərinliyədək qazılmış və ən altdakı 6-cı təbəqədə Hacı-Firuz dövrünə aid keramika parçaları aşkar olunmuşdur. Cuyler Youngun qazıntı apardığı 4-cü və 5-ci təbəqələrdə öncəki və sonrakı dövrlərlə qarışığı olmayan Dalmatəpə mədəniyyətinə aid keramika aşkar olunmuşdur (23, p. 113). Tədqiqat zamanı memarlıq qalıqları 5 sahədə daha aydın izlənmişdir. Bu sahədə həyətə açılan dördkünc formalı evlərin qalıqları, onların yaxınlığında zibil çuxuru və ocaq aşkar olunmuşdur. Memarlıq qalıqlarına nəzər saldıqda, tədqiqatçılar tərəfindən 1961-ci ildə təmizlənmiş tikililərin mürəkkəb quruluşa malik olduğunu demək olar. Bu tikililərə örtülü müstəqil tikililər, örtülü açıq həyətlər və palçıqdan tikilmiş divarlar daxildir (23, p. 115, fig.3). Memarlıq qalıqlarının təhlili ən azı dörd tikinti mərhələsinin mövcud olduğunu göstərir. Rəngli suvaq və ya divar rəsmlərinin olmaması ərazidəki memarlığın sadə və funksional üsluba malik olduğunu göstərir(23, p. 113). Bu tapıntılar Dalmatəpənin arxeoloji kontekstini zənginləşdirir və bölgədəki məskunlaşma tarixinə və mədəni təkamülünə mühüm töhfə verir.

Dalma dövrü memarlığının üst təbəqələrində Dəmir Dövrünə (V Həsənlu) aid qəbirlər tapılmışdır. Bu 16 məzarın böyük insanlara aid olduğu müəyyən edilmişdir. Bunlardan əlavə Dalma dövrünə aid 14 məzar da aşkar edilmişdir. Bunlar keramika qablar içərisində dəfn edilmiş uşaq qəbirləri idi. Qəbir materialları məhdud saydadır. Cuyler Youngın apardığı qazıntılar zamanı Dalmatəpə dövrünə aid küplərdə dəfn edilmiş uşaq qəbirləri aşkar olunsa da onlar yaxşı saxlanılmadığından öyrənilə bilməmişdir. Fauna qalıqları isə arxeoloji materialların daşınması zamanı itirilmiş və analiz edilə bilməmişdir.

Dalmatəpə yaşayış yerindən daşdan və sümükdən hazırlanmış müxtəlif əmək alətləri aşkar olunmuşdur. Artefaktlar əsasən keramikadan ibarət olsa da, metal əşyalar da tapılıb. Qəlpələnmiş daşlardan, adətən, çaxmaq daşından və obsidiandan düzəldilmiş iri bıçaq və yonqarlarda aşkar edilmişdir. Döşəmə daşı tapıntıları məişət fəaliyyəti olduğunun göstəricisidir. Sümük tapıntıları arasında bizlər xüsusilə diqqəti cəlb edir. Keramika əşyaları arasında iy başlığı kimi maddi mədəniyyəti əks etdirən əşyalar vardır (23, p. 115-117).

Dalmatəpə mədəniyyətini xarakterizə edən arxeoloji tapıntıların əksəriyyəti keramika məmulatından ibarətdir. Dalmatəpədən aşkar edilmiş keramikanı dörd əsas kateqoriyaya bölə bilərik: boyalı, basma naxışlı, qırmızı astarlı və sadə keramika. Boyalı keramika müxtəlif formalı qablarından ibarətdir. Keramika nümunələri kasa, çömlək tipli qabların parçalarından ibarətdir. Aşkar edilmiş keramikanın müəyyən qrupu monoxrom boyalıdır. Keramika nümunələri qırmızının müxtəlif tonlararında olmaqla qara boya ilə naxışlanmışdır. Naxış motivləri bir-biri üzərində yerləşdirilmiş üçbucaqlar, romblar və ziqzaqlarlandan ibarətdir. Bu naxışlar adətən keramikanın xarici səthinə çəkilmiş, bir-birini təkrarlayaraq qabların bütün gövdəsini əhatə etmişdir (23, p.121, fig. 4). Basmanaxışlar adətən qabın xarici səthinə əl ilə, bəzən isə xüsusi alətin köməyi ilə salınmışdır. Basmanaxışlar arasında daraqşəkilli formada olan naxışlar, barmaq basqılı nümunələr, qamış parçası ilə və müxtəlif alətlər vasitəsi ilə naxışlanmış olan nümunələr vardır. Bundan başqa dırnaq basqısı ilə naxışlanmış və ağac parçası izinə bənzəyən çarpaz deşiklər şəklində olan müxtəlif naxış formaları da vardır. Tədqiqatçıların fikrincə keramikanın xarici divarlarındakı qara ləkələr bu qabların yemək bişirməkdə istifadə oluna biləcəyinə işarə edir. Bu tip keramikanın daxili tünd qırmızı astar və ya boya ilə örtülmüşdür. Basmanaxışlı qabların gilinin tərkibi boyalı qabların tərkibinə bənzəyir, lakin bəzi nümunələrdə daha daha az saman qatqısı vardır. Keramikanın müxtəlif tipləri vardır. Məsələn, ağız kənarları xaricə qatlanmış çölməklər, qabarıq formalı kasalar, kiçik sferik qablar və düz kənarları olan nimçəyə bənzər qablar (23, p.125, fig. 8).

Qırmızı astarlı keramikanın xəmiri açıq narıncı və çəhrayı rəngdə bişirilmişdir. Xəmirin tərkibində saman və kiçik ağ dənəciklər vardır. Bu tip keramika basma naxışlı keramikaya nisbətən daha az qırılğandır. Keramika nümunələrinin iç və çöl səthinə qırmızı rəngli boya çəkilmişdir. Boyanın rəngi qırmızının müxtəlif tonlarında, bəzən qəhvəyi, bəzən də tünd gavalı rəngində olmaqla fərqli çalardadır. Keramikanın xarici səthindəki ləkələnmələr oksidləşmə vəya istifadə zamanı xarici təsirlərdən qaynaqlanmış ola bilər. Keramika nümunələrinin üzərindəki boya örtüyü qalındır, bunlar bəzi nümunələrdə çatlamış və soyulmuş formada müşahidə edilmişdir. Bəzi hallarda boyaq qabın səthinə bir parça ilə nazik qat şəklində çəkilmişdir. Keramika parçalarının tədqiqi göstərir ki, qırmızı boya bəzən ağ və ya bej rəngli astarın üzərinə çəkilmişdir. Bu qrupdakı keramika müxtəlif formalı olmaqla tabaq, kasa, çömlək və digər qabların parçalarından ibarətdir. Tədqiqatçıların fikrincə qırmızı boya ilə örtülmüş boyunlu və böyük ölçülü qablara, digərləri ilə müqayisədə daha çox rast gəlinir. Bundan başqa, Dalmatəpədən qırmızı boya ilə boyanmış bir neçə miniatür kasa da aşkar olunmuşdur (23, p. 124, fig 7, F,G, p.126, fig. 9 C-F, M, p. 127, fig. 10 D,F,G).

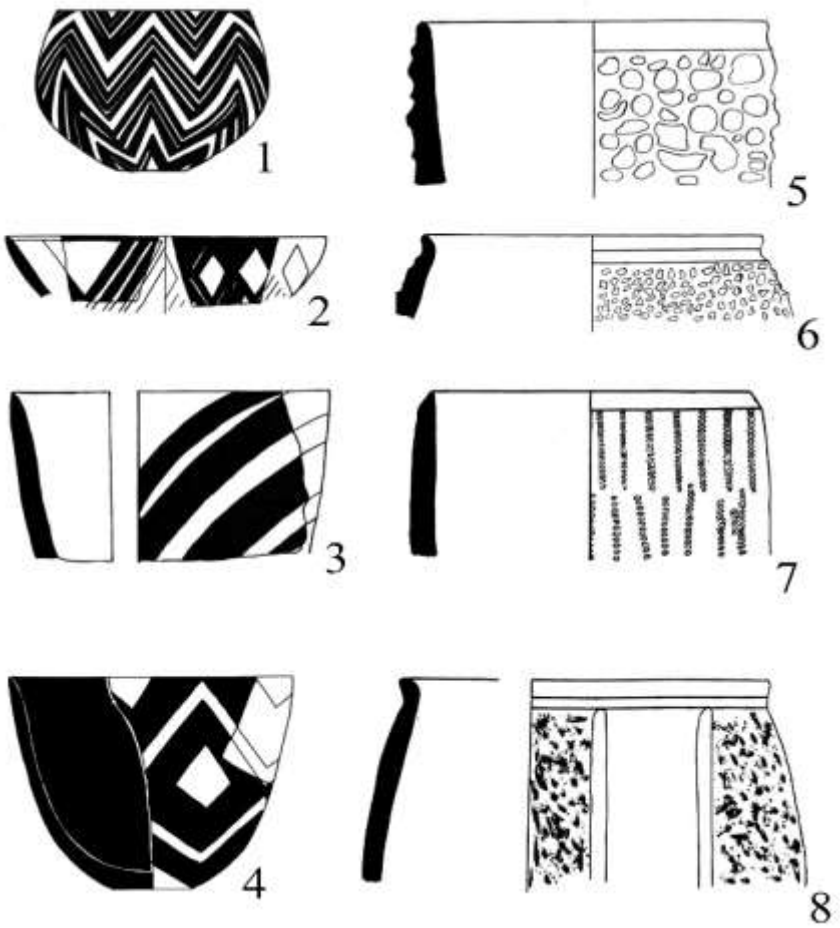

Şəkil 1. Dalmatəpədən aşkar edilmiş boyalı (1-4) və basma naxışlı (5-8) keramika (Hamlin 1975).

Keramika nümunələrin böyük bir qrupu da sadə keramikadan ibarətdir. Bu qrupa daxil olan bəzi qablar "özündən astarlı" və ya "krem astarlı"dır. Bununla belə, bu qrupdakıların əksəriyyəti mat rəng tonlarına sahibdir. Bəzilərinin səthi hamarlanmış, bəzilərilərinin səthi isə olduqca nahamardır. Lakin hamısı açıq bej rəngdədir. Yaşayış yerindən bu kateqoriyaya aid nimçələr, qabarıq gövdəli kasalar, müxtəlif ölçülü uzunsov kürəşəkilli qısaboyunlu qablar, dayaz və dərin kasalar aşkar edilmişdir (23, p.126, fig.9 J,K,L).

Həsənli. Dalma mədəniyyətinə aid digər bir abidə Həsənlitəpədir. Həsənlitəpə Şimal-Qərbi İran ərazisində, Qadar çayı vadisində ən böyük yaşayış məntəqəsidir və Sulduz adlanan kiçik düzənlikdə yerləşir. Yaşayış yeri ətraf düzənlikdən təqribən 8 metr hündürlükdədir. İnsanların burada məskunlaşması və müxtəlif fəaliyyətləri səbəbindən təpənin ölçüsü kiçilmişdir. Təpənin çevrəsi hazırda təxminən 600 metrdir (18, p. 1). Həsənlitəpənin dəniz səviyyəsindən yüksəkliyi 1304 mertdir. Həsənlitəpə ilk dəfə 1934-cü ildə aparılan qazıntılar zamanı aşkar olunan qəbirlərlə elmə məlum olmuşdur. 1936-cı ildə ingilis arxeoloqu Aurel Stein burada qazıntı aparmışdır. 1947-1949-cu illərdə İran arxeoloji xidməti M.Rad və A.Hakeminin rəhbərliyi ilə sitadeldən kənarda qazıntı aparmışdır (20, s. 83). 1956-1974-cü illərdə Pensilvaniya Universitetinin Muzeyi Robert Dysonun başçılığı ilə Həsənlitəpədə on mövsüm ərzində qazıntı aparılmışdır. Həsənlitəpədə aparılan qazıntılar zamanı Neolit dövründən başlayaraq Orta əsrlərədək böyük bir dövrü əhatə edən on təbəqə və müxtəlif maddi mədəniyyət qalıqları aşkar olunmuşdur. Ən qədim təbəqə Neolit dövrünə aid Hacı Firuz təbəqəsidir, onun üzərində Dalma Təpə və Pisdəli dövrlərinə aid maddi mədəniyyət nümunələri aşkar olunub (20, s. 85). Dalmatəpə mədəniyyətinə aid maddi mədəniyyət nümunələri Həsənli IX təbəqəsində aşkar olunmuşdur. R.Dyson Dalmatəpə dövrünü e. ə. 4500-4000-ci illərə aid etsədə onun e. ə.

5000-4000-ci illərə aid ola biləcəyini ehtimal etmişdir (20, s. 85).

Hacı Firuz. Hacı Firuz yaşayış yeri İranın şimal-qərbində, Qərbi Azərbaycan ostanında, Qadar çayı vadisində yerləşir. Oval formalı olan təpənin sahəsi 200x140 metrdir. Ətraf düzənlikdən 10 metr yüksəklikdə yerləşir (45, p. 7). Yaşayış yerinin dəniz səviyyəsindən yüksəkliyi 1296 metrdir. Hacı Firuz yaşayış yerinin Neolit dövründən başlayaraq Tunc və Dəmir dövrlərinə qədər davam edən uzun məskunlaşma tarixi vardır. Əsas qazıntı sahəsində mürəkkəb stratiqrafik ardıcıllıq aşkar edilsə də, müxtəlif çuxurlarda təbəqələşmə nisbətən sadə olmuş təkrarlanmışdır. Neolit yaşayış yeri tərk edildikdən sonra onun şərq kənarında yeni Dalma yaşayış yeri salınmışdır. Pisdəli dövrünə qədər bu yaşayış yerində yaşayış olmuş, insanların fəaliyyəti zamanı təpədə müxtəlif çuxurlar qazılmışdır. Tədqiqatçılara görə müxtəlif dövrlərdə çuxurların qazılması mürəkkəb bir mənzərə yaratmışdır. Təzə çuxurlar əvvəlki çuxurların içirisində qazıldığından Hacı Firuz yaşayış yerinin böyük hissəsi bu çuxurlarla əhatə olunmuşdur. Bunun nəticəsi olaraq əsas qazıntı sahəsindəki post-neolit materialının arxeoloji əhəmiyyəti azlmışdır.

Tədqiqatlar göstərir ki, yaşayış yerində Orta Tunc və Erkən Dəmir dövrü qəbirləri də mövcud olmuşdur. Yaxşı müəyyən edilə bilən yaşayış sahələri şimal-qərbdə Fl 1 kvadratında və F10 şurfunda Dalma və Pisdeli təbəqələrindədir. Tədqiqatlar zamanı Hacı Hiruzun çoxtəbəqəli yaşayış yeri olduğunu və burada Dalma dövrünün Hacı Firuz ilə Pisdeli dövrü arasında olduğu müəyyənləşdirilmişdir (46, p. 8, fig. 4). Bu abidənin stratiqrafiyası ilə də təsdiq olunur.

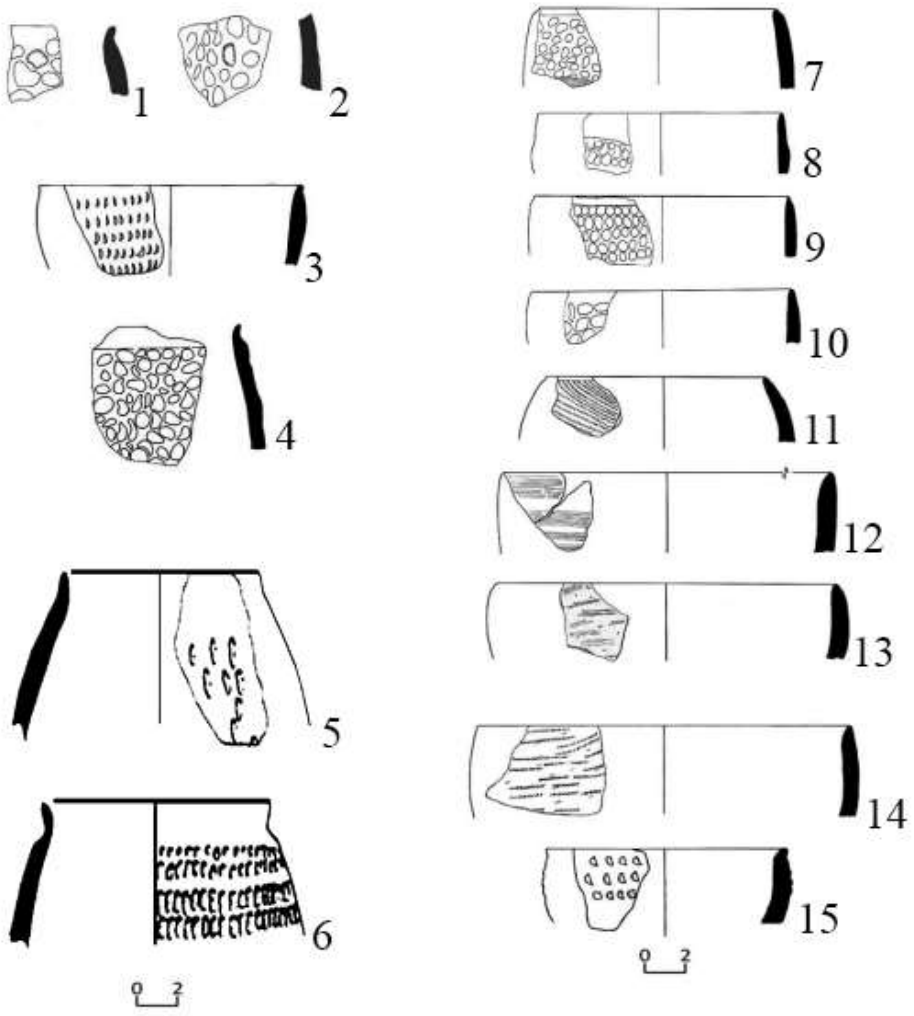

Şəkil 2. Lavintəpə (1,2,3,4 Nobari et al), Siahbidtəpə (5,6 Henrickson 1983), Naxçıvantəpədən (7-15 Bakhshaliyev et al) aşkar edilmiş basmanaxışlı keramika.

Sevantəpə. İranın şimal-qərbində, Urmiya gölünün cənub-qərbində, Marqavar vadisində yerləşən və Dalma mədəniyyəti ilə təmsil olunan yaşayış yerlərindən biri də Sevantəpədir (43, p. 98). Təpənin ətraf düzənlikdən hündürlüyü 6.30 metrdir. Dəniz səviyyəsindən yüksəkliyi isə 1515 mertdir. Tədqiqatçıların fikrincə Sevantəpənin arxeoloji tapıntıları əsasən dulusçuluq məmulatından ibarətdir. Burada e.ə V minilliyin birinci yarısında İranın Qərbi Azərbaycan əyalətində geniş yayılmış Dalma mədəniyyətinə aid keramikaya rast gəlinir. Bu dövrə aid keramika məmulatı dörd müxtəlif növə bölünərək təsnif edilir: Saman qatqılı qalın, saman qatqılı nazik qırmızı astarlı, Dalma tipli basmanaxışlı və Dalma tipli boyalı keramika. Dalma dövrü keramikası, daha çox əl istehsalı, saman qatqılı qablarla təmsil olunur və əsasən kasa və küpə tipli qablardan ibarətdir. Aşkar edilmiş saman qatqılı qalın keramika bənövşəyi-qırmızı boya ilə örtülmüş böyük, qalın divarlı qablardan ibarətdir. Bu tip qablar düz və ya bir qədər yuvarlaq tərəflərə malikdir. Küplər isə ümumiyyətlə içəriyə əyilmiş ağız kənarları və dar ağızlı formalarla xarakterizə olunur. Bu qabların gili nisbətən yumşaqdır və daxili səthdə saman və ya ağac lifləri basaraq düzəldilmiş dərin üfüqi cızıqlarlar vardır. Saman qatqılı nazik və qırmızı astarlı keramika, hamar səthləri olan bənövşəyi-qırmızı boyaqla örtülmüş qablardan ibarətdir. Bu qrupa kasa və küplər daxildir. Onlar forma baxımından müxtəlifdir. Bu tip keramikda gövdə qalınlığı 0,6 ilə 1,0 santimetr arasında dəyişir.

Dalma tipli basmanaxışlı keramika unikal bir növdür. Bunlar səthi müxtəlif alətlər və barmaq izləri ilə naxışlanan, adətən qırmızı boyaqla örtülmüş keramikadan ibarətdir. Bu keramikanın çoxunun xarici səthində yanma izləri var ki, bu da onların çox güman ki, yemək bişirmək üçün istifadə edildiyini göstərir. Bu qrupda ağız kənarları daxilə meylli və sadə ağız kənarlı küplər üstünlük təşkil edir.

Buradan aşkar edilmiş Dalma tipli boyalı keramikanın xarici səthi müxtəlif həndəsi fiqurlarla naxışlanmışdır. Bu qabların bəzədilməsində istifadə olunan boya, qabların bişirilməsindən sonra dəyişərək müxtəlif rəng tonları almışdır. Bu qrupa adətən orta ölçülü qablar və ağız kənarları xaricə meyilli olan küplər daxildir. Naxışlama prosesində həndəsi fiqurların çəkilməsində isə adətən qaba fırçalar işlənmişdir. Sevantəpədən aşkar edilmiş arxeoloji materiala keramika ilə yanaşı, qırmızı-qəhvəyi çaxmaq daşı, boz çaxmaq daşı, kvarsit və obsidiandan hazırlanmış daş alətlər də daxildir. Qırmızı-qəhvəyi çaxmaqdaşının qalıntıları arasında işlənməmiş parçalar və qazıma alətləri vardır. Obsidianın çoxluqla işlənməmiş yonqarları arasında istifadə edilmiş bəzi parçalar və istifadə izləri göstərən bıçaq yer almaqdadır. Bunlardan başqa Sevantəpədən tapılan digər əşyalar arasında gil iy başlığı, qırıq yastı sümükdən olan iynə, iki kiçik qırmızı oxra parçası aşkar edilmişdir (43, pp. 101-106). Burada qazıntı işləri şurflar vasitəsi ilə aparıldığından memarlıq qalıntılarından bəhs edilməmişdir (43, p. 99-101).

Culfa Kültəpəsi. Culfa Kültəpəsi İran Azərbaycanında Araz çayından 10 km cənubda yerləşən çoxtəbəqəli yaşayış yeridir. Dalma tipli boyalı keramika ilə təmsil olunan yaşayış yerinin VIII təbəqəsidir. Yaşayış yeri ətraf ərazidən 19 m hündürlükdə yerləşir. Dəniz səviyyəsindən yüksəkliyi isə 967 metrdir (6, p. 323). Qazıntı nəticələrinə əsasən Kül Təpədə səkkiz əsas dövr müəyyən edilmişdir. Araşdırmalar göstərir ki, yaşayış yeri Eneolit dövründən Əhəmənilər dövrünədək məskunlaşdırılmışdır. Bu yaşayış yerinin VIII təbəqəsindən aşkar olunan boyalı keramika Dalmatəpə mədəniyyətinə aid edilsə də buradan Dalma tipli basmanaxışlı keramika aşkar olunmamışdır.

Xüsusilə Dalma dövrünə diqqət yetirərkən, e.ə 4500-4200-cü illərə aid olan Son Eneolit təbəqələrində Pisdeli tipli boyalı keramika və digər Son Eneolit materialları aşkar edilmişdir. Dalma dövrünə aid keramika həndəsi və ya həndəsi olmayan fiqurlarla naxışlanmışdır. Keramika nümunələri rəngi qəhvəyi və qara arasında dəyişən mat boyalarla boyanmışdır. Bu dövrə aid bir çox keramikanın dibində bir sıra çıxıntı və ya çiyin ətrafında halqaşəkilli detallar vardır (6, pp. 323-27). Kültəpə yaşayış yerində aparılan şurf qazıntıları zamanı tikili qalıqlarına rast gəlinmişdir. 3 nömrəli şurfda VIII təbəqəyə aid tikili qalığı aşkar edilmişdir. Bu yalnız bir memarlıq mərhələsinin olduğunu göstərməkdədir. Tikili qəliblənmiş torpaqdan ibarətdir və diametri təxminən 2 metr olan dairəvi, yarımqazma tikililərə məxsus memarlıq qurulu-

şuna malikdir. Divarının eni 20-25 sm arasında dəyişir. Aşkar edilmiş bu nümunə həmin dövrdə çox istifadə edilən yarımqazmaı tikililərə nümunədir (5, p. 37).

Lavintəpə. Dalma mədəniyyətinin təmsil olunduğu digər bir yaşayış yeri Lavintəpədir. Lavintəpə İran ərazisində Qərbi Azərbaycan ostanında, Zab hövzəsinin şimalında və Urmiya gölünün cənubunda yerləşir. Yaşayış yerinin dəniz səviyyəsindən yüksəkliyi 1398 metrdir. Yaşayış yeri ətraf düzənlikdən 15 metr hündürlükdə yerləşir. Lavintəpədə aparılan qazıntılar burada Neolit, Eneolit və Dəmir dövrünə aid təbəqələrin olduğunu aşkara çıxarmışdır. 1,5 hektar ərazini əhatə edən ərazi kənd təsərrüfatı fəaliyyətlərinin mənfi təsirinə məruz qalmış və kiçilmişdir. Burada aparılan stratiqrafik qazıntılar nəticəsində yeddi ayrı xronoloji dövr aşkar edilmişdir. Dalma tipli keramika üstünlük təşkil edir. Əsasən əldə düzəldilmiş keramikanın tərkibi saman qatqılıdır. Bu keramikanı boyalı, basmanaxışlı, qırmızı boyalı və sadə keramika kimi bir neçə qrupa bölmək olar (41, p.101).

Dalma keramikasının Qərbi İranda, xüsusən Mərkəzi və Şimali Zaqros dağları da daxil olmaqla geniş ərazidə yayılması onun şəhər mərkəzləri və Mesopotamiya ilə mədəni əlaqələri olmasına işarə edir. Həmçinin Zab hövzəsinin şimal bölgəsində Pisdeli mədəniyyətinə dair keramika, xüsusilə də Uruk dövrü əyri kənarlı kasa nümunələri vardır ki, bu da son Eneolit dövründə proto-şəhər dövrünün inkişafının göstəricisidir.

Lavin Təpənin arxeoloji tapıntıları İranın Şimal-Qərbinin mədəni və xronoloji təkamülünün başa düşülməsinə mühüm töhfələr verir, tarixdən əvvəlki dövrləri və bölgədəki mədəni qarşılıqlı əlaqələri anlamaq üçün fikir yaradır.Tikiliyə aid divar qalıqları aşkar edilmiş, lakin strukturun ölçüsü və növü haqqında dəqiq məlumat əldə edilə bilməmişdir. İkinci təbəqənin şərq və qərb hissəsində səki daşları və kül izləri aşkar edilmişdir. Cənub hissəsində kərpiç və kül tapılsa da, memarlıq quruluşunu müəyyən etmək mümkün olmayıb (41, p. 99).

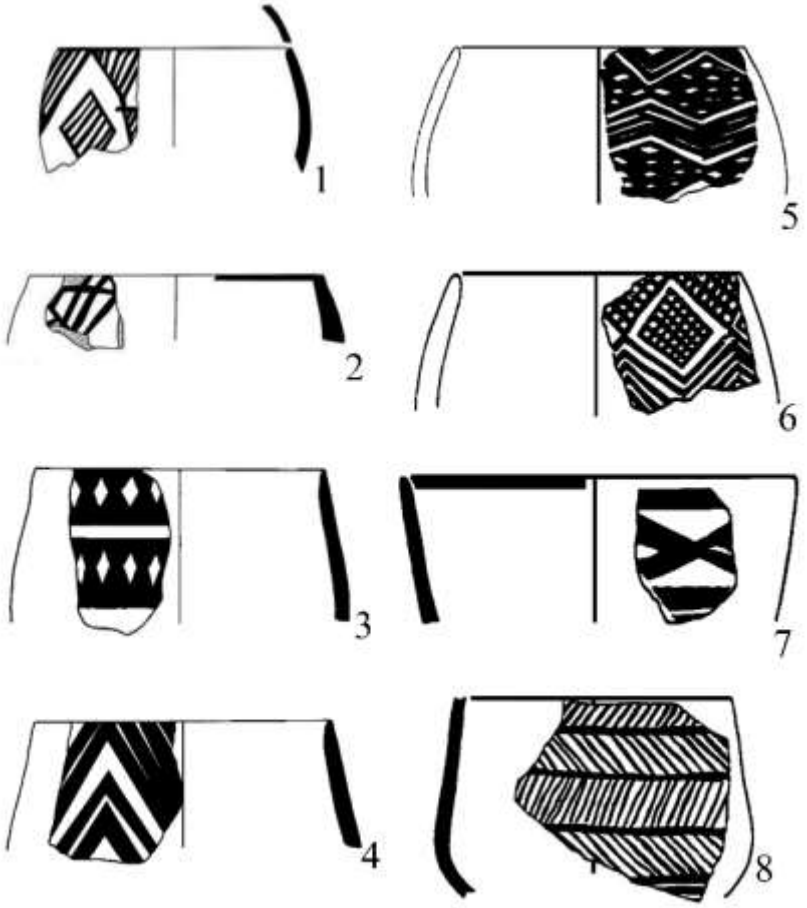

Şəkil 3. Culfa Kültəpəsi (1,2 Abedi et al) Lavintəpə (3,4 Nobari et al) Seh Qabi (5,6 Henrickson 1983) Siahbidtəpədən (7,8 Henrickson 1983) aşkar edilmiş boyalı keramika.

Seh Qabi. Kirmanşah və Həmadanın arasında, Qodintəpədən 6 km şimal-şərqdə yerləşir. Yaşayış yeri müasir yer səviyyəsində 7 m yüksəklikdə yerləşən diametri 100 m olan təpə şəklindədir (48, p.57. 27, p. 156). Yaşayış yeri 1971-ci ildə L. Levine tərəfindən kəşf edilmişdir. Yaşayış yeri hər biri üç ay davam edən iki mövsümdə aparılan qazıntılarla öyrənilmişdir. Əsas qazıntə 1971-ci ildə B təpəsində aparılmış, 1973-cü ildə isə iki şurf qoyulmuş, lakin xam torağadək davam etdirilməmişdir. Tədqiqat zamanı Seh Qabi B təpəsində yeddi lay müəyyən edilmişdir. 1-4-cü təbəqələr Seh Qabi dövrünə, 5-7-ci təbəqələr isə Dalma dövrünə aid edilmişdir (27, s. 157). Tədqiqatçıların fikrinə görə bu yaşayış yerində əsasən üst təbəqələr geniş öyrənilmişdir. Dalma dövrünə aid təbəqələrdə kül və kərpic qalıqlarının olduğu izlənmişdir. Tədqiqatlar zamanı 7 layda hörgü qalıqlarına rast gəlinsə də arxitektura qalıqları aşkar olunmamışdır. Bu layın qalınlığı 20 sm olmuşdur. 6-cı layda kərpic divarın qalıqları aşkar olunmuşdur. Bu lay 1,5 m qalınlığında idi. Qalınlığı 50 sm olan 5-ci layda dördkünc formalı otağın qalıqları və Dalma keramikası tapılmışdır. 4-cü layda ölçüsü 3x3 m olan dördkünc evin qalıqları aşkar olunmuşdur. Tədqiqatçıların fikrinə görə Seh Qabidə Dalmanın bütün mərhələləri təmsil olunmamış, ola bilsin ki, onun son dövrü əks olunmuşdur (27, p. 174). Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Seh Qabidə Dalmatəpə keramikasının bütün tipləri, sadə, boyalı, basmanaxışlı, qırmızı astarlı və digər tipləri vardır (27, p. 179-181).

Təpə Qışlaq. Bu yaşayış yeri Şimal-Qərbi İranda, Talvar vadisində dəniz səviyyəsindən 1641 m yüksəklikdə yerləşir (36, p. 49). Yaşayış yeri eni 70, uzunu 80 m olan, 5600 kv.m sahəni əhatə edən təpə şəklindədir. Təpənin yer səthindən hündürlüyü 7 metrdir. Abbas Motarjem və Mahnaz Şərifi tərəfindən üç mövsümdə aparılan qazıntılarla öyrənilmiş və 6 mədəni təbəqə aşkar olunmuşdur. Burada yaşayış Eneolit dövründən Dəmir dövrünədək davam etmişdir (37, p. 27. 38, p. 89). Ən altdakı 5 m qalınlığındakı V təbəqə Erkən Eneolit dövrünə aid edilmişdir. Bu təbəqədə dörd lay müəyyənləşdirilmişdir. Üst laylardakı keramika məmulatının Dalma dövrünə uyğunluğu tədqiqatçıların fikrinə görə Urmiya hövzəsi ilə əlaqələri göstərir. Tədqiqatçılar bu təbəqənin Hassuna dövründən başlayaraq Dalma dövrünədək davam etdiyini qeyd edirlər (38, p. 93). Bu təbəqə e. ə. 5000-ci ilə, ondan aşağıda yerləşən VI təbəqə isə e. ə. 5500-cü ilə aid edilmişdir

Təpə Siahbid. Kirmanşahdan 12 km şimal-şərqdə, dəniz səviyyəsindən 1310 m yüksəklikdə yerləşir (27, p. 305). Yaşayış yeri ilk dəfə 1960-cı ildə Matsonun ekspedisiyasına daxil olan Breyvud (Braidwood) tərəfindən şurf qoyulmaqla öyrənilib. Qeydlərdən məlum olur ki, sahəsi 14,5 kv.m olan iki sahə təpənin cənubunda, sahəsi 65 kv.m olan üç sahə isə təpənin şimalında qazılıb. Tədqiqat zamanı Ubeyd tipli monoxrom boyalı keramika, həmçinin Dalma tipli basmanaxışlı və boyalı keramika aşkar olunub. Tədqiqatçı Matsonun fikrinə görə Siahbid təktəbəqəli preistorik yaşayış yeri olmuş, sonra isə İslam dövründə məskunlaşdırılmışdır. 1978-ci ildə Royal Ontario Muzeum Siahbiddə iki şurf qazmışdır. Bu qazıntılar 2,6 m dərinliyədək davam etdirilmiş, qazıntı zamanı birinci qazıntı sahəsində Neolit və Erkən Eneolit dövrü təbəqələrinin üzərində Dalmatəpə mədəniyyətinə aid divar qalıqları və keramika nümunələri əldə edilmişdir (27, p. 306).

Choga Maran. Kirmanşahdan 20 km şimal-qərbdə, dəniz səviyyəsindən 1306 m yüksəklikdə yerləşir (27, p. 311). 1978-ci ildə Mahidaşt layihəsi çərçivəsində 25 günlük qazıntı ilə tədqiq edilmişdir. Yaşayış yerinin şimalında iki sahədə qazıntı aparılmışdır. Birinci sahədə 4x4m ölçüdə Robin Dennel tərəfindən qazıntı aparılmış, 5 (116-111 laylar) mərhələ müəyyən edilmişdır. Qazıntılar İkinci sahədə Həsən Talai 2, 7-3 dərinlikdə qazıntı aparmış və 6 lay müəyyənləşdirmişdir. Hər iki qazıntının alt təbəqələrində Eneolit keramikası, o cümlədə Dalma tipli basmanaxışlı və boyalı keramika aşkar olunmuşdur. Lakin basmanaxışlılar bu yaşayış yerində azdır.

Qodintəpə. Kanqavar vadisində dəniz səviyyəsindən 1483 m yüksəklikdə yerləşir. İlk dəfə 1961-ci ildə kəşf edilmiş, 1965-1973-cü illərdə Cuyler Young tərəfindən tədqiq edilmişdir. Qodintəpənin X təbəqəsi Dalmatəpə mədəniyyətinə aiddir (27, p. 172). Yaşayış yerindəki XYZ şurfundakı qazıntılar Dalma dövrünün müəyyənləşdirilməsi üçün xüsusilə əhəmiyyətli olmuşdur. Tədqiqat zamanı ilk mərhələdə Dala-

ma zolaqlı boyalıları (13-28%), monoxrom Dalma boyalıları (3-18%), orta mərhələdə Dalma monoxrom boyalıları və ilk dəfə olaraq Dalma tipli basmanaxışlılar görünür. Son mərhələdə Dalma basmanaxışlılar tənəzzülü müşahidə edilir. Monoxrom boyalılar davam etsə də sonra yoxa çıxır (27, p. 173).

Təzəkənd yaşayış yeri. Bu yaşayış yeri Urmiya gölünün cənub-qərbində yerləşir. Yaşayış yeri kəşfiyyat xarakterli qazıntılarla öyrənilmişdir. Tədqiqat zamanı Dalma mədəniyyətinə, Erkən və Orta Eneolit dövrünə aid keramika nümunələri aşkar olunmuşdur. Tədqiqatlar yaşayış yerində həyatın Orta əsrlərədək davam etdiyini göstərir. Alt təbəqələrdə Dalma tipli basmanaxışlı və qırmızı astarlı keramika üstünlük təşkil edir (14, p. 63).

Salmas ovalığı. Urmiya gölünün şimal-qərbində yerləşən Salmas ovalığında aparılan araşdırmalar zamanı Dalma tipli keramika nümunələri aşkar edilmiş, lakin bu nümunələr yaxşı nəşr edilməmişdir (31, p. 136).

Tədqiqatçılar Şimal-Qərbi İranda Dalma mədəniyyətinin Qoşatəpə (24, p. 304), İdirtəpə (7, p. 80), Ahranjantəpə (45, p. 7-17), Barujtəpə (11, p. 4-25. 12, p. 3-21) kimi yaşayış yerlərində də yayıldığını qeyd etmişlər.

Songar və Koliyaei ovalığı. Kirmanşah və Həmədan yaxınlığında yerləşən Songar və Koliyaei ovalığında dəniz səviyyəsindən 1650-1700 m yüksəklikdə yerləşən Tepe Varz Kalaavil, QolQole və Nad Ali Beig yaşayış yerlərinin tədqiqi zamanı Dalma tipli keramika aşkar olunmuşdur (28, p. 39-40).

İraq yaşayış yerləri. İraq ərazsində Dalma tipli keramikanın aşkar olunduğu bir sıra abidələr vardır. Bunlar arasında aşağıdakı abidələr əsas yer tutur.

Tell Abad. Tell Abad yaşayış yeri Diyala çayının şərqində, Sadiyahdan təxminən 12 km cənub-şərqdə, Hamrin bölgəsində Zaqros dağlarının ətəklərində yerləşir. Yaşayış yeri ətraf düzənlikdən 3,5 metr hündürlükdə yerləşir (30, p.101). Yaşayış yerinin dəniz səviyyəsindən yüksəkliyi 105 metrdir. Burada aparılan qazıntılar zamanı üç tikinti qatının varlığı müəyyən edilmişdir. III təbəqə Samarra və Ubeyd I arasındakı keçid dövrünü, II təbəqə Ubeid II dövrünü əks etdirən Hacı Məhəmməd keramikasını, ən yuxarıdakı I təbəqə erkən Ubeyd III dövrü əks etdirir (30, p. 101). Yaşayış yerində Ubeyd təbəqəsinə aid tikililərin salamat qalmış hissələri əvvəlki təbəqədəki memarlığın davamıdır və onu göstərir ki, buranın qədim sakinləri öz evlərini tikərkən əvvəlki arxitekturaya kiçik dəyişikliklər etmişdirlər. Bu, Tell-Abadın Ubeyd III dövründə çoxotaqlı kvadrat binaların və T formalı həyətlərin üstünlük təşkil etdiyi memarlıq üslubunun mövcudluğunu açıq şəkildə ortaya qoyur (30, p. 102). I təbəqədə aparılan qazıntılar zamanı çoxlu sayda boyalı keramika tapılmışdır. Aşkar edilmiş keramikanın əksəriyyəti Ubeyd III stilinə aiddir. Bu tip keramika Şimali və Cənubi Ubeyd yaşayış yerlərində təmsil olunduğu kimi Ubeyd dövrünün tipik xüsusiyyətlərini nümayiş etdirir. Keramika əsasən incə şəkildə hazırlanmışdır. Lakin bəzi kobud düz keramika nümunələri də aşkar edilmişdir. Aşkar edilmiş keramika üzərindəıki boya adətən qara, qəhvəyi, qırmızı və ya yaşıl rəngdədir. Dulus çarxında düzəldilmiş bir çox keramika nümunələri də aşkar edilmişdir. Keramikanın bəzədilməsində həndəsi və naturalist naxışlardan istifadə edilmişdir. Buradan həmçinin çoxsaylı heykəlciklər, iy başlıqları, sümük alətlər, əyilmiş gil mismarlar, bəzi çaxmaq daşı və obsidian alətlər aşkar edilmişdir (30, p. 102-103).

Keit Qasim. Keit Qasim İraq ərazisində Cəbəl Hamrin bölgəsində, Bağdaddan təxminən 150 km şimal-şərqdə yerləşən qədim yaşayış yeridir (21, p. 213). Yaşayış yeri 1978-1980-ci illərdə aparılan qazıntılarla öyrənilmişdir. Yaşayış yerindəki tikinti planını belə ümumiləşdirmək olar: Şərq-qərb istiqamətli T formalı əsas zal var. Bu zalın şimalında və cənubunda müvafiq olaraq iki kiçik T formalı zal perpendikulyar yerləşdirilmişdir. Bu üç uzun zalın ətrafında dördkünc formalı otaqların qruplaşdırılmışdır (22, p. 221). Yaşayış yerindən çox az keramika tapılsa da, Dalma və Son Xalaf keramikası yaşayış yerini Ubeyd dövrünə tarixləndirməyə imkan verir. Keit Qasim III dən aşkar edilmiş basma naxışlı keramika, İran ərazisində geniş yayılmış bu tip keramika ilə yaxın bənzərlik göstərir (22, p. 224). Aşkar olunan materiallar əvvəlki tədqiqatlarda yaxşı nəşr edilmədiyindən Yaşayış yerinin kordinatları və yüksəkliyi barədə fikir demək çətindir.

Kani Shaie. Bu yaşayış yeri Mesopotamiyanın şimal-şərqində, yer səthindən 14 m dəniz səviyyəsində 379 m hündürlükdə, olan, 0, 5 hektar sahəni əhatə edən təpə şəklindədir. Yaşayış yeri qərbdə Tainal dərəsi ilə əhatələnmiş və dərəyə doğru axan kiçik bulağın kənarında yer almışdır. Ətraf ərazilərlə birlikdə yaşayış yerinin sahəsi 3 hektardır. Yaşayış yeri şimal-qərbdən cənub-şərqə doğru uzanan Bazian hövzəsinin mərkəzində yerləşməklə, dağlıq Pyedmont bölgəsini qərbdə Tanzaro-Şəhrizor düzənliyi, şərqdə Zaqros dağları olmaqla iki yerə ayırır (42, p. 3). Bu yaşayış yerində 2013, 2015 və 2016-cı illərdə üç mövsüm ərzində Kani Shaie Arxeoloji Layihəsi çərçivəsində qazıntılar aparılmışdır. Bu proyektin məqsədi İnranın dağlıq bölgəsi ilə Mesopotamiya arasındakı əlaqələri müəyyən etməkdən ibarət idi. Tədqiqat zamanı yaşayış yerinin Son Eneolitdən Erkən Tunc dövrünədək böyük bir dövrü əhatə etdiyi müəyyənləşdirilmişdir. Yaşayış yerinin VII təbəqəsi Son Ubeyd dövrünə, VI və V təbəqələri isə Son Eneolit dövrünə aid edilmişdir. Araşdırmalar zamanı yaşayış yerinin VII təbəqəsindən Ubeyd tipli boyalılarla bərabər Dalma tipli basmanaxışlı keramika da aşkar olunmuşdur (42, p. 9-11, fig. 6, 15-16, fig. 7, 1-3). Bu təbəqədə aşkar edilən keramika məmulatının əksəriyyəti bitki qarışıqlıdır. Lakin keramika nümunələri bitki qarışığının azlığına və çoxluğuna görə bir-birindın fərqlənirlər. Dalma tipli keramika Kani Shaienin digər təbəqələrindən aşkar edilməmişdir (42, p. 36, fig. 17).

Qurqa Çiya. Qurqa Çiya İraq Kürd bölgəsinin Şəhrizor düzənliyinin cənub hissəsində, Hələbjə şəhərinin yaxınlığında yerləşən kiçik çoxtəbəqəli yaşayış yeridir (47, p. 1). Yaşayış yeri ətraf ərazilərdən 12 m, dəniz səviyyəsindən 551 metr yüksəklikdə yerləşir. Şəhrizor ovalığının cənub hissəsində yerləşən Qurqa Çiya, təxminən bir hektar ərazini əhatə edən dik yamaclı təpədir. Burada çoxsaylı yaşayış dövrlərinin izlərini görmək olar. Yaşayış yerindən müxtəlif dövrlərə aid çox miqdarda keramika və çaxmaqdaşı alətlər aşkar edilmişdir. Tədqiqatçılar təpə üzərində bu dövrə aid yüksək mədəni təbəqə olduğunu ve binaların tez bir zamanda sıradan çıxdığı qənaətinə gəlmişlərdir. Yaşayış yerində Xalaf, Ubeyd və Uruk dövrünə aid aşkar olunan materiallar xüsusilə diqqətəlayiqdir. Yaşayış yerində bir ədəd Dalma tipli basmanaxışlı keramika da aşkar olunmuşdur (47, p. 13). Araşdırmalar burada həyatın Son Tunc dövrünədək davam etdiyini göstərir.

Tədqiqatçılar Son Ubeyd Dövründə Qurqa Çiya ilə Qərbi Zaqros yüksək dağlıq əraziləri arasında mədəni qarşılıqlı əlaqənin sübutu olaraq Dalma basmanaxışlı keramikasının aşkar olunmasını göstərirlər. Bu keramika parçası Qurqa çiya ilə qonşu bölgələr arasında mədəni mübadilənin varlığını təsdiq edir, bölgənin tarixdən əvvəlki mənzərəsindəki geniş qarşılıqlı əlaqələri göstərir. Bu kəşflər Qurqa Çiyanin arxeoloji tarixini və onun Şəhrizor düzünün tarixdən əvvəlki yaşayış məskənindəki rolunu daha dərindən başa düşməyə imkan verir. (47, p. 11-14).

Surezha yaşayış yeri. Surezha Dəclə çayı və Ninovanın şərqində, müasir Ərbil şəhərindən təxminən 20 km cənubda, müasir Surezha kəndinin yanında yerləşən təqribən 22 hektarlıq əraziyə yayılmış yaşayış yeridir (44, p. 126). Yaşayış yeri dəniz səviyyəsindən 330 metir yüksəklikdə yerləşir.

Tədqiqatçıların fikrincə yaşayış yerində 2013-cü ildən bəri davam edən qazıntılar, Xalaf dövründən Orta Uruk dövrünə qədər uzanan təxminən iki min il əvvələ aid fasiləsiz məskunlaşmanın izini ortaya çıxarmışdır. Xüsusilə, 2018-ci ildə aparılan araşdırmalar zamanı, 2-ci sahədə evlərin, həyətlərin və açıq hava iş yerlərinin zəngin mədəni mənzərəsi, o cümlədən inzibati funksiyaları göstərən möhür kimi mühüm tapıntılar aşkar edilmişdir. 9-cu və 10-cu sahələrdə iri çiy kərpic sərhədinin olması onu göstərir ki, sahələr müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunub və funksional fərqlərə baxmayaraq, bütün strukturlar ümumi memarlıq oriyentasiyasına malikdir. Bundan əlavə, 2018-ci ildə aparılan qazıntılar zamanı Orta Assuriya dövrünə aid dairəvi taxıl çuxurları da aşkar edilmişdir ki, bu da sahənin sonrakı dövrlərdə də istifadə edildiyini göstərir (44, p. 125-133).

Surezha keramikasının əhəmiyyətli hissəsini təşkil edən Dalma tipli basmanaxışlı keramikadır. 2018-2019-cu illərdə aşkar edilmiş 89 ədəd keramikanın 60-nı Dalma tipli basmanaxılılar təşkil edir. Naxışlar müxtəlif formalıdır. Barmaq basqılı, kiçik daraq və xüsusi alətlərin köməyi ilə müxtəlif formalarda naxışlanan keramika nümunələri vardır. Keramika nümunələ-

ri arasında yaş əllə və ya parça ilə hamarlanan bir səthə malik dərin qablar vardır. Tədqiqatçılar bu tip keramikanı suvama texnikası ilə naxışlanan keramika adlandırmışdır. Xüsusilə, bəzi parçalar üçün müntəzəm təkrarlanan naxılar xarakterikdir. Bəzi nümunələr isə nizamsız şəkildə naxışlanmışdır. Naxışlar qabların islaq səthində icra edildiyi üçün dərin iz buraxmışdır. Qazan tipli qablarda tutacaqlar əlavə əlavə edilmişdir. Tədqiqatçılar keramikanın ümumən orta ölçülü qablardan ibarətdir olduğunu qeyd etmişdirlər. Keramikanın xarici səthindəki gözə çarpan ləkələrin onların böyük ehtimalla yemək bişirimək üçün istifadə olunduğu fikrini qeyd etmişdirlər. Bununla belə, dekorativ üsulların müxtəlifliyini şəxsi və ya bəlkə də sosial motivasiyalar ilə əlaqəli ola biləcəyi deyilmişdir. Memarlıq qalıqları daxilində paylanma nümunələrinin təhlili bu qabların təyinatı və sosial-mədəni vəziyyət haqqında müəyyən fikir verə bilər.

Surezha yaşayış yerində Dalma tipli boyalı keramika Surezhadakı keramikanın daha kiçik bir hissəsini təşkil edir. Boyalı keramika Diaqonal xəttlər və şevron naxışlarla bəzədilmişdir. Bu keramika gilin tərkibi və bişmə texnikası baxımından basma naxışlı keramikaya bənzəyir. Keramikanın xəmiri qaba saman qarışıqdır orta dərəcədə yaxşı bişirilmişdir. Xarici səthlər düzləşdirilmiş və aydın bir suvaq izi yoxdur. Boya rəngi qırmızının müxtəlif tonları, qırmızı ve qəhvəyi, arasında dəyişir. Diyagonal xəttin iki alt növü aşkar edilmişdir: nazik diyaqonal xətt və qalın diyagonal xətt. Bunların hər ikisi rənginə görə fərqlənməklə müxtəlif endə və səliqəsiz şəkildə tətbiq edilmişdir. Nəticədə, tədqiqatçılar yerli Dalma boyalı keramikasının tamamilə orta ölçülü qabqalardan ibarət olması fikrinə gəlmişdirlər. Tədqiqatçılar Dalma tipli qırmızı astarlı boyalı keramikanın olmadığını yazmışlar. Onların fikrinə görə qırmızı astarlı keramika yerli istehsal üçün də xarakterik olduğundan onların qarışıq düşə biləcəyini və ayırd edilməsinin vacibliyini qeyd etmişlər. Tədqiqatçılar həmçinin, Surezhada Dalma sadə keramikasının varlığı və ya yoxluğunun daha sistematik bir araşdırma tələb etdiyini qeyd etmişlər (10, pp. 4-9). Surezha yaşayış yerində aparılan qazıntılar Şimali Mesopotamiyada Eneolit dövründə qəsəbə və şəhərlərin memarlıq quruluşu haqqında geniş təsəvvür yaradır. Tədqiqatlar göstərir ki, müasir Ərbil yaxınlığında yerləşən bu arxeoloji sahə hündür təpədən, pilləli quruluşda yerləşən və daha az tanınan ikinci dərəcəli yaşayış məskənlərindən ibarətdir. Memarlıq quruluşu adətən düzbucaqlı və ya kvadrat formalıdır və kərpicdən inşa olunmuşdur.

Naxçıvan ərazisində Dalma tipli keramika ilə təmsil olunan bir neçə qədim yaşayış yeri vardır.

Naxçıvantəpə yaşayış yeri. Naxçıvantəpə yaşayış yeri Naxçıvan şəhərinin cənub-şərqində Naxçıvançayın sağ sahilində, çay yatağından 3 metir yüksəklikdə yerləşir.Yaşayış yerinin dəniz səviyyəsindən yüksəkliyi 853 metrdir (1, p. 8). Yaşayış yeri 2017-2019 və 2022-ci illərdə müəllifin də iştirak etdiyi V.Baxşəliyevin rəhbərlik etdiyi arxeoloji ekspedisiya tərəfindən tədqiq edilmişdir. Aparılan tədqiqatlar zamanı burada 3,5 m qalınlığında dörd tikinti mərhələsi aşkar edilmişdir. İlk üç mərhələ Dalma Təpə mədəniyyətinə, dördüncüsü isə Neolit dövrünə, Dalmatəpə mədəniyyətinin formalaşma dövrünə aiddir. İlk mərhələdə yarımqazmalardan, sonra isə düzbucaqlı kərpic tikintilərdən istifadə olunmuşdur. Hər bir mərhələnin fərqli memarlıq xüsusiyyətləri və keramikası vardır. Aşkar edilmiş heyvan sümüklərinin təhlili yaşayış yerinin aşağı təbəqələrində ev heyvanlarının, xüsusən də qoyun və mal-qaranın çox olduğunu, yuxarı təbəqələrdə isə mal-qaranın faizinin artdığını göstərir. Aparılan araşdırmalar buranın qədim sakinlərinin ovçuluqla da məşğul olduğunu göstərir. Ov heyvanları arasında dovşan, ceyran, at, vəhşi öküz və maral vs vardır. Naxçıvantəpənin qədim sakinləri Cənubi Qafqaz və Şimal-Şərqi İran tayfaları tərəfindən geniş istifadə olunan Zəngəzur obsidian yataqlarından istifadə etmişdirlər.

Obsidian mənbələri və ondan istifadə bölgələr arasında mühüm mədəni və iqtisadi əlaqələri olduğunu göstərir. Yaşayış yerinin keramikası müxtəlif üslub və texnikaları özündə cəmləşdirsədə, keramik əsasən sadə,basmanaxışlı, boyalı və qırmızı astarlı keramikadan ibarətdir. Yaşayış yerinin Neolit təbəqəsindən Yaxın Şərq tayfalarına aid olan Xalaf-Ubeid tipli keramika aşkar edilmişdir. Bu tip keramika Naxçıvan və Yaxın Şərq tayfaları arasındakı əlaqəni göstərir. Ümumilikdə, bu tədqiqat Cənubi Qafqaz regio-

nunda qədim yaşayış məskənlərinin mədəni, iqtisadi və sosial dinamikasını işıqlandırır, müxtəlif tayfalar arasındakı əlaqələri və minilliklər ərzində mədəni təcrübələrin təkamülünü deməyə əsas verir.

Uçan Ağıl yaşayış yeri. Uçan Ağıl yaşayış yeri Sirab kəndi yaxınlığında 1200 metr yüksəklikdə, iki çayın kəsişdiyi ərazidə, Babək rayonunun Sirab kəndi yaxınlığında yerləşir. 2015-2019-cu illərdə V.Baxşəliyev və K.Marronun rəhbərliyi ilə tədqiq edilmişdir. Üç fərqli qazıntı kvadratında aparılan araşdırmalar, əsasən e.ə 5200 ilə 4350-ci illər arasına tarixlənmiş qalıqları ortaya çıxardı, ancaq burada e.ə 3-cü minilliyə də aid yaşayış olduğu müəyyən edilmişdir. Uçan Ağılın kiçik baş heyvandarlıqla məşğul olan tayfalar tərəfindən mövsümi olaraq istifadə edildiyi ehtimal edilir. Yaşayış yerində memarlıq qalıqları nadir olsa da, yaşayış yerinin izlərini dağınıq artefaktlar, ocaqlar və dirək dəliklərinin təşkil etdiyi qeyd edilmişdir. Tədqiqatçılar yaşayış yerində e.ə 5200-4350-ci illəri əhatə edən Erkən, Orta və Son Eneolit dövrünə aid keramikanın varlığından bəhs etmişdirlər. Sonrakı UA LC1B dövrü olaraq qeyd edilmiş və aşkar edilmiş keramikanın Ovçulartəpəsi keramikası ilə bənzərliyinə diqqət çəkmişdirlər. Bununla yanaşı yaşayış yerindən basmanaxışlı və qırmızı astarlı keramika da aşkar edilmişdir. Yaşayəş yerindən bu dövrə aid İran ərazisindən aşkar edilmiş boyalı keramikaya bənzər məmulatlara da rast gəlindiyi qeyd edilmişdir. Erkən Eneolit dövrü e.ə 5200-4450-ci illər arasında olan UA LC1A dövrüdür. Buradan aşkar edilmiş keramikanın az bir qrupu, xüsusilə basmanaxışlılar və qırmızı astarlılar Naxçıvantəpə və Ubeyd keramikası ilə bənzərdir. Bununla belə, Qərbi İran keramikasını xatırladan boyalı keramikada aşkar edilmişdir.

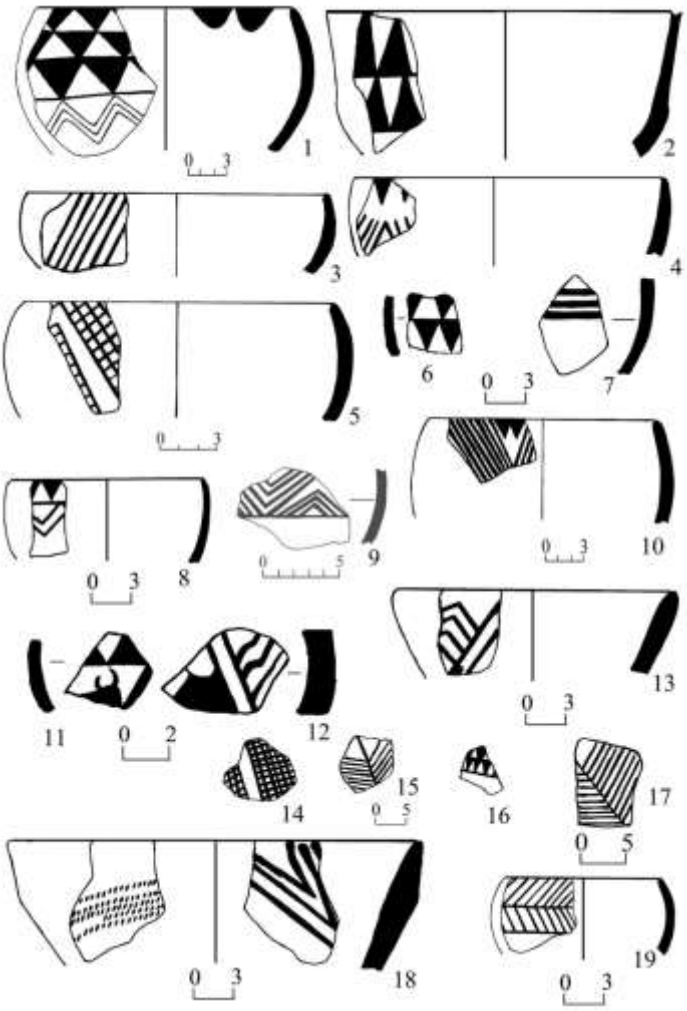

Şəkil 4. Bülövqayanın Xalaf-Ubeyd tipli keramikası.

Uçan Ağılın Erkən Eneolit dövrü təxminən eramızdan əvvəl e.ə. 4850-4600-cü illərə aiddir və keramika üzərində səbət izi, yüngül cilalama və bəzən qırmızı astar və ya boya kimi xüsusiyyətləri olan fərqli keramika qrupundan ibarətdir. Tədqiqatçılar bu dövrün həm də memarlığa dair ipucları verdiyini qeyd etmişdirlər. Yaşayış yeri ildə bir neçə aylıq istifadə edilməsini qeyd edən tədqiqatçılar burada mədəni təbəqənin incə olmasından, arxitekturanın yoxluğunun memarlıq quruluşu haqda nəsə deməyi çətinləşdirdiyini qeyd emişdirlər (35, p. 117).

Uzunoba yaşayış yeri. Uzunoba yaşayış yeri Babək rayonu ərazisində, Uzunoba kəndi yaxınlığında, Naxçıvançayın sağ sahilində, dəniz səviyyəsindən 946 m yüksəklikdə yerləşir (49, p. 3). Yaşayış yeri 2015-ci ildə V.Baxşəliyev və K.Marronun rəhbərlik etdiyi arxeoloji ekspedisiya tərəfindən kəşfiyyat xarakterli qazıntılarla öyrənilmiş. Tədqiqat zaman yalnız az sayda boyalı və qırmızı astarlı keramika aşkar olunmuş, basmanaxışlılar isə əldə edilməmişdir.

Bülövqaya yaşayış yeri. Bülövqaya yaşayış yeri Babək rayonu ərazisində, Göynük kəndinin cənub-qərbində, dəniz səviyyəsindən 1660 m yüksəklikdə yerləşir (4, p. 94). Yaşayış yeri V.Baxşəliyevin rəhbərliyi və müəllifin iştirakı ilə kəşfiyyat xarakterli qazıntılarla öyrənilmişdir. Tədqiqat zamanı Ubeyd tipli boyalı və sadə keramika, qırmızı astarlı keramika aşkar olunmuşdur. Lakin basmanaxışlılar indiyədək aşkar olunmamışdır.

Keramika. Dalma mədəniyyəti ilə təmsil olunan keramika zəngin çeşidə malikdir. Müxtəlif yaşayış yerlərindən aşkar edilmiş keramikanı hazırlanma üsulu, texnoloji xüsusiyyətləri kimi bir neçə qrupa bölmək olar. Burada əsas olaraq üstündə duracağımız məsələ ümumiləşdirilmiş olaraq boyalı və basma naxışlı keramika nümunələri olacaqdır. Dalma boyalı keramikası ilkin olaraq bu mədəniyyətə də adını verən Dalmatəpədən (23, p. 121, fig. 4) məlumdur. Bundan əlavə bu tip boyalı keramika Dava Göz (7, p. 74, fig. 7), Culfa Kültəpəsi (6, p. 328, fig. 5), Hacı Firuz (56, p. 145, fig. 92), Seh Gabi (27, p. 261, fig. 57), Lavintəpə (41, p. 115, fig. 8), Siahbidtəpə (27, p. 407, fig. 100, p. 409, fig. 101) kimi abidələrdən aşkar edilmişdir. Dalma mədəniyyəti ilə xarakterizə edilən digər bir naxışlama üsulu basma naxışlı formada olan nümunələrdir. Basma naxışlı keramika öz daxilində bir neçə tipə bölünür. Bunlardan birinci tip barmaq basqılı keramika nümunələridir. Bu tip naxışlama üsuluna Sonqar Vadisi (29, p.11, fig: 2,3, p.12, fig: 5, 6,8,11,12; p.14, fig: 8, 38), Dalma Təpə (23, p. 124 fig: pl. Ic, pl. II a, d, p.125, fig: d), Lavin Təpə (26, p.116, fig: 9-1,1021,1023,172, p.117 fig: 10-1, 1069,1285), Seh Gabi (27, p. 242, fig. 49, 1, 2, 4, 6, 7, p. 244, fig. 50, 1, 3, 4, 5, 6, 9, 11; p. 246, fig: 51, 1, 2, p. 248, fig: 52, 1,2, p.250, fig:53, 2,3,4, p.415, fig:104, 1,2,4,5,6, p.417, fig:105,1) yaşayış yerlərində rast gəlmək olar. Barmaq basqılı kasa nümunələrindən birinin oturacağı da barmaq basqısı şəklində naxışlanmışdır (Şəkil 1, 3). Bu tip naxışlama üsuluna Dava Göz II (7, p. 75, fig. 11), Hajji Firuz (46, p.123, fig. 81, a, b) yaşayış yerlərində rast gəlinir. İkinci tip daraqvari alətlə naxışlanmış nümunlərdir. Bu tip naxış Dalma təpə (23, p. 124, pl II, a, b, c, d), Seh Gabi (27, p. 244, fig. 50, 2,7,8, p. 246, fig. 51, 3), Culfa Kul Təpəsinin müxtəlif təbəqələrindən (5, p.116, fig. 15, 1, 4, p.120, fig. 19,5 p.122, fig: 21, 14, p.126, fig. 25, 1, p.146, fig: 45,3) məlumdur.

İraq ərazisində Xalaf və Ubeyd mədəniyyəti ilə təmsil olunan abidələrdən aşkar edilmiş keramika Dalma keramikası ilə yaxın bənzərlik göstərir. Bunlara Tell Arpaciyah (34, p. 149, TT6. A 751 B), Tell Hassuna (33, p. 36. Fig. 10, levels II-VI 1, 9, 11), Tell Aqab (19, p.6, Fig. 2, 3), Tell Sabi Abyad (39, p.52, Fig. 3. 4, 6, 10), Tell Halula (39, p. 53. Fig. 5, 7, 8), Chagar Bazar (39, p. 55. Fig. 7, 4), kimi abidələri misal göstərə bilərik.

Buradan aşkar edilmiş boyalı keramika zəngin naxışlama üsuluna malikdir. Bunlara nümunə verəcək olsaq Tall Arpaciyahda (34, p. 158, fig10. 58, 4. A 729 B) və Tell Sabi Abyadda (40, p.126. Fig. 10, 5) üzəri torşəkilli naxışla bəzədilmiş keramikanı . Tell Arpaciyah (34, p.141, TT6. Plate XIV A 753(B) . p. 142, fig. TT6. A752.) və Matarrahda (17, p. 682, Fig. 1, C) bir-biri üzərinə çəkilmiş üçbucaqlar şəklində olan keramikanı. Tell Arpaciyah (34, p. 162, fig. 60 1. A 737 (B), Tell Sabi Abyaddan (8, p. 9 fig. 9, 9, 11, 16) aşkar edilmiş ağacşəkilli naxışla bəzənmiş keramikanı. Umm Dabaqiyah (32, 1972, p. 16, Plate X, 7,10, 11) və Tell Damishliyyadan (9, p. 61, plate

15. 116-117) isə ziqzaq şəkilli formada naxışlanmış keramikanı misal göstərə bilərik.

Xammal mənbələri. Naxçıvantəpə və Bülovqaya yaşayış yerlərindən aşkar edilmiş obsidian nümunələrinin təhlili Yaxın Şərqlə əlaqələrin inkişafında xammal mənbələrinin təsirini göstərir. Əldə olunan nümunələrə əsasən bölgənin qədim sakinlərinin qədim Mesopotamiya tayfaları ilə sıx qarşılıqlı iqtisadi əlaqədə olduqlarını deyə bilərik. Obsidian qalıqları göstərir ki, Naxçıvanın qədim sakinləri daha çox Zəngəzur, Göyçə və Şərqi Anadolu obsidianlarına üstünlük vermişdirlər (3, s.34). Digər tərəfdən, Cənub-Şərqi Anadolu obsidianından məhdud şəkildə istifadə edildiyi müəyyən edilmişdir (2, s. 18). Tədqiqatçılar Şərqi Anadolu obsidianının uzun müddət Xalaf mədəniyyətində istifadə edildiyinə dair izlər aşkar etmişdirlər(25, s. 171). Tell Arpaçiyada aparılan araşdırmalar göstərir ki, bu bölgədəki obsidian qalıqlarının əksəriyyəti Şərqi Anadoludan, xüsusilə Nemrut dağından gətirilmişdir (16, s. 538). Tell Kürdü yaşayış yerindən aşkar edilmiş nümunələr Şərqi (Göllü Dağ və Nemrut Dağ massivləri; Bingöl bölgəsi) və Şimal-Şərqi Anadolu (Van gölü) obsidianının Ubeyd və Xalaf dövrlərində istifadə edildiyini göstərmişdir (15, s.1560). Eynilə Damişliya I və Sabi Abyad II yaşayış yerlərindən götürülmüş obsidian analizləri bu bölgələrdə yaşayan qədim tayfaların Meydandağ və Nemrutdağ obsidianına üstünlük verdiyini göstərir (13, s. 4). Bu kontekstdə görünür ki, hər iki mədəniyyətə məxsus tayfalar eyni xammal ehtiyatlarından istifadə etmiş və Naxçıvan torpaqlarında oxşar keramika məmulatlarının formalaşmasında aralarındakı iqtisadi əlaqələr təsirli olmuşdur. I Kültəpənin Neolit təbəqəsindən əldə edilən keramika nümunələrində də Naxçıvan bölgəsi mədəniyyətlərinə Xalaf-Ubeyd tipli keramikaların təsiri aydın görünür. Bu baxımdan Xalaf-Ubeyd mədəniyyətləri ilə əlaqələr VI-V minilliklərə gedib çıxır. Bu qarşılıqlı əlaqənin minilliklər boyu davam etdiyini və Naxçıvanda formalaşan mədəniyyətə dərindən təsir etdiyini söyləmək olar.

Nəticə. Araşdırmalar göstərir ki, Dalmatəpə mədəniyyəti başlıca olaraq Şimal-Qərbi İran, Şimal-Şərqi Mesopotamiya və Cənubi Qafqazda isə Naxçıvan və indiki Ermənistan ərazisində yayılmışdır. Naxçıvanda basmanaxışlılar hələlik Naxçıvantəpə və Uçan Ağılda Ermənistanda isə basmanaxışlı keramika Qodedzorda aşkar olunmuşdur. Şimal-Qərbi İran və İraqdakı yaşayış yerlərinin bir qismində Dalma tipli basmanaxışlı keramika azdır. Şimali Mesopotamiyada Dalma tipli basmanaxışlı keramika Zaqros bölgəsilə əlaqələrin varlığı kimi qiymətləndirilmişdir. Şimal-Qərbi İran və Şimali Mesopotamiyanın yaşayış yaşayış yerlərində Dalma tipli basmanaxımlı keramika Ubeyd boyalıları ilə birlikdə aşkar olunmuşdur. Oxşar hadisə Cənubi Qafqazda yer alan Naxçıvantəpə, Uçan Ağıl və Qodedzorda da müşahidə edilmişdir. Bu, fikrimizə görə, Yaxın Şərq ölkələri ilə Cənubi Qafqaz arasındakı əlaqələri göstərir. Tədqiqatçılar bu əlaqələrdə köçmə maldarlıqla məşğul olan tayfaların mühüm rol oynadığını göstərirlər. Şimal-Qərbi İrandakı abidələrin başlıca olaraq dağlıq ərazilərdə yerləşməsi də Dalma tayfalarının həyat tərzində köçmə maldarlığın mühüm yer tutduğunu göstərir. Tədqiqatlar göstərir ki, Şimal-Qərbi İran və Şimali Mesopotamiya tayfaları Neolit dövründə başlıca olaraq Şərqi Anadolu obsidianından istifadə etmişdir. Lakin e. ə. VI-V minilliklərdən başlayaraq Dalma tayfaları Cənubi Qafqaz obsidianından geniş istifadə etməyə başlamışlar. Naxçıvantəpənin tədqiqi e. ə. V minilliyin əvvəllərindən başlayaraq Yaxın Şərqlə əlaqələrin və Ubeyd tipli keramikanın artdığını göstərir. Ehtimal ki, bu əlaqələrin intensivləşməsi Cənubi Qafqazın xammal mənbələri, xüsusilə obsidian və mis yataqları ilə bağlı olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Baxşəliyev V., Quliyeva Z., Həşimova T., Mehbalıyev K. Baxşəliyev E. Naxçıvantəpə yaşayış yerində arxeoloji tədqiqatlar. Naxçıvan: "Əcəmi". 2018. 266s.
2. Baxşəliyev V. Naxçıvanda 2018-ci ilin Arxeoloji Tədqiqatları. Naxçıvan: Əcəmi, 2019, 102 s.
3. Baxşəliyev V. Neolit və Erkən Eneolit dövründə Naxçıvanın iqtisadi-mədəni əlaqələri. Naxçıvan: Əcəmi, 2021, 232 s.
4. Baxşəliyev E. Bülövqaya yaşayış yerinin keramikası. AMEA Naxçıvan Bölməsi, İctimai və humanitar elmlər seriyası. Naxçıvan, "Tusi" – 2021, №1, Cild 17, s. 94-101.

5. Abedi A., Shahidi H.K.C., Chataigner Ch. Niknami K., Eskandari N., Kazempour M., Pirmohammadi, A., Hoseinzadeh J., Ebrahimi G. Excavation at Kul Tepe (Hadishahr), North-Western Iran, 2010: First preliminary report. Ancient Near Eastern Studies.2014, 51. pp.33-165.
6. Abedi A., Omrani B., Karimifar A. Fifth and fourth millennium BC in north-western Iran: Dalma and Pisdeli revisited. Documenta Praehistorica.2015, 42, pp.321-338.
7. Abedi A. Iranian Azerbaijan pathway from the Zagros to the Caucasus, Anatolia and northern Mesopotamia: Dava göz, a new Neolithic and chalcolithic site in NW Iran. Mediterranean Archaeology and Archaeometry. 2017,17(1). pp. 69-87.
8. Akkermans P., Mière M. "The 1988 Excavations at Tell Sabi Abyad, a Later Neolithic Village in Northern Syria." *American Journal of Archaeology*, vol. 96, no. 1, 1992, pp. 1–22.
9. Akkermans P. The Soundings at Tell Damishliyya. M.N. van Loon, ed., Hammam et-Turkman, Leiden & Istanbul, 1988. pp.19 – 67.
10. Alden J., Minc L., Buehlman-Barbeau, S.,Stein G. (2021). Dalma ceramics at Surezha in the Erbil Plain: Stylistic, compositional, and petrographic evidence for trans-Zagros interaction during the Terminal Ubaid/Late Chalcolithic 1. Journal of Archaeological Science: Reports. 2021. 39(1). pp. 1-23.
11. Alizadeh K., Azarnoush M. Systematic survey of Tepe Baruj: Sampling method and statistical results (Barresi-ye Raveshmand-e Tappe-ye Baruj: Ravesh-e Numunebardari va Natayej-e Amari)," Iranian Journal of Archaeology and History 33, 2003a, pp. 4–25 (In Persian with English summary).
12. Alizadeh K., Azarnoush M. Systematic survey of Baruj Tepe: Cultural relationship between the south and the north of the Araxes River (Barasiy-e Ravehsmand-e Tapeh Baruj: Ravabet-e Farhan-gi-e do soye Rood-e Aras)," Iranian Journal of Archaeology and History 34, 2003b, pp. 3–21 (In Persian with English summary).
13. Astruc L., Gratuze B., Pelegrin J., Akkermans P. From production to use: a parcel of obsidian bladelets at Sabi Abyad II. 2007. pp. 1-15.
14. Balmaki B. The Dalma Culture in the Hamedan Plain Stratigraphic Excavation at Tappeh Taze-Kand, // Pazhohesh-Ha-Ye Bastanshenasi İran, 2017, 7, p. 63-82.
15. Bressy C., Poupeau G., Yener K.A., Cultural interactions during the Ubaid and Halaf periods: Tell Kurdu (Amuq Valley, Turkey) obsidian sourcing, Journal of Archaeological Science, 2005, Volume 32, Issue 10, pp.1560-1565.
16. Campbell S., Healey E. The obsidian at Arpachiyah // Iraq. 2013. pp.529-542.
17. Cruells W. "The Proto-Halaf: Origins, Definition, Regional Framework and Chronology", in J. M. Cordoba, M. Molist, M. C. Perez, I. Rubio and S. Martínez, (eds.), Proceedings of the 5th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East (3-8 april 2006), Vol. III, III vols., UAM, Ediciones, Madrid, 2008. pp. 671-689.
18. Danti M.D. – The Ilkhanid heartland: Hasanlu Tepe (Iran) period 1.Philadelphia: University Museum, University of Pennsylvania (Hasanlu Excavation Reports 2; Museum Monograph 120), 2004, 94 p.
19. Davidson T. E. and Trevor Watkins. "Two Seasons of Excavation at Tell Aqab in the Jezirah, N.E. Syria." *Iraq*, vol. 43, no. 1, 1981, pp. 1–18.
20. Dyson. R. H. Hasanlu and the Solduz and Ushnu Valleys: Twelve Years of Exploration. *Archaeologia Viva* 14 (1/1), 1968 pp. 83-101.
21. Forest J.D. Kheit Qasim I. Un cimetière du début du troisième millénaire dans la vallée de Hamrin, Iraq. In: *Paléorient*, 1980, vol. 6. pp. 213-220.
22. Forest F.C. Rapport sur les fouilles de Kheit Qasim III-Hamrin. In: *Paléorient*, 1980, vol. 6. pp. 221-224.
23. Hamlin C. Dalma Tepe, Iran, 13, 1975, pp. 111–127.

24. Hejebri Noubari A.R., Pour Faraj A.. Explanation Of The Neolithic And Chalcolithic Periods In Ardebil Region: On The Basis Of Archaeological Data From Gosha Tepe Of Shaharyeri. Journal of The Faculty Of Letters And Humanities. Tehran. 2005. vol. 57, no. 180, pp. 1–26.
25. Healey E. Obsidian as an indicator of inter-regional contacts and exchange: Three case-studies from the Halaf period. Anatolian Studies. 2007. v. 57. pp.171-189.
26. Hejebri N., Binandeh A., Nestani J. and Vahdati N. H. Excavation at Lavin Tepe North-West Iran // Ancient Near Eastern Studies, vol. 40, 2012, p. 95-117.
27. Henrickson E. Ceramic Styles and cultural Interaction in the Early and Middle Chalcolithic of Central Zagros Iran. Ph. D. Thesis. University of of Toronto: Department of Anthropology. 1983, 813 p.
28. Heydarian M., Zeynivand M., Hariryan H. The Dalma Settlements of Songhor and Koliyaei Plains, Central Zagros. Iranian Journal of Archaeological Studies. 2013. pp. 39-47.
29. Heyderyan M., Möhsün Z., Həmid H. Kirmanşahın Sonqar vadisində Orta Xalkolitik yaşayış yerləri // Payambastanşünas, 1392, № 19, p. 1-14.
30. Jasim S.A. Excavation at Tell Abada, Iraq. In: *Paléorient*, 1981, vol. 7, n°2. pp. 101-104.
31. Kearton R. Settelment Pattern in Western Azerbaijan, Iran. PhD Dissertation, 1970, 214 p.
32. Kirkbride D. "Umm Dabaghiyah 1971: A Preliminary Report. An Early Ceramic Farming Settlement in Marginal North Central Jazira, Iraq." *Iraq* 34 (1972): 3 - 15.
33. Lloyd S., et al. "Tell Hassuna Excavations by the Iraq Government Directorate General of Antiquities in 1943 and 1944." *Journal of Near Eastern Studies*, vol. 4, no. 4, 1945, pp. 255-89.
34. Mallowan M., Cruikshank R. J. Excavations at Tall Arpachiyah, 1933. Iraq. 1935;2(1) pp. 1-178.
35. Marro C., "The View from the North", The Emergence and Spread of the Chaff-Faced Ware oikumenè as seen from the Caucasus (ca. 4600-3500 BCE). *Paléorient*, 2022, 48-1 | -1, 111-130.
36. Motarjem A. Sharifi M. Cultural Development of Chalcolithic Era in the East of Central Zagros based on Archaeological Excavations at Tepe Gheshlagh // Iranian Journal Of Archaeological Studies, 4, 2014, p. 49-65.
37. Motarjem A., Sharifi M., .An analysis on the function and nature of the tokens and clay figurines from Tape Gheshlagh of Talvar during the Chalcolithic Period .Pazhohesh-ha-ye Bastanshenasi Iran, 7 (2015), pp. 27-46.
38. Motarjem A. Sharifi M. The process of cultural change in the Chalcolithic period in the highlands of Western Iran at Tepe Gheshlagh // Documenta Praehistorica, XLV, 2018, p. 86-99.
39. Nieuwenhuyse O., Cruells, W. The Proto-Halaf Period in Syria. New Sites, New Data. Paléorient. 2004. v.30/1 .pp. 47-68.
40. Nieuwenhuyse O., Akkermans P. Transforming the Upper Mesopotamian Landscape in the Late Neolithic. 2019. pp.101-137.
41. Nobari A., Binandeh A., Neyestani C., Vahdati Nasab H. Excavation at Lavin Tepe in northwest Iran. Ancient Near Eastern Studies. 2012, 49. 95-117.
42. Renette S., Khaled A., Gibbon E., Michael P. Lewis, Zana Abdullkarim Qadir, Ricardo C. and Andre G. Tome. Late Chalcolithic Ceramic Devolopment In Southern Iraqi Kurdistan: The Stratigraphic Sounding at Kani Shaie //Iraq? 2021, p. 1-48.
43. Solecki R. W. and Solecki R. S., Tepe Seavan - A Dalma Period Site in the Margavar Valley, Azerbaijan, Bulletin of the Asia Institute 3, 1973, pp. 98-117.
44. Stein G., Fisher M. Surezha Excavations 2018 Erbil Plain, Kurdistan Region, Iraq.2019 pp. 125-138.
45. Talai H. Pottery evidence from Ahrendjan Tepe, a Neolithic site in Salmas plain, Azerbaijan, Iran. AMI (16), 1983, pp. 7-17.
46. Voigt M. M. Hajji Firuz Tepe, Iran: The Neolithic Settlement. Philadelphia: The

University Museum, University of Pennsylvania, 1983, 528 p.
47. Wengrow D., Carter R., Brereton G., Shepperson M., Hamarashi M. S., Saber A.S., Andrew B., Fuller D., Himmelman H., Sosnowska H., Gonzalez Carretero L. Gurga Chiya and Tepe Marani: New excavations in the Shahrizor plain, Iraqi Kurdistan. Iraq.2016. 78. pp. 1-32.
48. Young T.C. Jr. And Levine L.D. Excavations of the Godin Project: Second Progress Report, Art and Archaeology Occasional Paper 26, Toronto, 1974, 167 p.
49. Бахшалиев В.Б. Исследование энеолитических памятников Сирабчайской и Нахчыванчайской долин. Problems of the Archaeology of theCaucasus and Near East. Neolithic – Late Bronze Age. Baku: Институт археологии и этнографии. 2017, с. 108-121.

Summary

Elmar Bakhshaliyev

Topographic and cultural characteristics of dalmatepa cultural monuments

The study of Dalmatepe culture monuments shows that they spread in North-West Iran (Iran-Azerbaijan), Iraq and Nakhchivan. Studying the topographical and cultural features of the monuments allows studying the lifestyle of the tribes that created this culture. Based on the research, it can be said that the main occupation of these tribes was agriculture and nomadic cattle breeding. Tribes living in Iran-Azerbaijan preferred nomadic livestock farming. Based on research, it can be said that the tribes living in the South Caucasus and the sources of raw materials of the South Caucasus played an important role in the spread of this culture.

***Keywords**: Dalmatepe, chalcolithic, Ubed type ceramics, Khalaf ceramics, painted ceramics, topography, impression ceramics.*

Резюме

Эльмар Бахшалиев

Топографическая и культурная характеристика памятников культуры далма тепы

Изучение памятников культуры Далма тепе показывает, что они распространены на Северо-Западном Иране (Иранский Азербайджан), Ираке и Нахчыване. Изучение топографических и культурных особенностей памятников позволяет изучить образ жизни племен, создавших эту культуру. На основании исследований можно сказать, что основным занятием этих племен было земледелие и кочевое скотоводство. Племена, проживающие в Иранском Азербайджане, предпочитали кочевое скотоводство. На основании исследований можно сказать, что важную роль в распространении этой культуры сыграли племена, проживающие на Южном Кавказе, и источники сырья Южного Кавказа.

***Ключевые слова**: Далма тепе, энеолит, керамика убедского типа, халафская керамика, расписная керамика, топография, керамика с тисненым орнаментом.*

УДК 902
https://doi.org/10.59849/2710-0820.2024.1.178

Эльмира Джафарова
Институт Археологии и Антропологии НАНА
ведущий научный сотрудник отдела археология Азербайджана средневекового периода доктор философии по истории, доцент
Азербайджан
shirvan_baki@mail.ru

ЛОКАЛИЗАЦИЯ ГОРОДОВ СРЕДНЕВЕКОВОГО ШИРВАНА

Ключевые слова: *Ширван, локализация, средневековый город, археологические раскопки, поселения*

Ширван – историческая область в северо-восточном Азербайджане в IX-начале XVI веков входила в состав государства Ширваншахов, которое стало политическим гегемоном на территории северных областей до Большого Кавказа, взяв под контроль южные области Дагестана, ширваншахи также владели Бардой и на юге Муганом [18, с.17].

Вопрос о локализации некоторых средневековых городов Ширвана, упомянутых в письменных источниках вызывает определенные суждения до настоящего времени. Средневековые письменные источники упоминают города Шамаха, Ширван, Шабран, Багаван (Баку), Чола (Чога), Дербент, Габала, Шеки, Мугань, Гуштасфи. Некоторые города, упоминаемые средневековыми авторами, содержат относительные сведения, так и не получившие фактического подтверждения. До сих пор не все ясно о существовании средневекового города Ширван. В отечественной науке известны различные версии его локализации. Согласно письменным источникам, в Азербайджане Ширваном сначала называли город, затем область и даже страну. Город «Шарван» или «Ширван» упоминается в источниках ал-Истахри, ал-Мукаддаси, ал-Идриси, ибн Хаукал, ал-Белазури. Низами Гянджеви и Афзаладдин Хагани Ширвани в своих произведениях также упоминают название города Шарван [26, с.145]. По сведениям ал-Мукаддаси: «Шарван большой город на равнине, постройки его каменные. Соборная мечеть на площади; его пересекает река». Ал-Истахри сообщал: «От Шемахи до Шарвана 3 дня пути; от Ширвана в Абхаз 2 дня пути» [13; 12, с.29-31]. Ибн Хаукал в сочинении «Сурат ал-арз» представил карту, где город Шарван размещен между городами Шабран и Шемахийа (Шамаха). Ал-Идриси также повторял сведения ибн Хаукала. Во время нашествия хазарских войск Ширваном именовался довольно укрепленный город [26, с.146]. Локализация Ширвана вызывала различные гипотезы в научной среде, тем не менее несмотря на все попытки единой концепции так и не сложилось. Местонахождение города Ширван до сегодняшнего дня так и не определено [4, с.12]. В историографии существуют различные версии относительно расположения указанного города. Некоторые исследователи отождествляли его и с руинами города Шабран [22, с.19]. Однако, анализ письменных источников IX-XIII веков, представляет нам информацию, о том, что Ширван и Шабран два различных города. Следует отметить, что многие источники исследуемого периода подтверждают существование города Шабран. Были также предложены и варианты локализации Ширвана на месте поселения Кенд-ери, недалеко от Шамахи. Но фактический материал, выявленный с данного поселения, констатирует о том, что в IX-X века этот населенный пункт уже не существовал. Например, арабский путешественник Аль-Мугаддаси упоминает о расстоянии в три перехода между Шамахой и

Ширваном. Также он сообщает, что «Ширван большой город на равнине. На базарной площади расположена мечеть-джаме (Джума мечеть). По территории города протекает река». Следует отметить, что остатков средневековой мечети при археологических раскопках в Шабране не обнаружено. Это давало почву для возникновения новых гипотез. Академик З. Буниятов локализует город Ширван около Шабрана на реке Гильгильчай, недалеко от Сиязани, на городище Шаргях IX-XII века [20, с.47]. Некоторые исследователи считают, что эта территория полностью соответствует описанию [22, с.18-19; 20, с.47]. Следует отметить, что городище Шехергях занимает выгодное географическое положение, до наших дней сохранились остатки различных укреплений. Богатый подъемный материал составляют фрагменты разнохарактерной керамики. Это предположение категорично отрицать не будем, в виду ряда обстоятельств. Одним из которых является относительно слабая изученность территории Сиязани, а также Хызы в отечественной археологии. К тому же непроведение археологических исследований на данной территории позволяют еще раз пересмотреть вероятность данного суждения. Считаем необходимым выделить геостратегический фактор, поскольку территория Сиязани и Хызы имеет благоприятное расположение для развития не только локальных торговых связей, но и в системе международной торговли. Другие исследователи локализовали город Ширван на городище Шехергях в Кюрдемирском районе. Отметим, что городище Шехергях расположено на возвышенности, в плане представлено прямоугольной конфигурации. Общая площадь городища составляет около 25-30 га [28, с.65-66]. Первичными исследованиями определили наличие остатков жилых и хозяйственных построек, разрушенных в ходе многолетней распашки территории, и остатки крепостной стены. Своё современное название городище получило от местных жителей и трактуется как ‘руины древнего города’ [28, с.65]. В хронологическом диапазоне расцвет Шехергяха приходится на XII – начало XIII вв. [28, с.74]. Археолог Г.А. Джидди рассматривал Шехергях как поселение городского типа, разрушенное в XIII-XIV вв. в ходе частых войн между Ильханидами и золотоордынскими ханами [22, с.25]. Несмотря на споры относительно локализации в археологическом аспекте Шехергях оставался неисследованным. Долгий разрыв в исследованиях Шехергяха был прерван археологическими раскопками банного комплекса под руководством Г. Дж. Джабиева [2, s.262]. В течении двух полевых сезонов в Шехергяхе исследовали банный комплекс первой половины XII-XIII вв. с площадью 160 м^2 [2, s.262; 3, s.271-277]. На сегодняшний день Шехергях в отечественной археологии остается одним из слабо изученных памятников. Однако проведение исследований с учетом современных возможностей могли бы внести ясность в решение определенных проблем.

Анализируя многие источники по городу Ширван нередко сталкиваемся с весьма противоречивой информацией, при этом некоторые сведения полностью опровергают другие. Например, ранние источники содержат информацию, что в VI-VII вв. Шарван был стольным городом области Ширван [1, s.7]. В.Ф. Минорский считал, что столицей древнего Ширвана был город, который в арабских источниках упоминается именно под названием «Шарван» [27, с.403-404]. В период нашествия Хазар, город Шарван упоминается как один из ремесленных и торговых центров Аррана. Ал-Белазури перечислял среди городов, покоренных арабскими войсками, и название города Шарван. В сочинении «Худуд ал-алем» встречаются сведения: «Шарван город в Ширване, он охватывает большую территорию. Здесь много благ. Отсюда отправляется на весь свет камень мехек (пробный камень-ред.)» [29, с.336]. По сведениям английских путешественников XVI века, в этот период город еще существовал и назывался прежним названием - «Шарван» [17, с.251]. Историк XVI в. Кази Ахмед Куми в своем сочинении «Хуласатат-таварих» называл местечко "Шарйан" ("Каса- бей-и Шарйан") [26, с.146].

Как показывает опыт археологические раскопки могут значительно изменить по-

становку проблемы локализации средневековых городов Ширвана. В данном аспекте хотелось бы выделить локализацию средневековой Шамахи. До проведения систематических археологических исследований существовали различные версии о местонахождении средневекового города. По одной из них после прекращения жизни в Хыныслы (Древняя Шамаха) в VII-VIII вв. население города переселилось в местность Бинеширван (Пинеширван), расположенную в 5-6 км к северо-западу от современной Шамахи, вблизи крепости Гюлистан. По другой версии старый город находился севернее от современного [22, с.32]. К тому же некоторые письменные источники описывали расположение города Шамаха на склонах горы, у подножия крепости Гюлистан, а рисунки путешественника А. Олеария, помещали его на юго-восточном склоне горы. Тем не менее опорной точкой в изучении вопроса стали планы развалин крепостной стены города, составленные военными инженерами в XVIII в. [1, с.8; 22, с.25-26]. Результаты исследований по этому вопросу не заставили себя ждать. Археологическими раскопками выявили не только следы крепостных стен на территории современной Шамахи, но и определили их зигзагообразную конфигурацию, что несомненно связано с рельефом данной местности. Также была определена и трехступенчатая структура города – цитадель-шахристан-рабад. Шахристан и расположенная в его северо-западной части цитадель были окружены оборонительными стенами. Вне стен располагался рабад. Однако плотная застройка города современными зданиями не позволила развернуть масштабные исследования, поэтому раскопки проводились на небольших площадях и в доступных местах (от 15 до 300 м^2). Итогом многолетних исследований Шамахи стало определение толщины культурного слоя, причем ранний относился к VIII-IX вв., а более поздний к XIV в. [22, с.449].

Не менее интересны данные относительно локализации средневекового города Шабран. Развалины этого города с площадью свыше 40 га расположены в низменной зоне, на обоих берегах реки Шабран-чай. Источники IX-X веков связывают основание города с именем Хосрова I Ануширвана (VI в.). В средневековой археологии Шабран, находится в категории городов, наиболее исследованных в археологическом аспекте. Раскопки Шабрана проводились в течении длительных полевых сезонов. Результатом которых стало определение мощности культурного слоя толщиной 5 м [5, с.38; 19, с.432-433]. Накопленный за годы фактический материал по Шабрану позволяет нам проследить динамику развития городской культуры поэтапно в VII-XI вв., XII-XIII вв., и XIV-XVIII вв. [15, с.372]. Отдельные артефакты говорят о функционировании Шабрана и в раннеисламский период. Раскопками была исследована и часть стены X века, предполагаемой цитадели города. Ранее были также предложены версии о расположении города на месте античного городища, ныне именуемого Джанахыр.

Другим примером является Габала, в вопросах локализации которого также большую роль сыграли археологические раскопки. Габала, как столица Албании - одного из древних государств Азербайджана всегда вызывала определенный интерес [16, с.57, с.72, с.120, с.148, с.172]. Археологические раскопки помогли определить, что древний город Габала находился к востоку от современного селения Чухур-Габала между реками Гара-чай и Джоурлу-чай [15, с.147]. Более древняя часть города площадью более 50 га, укрепленная мощным оборонительным земляным валом и рвом расположена в 3-4 км к юго-востоку от развалин города. В средневековье город с площадью более 25 га переместился на другое место и состоял из двух самостоятельных частей Сельбир (12 га) и Гала (13 га). Площадь, занимаемая развалинами города, имела вытянутую треугольную конфигурацию. Археологическими исследованиями определили, что Сельбир функционировал до IX в., а начиная с IX в. процесс урбанизации отмечен, в основном, на территории Галы [15, с.72-73]. Хотя археологический материал по Сельбиру относится и к сельджукскому периоду.

Средневековые города возникали и на территории древних поселений, обнесенных

крепостной стеной и рвом для защиты. В этом контексте интересен город Баку. Письменные сведения, о наиболее раннем периоде города, хотя и сохранились у арабских и персидских авторов IX-XI вв. (Баладзури, Истахри, Абу Дулаф), которые упоминая Баку, связывали его название с фонтанами нефти и газа, горячими минеральными источниками и грязевыми вулканами [18, с.106]. Однако археологический материал не позволяет провести более раннюю его локализацию. Многолетние археологические раскопки на вершине Бакинского холма в старой крепости, на территории дворца Ширваншахов, обнаружили остатки построек и домов густонаселенного квартала средневекового города. Самый ранний период, по нумизматическим данным, относится к VIII в. [18, с.112; 24, с.169; 23, с.161-165]. Следует отметить, что вопрос о времени возникновения Баку не только как населенного пункта, но и как города не уточнен ввиду определенных обстоятельств. Баку сочетает в себе синтез средневековой и современной городской культуры. Плотная жилая застройка центральной (исторической) части города во многом затрудняла работу археологов. Кроме этого, установление точных границ средневекового Баку также осложнено в связи с поздними перестройками и дальнейшим ростом города. Несмотря на все факторы раскопки дали колоссальный материал для изучения урбанизации на территории Ичери-Шехер в период IX-XVII вв. [15, с.370].

Проблемы локализации средневековых прикаспийских городов Мугань, Махмудабад (Гырхчыраг) по прежнему остаются на начальной стадии исследования. В данном контексте интересны археологические раскопки средневековых городищ Бяндован I и Бяндован II, Гырх-Чирах и Кюрсангях к северу от устья Куры. Вопрос о локализации средневековой области Гуштасфи не совсем определен. Письменные источники локализуют «Гуштасфи», «Куштаспи» как город или область Ширвана. Согласно Х. Казвини, она входила в состав территории Шир¬вана и занимала приморскую часть Каспийского моря между реками Кура и Араз. В.Ф. Минорский пишет, что «Ширваншахи, по-видимому, контролировали все нижнее течение реки Куры до ее слияния с Араксом» [27]. Термин «Гуштасфи» встречается в источниках также в разных интерпретациях Гуштасфа, Гуштас-пи, Гоштаспи, Куштаспи, Гиштасби. Историки XVI века (Шараф-хан Бидлиси, Ахмед Рази Гаффари), происхождение названия Гуштасфи (Гуштасб) и основание связывают с именем Ширваншаха Гуштасба (или Гершасб) ибн Фаррухзада (1204-1224 гг.). В книге А.К. Маркова «Каталог Джелаиридских монет» (СПб, 1897) сообщается: «Гуштасфи, город Ширвана, основанный Гуштаспом сыном Лох-распа (т.е. Дарием Гистаспом)». Академик А.А. Ализаде считал, что «широкое распространение названия области Гуштаспи стало причиной того, что позднейшие историки Ширван-шаха Гершасба (Гершасп) называют по более известному им имени, т.е. Гуштасб (Гоштасб) [Ализаде1956]. По В.Ф. Минорскому - «У разветвления Куры (выше ее устья) лежал Гуштасфи (Сальяны, см. BSOAS, 1954, XVI/3, с.519), который судя по его названию, был основан ширваншахами» [27]. Противоречивые сведения письменных источников затрудняли определение периода возникновения города. Например, А.К. Бакиханов сообщает о том, что сам видел развалины Гуштасфи, в то время как уже существовал Сальян. Отсюда исходит, что эти развалины были рядом с городом Сальян и Махмудабад (Гырх-Чирах). Археологические раскопки локализуют Гырх Чираг на терри¬тории Сальяна. В устье реки Куры у побережья Каспийского моря в источниках упоминаются Новшэхр и Султанабад. Археолог В.А. Квачидзе локализовал городище Бяндован I на территории города Гуштасфи (Гуштаспи) с хронологическим диапазоном XI-XIII – начала XIV вв. Следует отметить, что археологически здесь были исследованы остатки фрагментов домов прямоугольной формы, хозяйственные ямы, сооружения, каменные жернова, квартал гончаров, артефакты из керамики, стекла, монеты [10, с.47]. Исследования определили, что один из крупных рукавов Куры, севернее мыса Бяндован разделял городище Бяндован II на три участка, условно обозначенные как «А», «Б» и «В» [10, с.48]. Горо-

дище Бяндован II, расположенное в 20 км севернее Бяндован I локализует средневековый город Мугань (IX-XII вв.) [25, с.3]. У средневековых ав¬торов имеется информация о том, что город Мугань был разделен протоками реки. В XII-XШ веках в области Гуштасфи был ряд благоустроен¬ных городов и сел.

Считаем, что для средневековой археологии не менее важна проблема «малых городов» и их локализация. Среди малых городов, расположенных на территории Ширвана интерес, представляет локализация Галахура. Средневековое поселение Галахур находится в селе Хазра Гусарского района. Согласно письменным источникам, Галахур был возведен Ширваншахом Фарибурзом I в период 1068-1071 годов и отождествляется с городом-крепостью Михйарийа [9, с.65]. В результате, впервые проведенных нами исследований на нижней террасе средневекового поселения Галахур были выявлены остатки стены на нижней ступени северной части, возведенной из речного камня и обожженного кирпича (толщина 4,5-5 см). Некоторые, аккуратно расколотые камни имели форму кирпича. На окраине ступени шириной 33 м, зафиксирован ров с оборонительной функцией. Толщина культурного слоя исследуемого участка составляла 1,20 м [9, с.65]. Считаем, что археологические исследования могут способствовать подведению определенных итогов по данному вопросу.

Не все понятно и с локализацией города ал-Абхаз. Город-крепость "Абхаз", упоминаемый в сочинениях арабских путешественников, относится к IX-XIV векам. Некоторые исследователи локализовали Абхаз на территории современной Губы. Автор X века ал-Мукаддаси упоминает его как город Аррана, и помещает на пути в Дербент, следует после Шабрана, не доезжая до переправы через Самур, - один раз в форме Абхаз и два раза как ал-Абхан Ал-Мукаддаси писал: "Абхаз-цветущая местность, как и города этой местности" [13, с.9]. С.Б. Ашурбейли считала мнение М. Минорского называвшего ал-Абхаз Лаиджаном и локализовавшего его в Лахидже ошибочным [27, с.107]. Археолог Дж.А. Халилов идентифицирует крепость Эных с крепостью Аниг грузинского хронографа [6, с.93-97]. По Т.М. Достиеву, это могло быть прибрежное поселение Джанахыр, которое находилось примерно на таком же расстоянии от переправы через реку Самур, как указывали арабские источники в сообщениях об ал-Абхазе [10, с.183]. По сведениям ибн Хау-кала от Шарвана до Абхаза два дня пути, от Абхаза до Джасар-Самура 12 фарсахов, а от Джасар-Самура до Баб ал-Абваба 20 фарсахов пути. По мнению исследователей эти данные больше соответствуют селению Эных (Эниг), нежели Губе [7, с.72-87]. Развалины крепости Эных (Эниг) сохранились в Гусарском районе. Для уточнения датировки памятника нами были проведены раскопки и выявлены образцы раннеисламского периода [8, с.43-44]. Однако большинство фрагментов поливной керамики и целые сосуды датированы IX-XIV вв. Несомненно обнаруженные артефакты показатель бурного развития урбанизации до XIV века. На сегодняшний день высота сохранившихся крепостных стен составляет 9,3 м (высокие места) и низкие места стен 5,8 м. Толщина - 1,9-2 м, а со стороны ворот- 5,8 м [8, с.43-44]. Существует также предание о том, что город был построен правителем по имени "Эниг". Во время войн город был разрушен, а затем население близлежащих селений переселилось сюда [6, с.93-97].

Таким образом, несмотря на установившиеся стереотипы, вопросы локализации некоторых средневековых городов Ширвана, несмотря на достигнутые результаты, попрежнему остаются на стадии исследований. В вопросах уточнения их локализации большая роль принадлежит археологическим исследованиям. Считаем целесообразным относительно некоторых городов провести дополнительные археологические исследования.

Литература

1. Ciddi, H.Ə. Gülüstan qalası / H.Ə. Ciddi. - Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, -1967. -115 s.
2. Cəbiyev, Q., Abbasova E., Nemətov S. Şəhərgahda ilkin arxeoloji tədqiqatlar //

Bakı: -Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar 2009, - 2010, - s.261-266.
3. Cəbiyev Q.C., Abbasova E.İ. Şəhərgahda arxeoloji tədqiqatların yeni nəticələri // Bakı: - Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar 2011, - 2012, - s.271-277.
4. Əhmədov, Ş.S. Şirvan şəhəri haqqında ilk məlumat // «Elm» qazeti, - 2011, - №25-26.- s.11.
5. Dostiyev, T. Şimal-şərgi Azərbaycan IX - XV əsrlərdə / T. Dostiyev. - Bakı: Bakı Universitetinin Nəşriyyatı, -2001. - 395 s.
6. Xəlilov, C.Ə. Enıx qalası // - Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Məruzələri, - 1962. 4 (18) - s.93-95.
7. Xəlilov, M.C. Albaniyanın ilk orta əsr şəhər və qalalarının lokallaşdırılması problemi // Azərbaycanın antik və orta əsr arxeologiyası problemləri. O.Ş. İsmizadənin anadan olmasının 100 illiyinə həsr olunur.- Bakı: Nafta-Press,-2006,- c. 72-87.
8. Xəlilov, M.C., Cəfərova E.B. Enıx (Əniq) qalası (Qusar rayonu) və II Sandıqtəpə (Quba rayonu) abidələrində çöl-tədqiqatları nəticəsində əldə edilmiş yeniliklər // Hedər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsinin 50-illiyinə həsr olunmuş "2018-ci ildə Azərbaycanda aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunları" mövzusunda Elmi sessiyanın materialları,-Bakı:-12 iyun,-2019,-s.43-44.
9. Xəlilov, M.C., Cəfərova E.B. Qalaxür (Qusar rayonu) və II Sandıqtəpə (Quba rayonu) abidələrində tədqiqatlar // Arif Akim oğlu Abbasovun anadan olmasının 80-illiyinə həsr olunmuş "2017-ci ildə Azərbaycanda aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunları" mövzusunda Elmi sessiyanın materialları- Bakı: -27 dekabr, -2017, - s.63-65.
10. Kvaçidze, V. Xəzər atlantidası (arxeoloji fondun materialları) / V. Kvaçidze. - Bakı, - 2009. -112 s.
11. Vəlixanlı, N.M. Azərbaycan VII-XII əsrlərdə: tarix, mənbələr, şərhlər / N.M. Vəlixanlı, - Bakı:"Elm və təhsil". - 2016.- 480 s.
12. Ал-Истахри. Китаб масалик ал-мамалик // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. -Тбилиси.- 1907.- №29. с.1-73.
13. Ал-Мукаддаси. Ахсан ат-такасим фи марифат аль-акалим. (Лучшее из делений познания климатов) (пер. Н. А. Караулова) -Тифлис.- 1908.- № 38.
14. Ализаде, А.А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIV вв. / А.А. Ализаде. - Баку, - 1956, - 358 с.
15. Ахмедов, Г.М. Азербайджан в IX-XIII вв. // Археология. Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья IV-XIII века.- Москва: «Наука», -2003 - с.367-388.
16. Алиев, И.Г. Кабала / И.Г. Алиев, Ф.В. Гадиров - Баку: Элм. - 1986. - 86 с.
17. Английские путешественники в Московском государстве в XVI веке. Перевод Н.В. Готье. -1937.- с. 251.
18. Ашурбейли, С. История города Баку (период средневековья) / С. Ашурбейли. - Баку, -1992. - 408 с.
19. Геюшев, Р.Б. Ширван-Шабранская экспедиция // Археологические Открытия 1982 г., - Москва: «Наука». -1984, - с. 432-433.
20. Джафарова, Э. Средневековый город Ширван (к постановке проблемы локализации) // Akademik Ziya Musa oğlu Bünyadovun 100 illik yubileyinə həsr olunmuş "Qədim və müasir şərq: mənbələr, tədqiqatlar, perspektivlər" mövzusunda Beynəlxalq Elmi konfransın Tezisləri, - Bakı. -2023. - с.47.
21. Джидди Г.А. Раскопки в Шахристане средневековой Шемахи // Археологические Открытия 1973 г., - Москва: «Наука». - 1974, - с. 449-450.
22. Джидди, Г.А. Средневековый город Шемаха IX-XVII века / Г.А. Джидди, - Баку: Элм, - 1981, -174 с.
23. Исмизаде, О.Ш. О результатах археологического исследования на территории Ичари Шахар в 1966 г. // Azərbaycanın Maddi Mədəniyyəti, - с.8, -Bakı, -1973, - с.161-183.
24. Исмизаде, О.Ш., Ибрагимов Ф.А. О результатах археологических работ на территории Ичери Шехер в 1969 году //

Azərbaycanın Maddi Mədəniyyəti, - c. 9, - Bakı, -1980, - c.161-173.
25. Квачидзе, В.А. К вопросу локализации исторической области Гуштасфи и средневекового города Муганьь // Azərbaycan arxeologiyasi, - vol 4, 2002,- №1-2. - с.79-85.
26. Мамедов, Р. Города северного Азербайджана VII-XIV вв. / Р. Мамедов. – Баку: «Elm və Təhsil». - 2015. - 480 с.
27. Минорский, В.Ф. История Ширвана и Дербента X-XI вв. / В.Ф. Минорский. - Москва: Издательство Восточной Литературы. - 1963. -265 с.
28. Османов, Ф.А. Средневековое городище «Шехергях» на территории Кюрдамирского района / Ф.А. Османов, Ф.А. Ибрагимов, С.Б. Гусейнова [и др.] // - Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, - 1981.№2, - s.65-75.
29. Худуд ал-алем. Рукопись Туманского. С введением и указателем В.В. Бартольда.- Ленинград: Издательство АН СССР, - 1930.

Xülasə

Elmira Cəfərova

Orta əsr Şirvan şəhərlərinin lokallaşdırılması

Məqalədə orta əsr Şirvan şəhərlərinin lokalizasiyası IX-XVI əsrin əvvəllərini əhatə edən xronoloji diapazonda araşdırılır.

Şirvanın bəzi orta əsr şəhərlərinin lokallaşdırılması ilə bağlı yazılı mənbələrdə qeyd olunan məlumatların bir çoxu arxeoloji qazıntılar zamanı öz təsdiqini tapmışdır. Bu aspektdə Şamaxı, Şabran, Qəbələ kimi şəhərləri qeyd edə bilərik. Bəzi şəhərlərin lokallaşdırılması hələ də araşdırılır. Bu kateqoriyaya Şirvan, Abxaz, Qalahür (Mixyariya) şəhərləri daxildir. Xüsusilə Şirvan şəhərinin lokallaşdırılması ilə bağlı fərqli fikirlər mövcuddur. Eyni zamanda, bu günə kimi Şirvan adında şəhərin mövcudluğu haqqında yazılı mənbələrdə məlumatlara rast gəlinir, lakin arxeoloji aspektdən bu məsələ hələ oz əksini tspmsmışdır.

Beləliklə, Şirvanın bəzi orta əsr şəhərlərinin lokallaşdırılması məsələlərinə aydınlıq gətirmək üçün əlavə arxeoloji tədqiqatların aparılması zəruridir.

Açar sözlər: *Şirvan, lokallizasiya, orta əsr şəhəri, arxeoloji qazıntılar, yaşayış yerləri*

Summary

Elmira Jafarova

Localization of the towns of medieval Shirvan

In the article, the localization of medieval towns of Shirvan in the chronological range of the 9th -early 16th centuries is considered.

Thanks to archaeological excavations issues about the localization of some medieval towns of Shirvan, mentioned in written sources, have been confirmed. In this regard, such towns as Shamakhy, Shabran and Gabala can be distinguished. Localization of some towns is under study. In this category, the cities of Shirvan, Abkhaz and Galakhur (Mihyariyya) can be distinguished. Especially there are many versions regarding the localization of the city of Shirvan. It is interesting that the written information about the existence of a city with such a name has not received factual confirmation to this day.

Thus, in order to clarify the localization of some medieval towns of Shirvan, it is necessary to carry out further archaeological explorations.

Keywords: *Shirvan, localization, medieval city, archaeological excavations, settlements*

UOT 902
https://doi.org/10.59849/2710-0820.2024.1.185

Кагазежев Жираслан
к.и.н., ведущий научный сотрудник
Научно-инновационный центр «Естественно-научные методы в археологии, антропологии и археографии» КБНЦ РАН
Российская Федерация
jiraslan@mail.ru,
https://orcid.org/0000-0003-0508-3493.

ПРОБЛЕМА ИСТОРИЧЕСКОГО ГЕНЕЗИСА И РАСПРОСТРАНЕНИЯ ГАПЛОГРУППЫ G2a (Y - ДНК) НА КАВКАЗЕ

***Ключевые слова*:** *гаплогруппа G2a, Левант, Неолитическая революция, древние археологические культуры, народы Кавказа, адыго-абхазы, картвельские языки, антропология.*

Введение

В настоящий период Кавказ отличается наибольшим разнообразием и распространением в мире носителей гаплогруппы G2a (P-15). Генезис гаплогруппы G2a на Кавказе является одним из определяющих факторов формирования его аборигенного населения. Исследование генезиса гаплогруппы G2a не представляется возможным без корреляции генетических исследований с данными археологии и других исторических источников. В историографии отсутствуют специальные исследования, посвященные историческому генезису гаплогруппы G2a на Кавказе. Его аспекты были затронуты в исследованиях Е.В. Балановской, О.П. Балановского, И.Э. Теучеж, Э.А. Почешховой, Р.А. Схаляхо, И.А. Кутуева, С.С. Литвинова, Б.Б. Юнусбаева, А. Ярдумяна [3; 4; 39; 20; 23; 47; 48]. В предлагаемой статье, исторический генезис гаплогруппы G2a на Кавказе исследуется, выявляя тесную взаимосвязь генетических исследований современных популяций с данными палеогенетики, археологии и нарративных источников. Целью работы является воссоздание целостной исторической картины генезиса гаплогруппы G2a на Кавказе и его влияние на современную этническую карту региона. В нашем исследовании мы будем опираться в основном на опубликованные материалы отечественных и зарубежных исследователей (в т.ч. в интернет-ресурсах)., отражающих широкий спектр трудов по генетике, истории, этнологии, археологии и лингвистике.

Происхождение и миграции гаплогруппы G2a

Согласно генетическим исследованиям гаплогруппа G2a сформировалась на Ближнем Востоке, на территории Леванта (охватывала земли современного Израиля, Иордании, Ливана и Сирии - *Ж.К.*) и выделилась из гаплогруппы G2 около 20 тыс. лет назад. Массовое распространение носителей гаплогруппы G2a из Ближнего Востока напрямую связано с развитием производительных сил. Около 11,5 т. л. н. в районе «Плодородного полумесяца» произошло переломное событие в истории человечества, переход от присваивающего к производящему хозяйству, к земледелию, известный как - неолитическая революция. Последовавшее развитие производительных сил привело к появлению племенной знати, стремившейся к освоению новых земель, расширению владений. К этому периоду представители гаплогруппы G2a занимали значительные территории, охватывающие район «Плодородного полумесяца» и юго-восточную часть Анатолии. В VIII-VII тыс. д. н. э. происходит массовая миграция носителей гаплогруппы G2a на запад (Центральная и Западная Европа), север (Кавказ, Крым, Северное Причерноморье и Приазовье) и на восток (Азия). Миграции переселенцев (анатолий-

ские «фермеры» - *Ж.К.*) из района плодородного полумесяца, сопровождалось распространением земледелия в неолитической Европе. Палеогенетические исследования показывают, что абсолютное большинство ранних земледельцев Европы (анатолийских «фермеров») относились к различным ветвям гаплогруппы G2a [56; 57; 58; 59]. Географические реалии позволяют сделать вывод, что распространение носителей гаплогруппы G2a могла происходить не только в западном направлении в Европу, но и в северном, в сторону Кавказа. По мнению американского генетика А. Ярдумяна датировка появления гаплогруппы G2a на Кавказе восходит к эпипалеолиту, а ее распределение в популяциях может отражать распространение ранних неолитических поселений от побережья Черного моря вслед за отступлением ледников Кавказа [48]. Территория Кавказа, его географические и историко-культурные особенности во многом определенны его связующим положением между Европой и Азией. Согласно антропологическим и генетическим данным, население Кавказа формировалось двумя миграционными потоками, распространявшимися из Восточной Анатолии и Северной Месопотамии. Миграции на Кавказ проходили по путям, связанным с побережьями Черного и Каспийского моря, бассейнами р. Кура и Аракс. Западный миграционный поток пролегал через побережье Восточного Причерноморья, на Северный Кавказ. Данный поток прослеживается еще в палеолите, по распространению особого способа изготовления каменных орудий - из отщепов кремня, характерный для западнокавказских древностей и раннепалеолитической индустрии Малой Азии [38, *с. 138-154; 40, с. 4-12*]. Восточный миграционный поток вел из Северной Месопотамии через Малый Кавказ в бассейны р. Куры и Аракса, откуда, обогнув южные отроги Большого Кавказского хребта, в Дагестан и Западный Прикаспий. Древние миграционные пути давали возможность движения части племен из района «Плодородного полумесяца» через Западный Кавказ и Северное Причерноморье в Восточную и Западную Европу. Носителей неолитических культур Ближнего Востока, Европы, Северного и Южного Кавказа, объединяло не только материальное, но и генетическое родство [12, с.194-202; 56; 57; 58; 59].

Проблема происхождения Мешоко-Дарквети и Майкопа

Культура Мешоко-Дарквети (накольчатой жемчужной керамики) (ок. 4500 -3000 гг. д. н. э.) располагалась на северном склоне Кавказского хребта от центральной его части до западных пределов, а на южном склоне тянулась полосой вдоль Черного моря, включая часть современной Западной Грузии. Майкопская культура (ок. 3900 - 2800 гг. д. н. э.) занимала территорию Северного Кавказа от Северо - Восточного Причерноморья и Юго-Восточного Приазовья на западе, до границ среднего течения р. Сулак на востоке. В российской историографии происхождение майкопской культуры воспринимается неоднозначно. Следует заметить, что доминирующей теорией происхождения майкопской культуры в советской историографии являлась древнеадыгская. Е.И. Крупнов относил майкопскую археологическую культуру к представителям западнокавказской, т.е. адыго-абхазской группы кавказских языков [19, с. 40-41]. На основе анализа древних археологических культур Северного Кавказа, среди большинства советских исследователей установилось мнение, что майкопцы являются предками именно адыгов [40, с. 29]. Р.М. Мунчаев допуская, что на местное древнее население говоривший на западнокавказских языках, наложился другой, судя по-всему ближневосточный элемент, считал, что майкопские племена в целом сыграли определенную роль в дальнейшем этногенетическом развитии населения Северо-Западного Кавказа [32, с. 413, 415]. В конце 1980-х гг. ситуация относительно теории происхождении майкопской культуры в советской историографии, а затем уже и в российской историографии начала меняться удивительно быстрыми темпами. За короткий срок, в работах Н.А. Николаевой, В.А. Сафронова, А.Д. Резепкина, И.М. Мизиева были выдвинуты ги-

потезы индоевропейского, семитского и тюркского происхождения майкопской культуры [30; 31; 34; 36; 37]. Указанные гипотезы подверглись критике со стороны выдающихся отечественных археологов В.И. Марковина, Р.М. Мунчаева, С.Н. Кореневского, И.М. Чеченова в нескольких значимых исследованиях [27; 28; 29; 33; 18; 423]. Резюмируя критические замечания в отношении «новых гипотез происхождения майкопской культуры» Р.М. Мунчаев с иронией заметил: «получается, что в эпоху ранней бронзы на Северном Кавказе обитали и тюрки, и семиты, и индоевропейцы, т. е. представители всех крупных языковых семей, кроме кавказской. Действительно, где же жили в это время коренные народы Северного Кавказа, в частности абхазо-адыгские племена? Или они тогда вообще не существовали? …Если даже не принимать во внимание остальное, только постановка данных вопросов заставляет скептически относиться к выводам и гипотезам отмеченных выше авторов». [33, с. 165-166]. В современном российском исследовании, посвященному этногенезу и этнополитической истории Северного Кавказа, вновь возобладала теория о адыгском происхождении майкопской культуры. В ней воспроизводятся положения, доказывающие распространении антропологических, лингвистических и культурных особенностей связанных с адыгами и свидетельствующих о наличии единой этнокультурной основы среди народов Северного Кавказа; в майкопское время вместе с понтийским типом праадыгские диалекты могли распространиться на восток вплоть до территории проживания чеченцев (архаичные элементы адыгского языка отложились в чеченском языке), прослеживаются значительные адыго-абхазо-осетинские сходства в области языка и культуры, а понтийский (адыгский) антропологический тип в Северной Осетии сохранялся вплоть до позднего средневековья [5]. К указанным фактам, несомненно, можно присоединить и наличие среди аварцев, андийцев и чамалалинцев (доминирующая гаплогруппа которых - J1-M267) субклада G2a2b, который несомненно связан с древним этапом пребывания предков адыгов на Восточном Кавказе.

Масштабные исследования палеогенетических останков территории, охватывающей древние культуры Мешоко-Дарквети и Майкопа не проведены. Локальные генетические исследования культурных слоев Мешоко-Дарквети и Майкопа определили основные Y-хромосомные гаплогруппы G2a2, J2a1, J1 и L [50]. Генетические исследования Майкопа обнаружили довольно большой процент содержания ДНК (30% - 40%) анатолийских фермеров. Майкопская культура показала связь и с предшествующими культурами кавказских охотников-собирателей, некоторое сходство с европейской культурой шаровидных амфор, и в то же время кардинально отличалась по генетическому составу от европейских «степных» культур и ямной культуры [50]. Генетические исследования также обнаружили, что «степной Майкоп» (население, связанное с майкопской культурой), вероятно, имело незначительный компонент, связанный с Восточной Азией, который оценивался в 6,9% от их происхождения, связывая их с древними северными евразийцами и коренными американцами [50].

Согласно теории Д.У. Энтони культура Мешоко-Дарквети знаменует собой появление на Западном Кавказе предков адыго - абхазов. Основываясь на генетические исследования Ванга [51] Д.У. Энтони делает вывод о происхождении населении Майкопа от энеолитических земледельцев, продвинувшихся из юго-западного Кавказа (Дарквети - Мешоко), которые являются идеальными «археологическими» кандидатами на роль основателей языковой семьи Северо-Западного Кавказа [52]. По теории Д.У. Энтони, люди майкопской культуры, говорили на языках предков адыго-абхазов, встречающихся и сегодня локально, в тех же районах Кавказа. Их культура оказала влияние и на культуру ранних индоевропейцев [52]. Захоронения Майкопа идентичны погребальной практике, описанной в курганной гипотезе М. Гимбутаса, а майкопская культура, возможно, внесла свой вклад в ямную культуру, которая признана прароди-

тельницей большинства индоевропейских языков. Дж.П. Мэллори в своем исследовании 1987 г., проведенном еще до того, как стали доступны современные данные палеоДНК, приходит к заключению, что древние курганы в степи найдены именно в тех регионах, где присутствует неиндоевропейское население [59]. Исследование влияния Майкопа на ямную культуру позволили Д.У. Энтони сделать следующий обоснованный вывод: «Я также принимаю общее мнение о том, что появление иерархической майкопской культуры около 3600 г. до н.э. оказало глубокое влияние на культуры Преямной и ранней Ямной степи. Ямная металлургия заимствовала у майкопской культуры двусторонние формы, заостренные кинжалы, литые топоры с одним лезвием и медь с содержанием мышьяка. Колесные транспортные средства, возможно, проникли в степи через Майкоп, произведя революцию в экономике степей и сделав возможным ямное скотоводство после 3300 года до нашей эры» [52].

Этническая география распространения адыго-абхазов идентичная большей части территории культур Мешоко-Даркветии Майкопа сохранялась с древности до Нового времени, как и доминирующий понтийский тип (индо - средизменоморской расы) [1, с. 119] ее населения. Как показывают артефакты культуры Мешоко (керамика, металл и др.), она имела тесную взаимосвязь со степной зоной современного Приазовья и Причерноморья и далее на запад с Балканами, с культурой Триполье - Кукутень [55, 58]. Хронологически Мешоко-Даркветиближе ранней фазе культуры Триполье - Кукутень [15]. Наблюдается схожесть Трипольской и Майкопской керамики, палеогенетических материалов. Возможно, «вклинивание» между указанными культурами Азовского моря является результатом Черноморского «потопа» (гипотеза Райна-Питмена), который произошел около VI тыс. д. н. э [63]. К 2000 г. команда маринологов во главе с Робертом Баллардом нашла археологические и геологические подтверждения теории Черноморского потопа; древние береговые линии, раковины пресноводных улиток, затопленные речные долины, инструменты для обработки древесины и человеческие постройки на глубине около 94 метров в 12 милях от анатолийского берега [60]. Радиоуглеродный анализ пресноводных моллюсков (обитавших в акватории «допотопного» Черного моря) показал возраст около 7500 лет. Указанные исследования согласуются с гипотезой Райана-Питмена, по которой Черноморский потоп произошел около VI тыс. д. н. э. Таким образом можно предположить о существовании непрерывной схожей археологической культуры, связывающей Мешоко-Даркветис Триполье - Кукутенем. Неоходимо подчеркнуть, что мажорный адыго-абхазский субклад G2a2b (G-L1264), так и ее «сестринская» ветка (G-PH1780, встречающаяся в современной Западной Грузии, появились около VI тыс. д. н. э. Их родительские ветки G-U1 и G-L1266 в их корневом состоянии, т.е. без мутаций, найдены у современных носителей в Европе. Исследование палеогенетических останков трипольцев в пещере Вертеба показали доминирование среди трипольцев субкладов G2a2b и G2a2a [53] как и в других районах Южной и Западной Европы. География распространения гаплогруппы носителей G2a на Западном Кавказе, включая ее южные районы, совпадает с историческим расселением основного массива древних адыго-абхазских племен и распространением культуры Мешоко-Даркветии [12, с. 170-196]. Указанные данные позволяют сделать вывод о существовании вокруг «допотопного» Черноморского бассейна не только схожей археологической культуры, но этногенетически родственного этноса, в котором доминировали популяции гапплогруппы G2a, являвшихся предками адыго-абхазов на Кавказе. Археологические материалы роднят Мешоко-Даркветии Триполье-Кукутень с более ранними неолитическими культурами Центральной Европы и Балкан: Старчево-Криш, Винча, Караново, Хаманджия, линейно-ленточной керамики и т. д. [12; 18, с. 22]. Отмеченная идентичность древних культур подразумевает сеть этногенетических связей и взаимодействий V -IV тыс. д. н. э., которая прослеживается на Кавказе и неолитической Европе.

Распространение гаплогруппа G2a на Кавказе

В настоящий период сохраняется генетическая преемственность части населения Кавказа. Носители гаплогруппы G2a на Кавказе представлены в основном субкладами G2a2b (G2a3b / G P-303) и G2a1a1. Субклад G2a2b представлены прежде всего народами адыго-абхазской группы (указанный субклад часто называют западнокавказским - Ж.К.), которые составляют наибольший процент его носителей; адыги (шапсуги, адыгейцы, кабардинцы, черкесы), абазины и абхазы - Ж.К.). Среди западных адыгов процент субклада G2a2b варьируется от 53% (современные адыгейцы) до 86% (причерноморские шапсуги). В популяциях восточных адыгов – кабардинцев и черкесов, доля G2a2b доходит до 29%. Среди абхазов и абазин G2a2b составляет от 27% до 30 % [20;23;39]. В генофонде народов Дагестана встречается: у аварцев -12%, андийцев- 6%, чамалинцев - 18,5%, кумыков – 9,6%, даргинцев-3% [20;39;47]. У ногайцев частота G2a2b доходит до 12%, балкарцев – 11 %, карачаевцев – 6 %, чеченцев, ингушей и осетин до 6%. Субклад G2a2b распространен также среди славянского населения; среди терского казачества по разным данным варьируется от 19 до 50%; у кубанских казаков составляет – 11% [20;23;39].

На Южном Кавказе субклад G2a2b значительно представлен среди грузин, в общем до 13%. В основном встречается у представителей западногрузинских этнических групп – мегрелов и имеретинцев до 15%, лазов около 3%. Относительно широкое распространение ветви субклада G2a2b имеют среди населения Азербайджана - 5,46 %, и Армении – 9 % [2, с. 52; 20; 23; 47]. По другим данным, азербайджанцев, носителей гаплогруппы G2a гораздо больше и составляет до 18% [49].

Адыгское население Северного Кавказа делится на западную и восточную части, носящее не только географический принцип. В пределах адыго-абхазского кластера G2a кабардинцы и черкесы сохраняют наибольшую генетическую близость по отношению к западным адыгам (адыгейцы, шапсуги Краснодарского края - Ж.К.), которые в свою очередь, более близки друг к другу. Данный факт обусловлен историческими процессами. Современные кабардинцы и черкесы представляют собой потомков субэтноса восточных адыгов [13, с. 154-158]. В XV в. на территории восточных адыгов образовались иналидские княжества Кабарда и Бесленей [13, с. 154-158]. В результате образования кабардинского анклава в Закубанье в первой четверти XIX в. и смешения их с бесланеевцами, сформировалось современное адыгское население Карачаево-Черкесской Республики. К восточным адыгам имеют значительную генетическую близость и абазины. Она проявляется у абазин более тесно, чем даже по отношению к близким по языку абхазам [39, с. 58]. Большая генетическая близость абазин и адыгов может объясняться не только тем, что абазины и черкесы в течение многих поколений живут в непосредственной близости и обмениваются генами в результате брачных контактов. Вышеуказанный генетический фактор в большей степени объясняется инфильтрацией абазин в среду адыгов со времени их массовых переселений на Северный Кавказ и взаимными ассимиляционными процессами [14, с. 139-144.]. В период первой волны переселений абазин на Северный Кавказ, часть местного адыгского населения была ими поглощена. В последующем наблюдались процессы смешивания абазин среди адыгов**.**

Распространение субклада G2a2b на Северного Кавказе среди народов не входящих в адыго-абхазскую языковую группу в основном связано с контактами адыгов, происходивших с XV по XIX в., на всем протяжении территории их расселения. Факт наличия субклада G2a2b среди изолированных долгое время высокогорных народов Дагестана – аварцев, чамалалинцев и андийцев (мажорная гаплогруппа которых - J1-M267, составляющая более 50% от общей популяции) свидетельствует о хронологической давности смешения протоадыгов с предками указанных народов. Скорее всего, сохранившиеся в высокогорьях Дагестана носители субклада G2a2b являются потом-

ками представителей древних культур, оттеснённых в горы Восточного Кавказа в результате инвазии первых кочевых племен.

Широкое распространение субклада G2a2b среди терских / гребенских казаков объясняется их давними контактами с кабардинцами, которые тесно проходили со второй половины с XVI в. Как считает О.П. Балановский - терские казаки, изолированные в течение длительного времени от основного массива славянских популяций, включили в себя существенный генетический компонент автохтонного населения [4]. Среди кубанских казаков, контакты которых с западными адыгами начались лишь с конца XVIII в. носителями субклада G2a2b являются относительно меньшее количество среди населения.

Распространение субклада G2a2b среди населения Западной Грузии связано с древним адыго-абхазским населением Южного Кавказа и их контактов с картвельскими племенами. Наличие субклада G2a2b у азербайджанцев и армян свидетельствует о распространении древних адыго-абхазских и родственных им племен в восточных районах Южного Кавказа. Данный тезис подкрепляется и родственностью археологических культур Мешоко-Дарквети и Майкопа древним культурам Южного Кавказа - лейлатепинской и куро-аракской [12; 15]. Лейлатепинская культура (4350-4000 г. д. н. э.) занимала современные территории Восточной Грузии, Армении, Азербайджана и Южного Дагестана. Палеогенетические исследования останков лейлатепинской культуры из Алхантепе (ок. 3700 лет д. н. э.) показали гаплогруппу G1-M342 [54]. Куро-аракская культура (4000 -2200 гг. д. н. э.) занимала обширные территории Восточного и Южного Кавказа, современные районы Восточной Турции и Северного Ирана. У представителей куро-аракская культуры наряду с другими гаплогруппами обнаружена и G, а именно субклады G2b-FGC2964 и G2a2b [55].

Субклад G2a1a1 значительно представлен на Южном Кавказе среди представителей картвельской семьи (грузин), в целом до 25%. Среди представителей картвельской этнической группы – сванов, субклад G2a1a1 достигает по разным данным от 78% до 90%. На Южном Кавказе субклад G2a1a1 также представлен среди абхазов - 18% и азербайджанцев – 4,3 % [2, с.52]. На Северном Кавказе субклад G2a1a1 распространён среди значительной части осетин, в среднем - 60% (60% дигорцев и 74 % иронцев), карачаевцев - 31%, балкарцев-27%, лезгин–18%, цахуров-14%, кумыков-13 %, кабардинцев - 10% [20; 35; 39; 47].

Повышение частоты распространение субклада G2a1a1 в центральной части Северного Кавказа предполагает, что, оно связано с ассимиляцией местного субстрата, вошедшего в состав современных осетин, кабардинцев, карачаевцев и балкарцев. В отличие от субклада G2a2b, носителем которого являются в основном адыго-абхазских народы, субклад G2a1a1 массово распространен среди представителей различных языковых семей.

Происхождение гапплогруппы G2a1a1 у кавказских народов не имеет в исторической науке единого мнения. У осетин, язык которых принадлежит к восточно-иранской группе индоевропейской семьи, данная гаплогруппа является доминирующей. В связи с глубоким развитием в историографии теории прямого происхождения осетин от алан в последние годы делается упор, что указанный субклад является «аланским». Соответственно распространение субклада G2a1a1 у карачаевцев и балкарцев может являться последствием этногенетического влияние алан на указанные народы. При этом не делается акцент на значительное распространение субклада G2a1a1 среди картвельских этнических групп; в частности, среди сванов, у которых указанный субклад имеет наибольшие показатели в мире, от 78 % до 90%. Сваны исторически находились в относительной изоляции, в условиях высокогорья. В их языке, который является самостоятельным в картвельской языковой семье, мало обнаруживаются иноязычные слова. Встаёт также вопрос и о возможной «аланизации» части азербайджанцев, лезгин и других народов Дагестана

среди которых обнаруживается немалый процент субклада G2a1a1.

Следует отметить, что генетические исследования также ставят под сомнение наличие аланского субклада G2a1a1. Как показывают генетические исследования, гаплотипы G2a1a1 осетин, карачаевцев и балкарцев близки, и имеют общее происхождение с картвельскими, в частности сванским [10, с. 133,136,144-145; 64]. Согласно генетическим данным Х. Чокаева, представители субклада G2a1a (P18) появляются в регионах Северного Кавказа практически одновременно - на рубеже II-I тыс. д. н. э., что, исключает их скифо-сарматское происхождение. По его мнению, они, как и представители субклада G2a3b1 (P303), скорее всего приходят на Центральный Кавказ с Западного Кавказа. Х. Чокаев обращает внимание и на хронологию их появления в Центральных и Восточных районов Северного Кавказа, которая с удивительной точностью совпадает со временем распространения на этих территориях Кобанской культуры [35]. По мнению Х. Чокаева, которая подтверждается сведениями генетических исследований, гаплогруппа G2a распространяется из Анатолии в Европу и на Кавказ вместе с земледельческим населением, связанной с майкопской культурой и такими этносами прошлого как хатты и каски, предками современных адыгов [35]. Исходя из указанных данных, появление субклада G2a1a в Центральных и Восточных районах Северного Кавказа, представляет собой второй поток заселения рассматриваемой территории представителями гаплогруппы G2a; первый поток произошел в период распространения Мешоко-Дарквети и Майкопа. Учитывая вышеприведенные факты напрашивается вывод об имевшемся в истории языковом переходе предков осетин, поскольку индоевропейские языки и их индоиранская ветвь, в основном ассоциируются с гаплогруппой R1a1.

Весьма интересные научные сведения относительно указанной проблемы дают и новейшие генетические исследования. Согласно им, анализ вклада предковых компонент в генофонды современных народов Северного Кавказа, не обнаружил генетический след одной предковой прапопуляции, которую можно было связать с аланским генетическим наследием. Однако, предковые компоненты осетин, ингушей и чеченцев – дают наибольший вклад и в индивидуальные геномы, и в популяционные генофонды основных номинантов на звание наследников алан. Геногеографический анализ, неоднородность осетинских обществ и лингвистическое сходство осетин с аланами поддерживает гипотезу, что именно среди осетинских обществ сохраняется вероятность найти аланский генетический след [3, с. 58].

Картвельские языки и западнокавказский субстрат

Проблема этногенеза носителей субклада G2a1a1 на Кавказе, не может быть разрешена без исследования представителей картвельской семьи, среди которых указанный субклад имеет наибольшее сосредоточение. Известно, что гаплогруппа G2a среди представителей картвельской семьи занимают 38% населения, из которых G2a1a1 составляет более 25 %. Наибольшую концентрацию она имеет среди жителей Западной Грузии – сванов, мегрелов, имеретинцев. Абсолютные показатели по распространению среди населения субклада G2a1a1 имеются у сванов. Такая генетическая однородность сванов может объяснятся их изолированностью в высокогорьях Кавказа, исключавшая смешение с ними других народов. Картвельские языки долгое время объединяли с северокавказскими языками в единую кавказскую семью языков. В настоящий период доминирует мнение о самостоятельности картвельской языковой семьи. Особняком среди картвельских языков стоит – сванский, который проявляет значительную лингвистическую самостоятельность. Исследования генезиса языков картвельских племен, которые имеют более древнюю историю появления и развития на Кавказе [6; 8; 25, с.170-171], чем представители индоевропейских и алтайских групп населения-носителей субклада G2a1a1, могут пролить свет относительно языка суб-

страта, являвшийся изначальным носителем указанного субклада. Историками и филологами проделана значительная работа по изучению генезиса западнокартвельских языков, которая имеет важное значение в рассматриваемом вопросе. Прежде всего, это изучение фактов влияния адыго-абхазских языков на картвельские языки. С.Н. Джанашиа в своих исследованиях уделяет особое внимание адыгским заимствованиям в сванском языке [9, с. 109-128.]. По мнению ряда ученых, они стали возможными в результате контактов, осуществлявшихся в древнейшую эпоху на территории значительно южнее нынешнего расселения сванов [24; 25; 44; 45]. Принимая во внимание относительную изолированность территорию проживания сванов Н.Я. Марр отмечал, что сванский язык смешан на древнейших ступенях развития и имеет теснейшие контакты с родственными языками, адыго-абхазскими, с одной стороны, с грузинским и занским, – с другой [24, с. 59-78]. В результате из сванского языка, выделяются адыгский, грузинский и занский (мегрельский) лингвистические слои [6*;* 8; 24; 44; 45; 46]**.** Исследования М.М. Циколиа, посвященные структуре предложения контактируемых языков, показывают влияние абхазского языка на занские [42, с. 94.]. Тесные языковые взаимосвязи обнаруживаются между адыго-абхазскими и чано-лазскми языками [25, с.170-171; 45, с. 63.]. О длительном тесном контакте между абхазами и мегрелами свидетельствуют морфологические и лексические взаимозаимствования, наблюдаемые в абхазской и мегрельской речи. «Факт насыщенности чанских и мегрельских глагольных приставок абхазскими элементами даже отложился в древнегрузинском языке, – пишет А. С. Чикобава – факт бесспорной древности может смутить наблюдателя, если исходить из известного в истории территориального распределения абхазского и занского языков: чанская речь никакого контакта с абхазской речью, казалось бы, не имела; между тем абхазские элементы представлены в ней более внушительно, чем в мегрельской речи! Но это легко объясняется, если принять во внимание, что занские племена оседали на территории, где бытовала абхазско-адыгская речь. Эта последняя впитывалась в языковую систему речи картвельских племен» [44, с. 161-164.].

Исследования адыго-абхазских и сванских языков показывают, что заимствования между ними коснулись не только лексического состава, но и грамматической структуры, которые возможны лишь при длительных контактах носителей взаимодействующих языков. Из них делается вывод, что племена, носители адыго-абхазских языков в Южном Кавказе, сформировались в два исторических периода. В первый период адыгские племена, занимали запад Южного Кавказа, с которыми позже оказались в тесном контакте сванские племена, отсюда, — наличие именно адыгского субстрата в сванском языке. Во втором историческом периоде абхазские племена продвинулись с юга, ассимилировав частью предшествующее адыгское население. Наличие устоявшейся адыгской топонимики (Арипса, Псахопсис, Фазис, Супса, Акампсис, Апсара, Лагумпса и др.) на юго-восточном побережье Черного моря [9, с. 105-109] свидетельствует о долгом пребывании адыгов на данной территории, которые были связаны с адыгским населением Северного Кавказа, впоследствии смешавшиеся с продвинувшимися с юга и юго-востока абхазскими и картвельскими племенами.

Важное значение в рассматриваемой проблематике имеет география расселения древних адыго-абхазских и картвельских этнических массивов. По концепции Т.В. Гамкрелидзе и В.В. Иванова освещенной в 2-томной работе «Индоевропейский язык и индоевропейцы» [5] в IV-III тыс. д. н. э. картвелы говорили на едином языке. По их гипотезе общекартвельский язык периода перед его распадом судя по архаичным лексическим и топонимическим данным, легализовывался в горных местностях Западной и Центральной части Малого Кавказа. По мнению Т.В. Гамкрелидзе и В.В. Иванова первая волна картвельских миграций, направленная к западу и северо-западу, в сторону Колхидской низменности, должна была выделить из общекартвельского языка

в III -ем тыс. д. н. э. один из его западных диалектов и положить начало образованию сванского языка, распространившегося в Западном Закавказье и наслоившегося здесь на местные языки, по всей вероятности, северо-западнокавказского типа, который тем самым послужил субстратом для сванского [5, с. 881.]. В данном утверждении Т.В. Гамкрелидзе и В.В. Иванов прямо указывают на адыгский субстрат, с которым смешались переселившиеся сваноязычные племена. Соответственно в III тыс. д. н. э. на территории современной Абхазии и Западной Грузии существовало устоявшееся адыгское население. Последовавшей примерно девятью столетиями позже (судя по глоттохронологическим данным), около II тыс. д. н. э., сванский язык был постепенно оттеснен к северу, к хребтам Большого Кавказа следующей миграционной волной, и достигшей берегов Черного моря при переселении из областей первоначального распространения общекартвельского языка, от которого отделился его западный диалект, (этот диалект и дал впоследствии «колхский» – «занский или мегрело-лазский язык – один из языков древней Колхиды») [5, с. 881.]. Согласно приведенным данным, переселение абхазских племен на территорию северо-запада Южного Кавказа, должно было состоятся между двумя указанными историческими периодами и возможно частью было продиктовано усиливавшимся напором мегрело-занских племен во II тыс. д. н. э.

Вышеуказанные выводы представляют запад Южного Кавказа как регион сложных этнических процессов взаимовлияния древних адыго-абхазских и картвельских племен, происходивших во III-II тыс. д. н. э. Процесс складывание древнего населения юго-западного Кавказа можно разделить в два этапа. На первом этапе произошло смешение адыгов со сванами. На втором этапе произошло оттеснение сванов и абхазов на север и северо-запад мегрело-занскими племенами, в результате которого оставшееся адыгское население Южного Кавказа было ассимилировано. Значительно позже, уже в раннем средневековье (VI-VII в.), предки картвельских племен гурийцев и аджарцев вклинились на уже сформировавшуюся территорию заноязычных племен. Лингвистические параллели, топонимика, древняя географическая номенклатура позволяют определить территорию расселение родственного праадыго-абхазского этнического массива Западного Кавказа, включавшая и западные районы Южного Кавказа, которая совпадает с ареалом концентрации гаплогруппы G2a. Указанные факты приводят к заключению об изначальной принадлежности субкладов гаплогруппы G2a на Южном Кавказе древним адыго-абхазским племенам.

Колхидский очаг распространения гаплогруппы G2a

Вопрос распространение субклада G2a1a на Центральном Кавказе должен быть рассмотрен с привлечением древней материальной культуры региона. Археологические данные подтверждают материальную и генетическую взаимосвязь древнего населения Юго-Западного и Центрального Кавказа. Многолетнее и тщательное изучение археологических данных колхидской культуры привело Б.А. Куфтина к выводу, что кобанская культура по происхождению восходит к колхидской культурно-исторической общности [21, с. 16-17]. Исследования привели его к мотивированному мнению, о существовании на Юго-Западном и Центральном Кавказе совершенно однородной колхидо-кобанская культуры [22, с.2]. Исследования колхидской и кобанской культуры показывают много общих параллелей, особенно по артефактам бронзолитейного производства. Некоторые исследователи придерживающиеся самостоятельности происхождения кобанской культуры, все же не могут игнорировать ее тесные связи с колхидской культурой. Венгерский археолог Л. Ференци подчеркивает принадлежность колхидской и кобанской культуры одному этническому массиву: «Родство, которое можно наблюдать в памятниках этих территорий, соответствует и древней языковой общности местных племен. Племена, жившие в районах рек Терек и Риони, примерно до середины I тысячелетия до н. э. сохранили свою

принадлежность к одной языковой семье» [41]. Данные исследования и выводы подтверждают теорию объединения кобанской и колхидской культуры в единую колхидо-кобанскую культурно-историческую общность. Относительно центра зарождения колхидо-кобанской культуры доминирует мнение, что он находился на Западном Кавказе. Колхида играла главенствующую роль в этой общности, а собственно, кобанский район был периферией. Тезис родства кобанской и колхидской культуры подкрепляется и палеоантропологическими данными. Внешний облик носителей кобанской культуры, как и население Западного Кавказа отличается — выраженной долихокранией, крайне узким лицевым скелетом, высоким и узким сильно выступающий носом т.е. являлись понтийцами [7; 16; 62]. Таким образом, краниологические особенности носителей кобанской культуры существенно отличаются от особенностей части современных представителей народов центральных предгорий Кавказа, носителей черт кавкасионского антропологического варианта []. Указанные факты противоречат постулируемой в свое время В.П. Алексеевым гипотезе относительно принадлежности к кавкасионскому антропологическому типу древних автохтонов центральных предгорий Кавказа, которая не подкреплена палеоантропологическими находками.

Археологические и палеоантропологическое родство древнего населения Юго-Западного и Центрального Кавказа подкрепляется относительно генетическим однообразием их населения, а именно доминированием носителей гапплогруппы G2a. Широкое распространение в указанных регионах в отличие от Северо-Западного Кавказа субклада G2a1a, предполагает движение его носителей на север через перевалы Центрального Кавказа. Рассматриваемый процесс, связан и с активизацией диффузии картвельских племен и их давлением на адыго-абхазские племена во II т. д. н. э. В гораздо поздний исторический период, в основном в средневековье, население Центрального Кавказа подверглось ассимиляционным процессам со стороны иранских и тюркских племен в результате которого образовались осетины, карачаевцы и балкарцы. Среди них отмечены высокие частоты субклада G2a1a, а в культуре доминирует кавказский субстрат.

Распространение субклада G2a1a среди азербайджанцев, лезгин, цахур и кумыков предполагает продвижение части ее носителей с районов Колхиды в сторону Юго-Восточного Кавказа, а в последующем их выход на Северный Кавказ, на территорию Дагестана, где смешались с дагестаноязычными носителями гапплогруппы J1. Нельзя также отрицать диффузию субклада G2a1a из Центрального Кавказа. Согласно новейшим генетическим исследованиям «абхазо-адыгская» компонента представлена практически у всех балкарцев (91% геномов), 50% геномов осетин, 30% ингушей, 20% карачаевцев, 8% чеченцев, а также у половины геномов Дагестана, включая его южные регионы (у всех табасаранов и трети лакцев) [3, с. 57].

Заключение

Итоги настоящего исследования, охватывающие данные - генетики, археологии, этнологии и антропологии позволяют прийти к следующим выводам относительно генезиса гапплогруппы G2a и ее распространения на Кавказе. Носители гапплогруппы G2a представляют собой часть древнейшего население Кавказа, образовавшегося в ходе миграционных процессов из районов Плодородного полумесяца. Заселение Кавказа проходило по путям, связанным с побережьями Черного и Каспийского моря, бассейнами р. Кура и Аракс. География распространения гаплогруппы G2a на Кавказе, совпадает с историческим расселением основного массива древних адыго-абхазских племен и локацией культур Мешоко-Дарквети и Майкопа. Древние культуры Южного Кавказа - лейлатепинская и кура-аракская, обнаруживают не только материальное родство с культурами Мешоко-Дарквети и Майкопа, но и генетическое, обусловленное распространением в них гаплогруппы G. Археологическое, антропологическое и генетическое родство прослежи-

вается и в более поздних археологических культурах Южного и Центрального Кавказа – колхидской и кобанской, население которых с большой вероятностью, составляло древние западнокавказские и родственные им племена. Лингвистические исследования языка древнего картвельского этноса сванов, среди которых на Южном Кавказе обнаружены наивысшие показатели гаплогруппы G2a, указывают на их родство с архаичным адыгским населением. Приведенные факты, наличие на Юго-Западном Кавказе древней адыгской топонимики, идентичных с Северо-Западным и Центральным Кавказом археологических культур и генетического кластера, выявляют существования древнейшего родственного населения на указанных территориях.

В процессе миграции на Кавказ картвельских, а в последующем индоевропейских и тюркских племен, произошла ассимиляция части носителей гаплогруппы G2a в Центральном и Южном Кавказе, в результате которого образовались новые народы в культуре которых доминирует кавказский субстрат. Распространение гаплогруппы G2a образовывает в генетическом пространстве Кавказа единый кластер, куда большей или меньшей степени входят адыго-абхазские народы (адыгейцы, кабардинцы, черкесы, абазины и абхазы), осетины, карачаевцы, балкарцы, кумыки, аварцы, лезгины, табасараны, терские и кубанские казаки, ногайцы, грузины, азербайджанцы и армяне.

Литература

1. Абдушелишвили М.Г. Антропология древнего и современного населения Кавказа // Доклады VII Междунар. конгресс антропол. и этногр. наук. Москва.: Наука, 1964. С. 7-9.
2. Алиев А.А. Ибрагимов А.Ш. Халилова И.С. Оценка разнообразия Y -ДНК среди азербайджанцев. Вестник Московского университета. Серия XXIII. Антропология, 2018; 4/2018.- С. 49-55.
3. Балановский О.П., Бибирова Х.Д., Романов А.Г. и др. Взаимодействие генофондов народов Кавказа и восточных славян по данным о полиформизме Y - хромосомы // Вестник МГУ. Серия XXIII. №1.2011. С. 69-75.
4. Балановская Е.В. (1, 2), Агджоян Анастасия (Т. 1), Горин И.О. (1), Петрушенко В.С. (1), Пылёв В.Ю. (1), Кулемин Н.А. 3), Маркина Н.В. (4), Черкасов Н.А. (1), Кошель С.М. (1,5), Агджоян Анна (Т. 1), Почешхова Э.А. (6). В поисках аланского следа: генетическая история Северного Кавказа по полногеномным данным об аутосомном генофонде // Вестник Московского университета. Серия XXIII. Антропология. № 3/2022. С. 48-62.
5. Великая Н.Н., Дударев С.Л., Савенко С.Н. Этногенез и этнополи тическая история Северного Кавказа (древность, средневековье, новое время) // Известия научно-педагогической Кавказоведческой Школы В.Б. Виноградова. – Вып. 11. – Армавир: Дизайн-студия Б, 2019. – 218 с.
6. Гамкрелидзе Т.В., Иванов В.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. — Тбилиси, 1984. Кн.2. – 1330 с.
7. Герасимова М.М., Пежемский Д.В. Палеоантропология населения кобанской культуры. DOI: https:// www.istina.msu.ru/publications/article/4464080. (дата обращения: 10.05.2020).
8. Гудава Т.Е. Абхазский послелог в занском языке //Сообшения АН СССР, 1947, т. 8. № 3. С. 193-196.
9. Джанашиа С.Н. Черкесские дневники. — Тбилиси, 2007. - 265 с.
10. Джаубермезов М.А. Генофонд популяции балкарцев и карачаевцев по данным комплексного исследования митохондриальной ДНК, Y-хромосомы и полногеномного анализа. Диссертация на соискание кандидата биологических наук. 201 с.
11. Кореневский С.Н. Древнейшие земледельцы и скотоводы Предкавказья: Майкопско-новосвободненская общность, проблемы внутренней типологии. – М.: Наука, 2004. – 243 с
12. Кагазежев Ж.В. Древние культуры Северного Кавказа: проблемы происхож-

дения и этногенетических взаимосвязей // Известия КБНЦ РАН. №6. Нальчик, 2019. С.194-202.
13. Кагазежев Ж.В. Этнотерриториальные сепарации адыгов в позднем средневековье // Вопросы истории. М., 2011. № 7. С. 154-158.
14. Кагазежев Ж.В. Из этнической и политической истории средневековой Черкесии. (XIV-XVII вв.) Нальчик, 2015.- 461 с.
15. Касьян А.С. Майкопская культура, ее происхождение и языковая идентификация: взгляд лингвиста. URL: http://генофонд.рф/?page_id=28165. (дата обращения: 08.10.2019).
16. Кобанская культура антропология. DOI: https:// www.nart-league.blogspot.com/2018/02/blog-post_566.html. (дата обращения: 15.11.2020).
17. Кореневский С.Н. К дискуссии об этнической интерпретации майкопской культуры // Советская археология. – 1990. – № 4. – С. 125–131.
18. Корвин-Пиотровский А.Г. Трипольская культура на территории Украины. Трипольская культура в Украине: поселение-гигант Тальянки // Сборник научных трудов. Институт археологии НАН Украины. Киев, 2008. – 256 с.
19. Крупнов Е.И. Древнейшая культура Кавказа и кавказская этническая общность (К проблеме происхождения коренных народов Кавказа) // Советская археология. – 1964. – № 1. – С. 26–43.
20. Кутуев И.А. Генетическая структура и молекулярная филогеография народов Евразии. Уфа: Гилем, 2011.-239 с.
21. Куфтин Б.А. К вопросу о древнейших корнях грузинской культуры на Кавказе поданным археологии. - ВГМГ, 1942, XII-B.
22. Куфтин Б.А. Археологическая маршрутная экспедиция 1945 года в Юго-Осетию и Имеретию.Тбилиси: издательство АН ГССР.1949.
23. Литвинов С.С. изучение генетической структуры народов Западного Кавказа по данным о полиморфизме Y-хромосомы, митохондтральной ДНК и ALU-инсерций. Уфа, 2010. (дата обращения: 19.09.2020).
24. Марр Н. Я. Кавказоведение и абхазский язык // О языке и истории абхазов.— М.-Л., 1938. - 439 с.
25. Мачавариани Г.Н. К вопросу о субстрате в западно-картвельском (занско-сванском) лингвистическом ареале // Т. XV. Тбилиси.: Изд-во АН ГССР,1966. С. 170-171.
26. – Марковин В.И. Спорные вопросы в этногенетическом изучении Северного Кавказа // Советская археология. – 1990. – № 4. – С. 106–122.
27. Марковин В.И. Ответ на статьи, присланные в связи с дискуссией о майкопской культуре // Советская археология. – 1990. – № 4. – С. 153–157.
28. Марковин В.И. Северный Кавказ: историко-археологическое изучение и современность // Российская археология. – 1996. – № 3. – С. 90–105.
29. Марковин В.И. Северокавказская культурно-историческая общность // Эпоха бронзы Кавказа и Средней Азии. Ранняя и средняя бронза Кавказа. – М.: Наука, 1994. – С. 254–286.
30. Мизиев И.М. Шаги к истокам этнической истории Центрального Кавка за. – Нальчик: Эльбрус, 1986. – 182 с.
31. Мизиев И.М. О создателях майкопской культуры // Советская археология. – 1990. – № 4. – С. 131–137.
32. Мунчаев Р.М. Кавказ на заре бронзового века. Неолит, энеолит, ранняя бронза. – М.: Наука, 1975. – 415 с.
33. Мунчаев Р.М. Майкопская культура // Эпоха бронзы Кавказа и Сре.дней Азии. Ранняя и средняя бронза Кавказа. – М.: Наука, 1994. – С.158–225.
34. Николаева Н.А. Кубано-терское междуречье в эпоху ранней и сред ней бронзы (выделение и периодизация кубано-терской культуры): автореф. дис. … канд. ист. наук. – Ленинград: ЛГУ им. А.А. Жданова, 1987. – 17 с.
35. Популяционная генетика о проблеме происхождения осетинского этноса. Работа генетика Хусейна Чокаева. URL: https://pero-v-

bok.livejournal.com/63827.html. (дата обращения: 06.10.2023).
36. Резепкин А.Д. Северо-Западный Кавказ в эпоху ранней бронзы: (На материале погребальных памятников новосвободненского типа): автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Ленинград: Ин-т археологии. Ленингр. отд-ние, 1989. – 24 с.
37. Сафронов В.А. Новые пути решения майкопской проблемы // Советская археология. – 1990. – № 4. – С. 137–144.
38. Соловьев Л.Н. - Новый памятник культурных связей Кавказского Причерноморья в эпоху неолита – стоянки Воронцовской пещеры // ТАИЯЛИ. Т. XXIX. Сухуми, 1959. С. 135-184.
39. Теучеж И.Э., Почешхова Э.А., Схаляхо Р.А. и др. Генофонды абхазо-адыгских народов, грузин и армян в евразийском контексте // Вестник Московского университета. Серия XXIII. Антропология. М, 2013. № 2. С.49-62.
40. Федоров А.Я. Историческая этнография Северного Кавказа // М., Изд-во Моск. ун-та, 1983. - 128 с.
41. Ференци Л. Вопросы хронологии некоторых кавказских спорадических находок коллекции. DOI:https://www.os.x-pdf.ru/20kulturologiya/534331-5-bbk-6342-7245abh-voronov-nauchnie-trudi-tom-perviy-suhum-abhaz.php. (дата обращения: 10.04.2021).
42. Циколиа М.М. Абхазско-картвельские синтаксические параллели // Абхазский институт языка, литературы и истории им. Д. И. Гулиа. – Тбилиси «Мецниереба», 1977. С. 94-97.
43. Чеченов И.М. К проблеме изучения древней истории и археологии Северного Кавказа // Советская археология. – 1990. – № 4. – С. 144–153.
44. Чикобава А.С. Морфологические встречи абхазского языка с картвельскими //Известия ИЯИМК. – Тбилиси, 1942. С. 161-164.
45. Чикобава А.С. Картвельские языки, их исторический состав и древний лингвистический облик // Иберийско-кавказское языкознание. Т. II. - Тбилиси.: Изд-во АН ГССР,1948.
46. Шарадзенидзе Т.С. Некоторые основные вопросы склонения в сванском // Ежегодник иберийско-кавказского языкознания. Т. X. – Тбилиси, 1983.
47. Юнусбаев Б.Б. Популяционно-генетическое исследование народов Дагестана по данным о полиморфизме Y-хромосомы и Alu-инсерций. Уфа, 2006. - 107 с.
48. Ярдумян А. Генетический портрет сванов на фоне народов Южного Кавказа. DOI: https:// www.генофонд.рф. (дата обращения 12.01.2020).
49. Azeri (Azerbaijani) Genetics: Abstracts and Summaries.URL: http://www.khazaria.com/genetics/azeris.html.
50. Wang et al. The genetic prehistory of the Greater Caucasus, 2018. doi: https://doi.org/10.1101/322347.
51. Wang et al. Ancient human genome-wide data from a 3000-year interval in the Caucasus corresponds with eco-geographic regions. Nature Communications. 10 (1): 590
52. David Anthony (2019), "Archaeology, Genetics, and Language in the Steppes: A Comment on Bomhard", Journal of Indo-European Studies, Volume 47, Number 1 & 2, Spring/Summer 2019.
53. Gelabert, Pere et al. Genomes from Verteba cave suggest diversity within the Trypillians in UkraineScientific Reports, Volume 12, article id. 7242. Pub Date: May 2022.
54. Eirini Skourtanioti et al. Genomic History of Neolithic to Bronze Age Anatolia, Northern Levant, and Southern Caucasus, 2020.
55. Ivanova M.: The chronology of the «Maikop culture» in the North Caucasus: Changing perspectives. In: Aramazd. Armenian Journal of Near Eastern Studies 2., 2007 P. 7–39.
56. Lazaridis I., Nadel D., Rollefson G. et al. The genetic structure of world's first farmers.DOI:https://www.biorxiv.org/content/early/2016/06/16/059311.full.pdf+html. (дата обращения: 10.12.2019).
57. Lipson M., Szécsényi-Nagy A., Mallick S. et al. Parallel ancient genomic transects reveal complexpopulation history of early European farmers //

DOI:https://www.biorxiv.org/content/early/2017/03/06/114488. (дата обращения: 16.05.2020).
58. Lyonnet B. La culture de Maïkop, la Transcaucasie, l'Anatolie orientale et le Proche-Orient: relations et chronologie. In: B. Lyonnet (ed.). Les cultures du Caucase (VIe IIIe millénaires avant notre ère). Leurs relations avec le Proche-Orient. Paris, 2007. Pp. 133–162.
59. Mallory J.P. In Search of the Indo-Europeans: Language, Archaeology and Myth. Thames & Hudson, 1991. 288 p.
60. Robert D. Ballard, Fredrik T. Hiebert, Dwight F. Coleman, Cheryl Ward, Jennifer S. Smith. Deepwater Archaeology of the Black Sea: The 2000 Season at Sinop, Turkey // American Journal of Archaeology. – 2001. – T. 105. P. 607-623.
61. Szécsényi-Nagy A., Brandt G., Haak W. et al. Tracing the genetic origin of Europe's first farmers reveals Sciences. – 2015insights into their social organization // Proceedings of the Royal Society B: Biological. – Vol. 282. DOI:https://www.researchgate.net/publication/274009432_Tracing_the_genetic_origin_of_Europe's_first_farmers_reveals_insights_into_their_social_organization. (дата обращения - 10.12.2019).
62. Theanthropology_of_the_Koban_Culture_population.DOI:https://www.academia.edu/12409627. (дата обращения: 12.09.2020).
63. William Ryan and Walter Pittman. Noah's Flood (неопр.). – Touchstone Books, pub. by Simon and Schuster, 1998. – С. 249.
64. Yardumian A, Shengelia R, Chitanava D, et al. Genetic diversity in Svaneti and its implications for the human settlement of the Highland Caucasus. Am J Phys Anthropol. 2017; 00:000–000. https://doi.org/10.1002/ajpa.23324.

Xülasə

Kagazejev Jiraslan

Haploqroup G2a (Y - DNT) Qafqazda tarixi genesisi və paylanması problemi

Müasir tarix elmində və xalqların etnogenezinin müəyyən edilməsində genetik tədqiqatlar mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onlar xalqların mənşəyini və ailə bağlarını izləməyə kömək edən analitik nəticələr üçün məlumat verir. Qafqaz xalqları da istisna deyil, onların arasında ən qədim genetik populyasiyalara rast gəlinir. G2a haploqrupunun Qafqazda bütün dil ailələrinin nümayəndələri arasında yayılması böyük maraq doğurur. Qərbi və Mərkəzi Qafqazın əhalisi arasında yüksək konsentrasiyaya malikdir. Bu hal bir çox Qafqaz xalqları üçün genetik materiala çevrilmiş tarixi substratın müəyyənləşdirilməsi zərurətindən xəbər verir. Qafqazda haploqrup G2a genezisi tarixi tədqiqatın mühüm, lakin öyrənilməmiş sahəsini təmsil edir. İşin məqsədi Qafqazda haploqrup G2a genezisi və onun regionun müasir etnik xəritəsinə təsirinin vahid tarixi mənzərəsini yenidən qurmaqdır. Bu məqalədə Qafqazda G2a haploqrupunun tarixi genezisi tədqiq edilir, müasir populyasiyaların genetik tədqiqatlarının etnologiya, arxeologiya və dilçilik məlumatları ilə əlaqəsi aşkar edilir.

Açar sözlər: *haploqrup G2a, Levant, Neolit İnqilabı, qədim arxeoloji mədəniyyətlər, Qafqaz xalqları, Adıqo-Abxazlar, Kartvel dilləri, antropologiya.*

Summary

Kagazezhev Zhiraslan

The problem of the historical genesis of the distribution of haplogroup G2a (Y - DNA) in the Caucasus

Genetic research is important in modern historical science and in determining the ethnogenesis of peoples. They provide information for analytical conclusions that help trace the origins and family ties of peoples. The peoples of the Caucasus are no exception, among whom the most ancient genetic populations are found. The distribution of haplogroup G2a among representatives of all language families in the Caucasus is of great interest. It has a high concentration among the population of the Western and Central Caucasus. This circumstance indicates the need to identify the historical substrate, which has become the genetic material for many Caucasian peoples. The genesis of haplogroup G2a in the Caucasus represents an important but unexplored area of historical research. The goal of the work is to reconstruct a holistic historical picture of the genesis of haplogroup G2a in the Caucasus and its influence on the modern ethnic map of the region. In this article, the historical genesis of haplogroup G2a in the Caucasus is explored, revealing the relationship of genetic studies of modern populations with data from ethnology, archeology and linguistics.

***Keywords**: haplogroup G2a, Levant, Neolithic Revolution, ancient archaeological cultures, peoples of the Caucasus, Adygo-Abkhazians, Kartvelian languages, anthropology.*

UOT 902
https://doi.org/10.59849/2710-0820.2024.1.200

Lola Hüseynova
AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu, elmi işçi
lola.l1987.ekber@mail.ru
ORCİD: https://orcig.org/ 0000-0001-7700-5422

ÇOVDAR ƏRAZİSİNDƏ ARXEOLOJİ ABİDƏLƏRİN ÖYRƏNİLMƏ TARİXİ (I MƏRHƏLƏSİ, 1903-1921-Cİ İLLƏR)

Açar sözlər: *Çovdar, Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti, arxeoloji qazıntılar, kurqan, daş qutu qəbir*

Giriş

Daşkəsənin Çovdar kəndi 1733 m hündürlükdə, Çovdar dağının şimal yamacında, 40°36′49″ N.- 46°06′31″ E coğrafi koordinatlarda yerləşir (xəritə 1). Kəndin adı 1727-ci ildə Osmanlılar tərəfindən tərtib edilmiş "Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri"ndə Gəncə qəzasının Gəncəbasar nahiyəsinə tabe olan bir kənd kimi çəkilir. Coğrafi ərazi Yenicə adlı kəndin yaxınlığında lokalizə edilir (4, s. 66). Gəncənin 4 avqust 1732-ci il tarixli təhrir dəftərində də *"Timan Hüseyn vələdı Əhməd, Ərzurum Karyeyi Çovdar tabeyi Gəncə"*(7, s. 320) qeyd olunmaqla Çovdar kəndi bir daha xatırlanır. Kəndin adının etimalogiyası ilə bağlı müxtəlif yanaşmalar var. Bunlardan biri onun adını eyniadlı dağdan götürməsidir. Əlavə edək ki, dağın adının da eyniadlı bitkidən götürülməsi kimi yanaşmalar var (3, s. 201).

Məsələn eyniadlı digər coğrafi bölgəyə Kəlbəcər rayonu ərazisində rast gəlirik. Belə ki, burada Tərtər çayının bir qolu kimi bilinən Çovdar çayı və onun sahilində yerləşən Çovdar kəndi var. Kənd adını çaydan götürmüşdür (3, s. 142). Bəzi tədqiqatçılar Çovdar dağının adını burada yetişən çovdar bitkisinin çoxluğu ilə əlaqələndirib. Çovdar bitkisinin ən qədim qalıqlarına neolit dövrü abidələrində rast gəlinsə də (12, s. 170) e.ə II –I minilliklərdə daha geniş ərazilərdə eləcə də Kiçik Qafqazda mənimsənilib. Kəlbəcərdə Çovdar adı ilə bağlı araşdırmalarda bitki faktına rast gəlinmir. Çovdar adının etimologiyası ilə bağlı digər mülahizələrdən biri onun "davar alverçisi" mənasını verən "çovdar" sözündən götürülməsidir (3, s. 200). Ərazinin Çovdar adlanması da burada maldarlıq və heyvandarlığın inkişafı ilə bağlı ola bilər. Alimlərin bəziləri məsələyə başqa bir aspektdən yanaşıb. Türk tarixçilərindən Faruk Sümer qeyd edib ki, bu oronim səlcuk-oğuz tayfalarının adı ilə bağlıdır və çaudar/çovuldar/çavundur kimi tayfalarla əlaqəlidir. O, çovdarları çavundurlarla eyniləşdirir və onları oğuz tayfası kimi qəbul edir. Onu da vurğulayaq ki, çaundarlar elmi ədəbiyyatlarda da türk tayfaları kimi qeydə alınıb (2, s. 371). Faruk Sümer sadəcə Anadoluda XVI əsrdə bu adda 21 yer adının qeydə alındığını yazmışdır. Nəzərə alaq ki, Çavdarlar Anadoluya getmək üçün Azərbaycandan keçiblər (11, s. 142). Heç təsadüfi deyil ki, Zəngilanda Oxçuçayın sahilində Çaundar mahalı olub və Araza tökülən Oxçuçayın keçmiş adı da Çaundurçay adlandırılmışdır (8, s. 42). Bundan əlavə İrəvan əyalətinin 1727-ci ildə tərtib edilmiş icmal dəftərində Zar-Zəbil nahiyəsinə tabe olan Çavdar kəndinin, Çavdarlar qışlağının adı qeyd olunur (10, s. 143-144).

ÇOVDARDA ARXEOLOJİ QAZINTILARIN BAŞLANMASINI ŞƏRTLƏNDİRƏN PROSSESLƏR: Çovdar və bilavasitə Azərbaycan ərazisindəki digər abidələrin "arxeoloji tədqiqat" sənədlərində yer alması prossesi Rusiyanın işğalı ilə başlanılıb. Bu fikrin memarı isə I Pyotr hesab edilir. Daha sonra II Yekaterina Rusiya siyasətinin cənub istiqamətində "Yunan layihəsi"ni həyata keçirməyə çalışıb. Bununla, "Bizans mirası" uğrunda mübarizənin orbiti Qafqaza çəkilib (20, s. 922). Qafqazın arxeoloji abidələri haqqında ilk məlumatlar XVIII əsrin sonu - XIX əsrin birinci yarısında bölgəyə səfər etmiş səyyahlar tərəfindən verilib. Bundan sonra Qafqazın Rusiyaya inteqrasiyası, abidələrinin tədqiqi və bərpası ilə bağlı "mədəni tədbirlər" başlanılıb. Bütün səylər

"xristianlıq" adı altında bölgənin tarixini özününküləşdirməkdən ibarət idi. Bundan əlavə tapılan materiallara pul ödənilməsi də həmin dövrdə ərazidəki abidələrin dağılmasına kütləvi şəkildə yol açıb. Memarlıq və arxeoloji abidələrin ilk təsvirləri isə XIX əsrdə rus ordusunun zabitləri, hərbi topoqraflar və Qafqazda xidmət edən səyyahlar tərəfindən hazırlanıb. Onu da qeyd edək ki, bölgənin tarixinin öyrənilməsində avropalılarla Rusiya İmperiyasının maraqları toqquşurdu. Əvvəllər müəyyən sistemsizlik çərçivəsində axtarışlar aparılsa da sonradan Rusiya imperiyasının işğalı altında olan digər ərazilər kimi Azərbaycanda da milliyətindən asılı olmayaraq qazıntı aparan hər kəs müəyyən qurumların icazəsi ilə fəaliyyət göstərə bilərdilər. Onlar əsasən İmperator Arxeologiya Komissiyasının razılığı ilə müxtəlif ərazilərdə qazıntı işləri aparıblar. Qurum 1859-cu il fevralın 2-də qraf S.Q.Stroqanovun təklifi ilə Qədim Əşyaların Tədqiqi Komissiyası əsasında yaradılıb (20, s 926). 1889-cu ildən etibarən komissiya "açıq vərəqlər"lə - dövlət, şəhər və kəndli torpaqlarında qazıntı işlərinə icazə verən yeganə quruma çevrilib. Komissiya həm də abidələrin mühafizəsi və bərpası ilə də məşğul olub. Komissiyanın vəzifələrinə "bir vaxtlar indi Rusiyanın işğal etdiyi məkanda yaşamış xalqların milli tarixi və həyatı ilə bağlı qədim əşyaların axtarışı;antik dövr abidələri haqqında məlumatların toplanması; aşkar edilmiş abidələrin elmi qiymətləndirilməsi" daxil idi. XIX əsrin son rübündə təşkil olunan Tiflis qurultaylarının yekun iclaslarında Qafqaz arxeologiyasının öyrənilməsi ilə bağlı müxtəlif fikirlər söylənildi. Məsələn L.N. Maikov açıq şəkildə bildirirdi ki, "Qafqaz mədəniyyət mərkəzlərindən uzaqda yerləşən bir yerdir" (20, s.661-782). Avropanın ibtidai mədəniyyətlər üzrə mütəxəssisi R.Virxov hesab edirdi ki, "Qafqazda tunc dövrü mədəniyyətlərinin yaranması, inkişafı və ümumilikdə regionun inkişafı üçün heç bir ilkin şərtlər yoxdur. Buradakı bütün yeniliklər Şərqin təsirindən yaranıb" (20, s. 936). Bəzi tədqiqatçılar isə bunun əksinə olaraq qeyd edir ki, "qədim zamanlarda Qafqaz, Qərbi Asiya sivilizasiyaları ilə sıx bağlı olan canlı mədəniyyət mərkəzi olub və onunla eyni mədəni həyatı yaşayır" (14). XIX əsrin sonlarında Talış bölgəsində geniş tədqiqatlar aparmış (5) Alaverdi mədənlərinin mühəndisi Jak de Morqan da Qafqazda tunc dövrünün əhəmiyyətsizliyi barədə fikirlərin əksinə çıxış edib (20, s. 937). Bütün bu təzadlı fikirlərə və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın müxtəlif ərazilərində Rusiya İmperisyası tərəfindən təşkil olunmuş milli qırğın siyasətinə baxmayaraq arxeoloji qazıntı işləri davam etməkdə idi.

ÇOVDAR ƏRAZİSİNDƏ ARXEOLOJİ QAZINTILAR VƏ ƏLDƏ OLUNAN MƏLUMATLAR: İndiki Azərbaycan Respublikasının sərhədləri çərçivəsində İmperator Arxeoloji Komissiyasının apardığı qazıntılar XIX əsrin sonlarına təsadüf edir. Həmin dövrdə E.A.Resler, A.A.İvanovski, V.A.Skinder, Q.O.Rozendorf, V.Belk, J.Morqan, F.Bayern, Y.Hummel və s kimi şəxslər arxeoloji qazıntı işləri aparıblar. Daşkəsən rayonu haqqında ilk məlumatlar onun zəngin metal yataqları ilə birgə əldə olunub və bu tədqiqatçılardan bir çoxu Daşkəsənin Çovdar ərazisində olub və orada müxtəlif həcmli çöl tədqiqat işləri aparıblar.

Emil Resler: İmperator Arxeoloji Komissiyasının razılığı ilə Yelizavetpol quberniyasına ezam edilən şəxslərdən biri Alman dili müəllimi E.A.Reslerdir. Arxeoloji ədəbiyyatlarda onun 1901 (18, s. 7), 1903 (6, s. 86) və ya 1904-cü illərdə (6, s. 76) Çovdar ərazində arxeoloji qazıntı aparması haqqında məlumatlara rast gəlinir. İstinad kimi İAK VƏ MAO-nın xəbərləri, hesabatları və bununla bağlı nəşrləri göstərilib (21 və 22). E.A.Resler Gəncə- Qazax bölgəsi və Qarabağ ərazisində uzun müddət qazıntı işləri aparıb və qısa hesabatlar yazıb. Ancaq onun Çovdar ərazisində apardığı çöl tədqiqat işlərinin təfərrüatlarına istinad kimi göstərilən əsərlərin heç birində rast gəlinmir. Belə ki, Resler 1901-ci ildə Bayanda, Yelizavetpol quberniyasında, Seyidkənd, Aşağı Daşkəsən, Zurnabad, Balçılı kurqanlarında qazıntı aparıb (21). O, 1902-ci ildə əvvəlcə Şəkinin Böyük Dəhnə, sonra isə Yelizavetpol quberniyasında, Zurnabad kəndi yaxınlığında tədqiqatları davam etdirib. Böyük Dəhnədə 11, Zurnabad 18 qəbir abidəsi qazaraq tədqiqata cəlb edib (24, s. 102-110). Araşdırmalarının davamına 1903-cu ildə İrəvan quberniyasında (26, s. 98-99) və Şəmkir ərazisində kurqan qazıntısında (25, s. 86) rast gəlinir. E.A.Reslerin bu qazıntısının təfərrüatları arxeoloji komissiyanın 1906-ci il buraxılışın-

da nəşr olunduğundan 1907-ci il buraxılışında məlumat xarakterli qısa xülasə yazılıb. Burada qeyd olunur ki, 1904-cu ildə Tiflisdə iğtişaşlar zamanı baş verən hadisələr səbəbi ilə E.A.Resler elmi araşdırma aparmaq imkanını itirmişdir. Bu məlumatın əksinə olaraqİdeal Nərimanovonun 1904-cü ildə Çovdarda qazıntı aparmasını və "buradakı qəbirlərdə bütöv skeletə rast gəlməməsini,ancaq heyvan qalıqlarının tam olmasını" vurğulayıb (6, s. 76). Müəllifin E.A.Resler haqqında qeyd etdiyi cümlənin eyni məzmununa A.A.İvanovskinin tədqiqatlarında da rast gəlinir. O, qeyd edir ki,"E.A.Resler Yelizavetpol quberniyasında tədqiqata cəlb etdiyi bir çox daş qutulardan skelet aşkarlamayıb" (17, s. 166), ancaq bunun məhz Çovdar qəbirləri olması fikri qeyd olunmayıb. Nəticədə belə ehtimal olunur ki, E.A.Resler ya Çovdar ərazisində qazıntılar aparıb, ancaq hesabat nəşr olunmayıb ya da ikinci ehtimal, o, ümumiyyətlə Çovdar kəndi ərazisində qazıntı aparmayıb. E.A.Reslerin 1901-ci ildə Yelizavetpol quberniyasında apardığı arxeoloji qazıntıların nəticələri ilə bağlı hesabatların birində onun iş və yaşayış yeri ilə əlaqədar üzləşdiyi çətinliklər səbəbindən qazıntılar haqqında tam hesabat verə bilmədiyini , hətta əldə olunan materialların fotolarının təqdim olunmaması qeyd olunmuşdur (23, s 92). Sonuncu gəldiyimiz fikrin mənbəyi isə bu günə kimi istinad göstərilmiş əsərlərdə Çovdar haqqında məlumatların yer almamasıdır. E.A.Reslerin doğrudan da Çovdar tədqiqatçısı olunmasını ancaq Sankt -Peterburqda qorunmaqda olan İAK-ın arxiv sənədlərini əldə etdikdən və faktlara rast gəldikdən sonra təsdiq etmək mümkündür.

Q.O.Rozendorf:1903-cü ildə yuxarıda adı çəkilən komissiyadan mədən mühəndisi B.Şultsla birgə adı qeyri qanuni qazıntılarda yer alan, əczaçı Q.O.Rozendorf Gəncə şəhəri yaxınlığında, Çovdar, Mizrik və Quşçu kəndləri ərazisində qazıntı aparmaq üçün "açıq vərəq aldı" (16, s. 24). İlk öncə Q.O.Rozendorf əvvəllər E.A.Reslerin qazıntı apardığı ərazilərə yaxın bölgələrdə qazıntı işləri aparıb, kurqan və daş qutular qazıb. Daha sonra Daşkəsənin Quşçu və Çovdar kəndi ərazisindəki abidələr haqqında məlumat verib.

Q.O.Rozendorf Yelizavetpoldan 20 verst cənub-qərbdə yerləşən Çovdar kəndi yaxınlığındakı dağ silsiləsində üst əlamətləri görünən daş qutulardan ibarət qəbirstanlıq olduğunu qeyd edib. "Daş qutuların kənarları orta ölçülü, üzəri çox böyük daşlardan hazırlandığını yazıb. Əlavə olaraq üzərini örtmək üçün xırda daşlardan da istifadə olunub" (27, s. 102). Tədqiq etdiyi qəbirlər müxtəlif istiqamətlidir. Q.O.Rozendorf qazdığı daş qutu qəbirləri qadın və kişi qəbri olmaqla iki qrupa bölüb. Onun ilk tədqiq etdiyi daş qutu qəbir şərq-qərb istiqamətində, 2.45m. x 1.42m. x 1.12 m. ölçüsündə qurulub. Üzəri iki böyük daşdan ibarətdir. Kameranın şimal hissəsində insana məxsus kəllə sümüyü, cənubundan insana məxsus alt çənə sümüyü və 7 ədəd hissələr şəklində saxsı qab nümunələri, skeletin digər hissələri üzərində 40-a yaxın tunc bəzək əşyası və döşəmədən 1 m hündürlükdə iki saxsı qab aşkarlanıb. Bəzək əşyaları 5 ədəd şəbəkəli, dairəvi tunc asma, 2 ədəd tunc quş asma, ortasında ilan formasında spiral olan bir tunc sırğa; doqquz ədəd böyük tunc bilərzik, dəlikli iynə, 4 ədəd balta şəklində asma, 4-5 qatlı tunc üzük, 4 ədəd böyük düymə, 2 böyük, dairəvi tunc löhvə, tunc düymə və asmalar, 31 ədəd muncuqla təmsil olunur. Bu qəbrin qadın individuala məxsus olması fikrini qeyd edib (27, s. 102).

Digər qadın dəfninin izlənildiyi daş qutu qəbir şimal şərq-cənub qərb istiqamətində, 2,20 m. x 1,35 m. x 1,15 m. ölçüsündədir. Kameranın cənub divarında üst - üstə qoyulmuş daşların tökülməsindən sınmış 5 ədəd gil qab, qabların qarşısında insana məxsus kəllə sümüyü, alt çənə və insana məxsus pis qorunmuş digər sümük qalıqları aşkarlanıb və qadının bazu sümüyü üzərində 6 ədəd tunc bilərzik qeydə alınıb. Buradan tunc balta və iki sınmış saxsı qab da götürülüb (27, s. 103).

Q.O.Rozendorf kişi dəfni kimi qeydə aldığı birinci qəbir haqqında qeyd edib ki, bu qəbrin üst əlamətləri aydın seçildiyi üçün qarət edilib (27, s. 104). Q.O.Rozendorfun ehtimalına görə individual kameranın qərb divarında dəfn edilib. Kameranın cənub hissəsindən tunc kəmər toqqası, iki ədəd dolçaşəkilli asma, burulmuş asması olan şarşəkilli tunc bəzək əşyası, iki ədəd iri tunc bilərzik, 2 ədəd böyük ölçülü tunc düymə, üzərində quş təsvirləri olan tunc kasa, 9 ədəd tunc muncuq, 8 ədəd əqiq muncuq aşkarlanıb. Q.O.Rozendorfun Çovdarda tədqiq etdiyi

sonuncu kişi qəbrinin uzunluğu 2,40 m., eni 1.16 m., dərinliyi isə 1,14 m. olmaqla, şimaldan cənuba istiqamətlənmiş şəkildə hörülüb. Kameranın üzərinə 4 ədəd daş plitə qoyulub və onun da üstündə iki gil qab tapılıb. Kamerada insana məxsus kəllə sümüyü, alt çənə sümüyü, 2 bud sümüyü, 4 qabırğa və 2 boyun fəqərəsi müəyyənləşdirilib. Bundan əlavə qəbir avadanlığı 8 ədəd saxsı qab, tunc xəncər və 3 obsidian ox ucu ilə təmsil olunub (27, s. 105). Ümumilikdə, Çovdardan əldə olunan materiallar da daxil olmaqla 44 ədəd arxeoloji artefakt Q.O.Rozendorf tərəfindən Rusiya İmperiyasının Tarix muzeyinə təhvil verilib. Onu da qeyd edək ki, Q.O.Rozendorf üçü Çovdardan olmaqla 12 kəllə sümüyü üzərində aparmış olduğu araşdırmanın nəticəsində onların uzunsov baş quruluşuna aid olduqlarını qeyd edib.

Vladimir Adamoviç Skinder: Çovdar ərazisində qazıntılar aparmış növbəti şəxs Şamaxının 261-ci ehtiyat atıcı alayının giziri Vladimir Adamoviç Skinderdir. O, 1905-ci ildə Yelizavetpol quberniyasında qazıntı aparmaq məqsədilə İAK-dan "açıq vərəq" tələb edib (34, s. 713). Komissiya ondan qazıntıların aparılması ilə bağlı qaydalar siyahısını və özü haqqında və qazıntının məqsədini bildirən məlumat xarakterli sənəd tələb edib. Skinder cavab məktubunda kimya təhsili aldığını və xaricdə: Şimali Afrikada və indiki İran ərazisində arxeoloji qazıntılar aparmaq niyyətində olduğunu bildirib.Lakin rus-yapon müharibəsinin başlaması və onun orduya çağırılması buna mane olub (34, s. 713). Alayın olduğu Yelizavetpol quberniyasına gələndə, o, burada tarixdən əvvəlki insanın fəaliyyətinin izlərini aşkar etməsini və onları araşdırmaqda marağı olduğunu qeyd edib. Skinder, "açıq vərəqin" mümkün qədər tez göndərilməsini xahiş edərək bildirir ki, "sonra burada işçiləri əldə etmək bahalı və çətindir" (20, s. 981).V.A.Skinderin işi yekunlaşandan sonra komissiyaya hesabat verib və qeyd edib ki, ümumiyyətlə burada işləmək həm maddi, həm də digər məsələlərlə bağlı çox ağırdır. O,"İşlədiyim müddətdə iki dəfə quldurlar tərəfindən az qala öldürülürdüm" (20, s. 982) etirafını da edib. Tədqiqatlarına gəlincə isə "Rusiyada ilk dəfə olaraq ümumi tədqiqat metodunu tətbiq etdiyini" bildirib. Ancaq "ümumi tədqiqat metodu" deyəndə nəyi nəzərdə tutduğu məlum deyil.V.A.Skinder 1905-ci ildə Gəncədən Çovdara qədər ərazidə 7 kurqan qazıb. Onların bəziləri əvvəllər Q.O.Rozendorf tərəfindən tədqiq olunmuş torpaq qəbirlərdir (4 və 6 №li qəbirlər). O, Çovdar kəndi ərazisində qazdığı ilk qəbrin 7 böyük daşdan hörüldüyünü, daxilində saxsı fraqmentlərinə və üzərində dişlər qalmış insanın alt çənə sümüyünə rast gəldiyini qeyd edib (30, s. 19). Növbəti daş qutudan danışarkən o, burada böyük bir qəbirstanlıq olmasından xəbər verib. Bu qəbirdən tunc bilərzik, qara saxsı məmulatı və obsidian ox ucluğu götürülüb. Tədqiqatçı qeyd edir ki, bu qəbirlər onu sübut edir ki, Gəncədən Çovdara qədər ərazi insanların daimi yaşayış məskəni olub (30, s. 20). V.A.Skinder Çovdar kəndi ərazisində 2, ona yaxın ərazilərdə isə 7 daş qutunun tədqiqinə dair hesabatını və aşkarlanan artefaktların siyahısını İAK-a təqdim edib. Müəllif qəbir hədiyyələrinə əsasən daş qutu qəbirlərin qadın və kişi individuala məxsus olması mülahizələrini irəli sürüb. Məsələn,bir tərəfdən xəncər aşkarlanan 2 və 5№-li qəbirlərin kişiyə məxsus olduğunu, digər tərəfdən isə sırğa, üzük, bilərzik əldə olunmuş 3 və 8 №-li qəbirlərin qadınlara məxsus olduğunu qeyd edib. Əldə olunan qara keramikanı isə qaranlıq dünya ilə əlaqələndirib. Lakin sonrakı tədqiqatlar, xüsusilə, Göygöl rayonu ərazisindən tapılan qara keramika onun yuxarıdakı fikrini təsdiqləməyib və bu qabların əsasən təsərrüfatda daha çox istifadə olunması nəticəsinə gəlinib (19, s. 15). O, qablardakı ornamentlərin Assuriya ilə əlaqəli olduğunu qəbul etməmiş və bunun sadəcə formal xarakter daşıdığını qeyd etmişdir. Belə ki, Skinder əldə olunmuş materialları Yaxın Şərq və skiflərlə əlaqələndirib, hətta Xocalı Gədəbəy mədəniyyətinə aid edilən bu materialları hetlərin arxeoloji materialları ilə müqayisə edib. Bundan əlavə maraqlı məqamlardan biri odur ki, o, əldə etdiyi tunc əşyaların "elektrolitik analizləri"nin aparılması və komissiyadan analizlərin aparılmasına görə lazım olan platin qabların alınması üçün ona 80-100 rubl göndərilməsini xahiş edib (34, s. 714). İAK 1906-ci ildə Skinderə yenidən qazıntı aparmaq üçün icazə verəndə, ona analizlər üçün pul göndərməkdən imtina edib. Lakin o, sonradan hətta Yelizavetpol ərazisindən aşkarladığı bir çox metallar üzərində analizlər aparmış (30, 31, 32), onların mənşəyi ilə bağlı fikirlər irəli

sürmüşdür. V.A.Skinderdən sonra Çovdarda aparılan arxeoloji qazıntılar bir müddət dayanmışdır.

Bununla belə istər Rusiya İmperiyası tərkibində olan digər ölkələr, istərsə də Azərbaycan ərazisində aparılmış arxeoloji qazıntılar əsasında İAK tərəfindən böyük miqdarda materialın toplanması nəticəsində 1859-1918-ci illər ərzində üç müxtəlif adla 37, 46, 66 cilddə arxeoloji hesabatlar nəşr olunub. Komissiya 1919-cu ildə funksiyalarının yeni təşkil edilmiş Rusiya Maddi Mədəniyyət Tarixi Akademiyasına verilməsi ilə ləğv edilib. Moskva arxeoloji cəmiyyəti isə 1923-cü ildən sonra bir çox sahələrinin bağlanması nəticəsində genişmiqyaslı qazıntılar aparmaq səlahiyyətlərindən məhrum edilib. Bu hadisələrlə eyni dövrdə Qoşqarçay və Gəncəçay ərazisinə göndərilən növbəti ekspedisiya Ter Qukasovun rəhbərliyi altında baş tutub (15). O, Çovdarın qeyri milli tədqiqatçılarının siyahısında sonuncu şəxs idi. V.T.Qukasov AXC yaranmamışdan əvvəl, 1908-ci ildən müxtəlif ərazilərdə çöl tədqiqat işləri aparıb. Onun apardığı qazıntılar haqqında hesabatlara demək olar ki, rast gəlinmir. Ancaq onun MATM-nin arxivində qorunmaqda olan 8 səhifəlik əlyazmasından Gəncənin 35 verstliyində yerləşən Çovdarın 3 hissəsində qazıntılar aparması məlum olur (15). İlk olaraq kurqan (bu say etibarilə V.T.Qukasovun Daşkəsən ərazisindəki qazıntı apardığı dördüncü kurqandır) qazıb. Onun kamerasında aşkarlanan skeletin başı qərb istiqamətində qoyulub. Skeletin qəbir hədiyyələri baş bəzəyi, 2 ədəd sırğa, baş pilәkləri, muncuqlar, düymələr,bilərzik, orta ölçülü saxsı məmulatından ibarətdir (15, s. 5). İndividualın qadına məxsus olduğunu qeyd edən müəllif qəbir abidəsinin tunc dövrünə aid olması fikrini irəli sürüb. Növbəti qazıntı işlərini 1921-ci ilin iyun ayında "Qırmızı qaya" kurqanında aparıb. O, buradan bilərzik, muncuq, üzük, sinə bəzəkləri, sırğa və ox ucluğu tapıb (15, s. 6). Onun Daşkəsəndə apardığı qazıntı işlərinin nəticələrinə dair əldə etdiyi materiallar Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fondunda 1927-ci ildə yaradılmış inventar kitabında 67-ci saydan başlayaraq 28 inventar nömrəsi altında qeydə alınıb (1). Çovdar ərazisindəki kurqanlardan aşkarlanmış qəbir avadanlıqları bu kitabda № 67 (II kurqan), 71№ - 73№, 85№ - 95№ li inventar sırasında yer alıb. Bu materialların MATM-nin "Arxeoloji fond"unda saxlanması V.T.Qukasovun yox, onu ezamiyyəyə göndərən Dövlət Muzeyinin iradəsidir. Belə ki, yuxarıda adıları çəkilən şəxslər və o dövrdə Azərbaycan ərazisində tədqiqat aparan digər şəxslərin heç biri qazdıqları abidələri arxeoloji cəhətdən və tarixi aspektdən düzgün qiymətləndirə bilməyiblər və onların işlərində çatışmamazlıqlar çox idi. (19, s. 8). Bu şəxslərin əlyazma şəklində yazdığı hesabatların çoxu qorunmayıb. "Həvəskar alimlər" qazıntılardan əldə olunan nəticələr haqqında müfəssəl bir təhlil verməkdən çəkiniblər. V.A.Skinderin timsalında deyə bilərik ki, "Gəldikləri nəticələr"in bir çoxu faktlara əsaslanmadığından sonrakı dövrlərdə öz təsdiqini tapmayıb, materiallarla üst - üstə düşməməkdən başqa, həm də qərəzli idi. Məsələn V.A.Skinder qeyd edir ki, ən qədim tunc məmulatına akkad-şumerlərdə rast gəlirik. O zamanlar bütün xalqlar tunc və misi eyni adla isimləndiriblər, lakin Babilistanda misə "urudu", tunca "zabar" deyirdilər. Babillər protoarilər olub və onların da vətəni "bizim Ermənistandır" (29, s. 97). Mövcud olmayan bir ölkə haqqında "bizim" ifadəsini zikr edən Skinder hesab edir ki, Ermənistan Babil və Assuriyanın mis filizi mərkəzi, dünyanın zəngin mis rayonlarından biridir (29, s. 50). Hansı ki, o bu nəticəyə Azərbaycan ərazisindən əldə etdiyi metal məmulatları əsasında gəlib. Buna istinadən bildirib ki, Yelizavetpolda 67 mis yatağı var və ən vacibləri isə Gədəbəy mis yataqlarıdır (33, s. 93).

Onu da qeyd edək ki, bu zaman çərçivəsində əldə olunan bir çox artefaktların sonrakı taleyi məlum deyil. Məsələn E.A.Resler Moskva Antropoloji Cəmiyyətinin üzvü A.A.İvanovskinin qazıntılarını, onun qazma metodlarını tənqid edib. Bunun qarşılığında A.A.İvanovski də E.A.Reslerin qazıntı aparmaq hüququ olmadığını və əldə etdiyi materialları Virxovun əli ilə xaricə göndərməsini ittiham edib (20, s. 1034). O zaman hökümət tərəfindən A.A.İvanovskinin fikirləri dəstəklənib və E.A.Reslerə Virxovla işləmək qadağan olunub. Təbii ki, bu prossesin kökündə heç də materiallara hörmət, yerli xalqların tarixinə sayğı prinsipləri dayanmırdı. "Toqquşmalar" "Açıq Vərəqlər"in verilməsi uğrunda mübarizəsi deyil, həm də Qafqazın elmi tədqiqində öz prioritetini əldə saxlamaq istəyinə əsaslanıb. Qafqaz ərazisindən aşkarlanmış

60-a yaxın tunc kəmərin yalnız ikisinin Rusiyada, qalanlarının isə Berlində olduğu müəyyən edilib (20, s 1038). Ancaq sonra məlum olub ki, həm kəmərlər, həm də bir çox başqa tunc məmulatları Yelizavetpol quberniyasının Gədəbəy mis əritmə zavodunun elektrik montyoru və kimyaçısı V.Belk tərəfindən çıxarılaraq Berlinə göndərilib. Ümumilikdə, 1888-1890-cı illərdə Belk tərəfindən 300-dən çox daş qutu qazılıb, onlardan bir sıra bütöv tunc kəmərlər R.Virxova təhvil verilib. R.Virxov isə kəmərlərin xülasəsinə E.A.Reslerin məruzəsindən xəbərdar olduğu materialları daxil edib. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan ərazisindən əldə olunan arxeoloji materiallara bu qədər "həvəs" göstərən R.Virxov tarixi və müxtəlif dilləri bilməklə yanaşı həm də tibb işçisi idi. O, "Berlin Antropologiya, Etnologiya və Prehistorya Cəmiyyəti"nin (indiki versiya: BGAEU) həmtəsisçisi olmaqla bərabər 1856-ci ildə Berlində ilk dəfə Patoloji Anatomiya, Patofiziologiya kafedrasını yaradıb. O, əsasən Hind-Avropalıların Qafqaz ərazilərindən olduğu güman edilən bir dövrdə bütün fürsətləri dəyərləndirməyə çalışıb və Azərbaycan və ya Qafqaz ərazisindən daşınıb aparılan skelet nümunələrinin üzərində tədqiqat aparmağa çalışıb (35, s. 54).

Beləliklə, XIX əsrin sonu- XX əsrin əvvəllərində Çovdar ərazisində aparılan qazıntılar sistemsiz və dağıdıcı xarakterli olduğundan bir çox məsələlər qaranlıq qalır. Məsələn qəbirlərin istiqamətləri və giriş qapıları haqqında məlumat azlıq təşkil edir. Kamerada aşkarlanan skeletlərin vəziyyəti və istiqaməti ilə bağlı məlumatlar demək olar yoxdur. Bununla belə həm V.A.Skinder, həm Q.O.Rozenderf, həm də V.T.Qukasov daş qutu qəbirləri aşkarlanan materiallara görə qadın və kişi qəbirləri olmasını ehtimal ediblər. Arxeoloji artefaktlar isə Xocalı Gədəbəy mədəniyyətinin xarakterik xüsusiyyətlərini daşıyan bəzək nümunələri, geyim aksesuarları, müxtəlif təyinatlı saxsı məmulatı və silahlardan ibarətdir. Abidənin strukturu isə demək olar ki, hər üçünün tədqiqatında eyniformada müşahidə olunub.Yan tərəfləri və üzəri böyük çay daşlarından hörülən abidəni bərkitmək üçün xırda və orta ölçülü daşlardan da istifadə olunub. Dəfn prossesi kameranın döşəməsində həyata keçirilib və təkdəfnli mərasim icra olunub.

Çovdar ərazisində daş qutu qəbir və kurqan abidələrinin olması ilə bağlı sonrakı məlumata Nalçaqarov S.L –in Daşkəsənin Bayan kəndində apardığı arxeoloji qazıntıların hesabatlarında rast gəlirik. Lakin o, Çovdarda çöl tədqiqat işləri aparmayıb (13, s 232).

Nəhayət Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində irəli sürülən konsepsiyaların mətni dəyişməyə başladı. Belə ki, 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti yarandı və mədəni quruculuqlara başlandı. 1919-cu ildə İstiqlal muzeyi, 1920-ci ildə isə muzeyin bazasında Azərbaycan Dövlət Muzeyi yaradılıb (9, s. 5). Onun tərkibində "Qədim Abidələrin Mühafizəsi Komissiyası" fəaliyyət göstərməyə başlayıb . Məqsəd isə maddi mədəniyyətimizin oğurlanması, xaricə daşınması, nəticədə böyük bir tarixin talanmasına son qoymaqdan ibarət idi. Bununla da Azərbaycan ərazisindəki qazıntılardan əldə olunan maddi mədəniyyət nümunələrini toplayan müəssisələr qismən milliləşdi. Dövlət Muzeyinin rəhbəri Davud bəy Şərifov Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində müstəsna xidmətlərə malikdir. O, Çovdarda arxeoloji qazıntılar aparan ilk milli mütəxəssisdir (28).

Ədəbiyyat

1. AMEA MATM arxeologiya fondunun materialları: inv. № 67/ 1422-97/ 1443.
2. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasi / tər. ed C.B.Quliyev. -Bakı, Cild X. -1987, 608 s.
3. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti / tər. ed. Rübabə Əliyeva. Bakı: Şərq-Qərb, I cild. - 2007,- 299 s.
4. Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri / red. Vasif Quliyev; ön söz, tərcümə, qeyd və şərhlərin müəllifi: Hüsaməddin Məmmədov (Qaramanlı). Bakı: Şuşa -2000, -576 s.
5. Morqan, J. D. Arxeoloji tədqiqatlar 1890 / J.D.Morqan. Paris-1896. Bakı-2023, -159 s
6. Nərimanov, İ. Gəncəçay rayonunun arxeoloji abidələri/ İ.Nərimanov. Bakı: "Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı". -1958, -143 s.
7. Osmanlı sənədlərində Qarabağ. Layihənin rəhbəri və ön sözün müəllifi Yaqub Mahmudov; Azərbaycan dilinə tərcüməedən və

çapa hazırlayan: Telli Qorxmaz. Bakı: Şərq-Qərb,- 2011, -616 s.
8. Sobulu, Ə. Rusiya İşğalları və Zəngilan (1930-1993) / Əli Sobulu. Bakı: "Avropa" nəşriyyatı -2013,- 575 s
9. Vəlixanlı, N. Tarixi mədəni irsimizi qoruyan məbəd // Azərbaycan Milli Tarixi Muzeyi – 2020, -Bakı:.- "Elm və təhsil", -2020,- 504 s.
10. İlgaz, S. Osmanli Hâkimiyetinde Revan (Çukur Sa'ad) (XVI –XVIII Yüzyıllar arasında Sosyo-Ekonomik Tarih): / Doktora Tezi/- Erzurum, -2010, -321 s
11. Sümer, F. Oğuzlar (Türkmenler) tarihleri/ -boy teşkilatı - destanları. İkinci baskı. Ankara: -"Ankara Üniversitesi basımevi", -1972, -574 s
12. Hillman, G. "On the Origins of Domestic rye: Secale Cereale: The Finds from Aceramic Can Hasan III in Turkey". Anatolian studies. Vol 28: -1978.157–174 c
13. Берцелиус- Налчагаров, С.Л. Раскопки в окрестностях сел. Баян Ганжинского уезда (лето 1925) // - Известия Азкомстариса, Баку: -1929. -вып. 4, тетрадь 2, -325 с
14. Городцов, В. А. Бытовая археология: (Курс лекций, читанный в Московском археологическом институте). М.: Московский археологический институт, 1910, - 424 с
15. Гукасов, В.Т. Отчет о Раскопках в Ганджинском и Шамхорском уездах // AMEA MATM Elmi Arxivi, İnv № 36,-1921 г. лист 8.
16. Длужневская, Г.В. Изучение археологических и архитектурных памятников в Закавказье и на Северном Кавказе // Археологические исследования в Европейской части России и на Кавказе в 1859-1919 годах (по документам Научного архива Института истории материальной культуры РАН). Длужневская. Г.В, - Санкт Петербург: -295 с
17. Ивановский, А.А. Материалы по Археологии Кавказа /-Москва: - 1911. Вып.VI, - 217 с
18. Кесаманлы, Г.П. Археологические памятники эпохи бронзы и раннего железа Дашкесанского района /Г.П. Кесаманлы, - Баку: Агридаг, -1999. -179 с.
19. Минкевич-Мустафаева, Н.В. Ходжалы-Кедабекская археологическая культура: Автореф/ на соискание учст.канд. ист. наук/- Баку, -1961, -338 с
20. Рысин, М.Б., Императорская Археологическая Комиссия исследование Памятников Кавказа и ПредКавказья // Приложение Императорская Археологическая Комиссия (1859-1917). Стеганцева. В.Я. - Санкт-Петербург: "Невская Типография", - 2019. Том 2. -1613 с
21. Реслер, Э.А. Археологический ислодевания Э.А.Реслера вы Елизаветпольной губ.вы 1901 году // Известия Императорской Археологической Коммиссии. - Санкт-Петербургъ: - 1905. вып 16.- 123 с
22. Реслер, Э.А. Археологический ислодевания Э.А.Реслера вы Елизаветпольной губ.вы 1901 году // Известия императорской Археологической Коммиссии. - Санкт-Петербургъ: 1904. вып 12. -128 с
23. Реслер, Э.А. Раскопки Елизаветпольская губерния // Отчеть Императорской Археологической Коммиссии за 1901. - Санкт-Петербургъ: "Типографиа главнаго управления уделовь. Моховая", -1903. № 40, -198 с
24. Реслер, Э.А. Раскопки Елизаветпольская губерния // Отчеть Императорской Археологической Коммиссии за 1902. - Санкт-Петербургъ: "Типографиа главнаго управления уделовь. Моховая", № 40. -1904.-199 с
25. Реслер, Э.А. Раскопки Елизаветпольская губерния // Отчеть Императорской Археологической Коммиссии за 1903. - Санкт-Петербургъ: "Типографиа главнаго управления уделовь. Моховая", -1906. № 40, -374 с
26. Реслер, Э.А. Раскопки Елизаветпольская губерния // Отчеть Императорской Археологической Коммиссии за 1904 - Санкт-Петербургъ: "Типографиа главнаго управления уделовь. Моховая",-1907. № 40, -186 с
27. Розендорф, Г.О. Раскопки Елизаветпольская губерния // Отчетъ Императорской Археологической Коммиссии за

1903 годъ, -Санкт-Петербургъ: “Типография главнаго управления уделовь. Моховая”, -1906, -374 с.
28. Шарифов, Д.М. Раскопки близ с. Човдар Ганджинского уезда // - Известия Азкомстариса, Баку: -1929. -вып. 4, тетрадь 2, -325 с
29. Скиндерь, В.А. Бронза её природа и история с древнейших времени / В.А. Скиндерь. - Санкт-Петербургъ: - 1908, -101 с
30. Скиндерь, В.А. Раскопки вы Чавдар // Опыть Археологической разведки Пятигорокь. Типо-литография А.П.Нагорова, -1906,- 32 с
31. Скиндерь, В.А Химико-физическое исследование древных бронз // Известия Кавказскаго Музея. Том III. -1907-08
32. Скиндерь, В.А Химическое изледование древнихъ бронзъ из раскопок в Елизаветпольской губерние / В.А . Скиндерь .-Санкт-петербургъ: - № 12. -1908.
33. Скиндерь, В.А. Протоевропеець и протоариець / В.А. Скиндерь. С.Петербургъ:- Издание А.Н.Заруднаго.- 1907,-100 с
34. Стеганцева, В.Я. Приложение Императорская Археологическая Комиссия (1859-1917) // Рысин. М.Б. “ИмператорскаяАрхеологическая Комиссия и исследование памятников Кавказа и ПредКавказья”. С. Петербургъ:-2009,-Том 1.-1192 с
35. Virchow, R. Leben und Schaffen eines Reformators der Medizin // Gehalten im Rahmen der öffentlichen Vorträge der Universität Bießen am 21. November 1940. Vortrag

Резюме

Лола Гусейнова

История изучения археологических памятников Човдарской территории (этап 1, 1903-1921 гг.)

В статье говорится о начале и продолжении археологических раскопок, проводимых на территории села Човдар Дашкесана, также о комплексном изучении связанной с ними научной литературы. В ходе исследования стало известно, что Розендорф и Скиндер, командированные в Човдар Российской империей, проводили полевые исследования в основном занимались памятниками, имеющими характерные черты Ходжалинской Кедабекской культуры. По скрытым намерениям институтов ИАК, МАО и европейских неспециалистов внутри Российской империи история Азербайджана была перенесена за пределы страны для различных целей. В статье была предпринята попытка их прояснить. Кроме того, в отличие от авторов, которые до сегодняшнего дня рассказывают об исследованиях Эмилем Реслером, в данной исследовательской работе утверждается, что он вообще не проводил раскопок в Човдаре. Раскопки, проводившиеся Российской Империей в районе села Човдар, начались в 1903 году с Розендорфа и были продолжены Скиндером. исследования в Човдаре продолжили отечественные специалисты, сначала под руководством директора Государственного музея истории Азербайджана Давуд беком Шарифовом, а затем и другими.

Ключевые слова: *Човдар, Ходжалы-Гедабекская культура, археологические раскопки, курган, каменныеящики*

Summary

Lola Huseynova

History of the study of archaeological monuments in the territory of Chovdar (PHASE 1, 1903-1921)

The article talks about the initiation and continuation of archaeological excavations in the territory of Chowdar village of Dashkasan, as well as a comprehensive study of scientific literature related to them. During the research, it became known that Rozendorf and Skinder, who were sent to Chovdar by the Russian Empire, conducted field research and mainly the monuments bearing the characteristic features of Khojaly Gadabey culture were involved in the research. In the invisible intentions of the HAC, MAC institutionswithin the Russian Empire and European non-specialists, the history lying in the lands of Azerbaijan was transported beyond the borders of the country for various purposes. In addition, unlike the authors who talk about Emil Resler's studies of Chovdar until today, in this research work it is claimed that he did not conduct excavations in Chovdar at all. Excavations conducted by the Russian Empire in the area of Chovdar village began in 1903 with Rozendorf and were continued by Skinder. After, research in Chovdar was continued by national experts, first under the leadership of the director of the State Museum, Davud Bey Sharifov

Keywords: *Chovdar, Khojaly-Gadabey culture, archaeological excavations, kurgan, stone box grave*

Xəritə 1. Çovdar kəndi ərazisi

Qukasov V.T tərəfindən Çovdardan əldə olunmuş materiallar.Milli Azərbaycan tarixinin "Arxeologiya Elmi Fond "şöbəsinin materialları. (ilk dəfə nəşr olunur)

Rrozendorf. Q.O tərəfindən Çovdardan əldə olunmuş materiallar. İmperator Arxeoloji Komissiyanın hesabatlarından

UOT 902
https://doi.org/10.59849/2710-0820.2024.1.211

Наджаф Мусеибли
д.и.н., профессор, зав. отделом,
Институт археологии и антропологии НАНА
Азербайджан
necef_museibli@mail.ru

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ РАСКОПКИ В ЧАГРЫТЕПЕ: НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ПРОБЛЕМЫ ПРОИСХОЖДЕНИЯ РАННЕЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКОГО НЕОЛИТА В БАССЕЙНЕ СРЕДНЕЙ КУРЫ

***Ключевые слова**: мезолит, неолит, раннее земледелие, микроорудия, обсидиан, кремень, поселение, стоянка.*

Введение. Одной из научных проблем, которую до сих пор не смогла решить азербайджанская археологическая наука, является возникновение раннеземледельческой культуры, ее происхождение, переход от периода мезолита / раннего, докерамического неолита к периоду керамического неолита, а также определение преемственности между этими периодами. С 1950-х гг. памятники неолитической земледельческой культуры в Азербайджане систематически изучаются, но во всех случаях обнаружена лишь развитая стадия этой культуры [8, с. 126; 2]. Вопрос о ее происхождении не решен не только в Азербайджане, но и на Южном Кавказе в целом. Раскопки, проведенные за последние 15 лет на памятниках периода неолита в регионе, особенно на поселении Гасансу, позволяют нам предполагать, что существуют определенные признаки периода докерамического неолита в этой зоне [7], хотя убедительные, не опровергаемые факты по этому вопросу пока неизвестны. Сравнение археологических материалов поселений раннего земледельческо-скотоводческого населения и стоянок охотников-собирателей того же периода (рис. 1) привело к интересным результатам.

Рис. 1. Карта Азербайджана с указанием местоположения рассматриваемых поселений: 1 – Чагрытепе, 2 – Шомутепе, 3 – Гасансу, 4 – Дамджылы, 5 – Гобустан, 6 – Османтепе, 7 – Кюльтепе.

Fig. 1. Map of Azerbaijan showing the location of the settlements under consideration: 1 – Chagritepe, 2 – Shomutepe, 3 – Hasansu, 4 – Damjili, 5 – Gobustan, 6 – Osmantepe, 7 – Kultepe.

С этой точки зрения интересно поселение Чагрытепе в Агстафинском районе, и выбор этого памятника не случаен. Этот памятник, принадлежащий шомутепинской культуре периода неолита, расположен на высоте 323 м над уровнем моря, к востоку от села Хатаи Агстафинского района. Холм площадью около 1 га (110х80 м) и высотой около 3 м со всех сторон окружен посевными полями (рис. 2, *1*). В 2013 г. в Чагрытепе были проведены разведочные раскопки, и обнаруженные остатки материальной культуры показали, что существуют определенные возможности для исследования упомянутой научной проблемы.

Рис. 2. Поселение Чагрытепе: *1* – общий вид с севера; *2* – остатки постройки № 1, *3* – остатки постройки № 10, *4* – остатки постройки № 13.

Fig. 2. Chagritepe settlement: *1* – general view from the north; *2* – remains of building No. 1; *3* – remains of building No. 10; *4* – remains of building No. 13.

Общие сведения о раскопках. В 2020 г. на поселении Чагрытепе начались масштабные раскопки. Для этого был выбран участок площадью 253 м² на восточном склоне холма. В течение четырех сезонов 2020-2023 гг. раскопки проводились на разную глубину в отдельных квадратах раскопа. Было раскопано более половины культурного слоя, и к настоящему времени установлено, что на поселении выделяются два строительных горизонта, сменяющих друг друга. Раскопки были доведены до 2 м глубины в кв. 1A и кв. 1B по направлению к центру холма, а в кв. 4A и кв. 4B у подножия на глубине 1,7 м холма был зафиксирован материк. На этих последних квадратах не было обнаружено никаких строительных остатков. Компактно собранные (иногда более 20) отщепы обсидиана, очевидно, представляющие отходы производства, были найдены в трех местах на разных уровнях раскопочного участка.

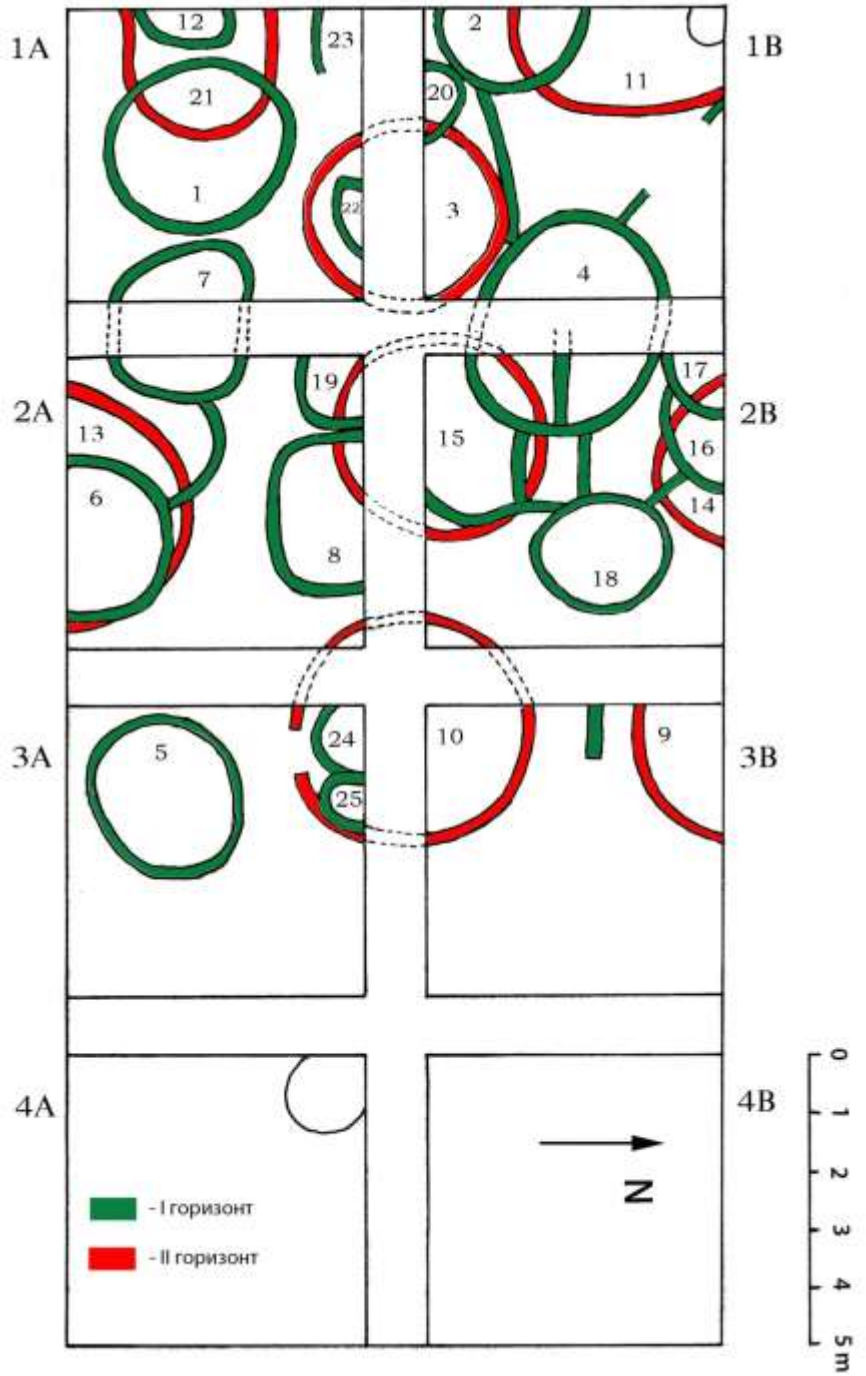

Рис. 3. Поселение Чагрытепе. План раскопа. Строительные остатки I и II горизонтов.
Fig. 3. Chagritepe settlement. Excavation plan. Construction remains of horizons I and II.

Все обнаруженные постройки имеют круглый, в редких случаях и овальный план (рис. 2, *2-4*, 3). Они были сооружены из одного ряда сырцового кирпича. Постройка № 1 сохранилась на высоту 60-70 см, а остальные постройки – на высоту 20-30 см. Полностью раскрыты строения верхней толщи культурного слоя – I-го строительного горизонта. Размер использованных при строительстве кирпичей составляет 46х15х8-9 см, 40х18х6 см и близкие размеры. Однако есть исключения. Так, постройка № 12, открытая на глубине ок. 1,6 м в кв. 1А, принадлежащем II-ом строительному горизонту, построена из кирпича размерами 24х20х5 см и 20х18х5 см. Как правило, кирпичи, используемые при строительстве всех зданий, слегка изогнутые по форме, что связано с круговым планом зданий. При сооружении некоторых хозяйственных ям верхнего горизонта также использовался сырцовый кирпич. По мере углубления была обнаружена и серия построек II-го горизонта, которые пока не полностью и не на всех участках исследованы. Но отмечу, что постройки этого горизонта более плотные и относительно лучшей сохранности.

Наиболее крупным строением II-го горизонта является постройка № 13 (рис. 2, *3*, 3), зафиксированная на глубине 1,6 м в кв. 2А. Половина постройки уходит в южный борт раскопа. Диаметр строения составляет 4 м.

На пересечении кв. 3А и кв. 3В были выявлены остатки крупной, диаметром 3,8 м, постройки № 10, также относящейся ко II-му горизонту. С южной стороны строения расположен входной проем шириной 60 см (рис. 2, 3). Примечательно, что постройки II-го горизонта крупнее построек верхнего I-го горизонта. Комплекс таких круглых построек, представляющих собой остатки жилищ, расположенных весьма плотно, примыкающих друг к другу, с хозяйственные ямы между ними, вероятно, принадлежал одной большой семье. К настоящему времени в горизонтах I и II обнаружены остатки более 20 построек разного размера (рис. 3).

На различных участках раскопа, в верхнем слое, до глубины 40-50 см, иногда встречаются фрагменты средневековой керамики, относящиеся к VIII-X вв. Но в кв. 3В до глубины 1,8 м, наряду с неолитическими находками, интенсивно обнаруживалась средневековая керамика: по всей видимости, в средние века здесь была вырыта полуземлянка, следы в культурном слое не были прослежены, но были зафиксированы остатки истлевшего деревянного столба, очевидно, использовавшегося для перекрытия землянки.

Археологические материалы неолитического периода, обнаруженные в раскопе, представляют собой орудия труда из разных видов камня, кремня, обсидиана и кости. Материалы обоих горизонтов идентичны.

Каменные изделия. При раскопках были обнаружены зернотерки удлиненной формы разного размера (рис. 4, 1). Сделаны они из пористого темно-серого камня, в средней часть имеют прогиб в результате длительного использования. В соседних кв. 1В и кв. 2В было обнаружено 3 крупных зернотерки, обломанные посередине. На рабочей поверхности одной из них прослежены следы охры, что может указывать на ее использование для растирания минерала. Также были обнаружены и терочники, один из которых был найден вместе с зернотеркой.

Орудия из речных камней представляют собой преимущественно терочники разных типов (рис. 4, *2, 3*). Для этого выбирали преимущественно плоскоовальные камни, иногда использовали удлиненные камни. Поверхность их несет следы использования.

Рис. 4. Каменные и костяные орудия. 1-4, 6 – Чагрытепе; 5 – Гобустан
Fig. 4. Stone and bone tools. 1-4, 6 – Chagritepe; 5 – Gobustan

В редких случаях встречаются и орудия типа *чоппер* из речного камня (рис. 4, *4*). Одним из таких орудий является толстый речной камень овальной формы. Рабочая часть орудия, расположенная на одном из краев камня, оформлена сколами, нанесенными с двух сторон. Поверхность этого орудия покрыта белой патиной. Близкий аналог этого орудия (рис. 4, *5*) известен из стоянки Аназага в Гобустане [1, рис. 5, *6*].

В редких случаях встречаются небольшие *топоровидные* (клиновидные) орудия из речных камней (рис. 5, *1, 2*). Конец их толстой верхней части плоский. Вся поверхность от нижней половины до рабочей части отполирована. На таких орудиях, утончающихся к рабочему концу, сохранились следы использования. Такие инструменты, видимо, использовались в необъемных работах.

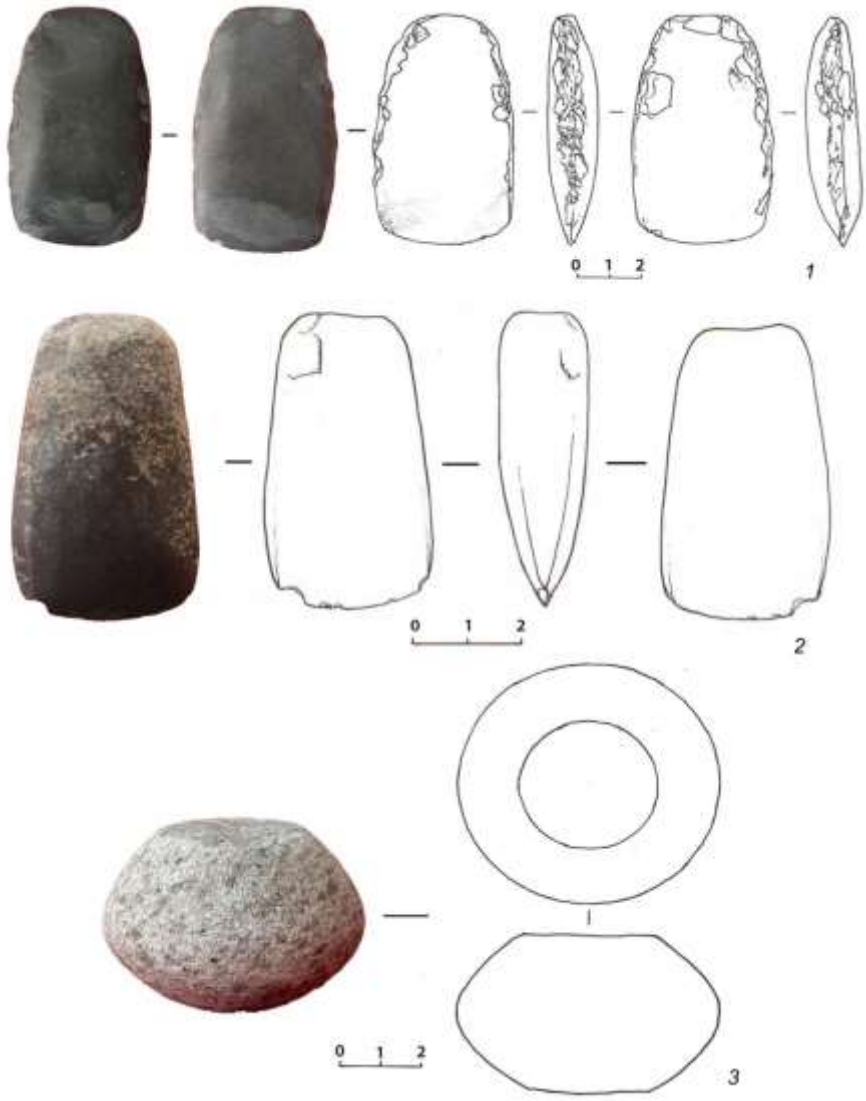

Рис. 5. Поселение Чагрытепе. 1, 2 – каменные топоры; 3 – заготовка для навершия булавы.
Fig. 5. Chagritepe settlement. 1, 2 – stone axes; 3 – macehead preparation.

Среди интересных находок можно отметить уплощенно-сферический камень (рис. 5, *3*), диаметром 6,5 см, высотой 4 см, вероятно, представляющий заготовку для изготовления *навершия булавы* без просверленного по центру отверстия. Он имеет симметричную биконическую форму, верхняя часть имеет гладкую плоскую поверхность. Выравнивание и заглаживание нижней плоскости не завершено. Каменные булавы типичны для неолитических памятников региона.

Одной из интересных находок является *антропоморфная каменная фигура* (рис. 6, 1). Она была обнаружена, в северо-западном углу кв. 1В на отметке -1,4 м от 0 внутри глубокого очага, заполненного пеплом. Высота фигурки 29,5 см, толщина 3,5-3,8 см, максимальная ширина 9 см. Фигура плоско-продолговатая, выполнена из серого речного камня, специально подобранного по естественной форме. На камне присутствуют естественные синие вкрапления, что делает внешний вид камня привлекательным. Поверхность камня гладкая, тщательно отполированная, но в разных местах имеются сколы. Одна сторона камня ровная и плоская, противоположная – немного выпуклая в центральной части. Один конец камня, вероятно, был специально обломан и затем

немного заглажен. В верхней, «головной» части, сделана выемка. В целом, незначительными работами камню был придан абстрактный антропоморфный вид.

Интересно отметить, что очаг, в котором была обнаружена упомянутая антропоморфная фигура, очевидно, имевшая какое-то культовое назначение и использовавшаяся в религиозно-обрядовых целях, располагался в середине крупной постройки № 11 овальной формы II-го строительного горизонта. Кроме того, в площади строения был найден также каменный предмет с углублением, внутри которого заметны отложения копоти и следы огня, указывающие на его возможное использование в качестве светильника. Можно полагать, что это частично вскрытое строение представляет остатки святилища.

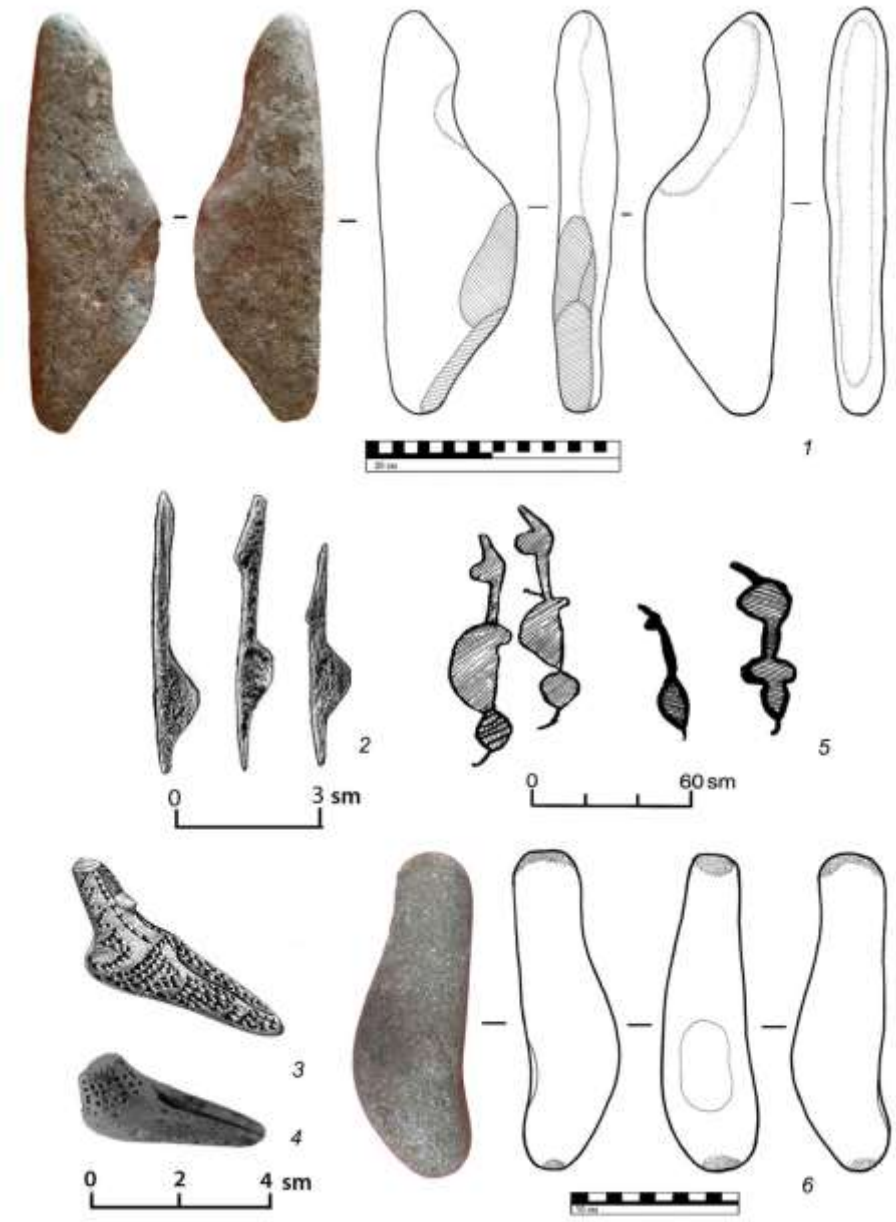

Рис. 6. Антропоморфные изображения: 1, 6 – Чагрытепе; 2 – Небра (Германия); 5 – Гобустан; 3 – Шомутепе; 4 – Арухло.

Fig. 6. Anthropomorphic images: 1, 6 – Chagritepe; 2 – Nebra (Germany); 5 – Gobustan; 3 – Shomutepe; 4 – Arukhlo.

Нам не известны прямые аналогии этой антропоморфной фигуры, обнаруженной в Чагрытепе. Фигурки такой же конфигурации, но меньшего размера, выполненные из кости (рис. 6, *2*), известны из позднепалеолитической стоянки Небра в Германии [10, с. 18-19]. Подобные антропоморфные фигурки, но изготовленные из глины, обнаружены на синхронных памятниках бассейна Средней Куры – на таких поселениях, как Гаргалартепеси (рис. 6, *3*), Арухло (рис. 6, *4*) [9, рис. 28; 13, с. 273]. Кроме того, среди петроглифов Гобустана, относящихся к эпохе мезолита и неолита [5], можно встретить профильные изображения женщин (рис. 6, *5*), форма которых очень близка к фигурке из Чагрытепе. В целом подобные фигурки характерны для эпох неолита и халколита Южного Кавказа, Ближнего и Среднего Востока [6; 2; 14, с. 59-60].

Обращает на себя внимание и удлиненное орудие для размола (пест) из серого речного камня длиной 19 см (рис. 6, *6*). Вся поверхность этого камня тщательно отшлифована. Одна сторона толще другой. В толстой части одна сторона выпуклая, а противоположная слегка вдавленная. В результате такого сглаживания и обработки форма камня приобрела слегка S-образную форму. В результате использования концы стали обитыми, немного плоскими. Этот камень, отличающийся от традиционных пестов, своей общей формой также немного напоминает антропоморфную фигуру.

Основную часть находок составляют обсидиановые и кремневые орудия. Количество кремневых орудий невелико, а количество обсидиановых орудий исчисляется сотнями. Кроме того, были обнаружены многочисленные отходы производства. Орудия изготовлены на пластинах и отщепах разного размера. Больше всего обнаружено скребков. Крупные пластины встречаются редко. Интерес представляют лишь три сравнительно крупные пластины, найденные в кв. 3А. Две из них – пластины из прозрачного обсидиана. Обе стороны их были ретушированы и использовались как скребок и скобель. Третья пластина полупрозрачная, серебристого цвета.

Среди обсидиановых изделий количество орудий на отщепах достаточно большое, и по этому показателю Чагрытепе отличается от других неолитических памятников региона. Типологически эти орудия преимущественно представляют скребки и скобели. Кроме того, присутствуют орудия типа резца, стамески, долотовидные и др. Значительно количество таких полифункциональных орудий. Пластины ретушированы с двух сторон. Как правило, если правая сторона пластины ретуширована с дорсаля, то левая сторона ретуширована с вентрала. И пластины, и отшепы, из которых были изготовлены орудия, меньшего размера, чем на других памятниках.

Некоторые из режущих инструментов представляют собой *микроорудия* из обсидиана (рис. 7). Это мелкие пластинки и отщепы, на которых посредством мелкой обработки оформлены боковой скребок, концевой скребок, острие, стамеска, скобели и др. типы орудий. Хотя микроорудия в основном однофункциональные, имеются и многофункциональные орудия. Некоторые микроорудия имеют маленький выступ-«рукоять» (рис. 7, *7, 8*). На одной пластинке небольшого размера сделаны боковые выемки (рис. 7, *10*). Выделяется и тонкая длинная пластинка в виде иглы-проколки (рис. 7, *13*).

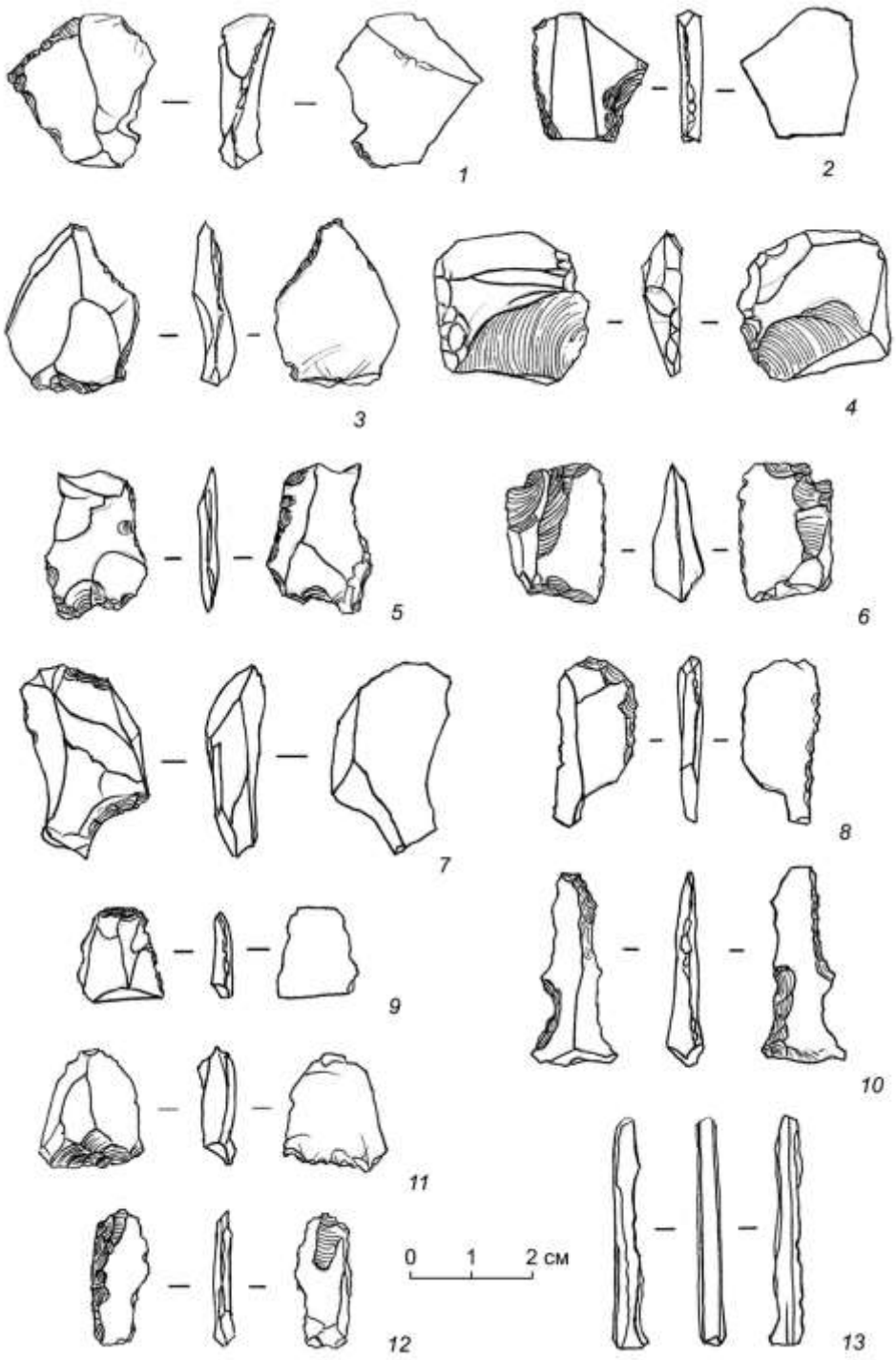

Рис. 7. Поселение Чагрытепе. Обсидиановые орудия из Чагрытепе.

Fig. 7. Chagritepe settlement. Obsidian tools.

Особо следует отметить находку крупного конусовидного *нуклеуса* из темного полосчатого обсидиана (рис. 8, *1*), обнаруженного в юго-западной части кв. 2А, на глубине 1,5 м от 0. Нуклеус лежал in situ вертикально, прислоненный к стене постройки и укрепленный в основании по краям глинобитом. На нем видны негативы снятых длинных пластин. Но собственно такие пластины в раскопе не обнаружены. Высота нуклеуса 18 см, диаметр ударной площадки 15,5 см. Крупные нуклеусы были обнаружены и на других памятниках эпохи неолита (Шомутепе, Гаргалартепси, Геойтепе и др.).

На поселении Акнашен-Хатунарх эпохи неолита и энеолита в Армении обнаружено компактно несколько нуклеусов крупных размеров [11, рис. 3.2]. Но нам не известны находки нуклеусов крупнее, чем изделие, найденное в Чагрытепе.

Другую категорию каменных изделий составляют орудия из кремня. Большинство из них – вкладыши серпов (рис. 8, *2, 3*). На некоторых из них сохранились следы битума, с помощью который эти вкладыши закреплялись в обойме серпа. В отличие от других неолитических памятников региона, количество кремневых орудий в Чагрытепе относительно велико. Хотя из этого сырья, как и из обсидиана, изготавливали различные орудия, они не столь типологически разнообразны. Вкладыши серпов сделаны из пластинок, и, как правило, без применения дальнейшего усилия для придания им определенной формы. Только рабочие части пластин различной формы имеют ретушь или приострены с обеих сторон.

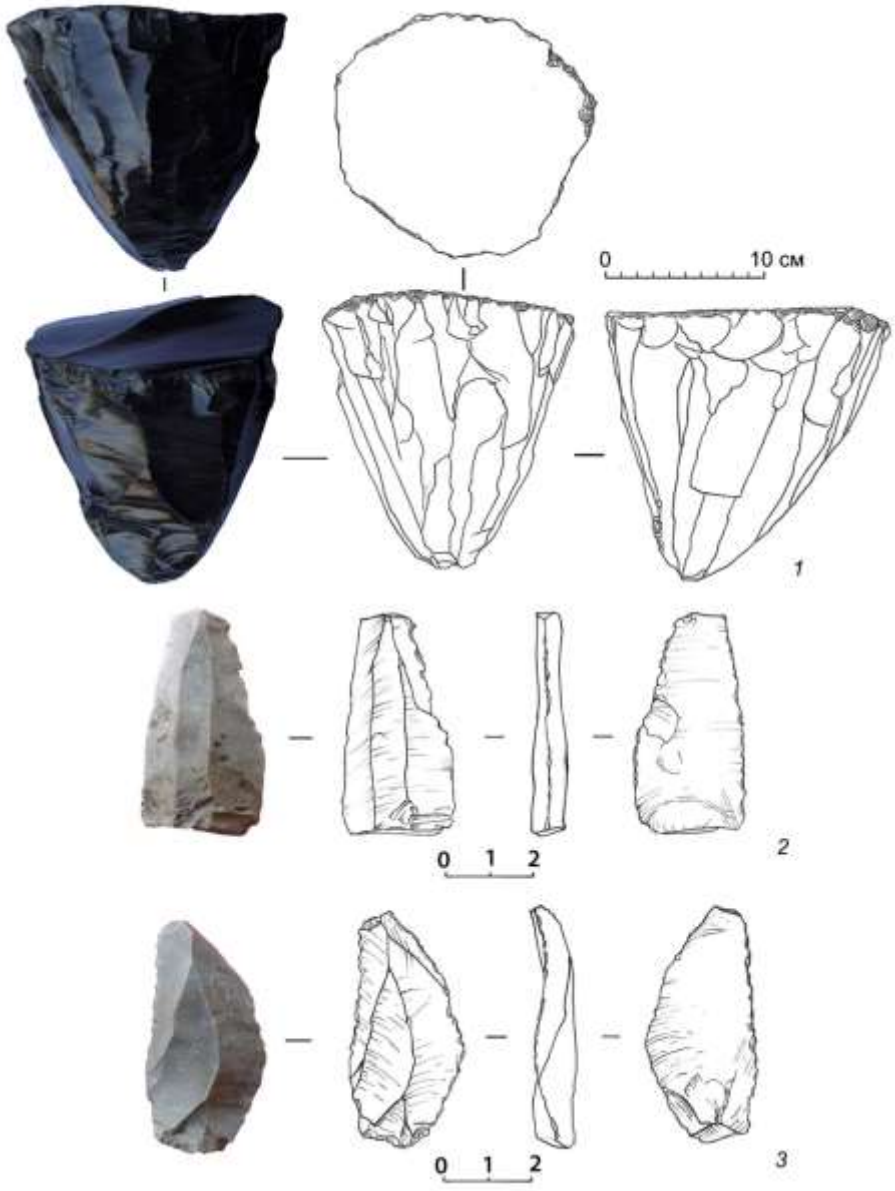

Рис. 8. Поселение Чагрытепе. 1 – обсидиановый нуклеус; 2, 3 – кремневые вкладыши серпов.

Fig. 8. Chagritepe settlement. 1 – obsidian nucleus; 2, 3 – flint sickle elements.

Обращают на себя внимание некоторые орудия *архаичного* облика. Это листовидные орудия типа острий из обсидиана и кремня (рис. 9). Их бока с обеих сторон, а иногда с одной стороны ретушированы. Среди таких орудий, прежде всего, следует упомянуть обсидиановую пластину, найденную в кв. 1В на отметке -1,4 м от 0. Эта пластина (рис. 9, *1*) имеет ретушь по всему периметру, что делает ее многофункциональным орудием. Боковые части ее изготовлены как скребки, верхний конец как острие, а нижний — как долотовидное орудие.

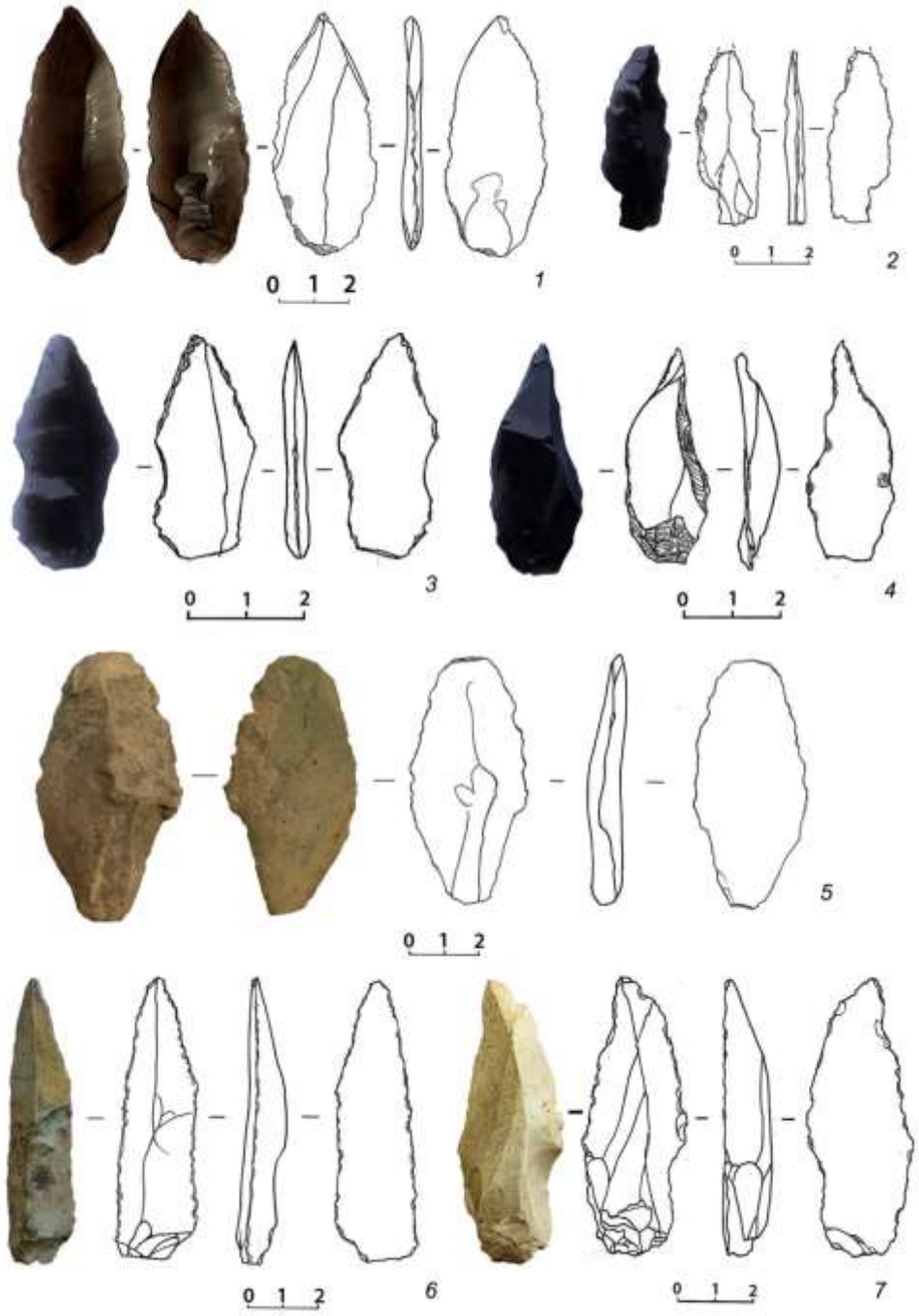

Рис. 9. Поселение Чагрытепе. Обсидиановые (1-4) и кремневые (5-7) орудия.

Fig. 9. Chagritepe settlement. Obsidian (1-4) and flint (5-7) tools.

В кв. 1A и кв. 1B на глубине 1,8-2,0 м были найдены еще два острия на обсидиановых пластинах. Верхняя половина одного из них (рис. 9, *3*) ретуширована с обеих сторон до острого конца; боковые части нижней половины углублены, что придает орудию вид наконечника стрелы. Другое орудие (рис. 9, *4*) сделано на толстой пластине. Острый конец оформлен резцовым сколом; нижний конец использовался в качестве стамески, а одна сторона – в качестве скребка.

В Чагрытепе из кремня изготавливались и орудия на листовидных пластинах. Большинство из них острия. Стоит отметить некоторые листовидные пластины. В кв. 1B на глубине 1,4 м вместе с упомянутой выше обсидиановой пластиной обнаружено орудие из светлого бежево-зеленоватого кремня (рис. 9, *5*). Боковые части и верхний конец пластины были мелко ретушированы и использовались как скребок и нож. Поверхность пластины покрыта местами белой патиной. В кв. 3A на глубине 0,6 м от 0 обнаружена белесо-красноватая трехгранная продолговатая пластина листовидной формы (рис. 9, *6*). Обе ее боковые стороны мелкой обработаны мелкой ретушью и орудия использовали, очевидно, в качестве ножа и острия. На конце пластины из светлого бежево-зеленоватого кремня (рис. 9, *7*), найденной на глубине 1,8 м в кв. 2A, путем мелкой ретуши и частичным скалыванием изготовлено острие.

Острия из обсидиана были найдены и на других памятниках шомутепинской культуры – на поселениях Шомутепе, Тойретепе, Гаргалартепеси [9, с. 100-102]. В Чагрытепе такие орудия изготовлялись как из обсидиана, так и из кремня. Близкие аналоги листообразных орудий типа острие из Чагрытепе встречаются среди кремневых изделий более древних памятников – стоянок Аназага и Кяниза периодов мезолита и раннего неолита Гобустана (IX-VII тыс. до н.э.) [17, рис. 170, *11-13*, рис. 179, *1-8*] но не повторяет их полностью. По данным радиоуглеродного анализа возраст стоянки Аназага определяется IX-VIII тыс. до н.э. [12, с. 81]. Эти находки дают основание думать, что традиции каменной индустрии периода мезолита в определенной степени сохранились в памятниках культуры Шомутепе, в том числе в Чагрытепе.

Костные изделия. В Чагрытепе обнаружены различные костяные орудия. Шилья встречаются больше всего (рис. 4, *6*). Шилья и проколки в количестве 7 шт. были обнаружены внутри постройки № 1 в кв. 1A. У трех из них была сломана верхняя эпифизная часть. Рабочие концы всех шильев хорошо отполированы в результате долгого использования. Одно из этих орудий наиболее интересно. Это узкий удлиненный, отполированный инструмент для прокалывания, по форме напоминающий карандаш (рис. 4, *6b*). Верхний конец слегка утончен путем обрезки – возможно, этим концом орудие крепилось к деревянной ручке. Еще одно шило в форме карандаша было найдено в кв. 1B на глубине 1,4 м.

Обсуждение. В последние 15 лет исследования памятников раннеземледельческого периода на Южном Кавказе, в т.ч. на территории Азербайджана, стали особенно интенсивными. Одной из основных целей этих исследований является установление происхождения раннеземледельческой керамической неолитической культуры. Хотя на основании многочисленных находок, обнаруженных в результате археологических раскопок, выдвигались определенные соображения, до сих пор эта проблема не решена полностью.

Известный исследователь памятников этого периода И.Г. Нариманов отмечал, что при раскопках обнаруживается уже относительно развитая стадия раннеземледельческой культуры, но он не привел никаких сведений о существовании слоев, отражающих ее происхождение. В то же время он отметил наличие на этих памятниках (Шомутепе, Гаргалартепеси, Бабадервиш и др.) архаичных каменных орудий. В целом появление земледелия и скотоводства на Южном Кавказе и, в частности, на территории Азербайджана И. Нариманов связывал с такими факторами как благоприятные природно-климатические и экологические условия, и близость, взаимосвязи с культурными очагами Передней Азии. В то же время он от-

мечал, что выявленная в долине р. Куры культура отражает сложившийся этап хозяйства раннеземледельческих племен Южного Кавказа [8, с. 126; 9, с. 4, 9]. Но исследователь не стал подробно анализировать вопрос происхождения этой культуры, т.к. не имел в своем распоряжении достаточного количества археологических фактов.

В последние годы в результате раскопок увеличилось количество находок, связанных с этой темой, и расширились научно-методические приемы ее решения. Следует отметить, что для решения научной проблемы сначала необходимо правильно ее определить. Исследователи иногда констатируют отсутствие памятников периода докерамического неолита в Азербайджане и, тем самым, допускают методологическую ошибку в исследовании проблемы. В действительности стоянки раннего, докерамического неолита были изучены в нескольких подскальных убежищах Гобустана (Кяниза, Фируз, Аназага и др.) и подскальном убежище Дамджылы в Газахском районе [18; 16]. Ранний неолит на этих стоянках тесно связан с предыдущими слоями мезолита и является их прямым продолжением. По этой причине исследователи считают обнаруженный в Дамджылы ранний неолит типично мезолитическим [16].

В стоянках Гобустана и Дамджылы мезолитический образ жизни, основанный на охоте и собирательстве, почти без изменений продолжился и в неолите. Ряд традиций в области изготовления каменных орудий эпохи мезолита сохранился и в период неолита. С этой точки зрения уровень жизни и экономика докерамического неолита Азербайджана и Южного Кавказа в целом сильно отставали от Ближнего Востока. И, по нашему мнению, существовавший в Азербайджане докерамический период неолита, основанный на охоте и собирательстве, был изучен в Гобустане и Дамджылы. Однако памятники периода неолита, основанные на земледелии и скотоводстве, в Азербайджане до сих пор не обнаружены. По ближневосточному периодизации этот период является этапом Б докерамического неолита [4, с. 31]. Основной целью раскопок, проводимых в Азербайджане в последние годы, является выявление и изучение памятников этого этапа.

Хотя раскопки на поселении Чагрытепе еще не завершены, ряд обнаруженных к настоящему времени архаичных каменных изделий позволяет сделать некоторые предположения по поводу этой поставленной проблемы. Интересно, что такие находки Чагрытепе частично близки к материалам памятников Гобустана, расположенных на сравнительно большом расстоянии от этого поселения – близ побережья Каспийского моря на востоке Азербайджана. С этой точки зрения, прежде всего, можно упомянуть микроорудия из обсидиана, обнаруженные в Чагрытепе. Подобные орудия из кремня широко использовались жителями Гобустана периодов мезолита и раннего неолита.

Большой интерес представляют обсидиановые и кремневые листовидные орудия, найденные в Чагрытепе. Большинство из них представляют собой орудии типа острие. Близкие аналоги этих орудий известны из мезолитических памятников Гобустана. Как уже говорилось, аналогичное орудие типа чоппера из речного камня, обнаруженное в Чагрытепе, известно из стоянки Аназага в Гобустане. Кроме того, обнаруженная в Чагрытепе антропоморфная фигура из речного камня стилистически напоминает женские силуэтные изображения мезолита и раннего неолита в петроглифах Гобустана.

Однако Чагрытепе и другие поселения шомутепинской культуры и памятники Гобустана географически расположены далеко друг от друга, в совершенно разных природно-климатических и геоморфологических условиях. В Гобустане, представляющем горно-скальный рельеф, в эпоху мезолита и неолита, в т.ч. в период шомутепинской культуры, т.е. в VI тыс. до н.э., люди, поселившиеся в естественных подскальных убежищах, занимались охотой, собирательством и рыболовством. Население же шомутепинской культуры заселившее равнины, открытые участки, плодородные земли в долинах рек, занималось земледелием и животноводством. Они жили в круглоплановых

домах, построенных из сырцового кирпича и частично из глинобита. Упомянутые каменные орудия Гобустана были изготовлены из кремня, тогда как орудия шомутепинской культуры изготовлялись преимущественно из обсидиана. В памятниках этой культуры кремень встречается в несравненно малом количестве по сравнению с обсидианом.

Дамджылы также представляет собой стоянку подскального убежищного типа в гористой местности мезолитического и неолитического периодов, обитатели которой занимались охотой и собирательством вследствие природно-географических условий. Здесь орудия в основном изготовлены из обсидиана. То есть стоянки Гобустана и Дамджылы типологически существенно отличаются от памятников шомутепинской культуры, расположенных на равнинной территории.

И.Г. Нариманов, сравнивая памятники Гобустана и Шомутепе, совершенно справедливо писал: «Возможно, что когда на плодородных землях Восточного Закавказья развивалась земледельческая культура, в районе Гобустана в силу природных условий еще жили охотничьи племена» [8, с. 126].

То же можно сказать и относительно стоянки Дамджылы и памятников шомутепинской культуры. По мнению исследователей, в стоянке Дамджылы тесно связаны периоды мезолита и неолита. По результатам радиоуглеродного анализа, эти периоды охватывают временной диапазон с середины VII тыс. до второй пол. VI тыс. до н.э. По мнению исследователей памятника, переход от мезолита к неолиту произошел в течение короткого промежутка времени [16, с. 3-12]. Ранее мы также считали, что Дамджылы – перспективный памятник для исследования происхождения шомутепинской культуры [15, с. 47].

Однако раскопки стоянки Дамджылы показали, что культура охотников-собирателей этого памятника, тесно сохранившая мезолитические традиции, была синхронна неолитическому периоду шомутепинской культуры, основанной на земледелии и скотоводстве, но отставала от нее в развитии и принципиально отличалась от нее. Тесно связанная между собой культура мезолита и неолита, зародившаяся в Дамджылы, продолжилась и закончилась на этом памятнике, не получив дальнейшего развития. То есть культура Дамджылы не была базой возникновения шомутепинской культуры, и перехода от Дамджылы к шомутепинской культуре не было. Резкие различия в орудийном наборе, в типе хозяйства обеих культур не предполагают такой связи. Конечно, не исключено, что на каком-то этапе определенная группа жителей Дамджылы присоединилась к земледельческому населению соседней шомутепинской культуры. Все эти рассуждения о стоянке Дамджылы можно отнести и к гобустанской культуре, охватывающей периоды мезолита и неолита.

В связи с обсуждаемой темой уместно упомянуть частично раскопанное (на площади 25 кв. м) поселение Османтепе, расположенное в Нахчыванской зоне на высоте 2400 м над уровнем моря. На этом памятнике обсидиановые изделия, в т.ч. микроорудия, представляют собой орудия мезолитического и ранненеолитического облика, следов земледелия и скотоводства не зафиксировано. Однако радиоуглеродный анализ показал, что жизнь на поселении продолжалась со второй четверти и до конца VI тыс. до н.э. (5735-5000 гг. до н. э.) [3].

Как видно, несмотря на наличие на близлежащей равнинной территории поселения развитой оседлой земледельческой культуры типа Кюльтепе I того же периода, традиция изготовления орудий в Османтепе типична для мезолита-раннего неолита, как в Гобустане и Дамджылы. Другими словами, обитатели поселения Османтепе вели более отсталый образ жизни по сравнению с насельниками поселения Кюльтепе I того же времени. Только в отличие от Гобустана и Дамджылы, Османтепе представляет собой поселение открытого типа. И здесь архаичность орудий труда была связана с хозяйственной сферой жителей поселения, определяемой природно-географическими условиями – охотой и собирательством. То есть такая ситуация не указывает на принадлежность памятника к более древнему периоду.

Так, на соседнем поселении Кюльтепе I период керамического неолита начался еще во второй пол. VII тыс. до н.э.

В то же время попытки связать Османтепе с отгонным (яйлажным) скотоводством не оправданы. Во-первых, при раскопках, правда, проведенных на ограниченной территории памятника, не было обнаружено костей животных. В тоже время, в период неолита придомное скотоводство существовало в поселениях региона, например, в Кюльтепе I. Вследствие слабой населенности местности оседлые земледельцы могли прокормить немногочисленных хозяйственных животных даже на полях вокруг своих поселений. Отгонное скотоводство на Южном Кавказе возникло лишь в эпоху ранней бронзы – в конце IV - начале III тыс. до н.э. в связи с развитием комплексного земледельческо-скотоводческого хозяйства, роста демографии, численности населения и поселений, существенного увеличения численности мелкого рогатого скота в хозяйстве и укрепления хозяйственных связей в взаимообусловленной и взаимосвязанной системе «горы – равнина».

Выводы. Результаты раскопок на поселении Чагрытепе, относящемся к шомутепинской культуре, позволяют по-новому взглянуть на проблему возникновения раннеземледельческой неолитической культуры в бассейне средней Куры и ее связь с предшествующим историческим этапом. Обнаруженные в ходе раскопок архаичные орудия труда из обсидиана и кремня относятся к числу важных находок для решения указанной проблемы. Вызывает интерес определенное сходство этих орудий с каменными изделиями памятников мезолита и раннего неолита, особенно стоянок Гобустана. Однако культура охотников-собирателей в таких стоянках (Гобустан, Дамджылы), которая синхронна и старше Чагрытепе, не была исходным источником шомутепинской культуры. Исследования показывают, которые хотя и носят предварительный характер, что, на наш взгляд, корни земледельческо-скотоводческой неолитической культуры Южного Кавказа, в т.ч. и шомутепинской культуры, следует искать в равнинных районах ее распространения, в самых нижних отложениях культурных напластований этих поселений. В то же время в этом вопросе необходимо учитывать культурные влияния Ближнего Востока.

Раскопки, проведенные в Чагрытепе, расширяют и уточняют наши представления о шомутепинской культуре. Стратифицированные культурные слои и выделяемые строительные горизонты, выявленные хозяйственно-бытовые постройки и археологические артефакты создают благоприятные возможности для изучения неолита среднего бассейна р. Куры.

Литература

1. Амирханов Х.А. Гобустанская неолитическая культура // История, археология и этнография Кавказа. Т. 19. № 2. 2023. С. 435-459.
2. Антонова Е.В. Антропоморфная скульптура древних земледельцев Передней и Средней Азии. Москва: «Наука», 1977, 227 с.
3. Бахшалиев В.Б. Поселение Османтепе – памятник эпохи каменного века // Общественные науки. № 2, 2023. С. 154-168.
4. Бонгард-Левин Г.М., Деопик Д.В., Деревянко А.П., Кучера С.Р., Массон В.М. Археология зарубежной Азии. Москва: «Высшая школа», 1986. 359 с.
5. Джафарзаде И. М., Гобустан. Баку: «Элм». 1973. 348 с.
6. Мунчаев Р.М. Энеолит Кавказа // Энеолит СССР. Москва: «Наука». С. 93-164.
7. Мусеибли Н. Новые данные по неолиту Азербайджана // Вестник Института истории, археологии и этнографии Дагестанского НЦ РАН. № 3 (19). 2009. С. 81-84.
8. Нариманов И.Г. Древнейшая земледельческая культура Закавказья // Доклады и сообщения археологов СССР. Москва: «Наука», 1966, с. 121-126.
9. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. Баку: «Элм», 1987, 260 с.

10. Archaeological Finds from Germany. Selected and annotated by Svend Hansen. Berlin, 2010. 108 p.
11. Badalyan S.Ruben, Harutyunyan A.Armine, Chataigner Christine, Le Mort Françoise, Chabot Jacques, Brochier Jacques-Elie, Balasescu Adrian, Radu Valentin, Hovsepyan Roman. The settlement of Aknashen-Khatunarkh, a Neolithic site in the Ararat plain (Armenia): Excavation results 2004-2009 //TÜBA-AR 13/2010. P. 187-220.
12. Farajova M. About specifics of rock art of Gobustan and some innovative approaches to its interpretation ("Firuz 2" shelter) // Quaternary International 491 (2018). P. 78-98.
13. Hansen Svend. Figurines // The Kura Project. New Research on the Later Prehistory of the Southern Caucasus By Dietrich Reimer Verlag, Berlin. 2017. P. 273.
14. Museibli N. Gobustan. Researches and hypothesis. Baku: "AFPoLiqrAF",2017.144 p.
15. Museibli N. The Neolithic period Hasansu settlement // Dedicated to the 90th anniversary of the famous Azerbaijani archaeologist, corresponding member of the Academy of NAS of Azerbaijan I.H.Narimanov. Baku: "AFPoLiqrAF", 2017. P. 42-58.
16. Nishiaki Y., Zeynalov A., Munsrov M., Guliyev F. Radiocarbon chronology of the mesolithic-neolithic sequence at Damjili cave, Azerbaijan, Southern Caucasus // Radiocarbon, Vol. 00, Nr 00, 2022, p. 1–14.
17. Rüstəmov C.N., Muradova F.M. Azərbaycanın mezolit düşərgələri // Azərbaycan arxeologiyası. Daş dövrü. I cild. Bakı: "Şərq-Qərb", 2008. S. 142-148.
18. Rüstəmov C.N., Muradova F.M. Azərbaycanın neolit düşərgələri // Azərbaycan arxeologiyası. Daş dövrü. I cild. Bakı: "Şərq-Qərb", 2008a. S. 149-172.

Xülasə

Nəcəf Müseyibli

Çağrıtəpədə arxeoloji qazıntılar: Orta Kür hövzəsində erkən əkinçilik Neolitinin mənşəyi probleminin bəzi məsələləri

Son illər Azərbaycanda və ümumiyyətlə Cənubi Qafqazda Neolit dövrü abidələrinin tədqiqatları intensiv xarakter almışdır. Yaxın Şərq-Cənubi Qafqaz kontekstində erkən əkinçilik təsərrüfatlarının yaranması və inkişaf mərhələləri bu tədqiqatların başlıca məqsədidir. Bu baxımdan Çağrıtəpə Neolit dövrü yaşayış yeri də istisnalıq təşkil etmir. Abidə hələ sovet dövründə antropogen müdaxilələr nəticəsində müəyyən qədər dağıntılara məruz qalsa da bölgədəki digər arxeoloji abidələrlə müqayisədə tədqiqat üçün nisbətən qənaətbəxş səviyyədə saxlanmışdır. Keçən əsrin 50-70-ci illərində bölgədə bu mədəniyyətə aid Şomutəpə, Töyrətəpə, Qarğalartəpəsi, Babadərviş kimi yaşayış yerlərində arxeoloji qazıntılar aparılmışdır. Geniş elmi informasiyalar əldə edilsə də bir çox suallar cavabsız olaraq qalmışdır. Bunlardan biri və ən əsası Neolit dövrü əkinçilik mədəniyyətinin mənşəyi, təşəkkülü, əvvəlki dövrlə bağlılığı problemidir. Bu elmi problem bu günədək həll edilməmiş qalır. Yaxınlıqdakı Mezolit və erkən Neolit dövrlərinə aid Damcılı düşərgəsində aparılan qazıntılar da məsələyə lazımi aydınlıq gətirməmişdir. Çağrıtəpədə aparılan qazıntıların məqsədi də ilk növbədə məhz bu elmi problemin araşdırılmasıdır. Qazıntılar tam başa çatmadığından ilkin olaraq abidəni e.ə. VII minilliyin sonu -VI minilliyin birinci yarısına aid etmək olar. Qazıntılar zamanı burada aşkar edilmiş obsidiandan və çaxmaqdaşından hazırlanmış əmək alətlərinin bir qrupu Qobustanın Mezolit və erkən Neolit dövrlərinin daş məmulatı ilə analogiya təşkil edir. Çağrıtəpə üçün arxaik hesab edilən bu alətlər qeyd edilən elmi problem barədə müəyyən ehtimallar irəli sürməyə imkan verir.

Açar sözlər: *Mezolit, Neolit, erkən əkinçilik, mikrotollar, obsidian, çaxmaq daşı, yaşayış yeri, düşərgə.*

Summary

Najaf Museibli

Archaeological excavations at Chagritepe: Some questions about the origin of the Early Neolithic in the Middle Kura basin

In recent years, researches of Neolithic monuments in Azerbaijan and South Caucasus in general have become intensive. The emergence and development stages of early agricultural farms in the context of the Middle East-South Caucasus is the main goal of these studies. From this viewpoint, Chagritepe (Çağrıtepe) Neolithic settlement is no exception. Although the monument suffered some destruction as a result of anthropogenic interventions during the Soviet era, it was preserved at a relatively satisfactory level for research compared to other archaeological monuments in the region**.** In the 50s - 70s of the last century, archaeological excavations were carried out in the settlements of this culture, such as Shomutepe, Toyratepe, Gargalar tepesi, Babadervish. Although extensive scientific information has been obtained, many questions still remain unanswered. One of them, and the most important one, is the problem of the origin, organization and connection of the Neolithic farming culture with the previous period. This scientific problem remains unsolved to this day. The excavations conducted in the nearby Mesolithic and early Neolithic camp of Damjili did not bring sufficient clarity to the issue. The purpose of the excavations in Chagritepe is primarily to investigate this scientific problem. Since the excavations have not fully completed, the monument can be primarily attributed to the end of the 7th millennium - the first half of the 6th millennium BC. A group of tools made of obsidian and flint discovered here during the excavations is analogous to the stoneware of Gobustan from the Mesolithic and early Neolithic periods. These tools, which are considered archaic for Chagritepe, give us reason to make certain assumptions about the mentioned scientific problem.

Keywords: *Mesolithic, Neolithic, early farming, microtools, obsidian, flint, settlement, camp.*

UOT 902
https://doi.org/10.59849/2710-0820.2024.1.228

VƏLİ BAXŞƏLİYEV
Naxşıvan Dövlət Universiteti: velibahshaliyev@mail.ru
NEZAHAT CEYLAN
Qırğızıstan-Türkiyə Manas Universiteti: n.ceylan@atauni.edu.tr
ELMAR BAXŞƏLİYEV
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsi: elmarbakhshaliev@gmail.com,
HEYRAN HƏSƏNOVA
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsi: h.hasanova.99@mail.ru

CƏNUBİ QAFQAZIN SİONİ TİPLİ KERAMİKASI TUMBULTƏPƏDƏ ARXEOLOJİ QAZINTILAR KONTEKSTİNDƏ

Giriş. Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda aparılan arxeoloji araşdırmalar nəticəsində Son Eneolit dövrünə aid bir sıra yaşayış yerləri aşkar edilmişdir. Araşdırmalar Azərbaycanda Son Eneolit mədəniyyətinin özünəməxsus xüsusiyyətlərinin olduğunu, burada "Ovçulartəpə mədəniyyəti" və "Leylatəpə mədəniyyəti"nin formalaşdığını göstərmişdir. Lakin buna baxmayaraq bir çox qafqazşünas alimlər Cənubi Qafqazın Son Eneolit mədəniyyətini ümumi şəkildə bəzən Sioni mədəniyyəti (17, c. 115; 35, p. 48-49; 24, p.207), bəzən Sioni-Çopi mədəniyyəti (15, c. 127), bəzən Sioni keramikası (34, p. 323), bəzən isə dərsliklərdə Sioni tipli abidələr adlandırmışdır (15, c. 34). Son zamanlar bu mədəniyyət Sioni-Çopi-Qinçi mədəniyyəti də adlandırılmışdır. Demək olar ki, Sioni mədəniyyəti Cənubi Qafqazın Son Eneolit mədəniyyətinin sinoniminə çevrilmişdir. Cənubi Qafqazda yerləşən Son Eneolit abidələrinin tədqiqi onların arxitektura və keramika məmulatına görə bir-birindən fərqləndiyini göstərir (35 p. 40-48; 43, s. 246). Digər tərəfdən Sioni mədəniyyətinin dövrü və xarakterik xüsusiyyətləri tam şəkildə müəyyənləşdirilməmiş, Sioni yaşayış yerinin özünəməxsus xüsusiyyətləri olan keramikası isə belə bir mədəniyyətin mövcudluğunu demək üçün çətinlik törədir (14, c. 340). Sioni yaşayış yerinin keramikası Çopi, Samelekldе, Samertsxle-klde kimi yaşayış yerlərinin keramikası ilə yalnız ümumi əlamətlərinə görə bənzərdir (17, c. 114). Naxçıvanda Ovçulartəpə, Yeniyol, Zirincli, Şorsu kimi yaşayış yerlərinin tədqiqi də göstərir ki, bu abidələrdə Sioni tipli keramika çox az yayılmışdır (8, c. 88-95). Digər tərəfdən Sioni keramikası və Sioni tipli abidələrin yayılmasının nə ilə bağlı olduğu sonadək aydınlaşdırılmamışdır. Bu baxımdan son illər Naxçıvanda aşkar olunan arxeoloji abidələr xüsusilə əhəmiyyətlidir. Bu abidələr Cənubi Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın Neolit və Eneolit mədəniyyətlərini karbon analizləri əsasında dəqiq tarixləndirməyə imkan verir. Bu araşdırmanın məqsədi yeni tədqiq edilən Tumbultəpə yaşayış yerindən aşkar olunan Son Eneolit dövrünə aid maddi-mədəniyyət nümunələrini, xüsusilə keramika məmulatını Naxçıvanın digər abidələri ilə müqayisəli şəkildə araşdıraraq nəşr etməkdən ibarətdir. Belə hesab edirik ki, bu materialların tədqiqi və nəşri Cənubi Qafqazın Son Eneolit mədəniyyətləri, o cümlədən Sioni mədəniyyəti ilə bağlı məsələlərin həll edilməsi baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

Tumbultəpə yaşayış yeri. Bu yaşayış yeri Naxçıvan şəhərinin cənubunda, Naxçıvançayın sol sahilində, dəniz səviyyəsindən 833 m yüksəklikdə yerləşir (Şəkil 1). Yerüstü materiallar arasında Antik dövrə və Eneolit dövrünə aid keramika nümunələrinə rast gəlinirdi. Lakin tədqiqatın gedişi göstərdi ki, bu abidə Son Eneolit dövrünə aid birtəbəqəli yaşayış yeridir (Şəkil 2). Antik dövrdə və Orta əsrlərdə yaşayış yerinin ərazisi qəbiristanlıq kimi istifadə olunduğundan Eneolit təbəqəsi müəyyən dağıntıya məruz qalmışdır. Yaşayış yeri 2023-cü ildə V.B.Baxşəliyevin rəhbərliyi ilə aparılan arxeoloji qazıntılarla öyrənilmişdir. Arxeoloji qazıntılar beş sahədə aparılmışdır. Yaşayış yerinin mərkəzində yerləşən A və B sahələrinin ölçüsü

10x10 m, D və E sahələrinin ölçüsü 5x10 m olmuşdur. Qazıntının gedişində A və B sahələrində Antik dövr qəbirləri aşkar olunduğundan, həmin qəbirlərin gələcəkdə tədqiq edilməsi məqsədilə burada qazıntı dayandırılmışdır. D və E sahələrində isə qazıntılar xam torpağadək davam etdirilmişdir. C sahəsində 4x2 m ölçüdə kəşfiyyat şurfu qoyulmuşdur. Bu şurf qazıntı zamanı genişləndirilərək B sahəsi ilə birləşdirilmiş və 5x5 m ölçüdə sonadək davam etdirilmişdir (Şəkil 3). B sahəsindən dördkünc formalı evin qalıqları aşkar olunmuşdur (Şəkil 4). Araşdırmalar evlərin yarımqazma tipli olduğunu, onların divarlarının bəzi qisimlərdə çiy kərpiclərlə inşa edilərək tamamlandığını göstərir. Evin uzunluğu 4, 10 m, eni 3, 20 m idi. Divarların eni 0,5 m, hündürlüyü 0, 7 m idi. Tədqiqat zamanı divarların 25x50x8 sm ölçülü çiy kərpiclərdən inşa olunduğu müəyyən edilmişdir. Otağın içərisindən Eneolit dövrünə aid keramika nümunələri, az miqdarda heyvan sümüyü, bir dən daşı və obsidian parçaları aşkar olunmuşdur. Otağın şimal-şərq hissəsində ətrafında daş döşənmiş dairəvi formalı ocağın olduğu müəyyən edilmişdir. Ocağın diametri 0, 4 m idi. Ocağın içərisi qara rəngli küllə dolmuşdu.

Şəkil 1. Cənubi Qafqazda Sioni tipli keramikanın yayıldığı əsas yaşayış yerləri.

D və E sahələrində aparılan qazıntılar zamanı mədəni təbəqənin qalın torpaq layı ilə örtüldüyü müəyyən olunmuşdur. Torpağın qalınlığı relyefdən asılı olaraq 1-2 m arasında dəyişirdi.

D sahəsinin şimal-qərb tərəfində dördkünc formalı, küncdə bir qədər dəyirmilənmiş yarımqazma tipli otağın izləri aşkar edilmişdir (Şəkil 5). Xam torpaqda qazılan otağın sahədə qalan hissəsinin uzunluğu 3,2 m, eni 2,2 m, dərinliyi 0,3 m idi. Onun içərisi boz-qara rəngli küllə dolmuşdu. Otağın içərisinə dolmuş kül qalıqları onun ətrafına da yayılmışdı. Mədəni təbəqənin qalınlığı 0,5-0,7 m arasında dəyişirdi. Araşdırma zamanı otağın içərisində müxtəlif səviyyələrdə daşlarla əhatə olunmuş ocağın qalıqları və onun ətrafında üfiqi vəziyyətdə yerləşən keramika nümunələrinin aşkar olunması, yaşayış yerində müxtəlif dövrlərdə yaşayışın mövcudluğunu göstərirdi. Otağın içərisindəki təbəqənin alt laylarından diametri 0,9 m olan, döşəmədə qazılmış ocaq yeri, onun ətrafında isə daş əmək alətləri aşkar olundu (Şəkil 6, 1). Qazıntı sahəsində aşkar olunan maddi-mədəniyyət nümunələrinin əksəriyyəti keramika məmulatından ibarət idi. Heyvan sümüyünün qalıqlarına çox az rast gəlinirdi. Olduqca pis saxlanmış heyvan sümükləri otağın içərisindəki alt laylardan aşkar olunmuşdur. Heyvan sümükləri başlıca olaraq xırdabuynuzlu və iribuynuzlu heyvanlara aid idi. Tədqiqat zamanı həmçinin az miqdarda ob-

sidian və çaxmaqdaşından hazırlanmış alətlər və obsidian qəlpələri də tapılmışdır.

E sahəsində aparılan qazıntılar zamanı bir-birinin yaxınlığında yerləşən iki yarımqazmanın qalığı aşkar olundu. Birinci yarımqazmanın yalnız qalıqları mövcud idi (Şəkil 6, 2). Onun uzunluğu 3 m, eni 2,4 m idi. Salamat qalan divarının eni 0,5 m, hündürlüyü 0,2 m idi. Bu otağın içərisində iki ocağın qalığı aşkar olundu. Ocaqlar müxtəlif dövrlərdə istifadə olunmuşdu. Otağın cənub-şərq tərəfində yerləşən ocağın diametri 0,9 m, dərinliyi 0,2 m idi. Döşəmədə qazılan ocağın içərisindən və ətrafından keramika parçaları, obsidian və çaxmaqdaşı qəlpələri aşkar olunmuşdur. İkinci ocaq ondan 1, 2 m aralıda, otağın şimal tərəfində yerləşirdi. Bu ocaq oval formalı idi. Onun diametri şimal tərəfdə 0, 9 m, cənub tərəfdə isə 1,2 m idi (Şəkil 7). Bu ocağın içərisindən xeyli keramika nümunələri tapıldı.

Şəkil 2. Tumbul Təpə yaşayış yerinin görünüşü.

Uzunluğu 4, 10 m, eni 3, 2 m olan ikinci yarımqazma birincinin şimal tərəfində aşkar olundu. Onun aşağı qismi 40-50 sm dərinliyində torpaqda qazılmış, üst qismi kərpiclə hörülmüşdü. Kərpiclərin ölçüsü 25x50x10 sm idi (Şəkil 6, 2). Kərpiclər bir sırada olduqca pis qalmışdı.Yarımqazmanın içərisi boz rəngli küllə dolmuşdu. Tədqiqat zamanı yarımqazmanın şərq tərəfində diametri 0,5 m olan ocaq yeri aşkar olundu. Ocaq torpaqda qazılmış və dibinə çay daşı döşənmişdi (Şəkil 8). Onun içərisi boz rəngli küllə dolmuşdu. Ocağın ətrafı bəzi yerlərdə yastı çay daşları ilə, bəzi yerlərdə isə göy rəngli daş plitələrlə əhatə edilmişdi. Yarımqazmanın qərb tərəfində ikinci bir ocaq yeri aşkar olundu. Ocaq oval formalı olub torpaqda qazılmışdı. Onun ölçüləri 0,6x0,8 m, dərinliyi 0, 4 m idi. İçərisi qara-boz rəngli küllə dolmuşdu. Onun külü yarımqazmanın içərisinə də yayılmışdı. Ocağın içərisindən xeyli miqdarda keramika parçaları aşkar olundu. Ocağın ətrafında isə dən daşı və sürtgəc parçaları var idi. Ehtimal ki, bu ocaqlardan yemək bişirilməsində və evin qızdırılması üçün istifadə edilmişdir.

Arxeoloji araşdırmalar göstərir ki, evlər bir qismi torpaqda qazılmış yarımqazma tipli olmuş, divarları isə bəzi yerlərdə çiy kərpiclə, yaxud yüngül konstruksiyalı tikintilərlə tamamlanmışdır. Evlərdə dən daşlarının, həmçinin ocaqların içərisində obsidian qəlpələrinin aşkar olunması göstərir ki, qədim sakinlər əmək alətlərini ocağın ətrafında, evin içərisində hazırlamış, ərzaq məhsullarını da burada emal etmişlər. Yaşayış yerində müxtəlif maddi- mədəniyyət qalıqlarının tapılmasına baxmayaraq heyvan sümüklərinə olduqca az rast gəlinmişdir. Yaşayış yerində təbəqənin az yığılması, ehtimal ki, bu yaşayış yerində həyatın mövsümi xarekter daşıması ilə bağlı idi.

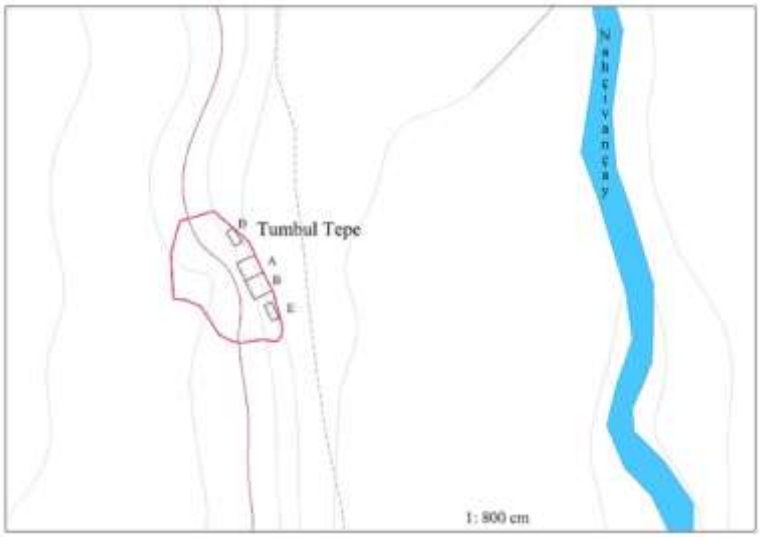

Şəkil 3. Tumbul Tepe yaşayış yerinin topoqrafik planı.

Əmək alətləri. Tumbultəpədən aşkar olunan əmək alətlərinin bir qismi dən daşlarından ibarətdir. Bu tip əmək alətləri başlıca olaraq boz rəngli bazalt daşından hazırlanmışdır. Onlar üst və alt dən daşlarından ibarətdir. Dən daşları başlıca olaraq evlərin içərisindən, ocaqların ətrafından aşkar olunmuşdur. Ehtimal ki, Tumbultəpədəki dən daşları taxılın və digər məhsulların üyüdülməsi üçün istifadə edilmişdir. Naxçıvanda aparılan araşdırmalar bu tip alətlərin olduqca müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunduğunu təsdiq edir. Həmin alətlər həmçinin duz üyüdülməsində və filizin zənginləşdirilməsində də istifadə edilmişdir (4, s. 9-10).

Şəkil 4. B sahəsindəki yarımqazma tipli ev.

Obsidian və çaxmaqdaşı alətlər. Tumbultəpədə aşkar olunan əmək alətlərinin bir qismi obsidian və çaxmaqdaşından hazırlanmışdır (Şəkil 9). Çaxmaqdaşından hazırlanan alətlər azdır (5 ədəd). Onlar uzunsov formalı oraq dişlərindən ibarətdir. Onların bəzisi piramidal, bəzisi isə prizmatik nukleuslardan qoparılaraq hazırlanmışdır. Bəzi lövhələr hər iki tərəfdən yaxşı retuşlanmış, bəziləri isə retuşlanmamışdır. Şübhəsiz ki, bu tip əmək alətləri oraq dişləri kimi, yaxud da digər alətlərin qurama hissəsi kimi istifadə olunmuşdur. Obsidian məmulatı nis-

bətən çox olsa da (80 ədəd), onların böyük əksəriyyəti qəlpələrdən ibarətdir. Tumbultəpədə aşkar olunan tapıntılar arasında əmək alətləri azdır (5 ədəd). Məlum olduğu kimi, Cənubi Qafqazda çox sayda xammal yataqları, o cümlədən obsidian və mis yataqları vardır. Urmiya hövzəsində obsidian olmadığından bu bölgədə yerləşən qəbilələr Cənubi Qafqaznın obsidian yataqlarından istifadə etmişlər (31, p. 1956-1965). Obsidian qədim dünyanın əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul olan qəbilələri üçün çox önəmli olduğundan Cənubi Qafqaz ilə Urmiya hövzəsi arasındakı əlaqələrin qurulmasına imkan vermişdir. Sirabçay vadisinin Son Eneolit abidələrində olduğu kimi, Tumbultəpədə də obsidian alətlər çox azdır. Araşdırmalar göstərir ki, Naxçıvanın Neolit və Eneolit dövrü yaşayış yerlərində başlıca olaraq Göyçə hövzəsi və Zəngəzur obsidianından istifadə olunmuşdur (11, c. 189-190; 12, c.143). Əgər Ovçulartəpədə Göyçə obsidianı üstünlük təşkil edirsə, Sirabçay vadisinin Son Eneolit abidələrində Zəngəzur obsidianı üstünlük təşkil edir. Tədqiqatlar göstərir ki, obsidian yataqlarından istifadə yaşayış yerlərinin coğrafi mövqeyi ilə bağlı olmuşdur. Tumbultəpədə Zəngəzur obsidianının üstünlük təşkil etməsi də bununla bağlıdır. Ümumiyyətlə, Son Eneolit abidələrində obsidian olduqca azdır. Ovçulartəpə obsidianlarının tədqiqi Son Eneolit dövründə obsidian təminatında kəsinti yarandığını göstərir, lakin bunun səbəbləri indiyədək elmi baxımdan yaxşı aydınlaşdırılmamışdır. Bizim fikrimizə görə, Kür-Araz tayfalarının regionda aktivləşməsi, ya bu tip yaşayış yerlərinin iqtisadiyyatında köçmə maldarlığa üstünlük verilməsi, yaxud regionlararası əlaqələrin pozulması bunun səbəbi ola bilər.

Şəkil 5. D sahəsindəki yarımqazma tipli ev.

Keramika məmulatı. Tumbultəpədən aşkar olunan tapıntıların əksəriyyəti keramika məmulatından ibarətdir. Ümumilikdə Tumbultəpədən 3451 keramika nümunəsi aşkar olunmuşdur. Həmin nümunələr arasında çəhrayı rəngdə bişirilmiş samanlı keramika 84,9%, çəhrayı rəngli qatqısız keramika, 4,2%, çəhrayı rəngli qum qarışıq keramika 2,3%, qəhvəyi rəngli keramika 4,2%, boz və qara rəngli keramika 4,4%-dir. Keramika məmulatını üç böyük qrupa ayırmaq olar.

Birinci qrupa daxil olan keramika məmulatı saman, bəzən həm saman, həm də qum qarışığı olan gildən, bəzən isə qarışığı olmayan gildən hazırlanmışdır (Şəkil 10). Keramika məmulatı nazik gil təbəqələri bir-birinin üzərinə qoymaqla hazırlanmış, bir qisminin üzərində, bəzilərinin isə iç tərəfində daraqvari alətlə düzəltmə izləri qalmışdır (Şəkil 11, 1-12). Həsir izi yalnız beş keramika parçasının üzərində vardır. Keramika nümunələri xaricdən yaxşı anqoblanmış, çəhrayı rəngin müxtəlif tonlarında bişirilmişdir.

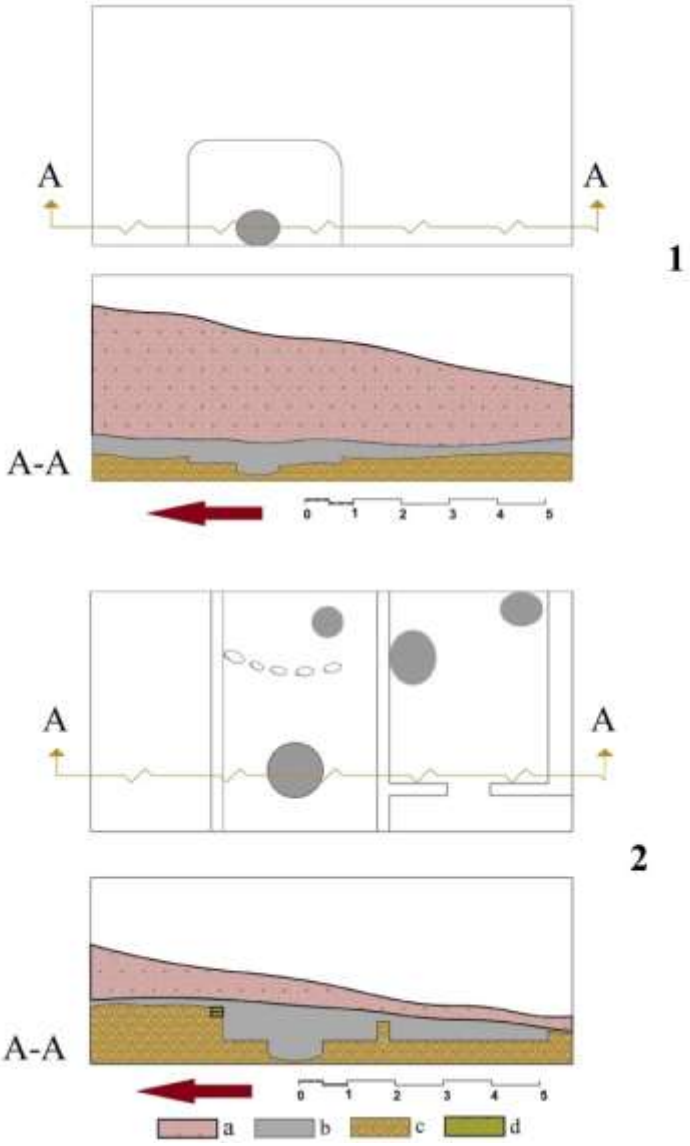

Şəkil 6. D (1) ve E (2) sahələrindəki yarımqazmaların planı və kəsiyi: a- dağılmış tikinti qalıqları, b-mədəni təbəqə, c-xam torpaq, d-çiy kərpic.

Bu tip keramika məmulatı adətən yaxşı bişirilmişdir. Lakin onların bəzisinin divarları arasında qara, yaxud boz rəngli təbəqəyə rast gəlinir ki, bu da onların lazımınca oksigen almadığını və yaxşı bişmədiyini göstərir. Bu tip keramika İ.Nərimanov tərəfindən keyfiyyətli keramika adlandırılmışdır (20, c. 46-49). Bu qrupa aid keramika məmulatı kasa, küpə, çölmək tipli qabların parçalarından ibarətdir. Onlar arasında iri təsərrüfat küplərinin də parçaları vardır. Bu qrupda nazik divarlı, kiçik həcmli qabarıq gövdəli kasalar üstünlük təşkil edir (Şəkil 11, 4). Onların bəzilərinin səthində qaba saman qarışığı aydın şəkildə izlənilir. Qabların bəzisi qabarıq məməciklərlə naxışlanmış (Şəkil 11, 8), bəzilərinin üzərində üfiqi barmaq izləri qalmışdır (Şəkil 10, 12). Keramika nümunələrinin bəzisi relyef kəmər üzərindən çəkilən çərtmələrlə naxışlanmışdır (Şəkil 11, 3). Qulplar olduqca azdır. Onlar başlıca olaraq halqaşəkillidir (Şəkil 11, 11). Bu tip qulplar Son Eneolit mədəniyyəti üçün xarakterikdir. Lakin bu qrupa aid bir qabın ağız kənarında qulaqcıqşəkilli çıxıntıya bənzər qulpa da rast gəlinir (Şəkil 11, 5). Bəzi qabların gövdəsində yuvarlaq deşiklər vardır. Qabların oturacaqları müxtəlif formalı olub yastı, içəriyə batıq, xaricə doğru çıxıntılı və yuvarlaq şəkildədir. Ehtimal ki, bu qrupdakı qablar daha çox ərzaq məhsullarının saxlanılması və süfrə qabları kimi istifadə olunmuşdur.

Şəkil 7. E sahəsindəki ocağın qalıqları.

Bu qrupa aid qabların az bir qismində qara rənglə çəkilmiş boya izlərinə rast gəlinir (5 ədəd). Lakin keramika parçaları yaxşı saxlanmadığından naxış motivlərini müəyyən etmək olduqca çətindir (Şəkil 11, 9). Kasa tipli qabların bəzisinin içərisinə qara boya çəkilmişdir. Bəzi kasaların həm içərisinə, həm də ağzının kənarına qara boya çəkilmişdir. Çəhrayı rəngdə bişirilən keramika məmulatının ikisində Proto Kür-Araz keramikası üçün xarakterik olan silindrik boğazlı, iri qum qarışığı olan gildən hazırlanaraq yaxşı bişirilmiş, xaricdən cilalanmış nümunələrə (Şəkil 11, 1) də rast gəlinmişdir (7, c. 105-107).

Şəkil 8. E sahəsində dibinə daş döşənmiş ocaq.

Tumbultəpə yaşayış yerində aşkar olunan keramika məmulatının əksəriyyəti çəhrayı rəngdə, saman qarışıq gildən hazırlanmış qablardan ibarətdir. Araşdırmalar göstərir ki, Naxçıvanın Son Eneolit dövrü keramikası tipoloji cəhətdən Norşuntəpə keramikası ilə bənzər olsa da, texnoloji xüsusiyyətlərinə görə Norşuntəpənin tünd rəngli keramikasından (32, p. 61-78) fərqlənir. Tədqiqatçılar Naxçıvanın Son Eneolit mədəniyyətinin yerli ənənələr əsasında inkişaf etdiyini, Urmiya hövzəsi, Muğan və Ağrı bölgəsinin abidələri ilə ümumi oxşar əlamətlərə malik olduğunu söyləmişlər (5, c. 88-89). Ovçulartəpə, Sirabçay və Naxçıvançay vadisinin keramika məmulatının araşdırılması Naxçıvanın Son Eneolit dövrü keramikasının Urmiya hövzəsinin keramikası ilə daha yaxın olduğunu təsdiq etməklə, bu regionda formalaşan mədəniyyətin geniş arealı əhatə etdiyini göstərir (1, s. 25-29).

Şəkil 9. Obsidian və çaxmaqdaşı alətlər.

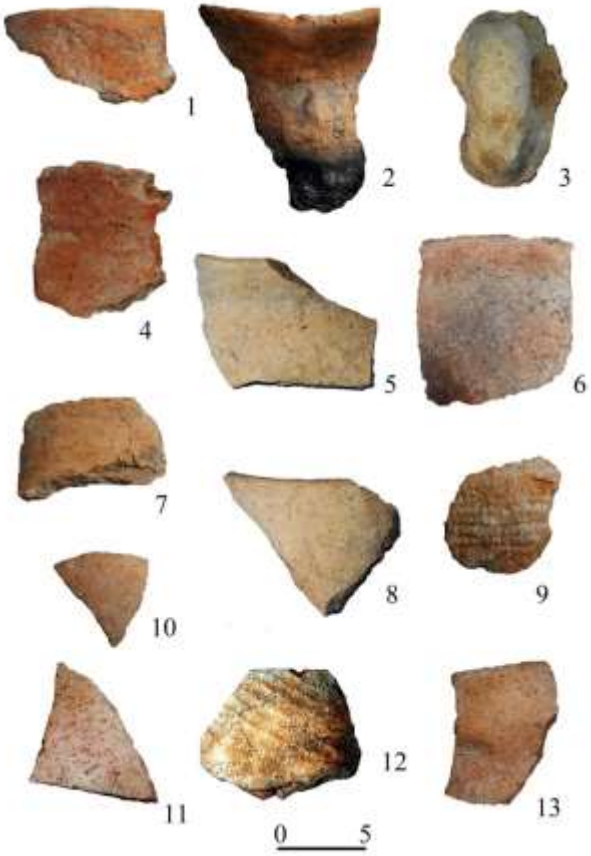

Şəkil 10. Qırmızı rəngli, saman qarışıq keramikanın rəng tonları.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycanda saman qarışıq keramika Neolit dövründən (12, c.145-149; 38, s. 1-190), Naxçıvanda isə Eneolit dövrünün müxtəlif mərhələlərində istifadə olunmuşdur (12, s. 14-91). Saman qarışıqlı keramika Azərbaycanın, Naxçıvanın Son Eneolit arxeoloji abidələrindən, o cümlədən Arpaçay, Sirabçay və Naxçıvançay vadisinin yaşayış yerlərindən yaxşı məlumdur. Bu tip keramika nümunələri Naxçıvanda Ovçulartəpəsi (2, s. 25-28), Xələc (5, c. 54; 46, s. 63-78), Aşağı Daşarx, Sədərək, Şortəpə və digər yaşayış yerlərindən də aşkar olunmuşdur. Saman qarışıq, daraqvari alətlə naxışlanmış və samanüzlü keramika məmulatının paralelləri Azərbaycan və Yaxın Şərq abidələrindən məlumdur. Zirincli, Şorsu və Yumru Sürümçəkdən aşkar olunan keramika nümunələrində daraqvari alətin izlərinə az rastlanmışdır (8, c. 88-95). Bu isə Son Eneolitin son mərhələsində daraqlanmış keramikanın azaldığını göstərir.

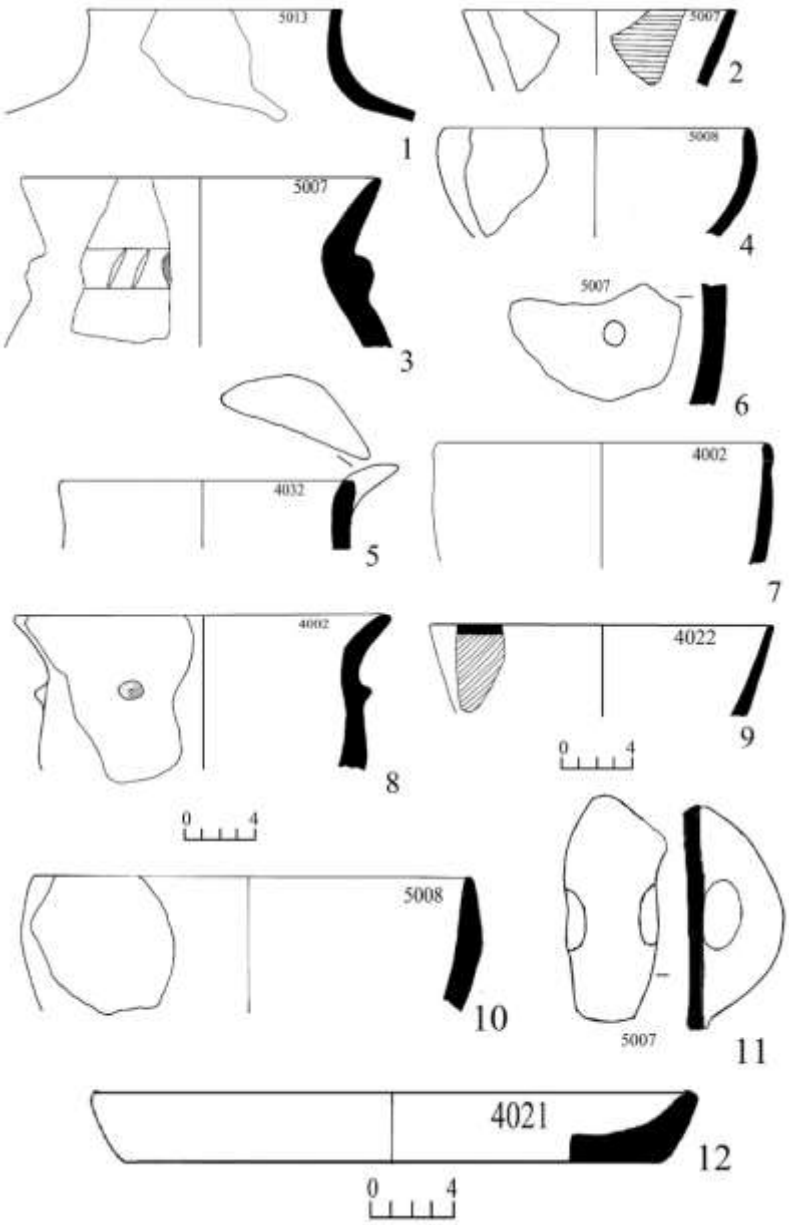

Şəkil 11. Qırmızı rəngli, saman qarışıq keramikanın tipləri.

Deyə bilərik ki, Tumbultəpə yaşayış yerinin saman qarışıq keramikası Sirabçay və Naxçıvançay vadisində yayılan Son Eneolit mədəniyyətinin davamıdır. Sirabçay və Naxçıvançay vadisindəki abidələrin tədqiqi göstərir ki, bu bölgədə yayılan Son Eneolit mədəniyyətinin müəyyən xüsusiyyətlərinə görə fərqlənməsinə baxmayaraq Ovçulartəpə mədəniyyətinin davamı olmuşdur. Ümumiyyətlə, Azərbaycanın Son Eneolit abidələrinin tədqiqi həmin dövrdə birbirindən fərqlənən mədəniyyətlərin mövcud olduğunu göstərir. Bu dövrdə Leylatəpə mədəniyyətinə aid yaşayış yerlərindən aşkar olunan keramika nümunələrinin Ubeyd mədəniyyəti ilə bənzər olması Ubeyd tayfalarının şimala hərəkəti və Azərbaycanda məskunlaşması fikrini doğurmuşdur. Tədqiqatçılar bu fikri müxtəlif maddi-mədəniyyət nümunələrinin, xüsusilə arxitektura, əmək alətləri və keramikanın təhlili əsasında irəli sürmüşlər (42, s. 34-35; 5, c. 80-92). R. Munçayev və Ş.Əmirovun fikrinə görə, Leylatəpə mədəniyyətinin əsas hissəsini təşkil edən şarxda hazırlanmış, saman qarışıq keramika Mesopotamiyadan gətirilmişdir (15, c. 129). Sirabçay vadisində yayılan keramika nümunələrində, xüsusilə Şorsu yaşayış yerində Leylatəpə mədəniyyətinə məxsus elementlərin olduğu müəyyənləşdirilmiş, lakin bu materiallar geniş şəkildə tədqiq olunaraq nəşr edilməmişdir.

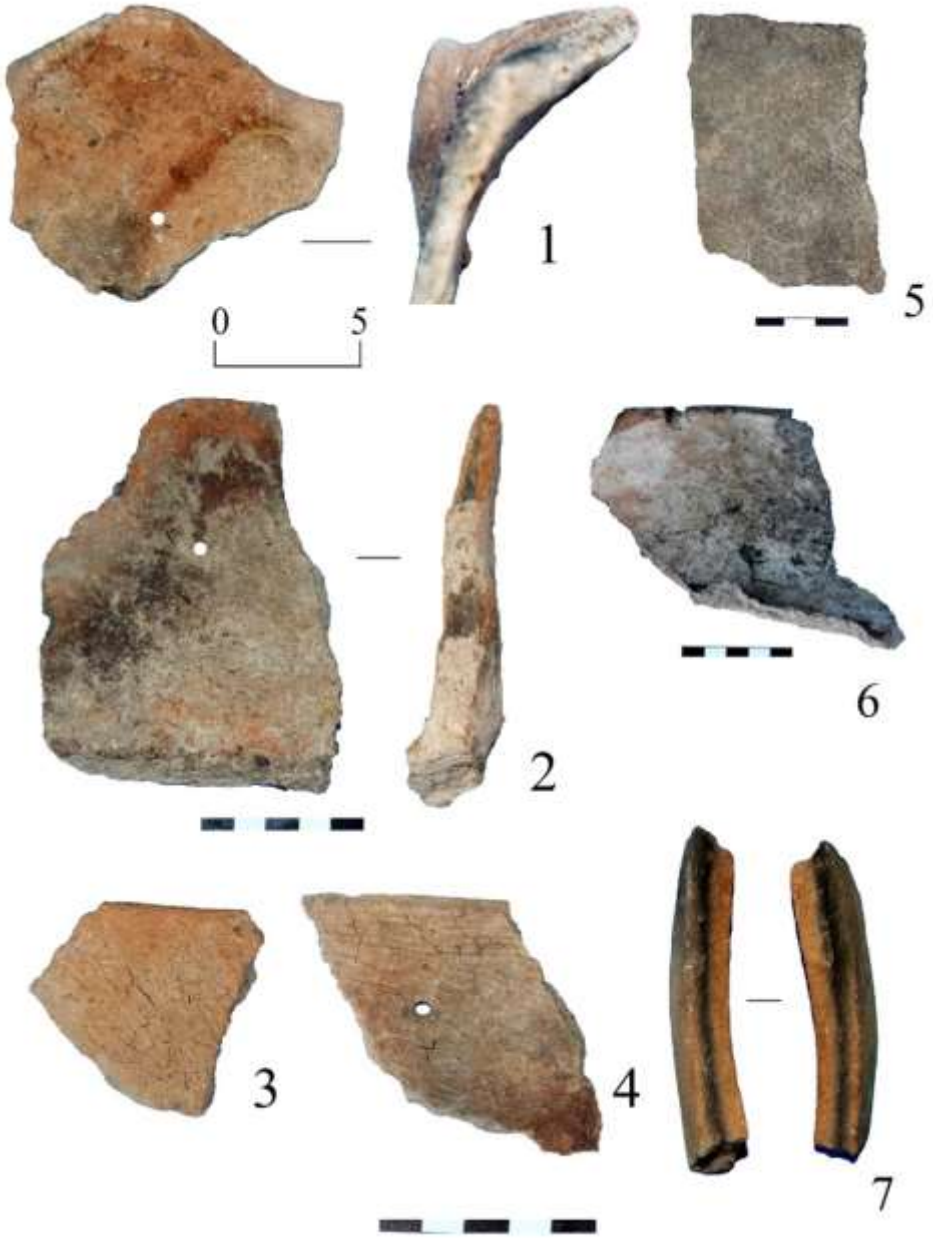

Şəkil 12. Qəhvəyi rəngli (1-4) və qara rəngli (5-7) keramikanın rəng tonları.

İkinci qrupa daxil olan keramika başlıca olaraq qum, bəzən isə saman və qum qarışığı olan gildən hazırlanaraq qəhvəyi rəngdə qeyri-bərabər bişirilmişdir (Şəkil 12, 1-4). Qabların divarları arasında yaxşı bişməmiş təbəqə qalmışdır. Bəzi keramika nümunələrinin üzəri daraqvari alətlə düzəldilmişdir. Bu qrupa daxil olan qablar silindrik, yaxud konusvari gövdəli çanaq tipli qablardan, çölməklərdən ibarətdir (Şəkil 13, 1-10). Bəzi qabların ağız kənarında xaricə qatlanmış, qulaqcıqşəkilli qulpları vardır (Şəkil 13, 2, 4). Bu tip keramika məmulatının bəzilərinin ağız hissəsində, bəzisinin isə gövdəsində güclü hislənməyə rast gəlinir. Bir qabın ağız kənarı çərtmələrlə naxışlanmışdır (Şəkil 13, 3). Bu qrupdakı çanaq tipli qabların bəzisi hislənmiş və oturacaq hissəsi aşınmışdır. Digər bir qrup qablarda hislənmə izləri görülməsə də, onlar güclü aşınmaya məruz qalmışdır. Bu tip qabların ağız kənarı, bəzən isə gövdəsi bir sıra, bəzən isə iki sıra deşiklərlə əhatələnmişdir. Deşiklər başlıca olaraq ağız kənarında yerləşdirilmişdir (Şəkil 13, 2, 6, 7). Bu qrupdakı keramika məmulatı arasında diskşəkilli qablar da vardır (Şəkil 13, 9, 10).

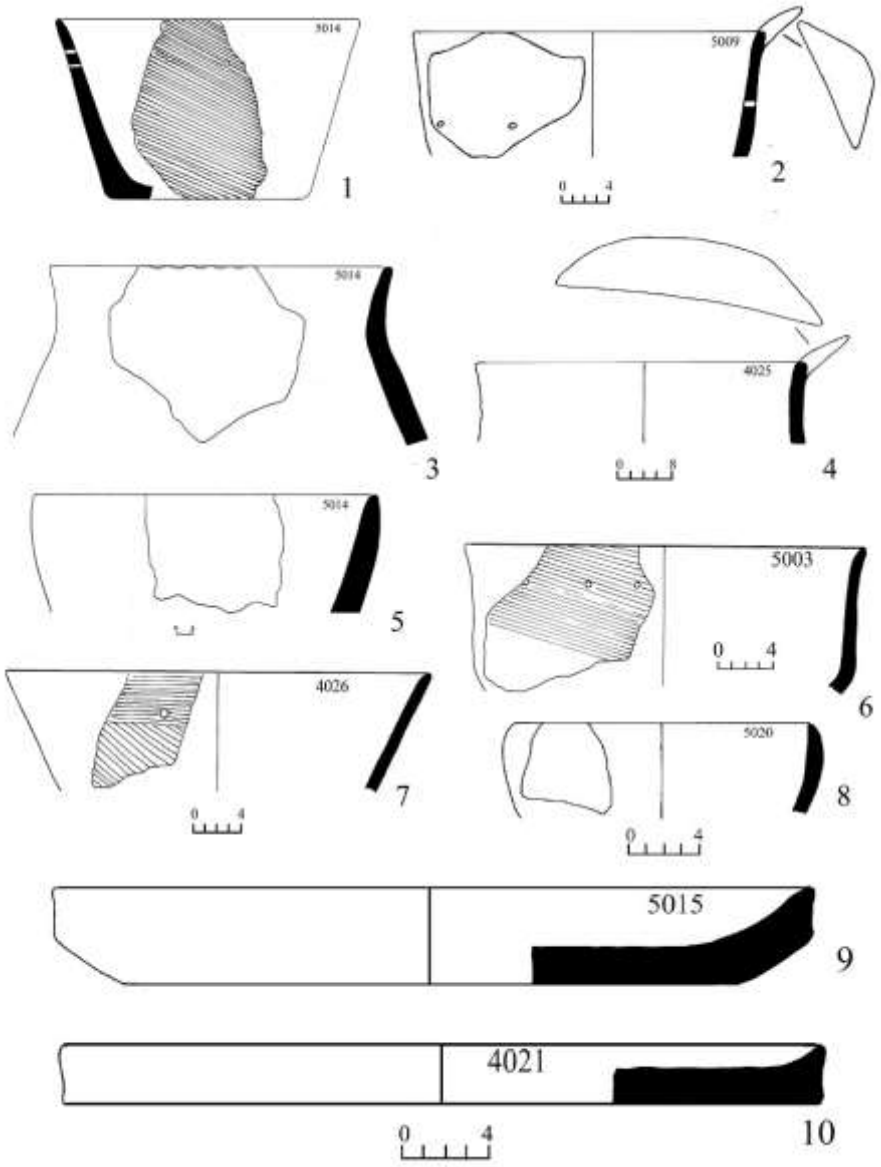

Şəkil 13. Qum qarışıq qəhvəyi rəngli keramikanın tipləri.

Ağız kənarı deşiklərlə əhatələnmiş keramika məmulatının istifadə olunması ilə bağlı müxtəlif fikirlər söylənmişdir. Bu fikirlər arasında qabların pendir süzgəci (*Cheese Pot*) ocaq (*mangaly*), çörək bişirmə qabı (*Baking Pan*), tava (*Cooking Pot*) və ələk kimi istifadə olunduğu vardır (33, p. 141; 30, p. 319; 28, s. 1). Bəzi tədqiqatçılar bu tip qablardan pendir hazırlamaq üçün istifadə olunması fikrinə qarşı çıxaraq onların çörək bişirmək məqsədi ilə istifadə edildiyini söyləmiş və bunu öz hazırladıqları qablarda tətbiq etmişlər (25, p. 499-505). Bəzi tədqiqatçılar isə bu tip qablardan ərzaq məhsullarının saxlanılması, ağız kənarındakı deşiklərin qabın ağzını örtən parçanın bərkidilməsi üçün gərək olduğunu söyləmişlər (47, p. 242; 48, fig. 68 c.). Qeyd edək ki, pendir hazırlanması üçün süzgəc tipli qablar daha uyğundur və belə qablar Son Eneolit abidələrindən məlumdur. Bu tip qabların ağız kənarı düz olmadığından ələk kimi istifadə edilməsi əlverişli deyil. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu qabların bəzisinin xaricdən çox hislənməsi, bəzilərinin isə səthinin aşınması onların mətbəx qabları kimi istifadə olunduğunu göstərir. Etnoqrafik araşdırmalar göstərir ki, ağzının kənarı deşikli qablar yemək bişirilərkən buxarın çıxması üçün nəzərdə tutulmuşdur. Belə hesab edirik ki, bu qabların bəzisi mətbəx qabları kimi yemək bişirilməsində, bəziləri isə, ehtimal ki, süd məhsullarının hazırlanmasında istifadə olunmuşdur.

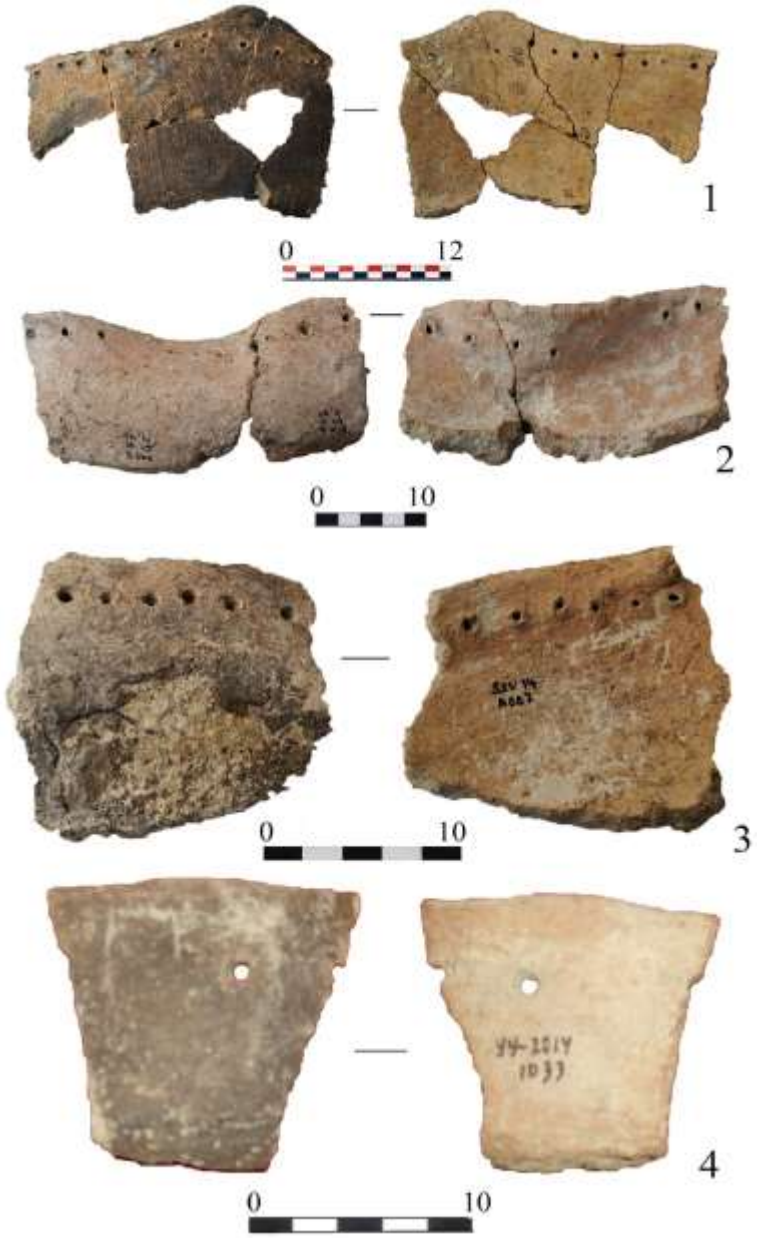

Şəkil 14. Ağzının altı yuvarlaq dəliklərlə əhatələnmiş qaplar: 1-Ovçulartəpə, 2-Zirincli, 3-Şorsu, 4-Yeniyol.

Keramika məmulatının araşdırılması ikinci qrup keramikanın da Naxçıvanın Son Eneolit mədəniyyəti üçün xarakterik olduğunu göstərir. Belə ki, ikinci qrup üçün xarakterik olan bəzi tiplər, xüsusilə konusvari gövdəli çanaqlar və kiçikhəcmli qabarıqdövdəli kasalar Naxçıvanda Neolit və Eneolit dövründən mövcuddur. Ağzının altı deşiklərlə əhatə edilən, qulaqcıqşəkilli qulpları olan keramika isə bu dövr üçün yenidir. Ağzının altı deşiklərlə əhatə olunan qablar Cənubi Qafqazda müxtəlif abidələrdən aşkar olunmuşdur (Şəkil 14). Belə qablar Ovçulartəpədə 49, Şorsuda 19, Zirinclidə 14, Yeniyolda 18, Tumbultəpədə 35 ədəddir. Ovçulartəpədə bu tip keramikanın tərkibində saman qarışığı daha çoxdur. Digər abidələrdə isə qum və daş ovuğu üstünlük təşkil edir. Qabların səthi bişmədən öncə daraqşəkilli alətlə düzəldilmişdir. Ağız altı deşikli qabların Cənubi Qafqazda Aknaşen-Xatunarx (24, p. fig. 8-1-4), Arataşen-Mahaltəpə (44, p. 71, fig.3, 1-3), Texut (16, рис. 12, 5-6), Dağıstanda Qinçi (16, с. 112, рис. 13, 9), Şərqi Anadoluda Aştəpə, Çolpan (40, s. 319-356; 39, s. 1-20), Arslantəpə, Təpəcik (45, p. 82), Tülintəpə (Esin, 1993, p. 111, fig. 3,1), Yunanıstan, Balkanlar (29, s. 8-11),

İran (22, p. 33-165, fig. 13, 4-6), , Mərkəzi Avropa (6, c. 206-217) Fransa, Şimali Avropada İrlandiya və Hollandiyada (26, p. 240-249, fig. 8-10; 37, p. 295) və digər yerlərdə yayıldığı təsbit edilmişdir. Ağız kənarında qulaqçıqşəkilli qulpu olan qablar Ovçulartəpə (28, s. 10), Şorsu (12, s. 91-135), Zirincli (3, s. 68-72), Yeniyol (36, s. 29-52) yaşayış yerlərindən aşkar olunmuşdur. Bu tip keramika Gürcüstanda Sioni mədəniyyətinə aid abidələrdə Damstvari Qora (35, fig.3.13, 1), Kviritsvari Qora (35, fig.3.13, 3-4) yaşayış yerlərindən məlumdur. İranda Köhnə Pasqah Təpədə də belə qulplar vardır (41, p. 187-188, fig. 6, 1; fig. 7, 1, 2). Qulaqcıqşəkilli qulplar Ovçulartəpədə 2, Tumbultəpədə 9, Şorsuda 2 və Yeniyolda 3 nümunə ilə təmsil olunub. Qulaqcıqşəkilli qulplar Ovçulartəpə və Şorsudakı kimi bəzən qabın ağız kənarından yuxarıya doğru qalxmış şəkildə, bəzən də Yeniyol və Tumbultəpədəki kimi yana tərəf əyilmişdir. Ümumiyyətlə, bu tip qulaqcıqşəkilli qulplar bir-birindən fərqlənir. Ovçulartəpədə ağzının kənarı deşikli və qulaqcıqşəkilli qulpu olan qabların ən qədim nümunələri yarımqazma tipli evlərin içərisindən aşkar olunmuşdur. Yeniyol yaşayış yerində də bu tip qablar alt təbəqədən tapılmış və üzəri hislənmişdir (36, s. 41). Qəhvəyi və qara rəngli keramika nümunələrinə Xələc yaşayış yerində də rast gəlinmişdir (46, s. 63-78). Bu abidədə qəhvəyi rənglilərin boyalıları da aşkar olunmuşdur (46, foto 70). Qəhvəyi, yaxud şabalıdı rəngli keramika Muğan abidələrində də aşkar olunmuşdur (19, c. 125).

Üçüncü qrup keramika. Tumbultəpədən aşkar olunan üçüncü qrup keramika qara rəngdə bişirilmişdir (Şəkil 12, 5-7; Şəkil 15, 1-10). Onların gilinə narın, bəzən isə iri qum qatılmış, yaxşı bişirilmişdir. Keramika nümunələrinin bəzisi xaricdən qara rəngli olub çəhrayı astarlıdır. Bəzi keramika nümunələri isə boz-qara rəngdə bişirilmişdir. Bu qrupa aid keramika nümunələrinin bir qrupu xaricdən daraqvari alətlə düzəldilmiş, bəzilərinin gövəsində deşik açılmış, bəziləri isə qulaqcıqşəkilli qulpla təmin edilmişdir. Bu qrupa daxil olan keramika nümunələri azlıq təşkil edir, lakin onların hazırlanması və bişirilməsində Proto Kür-Araz keramikasının xüsusiyyətləri izlənməkdədir. Bu tip keramika Naxçıvan abidələrindən (7, c. 105-107), Muğan-Qarabağ düzənliyində Qarahacı, Cüttəpə yaşayış yerlərindən məlumdur (13, tab. 8, *5, 11*).

Araşdırmalar Naxçıvanın Son Eneolit abidələrində qırmızı-sarı, qəhvəyi və qara-boz rəngli keramikanın yayıldığını göstərir. Lakin qırmızı rəngli keramika üstünlük təşkil etmişdir. Belə hesab edirik ki, qəhvəyi və qara rəngli keramika daha çox mətbəx və təsərrüfat qabları kimi istifadə olunmuşdur.

Cənubi Qafqazın Sioni tipli keramikası. İkinci qrup keramikada Sioni keramikasının əlamətləri izləndiyindən bu tip keramikanın da nəzərdən keçirilməsi məqsədəuyğundur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bəzi tədqiqatçılar Cənubi Qafqazın Son Eneolit mədəniyyətini Sioni mədəniyyəti kimi dəyərləndirmişlər. Sioni yaşayış yeri 1975-ci ildə aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində 32 kv.m. sahədə öyrənilmişdir. Yaşayış yerindən daşdan inşa olunmuş dairəvi formalı evlərin qalıqları, çox sayda obsidian, çaxmaqdaşı və keramika aşkar olunmuşdur. Arxeoloji materiallar M.Menadbe və T.Kiquradze tərəfindən nəşr edilmiş, Sioni keramikasının xarakterik xüsusiyyətləri Sioni mədəniyyəti kimi qiymətləndirilmişdir (17, c. 115). T. Kiguradze və A.Saqonanın fikrinə görə, Cənubi Qafqazın Beriklideebi, Texut, Qinçi, Çopi, Delisi, Şərqi Anadoluda Sos yaşayış yerlərinin keramikası mika, qum, kvars qarışığından hazırlanmışdır (35, p. 48). Bu tip keramikada saman və obsidian qarışığı da istifadə olunmuş, lakin çox populyar olmamışdır. Onların fikrinə görə, Cənubi Qafqazın qərb (Samele Klde), mərkəzi (Treli, Grmakhevistavi) və cənubunda (Texut, Əlikömək təpə) samanlı keramika geniş yayılmışdır. Obsidian qarışıq keramika (grog ceramic) Tbilisi ətrafında, Delisi, Treli və Grmakhevistavi yaşayış yerlərindən məlumdur. Tədqiqatçilar Sioni keramikasını dörd qrupa bölərək təsvir etmişlər. Onların fikrinə görə, başlıca olaraq anqoblanan və sərt bişirilən Sioni tipli keramikanın rəng tonları solğun qəhvəyi, qırmızı və sarı arasında dəyişmişdir (35, p. 48). Sioni keramikasının əksəriyyəti üçün xaricdən, bəzən isə içəridən daraqlama, ağız kənarının çərtmələrlə naxışlanması xarakterikdir (17, c. 115) C qrupunda Proto Kür-Araz keramikası üçün xarakterik olan qara, yaxud tünd boz anqobla örtülən keramika da aşkar olunmuşdur. Keramika nümunələrinin kəsiyində iki, bəzən isə üç müxtəlif

rəngə rast gəlinir ki, bu da onların yaxşı oksigen almadığını göstərir. Sos höyükdə bir neçə nümunə ilə təmsil olunan bu tip keramikanın üzəri cilalanmış, yaxud hisləmiş və kələ-kötürdür. Khizanaant Qora, Berikldeebi IV və Qinçidən olan bəzi nümunələr nazikdivarlı olmaqla yaxşı cilalanmış və yaxşı bişirilmiş, digərlərinin səthi isə daraqlanmış və ağız kənarı çərtmələrlə naxışlanmışdır (35, p. 48-49). Yumurtagövdəli, düz boğazlı, ağzının kənarı xaricə qatlanmış şişgövdəli və yastı oturacaqlı qablar Sioni üçün xarakterik hesab edilir. Bəzi oturacaqlarda səbət basqısı vardır (35, p. 49). Sioni keramikası, xüsusilə A qrupu üçün, həmçinin ağzının kənarı dalğaşəkilli olan qablar da xarakterik olmuşdur (35, fig. 3.6, 3.7, 3.8). Lakin tədqiqatçıların özlərinin də qeyd etdiyi kimi, ağız kənarı naxışlanmış keramika Cənubi Qafqazın Eneolit keramikasında çox azdır (35, p.50).

Leylatəpə mədəniyyətində olan bu tip keramika "*kobud keramika*" adlandırılmışdır (20, c. 46-49). Sioni tipli keramika Azərbaycanın, o cümlədən Naxçıvanın Son Eneolit keramikasında çox azdır. R.Munçayev və Ş.Əmirovun fikrinə görə, Leylatəpə mədəniyyətinin 25%-i avtoxton Sioni-Çopi mədəniyyətinə aid keramika məmulatından ibarətdir (15, c. 129). Lakin N. Müseyiblinin fikrinə görə, Sioni və Leylatəpə fərqli mədəniyyətlərdir (43, s. 245-250). Qeyd etmək istəyirik ki, Sioni keramikası cilalı olduğu halda, Tumbultəpə keramikası cilasızdır. Ağız kənarı çərtmələrlə naxışlanan keramika Tumbultəpədə bir nümunə ilə, Ovçulartəpədə ağız kənarı çərtməli 9 nümunə,Yeniyol (36, s. 43, şekil 11), Zirincli və Şorsuda isə bu tip keramika tək-tək nümunələrlə təmsil olunub (28, s. 6-15). Ağız kənarı dalğaşəkilli qablar Tumbultəpədə aşkar olunmayıb. Bu tip qablar yalnızca üç nümunə ilə Ovçulartəpəsindən məlumdur. Qum qarışıq cilalı "*Sioni keramikası*" Ovçulartəpədə 8 nümunə ilə təmsil olunub (2, s. 12). Ovçulartəpə, Zirincli, Şorsu qablarının araşdırılması bu tip qablarda qum və daş qarışığı ilə yanaşı, saman qarışığının da olduğunu təsdiq etmişdir (28, s. 8-11). Obsidian qarışığı Ovçulartəpədə yalnız bir keramikada rast gəlinmişdir (2, s. 12). Naxçıvan abidələrindən aşkar olunan ağız kənarı deşikli və qulaqçıqşəkilli qulpları olan qablar da cilasızdır və qeyd etdiyimiz kimi onların xarici səthi hislə örtülmüşdür. Qısaca desək, "*Sioni keramikası*" üçün standart olan dalğavari və qravürlənmiş ağız kənarları Tumbultəpədə və Naxçıvanın digər abidələrində azlıq təşkil edir.

Sioni tipli keramikanın xronologiyası. Qeyd etdiyimiz kimi, birinci qrupa aid saman qarışıq keramika Cənubi Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın Neolit və Eneolit abidələrindən məlum olsa da, ikinci qrup keramikanın xronologiyasını dəqiqləşdirməyə ehtiyac var. İkinci qrup keramikanın fərqləndirici xüsusiyyəti onların ağız kənarının, yaxud gövdəsinin deşiklərlə çevrələnməsi və bəzilərində qulaqcıqşəkilli qulpların olması və xarici səthinin daraqvari alətlə düzəldilməsidir. Qeyd etmək istəyirik ki, qabların səthinin daraqvari alətlə düzəldilməsi Cənubi Qafqada Neolit dövründən məlumdur. Bu texnika Naxçıvanda, həmçinin Erkən və Orta Eneolit abidələrindən də məlumdur (10, p. 96-109). Qabların gövdəsinin deşilməsinə Neolit dövründə rast gəlinsə də Eneolit dövründə Neolit dövründən fərqli olaraq deşiklər bişmədən öncə açılmışdır (9, c. 39). Bu tip qablar olduqca müxtəlif dövrlərə aiddir. Belə keramika məmulatı Mərkəzi Avropada, Macarıstanda Neolit dövrünə aid Böyük mədəniyyətindən məlumdur. Bu mədəniyyət e. ə. 4870-4790-cı illərə aid edilmişdir (6, c. 231). Menteştəpədən tapılan bu tip keramika e. ə. V minilliyin birinci yarısına, e. ə. 4800-4600-cü illərə aid edilir (38, p. 97-98, fig. 142).

Bu tip keramika Aknashen-Xatunarx yaşayış yerində I təbəqədən aşkar olunmuş, lakin karbon analizlərinin nəticələri verməmiş, nisbi xronologiya tətbiq edilmişdir (24, p.193). Arataşen-Mahaltəpə yaşayış yerinin Eneolit təbəqəsi də karbon analizlərin nəticələri ilə deyil, müqayisəli araşdırmalarla tarixləndirilmiş və e. ə. 4250-4000-cü illərə aid edilmişdir (44, p. 75). T. Kiquradze və A. Saqona, həmçinin digər tədqiqatçılar karbon analizləri olmadan Erkən Eneoliti e. ə. 4800-4000, Son Eneoliti e. ə. 4000-3200/3100-cü illərə aid etmişlər (35, p. 40; 27, p. 30). Sioni yaşayış yerini araşdıran M.Menadbe və T. Kiquradze Sioni keramikasının Cənubi Qafqazın Neolit mədəniyyətlərindən fərqləndiyini göstərmiş, Siooninin xarici səthi daraqlanmış keramikasını e. ə. IV minilliyin ortaları ilə tarixləndirilən Əlikəməktəpənin üst təbəqəsi, III Keçili yaşayış yerləri ilə müqayisə

etmişdir (17, c.116-117). M.Menadbe və T.Kiguradze Sioni tipli abidələri e. ə. V minilliyin sonu və e. ə. IV minilliyin əvvəli ilə tarixləndirmişdir (17, c. 114) Bu tip keramikanın yayıldığı abidələrin tarixi Naxçıvanda karbon analizlərlə daha yaxşı öyrənilmişdir. Ovçulartəpə yaşayış yerinin bu tip qabların tapıldığı birinci təbəqəsi e. ə. 4350-4250 (2, s.12), Zirincli e. ə. 4200-3700 (28, s. 7), Şorsu e. ə. 3910-3870 (23, s. 122), Tumbultəpə e. ə. 3946-3860-cı illərə aid edilmişdir. Məlum olduğu kimi, araşdırmalar zamanı Naxçıvanda Son Neolit və Son Eneolit dövrü arasındakı boşluğu dolduran abidələr aşkar olunmuşdur (23, p. 255-306). Lakin bu abidələrdən qulaqcıqşəkilli qulpu olan və ağız kənarı deşiklərlə əhatələnmiş keramika aşkar olunmamışdır.

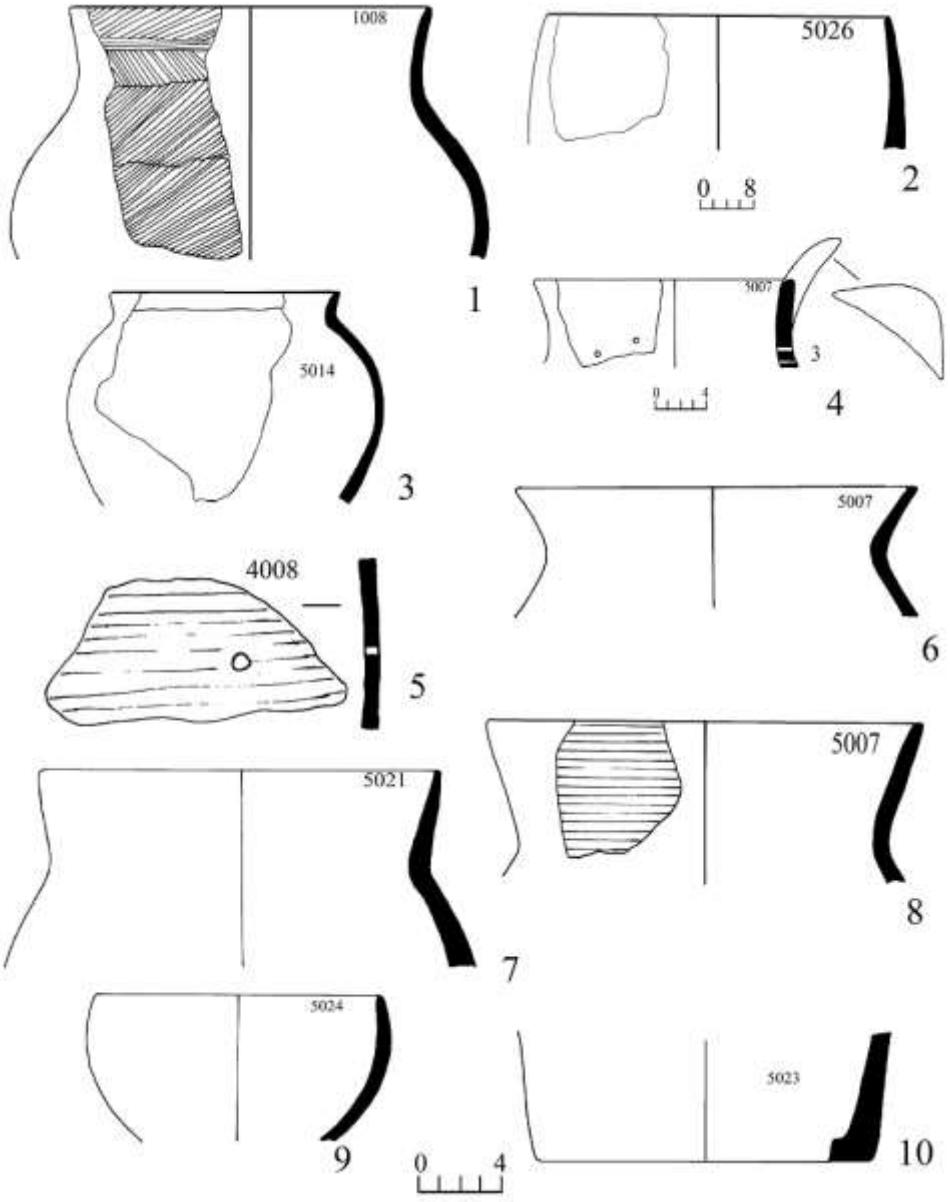

Şəkil 15. Qara rəngli keramika.

Bu tip qabların yayıldığı abidələrin tarixinə baxılarsa, onların başlıca olaraq e. ə. V minilliyin ortaları və ikinci yarısından e. ə. IV minilliyin əvvəllərinədək istifadə olunduğunu demək olar. Həmin tip keramika e. ə. IV minilliyin əvvəlində daha geniş istifadə olunmuş və müxtəlif tipli olmuşdur. Geniş bir coğrafiyada yayılan bu tip qablar formaca çox fərqlidir və bir-birini təkrar etmir. Menteştəpədən aşkar olunan nü-

munəyə gəldikdə isə belə hesab edirik ki, bu tapıntının tarixi və konteksti dəqiqləşdirilməlidir.

Tədqiqatçılar tapıntıların xronologiyasını nəzərə alaraq onların Anadolu və Şərqi Egey adalarından qərbə, buradan şimala yayıldığını yazmışdır (47, p. 242). Lakin digər tədqiqatçılar tapıntıların xronologiyasına əsaslanaraq bu tip qabların Cənubi Qafqazdan yayıldığını söyləmişdir (28, s. 57). Belə hesab edirik ki, qədim dünyanın müxtəlif yerlərində ortaya çıxan bu tip keramikanı eyni bir mədəniyyətə aid etmək olmaz. Müxtəlif dövrlərə aid və müxtəlif xüsusiyyətlərə malik keramikanın eyni mərkəzdən yayılması ilə bağlı fikirlərin irəli sürülməsi əlavə faktlar tələb edir.

Ovçulartəpə dəniz səviyyəsindən 878 m, Tumbultəpə 833 m, Yeniyol 954 m, Şorsu 1050 m, Sərinbulaq 1200 m, Zirinclik 1360 m yüksəklikdə yerləşmişdir. Bu göstərir ki, bu tip qabların aşkar olunduğu yaşayış yerləri başlıca olaraq əkinçilik və köçmə maldarlıq üçün əlverişli olan mövqelərdə salınmışdır. Zirincli, Şorsu, Yeniyol və Tumbultəpədə mədəni təbəqənin az yığılması bu yaşayış yerlərində həyatın mövsümi xarakter daşıdığını göstərir.

Nəticə. Araşdırmalar sübut edir ki, Cənubi Qafqazın müxtəlif regionlarında yayılan Son Eneolit mədəniyyəti ortaq xüsusiyyətlərə malik olmuşdur. Lakin, istər saman, istərsədə qum qarışıq keramika Cənubi Qafqazın bütün bölgələrində Neolit dövründən başlayaraq mövcud olmuşdur. Tədqiqatlar göstərir ki, Tumbultəpə yaşayış yerinin birinci qrup keramikası yerli ənənələr əsasında inkişaf etmiş və yeni xüsusiyyətlər qazanmışdır. Cənubi Qafqazın mərkəzi və cənubunda yayılan saman qarışıq keramikanı Sioni keramikası adlandırmaq, fikrimizcə, doğru deyildir. Tumbultəpə yaşayış yerində ikinci qrupa daxil olan keramika isə bəzi xüsusiyyətlərinə görə Sioni keramikası ilə bənzərdir. Lakin tədqiqat göstərir ki, bu tip keramika ayrıca bir mədəniyyət yox, Son Eneolit mədəniyyətinin tərkib hissəsi olmuşdur. Belə hesab edirik ki, keramika məmulatının bu cür müxtəlifliyinin səbəbi onların funksional təyinatı ilə bağlıdır.Tədqiqat göstərir ki, Tumbultəpə, Ovçulartəpə, Zirinclik, Şorsu və Yeniyol kimi yaşayış yerlərində bu qrupa daxil olan qablar mətbəx qabları kimi istifadə olunmuşdur. Bir çox tədqiqatçılar həmin tip qabları *manqali* (ocaq) adlandırmışdır ki, bu da onların mətbəx qabları kimi istifadə edildiyini göstərir. Bu qablarının funksiyası ilə bağlı araşdırmaçılar müxtəlif fikirlər söyləsə də ümumi olaraq onların mətbəx və təsərrüfat qabları kimi istifadə olunduğunu qəbul etmişlər. Tədqiqatçılar tərəfindən "*kobud keramika*" adlandırılan bu tip qaba keramikanın idxal malı olaraq Cənubi Qafqazın müxtəlif regionlarına yayıldığını demək mümkün deyil. Cənubi Qafqazdakı Son Eneolit abidələrinin bir qrupunu Sioni-Çopi-Qinçi mədəniyyəti adlandırmaq mümkün olsa belə, bunu bütün Cənubi Qafqaz abidələrinə aid etmək, fikrimizə görə, doğru deyildir. Qeyd edək ki, ayrı-ayrı dövrlərdə və müxtəlif xarakterli abidələrdə yayılmış bu tip keramika yerli xüsusiyyətlərini görə birbirindən fərqlənir. Bu isə onların vahid bir mərkəzdən yayılmadığını sübut edir. Araşdırmalar bu tip keramika məmulatının insanların sosial-iqtisadi və təsərrüfat həyatı ilə bağlı olduğunu göstərir. Kür-Araz keramikasına gəldikdə isə bu tip keramikanın Son Eneolit dövründən başlayaraq formalaşması tamamilə mümkündür və onun araşdırılması ayrıca tədqiqat mövzusudur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Acar G.Z. Naxçıvan və Şərqi Anadolunun Son Eneolit mədəniyyəti. Naxçıvan: Tusi, 2021, 32 s.
2. Baxşəliyev V., Chaterine M., Aşurov S. Ovçulartəpəsi. Bakı: Elm, 2010, 156 s.
3. Baxşəliyev, V.B. Zirincli Eneolit dövrünə aid yaşayış yerlərindən biridir // Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Xəbərləri, 2012, № 1, s. 68-72.
4. Baxşəliyev, V., Chaterine, M., Hamon, C., Aliyev, N., Dessaint, Ph., Sanz, S.Duzdağın qədim duz mədənləri, Naxçıvan: Əcəmi, 2012, 86 s.
5. Алиев Н., Нариманов И. Культура северного Азербайджана в эпоху позднего энеолита. Баку: Агрыдаг, 2001, 144 с.
6. Археология Венгрии (Каменный век) / Отв. ред.: В.С. Титов, И. Эрдели, М. Габори. Москва: Наука, 1980, 420 с.
7. Бахшалиев В.Б. Протокуро-аракская керамика Нахчывана // РА, 2013, № 3, с. 105-107.

8. Бахшалиев В.Б.Новые энеолитические памятники на территории Нахчывана // Российская археология. 2014, № 2, с. 88–95.
9. Бахшалиев В.Б. Новые данные о поселении Кюльтепе I в Нахчыване // Российская археология, 2016, № 3, с. 38-41.
10. Бахшалиев В.Б. Археологические исследования поселения Нахчывантепе // Российская археология, № 2, 2019, с. 96-109.
11. Бахшалиев Э.В., Бахшалиев В.Б. Неолитический слой поселения Нахчывантепе // Российская археология, 2021, № 2, с. 186-196.
12. Бахшалиев В.Б. Археологические раскопки на поселении Кюльтепе I // Российская археология, 2022, № 1, с. 139-152.
13. Джафаров Г.Ф. Азербайджан в конце IV и начале I тысячелетий до н.э. (на азерб. яз.). Баку, 2000, 188 с.
14. Джапаридзе О. На заре этнокуьтурной истории Кавказа. Тбилиси: Издательство Тбилисского Университета, 1989, 423 с.
15. Мунчаев Р. М., Амиров Ш. Н. Лейлатепинская культура и Кавказ**. Кавказ как связующее звено** между Восточной Европой и Передним Востоком: диалог культур, культура диалога (к 140-летию Александра А. Миллера) Санкт-Петербург, 2015, с. 128-131.
16. Мунчаев Р.М. Кавказ на заре бронзового века. М.: Наука. 1975, 478 с.
17. Менадбе М., Кигурадзе Т. Археологические памятники села Сиони. Тбилиси: Мецниереба, 1981, 142 с.
18. Нариманов И.Г. Обеидские племена Месопотамии в Азербайджане. Тез. Всесоюз. архолог. конфер. Баку: Элм, 1985, с. 271.
19. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо- скотоводческого населения Азербайджана. Баку: Элм, 1987, 260 с.
20. Нариманов И.Г., Ахундов Т.И. , Алиев Н.Г.Культура Лейлатепе, Баку, 2007, 128 с.
21. Черленок Е.А. Археология Кавказа (мезолит, неолит, энеолит). Учебно-методическое пособие. СПб, 2013, 54 с.
22. Abedi A., Khatib, Shahidi H., Chataigner , Ch., Niknami, K., Eskandari, N., Kazempour, M., Pirmohammadi, A., Hoseinzadeh, J. and Ebrahimi Gh. "Excavation at Kul Tepe of (Jolfa), North-Western Iran, 2010: First Preliminary Report", Ancient Near Eastern Studies, 2014, 51: 33-165.
23. Bakhshaliyev V. Archaeology of Nakhchivan in the light new discoveries. Nakhchivan: Ajami, 2022,372 p.
24. Badalyan R., Harutyunyan A., Chataıgner Ch., Le Mort F., Brochıer J., Balasescu A., Radu V., Hovsepyan R. The Settlement of Akhnashen-Khatunarkh, A Neolitic Site in the Ararat Plain (Armenia): Excavation Results 2004-2009 // TUBA-AR, 2010, 13, p. 185-218.
25. Derin Z. and Caymaz T. The Chalcolithic period at Yeşilova Höyük, Communities in transition the Circum Aegean area during the 5 th and 4th millennia BC. Edited by Soren Dietz, Fanis Mavridis, Žarko Tanosic and Turan Takaoğlu. Oxford, 2017, p. 499-505.
26. Camps Gabriel ve E. Rostan,Les poteries a perforations en ligne a proposdu facies terrinien du Chalcolithique corse,Bulletin de la Societe Prehistorique française, cilt 79, 8, 1982, p. 240-249.
27. Connor S., Sagona A. Environment and society in the late prehistory of southern Georgia, Caucasus // Les Cultures du Caucase (VI-III millenaires avant notre ere): Leurs Relations avec le Proche-Orient / Sus la direction Bertille Lyonnet. Paris: CNRS Edutions, 2007, p. 21–36.
28. Emre E. MÖ 5. ve 4. Bin yıl Nahçıvan Mangaly Kapları. Yüksek Lisans Tezi. İzmir, 2017, 310 s.
29. Esin U. The relief decorations on the Prehistoric pottery of Tülintepe in Eastern Anatolia / In M. Frangipane, H. Hauptmann, M. Liverani, P. Matthiae and M. Mellink (ed.), Between the Rivers and over the Mountains. Roma: Università di Roma "La Sapienza", 1993, p. 105-122.

30. Gülçur, S., Marro C. The view from the north: comparative analysis of the Chalcolithic pottery assemblages from Norşuntepe and Ovçular Tepesi // After the Ubaıd: Interpreting Change from the Caucasus to Mesopotamia at the Dawn of Urban Civilization (4500-3500 BC). Paris, 2012, p. 305-352.
31. Khademi N.F., Abedi A., Glascock M. D., Eskandari N. and Khazaee M. Provenance of prehistoric obsidian artifacts from Kul Tepe, Northwestern Iran using X-ray fluorescence (XRF) analysis //Journal of Archaeological Science, 2013, 40, p. 1956-1965.
32. Hauptmann H. Die Grabungen aus dem Norsuntepe, 1973 // In Keban Project 1973 Activities, METU, Ankara: Keban Project Publications, Series I, 1979, № 6, p. 61-78.
33. Heidenreich, R. Vorgeschichtliches in der Stadt Samos. Die Funde. Athenische Mitteilungen 1935-36, 60-61, s. 125-201.
34. Kiguradze, T. « The Chalcolithic-Early Bronze transition in the Eastern Caucasus » in C. Marro et H. Hauptmann (ed.): Chronologies des Pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVème-IIIème millénaires, 2000, p. 321-328.
35. Kiguradze T., Sagona A. Archaeology in the Borderlands: Investigations in Caucasia and Beyond, edited by A. T. Smith and K. Rubinson, 2003, pp. 38–94.
36. Kuliyeva Z., Bahşeliyev V. Nahçıvan'ın Kalkolitik Çağ Kültürü (Azerbaycan) // TUBA-AR, 23, 2018, s. 29-52.
37. Nowicki K. Final Neolithic Crete and the Southeast Aegean,De Gruyter, Germany, Berlin, 2014,412 p.
38. Lyonnet B. and Guliyev F., Helwing B. and Aliyev T., Hansen S. and Mirtskhulava G. Ancient Kura 2010–2011: The first two seasons of joint field work in the Southern Caucasus // AMIT, 44, 2012, p. 1-190.
39. Özfırat, A., Marro, C. 2004 Yılı Van, Ağrı ve İqdır İlleri Yüzey Araştırması // – Ankara: Türk Arkeoloji ve Etnografi Dergisi, 2007, 7, s. 1-20.
40. Marro C. and A. Özfirat. Pre-classical Survey in Eastern Turkey. Third preliminary Report : the Dogubeyazit region // Anatolia Antiqua, Paris, 2005, XIII, p. 319-356
41. Maziar, S. Excavations at Kohne Pasgah Tepesi, the Araxes Valley, the Northwest Iran: First Preliminary Report // ANES, 2010, 47, p. 165-193.
42. Müseyibli N. The Chalcolithic settlement Böyük Kesik. Bakı: Nafta-Press, 2007,228 c.
43. Müseyibli N.Leylatepe culture. Bakı: Elm və Təhsil, 2020, 576 s.
44. Palumbi G. A Preliminary Analysis on the Prehistoric Pottery from Aratashen (Armenia). // Les Cultures du Caucase (VI-IIIème millénaires avant notre ère). Leurs Relations avec le Proche-Orient / Sus la direction Bertille Lyonnet. Paris: CNRS Editions, 2007, p. 63-76.
45. Palumbi,G.A 'The Role Of Pastoral Communıtıes Of The Upper Euphrates Regıon In The Expansıon Of The Kura-Araxes Culture", Internatıonal Symposium On East Anatolia South Caucasus Cultures,Proceedings 1, 2015, p. 78-88.
46. Seyidov A, Baxşəliyev, V., Mahmudova V., Xələc. Bakı. Elm, 2010, 216 s.
47. Sampson A. The Neolithic of the Dodecanese and Aegean Neolithic // The Annual of the British School at Athens, 1984, 79, s. 239-247.
48. Sampson A. The Neolithic Settlement at Yali, Nissiros, Athens : Euboiki Arxaiothilos Etaireia, 1988. 280 p.

Резюме

Вели Бахшалиев, Назахат Джейлан, Эльмар Бахшалиев, Хейран Гасанова

Керамики типа сиони на Южном Кавказе в контексте археологических раскопок в поселении Тумбултепе

Многие ученые-кавказоведы дают общее название позднеэнеолитической культуре Южного Кавказа: ее иногда называют культурой Сиони, иногда культурой Сиони-Чопи, иногда керамикой Сиони, а иногда культурой Сиони-Чопи-Гинчи. Однако в поселениях Нахчывана керамика типа Сиони очень мало распространена. Изучение материально-культурных образцов, а особенно керамических изделий новораскопанного поселения Тумбултепе и других памятников Нахчывана, очень важны с точки зрения разъяснения вопросов, связанных с позднеэнеолитическими культурами Южного Кавказа, в том числе с культурой Сиони. Даже если группу памятников позднего энеолита на Южном Кавказе можно назвать культурой Сиони-Чопи-Гинчи, то, на наш взгляд, некорректно приписывать это всем памятникам Южного Кавказа.

Ключевые слова: *Южный Кавказ, культура Сиони, Нахчыван, Тумбултепе, поздний энеолит.*

Summary

Veli Bakhshaliyev, Nezahat Ceylan, Elmar Bakhshaliyev, Heyran Hasanova

The sioni type ceramics in the south caucasus in the context of archaeological excavations at Tumbultepe settlement

Many Caucasian scholars give a general name to the Late Chalcolithic culture of the South Caucasus: it is sometimes called the Sioni culture, sometimes the Sioni-Chopi culture, sometimes the Sioni ceramics, and sometimes the Sioni-Chopi-Ginchi culture. However, Sioni type ceramics are very rare in the settlements of Nakhchivan. The study of material and cultural samples, and especially ceramics from the newly excavated settlement of Tumbultepe and other monuments of Nakhchivan, is very important from the point of view of clarifying issues related to the Late Chalcolithic cultures of the South Caucasus, including the Sioni culture. Even if it is possible to call a group of Late Chalcolithic monuments in the South Caucasus the Sioni-Tsopi-Ginchi culture, it is not correct, in our opinion, to attribute this to all the monuments of the South Caucasus.

Keywords: *South Caucasus, Sioni culture, Nakhchivan, Tumbultepe, Late Chalcolithic.*

UOT 321. 01; 340. 11:1
https://doi.org/10.59849/2710-0820.2024.1.247

Əntiqə Paşayeva
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun
"Heydər Əliyevin siyasi irsi və azərbaycançılıq fəlsəfəsi"
şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.
pashayeva.ph@mail.ru

ETİKA VƏ HÜQUQ: HÜQUQİ MƏNBƏLƏRDƏ ADƏT-ƏNƏNƏNİN ETİK FUNKSİYASINA FƏLSƏFİ VƏ HÜQUQİ BAXIŞ

Giriş. Adət-ənənənin necə və nə zaman yaranması filosofların və hüquqşünas filosofların bəhs etdiyi əsas mövzudur. Adət-ənənə qanunverici orqan tərəfindən yaranmamış, zaman keçdikcə formalaşmışdır, yəni sonradan zühur edən bir fenomen deyil, əksinə, hüquq elmləri və adət-ənənə arasında çox qədim zamanlardan bağlılıq mövcuddur; məhz buna görə də iddia etmək olar ki, adət-ənənə hüququn ən qədim fenomeni olaraq hüquq elminin həm təzahürü, həm də müdafiəçisi kimi tanınır. Tarix baxımından nəzər salsaq görərik ki, tarixi mənbələrdə adət-ənənə hüququn ilk mənbəyi olmuşdur. Adət-ənənələr tədricən toplanılmış, qanunlarda və məhkəmə qərarlarında sistemləşmişdir; bununla belə, hətta qanuni quruluşlarda və məhkəmə sistemində də mövcud olmuşdur. Elə buna görə də bəzən suallar yaranır: hüquqi mənbələrdə adət-ənənənin funksiyası dedikdə hansı müddəalar nəzərdə tutulur? Adət-ənənə hüququn və hüquqi qaydaların yaranma mənbəyi ola bilərmi? Digər mühüm bir sual da bundan ibarətdir ki, vətəndaş hüququnda adət-ənənənin rolu nədən ibarətdir? Filosof və hüquqşünas filosoflar hüquqi mənbələrdə adət-ənənənin xüsusi rolu olduğunu yazmışlar. Onların nəzərində hüquqi qaydanın yaranma mənşəyi olan hər hansı bir qüvvə hüquqi mənbə adlanır; hüquqi sistemlərin əksəriyyətində adət-ənənə hüquqi qaydaların yaranma mənbəyi hesab olunur. Hazırkı tədqiqatda hüquqi mənbələrdə adət-ənənənin funksiyasını daha dərindən bilmək üçün tədqiq olan mövzulara diqqət etmək zəruridir.

Tədqiqatın hədəfi. Adət-ənənə ilə bağlı mühüm məsələlər mövcuddur ki, bunların araşdırılıması bir sıra suallara cavab verir. Adət-ənənə bir nəsildən digər bir nəsilə ötürülən adi bir davaranış deyil, bəlkə hüquq sistemində funksiya daşıyıcısıdır. Buna görə də hazırkı mövzuda adət-ənənə dedikdə, insanlar arasında yayılmış müxtəlif adət və vərdişlərdən söhbət getmir, burada məhkəmə sistemində və qanunvericilkdə qanuni funksaya daşıyan etik bir qüvvə nəzərdə tutulur. Hazırkı dövrdə aktual hesab olunan belə bir mövzunun araşdırılması təkcə fəlsəfə və hüquq sahələri üçün deyil, həm də cəmiyyətimiz üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Mövzunun tədqiqi və təhlili. Qeyd etmək lazımdır ki, qanunların yaranması xüsusi bir dövrə təsadüf edir. Bu, elə bir dövrdür ki, həmin dövrdə dövlət və hökumət qurumları yaranmışdır. İnsan kütləsindən ibarət olan cəmiyyətlər bütün hallarda və hər yerdə hüquq və qanunla birlikdə olmuş, ona riayət etmişlər. Nəzərə almaq lazımdır ki, qanunverici orqan yaranmazdan əvvəl hüquq mövcud olmuşdur, lakin qanunverici orqan hüquq normalarını təyin etməzdən əvvəl insanlar arasında adət-ənənə formasında özünü göstərmişdir. İbtidai və sadə insanlar arasında olan ictimai münasibətlər təbii ki, adət-ənənə olmadan mövcud ola bilməzdi. Çünki bir tərəfdən insan təbiəti mahiyyət etibarilə adətləri qəbul edir və ona tərəf gedir, yəni insan təbiəti elə yaranmışdır ki, bir dəfə etdiyini təkrarlamağa meylli olur və bunu ezoterik (ezoterika: özünü kəşf etmək, həyatın mahiyyətini yaxından dərk etmək; ezoterika, insanın gizli imkanlarını və kainatın sirlərini dərk etməyin bir yoludur; internet resursu) istəklərinə və tələblərinə uyğun hesab edir; digər tərəfdən isə o dövrdə yazmağı tələb etməyən vəziyyət istisna olmaqla, insanların hüququnu tənzimləyən başqa bir vasitə yox idi. Buna görə də insanların ictimai yaşayış tarixinə, yəni daha uzaq dövrlərə nəzər salsaq, bunları köklü şəkildə mütaliə

edib araşdırsaq, adət-ənənəyə uyğun formada təzahür edən güclü və sabit ailə sisteminin şahidi olacağıq.

Etika və hüquq baxımından adət-ənənəni fəlsəfi və hüquqi aspektdə araşdırarkən mühüm məsələlərlə qarşılaşırıq. Bəzi müəlliflərin gəldiyi nəticə də məhz buna işarə edir. Onlar adəti hüquq normaları ilə əlaqələndirərək Misir qanunvericiyilində mövcudluğunu bildirmişlər: "hüququn qədim mənbəyi adət hüquq normaları olub və sonralar zəruri olan bu normalar Misir qanunvericilinyində təsbit olunmuşdur. Bu normaların bəziləri sonrakı dövrlərdə də saxlanıldı" (12. s. 26). Hazırkı dövrümüzdə də olduğu kimi dünyanın müxtəlif yerlərində mövcud olan ibtidai cəmiyyətlərin həyat sistemi adət-ənənə ilə bağlıdır. Bu, əsrlər boyu mükəmməl həyat yolu keçən, indi ən yüksək sivilizasiyada yaşayan ilk mədəni etnik xalqların dövrünə işarədir. Hətta hüquqşünas filosoflar hüququn yaranmasında və formalaşmasında adət-ənənənin hədsiz təsiri olduğunu yazırlar: "hüquq daha çox adətlə, yəni müəyyən bir işin ortaya çıxmasında, daim xüsusi bir qaydaya riayət olunmasında, həmçinin adət halına gəlməsinə vərdiş etməklə formalaşır. Həmin müəyyən olunmuş qaydalar tədricən insanların zehnində daim və təkrar olaraq xüsusi təsir qoyur ki, bu, hüquq qaydaların əsası (kökü) hesab olunur" (7. s. 279). Hüquq baxımından adət-ənənə yazılmamış qaydalardır ki, ümumi, xüsusi, daimi və müstəqil olaraq insanların iradəsindən doğur və bunun yaranmasında dövlətin heç bir fəaliyyəti və rolu mövcud deyil, lakin məhkəmələrdə icra olunması üçün hökumət tərəfindən rəsmi şəkildə tanınmalıdır (10. s. 85). İnsanların iradəsindən yaranan adət-ənənə Monteskyunun düşüncəsində də özünü göstərir. O, adət-ənənənin yaranmasını ictimai kütlə ilə əlaqələndirir : "konstitusiyanın təməlini qanunverici orqan qoyur, ancaq adət-ənənəyə gəldikdə isə bunun təməli geniş ictimaiyyət tərəfindən qoyulur" (21. s. 14). Digər mənbələrin yazdığına görə isə adət-ənənə bir çox hallarda hüquqi mənbələrdən irəlidə olmuşdur. Qədim mənbə və qanunlarda, o cümlədən Hammurapi qanunlarında, Yəhudilikdə, Maniheizmdə, qədim Hindistan və Afina qanunlarında bunu görmək mümkündür (5. s. 99). Bundan əlavə, bəzi hüquqi sistemlərdə məsələn, Anqlosakslarda (ing: Anglo-Saxons) qanundan əvvəl adət-ənənə hüququn ilk və əsas mənbəyi hesab olunur. Amma yazılı hüquq sistemi olan ölkələrdə isə adət-ənənə qanundan sonra gəlir, yəni ikinci dərəcəli mənbə hesab olunur. Ustad Nasir Katuzyanın fikrincə, hazırkı dövrümüzdə qanunlar adət-ənənəyə əsasən toplanılmışdır (19. s. 471).

Hüquqi mənbələrdə adət-ənənənin etik funksiyasına gəlincə, hüquqşünas filosoflar adət-ənənəni hüququn, qanunun, məhkəmə prosesinin həmçinin hüquqi doktrinanın kənarında hüququn mənbələrindən biri hesab edirlər. Belə olan halda adət-ənənənin vətəndaş haqlarında da təsirini görmək mümkündür, çünki vətəndaş haqları vətəndaşlıq anlayışının həyata keçirilməsinin bir funksiyasıdır. Adət-ənənələr həm etik, həm də qanunların təsdiq edilməsi ilə vətəndaş haqlarının rəsmi şəkildə tanınmasının əsas mənbələrindən biri hesab olunur. Nəzərə almaq lazımdır ki, vətəndaş haqları dövlət tərəfindən yaradılmır, bəlkə dövlət bu hüquqa riayət etməli və onu qorumalıdır. Qanunlar, xüsusilə konstitusiya (vətəndaş hüququnun qorunması) ümumi qaydaları ehtiva edir və bu qanunlar adət-ənənədən qaynaqlanır (4. s. 96). Adət və ənənənin vətəndaş hüququnda təsirindən bəhs edərkən bunu da demək lazımdır ki, adətlər-ənənələr zaman keçdikcə tədricən ictimai dəyərlərə çevrildi və hətta insanlar arasında ictimai dəyərlərin formalaşmasına səbəb oldu. İnsan həyatı üçün zəruri olan məsələlərin dəyişməsi və inkişafı (insanların yaşayış səviyyəsi, tərzi, mədəni inkişafı, irəliləyişi, yeni fikirlərin yaranması və digər məsələlər) müxtəlif məsələlərdə, o cümlədən vətəndaş hüququnda da özünü göstərir. Mövzu ilə bağlı məsələlərə və yuxarıda qeyd olunan suallara daha ətraflı cavab vermək üçün ilk olaraq adət-ənənə sözlərinin lüğətdə və mövzuda işlənmə mənalarına diqqət etməliyik.

Adət-ənənə: lüğətdə və mövzuda işlənmə mənası

Adət (ing: custom, common; frans: coutume; ənənə, ing: customs) ərəb sözü olaraq lüğətdə "mərifət", "yaxşı", "yaxşılıq", "öyrənmiş", "adət etmiş", "həmsöhbət", həmçinin "qayda" və "tanınmış" mənaları bildirir (6. s. 136). Digər mənası isə "məlumatlı olmaq", "bilik" və insanlar arasında daha çox yayılan və ümumi olan müəyyən bir şeyə deyilir. Mövzuda

işlənmə mənasına (istilah) gəldikdə isə İbn Nəcimin tərifinə görə adət-ənənə ruhla bağlı olan və daim təkrarlanan bir məfhumdur (9. s. 37). Digər tərifdə isə adət-ənənə insanların söylədiyi və ya etdiyi ümumi vərdişlərdir (16. s. 838). Adət-ənənə kütlə arasında həm əməldə (təcrübədə), həm də sözdə yayılan və daim izlənilən vərdişlərə deyilir (13. s. 1000). Adət-ənənə insanlar arasında yayılmış bir fenomendir; insanların cəmiyyətdə yaxşı və pis, xoşagəlməz, zərərli, cəmiyyət üçün ümumi olan praktik, bəzən danışma üsuludur (14. s. 50). Adət-ənənə dedikdə, əgər insan bir əməli (və ya davranışı) davamlı, müntəzəm və fasiləsiz olaraq təkrar edərsə, bu əməl onun üçün "vərdiş" halını alır və buna görə də onu yerinə yetirmək asanlaşır, amma tərk olunması da çətinlik yaradır və belə bir vərdişə "fərdi adət" deyilir. Cəmiyyətin digər üzvləri də eyni hərəkəti təkrar etdikləri üçün bu, ictimaiyyətdə ümumi adət (ing: usage – istifadə, işlətmə) halını alır.

Hüquqşünas filosofların nəzərində adət-ənənənin ictimai prinsipləri

Hüquqşünas filosofların fikrincə, adət-ənənənin kökləri qədim dövrə aiddir. Məhz buna görə də qədim Roma imperatoru *Yuliandan* (az.Yulian, Flavius Klavdius; Latin: Flavius Claudius Julianus; Greek: Ἰουλιανός Iulianos 331-363) nəql olunur: "adət-ənənə hüquqla bağlı olan çox qədim bir sözdür ki, insanların istək və tələblərindən irəli gəlir, qanuni güc və təsirə malikdir" (15. c. 1, s. s. 21). Adət-ənənə qədim dövrdən bəri insanlar və ya toplu arasında tədricən, bəzən də öz-özünə məcburi bir qayda olaraq göstərilir (18. s. 188). Göründüyü kimi hüquqi mətnlərdə adət-ənənə ictimaiyyətlə bağlı olan və ondan qaynaqlanan mühüm bir qayda olaraq tərif olunur. Hüquqşünasların fikrincə, adət-ənənəni qanunverici orqanın müdaxiləsi olmadan qanuni bir qayda hesab etmək olar; adət-ənənə hətta qayda və qanundan başqa, məhkəmə proseduru və hüquqşünas alimlərin fikirlərindən irəli gələn qaydalarla yanaşı hüququn digər mənbələrini də əhatə edir (18. s. 187-188). Bundan əlavə, qanun ictimai təhlükəsizliyi təmin etmək və qorumaq üçün adət-ənənəyə diqqət və riayət olunmasını vacib hesab edir və ona qarşı olan hər hansı bir itaətsizliyi ictimai nizam-intizamın və etik normaların pozulması səbəbi kimi dəyərləndirir (15. c. 1. s. 86).

Adət-ənənə ilə bağlı yuxarıda qeyd olunan məsələlər təbii ki, "daxili hüquq"la əlaqədardır, ancaq beynəlxalq ümumi hüquqda adət-ənənə fərqli şəkildə təqdim olunur. Burada adət-ənənələr dövlətlərin fəaliyyət və davranış tərzinə uyğun olaraq tərəflər arasında münasibətlərin qurulmasından, genişləməsindən həmçinin gedən proseslər əsnasında münaqişə və mübahisələrdən yaranır. Beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlərin təkrarlanan fəaliyyəti nəticəsində qaydalara inam və etiqad yaranır ki, bu da tədricən onların müştərək əlaqələrində məcburi hesab olunur və mövcud dəyərlərin ölçü meyarı olaraq qəbul edilir. Müəllif də təsdiq edir ki, bu meyarlar beynəlxalq ümumi hüquq qaydalarının əsas prinsipləri hesab olunur (17. s. 174-175). Buna görə də Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin Əsasnaməsinin 38-ci maddəsinin 2-ci bəndinə əsasən adət-ənənə hüquqi qayda olaraq dövlətlərin ümumi təcrübəsi kimi qəbul edilmişdir. Bu münasibətlər iki ölkənin razılığı əsasında qlobal, regional və ikitərəfli ola bilər (11. s. 43). Adət-ənənə beynəlxalq ümumi hüququn ilk mənbəyidir ki, beynəlxalq mübahisələrin həllində məhkəmə qərarlarının əsasını təşkil edir. Məhz buna görə də məhkəmə proseduru və adət-ənənə arasındakı əlaqəyə təkcə hüquqi deyil, həm də fəlsəfi nəzər salsaq faydalı olar.

Məhkəmə proseduru və adət-ənənə arasındakı əlaqəyə fəlsəfi və hüquqi yanaşma: Qeyd olunduğu kimi adət-ənənə hüquqi mətnlərdə zəruri bir məfhum olaraq tərif olunur. Nəzərə almalıyıq ki, adət-ənənənin yaranması qanunvericilikdən asılı deyil, yəni qanunverici orqan olmasa belə adət-ənənə mövcuddur. Bu, müstəqil şəkildə hüquqi qayda olaraq insanlar arasında zaman keçdikcə formalaşmış və onun icrası zəruri hesab olunmuşdur. Bəzən belə mülahizə olunur ki, məhkəmə proseduru və adət-ənənə hüququn mənbəyi olaraq zaman əsnasında yaranır və hər ikisi (məhkəmə proseduru və adət-ənənə) sistemləşmiş hüquqda qanuni müdafiəyə ehtiyacı vardır. Çünki qanun məhkəmə prosesini dayandırma, ləğv etmə və hətta adət-ənənəyə mənsub olan öhdəçiliyi xaric etmək səlahiyyətinə malikdir. Filosofların və hüquqşünas filosofların fikrincə isə hüququn mənbəyi iki hissəyə bölünür: qanun və adət-ənənə. Bura-

da adət-ənənə qanundan başqa hüququn bütün mənbələrinə şamil olunur və nəticədə məhkəmə prosedurunun bir hissəsi hesab edilir. Necə ki, adət-ənənələr insanlar tərəfindən yaranır və bir sıra öhdəçiliyə sahib olur. Məhkəmə prosedurunu da hökm, qərar, fikir və əqidə yaradır. Həqiqətən məhkəmə prosedudru hökmün, qərarın, fikir və əqidənin adət-ənənəsi – bir növ qaydası hesab olunur (çünki adət bir çox hallarda qayda olaraq tərif olunur ki, yuxarıda buna işarə olunub). Amma bəzi mənbələrdə bunların arasında (məhkəmə proseduru və adət-ənənə) ciddi fərqin olduğu bildirilir, hətta məhkəmə prosedurunun adət-ənənə çərçivəsində olmaması iddia olunaraq, sadəcə qanunların yaranmasında təməl kimi göstərilir. Müəllifin gəldiyi nəticə bundan ibarətdir ki, məhkəmə prosederuna, adət-ənənənin mahiyyətinə nəzər salsaq bunların mənşə baxımından fərqli olduğunun şahidi olacağıq. Bu iki məfhum arasında bütün oxşarlıqlara baxmayaraq, məhkəmə prosedurunu adət-ənənə daxilində müəyyən etmək olmaz. Çünki məhkəmənin gəldiyi nəticədə irəli sürülən hökm və qərarlarda qanundan, adət-ənənədən istifadə olunur, təbii ki, ən kiçik detallarına qədər izah olunur, müəyyən qərarlar verilir, amma çıxarılan hökm və qərarların hamısı uzun illər ərzində məhkəmə prosedurunun təsiri nəticəsində əldə olunur (3. s. 8-9). Təbii ki, bu müəllifin gəldiyi nəticədir, amma bizim yanaşmamıza əsasən, məhkəmə prosesi çıxarılan qərarların elmi əsaslara istinad etməyinin səmərəsidir, sabit və dəyişməyən qərarlar qəbul etmək üçün qanundan istifadə olunur. Məhkəmə proseduru, adət-ənənə hər ikisi qanunların yaranması üçün zəmin yaradır, yəni qanunların yaranmasında təməl və bünövrədir. Hətta bəzi qanunlar əvvəlki məhkəmə proseduru, adət-ənənədir ki, qanunverici orqan onu zaman ərzində hazırlayır və müəyyən qaydaya salır. Əlbəttə, unutmaq olmaz ki, həm məhkəmə proseduru, həm də adət-ənənə əxlaq normaları əsasında tənzimlənir. Burada adət-ənənəyə və əxlaq normaları arasında olan nisbətə, fərqli aspektlərə diqqəti yönəltmək faydalı olardı.

Adət-ənənə və əxlaqın nisbəti və fərqli aspektləri: Adət-ənənə və əxlaq normaları arasında olan nisbəti və fərqli aspektləri təhlil edərkən qeyd etmək lazımdır ki, adət-ənənə şəraitə və mühitə uyğun olaraq dəyişir. Çünki müxtəlif zamanlarda, həmin zamanın tələbləri əsasında yaranır, bəzən aradan gedir, bəzən isə yenilənir. Təbii ki, adət-ənənənin funksiyalarını normativlərdə görmək mümkündür və bu normativ mənbələrin sayı ilə bağlı fərqli baxışlar var; altı növ normativ mənbəni sadalamaq olar: əxlaq, hüquq, adət-ənənə, din və məzhəb, uyğunluq və estetika. Diqqət etsək görərik ki, hər bir işdə "gərək" deyilən bir məfhum mövcuddur və bu "gərək" həmin altı mənbədən qaynaqlanır; məsələn, əgər hər hansı bir məclisə dəvət olunuruqsa içimizdə "gərək"lə bağlı fikirlər yaranır: "mən məclisdə olarkən özümü təvazökar aparmalıyam" və ya "mən gərək bu mövzu barədə qətiyyətli fikir söyləyim". Çünki danışmaq niyyətində olduğumuz zaman "gərək" hissi içimizdə yaranır: "gərək düz danışım", "gərək ədalətli olum" deyə öz-özümüzə xitab edirik. Bu cür hiss və duyğuların mənşəyi normativ mənbə olan əxlaqdadır. Normativ mənbənin üçüncüsü olan adət-ənənədə də bu "gərək"lər mövcudur; məsələn, inanclarla bağlı olan hər hansı bir adəti yerinə yetirmək və yerinə yetirməmək. Nəzərə almaq lazımdır ki, adət-ənənədə mövcud olan "gərək" hissi əxlaq, hüquq, qanun və din deyil, bəlkə hər bir insanın daxilindən gələn təbii istək və ehtiyaclarıdır ki, özünə xas formada yerinə yetirilir. Adət-ənənədə mövcud olan "gərək"lər baxmayarq ki, əxlaq deyil, ancaq qəbul olunan davranışlar, yəni insanlar arasında olan ortaq dəyərlər və qarşılıqlı, mənəvi öhdəliklər əxlaq normalarını əks etdirir. İslam aləminin böyük filosofu Məhəmmədhüseyn Əllamə Təbatəbainin də dediyi kimi: "adət-ənənə müdrik insanlar arasında olan ortaq dəyərlər (ənənələr) və gözəl davranışlardır" (20. c. 8, s. 397).

Adət-ənənə və əxlaq arasında nisbətin olmasına baxmayaraq bəzən fərqli cəhətlərin də şahidi oluruq: əgər cəmiyyətdə adət-ənənə ilə bağlı olan hər hansı bir sosial adət və dəyərlər dəyişirsə, həmin cəmiyyətdə heç bir problem yaranmaz, ancaq əxlaqla bağlı olan xüsusiyyətlərdə dəyişiklik etmək olmaz. Sosial adət və dəyərlər şərait və mühitlə bağlıdır, bunların dəyişikliyi də təbiidir, lakin əxlaq meyarları isə şərait və zamanla ölçülməz və bu meyarlar bütün hallarda qurunmalıdır; məsələn, sədaqət yerinə sədaqətsizlik, riyakarlıq; təvazökarlıq yerinə təkəbbürlük; əhdə vəfa etmək yerinə əhdi pozaq; əmanətli olmaq yerinə əmanətə xəyanət etmək;

ədalətli, insaflı, vicdanlı olduğumuz halda ədalətsiz, insafsız və vicdan prinsiplərinə əməl etməmək kimi əməllərə yol verilərsə, belə olan halda ictimaiyyət nəinki zərər görəcək, hətta məhv olmağa doğru gedəcək. Təbii ki, qeyd olunan əməllər təkcə əxlaq baxımından deyil, həm də hüquq normalarına əsasən qəbul edilməzdir; digər tərəfdən, hər hansı bir normanın yaranması müqavilə ilə deyil, çünki müqavilə ilə yaranan müəyyən bir məsələni müqavilə yolu ilə də dəyişmək ya əvəz etmək olar; məsələn, sosial adətlər kimi. Amma müqavilə yolu ilə mövcud olmayan xüsusiyyətləri (əxlaqla bağlı olan meyarlar) heç bir müqavilə ilə əvəz etmək olmaz; daha aydın desək, əxlaq meyarları insanlar arasında müqavilə ilə deyil, bəlkə insanın təbiəti ilə bağlı olan zati bir əməldir, yəni bu meyarlar (əxlaq normaları) yaradılışla bağlıdır nəinki adət-ənənə və mərasimlərlə. Adət-ənənə və əxlaq dəyərləri (meyarlar) arasında fərqin olmasına baxmayaraq, bunların bütün zamanlarda yerinə yetirilməsi vacibdir, çünki həm adət-ənənə və həm də əxlaq meyarları ictimai məsələlərlə bağlılığı vardır.

Nəticə olaraq demək olar ki, bunların arasında olan nisbətə və fərqli cəhətlərə baxdıqda şahidi oluruq ki, adət-ənənə ictimai davranışlarla tam olmasa da bir çox hallarda bağlılıq təşkil edir, ancaq əxlaq ictimai davranış və digər məsələlərlə bağlı olsa da bunlardan asılı deyil. Buna baxmayaraq, biz insan olaraq bəzi məsələləri öhdəmizə götürürük və bunun üçün məsuliyyət daşıyırıq; məsələn, valideynlə, həyat yoldaşı ilə dostla, müəllimlə, çalışdığımız sahədə həmkarlarla, üzv olduğumuz hər hansı bir qurumda və digər sahələrdə ünsiyyətdə olduğumuz zaman adət-ənənə özünü daha çox göstərir. Amma qeyd olunduğu kimi əxlaq meyarları sosial məsələlərdən asılı deyil, çünki əxlaq ümumi normalar məcmuəsidir; dürüstlük, təvazökarlıq və digər fəzilətlər insanların məsuliyyət hissi ilə bağlı deyil, bəlkə insanın öz istəyi ilə yerinə yetiriləcək bir əməldir. Təbii ki, həm adət-ənənə həm də əxlaq normaları insanın iradəsi ilə yerinə yetirilir, amma biri (əxlaq) daxili duyğularla bağlıdır və digəri isə (adət-ənənə) sosial tələblərdən irəli gəlir. Adət-ənənə və əxlaq normaları arasında fərqli aspektlərlə yanaşı, adət-ənənə arasında da oxşar və fərqli cəhətlər mövcuddur. Yaxşı olar ki, diqqəti aşağıdakı mövzuya yönəldək.

Adət və ənənənin oxşar və fərqli cəhətləri: Mövzunu təhlil edərkən adət-ənənə arasında bəzi oxşar və fərqli cəhətlərlə qarşılaşırıq; yəni adət-ənənənin uyğunluğu olduğu kimi fərqli tərəfləri də mövcuddur. Bunların arasında daha çox *mənəvi fərqin* olduğu nəzərə çarpır; ənənə bütün hallarda (zəruri şərtləri çıxmaqla) adətlə bağlıdır. Burada adət dedikdə, təkcə sosial vərdişlər deyil, həm də qaydalar nəzərdə tutulur. Ancaq ənənə, ümumi məfhum olaraq təqdim olunur: "ənənə, adətdən fərqli olaraq daha geniş və ümumi xarakter daşıyır, çünki ənənə təbii amillərdən və fərdi vərdişlərdən yaranır" (16. c. 1, s. 841). Əksər hallarda, müəyyən bir mühitdə ənənə zaman keçdikcə hər hansı bir qaydanı yaradır və həmin qayda tədricən inkişaf edərək adətə, ənənəyə çevrilir. Məhz buna görə də adət bir çox hallarda həm qayda, həm də vərdiş – ənənə olaraq göstərilir. Adət-ənənə arasında olan fərqi bir az da dərindən araşdırsaq görərik ki, bunların arasında iki mühüm fərq mövcuddur: adətdən fərqli olaraq ənənədə təkrarlama halları mövcuddur və fərdə məxsusdur, amma adət təkcə fərdlə deyil, daha çox toplu ilə əlaqədardır, həmçinin bunların (adət-ənənə) arasındakı əlaqə mütləq olaraq ümumi və xüsusidir. Ancaq bəzi müəlliflərin gəldiyi nəticə bundan ibarətdir ki, ənənə təkcə fərdə deyil, həm də topluya aiddir; yəni həm fərdə, həm də topluya şamil olunur (1. s. 145). Ənənədən fərqli olaraq adət də vəzifə və öhdəçilik qapalıdır, yəni açıq-aşkar özünü göstərmir və proses əsnasında yerinə yetirilir. Təbii ki, adət-ənənənin oxşar və fərqli olmasına baxmayaraq, bunların hər ikisi hüquq və əxlaq normaları arasında olan nisbətin, həmçinin vətəndaş hüququnun formalaşmasında əsas mənbələrdən hesab olunur. Bəs vətəndaş hüququnun formalaşmasında adət-ənənənin rolu nədən ibarətdir? Biz çalışmışıq aşağıdakı paraqrafda bu suala cavab verək.

Vətəndaş hüququnun formalaşmasında adət-ənənənin rolu

Hüquq mənbələrinə istinad edərək vətəndaş hüququnun formalaşmasında adət-ənənənin rolundan, hansı üstünlüklərə malik olduğundan bəhs etmək olduqca zəruridir. Çünki bütün hüquq normaları insanın təhlükəsizliyi, inkişafı,

təkmilləşməsi, ictimai-siyasi, mədəni haqlarını tanıması, həm şəxsi, həm də ictimai həyatda layiqli bir vətəndaş kimi yaşaması üçündür. Məhz bu mənada, vətəndaş hüququnun formalaşmasında adət-ənənənin rolunu filosofların və hüquqşünas filosofların əsərlərinə istinad etməklə araşdırmaq yerinə düşərdi. Ümumiyyətlə, "vətəndaş" elə bir məfhumdur ki, təkcə fəlsəfə və hüquqla məhdudlaşa bilməz. Bu, mühüm bir məfhum olaraq müxtəlif ölkələrdə yaşmaqla mədəniyyətlər yaradır və yaradılan mədəniyyətlər, qarşılıqlı əlaqələr genişlənir və böyük bir topluya çevrilir. Vətəndaş o şəxsə deyilir ki, fərdə və topluya aid olan haqları tanısın və bu haqları tanımaqla yanaşı müdafiə edərək qanuna əməl etsin. Ancaq vətəndaş hüququna gəldikdə isə, vətəndaşlıq hüququ müəyyən bir ölkənin vətəndaşlıq münasibətlərinə görə qanunla verilən, qorunan və müdafiə olunan hər bir ölkənin konstitusiyasında təsbit edilmişdir. Vətəndaş hüququ vətəndaşların dövlət qarşısında vəzifə və məsuliyyətlərini nəzərə almaqla yanaşı geniş sosial, siyasi, iqtisadi və mədəni haqları əhatə edir; vətəndaşlıq siyasi quruluşun yaranmasından sonra gələn hüquqi bir statusdur, çünki vətəndaşlıq insanla birlikdə doğulmur, vətəndaşlıq cəmiyyətdə fərdə dəyərli bir haqq olaraq verilir. Bu baxımdan fərdin olduğu məkan (vətən, ölkə, şəhər) bir qrup insanın kollektiv və məqsədyönlü həyatını əhatə edir. Bir çox hallarda vətəndaş vətəni *ana* adlandırır, vətənin ana adlandırlmasından əsas məqsəd kollektiv rifaha, səadətə nail olmaq, bir-birinin haqlarına hörmət edərkən ictimai mənafeyi qorumaqdır. Vətəndaşın həm hüquqi, həm də ictimai məsuliyyəti vardır; əgər vətəndaş sözünü məfhum olaraq təhlil etsək məlum olar ki, bir tərəfdən insanların sosial mühitdə qarşılıqlı münasibətlərinə aiddir, digər tərəfdən isə, bu hüquqlar digər hüquqlarla birlikdə təsirə malikdir. Vətəndaş məfhumu vətəndaşlıq hüquqları da daxil olmaqla hər bir şəxsin hüquq, vəzifə və öhdəliklərinin məcmusuna aiddir. Çünki vətəndaşı tanımağın səbəblərindən biri də vətəndaş hüquqlarının yaranması və cəmiyyətdə yaşayan hər bir fərdin azadlıqlarının qorunması və təmin olunmasıdır. Mənbədə də qeyd olunduğu kimi başqalarının azadlıqlarına zərər verməmək şərti ilə, vətəndaşın hüquqları da daxil olmaqla (hüquqla birlikdə) vəzifə və öhdəliklərin qarşıya qoyulması zəruridir (2. s. 20). Buna görə də vətəndaşlıq hüquqları hər bir ölkənin coğrafi sərhədləri daxilində tərif və müəyyən oluna bilər. Ona görə ki, burada milli dəyərlər mövcuddur; milli dəyərlər dedikdə, cəmiyyətin mədəniyyəti, adət-ənənələridir ki, vətəndaş hüququnun formalaşmasında, daha parlaq və inkişaflı olmasında, hətta dəyişməsində hədsiz təsirə malikdir.

Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, vətəndaşlıq cəmiyyətdə insana verilən bir haqq və yüksək imtiyazdır. Burada əsas məqsəd kollektiv rifaha nail olmaq, bir-birinin hüquqlarına hörmət və riayət edərək ictimai mənafeyi qorumaqdır. Vətəndaşlıq dedikdə, yəni bu adi bir imtiyaz deyil, vətəndaşlıq həm də müxtəlif iqtisadi, sosial, mədəni və siyasi aspektlərə malikdir. Vətəndaşlıq hüququnun bütövlüyü hökumətin iradəsindən və onu insanlara vermək istəyindən irəli gəlmir, vətəndaşlar onlara mənsub olan haqlardan istifadə etməklə hökumət rəhbərlərini seçir, bunun da nəticəsində adət-ənənə əsasında haqq və səlahiyyətə malik olurlar. Adət-ənənənin vətəndaş hüququ qarşısında iki əsas cəhəti mövcuddur: bunlardan biri müsbət (qəbul olunan) və digəri isə mənfi (nəzərə alınmayan) tərəfidir ki, vətəndaş hüququnda hədsiz təsirə malikdir. Burada müsbət cəhət dedikdə, təbii ki, bəzi haqların qəbulu və təsdiq olunmasıdır; amma mənfi və ya nəzərə alınmayan cəhət dedikdə isə, bəzi ictimai azadlıqlara riayət olunmaması, hətta aradan götürülməsi, həmçinin insanların arzu və tələb etdikləri dəyərlərə qarşı əks mövqedə dayanmaq, əleyhinə olmaq kimi qərarlar vətəndaşların hüquqlarının əldə edilməməsi və ya təhlükəyə atılması ilə nəticələnir. Bunun da əsas səbəbi cəmiyyətin müxtəlif sahələrində adət-ənənəyə, onun ictimai prinsiplərinə, inkişafına və təsirlərinə diqqətin olmamasıdır. Buna görə də, adət-ənənə vətəndaş hüququnun əsası hesab olunur və bəzi hallarda yeni qanunlar yaratmaqla üstünlük təşkil edir.

Vətəndaş hüququ və adət-ənənə arasındakı əlaqənin əsas xüsusiyyətləri: Vətəndaş hüququ və adət-ənənə arasındakı əlaqəni araşdırarkən qeyd etmək lazımdır ki, adət-ənənəyə xas iki əsas cəhət mövcuddur ki, bunlardan biri *dəyərləndirmə qaydasıdır,* digəri isə *zəruri əməl və hərəkətdir*. Bu qaydalar ictimaiyyət üzvləri tərəfindən təsdiq olunmuşdur. Məhz buna görə də adət-ənənə ictimai vəzifələrlə sıx

bağlılığı vardır, həmçinin cəmiyyətdəki hərəkətləri iki formada idarə edir və istiqamətləndirir: birincisi, daxili yanaşma – şəxsiyyət baxımından (fərd); ikincisi, sosial sistemdə institutlaşma baxımından (cəmiyyət). Burada mühüm bir məsələyə diqqət etmək zəruridir; adətlər sosial ehtiyaclardan yaranır, zaman keçdikcə insanların agahlıq, məlumatlanmaq səviyyəsi yüksəlir, ehtiyaclar genişlənir və yeni formalar alır. Əgər vətəndaşlıq məfhumuna tarixi nəzər salsaq görərik ki, ilk nəslin vətəndaş hüquqları insanların mədəni-siyasi ehtiyaclarının bir funksiyası olmuşdur. Məhz ictimai anlayışın genişlənməsi, insan düşüncəsinin təkamülü nəticəsində iqtisadi, sosial, mədəni və fərdi hüquqların gələcək nəsilləri formalaşmışdır. Təbii olaraq ehtiyacların dəyişməsi nəticəsində sözügedən normalar da dəyişikliyə uğramış, cəmiyyətdə fərqli adət-ənənələr meydana çıxmışdır. Bəzi adət-ənənələr keçmişin tələbləri ilə ziddiyyət təşkil etsə də, digər bir qrup mövcud adət-ənənəni qəbul etmiş, ona doğru irəliləmişdir, nəticədə adət-ənənədə baş verən inkişaf prosesi – qanunların formalaşması, anlaşılması və hətta dəyişməsi vətəndaş cəmiyyətində təsirli komponentlərindən biri olmuşdur. Vətəndaş hüququnun formalaşmasında adət-ənənə bəzən müsbət qarşılansa da, bəzi hallarda nəzərə alınmır. Buna səbəb nədir? Bu suala cavab verməzdən əvvəl yaxşı olar ki, vətəndaş hüququnun formalaşmasında adət-ənənənin müsbət təsirinə diqqət edək.

Vətəndaş hüququnun formalaşmasında adət-ənənənin müsbət təsiri: Vətəndaş hüququnun formalaşmasında adət-ənənənin müsbət təsiri dedikdə, məqsəd vətəndaş hüququnun formalaşması, genişlənməsi, ən əsası isə inkişaf prosesi nəzərdə tutulur. Diqqət etmək lazımdır ki, bəzən qanunlar insanların tələb və ehtiyaclarını əvvəlcədən müəyyənləşdirə bilmir, belə olan halda adət-ənənə qanunların köməyinə gəlir və əsas işi də bundan ibarət olur ki, qanunlarda olan qüsurları aradan qaldırsın: izah (şərh) etsin, təkmilləşdirsin, nəzarət etsin, yeri gələndə dəyişikliklər etsin, bəzən isə mənsub olduğu qaydalara əsasən hətta qanunlara yiyələnməyə səbəb olsun. Bu, rasional mənşədən yaranan və cəmiyyətin tələblərinə əsaslanaraq yayılmış, davam etmiş, düzgün və düşünülmüş adət-ənənədir (8. s. 173). Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir cəmiyyətdə rasional adət-ənənənin sosial, hüquqi və qanuni şüurun inkişaf prosesi ilə bağlılığı vardır, çünki ictimai inkişaf və proses nəticəsində zaman və məkana görə nə vaxtsa bu adət-ənənələrə ehtiyac olmadıqda bunlar başqa bir adət-ənənə ilə əvəz olunur. Buna misal olaraq, məlum olduğu kimi Amerikada qadınların ictimaiyyətdə, onların sosial sahələrdə fəal iştirakına ehtiyacın olması ilə bağlı ənənəvi baxış dəyişdi. Nəhayət, 1910-cu ildə Amerikalı qadınlar ictimai səs topladılar; bu o deməkdir ki, adət-ənənəyə dəyişiklik etdilər. 1920-ci ildə Wilsonun rəhbərliyi ilə Konstitusiyada dəyişikliyin zəruri olmasını Senata gətirdilər və qanunda dəyişiklik edərək səy göstərirdilər ki, kişilərlə bərabər səsvermə hüququna nail olsunlar. Təbii ki, bu təkcə ictimai-siyasi bir dönüş deyil, həm də zaman və məkanın tələb etdiyi bir prosesdir ki, adət-ənənəyə də öz təsirini göstərdi. İndi isə qeyd oluna suala (vətəndaş hüququnun formalaşmasında adət-ənənə bəzən müsbət qarşılansa da, bəzi hallarda nəzərə alınmır. Buna səbəb nədir?) diqqəti yönəldək.

Vətəndaş hüququnun formalaşmasında adət-ənənənin nəzərə alınmaması: Vətəndaş hüquqununn formalaşmasında adət-ənənənin nəzərə alınmaması dedikdə, yəni cəmiyyət üzvlərinin hamısı və ya bir hissəsi üçün vətəndaş hüququnun həyata keçirilməsinin və inkişafının qarşısını almaq nəzərdə tutulur. Belə bir vəziyyətdə arzu və tələb olunmayan adət və normalarla, tələb olunan hüquq və dəyərlərin inkişafı arasında ziddiyyətlər yaranır. Buna misal olaraq Fransa İnqilabının əsas sənədlərindən biri olan İnsan və Vətəndaş Haqqları Bəyannaməsində qadın və kölə hüquqları qeyd edilməmişdir. Bu Bəyannamədə qadın və kölə hüquqlarının qeyd olunmaması ictimai adətlərə və qadın hüquqlarına diqqətsizlikdən irəli gəlir. Belə bir diqqətsizlik qanunların yaranmasına və formalaşmasına təsirin bir nümunəsidir, digər tərəfdən isə vətəndaş hüququnun formalaşmasında adət-ənənənin nəzərə alınmamasıdır.

Nəticə

Səhih mənbələrə əsasən adət-ənənənin rolunu fəlsəfi və hüquqi aspektdə təhlil edərkən buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, etik normalar qanunlara təsir etmək və onları tənzimləməklə yanaşı həm də adət-ənənədə özünü göstərir.

tərir. Çünki adət-ənəndə düzgün və qaydaya əsaslanmış adətlər məhz əxlaq prinsiplərinə əsaslanır. Bu onu göstərir ki, əxlaq bütün əməllərimizə sirayət edir. Hüququn mənbəyi olan adət-ənənə ümumi, daimi olaraq yazılmamış qaydalardır ki, müstəqil olaraq insanların iradəsindən yaranır və bunun yaranmasında dövlətin heç bir fəaliyyət funksiyası mövcud deyil. Adət-ənənə ümumi və daimi olmaqdan əlavə, həm də xüsusi, şifahi (sözdə) və əməli (parktikada) hissələrə bölünür. Adətə əsasən hüquqi sistemləri (Common law) olan ölkələrdə adət-ənənə hüququn ilk mənbəyi hesab olunur, ancaq yazılı hüquq sistemlərində isə (Roman-German) qanundan sonra gəlir, yəni adət və ənənə qanundan sonra hüququn mənbəyi hesab olunur. Əlbəttə, hüququn bəzi şöbələrində (xüsusi hüquq) adət-ənənənin rolu daha geniş, bəzi şöbələrdə isə (cinayət hüququ) rolu daha məhduddur; əgər qanun birbaşa adət-ənənəyə istinad edirsə, belə olan halda adət-ənənənin təsiri tam özünü göstərir, ancaq qanun adət-ənənəyə istinad etmirsə, adət-ənənə məhkəmə qanunlarına zidd olmadığı təqdirdə hərəkət meyarı olacaqdır. Ümumi adət-ənənələr hökm və qərarlara aid olaraq işlənməsi, sübuta yetirilməsi məhkəmə prosesi ilə bağlıdır, amma xüsusi adət-ənənəyə gəldikdə isə, bu bir mövqe məsələsidir ki, onun sübutu qarşı tərəflərin (iddiaçıların) üzərindədir. Digər mühüm məsələ də bundan ibarətdir ki, adət-ənənəni hüquq normaların yaranmasında çox təsir göstərən bir qüvvə, mühüm bir mənbə hesab etmək olar, başqa sözlə desək, adət-ənənə müxtəlif illərdə və əsrlərdə insanların özləri tərəfindən cəmiyyətdə təbii olaraq yaranan yazılmamış sosial qanunlardır. Bu sosial qanunlardan əsas məqsəd ictimai münasibətləri gücləndirmək və inkişaf etdirməkdir. Əslində adət-ənənələr sosial ehtiyacların aynası, ictimai iradənin əsas formasıdır ki, zamanın və məkanın tələblərinə görə dəyişir; ictimai davranışlar əsas iki amilin təsiri altındadır: daxili amil – insanın hər hansı bir fikrə və ya məsələyə yanaşma tərzi, digəri isə xarici amil (zehindən kənar) ya normalardır ki, (adət, ənənə, qanun və qərar) cəmiyyət şüurlu şəkildə qanunvericilik mexanizmləri vasitəsilə bunları yaradır. Məhz buna görə də adət-ənənəni ədalətin, fitrətin, ağılın qoruyucusu, həmçinin dövlət rəhbərlərinin ictimai haqlara və azadlıqlara ədalətsiz münasibətlərinin qarşısını alan ən təsirli vasitələrdən biri hesab etmək olar. Belə bir vəziyyətdə etik norma və dəyərlər tədricən hakimiyyətin bütün strukturlarına nüfuz etdi, hətta məhkəməyə, qanunverici orqanlara, siyasi proseslərə təsirini göstərdi və bunun da nəticəsində vətəndaş hüququnun təmin edilməsi üçün əlverişli şərait yarandı.

Ədəbiyyat

1. Abdulvahhab Xilaf. İslam qanunvericiliyi. Küveyt: Ərəb Araşdırmaları İnstitutu, 2019, 160 s.
2. Arzu Rzayipur. Vətəndaşlıq hüququ. Tehran: Aryan, h.ş. 1385/2006 m., 288 s.
3. Cəlaləddin Mədəni. Məhkəmə proseduru. Tehran: Paydar, h.ş. 1387/2008, 164 s.
4. Eyni Möhsün, Əlburzi Məsud, Mulki Əmin. Həyat və qanunvericiliyin inkişafında dəyərlər. Rüblük jurnal: Fiqh və İslam hüququ üzrə araşdırmalar, c. 9, say 33, h.ş 1392/2013 m., s. 90-120.
5. Əli Paşa Saleh. Hüququn tarixi barədə mövzular. Tehran: Tehran Universiteti, h.ş. 1391/2012 m., 942 s.
6. Ələvi, Seyid Məhəmməd Tağı. İranın fiqh və hüququnda adət-ənənə haqqında düşüncələr. Tehran: Ədəbiyyat və Humanitar Elmləri Universiteti, h.ş. 1381/2002 m., 135-168 s.
7. Əli Şayqan. Mülki hüquq. Tehran: Taha, h.ş. 1375/1996 m., 288 s.
8. Fatimə Ərəb Əhmədi və Əhmədrza Xəzai. Vətəndaşlıq hüququnda adət-ənənənin yeri. İslam Hüquq Araşdırmaları Jurnalı, c. 16, № 59, h.ş. 1399/2020 m., 159-177 s.
9. İbn Nəcim. Əbu Hənifə ən-Numan məzhəbində oxşarlıqlar və baxışlar. Misir: Əl-Tövfiqiyyə Kitabxanası, Elmi Kitab Evi, h.q. 1419/1999 m., 392 s.
10. Mazeaud L, Jean et Chabas Francois; par Chabas François. Leçons de droit civil, İntroduction a l'etudedu droit, t 1, v.1, 12 ed, Paris : Montchrestien , 2000, 650 p.
11. Mahmud İrfani. Müasir hüquq sistemlərinin müqayisəli təhlili. Tehran: Cəngəl, h.ş. 1389/2010 m., 312 s.

12. Məlikova M. Nəbiyev E. Xarici ölkələrin dövlət və hüquq tarixi. Bakı: Elm və həyat, 2005, 464 s.
13. Məhəmməd Moin. Lüğət kitabı. Tehran: Zərrin, h.ş. 1386/2017 m., 1832 s.
14. Məhəmməd Cəfər Ləngərudi. Hüquq elminin ümumi başlanğıcı. Tehran: Gənc-e-daneş, h.ş. 1383/2004 m., 296 s.
15. Musa Cavan. Hüququn əsasları. Birinci cild. Tehran: Rəngin çap şirkəti, h.ş. 1327/1948 m., 376 s.
16. Mustafa Əhməd Əz-Zərqa. Ümumi hüququn başlanğıcı. Birinci cild. Dəməşq: Darul-qələm, h.q. 1425/2004 m., 1160 s.
17. Mehdi Kinya. Beynəlxalq ictimai hüququn başlanğıcı. Tehran: Tehran Universiteti, h.ş. 1340/1961 m., 257 s.
18. Nasir Katuzian. Hüquq elminə giriş və İranın hüquq sisteminin öyrənilməsi. Tehran: Nəşriyyat şirkəti, h.ş. 1377/1998 m., 397 s.
19. Nasir Katuzian. Hüququn fəlsəfəsi: hüququn tərifi və mahiyyəti. Tehran: Nəşriyyat şirkəti, c. 1 və 2, h.ş. 1388/2009 m., 706 s.
20. Seyid Məhəmmədhüseyn Təbatəbai. Əl-Mizan.Tehran: Cameye-Mudərrisin, h.ş. 1376/1997 m., c. 8, 622 s.
21. Şarl Lui Monteskyö. Qanunların ruhu. Fars dilinə tərcümə edən: Əli Əkbər Muhtədi. Tehran: Əmir Kəbir, h.ş. 1392/2013 m., 708 s.

Резюме

Антига Пашаева

Этика и право: философско-правовой взгляд на этическую функцию обычаев и традиций в правовых источниках

Обычаи и традиции, являющиеся одним из источников права, возникают из воли человека как неписаное правило, и поэтому делятся на общую и особенную часть. Общие обычаи связаны с решениями и приговорами, а система их действия связана с судебным процессом, особенные же обычаи связаны с позицией гражданина. Что касается общественных принципов обычаев и традиции, по мнению философов и философов-правоведов, источник права состоит из двух частей, одна из которых – право, а другая – обычаи и традиции. Обычаи и традиции применяются ко всем источникам права, кроме закона, и признаются частью судебной деятельности; с другой стороны, обычаи и традиции считаются так называемой юридической нормой даже без вмешательства законодательного органа, поскольку она также включает в себя, помимо судебной процедуры и правил, другие источники права. Обычаи и традиции играют важную роль в создании законов, они являются своего рода основой создания законов. Даже некоторые законы представляют собой обычаи и традиции, которые законодательный орган подготавливает и приводит в определенный порядок с течением времени. Что касается связи между гражданским правом и традициями, то здесь присутствуют два основных аспекта, специфичных для обычаев и традиций, один из которых – *правило оценки,* а другой – *необходимое деяние и действие.* Эти правила утверждаются представителями общественности и поэтому обычаи и традиции тесно связаны с общественными обязанностями.

В настоящей статье в сравнительном аспекте изучены не только правовые и этические аспекты обычаев и традиций, ссылаясь на авторитетные работы философов и философов права, но также его функции и задачи в обществе.

Ключевые слова: право, этика, обычаи и традиции, закон, мораль, гражданское право, общество.

Summary

Antiga Pashayeva

Ethics and Right: A Philosophical and legal view of the ethical function of custom and tradition in legal sources

Custom and tradition, which is one of the sources of law, arises from the will of a person as an unwritten rule, and therefore it is divided into a general and a special part. General customs are related to decisions and judgments and its system of operation is related to the judicial process, but special customs are related to the position of the citizen. As for the social principles of custom and tradition, according to phil osophers and legal philosophers, the source of law consists of two parts, one of which is law and the other is custom. Custom and tradition applies to all sources of law other than law and is considered part of judicial activity; on the other hand, custom and tradition are considered a legal rule even without legislative intervention, because it includes other sources of law in addition to judicial procedure and rules. Custom and tradition plays a major role in the creation of laws, it is a kind of foundation for the creation of laws. Even some laws are traditions that the legislative body prepares and regulates them over time. As for the relationship between civil law and custom, there are two main aspects specific to custom, one of which is the *rule of evaluation*, and the other is a *necessary act and action.* These rules are approved by members of the public and therefore custom and tradition are closely related to public duties.

In the present article, referring to the authoritative works of philosophers and legal philosophers, not only the legal and ethical aspects of custom and tradition, but also the function and duties in the society have been studied in a comparative aspect.

Keywords: Right, Ethics, Custom and Tradition, Law, Morality, Civil Rights, Society.

UOT 297.297.18; 34.341
https://doi.org/10.59849/2710-0820.2024.1.257

Habil Qurbanov
Elm və Təhsil Nazirliyinin Elmi təşkilatların
birləşmiş Həmkarlar İttifaqının sədri
h.e.d., professor
Azərbaycan
professorqurbanov@yandex.com

İSLAM HÜQUQU VƏ BEYNƏLXALQ HÜQUQ BAXIMINDAN QAÇQINLARIN HÜQUQ VƏ TƏMİNATLARINDA ƏSAS MÜDDƏALAR (MÜQAYİSƏLİ TƏHLİL)

Açar sözlər: *İslam dini, islam hüququ, beynəlxalq hüquq, beynəlxalq sənədlər, qaçqın, köçkün, sığınacaq.*

Giriş. Dünyada baş verən hadisələr nəticəsində (birinci və ikinci dünya müharibəsinin başlanması) qaçqınların sayının artması başlandı və bu, beynəlxalq problemə çevrildi. Dövlətlərin qaçqınlarla bağlı artan narahatlığından sonra (bəzi ölkələrdə qaçqınların məsələsi təhlükəsizlik və sabitliyin olmaması faktına gətirib çıxara bilər) 1951-ci ildə qaçqınların statusu haqqında Konvensiyanın qəbul edilməsi ilə *köçkünlük* beynəlxalq hüquq müqavilələrinə daxil edildi. 1967-ci ildə (1951-ci il Konvensiyasına aid olan, lakin ondan müstəqil olan) Qaçqınların Statusuna dair Protokol Konvensiyanın vaxt və coğrafi məhdudiyyətlərini aradan qaldırmaq üçün qüvvəyə minmişdir. Bundan sonra 1969-cu ildə Afrikada və 1984-cü ildə Latın Amerikasında bu regionlardakı qaçqınların regional problemlərinə cavab olaraq iki regional konfrans keçirildi və bu da nailiyyətlərlə nəticələndi. Qqaçqınlıq problemi hazırkı dövrümüzdə də həll edilməli və araşdırılmalı olan aktual və beynəlxalq problemlərdən biridir.

İslam hüququnda qaçqınlıq *"Əman"* və *Zenhar"* adı altında olan hüquqlardan biridir ki, mötəbər fiqh kitablarının əksəriyyətində, *cihad* fəslində bu başlıqlar adı altında geniş araşdırılır. Hazırkı mövzumuz da İslam dini və beynəlxalq hüquq baxımından qaçqınların məskunlaşması məsələsidir ki, həm müsəlman alimləri, həm də qərb alimləri bu məsələyə müxtəlif aspektlərdən yanaşmışlar.

Məlum olduğu kimi qaçqınlar müsəlman ölkəsinə bu səbəbdən sığınırlar ki, onların həmin ölkədə təhlükəsizliyi təmin olunsun. Amma beynəlxalq hüquq baxımından qaçqınlar təqib qorxusundan digər ölkəyə pənah aparırlar. Məhz bu baxımdan köçkünlük məsələsinin həm İslam dini, həm də beynəlxalq hüquq baxımından müqayisəli aspektdə araşdırılması, yeni həlli yolların tapılması və müxtəlif hüquq sistemlərinin fəaliyyətindən, qarşılıqlı təcrübəsindən faydalanmaq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də tədqiqatda bir neçə suallar qarşıya qoymuşuq. Əsas suallar bundan ibarətdir: sığınacaq anlayışı nədir? Onun tərifi və İslam dinində nümunələri hansılardır? Qaçqınlarla necə davranmalı, bununla bağlı vəzifə və öhdəliklər nədən ibarətdir? Beynəlxalq hüquqda sığınacaq anlayışı və bununla bağlı mühüm məsələlər necə dəyərləndirilir? Belə məsələlərdə İslam və beynəlxalq hüquqda oxşar və fərqli cəhətlər nədən ibarətdir? Tədqiqatda bunlarla yanaşı digər suallar da mövcuddur ki, təhlil əsnasında bunlara cavab veriləcəkdir.

Tədqiqatın hədəfi. Məcburi köçkünlük problemi İslam hüququnda və beynəlxalq hüquqda mühüm məsələlərdən biridir ki, müsəlman və qərb alimləri buna xüsusi diqqət göstərmişlər. Qaçqın probleminin həlli, hüquq və təminatlarında əsas müddəalar təkcə İslam dinində deyil, beynəlxalq hüquq normalarında, sənədlərdə insan haqlarında, xüsusilə Qaçqınların statusu haqqında Konvensiyada xüsusi maddə-

lərlə təsbit olunmuşdur ki, hazırkı dövrdə də aktual hesab olunur.

1. İslam hüququnda və beynəlxalq sənədlərdə məcburi köçkünlərin müdafiəsi

Məlum olduğu kimi köçkünlük İslam dininin zühurundan əvvəl mövcud olmuş və sonralar da davam etmişdir. Buna "Tövbə" surəsinin altıncı ayəsini misal göstərmək olar. Həmin ayədə Allah-Təala buyurur: *"Əgər müşriklərdən biri səndən sığınacaq istəsə, ona sığınacaq ver ki, Allahın kəlamını eşitsin, sonra onu istədiyi təhlükəsiz yerə apar"* (Qurani-Kərim, 9/6). Məhz buna görə də sığınacaq İslam dinində qəbul olunan əsas məsələlərdən biri hesab olunur. 1951-ci ildə köçkünlərin statusu haqqında qəbul olunan Konvensiyaya nəzər saldıqda və onu İslam dinində köçkünlük anlayışı ilə müqayisə etdikdə bir neçə məqam ortaya çıxır:

1. Baxmayaraq ki, həm islam hüququ, həm də beynəlxalq mənbələr baxımından qaçqın qəbul olunan ölkədə yad hesab olunur, lakin islam hüququ və beynəlxalq mənbələrə əsasən burada mühüm məsələ mövcuddur ki, mənbədə xüsusilə vurğulanır. "Qaçqın, müsəlman ölkəsinə sığınacaq üçün müraciət edərək bu ölkədən sığınacaq istəyir; əslində, onun əsas narahatlığı vətənində problem yaşaması deyil, bəlkə müsəlman ölkəsində yaşamaq istəyidir. Amma beynəlxalq hüquqda sözügedən qaçqınlar adətən təqib qorxusundan, həyatlarını, mallarını və azadlıqlarını xilas etmək üçün normal yaşadıqları ölkədən başqa bir ölkəyə köç edirlər" (4. s. 89).

2. Konvensiyanın tərifində köçkün məsələsində əsas element *təqib* və *təqiblərdən qorxu* məsələsidir. Məlum olduğu kimi qorxu subyektiv və nisbi bir anlayışdır, buna görə də onun dəqiq və hərtərəfli təhlili qaçqının vəziyyətinə və onun daimi yaşadığı ölkəyə uyğun olaraq qiymətləndirilir.

3. İslam hüququnda nəzərdə tutulan əsas element *dini ixtilaf* və *şirkdir.*[1] Allaha şərik qərar verənlər (müşriklər) təqib olunmaq və cəzaya məhkum olmalarından qorxduqları üçün sığınacaq istəyirlər. Mənbənin də yazdığı kimi bu qrup insanların əsas hədəfi əqidə və adət-ənənələrini qoruyub saxlamaqla, İslam dövlətinin dəstəyindən faydalanmaq istəyidir (18. s. 167).

Nəzərə almaq lazımdır ki, köçkünlük anlayışı və onun tərifi islam hüququnda və beynəlxalq sənədlərdə fərqlidir; həm islam hüququ, həm də beynəlxalq hüquq qaçqınların hüquqlarını tanımışdır. İslam İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 12-ci maddəsinə əsasən şəriət qanunlarına görə hər bir insanın öz ölkəsinin daxilində və ya xaricində yaşayış yeri seçmək və köçmək hüququ vardır. Zülmə məruz qalan şəxs başqa bir ölkəyə sığına bilər və həmin ölkənin rəhbərliyi köçkünün vəziyyətini nəzərə alaraq onunla humanist davranmalıdır, lakin bir şərtlə ki, sığınacaq səbəbi cinayət törətməklə bağlı olmasın. Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 12-ci maddəsinə görə isə, hər bir fərdin təqiblərdən və işgəncələrdən qorunmaq üçün başqa ölkələrə sığınmaq hüququ vardır.

Bir az keçmişə nəzər salsaq, müsəlman alimlərininin əsərlərini, xüsusilə fiqh[2] kitablarını təhlil edərkən şahidi oluruq ki, fəqihlər[3] sığınacağı müqavilə hesab edirlər və onların qaçqın müraciətini qəbul etmək öhdəliyi ilə bağlı heç bir istinadları yoxdur. Buna misal olaraq Əllamə Hilli "Hökmlərin qaydaları" (قواعد الاحكام) adlı əsərində müqavilənin təhlükəsiz olduğunu deyir, həmçinin bunun şərtlərini və xüsusiyyətlərini sadalayır, lakin onu qəbul etməyin vacib olduğunu heç bir yerdə qeyd etməmişdir (3. c. 9, s. 255). Əllamə Hilli sığınacaqla bağlı məsələləri müqavilə adlandırmış, lakin bununla bağlı heç bir öhdəliyi göstərməmişdir. Digər mütəfəkkirlərin də əsərlərinə diqqət etsək bunun şahidi oluruq. Bu, onu deməyə əsas verir ki, müsəlman fəqihləri sığınacağı müqavilə adlandırsalar da, lakin bununla bağlı qaçqın müraciətini qəbul etmək öhdəliyinə dair istinadları yoxdur. Belə hesab etmək olar ki, əgər sığınacağı müqavilə olaraq qəbul etsək, onda dövləti sığınacaq tələbini qəbul etməyə borclu hesab etmək olar. Bu yolla biz sığınacaq prinsipini müqavilə hesab edirik, yəni dövlətin qaçqınlarla bağlı tələblərini rədd edə bilməyəcəyi bir müqavilə. Belə olan halda, problem ortaya çıxa bilər: tərəf qəbul etməyə borclu olduqda, müqavilə bağlamaq vədi etibarsızdır. Çünki müqavilənin əsas xüsusiyyətlərindən biri tərəflərin onu bağlamaq və ya bağlamamaq məsələsidir. Burada sual qarşımıza çıxır: əgər müqavilə bağlanmasa bunun nəticəsi necə olacaqdır? Bu suala cavab olaraq qeyd etməliyik ki, dövlət sığınacaq tələbini qəbul etməyə borcludur, lakin müsəlman ölkəsinin mənafeyinə uyğun şərtlər müqaviləyə daxil

edə bilər. Məşhur şəriət alimləri bu məsələyə aydınlıq gətirmişlər. Beləliklə, sığınacaq iki növə bölünə bilər: rəsmi sığınacaq və qeyri-rəsmi sığınacaq. Rəsmi sığınacaq: müsəlman hakimiyyətinin ayrı-ayrı şəxslərə və ya qeyri-müsəlmanlara verdiyi sığınacaq. Qeyri-rəsmi sığınacaq dedikdə isə, müsəlmanın müsəlman olmayana verdiyi sığınacaq. Təbii ki, müsəlman bir şəxs çoxlu sayda qeyri-müsəlmana sığınacaq verə bilməz və onu qaçqın kimi elan edə də bilməz (7. c. 9, s. 87).

Fiqh kitablarında olan müddəalardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, mütəfəkkirlərin əsaslandığı *əman müqaviləsi* islam ayinlərini ifadə edən hərəkətlə bağlıdır. Buna görə də demək olar ki, İslam dövləti açıq elanlar verməklə, hətta konvensiyalara, əhd-peymanlara və protokollara qoşulmaqla *əmanı* (sığınacaq verməyi) qəbul etməyin nə demək olduğunu bəyan etmişdir.

1.2. İslam dinində və beynəlxalq sənədlərdə qaçqınların ictimai və iqtisadi hüquqları

İslam dininə əsasən qaçkınların ictimai və iqtisadi hüquqlarını təhlil etməzdən əvvəl, yaxşı olar ki, mühüm bir məsələni nəzərdən qaçırmayaq. Burada mühüm bir məsələ dedikdə, sığınacaq müqaviləsinin şərtləri nəzərdə tutulur. Fiqhi kitablarda və müsəlman hüquqşünasların əsas diqqət etdiyi mühüm məsələlərdən biri də korrupsiyanın olmaması və məqsədəuyğunluq şərtidir; yəni *əman* vermək şərtlərindən biri də korrupsiyanın olmamasıdır. Bu, o deməkdir ki, İslam dininə və müsəlmanlara zərər verməmək əsas şərt hesab olunur. Amma məqsədəuyğunluğa gəlincə isə bu, *aman* şərti deyil. Bəzi fəqih alimlərin fikrincə, *əman* müqaviləsinin şərtlərində bu həddi İslama və müsəlmanlara zərər verməmək üçün kifayətdir, lakin müsəlmanlar üçün məqsədəuyğunluğun olması şərt deyil (2. c. 3, s. 266). Ancaq bir az dərindən düşünsək deyə bilərik ki, *aman* vermək üçün təkcə korrupsiyanın olmaması kifayət etmir, burada ruhi və psixoloji rahatlığın da olması vacibdir.

Qaçqınların ictimai və iqtisadi hüquqlarına gəlincə isə, İslam dini bu məsələdə çox həssaslıq göstərmişdir. Burada ən başlıcası qaçqının mülkiyyət hüququdur; daha aydın desək, *mülkiyyət hüququ və maliyyə toxunulmazlığı.* İslam dövlətinin mülkiyyətə sahiblik hüququ, maliyyə toxunulmazlığı və qaçqınların əmlakına qarşı qoruyucu vəzifəsi İslam hüquq sisteminin başlıca prinsiplərindəndir ki, bütün müsəlman hüquqşünasları tərəfindən qəbul olunmuşdur. Bu prinsip o qədər qətidir ki, aman müqaviləsində bunu qeyd etməyə ehtiyac yoxdur, çünki qaçqın olan fərd şəxsi təminata görə əmlakını da təmin edir: "Hər bir insan şəriət qaydaları əsasında mülkiyyətə sahib olmaq hüququna malikdir. Qaçqın, mülkiyyət hüququndan özünə, başqalarına və cəmiyyətə zərər verməyəcək şəkildə istifadə edə bilər və mülkiyyət hüququ (ictimai mənafeyin qorunması və bunun müqabilində təcili və ədalətli təzminata ehtiyac istisna olmaqla) heç kəsdən alına bilməz. Şəriət qaydaları istisna olmaqla, əmlakın müsadirəsi və alınması qadağandır" (8. m.15). Əlbəttə, beynəlxalq sənədlərdə də mülkiyyət hüququ öz əksini tapmışdır və bu, insan hüquqlarından biri adlandırılır: "Hər bir insan təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə əmlaka sahib olmaq hüququna malikdir. Heç kim öz əmlakından özbaşına məhrum edilməməlidir" (20. m. 17). Bundan əlavə, Qaçqınların statusu haqqında Konvensiyada da buna təkid olunmuşdur.

Qaçqınların iş seçmək hüququ: Qaçqınlar digər vətəndaşlar kimi iş seçməkdə azaddırlar və bu hüquqdan istifadə etməkdə bərabərdirlər. Onlar İslam ölkəsində qanuni yaşadıqları müddətdə bundan istifadə etmək hüququna malikdirlər. Beynəlxalq sənədlərdə də bu sahədə müddəalar var. Məsələn, Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi iş və peşə seçmək hüququnu rəsmi olaraq tanıyır, həmçinin bu barədə 1951-ci ildə qəbul olunmuş Qaçqınların statusu haqqında Konvensiyada qeyd edilir: "Razılığa gələn Dövlətlər öz ərazilərində qanuni yaşayan qaçqınlara onların muzdla işləmək hüququ barədə eyni vəziyyətdə xarici dövlətlərin vətəndaşları üçün yaradılan ən əlverişli hüquqi şərait yaradacaqlar" (9. m. 17, b.1); "Razılığa gələn Dövlətlər öz ərazilərində qanuni yaşayan qaçqınlara müstəqil surətdə kənd təsərrüfatı, sənaye, sənətkarlıq və ticarətlə məşğul olmaq hüququ, həmçinin ticarət və sənaye ortaqlıqları təsis etmək hüququ barədə mümkün qədər daha əlverişli hüquqi şərait, hər halda eyni vəziyyətdə əcnəbilər üçün adətən yaradılan şərait qədər əlverişli hüququ şərait yaradacaqlar" (9. m. 18).

Qaçqınların ictimai və iqtisadi hüquqları ilə yanaşı, onların təhlükəsizliyi də əsas məsələlər-

dəndir ki, müsəlman alimlər bu məsələləyə də diqqət çəkmişlər. İslam dini baxımından qaçqınların ədalətli təhlükəsizliyinə gəldikdə, qeyd etməliyik ki, şəxsi, ailə və maddi toxunulmazlığın məntiqi təsirlərindən biri də apellyasiya hüququ və məhkəmə təhlükəsizliyidir. Çünki islam dövlətində yaşayan qaçqınlar və digər əcnəbilər üçün belə bir hüquq olmasa, toxunulmazlıqdan danışmaq mənasızdır. Mənbənin də qeyd etdiyi kimi: hər hansı bir əcnəbinin, İslam dövləti vətəndaşları (müsəlmanlar və qeyri-müsəlmanlar) tərəfindən şəxsiyyətinə, nüfuzuna, əmlakına hücum edilərsə və ya hüquqi fakta görə ona zərər vurularsa, onun İslam dövlətinin məhkəməsinə müraciət etmək hüququ vardır və məhkəmə bu prosesi araşdırmağa borcludur (23. s. 576).

İslam dövləti ilə yanaşı, beynəlxalq sənədlərdə də qaçqınların ölkənin məhkəmələrinə müraciət etmək hüququ qəbul olunmuş və rəsmi şəkildə tanınmışdır. Qaçqınların statusu haqqında Konvensiyada buna işarə olunur: 16-cı maddənin 1-ci və 2-ci bəndlərində deyilir: "Hər hansı qaçqın Razılığa gələn Dövlətlərin ərazilərində məhkəmələrə sərbəst müraciət etmək hüququna malikdir"; "Hər bir qaçqın adətən yaşadığı Razılığa gələn Dövlətin ərazisində məhkəməyə müraciət etmək hüququ barədə, o cümlədən hüquqi yardım göstərilməsi və məhkəmə xərcləri ödəməkdən azad edilmək məsələlərində vətəndaşlar ilə eyni şəraitə malik olacaqlar" (9. m. 16, b.1,2). Bəzi müəlliflər Konvensiyanın bu bəndlərində *aman* məsələsinə diqqət çəkərək, bir sıra islam mənbələrinin bu mövzuda təfərrüatlara girməməsini iddia etmişlər. Onların fikrincə *aman,* müqavilə növü olduğundan müqavilənin hazırlanması və bağlanması zamanı müqavilənin şərti kimi daxil edilə bilər, çünki bu, İslam şəriətinə və arzu olunan ictimai asayişə zidd deyil (11. s. 516).)

İslam dinində qaçqınlarla bağlı bir sıra öhdəliklər və bu öhdəliklərdə bəzi istisnalar vardır ki, bunları nəzərdən qaçırmaq olmaz və yaxşı olar ki, diqqəti bu məsələlərə də yönəldək. Qaçqınlıq statusuna görə qaçqınların islam ölkəsində yaşadıqları müddətdə qarşıya qoyulan öhdəliklərə əməl olunmalıdır. Bu öhdəliklərdən birincisi hərbi xidmət və silahlı müdafiə ilə bağlıdır. İslam dövləti qaçqını hərbi xidmətə və ölkənin müdafiəsinə məcbur edə bilməz. Amma onların müdafiədə iştirakı, şəxsən buna hazır olduqları halda, həmçinin məqsədəuyğun olarsa qadağan olunmayacaqdır (22. s. 110). Digər istisna isə vergiləri ödəməklə bağlıdır.

Ümumiyyətlə, qaçqınlar İslam Dövləti vətəndaşlarına xas olan vergiləri ödəməkdən azaddırlar (13. s. 18). İslam dövləti vətəndaşları zəkat və xüms kimi vergiləri ödəməyə borcludurlar, qeyri müsəlmanlar bu vergilərin əvəzində *cəziyə*[4] (jeziah) ödəyirlər, amma qaçqınlar isə qeyd olunan hər üç vergidən[5] azaddırlar. Çünki *aman* adlandırılan müqaviləyə görə, həmçinin müsəlman torpağında yaşayan qaçqın bu verigidən azad olunur. İslamın böyük mütəfəkkiri Şeyx Tusi də bu məsələyə diqqət çəkmişdir: İslam dininin qaydaları əsasında müsəlman torpağında sığınacaq tapmış qaçqın üçün bu əvəzsiz bir müqavilədir. Ancaq bununla belə, müqavilədə əks şərtin qeyd edilməsi məsələsində də heç bir hüquqi qadağa yoxdur (19. s. 42).

2. Beynəlxalq hüquq baxımından qaçqınlıq və onun müdafiəsi

Əsas mövzuya keçmzdən əvvəl beynəlxalq hüquq baxımından qaçqın sözünün mənasına və qaçqınların statusuna diqqəti yönəldək və bundan sonra qeyd olunan mövzunu araşdıraq. İlk olaraq qeyd etməliyik ki, "qaçqınlar", "qaçqınlıq", "sığınacaq" kimi terminlər hüquqi quruluşlarda ümumi mənada işlənmişdir. Amma "qaçqın" və "köçkün" sözləri xüsusi olaraq işlənir. Qaçqın, o şəxsə deyilir ki, yaşadığı ölkədə təqiblərdən qorunmaq üçün digər bir ölkəyə pənah aparır. Qaçqınların statusu haqqında Konvensiyanın 1-ci maddəsində qaçqın anlayışı belə izah olunur: *Bu Konvensiyada "qaçqın" dedikdə elə bir şəxs nəzərdə tutulur ki, o:*

1) 1926-cı il 12 may və 1928-ci il 30 iyun sazişlərin, 1933-cü il 28 oktyabr və 1938-ci il 10 fevral konvensiyalarına, 1939-cu il 14 sentyabr Protokoluna və ya Beynəlxalq Qaçqınlar Təşkilatının nizamnaməsinə görə qaçqın sayılmışdır.

Beynəlxalq hüquq baxımından qaçqınlıq və onun müdafiəsi məsələsinə gəldikdə isə mövzuya bir az dərindən yanaşsaq deməliyik ki, Millətlər İttifaqının[6] formalaşmasından əvvəl qaçqınlıq problemi müstəqil hüquqi quruma malik deyildi, həmçinin qaçqınlara beynəlxalq dəstək və beynəlxalq ictimaiyyətin onlara diqqəti ilə

bağlı da çox səy göstərilməmişdir. Bu fikri Prakaş Sinha da təsdiq edir: "bu məsələ daxili qanunvericilikdə daha çox cinayətkarların ekstradisiyası, əcnəbilərlə rəftar və s. kimi başlıqlar adı altında qeyd olunurdu və bununla bağlı müstəqil hüquqi bir qurum yox idi" (16. s. 124). Bununla yanaşı, beynəlxalq hüququn klassik yazılarında da daha çox köçkünlük məsələsindən, müharibə hüququndan və onu tənzimləyən qaydalardan bəhs olunur; yəni qonşu ölkənin ərazisinə keçərək özlərini müharibədən qorumağa çalışan köçkünlərin hüququ rəsmi olaraq tanınmışdır. Lakin bəzi müəlliflərin gəldiyi nəticə bundan ibarətdir ki, köçkünlərin müdafiəsi və onlara olunan dəstəyin başlanğıcı Millətlər İttifaqı yarandığı vaxta təsadüf edir (12. s. 22-24).

Qaçqınlıq problemi uzun bir tarixə malik olsa da, son onilliklərdə və XX əsrdən etibarən qaçqınların hüquqları yeni formada qaldırılıb. Xüsusi və regional hallardan asılı olmayaraq, ümumilikdə beynəlxalq hüquqda qaçqınların hüquqlarını təsvir etmək üçün müxtəlif mənbələrə istinad etmək olar. Beynəlxalq mənbələrlə yanaşı, ölkələrin daxili qanunları və beynəlxalq adət-ənənələr də qaçqın hüquqlarının cəlb edilməsi üçün mənbə ola bilər. Bu çərçivədə Cenevrə Konvensiyası və bəyannamələr, insan hüquqları ilə bağlı ümumi razılaşmalar, həmçinin əcnəbi vətəndaşlarla bağlı minimum standartlara riayət edilməsi beynəlxalq adət-ənənələrə istinad edilərək təhlil edilir. Bu gün də əcnəbilərin hüquqları ilə bağlı beynəlxalq standart kimi minimuma riayət edilməsi beynəlxalq adət-ənənələrə əsasən mövcuddur. Ölkələr arasında əcnəbilərə münasibət fərqli olsa da, ancaq aşağıdakıları ümumi hüquq adı altında əcnəbilərə aid etmək olar. Avstriyalı alim əcnəbilərin minimum hüquqlarını belə ümumiləşdirib: xüsusi hüquqda hər bir əcnəbinin bir ölkədə müəyyən olunmuş hədd daxilində həyatının davam etdirilməsi; başqa ölkələrdə onun üçün əldə edilmiş hüquqlar; əcnəbinin fərdi şəxsiyyətinə hörmət tələb edən hüquqlar; məsələn, şəxsi azadlıq, mənzillə təmin olunması, hərəkət azadlığı (gediş-gəliş), məhkəməyə müraciət etmək hüququ, dövlətin dəstəyinə sahib olmaq (14. s. 80). Təbii ki, göstərilən bu maddələr ən əsas hüquqları ümumi şəkildə ifadə edir.

Beynəlxalq hüquq baxımından köçkünlük və onun müdafiəsi məsələsində digər mühüm məsələ İkinci Dünya Müharibəsinin sona çatması və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının yaradılmasından sonra Baş Assambleyanın sosial və mədəni məsələlərini araşdıran Üçüncü Komitəsi 1945-ci ilin fevralında qaçqınlarla bağlı qətnamə qəbul etdi. Bu qətnamədən sonra qaçqınlara dəstək verən BMT timsalında təşkilatlar, o cümlədən Beynəlxalq Qaçqınlar Təşkilatı yaradıldı və fəaliyyətə başladı. İqtisadi və Sosial Şura Komitəsinin tövsiyəsi ilə Baş Assambleya 1946-cı ildə ikinci sessiyasında "Beynəlxalq Qaçqınlar Təşkilatı"nı yaratdı (Doc E / 15 Rev 1). Bu təşkilat öz vəzifəsini yerinə yetirərək Avropada məcburi köçkünlərin və hərbi əsirlərin geri qaytarılmasına yardım etmiş və düşərgələrdə yaşayan köçkünlərin dəstəklənməsi və yerləşdirilməsini öhdəsinə götürmüşdür. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Assambleyası 319 saylı Qətnaməni qəbul edərək, Beynəlxalq Qaçqınlar Təşkilatının məsuliyyətini öz üzərinə götürmək üçün Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığının Ofisini yaratdı, həmçinin Baş Assambleyanın onlara təyin etdiyi şəxslərin məsuliyyətini öz üzərinə götürdü (G.A.R 428, Dec. 1950, part 1). Normal şəraitdə öz vətəndaşlarını qorumaq dövlətin vəzifəsi olsa da, ancaq köçkünlük vəziyyətində bu məsələyə diqqət göstərilməmişdir. Lakin beynəlxalq ictimaiyyət hüquqi sənədlər əsasında qəbul edilmiş davranışın minimum standartlarına zəmanət verməklə bunu həyata keçirmiş və qanuna görə, bu vəzifə Ali Komissarlığa həvalə olunmuşdur (21. s. 390-392).

Beynəlxalq mənbələrdə sığınacaq hüququnun prinsiplərinə gəldikdə isə bu məsələdə mühüm suallarla qarşılaşırıq və bu suallara cavab vermək zəruridir. Ümumiyyətlə, bu mövzuda hansı məsələlərə cavab vermək lazımdır və beynəlxalq mənbələrdə nə araşdırılmalıdır. İlk olaraq qarşımıza bu sual çıxır: şəxsin müəyyən şəraitdə sığınacaqdan istifadə etmək hüququ varmı? Sığınacaq hüququ fərdin tələb etdiyi ölkə üçün öhdəlikdirmi? Bütün etibarlı beynəlxalq mənbələri araşdıraraq demək olar ki, müəyyən vəziyyətlərdə təhlükə və qorxuya məruz qalan insanların başqa ölkələrə sığınmaq hüququ var və həmin insanların sığınacaq tələb etdiyi ölkələr onları qəbul etməyə borcludurlar.[7]

Qaçqınların statusu haqqında Konvensiyanın 31, 32 və 33-cü maddələrində bəzi məqamlar var-

dır və bunlar ondan ibarətdir ki, qaçqının qəbul edilməsi prinsipi qaçqın üçün hüquq, sorğu edilən ölkə üçün isə öhdəlik hesab olunur. Konvensiyanın 31-ci maddəsinin 1-ci bəndində deyilir:

Razılığa gələn Dövlətlər bilavasitə həyat və ya azadlıq üçün 1-ci maddədə nəzərdə tutulan təhlükənin mövcud olduğu ərazidən icazəsiz onların ərazisinə daxil olan və ya ərazisində qalan qaçqınlara buna görə tənbeh tədbirləri tətbiq etməyəcəklər, bu şərtlə ki, həmin qaçqınlar ləngimədən özləri hakimiyyət orqanlarına müraciət edərək qanunsuz daxil olmalarını və ya qalmalarının səbəblərini qənaətbəxş izah etsinlər.

2. Razılığa gələn Dövlətlər qaçqınların hərəkət sərbəstliyini zərurətlə irəli gələməyən məhdudiyyətlərlə azaltmayacaqlar; belə məhdudiyyətlər yalnız bu qaçqınların həmin ölkədə statusu tənzimlənənə qədər və ya onlar başqa ölkəyə daxil olmaq hüququ əldə etməsi üçün onlara kifayət qədər vaxt verəcək və lazım olan bütün şəraiti yaradacaqlar.

Burada sual yaranır: Razılığa gələn dövlətlər qaçqınlara başqa dövlətin ərazisinə daxil olmaq üçün münasib imkanı və lazımi şərait yaradacaqmı? Bu suala cavab vermək üçün yaxşı olar ki, Konvensiyanın 32 və 33-cü maddələrinin bəndlərinə diqqət edək:

1. Razılığa gələn Dövlətlər öz ərazilərində qanuni yaşayan qaçqınları yalnız dövlət təhlükəsizliyinin və ictimai asayişin qorunması səbəblərinə görə ölkədən çıxaracaqlar;

2. Bu cür qaçqınlar yalnız məhkəmə qaydasında qəbul edilən qərarların icrası naminə çıxarılacaqlar. Dövlət təhlükəsizliyi ilə bağlı üzürlü mülahizələrin olduğu hallardan başqa, qaçqınlara özlərinə bəraət qazandırmaq üçün sübutlar təqdim etmək və lazımi instansiyalara və ya bu instansiyalar tərəfindən xüsusi təyin olunmuş şəxsə və ya şəxslərə şikayət etmək, həmçinin bu məqsədlə öz nümayəndələrini təyin etmək hüququ veriləcəkdir;

3. Razılığa gələn Dövlətlər bu cür qaçqınlara digər ölkəyə daxil olmağa qanuni hüquq almaq üçün kifayət qədər vaxt verəcəklər. Razılığa gələn Dövlətlər bu müddət ərzində zəruri saydıqları daxili xarakterli tədbirləri tətbiq etmək hüququnu saxlayırlar.

Maddə 33. 1. Razılığa gələn Dövlətlər irqi, dini, vətəndaşlıq, müəyyən sosial qrupa mənsubiyyət, siyasi əqidə səbəblərinə görə həyat və ya azadlığını təhlükə gözləyən ölkənin sərhədlərinə heç vəchlə göndərməyəcək və ya qaytarmayacaqlar;

2. Lakin bu qərar üzürlü səbəblərə görə qaldıqları ölkənin təhlükəsizliyi üçün qorxulu sayılan və ya xüsusilə ağır cinayət törətdiyinə görə məhkəmənin qüvvəyə minmiş hökmü ilə məhkum olunmuş və ölkə üçün ictimai təhlükə törədən qaçqınlara şamil edə bilməz. Göründüyü kimi bu maddələr sığınacaq hüququnu vurğulayır; yəni təhlükə və qorxu içində olan insanları qəbul etmək Razılığa gələn Dövlətlər üzərinə düşür.

Siyasi sığınacaq hüququ Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında da özünü göstərir:

I. Hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə siyasi sığınacaq verir.

II. Siyasi əqidəsinə görə, habelə Azərbaycan Respublikasında cinayət sayılmayan əmələ görə təqib edilən şəxslərin başqa dövlətə verilməsinə yol verilmir (1.m.70., b.1,2.)

Beynəlxalq hüquq baxımından qaçqınların müdafiəsi qanunlarına gəlincə isə Razılığa gələn Dövlətlər milli təhlükəsizliyin və ya ictimai asayişin qorunması səbəbləri istisna olmaqla, öz ərazisində qanuni olaraq mövcud olan qaçqını deportasiya etməyəcək və qaçqının deportasiyası yalnız qanuni standartlara uyğun qəbul edildikdə baş verəcəkdir. Belə bir vəziyyətdə, sözügedən qaçqının sənədləri təqdim etməsinə və milli təhlükəsizlik səbəbi ilə bu mümkün olmadıqda, ittihamı aradan qaldırmaq üçün səlahiyyətli orqanlara müraciət etməsinə icazə verilir. Öhdəlik götürmüş dövlətlər qaçqına imkan verəcək ki, o, yuxarıda qeyd olunan qanun əsasında başqa ölkəyə daxil olmaq imkanını əldə etsin (5. s. 257). Bunu da qeyd etməliyik ki, Qaçqınların statusu haqqında Konvensiyadan başqa ölkəyə qeyri-qanuni girişlə bağlı müddəalara digər insan hüquqları müqavilələrində rast gəlinmir və bu, qaçqınların xeyrinə və onların müdafiə sisteminə xas olan digər müsbət meyar kimi qəbul edilir.

Burada digər mühüm məsələ – qaçqınların vətəndaşlıq məsələsidir. *Filipson* bu məsələyə qısa da olsa aydınlıq gətirmişdir. Onun fikrincə, "Vətəndaşlığın əldə edilməsi" məsələsi tamamilə dövlətin qərarından asılı olan, onun ərazi

suverenliyinə əsaslanan bir prosesdir və hakimiyyətlər "mümkün qədər" qaçqınların vətəndaşlıq əldə etmə yollarını təmin etməlidir; "mümkün qədər" ifadəsinin mənasına gəlincə isə müəllif, bunu belə izah edir: "hər bir dövlət qaçqının vətəndaşlıq tələbi ilə razılaşmayıb onu rədd etdiyi halda, hüquqi sənədlərini təfərrüatlı ilə bəyan etməyə borcludur. Bu, o deməkdir ki, dövlətlər digər xarici vətəndaşlara öz ölkələrində qalmağa icazə verdiyi kimi qaçqınların da eyni şəkildə ölkənin vətəndaşlığını əldə etməsinə icazə verməlidir" (15. s. 66).

2.1. Beynəlxalq hüquq baxımından qaçqınların statusu

Təbii ki, qaçqınların statusu haqqında 1951-ci il Konvensiyası və 1967-ci il Protokolu qlobal səviyyədə qəbul edilən və qaçqınlarla bağlı problemlərin müxtəlif hüquqi meyarlarını araşdıran ən mühüm sənədlərdir. Müəllifin də qeyd etdiyi kimi 1951-ci il Konvensiyası qaçqınlarla bağlı məsələlərin müxtəlif aspektləri ilə bağlı nisbətən əhatəli prinsip və qaydalar müəyyən etmişdir. Bununla belə, konvensiyada olan müddəaların əhatəliliyi və əhəmiyyətinə baxmayaraq, qaçqınların müəyyən edilməsi sahəsində və onun tətbiqinin coğrafi miqyasında bəzi məhdudiyyətlər vardır (17. s. 93). Bu məsələ konvensiyanın qlobal miqyas almasına və bütün dünyadan gələn qaçqınların oradakı müdafiədən yararlanmasına mane oldu. Bu məhdudiyyətlər arasında 1-ci maddəyə əsasən, Konvensiya yalnız 1951-ci ilin yanvarından əvvəl qaçqın olmuş şəxslərə şamil edilir və bu müddəa qeyd olunan tarixdən sonra qaçqın vəziyyətinə düşmüş şəxsləri əhatə etməsinə mane olur. Digər məhdudiyyət bundan ibarətdir ki, dövlətlər konvensiyanı yalnız Avropa qitəsi daxilindəki qaçqınlara tətbiq edilə bilərlər və Avropadan kənarda olan digər qaçqınlar istisna oluna bilər. Bu məhdudiyyətlər, xüsusilə sığınacaq probleminin ortaya çıxması və 1950-ci illərin sonu, 1960-cı illərin əvvəllərində dünyanın digər yerlərində sığınacaq axtaran qaçqınlar üçün yeni dalğanın yaranması (insanlara olan beynəlxalq dəstək baxımından) problemini yaratdı. Baş Assambleya bu protokolu 16 dekabr 1966-cı ildə (№ XXI 21891) Qətnamə ilə təsdiqlədi.[8]

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığının Nizamnaməsinə gəlincə isə bu nizamnamə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığının qaçqınlar üçün "beynəlxalq dəstək və davamlı həll yollarının axtarışı" ilə bağlı prinsipləri xüsusi təmin edən nizamnamədir ki, qaçqın hüquqlarının mühüm mənbələrindən biri hesab olunur. Amma diqqət etməliyik ki, bu nizamnamə bir tərəfdən Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığın beynəlxalq dəstək və davamlı həll yolları sahəsində rolunu izah edir, digər tərəfdən isə Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlıqla Baş Assambleya, İqtisadi, Sosial və Mədəni Şura və digər ixtisaslaşmış qurumlar arasındakı əlaqəni ifadə edir (6. s. 563-564).

2.2. Ərazi Sığınacaq Bəyannaməsi və qaçqın statusu

Ərazi Sığınacaq Bəyannaməsinə[9] gəldikdə isə bu bəyannamə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnsan Hüquqları Komissiyasının təklifi ilə hazırlanmış, 14 dekabr 1967-ci ildə Baş Assambleya tərəfindən yekdilliklə təsdiq edilmişdir (33/12 saylı Qətnamə). 1967-ci il bəyannaməsini qaçqın hüquqlarının mühüm mənbələrindən biri hesab etmək olar. Ərazi Sığınacaq Bəyannaməsinin mühüm məqamlarından biri də budur ki, sığınacaq istəyənlərə sığınacaq vermək, onlara beynəlxalq dəstək – yardım göstərmək məsuliyyəti beynəlxalq ictimaiyyətin və onun nümayəndəsinin üzərindədir; bu məsələlərə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı qərar verir. Bu elanda da deyilir: Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin prinsiplərinin pozulması səbəbindən həyatı, bədəni, ruhu və azadlığı təhlükə altında olan insanların sığınacaq istəmək hüququ vardır (10. b.2.). Digər ölkələr beynəlxalq birliyə uyğun olaraq, qaçqınların ilk dəfə daxil olduqları ölkələrin (Birinci Sığınacaq Ölkələri) yükünü azaltmaq, o cümlədən onların bir qismini öz torpaqlarına qəbul etmək üçün lazımi tədbirlər görməlidir (həmin mənbə, m. 4.b.2).

Heç kim deportasiyaya və ya sərhəd məntəqəsindən geri qayıtmağa məhkum edilməməlidir, həmçinin qaçqın ölkəyə qayıtmağa və ya həyatı, canı və azadlığı təhlükə altında olan torpaqda qalmağa məcbur də edilməməlidir. Bu prinsip açıq-aydın səbəblərə görə qəbul edən ölkənin təhlükəsizliyinə təhdid hesab edilən və ya ağır cinayət törətməsi ilə bağlı qəti hökmə görə həmin ölkə üçün təhlükə hesab edilən

şəxslərə şamil edilməyəcək (həmin mənbə, m.5). Bu, onu deməyə əsas verir ki, qaçqınlıq yaşamq hüququ ilə məhdudlaşmır, burada insanın bütün maddi və mənəvi ehtiyacları da təmin olunur. Məhz bu baxımdan qaçqın olan şəxs bütün hallarda (bəzi məsələlər istisna olmaqla; məsələn, yaşadığı ölkədə hər hansı bir qanun pozuntusuna yol verdikdə) ona verilən imtiyazlardan istifadə etmək hüququna malikdir.

Nəticə

İslam dini və beynəlxalq hüquq baxımından qaçqınların hüquq və təminatlarında əsas müddəaları tədqiq və təhlil edərkən belə nəticəyə gəlmək olar ki, İslam dinində sığınacaq anlayışı *əman* adı ilə müqavilə kimi qeyd olunur. Məlum olduğu kimi *əman,* öz qanunauyğunluğunu Qurani-Kərimdən və Allah Rəsulunun sünnəsindən[10] alır. Ümumiyyətlə, müsəlman fəqihlər hər hasnı bir məsələdə ilk olaraq Qurani-Kərimə və sünnəyə əsasən hökm çıxarırlar ki, bu məsələlərdən biri də qaçqınlıq problemidir. Nəzərdən qaçırmamalıyıq ki, İslam dinində və beynəlxalq hüquqda qaçqın və sığınacaq məsələsi fərqli xarakter daşıyır; İslam dinində sığınacaq ideoloji və dini bir anlayışdır, lakin beynəlxalq hüquqda isə ərazi anlayışıdır; burada dövlət, məkan, ölkələr və bu ölkələrdə olan öhdəliklər daha çox önə çəkilir. İslam və beynəlxalq hüquqda qaçqın anlayışının fərqi bundan ibarətdir ki, beynəlxalq hüququn tərifində qaçqın öz ölkəsində zülmə məruz qalan, azadlığı və həyatı məhdudlaşdırılan şəxsdir, ancaq islam anlayışında isə qaçqın, təhlükə altında olduğu üçün İslam dövləti tərəfindən himayə olunmasını istəyən şəxsdir.

Beynəlxalq hüquq baxımından qaçqın məsələsinə daha çox irqi, dini, sosial qrupa mənsubiyyəti, siyasi fikrinə görə təqib qorxusu və bu kimi digər məsələlər prizmasından baxılır və buna görə də problemin dəqiq və hərtərəfli dəyərləndirilməsi qaçqının vəziyyətinə, daimi yaşadığı ölkəyə uyğun olaraq qiymətləndirilir və bu kimi məsələlər ətrafında araşdırmalar aparılır. Amma İslam hüquqnda dini ixtilaflar sığınacaqda əsas element hesab olunur. İslam hüququnda qaçqın, kafir və ya müqavilənin müddəalarını pozmuş zimmi kafir[11] olmalıdır. Buna görə də İslamda və beynəlxalq hüquqda iki qaçqın anlayışı arasında (ümumi və xüsusi) əlaqə yaranır.

Təbii ki, həm islam hüququnda, həm də beynəlxalq hüquqda qaçıqın məsələsində olan oxşar və fərqli yanaşmalara baxmayaraq, burada əsas məqsəd insan hüquqlarının qorunmasıdır ki, buna həm İslam dininin qanunları, həm də beynəlxalq normalar təkid etmişdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası
2. Amid Zəncani. Siyasi hüquq. c. 3. Tehran: Əmir Kəbir, 1988.
3. Əbu Mənsur Camaləddin Həsən bin Yusif bin Muthər Hilli (Əllamə Hilli). Hökmlərin qaydaları. Tehran: Qom İslam nəşriyyatı institutu, 1992.
4. Fəlsəfi, Nüsrətullah . Beynəlxalq hüquq və İran hüququ üzrə təhsil hüququ. Tehran: Cəngəl, 2015.
5. Green. L. C. 2009. Refugee and refugee status, causes and treatment in historical-legal perspective, the refugee problem on universal, regional and national level, Institute of international relations of thessaloniki.
6. Guys Goodwin, Gill. 1998. Refugee in International law. Oxford, charedon press, Second edition, 1998.
7. İbn Bərrac, Məhzb. Əl-Aman və hökmlər. c. IX. Tehran: 1992.
8. İslam İnsan Hüquqları Bəyannaməsi.
9. Qaçqınların statusu haqqında Konvensiya
10. Qaçqınların Ərazi sığınacaq Bəyannaməsi
11. Qasmiyeh Yousef. Refugee status in Islam: concept of protection in Islamic Tradition. Journal of Refugee Study. 2011, № 24.
12. Musazadə, İbrahim; Kəhrizi, Rozita. Köçkünlük hüququ. Tehran: Macd, 2013.
13. Məhəmməd bin Əhməd Ərdəbili. Məcməul-faidə vəl-burhan. Qum: İslam Nəşriyyat Müəssisəsi, c. VII, 1988.
14. Nasiri, Məhəmməd. Beynəlxalq xüsusi hüquq. Tehran: Aqah, 2023.
15. Philipson .M. 1998. The International law and customs of ancient Greece and Rome. Rome University Press.
16. Prakaş, Sinha. Köçkünlük və beynəlxalq hüquq. Haaqa, Martinus Nijhoff, 1971.

17. Schnyder, F. The status of refugees in tntenational law. Sijthoff Leyden, Londen, 1996.
18. Şibani Sərxsi, Məhəmməd Bin Əhməd. Əl-Sir Əl-Kəbir. Beyrut: Darul-Kitab əl-Aləmiyyə 1997.
19. Tusi Məhəmməd bin Həsən. Ən-Nahayeh. Beyrut: Darul-Kitab əl-Ərəbiyyə, c. II, 1998.
20. Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi.
21. Ziai Bigdali Məhəmmədrza. Ümumi beynəlxalq hüquq. Tehran: Gənc-e daneş, 2011.
22. Ziai Bigdali Məhəmmədrza. İslam və beynəlxalq hüquq. Tehran: Nəşriyyat şirkəti, 2006.
23. Zeydan Əbdülkərim. Qeyri müsəlmanların hüquqları. Bağdad: Əl-ulumu əl-İslamiyyə, 1976.

Qeydlər:

1. Şirk: Allaha-Təalaya şərik qərar vermək.
2. Fiqh: İslam ölkələrində hüquq sistemi.
3. Fəqih: İslam dinində mənbələrə (Quran, Sünnə, icma və ağıl) istinad edərək hökm çıxaran hüquqşünas alimə deyilir.
4. "Cəziyə" – vergi və xərac mənasındadır. İslam dinində can və mallarını qorumaq üçün kitab əhlindən alınan xəracdır. Əslində xristianlar və yəhudilər cəziyə ödəməklə müharibələrdə iştirak etmirdilər və İslam ordusu onların mallarını və canlarını müdafiə etməyə borclu idi. Müsəlmanlardan *vergi*, kitab əhlindən isə *cəziyə* alınırdı.
5. Hər üç vergi dedikdə *zəkat, xüms* və *cəziyə* nəzərdə tutulur.
6. Millətlər İttifaqı və ya Millətlər Liqasının (Eng: The League of Nations; French: Société des Nations) əsası 10 yanvar 1920-ci ildə Paris Sülh Konfransı tərəfindən qoyulmuşdur.
7. Nəzərə almaq lazımdır ki, ölkələr öz siyasətlərinə uyğun hərəkət edirlər və özlərini sığınacaq verməyə borclu hesab etmirlər.
8. Collection of International Instruments Relating to the Refugees. UNCHR. Geneva. 1988:3
9. Declaration of Territorial Asylum
10. Sünnə: İslam Peyğəmbərinin sözləri, əməlləri, hərəkətləri, rəftarı nəzərdə tutulur.
11. Zimmi kafir: Müsəlman ölkəsində yaşayan və İslam hökmlərinə əsasən cəziyə verməli olan kitab əhli nzərdə tutulur.

Резюме

Хабиль Гурбанов

Основные положения прав и гарантий беженцев с точки зрения исламского права и международного права (сравнительный анализ)

Проблема беженцев – одна из тем, которую необходимо исследовать в современную эпоху. Актуальная тема – глобальная проблема, которая волнует не только руководителей стран, но и исследователей.

В этой статье, ссылаясь на Священный Коран, Конституцию Азербайджанской Республики, Исламскую декларацию прав человека, Всеобщую декларацию прав человека, Конвенцию о статусе беженцев, Территориальную декларацию беженцев, а также авторитетные труды авторов, проблема защиты вынужденных переселенцев, социальные и экономические права беженцев, статус беженцев, схожие и разные аспекты, а также другие необходимые вопросы, связанные с беженцами, были проанализированы в сравнительном аспекте по исламскому и международному праву.

Ключевые слова: *Исламская религия, исламское право, международное право, международные документы, беженец, перемещенное лицо, убежище.*

Summary

Habil Gurbanov

Basic provisions in the rights and guarantees of refugees from the point of view of Islamic law and international law (comparative analysis)

The refugee problem is one of the topics that needs to be investigated in the modern era. The current topic is a global problem that concerns not only country leaders, but also researchers.

In this article, referring to the Holy Quran, the Constitution of the Republic of Azerbaijan, the Islamic Declaration of Human Rights, the Universal Declaration of Human Rights, the Convention on the Status of Refugees, the Territorial Declaration of Refugees, as well as the authors' authoritative works, the issue of the protection of internally displaced persons, the social and economic rights of refugees, the status of refugees, similar and different aspects, as well as other necessary issues related to refugees, were analyzed in a comparative aspect according to Islamic and international law.

Keywords: *Islamic religion, Islamic law, international law, international documents, refugee, displaced person, asylum*.

UOT 341
https://doi.org/10.59849/2710-0820.2024.1.267

Hafiz Musayev
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan

BEYNƏLXALQ TERRORÇULUQLA MÜBARİZƏDƏ REGİONAL ƏMƏKDAŞLIQ

Açar sözlər: *beynəlxalq terrorçuluq, siyasi terrorçuluq, milli terrorçuluq, irqi terrorçuluq, dini terrorçuluq, separatçılıq.*

Azərbaycan xalqının ümumilli lideri Heydər Əliyev demişdir: "Müasir dövrdə terrorçuluq bütün ölkələri hədəfə çevirə biləcəyi üçün qlobal problemdir. Terrorçuluq təhlükəsinin tamamilə aradan qaldırılması və gələcəkdə heç bir xalqın, heç bir dövlətin belə dəhşətli sınaqlara və sarsıntılara məruz qalmaması üçün beynəlxalq ictimaiyyət, bütün dünya xalqları və dövlətləri səylərini birləşdirməli, terrorçuluğa qarşı barışmaz mübarizə əzmini əməli işdə və sıx əməkdaşlıqla yerinə yetirməlidirlər. Azərbaycan bu istiqamətdə öz üzərinə düşən öhdəlikləri bundan sonra da dönmədən yerinə yetirəcəyini və terrora qarşı mübarizədə dünya birliyinin səylərini birmənalı şəkildə dəstəkləyəcəyini bəyan edir" [1].

Beynəlxalq terrorçuluq beynəlxalq münasibətlərin normal gedişinə təhlükə qlobal problem olmaqla dünya siyasətinin dayanıqlı amilinə çevrilmişdir. Beynəxalq terrorçuluğun meydana gəlməsi bir sıra, o cümlədən siyasi, milli, irqi, və dini amillərlə bağlı olmuşdur. Onlar əsasən XX əsrin ikinci yarısından formalaşmış və inkişaf etmişdir.

Siyasi terrorçuluq ölkədə hakim rejimi güc yolu ilə devirmək məqsədilə həyata keçirilən terrorçuluqdur. Onun üçün xarakterik xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, o, dar istiqamətdə təzahür edir: onun qəsd obyekti regionun konkret ölkəsinin rəhbəri və onun yaxın ətrafı olur.

Siyasi terrorçuluğun xüsusiyyətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, onun rəhbər orqanı bir qayda olaraq müxalifətin ölkəsində olan rejimə düşmənçilik mövqeyi nümayiş edirən cəhd göstərmişlər.

Ayrı-ayrı dövlətlərin regional səviyyədə rəqabət aparması və onların maraqlarının toqquşması şəraitində millətçiliyin radikal təzahürləri kifayət qədər tez bir vaxtda dövlət daxili münaqişənin çərçivəsindən kənara çıxmaqla, aşkar və ya gizli şəkildə xarici aləmə yol açır. Bununla da, daxili millətçi radikallıq beynəlxalq terrorçu təşkilatlar üçün geniş fəaliyyət meydanı yaratmaqla, beynəlxalq münaqişə əlamətləri alır və köhnə milli münaqişələr vəziyyətin mütəmadi olaraq gərginləşərək residiv xarakter almasına gətirib çıxarır. Bbuna misal olaraq radikal millətçi təşkilatların və bir çox hallarda isə Ermənistan dövlətinin bilavasitə iştirakı ilə Türkiyə və Azərbaycan əleyhinə həyata keçirilən terrorçuluq əməllərini göstərmək olar.

Ölkədə yerləşir. Məsələn, Liviya Xalq Qurtuluş Cəbhəsinin Səudiyyə Ərəbistanında xüsusi hazırlıq keşmiş döyüşçüləri M.Kəddafinin öldürülməsi ilə başlayacaq dövlət çevirilişini həyata keçirmək üçün 1984-cü ildə Liviyaya göndərilmişdir. 1992-ci ildə onlar yenidən, bu dəfə Amerika Birləşmiş Ştatlarında hərbi hazırlıq keçmiş döyüşçülərdən istifadə edərək Liviyada qiyam qaldırmağa

Millətçi terrorçular özlərinin etnik qrupları üçün ayrıca, bəzən ikinci dövlətin yaradılmasını qarşılarına məqsəd qoyur. Onlar bunu "milli qurtuluş", yaxud millətlərin öz müqəddəratını müəyyənetmə adlandırırlar. Buna misal olaraq Daşnaksutyun partiyasını, Türkiyə ərazisində öz dövlətini yaratmaq istəyən Kürdüstan fəhlə partiyasını göstərmək olar.

Dini terrorçular zor tətbiqinin guya Allah tərəfindən müəyyənləşdirildiyini əsas götürürlər. Bu növ terrorçuluq digər terror növlərinə nisbətən daha geniş yayılmışdır. Belə ki, 90-cı illərin ortalarından ən məşhur 56 terror təşkilatından demək olar ki, yarısı dini mötivlərlə bağlı olduqlarını bəyan etmişlər. Bu kateqoriya terrorçuluğa Usama Bin Ladenin "əl-Qaidə" təşki-

latı, Livan şiələrinin "Hizbullah" qrupu, radikal yəhudi təşkilatı olan Meera Kahan, Amerikanın bir sıra ku-klus-klan "xalq drujinaları", Yapon "Aum Senrike" sektası, "Cama islamiyyə", "İslam cihadı", İslam Qurtuluş Cəbhəsi", "Silahlı islam qruplaşması", İordaniyada "Allah döyüşçüləri", Liviyada "Döyüşkən islam qruplaşması", "İslam cihadı", Sudanda "Milli islam cəbhəsi", Yəməndə "Əl-İslax" və bir sıra təşkilatlarını aid etmək olar.

Etnik rəngli terrorçuluğa misal kimi Şimali İrlandiyada on illərlə davam edən icmalararası müharibəni göstərmək olar. İrqi amillər və bu əsasda ziddiyətlər terrorçuluq təzahürlərinin artmasında əhəmiyyətli rol oynayır. İrqi əsasda zorakılığa dünyanın müxtəlif ölkələrində, əsasən də Amerika Birləşmiş Ştatlarında tez-tez rast gəlmək olur. Enik separatizmi sosial-siyasi hadisə kimi qəbul etmək lazımdır [5].

Terrorçuluğu tam anlamaq üçün birinci növbədə onun xarici təzahürlərini deyil, kökünü öyrənmək lazımdır. Terrorun səbəbləri şox vaxt səhv qəbul olunur. Belə bir fikir geniş yayılmışdır ki, terrorçuluq ədalətsizliyə qarşı hərəkətdir, terrorçular isə dözülməz şəraitdən təngə gəlmiş insanlardır (yoxsulluq, ümidsizlik, sosial və siyasi sıxıntı). Bu məntiqdən yanaşsaq, terrorçuluğun aradan qaldırılması və ya heç olmazsa onun azaldılmasının yeganə yolu terrorçuluğu kobud güc yolu ilə boğmağa çalışmaq yox, onun mənbəyinin, terrorçulara sakitlik veməyən yaranın kəsib atılmasıdır. Bir amerikalı filoloq demişdir: "Bataqlığı qurudun, ağcaqanadlar özləri yox olacaqlar" [2].

Terrorçuluq "yeni təhdidlər" triadasına aid edilir [6,48]. Beynəlxalq terrorun əsas subyektləri kimi hazırki dövrdə çıxış edir:

– radikal siyasi hərəkatlar;

– ekstremist niyyətli milli və seperatist axınlar;

– cinayətkar mafia qrupları;

– bir sıra dövlətlərin xüsusi səlahiyyətli qüvvələri;

– totalitar və ya yarıfaşist antidemokratik siyasi rejimlər [7,102].

Soyuq Müharibədən sonra dəyişikliyə uğrayan, beynəlxalq təhlükəsizlik baxımından əhəmiyyətli bir təhdid halına gələn terrorçuluğu, bu tarixdən etibarən fəaliyyət sahəsini milli sərhədlərin kənarına daşımış və bütün dünyaya təsir edən bir gücə çatmışdır [8,s.98]. Beynəlxalq terrorçuluq, birdən çox ölkənin torpaqlarını hədəfləyən, beynəlxalq səviyyədə təşkil oluna bilən və yenə eyni səviyyədə hərəkət edə bilən, beynəlxalq nəticələr doğuran bir şiddət, ya da şiddət ehtiva edən bir hərəkət kimi izah edilir [9,s.77]. Müasir terrorçuluq qlobal xarakter daşımaqla insanlığın mövcudluğuna təhlükə kimi çıxış edir [10,35]. Digər bir tədqiqatçı B.Xoffman hesab edir ki, terrorçuluğu digər cinayət növlərindən fərqləndirmək lazımdır [12,47].

Terrorçuluq müxtəlif ölkələrin konsepsiyalarında öz əksini tapmışdır. Belə ki, Rusiya Federasiyasının milli təhlükəsizlik konsepsiyasında terrorçuluğun miqyasının genişlənməsi əsas təhdidlərdən sayılır [11].

Terrorçuluğa qarşı mübarizə üzrə beynəlxalq əməkdaşlıq sahəsində bir sıra işlər görülmüşdür. Lakin aparılmış müşahidə və təhlillər məhz beynəlxalq əməkdaşlıq sahəsində bir sıra fundamental hüquqi problemlərin, kazusların mövcudluğunu ortaya çıxarır.

Bu cür qlobal xarakterli kazuslar müvafiq sahədə beynəlxalq əməkdaşlığın birbaşa özülünü zədələməklə yanaşı, antiterrorçuluq fəaliyyətlərinin səmərəliliyi-nin həddindən artıq azalmasına səbəb olur. İlk növbədə beynəlxalq terrorçuluğun hamılıqla qəbul olunmuş anlayışını vermək məqsədilə uzun müddətdir ki, aparılan danışıqların hələ də nəticəsiz qalması beynəlxalq əməkdaşlığa mənfi təsir göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi müəlliflər beynəlxalq terrorçuluq anlayışının verilməsini, ümumiyyətlə, qeyri-mümkün hesab edirlər. Bu mövqenin əksinə olan mütəxəssislərin fikrinə görə, terrorçuluğa qarşı mübarizənin beynəlxalq hüquqi əsaslarının formalaşdırılması sahəsində artıq müəyyən nailiyyətlər əldə edilmiş, ikili yanaşma (terrorçu fəaliyyətlərin dairəsinin müəyyənləşdirilməsi və bu fenomen qüvvənin ümumi bəyanatlar əsasında yekdilliklə pisləməsi) prinsipi əsasında problemin həlli üçün səy göstərilmişdir. Dünya birliyinin beynəlxalq terrorçuluq cinayətinə qarşı məqsədyönlü mübarizə aparmaq əzmində olmasının praktiki təzahürü kimi Birləşmiş Millətlər Təşkilatının bu cinayətlə əlaqədar qəbul etdiyi 13 konvensiya ilə yanaşı, beynəlxalq terrorçuluq cinayətinə qarşı yaradılmış regional sistemləri göstərmək olar. Bunlara Yaxın

Şərq, İslam Konfransı Təşkilatına daxil olan ölkəkələr, Amerika, Afrika, Cənubi Asiya, Müstəqil Dövlətlər Birliyi ölkələri və s. üzrə imzalanaraq qüvvəyə minmiş xüsusi saziş, konvensiya, müqavilə və protokollar daxildir. Məsələn, BMT Baş Məclisi tərəfindən 1994-cü ildə qəbul edilmiş "Beynəlxalq terrorçuluğun aradan qaldırılması tədbirləri haqqında" Bəyannamədə "harada və kim tərəfindən törədilməsindən asılı olmayaraq, cinayət əməli və bəraətsiz əməl kimi, bütün terrorçuluq aktları, metodları və təcrübələri" pislənilir.

BMT çərçivəsində görülmüş işlərlə paralel surətdə əksər regional təşkilatlar tərəfindən terrorçuluğa qarşı mübarizəyə həsr edilmiş sənədlər hazırlanaraq qəbul olunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, universal konvensiyalardan fərqli olaraq, bir sıra regional sənədlərdə terrorçuluğun anlayışı verilir, onun əsas elementləri göstərilir. Eyni zamanda terrorçuluğa qarşı mübarizə sahəsində konkret tədbirləri görmək məqsədilə son zamanlar bəzi beynəlxalq təşkilatların təcrübəsində fəaliyyət planları (Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatının 2001-ci il tarixli "Terrorçuluğa qarşı mübarizə üzrə" fəaliyyət planı), çərçivə qərarları (Avropa İttifaqı Şurasının 2002-ci il tarixli "Terrorçuluğa qarşı mübarizə üzrə" çərçivə qərarı) kimi sənədlərdən istifadə olunur.

Sadalanan faktlar beynəlxalq terrorçuluğun anlayışı ilə bağlı problemin həlli istiqamətində mühüm addımların atıldığına dəlalət edir. Məhz bu məqamları nəzərə alaraq, Avropa İttifaqı Şurasının 2002-ci il tarixli Çərçivə Qərarının 1 (l)-ci maddəsinin, habelə "Terrorçuluğun qarşısının alınması haqqında" Avropa Şurası Konvensiyasının Preambulasının sonuncu paraqrafının müddəaları əsasında beynəlxalq terrorçuluq anlayışı aşağıdakı kimi verilə bilər: "Beynəlxalq terrorçuluq - siyasi, iqtisadi, sosial, dini, mənəvi, mədəni və s. sahələrdə maraqlarını təmin etmək məqsədilə hər hansı bir şəxs, qrup və yaxud müvafiq orqanların əməkdaşları vasitəsilə dövlət tərəfindən ictimai təhlükəsizliyin pozulması, əhalinin vahimə içərisində saxlanılması, dövlət hakimiyyəti orqanlarının və beynəlxalq təşkilatların hərəkət və ya hərəkətsizlik göstərməyə məcbur edilməsi yolu ilə hər hansı bir ölkənin və ya beynəlxalq təşkilatın fundamental siyasi, konstitusiya, iqtisadi və sosial strukturlarının sabit fəaliyyətinin pozulmasına və yaxud məhvinə yönəldilmiş hərəkətlərin bir neçə dövlətin ərazisində və ya bir neçə dövlətin maraqlarına zərər vura biləcək şəkildə törədilməsi, habelə bu cür hərəkətlərin törədiləcəyi ilə başa çatan bir hədələmədir".

Müşahidələr göstərir ki, beynəlxalq hüququn öz müqəddəratını müəyyən etmək prinsipindən sui-istifadə yolu ilə milli, etnik, dini və s. örtük altında dövlətlərin beynəlxalq hüquqla təsbit edilmiş ərazilərini parçalamağa yönəldilmiş separatçı fəaliyyətlər də beynəlxalq terrorçuluğun mənbəyidir. Separatçılıq fəaliyyəti nəticəsində formalaşan beynəlxalq və dövlət nəzarətindən kənar ərazilər - "boz zonalar" (grey zones) terrorçu düşərgələrinin yerləşdirilməsi, axtarışda olan terrorçulara sığınacaq verilməsi, yeni üzvlərə təlimlərin keçirilməsi, habelə terror aktların planlaşdırılması və törədilməsi üçün əlverişli zəmin və şərait yaratmaqla yanaşı, dünyanın müxtəlif regionlarına "terror ixracı"nda böyük rol oynayır.

Beynəlxalq əməkdaşlığı önləyən digər bir problem beynəlxalq aləmdə İslam dininə qarşı mənfi münasibətlə bağlıdır. Beynəlxalq terrorçuluğun dinlə hər hansı formada əlaqələndirilməsi, xüsusilə İslam dininin terrorçuluq ideyalarını özündə əks etdirməsi ilə bağlı yanlış fikirlərin səsləndirilməsi antiterror koalisiyasının fəaliyyətinə mənfi təsir göstərməyə bilməz. Təəssüflə vurğulamaq lazımdır ki, bir sıra ölkələrin diplomatiyasında, beynəlxalq hüquq doktrinasında və təcrübəsində, xüsusilə kütləvi informasiya vasitələrində islamı terrorçuluqla bağlamaq fikri vurğulanır. Bu amil "əsas hədəflin beynəlxalq terrorçuluğun zərbələrdən yayınmasına, güclənməsinə, genişlənməsinə və qarşısıalınmaz qüvvəyə çevrilməsinə səbəb olur.

Bu gün əsl islami dəyərlərdən xəbəri olmayan və onun fərqinə varmayan Qərb dövlətləri və Amerika Birləşmiş Ştatlarının bir sıra məlumatsız alimləri, kütləvi informasiya vasitələrinin nümayəndələri İslamı terrorla eyniləşdirirlər ki, bu da bu dinə etiqad edən bir milyarddan artıq insana qarşı haqsızlıqdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev İslami dəyərlərdən danışarkən demişdir: “Dünyada gedən proseslər bəzi hallarda bizi narahat edir. İlk növbədə, bəzi ölkələrin kütləvi informasiya vasitələrində və müəyyən

siyasi dairələr tərfindən islamı terrorçuluqla eyniləşdirmək cəhdləri bizi çox narahat edir və hiddətləndirir. Biz buna hec ür imkan verə bilmərik. İslamı terrorçuluqla eyniləşdirmək olmaz. İslam sülh dinidir, mehribanlıq dinidir, dözümlülük dinidir. Azərbaycan özü terrorun qurbanıdır. Erməni terrorçu təşkilatları bizə qarşı 373-dən çox terror aktı törətmişdir. Bu terror aktları nəticəsində 2000-dən artıq azərbaycanlıhəlak olmuşdur. Ancaq biz bu terrorçu təşkilattları hər hansı bir dinə bağlamırıq. Bu düzgün deyildir. Terrorçuluğun nə dini dini var, nə də milliyəti. Ona görə biz bu məsələlərə etirazımızı daha da inamla bildirməliyik, öz sözümmüzü deməliyik. Eyni zamanda, gərək bütün təbliğat imkanlarımızdan istifadə edərək, çox böyük narahatlıq döğuran bu mənfi meylə münasibətimizi bildirək, öz hərəkətimizlə bunun qarşısını alaq" [3].

YUNESKO-nun 20 oktyabr 2001-ci ildə Paris şəhərində keçirilən 31-ci sessiyasında qəbul olunmuşş Qətnamədə terrorçuluğun hər hansı konkret bir dinlə, dini inamla və ya milliyyətlə əlaqəsi qəti şəkildə rədd edilmiş və qeyd olunmuşdur ki, terrorçuluğun bəşəriyyətə hazırkı meydan oxuması ona qarşı Birləşmiş Millətlər Təşkilatı sisteminin bütün təşkilatlarının ardıcıl və əlaqələndirilmiş şəkildə cavab verilməsini tələb edir [4].

Dünya birliyi həm milli qanunvericilik səviyyəsində, həm də beynəlxalq hüquq münasibətləri çərçivəsində terrorizm və separatizmdən hüquqi müdafiə üçün bir sıra ciddi tədbirlər görmüşdür. Bütün bu sənədlərdə terrorizm və təcavüzkar separatizm eyni bir fəaliyyətin təzahürləri kimi qiymətləndirilir. Bu yanaşma BMT-nin bir sıra hüquqi aktlarında, o cümlədən "Beynəlxalq terrorizmin ləğv edilməsi tədbirləri haqqında" Bəyannamədə, "Bomba terrorizmi ilə mübarizə haqqında", "Terrorizmin maliyyələşdirilməsi ilə mübarizə haqqında" və digər beynəlxalq konvensiyalarda öz əksini tapmışdır. Ermənistan istisna olmaqla, MDB dövlətlərinin rəhbərləri 1994-cü il aprelin 15-də Moskvada "MDB üzvü olan dövlətlərin suverenliyi, ərazi bütövlüyü və sərhədlərinin toxunulmazlığına riayət edilməsi haqqında" Bəyannaməni və 1995-ci il fevralın 10-da Almatıda "Müstəqil Dövlətlər Birliyində sülhün və sabitliyin qorunması haqqında" Memorandumu imzalayaraq, separatizm probleminə öz münasibətlərini bildirmişlər.

Bəşəriyyətin dinamik inkişafı, sabitlik, dövlətlərin təhlükəsizliyi, suverenliyi və ərazi bütövlüyü üçün ciddi terror təhlükələrinin əsas mənbələri, vasitələri, forma və xüsusiyyətləri məlumdur. Dini, etnik və siyasi pərdə altında terrorizm, separatizm və digər ekstremist fəaliyyətlə mübarizə beynəlxalq hüququn əsas norma və prinsiplərinə ciddi əməl edilməsi yolu ilə və bu gün mövcud olan beynəlxalq hüquq mexanizmləri çərçivəsində mümkündür. Belə mexanizmlərin, zəruri hüquqi bazanın guya olmadığı barədə səslənən yanlış fikirlər, problemin süni şəkildə siyasiləşdirilməsi terrorizmlə mübarizə sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıqda iştirak etməmək niyyətinə bəraət qazandırmaq üçün göstərilən cəhdlərdən başqa bir şey deyildir.

Bütün bunlar beynəlxalq əməkdaşlığın mövcud mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsini və yenilərinin yaradılmasını, bu prosesin daha da gücləndirilməsini zəruri edir. Diqqət ilk növbədə terrorizmlə mübarizədə universal institusional və hüquqi əsasların formalaşdırılmasına, "terrorçuluq", "təcavüzkar separatçılıq", "dini ekstremizm" və digər anlayışların hüquqi təriflər kimi işlənib hazırlanmasına və onların hər bir dövlət tərəfindən qəbul edilməsinə yönəlməlidir. Azərbaycan bütün bu istiqamətlər üzrə əməkdaşlığa hazırdır.

Ədəbiyyat

1. H. Əliyev. Demokratik cəmiyyətdə dinin rolu və inam: terrorçuluğa və ekstremizmə qarşı mübarizə yollarının axtarılması. Beynəlxalq konfrasda nitqi. Bakı, 10 oktyabr 2002-ci il.
2. Beynəlxalq terrorizmin yaranma səbəbləri və tribologiyası. Hərbi bilik №3, 2008-ci il.
3. İlham Əliyev. Terrorizmin qarşısının alınmasında əməkdaşlığın gücləndirilməsi" beynəlxalq konfrans. 18 mart 2013-cü il.
4. YUNESKO-nun Paris şəhərində keçirilən 31-ci sessiyası. 20 oktyabr 2001-ci il.
5. Nağıyev N.M. Milli və beynəlxalq təhlükəsizlik. Bakı - 2010.
6. Nağıyev N.M. Milli təhlükəsizlik nəzəriyyəsinin əsasları. Bakı-2007.

7. Volkan V. (2010). Büyük Grup Kimliği ve şiddet, Terörün Sosyal Psikolojisi, M. Sever, H. Cinoğlu, O. Başıbüyük (Ed.), Ankara: Polis Akademisi Yayınları.
8. Yalçiner, Serhan. "Soğuk Savaş Sonrası Uluslar Arası Terörizmin Dönüşümü ve Terörizmle Mücadele", Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl: 2, Sayı: 4, 2006.
9. Topal, Ahmet Hamdi. "Uluslararası Terörizm ve Uluslararası Ceza Mahkemesi", Uluslararası Hukuk ve Politika, Cilt:1, No:3, 2005.
10. Горбунов, К.Г. Терроризм: социально-психологическое исследование: монография / К.Г. Горбунов. – Омск: Изд-во Ом. гос. ун-та, 2010.
11. Концепция национальной безопасности Российской Федерации, 2021.
12. Хоффман Б. Терроризм – взгляд изнутри. – М.: Ультра. Культура, 2003.

Резюме

Хафиз Мусаев

Региональное сотрудничество в области международного терроризма

Международный терроризм - одно из страшных состояний, создающее угрозу нормальному ходу международных отношений, оказывающее разрушительное воздействие на нормы международного права. В зависимости от характера и масштабов организации терроризм можно назвать "непрерывной тактической формой борьбы за любую цель". Иногда эта борьба может перерасти в небольшие войны, одинаково опасные для всех государств, независимо от их масштабов. Международный терроризм осуществляется с целью выполнения требований политического, экономического, социального, психологического и иного характера. Мировое сообщество в результате сотрудничества в борьбе с международным терроризмом приняло ряд серьезных мер правовой защиты от терроризма и сепаратизма как на уровне национального законодательства, так и в рамках международных правоотношений.

Ключевые слова: *международный терроризм, политический терроризм, национальный терроризм, расовый терроризм, религиозный терроризм, сепаратизм.*

Summary

Hafiz Musaev

The regional cooperation in the field of international terrorism

International terrorism is one of the frightening phenomena that endanger the normal course of international relations and have a devastating effect on the rules of international law. Depending on the nature and scale of the organization, terrorism can be called "a continuous tactical form of struggle for any purpose." Sometimes this struggle can turn into small wars, becoming equally dangerous for all states, regardless of their scope. International terrorism is carried out in order to fulfill the requirements of a political, economic, social, psychological and other nature. As a result of its cooperation in the fight against international terrorism, the world community has taken a number of serious measures for legal protection against terrorism and separatism both at the level of national legislation and within the framework of international legal relations.

Keywords: *international terrorism, politikal terrorism, national terrorism, rasial terrorism, religious terrorism, separatizm.*

UOT 297
https://doi.org/10.59849/2710-0820.2024.1.272

Vüsalə Gülmalıyeva
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun
"Etika" şöbəsinin elmi işçisi
vusalagulmaliyeva86@mail.ru

DİALOQ ANLAYIŞININ FƏLSƏFİ DƏRKİNİN XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *dialoq,konsensus, əməkdaşlıq, harmoniya, sülh*

Dialoq problemi fəlsəfi problem olaraq mövcud nəzəri fikrin ən vacib məsələlərindən biri kimi çıxış etməkdədir. Bu problem bilavasitə insan-dünya, insan-cəmiyyət, insan-dünyagörüşü və s. kimi münasibətlərdən qaynaqlanan bir problemdir. Başqa sözlə desək, dialoq mədəniyyəti hazırda bir növ Yer üzündə yaşayan cəmiyyətin, sivilizasiyanın, dövlətin elə bir problemi kimi çıxış etməkdədir ki, onun metodoloji, fəlsəfi, qnoseoloji və s. kontekstdən izahı bilavasitə zamanın çağırışı kimi müasir fəlsəfənin qarşısındadır. Lakin məqalədə əsas məqsəd dialoqun sosial-fəlsəfi cəhətdən araşdırılmasıdır. Dialoq problemi çox tərəfli olduğundan mahiyyəti olduqca genişdir. İnsan sosial varlıq olaraq dialoqa böyük ehtiyac duyur. Çünki insan şəxsiyyətinin formalaşmasında və eləcə də sosiallaşmasında, sosial münasibətlərin təkmilləşməsində, eləcə də həyat fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində dialoq mədəniyyətinin formalaşması xüsusi önəm daşıyır.

Qədim dövrlərdən bəri fəlsəfədə aktual olan dialoq problemi Antik yunan fəlsəfəsində elmi forma almaqla yanaşı, həm də, gündəlik həyat tərzinin bir hissəsinə də çevrilmiş oldu. Məsələn, "dialoq Sokrat üçün də həyat tərzi idi" [4, s.34]. Hələ qədim dönəmlərdə Sokrat (e.ə. 469-e.ə. 399) insanlarla ünsiyyət zamanı dialoqun ən uyğun forma olmasını görə bilmişdir. Sokrat həm də, say etibarı ilə son dərəcə çox, və cəmiyyətləri ideyaca plüralistik olan yunan polisləri arasında balansın qorunması üçün də, dialoqun vacibliyini dərk etmişdir. Bu cəhətdən, "fəlsəfə də həmişə dialoq xarakteri daşıyıb. Dialoq olmadan real fəlsəfə olmayıb və ola da bilməz" [8, s.1149]. Deməli, dialoq qədimlərdən bəri fəlsəfənin də ruhuna xasdır. Bu ənənə günümüzdə də eyni xətt üzrə davam etməkdədir. Bu mənda, müxtəlif elm sahələrində əks olunmasına baxmayaraq, dialoq problemi daha çox fəlsəfədə tədqiq olunur. Bunun əsas səbəblərindən biri hər iki tərəf üçün ortaq olan düşüncə məsələsidir. Belə ki, fəlsəfənin əsasında duran əsas məsələ düşüncədir. Ümumiyyətlə, fəlsəfə düşüncə elmidir. Dialoqun da mahiyyətində duran əsas amil düşüncədir. Düşüncə həm də, dialoqu konstruktiv edən əsas vasitədir. Digər tərəfdən, düşüncə tərəflər arasında neytral balanansın təmin edilməsini də şərtləndirir. Bu mənada müasir dövrdə isə, "dialoq, ortaq düşünmə və düşüncə yolu ilə ümumiortaq məna axtarışında, ümumi olan səyləri inkişaf etdirmə prosesidir" [17,s.196]. "Dialoq dövlətlər arasında diplomatik vasitə, eləcə də cəmiyyətlərdəki zorakılığa son qoymaq rolunda da çıxış edən vasitədir". [17, s.200] Dialoqlar zamanı əldə olunan və bütün tərəflərinin maraqlarını ödəyən ümumi və ortaq mənaların əldə olunması isə, dialoqun uğurluluğuna ən əsas dəlildir. Günümüzdə formalaşan reallıqları da nəzərə aldıqda, fəlsəfi mənada dialoq bütövlükdə bəşəriyyət adına cəmiyyətlərdə uzunmüddətli nizam və dayanıqlı harmoniya vasitəsidir. Cəmiyyətlərdə stabilliyin qorunmasında da ən önəmli vasitələrdən biridir. Dialoq həm də, müasir cəmiyyətlərin birgəmövcudluğu və birgəfəaliyyəti üçün də ən başlıca şərtlərdən biridir. Amerikalı ictimai rəy analitiki Daniel Yankeloviç (1924-2017) hesab edir ki, "dialoq uğurlu münasibətlərin qurulması prosesidir". [21,s.378] Eləcə də, müasir bazar iqtisadiyyatının diqtə etdiyi tələbləri nəzərə aldıqda, bütün cəmiyyətlərin dialoq mühitində mövcudluqlarını sürdürmələri qaçılmaz reallıqdır. Bu mənada, dialoq sivilizasiyalararası nizam və harmoniyanın da əsas elementidir. Çünki, "dialoq yerli sivilizasiyalar arasın-

da qarşılıqlı əlaqələrinin aktiv formasından başqa bir şey deyil" [7, s.13] "Geniş sosial-mədəni kontekstdə götürüldükdə dialoq, mədəniyyətlərin və sivilizasiyaların bir-biri ilə deyəcəkləri və paylaşacaqları bir görüş, söhbət və ya ideoloji mübahisəsidir". [7, s.26]. Əks halda bazar iqtisadiyyatı şəraitində cəmiyyətlərin inkişafı üçün də vacib amillərdən olan nizam və harmoniyanın qorunması mümkün deyil. Müasir dünyada qarşılıqlı sosial, iqtisadi və siyasi bağları nəzərə aldıqda cəmiyyətlər bir-birilə üzvi vəhdətdədirlər. Günümüzdə bir-birilə əlaqəli cəmiyyətlər, sözün yaxşı mənasında həm də, bir-birilərindən aslıdırlar. Bu qaçılmaz müasir reallıq da, sosial fəlsəfi problem olan dialoq problemini bir qədər də aktual edir. Bu mənada, "bugünkü dünya müxtəlif dünyalardan təşkil olunmuşdur ki, bu dünyaların da hər biri müstəqil, bütöv dünyadır və bu səbəbdən də, üstünlük və ağalıq uğrunda zor tətbiqini ləğv etmədən dialoq və kompromis axtarışlarında olmağa məhkumdur". [3,s.63] Fikrimizcə, müstəqil dünyaların bütöv dünyada özlərinə yer etmələri üçün bütün sferalarda konstruktiv dialoqlar zərurətdir. Dialoq probleminin müasir dövrdə sosial fəlsəfənin ən aktual problemlərindən biri olmasını, məhz bu mənada başa düşmək lazımdır. *Dialoq problemlər ilə şərtlənərək törəyən və problemlərdən çıxış üçün uyğun vasitə olan bəşəri bir fenomendir*.

Digər tərəfdən, dialoq müasir cəmiyyətlərin bir növ terapiyasıdır. Münaqişəli məqamları və gərginlikləri sublimasiya etmək üçün səmərəli bir yoldur. Çünki müasir dünyadakı cəmiyyətlərdə sosial mühit elə mərhələyə gəlib çatmışdır ki, "orada istehsal və mübadilə psixikanın korlanmasına, nevrozların artmasına, intellektual enerjinin qeyri-rasioanal sərfinə, şüurun müxtəlif siyasi məqsədlər naminə manipulyasiyasına, zövqlərin korlanması, dünyagörüşdə humanist meyillərin azalması kimi tendensiyalara gətirib çıxarmışdır". [2, s.270] Müasir dünyanın çağırışları, nəinki geniş miqyasda cəmiyyətlərarası, eləcə də, həyatın bütün digər sferalarında da dialoq mədəniyyətini zərurətə çevirir. Bu cəhətdən dialoq günümzdə həm də, epidemioloji xüsusiyyətlər də qazanmış olur. "Dialoji təfəkkür dini, etnik, mədəni, siyasi və iqtisadi müxtəlifliklərin ortaya çıxartdığı məhdudiyyətləri dəf etməyə, tolerantlığa və harmoniyaya, birgəyaşayışın pozitiv məqamlarına vüsət verməyə qadirdir".[1,s.211] Dialoq mədəniyyəti cəmiyyətdaxili və cəmiyyətlərarası tarazlığın təmin olunması üçün vacib olduğundan, "birlik artıq gerçəklik yox, məqsəddir". [6, s.76] Dialoqun formalaşdırdığı birgəlik ideyası müasir cəmiyyətlərin zəncirvari formada funksionallıqları üçün əsas amillərdəndir. Birlik ideyası müasir dünyanın bəşər adına təhlükəli problemlərin həllində də, əsasdır. Bu məqam son günlərdə kütləvi şəkil alan meşə yanğınları (Türkiyə, İtaliya, Yunanıstan, İspaniya), daşqınlar (Liviya) və zəlzələlər (Türkiyə, Mərakeş) zamanı özünü açıq göstərir. Bütün ölkələrdə baş verə biləcək bu fəlakətləri qarşılamaq üçün, dövlətlərin birbiri ilə yarımlaşması birgəlik məsələsinə yaxşı nümunədir.

İstənilən formalı dialoq daima ilk olaraq daxili fərdi dialoqdan törəyir. Bu mənada, dialoq xüsusidən başlayıb, cəmiyyətə ümumiləşir. Fərdi törəyərək ünsiyyətdə məna qazanır. Bu cəhətdən, dialoq problemi, fəlsəfənin ən əsas problemlərindən bir olan insan problemindən də ayrı deyil. Sülh və münaqişə araşdırmaları üzrə dünyaca məşhur mütəxəssislərdən biri hesab olunan Yohan Qaltunq (1930) hesab edir ki, "insana xas daxili dialoq, insanlar arasındakı dialoq qədər vacibdir". [16,s.191] Bu cəhətdən, müasir dünyada bəşər adına hər bir insanın daxili dialoqu, yəni, öz tənqidi, özü qarşısında məhsuliyyəti və məqsədyönlü fəaliyyəti olduqca böyük məna kəsb etməkdədir. Fəlsəfi mənada, *dialoq fərdlərdən başlayıb cəmiyyətlərə sirayət edən və qlobal miqyaslı bəşəri problemləri həll etməyi hədəfləyən universal və bəşəri olduğu üçün də, əsas bəşəri amil olan kommunikativliyi ilə də səciyyələnən bir fenomendir*.

Dialoq daimi cavablar axtarışıda olan prosesdir. Onun bəşəri qayəsi məhz bundan ibarətdir. Bu mənada dialoq həm də, qarşı tərəfə daimi xitabətdir. Bu axtarış və xitabətdə sualın düzgün qoyuluşu dialoqun uğuruna birbaşa olaraq təsir edən amildir. Y.Qaltunq yazır ki, "dialoq suala əsaslanır". [15,s.166] "Dialoq daima soruşur və axtarır". [15,s.20] Bu mənada, dialoqun fəlsəfi mahiyyəti sual-cavab dixatomiyasına bağlıdır. Bu cəhətdən, dialoq daima verdiyi suallara münasib cavablar axtarmaq əsasında davam edən bir prosesdir. *Dialoq soruşan və axtaran, konsensus isə, bu prosesin sonunda ta-*

pılan ən uyğun cavablardan biridır. İstənilən münaqişəni önləmə məqsədi güdən və ya istənilən bir problemin həllinə aid düzgün cavab, daima, öncədən düzgün qoyulan suallardan aslı olaraq hasil olmuş olur. Bu mənada dialoq da, dolğun sualların müzakirəsi və bu qəbildən olan suallara birgə və eləcə də, dialoqa daxil olan tərəfləri maksimum dərəcədə qane edəcək cavabları tapmaq prosedurudur. "Dialoq subyektivliyin subyektivliklə görüşü" [11, s.216] olsa da, bu prosedurun konstruktiv olması son dərəcə vacibdir. "Dialoq bərabərliyi, iştirakçılarının qarşılıqlı hörmətini nəzərdə tutur. Onun məqsədi sadəcə bilikləri artırmaq və ya öz fikirlərini həmsöhbətə təlqin etmək deyil, mövcud, yeni problemlər və ziddiyyətlərin həllinə ümumi yanaşmalar axtarmaqdır. Dialoq konstruktivdir, destruktiv deyil".[10, s.99] Destruktivliyə qarşı konstruktiv vasitə olan dialoq danışıqları, debatları, müzakirələri, problemlərin həllini daha yüksək mərhələyə daşıyan bir fenomendir. Bu cəhətdən H.H.Saunders yazır ki, "debat daryönümlü baxışları gücləndirir, dialoq isə, yeni və daha yaxşı yanaşmalara yollar açır". [21,s.378] Bu mənada, ümumiortaq nəticələrin əldə olunması üçün dialoq daha dolğun və əsaslı bir platformadır. "Monoloq bir nöqteyi-nəzəri vurğulayaraq monosentrikdirsə, dialoq dualistik, ikili xarakter daşıyır. Bir və ya birdən çox digər həmtərəflərin, "səslərini", müxtəlif düşüncələrin və baxışların birgə mövcudluğu, diskursda bərabər iştirakını təmsil edir". [7, s.25] *Dialoq konstruktivlik axtarışında olan dualistik prosesdir*. Diloq istənilən destruktivliyi həll etmək iqtidarında olan yaradıcı proses və monoloqu aradan qaldırmaq iqtidarında olan kommunikativ prosesdir.

Düşünürük ki, dialoqların konstruktiv olması üçün iki əsas məqama diqqət yetirmək önəmlidir:

1. Dialoqların maksimal dərəcədə konstruktiv və uğurlu olmasında ən önəmli faktorlardan biri də dialoq mövzusunun tərəflərin bilavasitə özlərinin maraqlarından törəməsidir. Əks halda surroqat mövzular dialoq prosesinə daxil olduqda dialoqun konstruktiv olma ehtimalı da azalmış olur. Dialoq mövzusunun tərəflərin ilk öncə öz maraqlarını ehtiva etməsi münaqişəli problemlərin həllində də vacibdir. "Münaqişədən çıxmaq üçün müxtəlif subyektlərin iştirakını və anlayışını təşviq edib, münaqişənin transformasiyası naminə öz bilik və təcrübələrindən istifadə edən, onları xaricdən idxal etməyən dialoqlar vacibdir". [13, s. 256] Fikrimizcə, istənilən formatlı dialoqların ilk öncə real əsaslara söykənməsi və kənardan əlavə edilən olmaması zəruridir. Əks halda, kənardan ekstrapolyasiya edilən şərtlər daxilində dialoqların uğurlu tamamlanması və sonda konsensusa yol açması mümkünsüzdür.

2. Dialoqların konstruktiv, uğurlu və münaqişələrin həllində əsas faktor olmaları üçün şərtlərdən biri də, dialoq prosesini münaqişəli problemə düzgün inteqrasiya etməkdir. Yəni diloq münaqişə müstəvisinə düzgün və daha çox onun mərkəzinə yerləşdirildikdə, onun effektiv olmaq şansı da daha yüksəlmiş olur. H.H.Saunders yazır ki, "dialoq dəstəkləndikdə, davam etdirildikdə, ciddi, diqqətlə hazırlanmış bir proses kimi tətbiq edildikdə və əsasən də, dərin köklü münaqişənin kontekstinə yerləşdirildikdə, o, ziddiyyətli, qeyri-funksional və ya dağıdıcı münasibətləri dəyişdirmək üçün sistemli bir vasitəyə çevrilə bilər". [21,s.376] Yəni, fəlsəfi mənada dialoqun bütün əsas funksiyaları və imkanları düzgün bir şəkildə və sistemli olaraq işə salındıqda, onun nəticələrinin uğurlu olması da, qaçılmazdır. Bu mənada, dialoqun əvvəldən düzgün təşkili və aparılması olduqca önəmlidir. Dialoqun məqsədinin öncədən düzgün təyin edilməsi də, sonda onun uğurluluğuna təsir edən əsas faktordur.

Dialoq, kommunikasiya və konstruktiv əməkdaşlıq. Artıq qeyd olunduğu kimi sosial hadisə olan dialoq, düzgün tərtib olunmuş suallar və onlara konstruktiv cavablar dixotomiyası əsasında baş verən qarşılıqlı eşitmə-dinləmə prosesdir. Bu mənada, uğurlu dialoqun əsas şərtlərindən biri də, dialoqlar zamanı düzgün ünsiyyətin qurulmasıdır. Dialoqun mahiyyətini bilavasitə uğurlu ünsiyyət təyin etdiyi kimi, bu faktor həm də, onun konstruktiv nəticəsini də formalaşdırmaqda əsas amildir. Bu cəhətdən, "ümumi anlaşma nöqtələrini əhatə etməyə çalışan dialoq dinləmə, əks etdirmə və müzakirə formatında gerçəkləşir". [17,s.201] Bu məqamlar isə, dialoqların davamlı olmasını qaçılmaz edir. Yəni dialoqu formalaşdıran əsas şərtlər, dinləmə, qarşılıqlı refleksiya və müzakirə, dialoq prosesinə bir davamlılıq qazandırmış olur.

Dialoq bu formada inkişaf edərək davamlı prosesə çevrilmiş olur. "Hər bir dialoqa ilk dialoq kimi yanaşmaq vacibdir... Dialoq iştirakçıları hər dəfə "yenidən başlamağa", yeni prosesə girməyə hazır olmalıdırlar". [13, s.257] Hətta kifayət qədər uğurlu gedən dialoqlara, dialoqların növbəti mərhələsində mənfi təsir göstərmək iqtidarında olan kənar amillər təsir edə bilir. Bu da, dialoq iştirakçılarını yeni çağırışlar qarşısında qoyur. Dilaoq prosesində iradə və əzm nümayiş etdirmək, dəyişən şərtlərə qarşı çeviklik nümayiş etdirmək son dərəcə önəmlidir. Davamlı dialoq modelinin tərəfdarı və eləcə də, ABŞ-da Davamlı Dialoq İnstitutunu təsisçisi olmuş Harold Henry Saunders (1930-2016) hesab edir ki, "dialoq münasibətlərin mahiyyətini təşkil edən xüsusi ünsiyyət üsuludur. Danışıqlar, vasitəçilik, debat, hüquqi mübahisələr, diplomatik mübadilə, qiraət və ya adi söhbətdən fərqli olaraq, daha geniş tətbiq olunan, təlqinedici danışma və dinləmə üsuludur. Dialoq, bilavasitə olmasa da, əksər münaqişələrin həlli vasitələri üçün də vacib şərtdir". [21,s.376] Dialoq sadəcə ünsiyyət yox, ünsiyyət zamanı digər kompleks amilləri də nəzərə alaraq özündə birləşdirən *xüsusi ünsiyyət* vasitəsidir. Mahiyyəti etibarı ilə ünsiyyətin digər növlərindən daha genişdir. Dolğun izah, dəqiq təqdimat, bəlağət, eşitmə, dinləmə və digər kompleks amillər də dialoqlarda əks olunmaqdadır. Bu kimi amillər dialoqların nəticəsinə müsbət təsir göstərməkdədir. Bu mənada, dialoq digər ünsiyyət növlərindən fərqli olaraq daha düşünülmüş və dərin əsaslara sahibdir. Eləcə də, dialoqların mahiyyətində konkret fikir amili, problemlərə daha dəqiq və dərindən yönəlmə də, qabarıq şəkildə əks olunmaqdadır. Əksər hallarda, münaqişələrin həlli üçün kompleks ünsiyyət amillərinin vacibliyi əsas şərtlərdən olduğundan, dialoq həm də, münaqişələrin həllində ümumiləşdirici bir aktor kimi də çıxış edir. Bu cəhətdən, dialoq günümüzdə də, münaqişələrin həlli üçün ən effektiv vasitələrdən biri olaraq qalmadadır. "Həqiqi dialoq empatik (*tərəflərin bir-birini qarşılıqlı anlamaq mənasında-G.V.*) kommunikasiya tələb edir, həqiqi dialoq digərinə qayğı göstərməkdən daha çox vahid, əhatəli bir "sistem" naminə qayğı göstərmək və sabit düşüncə xətləri boyunca irəli-geri qaçmaq əvəzinə, yeni bir ümumi görüş sistemi əldə etmək istəyidir". [14,s.220] Dialoq fərdə - təkə yox, fərdlərdən - cəmə yönələn proqresiv və davamlı bir prosesdir. Bu proses, dialoqdakı tərəflərin bir-birilərinə qarşı istək və rəğbət formalaşdırmasından daha çox, ümumi mənafe naminə, rasional güzəştlər və ədalətli kompromislər tələb edən prosesdir. Fəlsəfi mənada problemə yanaşsaq, *dialoq praqmatik olduqda daha pozitiv nəticələr vermək iqtidarında olan fenomendir*. Əksinə, dialoq daha çox pozitiv olan hisslər üzərində qurularaq, göstərişli şəkildə davam etdikdə və bu konteksdə praqmatik məqamlar diqqətdən kənarda qaldıqda, dialoqun yekun nəticəsi də uğurlu sayılmamalıdır. Bir sözlə, dialoq soyuqqanlılıq tələb edən və praqmatik əsaslar üzərində qurulmalı olan bir prosesdir. Bu prosesdə hisslər və emosiyalara yer vermək doğru deyil. Dialoqlarda düzgün və sistemli kommunikasiyanın rolu bu cəhətdən həlledicidir. Kommunikasiya dialoqu konstruktiv edən ən əsas amildir. Kommunikasiya həm də mədəniyyətin dialoqunda da əsas faktorlarından biridir. Hər hansı bir mədəniyyət də digər mədəniyyətlər ilə ünsiyyətə daxil olmadan öz daxilində qaldıqca, inkişafdan məhrum olur. Tarixdə mədəniyyətlərin geriləməsi və süqutunun əsas şərtlərindən biri məhz budur. Mədəniyyətin də mahiyyətində əks olunan, əlaqə, ünsiyyət, qarşılıqlı təsir, sinkretika, eklektika və digər bu kimi elementlər əsasdır. "Tam olaraq özünü təkcə öz mədəniyyəti ilə eyniləşdirən insan bütün digər mədəniyyətlərə kor olur, yəni bir mədəniyyətin insanı, mənəvi yüksəlişdən məhrum olmağa məhkumdur. Ona görə də, kommunikasiya inkişaf etmiş açıq və yaradıcı mədəniyyətin ən əsas əlamətidir. Vahid mədəniyyət özünü dərk edə bilməz, başqa, fərqli mədəniyyətlərlə əlaqəsi olmadan öz kimliyini qura bilməz". [20,s.19]

Digər tərəfdən, mədəniyyətlər arası əlaqələr və eləcə də, tədqiqat mövzumuz kimi dialoqlarda əsas sistemyaradıcı element olan kommunikasiya probleminə tənqidi də yanaşmaq lazımdır. Çünki günümüzdə davam edən, eləcə də, keçmiş tarixi proseslər göstərir ki, bəzən düzgün kommunikasiya qurulduqda belə, tərəflər arasında dialoqlar uğursuz ola bilir. Belə ki, "kommunikasiya münaqişəni həll edən panaseya (*bütün xəstəliklərin dərmanı-G.V.*) demək deyil. Münaqişənin həlli üçün səmimi istək olmadıqda, kommunikasiya həm tərəflərin fikir

ayrılıqlarını artıra, həm də onları yumşalda bilər". [17,s.155] Məsələn, 44 günlük vətən müharibəsindən sonra Ermənistanın Azərbaycana qarşı beynəlxalq hüququn normaları çərçivələrinə zidd olaraq və Ermənistanın kapitulyasiyasına rəğmən hələ də qeyri-səmimi duruş nümayiş etdirməsi buna misaldır. Hüquqi müstəvidə davam edən dialoq və kommunikasiyalara baxmayaraq, bu qeyri-səmimi yanaşma, hələ də, Ermənistan cəmiyyətində böyük ölçüdə alqışlanmaqdadır. Deməli, kommunikasiya və dialoqlarda cəmiyyətlərin məsələyə rasional münasibətləri də əsas şərtlərdəndir. Bu cəhətdən, müasir dünyada ölkələr arasında diplomatik əlaqələrin qurulması üçün təmaslar, danışıqlar və konstruktiv dialoqlar son dərəcə önəmlidir. Konstruktiv dialoqlarsız hansısa münasibətlərin qurulması, münaqişəli məsələlərin aradan qaldırılması, tərəfdaşlıqların artırılması, bəyanatların imzalanması mümkünsüzdür. Eləcə də, münaqişə vəziyyətində olan tərəflər arasında da, dialoq və digər bu yönümlü təmaslar dərinləşdikcə, onların konsensusa yaxınlaşma prosesi də, bir o qədər sürətlənmiş olur. Bu mənada, "münaqişə edən tərəflər arasında dialoq inkişaf edərək dərinləşdikcə, opponentlər aralarındakı münasibətlərin şərtləri müəyyənləşdirilə və yenidən təyin edilə bilər". [17,s.142]

Müasir dünyada olduqca vacib sosial fenomen olan dialoqun gerçəkləşməsi üçün, onun ilkin bazisinin düzgün formalaşdırılması da vacib şərtlərdəndir. Bu bazisin əsaslılığı ilə dialoqların uğurluluğu düz mütənasibdir. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi istənilən sferalarda gerçəkləşən dialoqlar üçün, ilkin dialoq platformaları olan, dialoqa hazır olma, konstruktiv danışıqlar, qarşı tərəfə düzgün suallar ünvanlandırma, qarşılıqlı ünsiyyət və digər bu kimi amillər əsasdır. Dialoqun uğurlu nəticəsi məhz bu amillər əsasında formalaşır. Eləcə də, dialoqların bazisini formalaşdıran, bu amillər, dialoqların sonrakı mərhələsini təşkil edən əməkdaşlıq, tərfdaşlıq, iqtisadi, siyasi əlaqələrin qurulması və bu kimi digər amillərin də konstruktivliyini şərtləndirmiş olur. Dialoqlar əsas hədəflərinə bu şərtlər əsasında çatmış olur. Bu cəhətdən, "dialoq əsasında sivilizasiyaların qarşılıqlı əlaqəsinin ən yüksək forması, qlobal problemlərin həllində tərəfdaşlıq əlaqələrinin qurulmasıdır". [10,s.103] Ümumilikdə "əməkdaşlıq, tərəfdaşlıq dialoqun yüksək pilləsi, onun inkişafının daha mükəmməl səviyyəsi deməkdir". [5,s.41] "Tərəfdaşlıq sivilizasiyaların daha dərin qarşılıqlı anlaşma və etimad dərəcəsini, qarşılıqlı əlaqələrin geniş sahəsinin sabitliyini, potensialların birləşdirilməsini, qlobal problemin həlli üçün zəruri olan ümumi qurumların yaradılmasını nəzərdə tutur". [9,s.162] Müasir dünyada cəmiyyətlərin həmahəng mövcudluğu, qarşılıqlı əməkdaşlıq və tərəfdaşlıqları üçün dialoqlarla yanaşı, bu dialoqların ilkin bazisinin düzgün qurulması da bir o qədər önəmlidir. Dialoqun nəticəsi dialoqa hazırlıqdan böyük ölçüdə aslıdır. Bu mənada konstruktiv dialoq, dialoqa qədərki mərhələlərin düzgün təşkili ilə, dialoqdan sonrakı mərhələ olan əməkdaşlığın da üzvi sintezindən aslıdır. Konstruktivlik bir proses olaraq dialoqların baş tutması və səmərələliyini təyin edən ən əsas faktordur.

Dialoqlarda yumuşaq güc faktoru və vasitəçi aktor. Günümüzdə dünyada baş verən çoxşaxəli prosesləri nəzərə aldıqda bəzi anlayışların məna dəyişikliyi və ya əvvəlki mənasından daha geniş məna qazandığının da şahidi oluruq. XXI əsrin reallıqlarını nəzərə aldıqda, mənaca dialoq məntiqinin vacib bir elementinə çevrilmiş yumuşaq güc anlayışı da bu qəbildəndir. Digər tərəfdən, qurulan konstruktiv dialoqların məntiqi nəticəsi olan əməkdaşlıq da əbədi proses deyil. Bu prosesdə də, daimi reqreslərin müşahidə oluması mümkündür. Müasir dünyanın dinamik dəyişən vektorunu nəzərə aldıqda dialoqların uzunmüddətli olaraq dayanıqlı qalmaları da son dərəcə qəliz məsələdir. "Dialoq ümumi problemlərin həllində əməkdaşlığın konkret sahələrinin, formalarının, mexanizmlərinin inkişafı üçün ilkin şərtlər yaradır. Lakin bu cür əməkdaşlıq çox vaxt qısamüddətli də olur o, öz formalarını dəyişə və ya vəziyyət dəyişdikdə, eləcə də ziddiyyətlər kəskinləşdikdə sonlana bilər". [12,s.45] Məlumdur ki, dialoqlar nəticəsində əldə olunan əsas naliyyətlər siyasi, iqtisadi, hərbi kataklizmlərin fonunda öz ilkin mahiyyətini itirə bilər. Günümüzdə iqtisadiyyat və siyasətin bütün dünya hadisələrinə son dərəcə dinamik yön verən güclər olduqlarını nəzərə aldıqda, dialoq konlfikli vəziyyətlərdən tam olaraq çıxış da deyil. Bu cəhətdən, müxtəlif sahələrdə əqdə olunan dialoqların nəticələrində reqreslərin baş verməməsi üçün, *müasir anlam-*

da başa düşülən güc faktorlarının həlledici rolları da önəmlidir. Müasir güc faktorları birbaşa konfrontasiyadan daha çox, bir növ nizamlayıcı funksiyaları yerinə yetirirlər. Müasir dünyanın güc faktorları arasında isə, yumuşaq vasitələr, ənənəvi sərt vasitələrdən daha çoxdur. Belə güc faktorlarına misal olaraq iqtisadi təzyiqlər, diplomatik xəbərdarlıqlar, sanksiyalar və digərlərini misal göstərmək olar. Bu mənada, "qlobal münaqişə və əməkdaşlığın öyrənilməsində, digər əsas anlayışlardan biri də gücdür. Bununla belə, güc faktorunu da sevgi kimi, müəyyən etmək və ya ölçməkdənsə, yaşamaq daha asandır". [19,s.46] Belə ki, müasir dünyada əksər hallarda mahiyyəti dialoq olan əməkdaşlığın özü də güc faktoru ilə ölçülür. Müasir dünyada dialoqların uğuruna bu amil də bilavasitə təsir edir. Daha zəngin və güclü ölklər ilə əməkdaşlıqda maraqlı olmaq da, eyni dərəcədə tarixin sınaqlarından çıxmış və dəfələrlə təsdiq olunmuş əsaslı arqumentdir. Bu cəhətdən, müasir dünyanın şərtləri daxilində dialoqlar həm də, bir növ balansın qorunması yollarıdır.

Müasir dünyada konstruktiv və davamlı dialoqlarda yumuşaq güc faktoru ilə yanaşı, eynən onun kimi balans rolunda çıxış etmək iqtidarında olan digər faktorlar da mövcuddur. Belə əsas faktorlardan biri də vasitəçilikdir. "Vasitəçi aktorun rolu, tərəflərarası dialoqu asanlaşdırmaq, münaqişə tərəfləri arasında bağ qurmaq və onları tədricən hansısa həll yoluna çatdırmaq üçün vasitəçi qismində xidmət etməkdən ibarətdir". [13,s.235] Ümumiyyətlə, qeyd olunmalıdır ki, dialoqların konstruktiv olmasını şərtləndirən ən əsas məqam neytrallıqdır. Çünki obyektivlik məhz bu formatda keçirilən dialoqlarda təmin oluna bilir. Amma müasir dünyanın çoxqütblülüyünü nəzərə aldıqda neytrallıq faktoru çox zaman obyektiv şəkildə təmin oluna bilmir. Məhz vasitəçilik bu neytrallığın təmin olunmasını şərtləndirə bilən aktora çevrilə bilir. Bu mənada, neyrtalığın təmin olunması üçün, bəzər ikitərəfli dialoqlarda üçüncü bir tərəfin iştirakı da vacib olur. Müasir dünyada dialoqlar sayəsində konsensusun təşviqi üçün, dialoqların özləri zəruri olduqları qədər, münaqişə edən tərəflər arasında vasitəçi aktorların da rolu bir o qədər əhəmiyyətlidir.

Nəticə

Bütün deyilənləri yekunlaşdıraraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, müasir dövrdə insanın sosial, ictimai-siyasi həyatında baş verən münaqişələrin, ziddiyyətlərin, böhran vəziyyətlərin həll olunmasında dialoq prosesinin rolu mühümdür. Dialoqun ayrılıqda müstəqil fəlsəfi bir problem kimi öyrənilməsi və cəmiyyətdə dialoq mədəniyyətinin formalaşdırılması da vacib amillər sırasındadır. Çünki dialoq insanın qarşılıqlı anlaşma mədəniyyətinin və humanizm dəyərlərinin formalaşmasında və s. bu kimi bir sıra fəlsəfi dünyagörüşü məsələləri ilə bağlı olduğundan onun sosial-fəlsəfi dərki aktuallaşır.

Dialoq danışıq imkanlarının bitdiyi və böhran həddə çatdığı sistemlərdə vacib bir instrumentdir. Müasir dünyanın qarşılaşdığı kəskin təzadlar, hazırda həyatda baş verən bütün hadisələr və insan şüurundakı müxtəliflik amili dialoqun köməyi ilə normal vəziyyətə gətirilə bilər. Qarşılıqlı münasibətləri təmin etmək, sivilizasiyaların, dinlərin, mədəniyyətlərin, siyasi sistemlərin birgəfəaliyyəti, birgəmövcudluğu, dinc, tolerant şəkildə yaşamağa nail olmaq dialoqun uğurla həyata keçirilməsi ilə bağlıdır. Dialoq etnik, sosial, mədəni müxtəliflikdən törəyə biləcək problemləri sabitləşdirə və eləcə də cəmiyyətin stabilliyinin təmin olunması imkanlarını yarada bilir.

Dialoq prosesi iki tərəfin cəlb olunduğu müzakirə prosesidir, lakin mahiyyət budur ki, dialoq prosesi problemli tərəflərin müzakirə formatında çıxış yolu axtarmasıdır. Bu müzakirə formatının uğuru isə sistemli şəkildə yanaşılaraq düzgün və konstruktiv ünsiyyətin qurulması, qarşılıqlı müzakirədə dinləmə, qarşılıqlı refleksiya, maraqların müzakirə mərkəzinə gətirilməsi, iradə, əzm, dəyişən şərtlərə çeviklik nümayiş etdirməkdən asılıdır. Bütün bu amillər əməkdaşlığın, tərəfdaşlığın yaranmasına səbəb olur. Dialoq əməkdaşlığın inkişafı üçün başlanğıc nöqtəsi və onun ən yüksək forması - ümumi qlobal problemlərin həllində sivilizasiyaların qarşılıqlı tərəfdaşlığıdır. Digər tərəfdən müasir dünyada konstruktiv dialoqların həyata keçirilməsində yumşaq güc, vasitəçilik kimi digər faktorların da rolu mühümdür.

Ədəbiyyat

1. Abbasov Əbülhəsən, Geosiyasi və sosial fəlsəfə: ədalətli nizam və tərəqqi naminə, Bakı, "Zərdabi LTD" MMC, 2017.284 səh.
2. İsmayılov Fərman. Bəşəri problemlər, Turan evi, Bakı, 2010, 390 səh.
3. Məmmədzadə İlham, Bir daha fəlsəfə haqqında, Müasir yanaşmalar. Təmayüllər. Perspektivlər. Tamamlanmış və yenidən işlənmiş ikinci nəşri., Bakı, Elm və təhsil, 2019, 200 səh.
4. Zeynalov Şölət, Dialoq fəlsəfəsi, Bakı, Avropa nəşriyyatı, 2017, 304 səh.
5. Zeynalov Şölət, Sivilizasiyalararası münasibətlər: problemlər və perspektivlər. Bakı: Oğuz Eli nəşriyyatı, 2014, 240 s.
6. Zeynalov Şölət, Dialoq mədəniyyəti və müasirlik, Bakı, Avropa nəşriyyatı, 2020, 330 səh.
7. Диалог цивилизаций. Повестка дня. – Москва: ИФ РАН, – 2005. – 145 с.
8. Долгов, К.М. Личность в диалоге культур // Философия в диалоге культур: Материалы Всемирного дня философии. – Москва: Прогресс-Традиция, – 2010. – с.1147-1154
9. Кузык, Б.Н., Яковец, Ю.В. Цивилизации: теория, история, диалог, будущее // Т.I: Теория и история цивилизаций. – Москва: Институт экономических стратегий, – 2006. – 768 с.
10. Кузык, Б.Н., Яковец, Ю.В. Цивилизации: теория, история, диалог, будущее // Т.V: Цивилизации: прошлое и будущее. – Москва: Институт экономических стратегий, – 2008. – 576 с.
11. Рзаева, Роида. Постмодерн и мультикультурализм: Междисциплинарный дискурс. – Баку, «Елм ве тахсил». – 2015. – 300 с.
12. Яковец, Ю.В., Фарах С. Диалог и партнерство цивилизаций. – Москва: Международный институт Питирима Сорокина – Николая Кондратьева, Институт экономических стратегий, – 2014, 434 с.
13. Brand-Jacobsen, Kai Frithjof, with Jacobsen, Carl G. Beyond mediation: towards more holistic approaches to peacebuilding and peace actor empowerment // Searching for peace the road to transcend. By Johan Galtung and Carl G. Jacobsen. – London: Pluto Press. – 2000, – pp. 231-267
14. Galtung, Johan and Tschudi, Finn. Crafting peace: On the psychology of the transcend approach // Searching for peace the road to transcend. By Johan Galtung and Carl G. Jacobsen. – London: Pluto Press. – 2000, – pp. 206-227
15. Galtung, Johan. Transcend and Transform: An introduction to conflict work. – London: Pluto Press. – 2004, – 197 p.
16. Galtung, Johan. Peace by peaceful means: Peace and conflict, development and civilization. – Oslo: International Peace Research Institute. – 1996, – 289 p.
17. Jeong, Ho-Won. Conflict Management and Resolution. An introduction. – New York: Routledge, – 2010. – 256 p.
18. Krauss, Robert M., Morsella Ezequiel. Communication and Conflict // The handbook of conflict resolution: Theory and practice. Editors Morton Deutsch, Peter T.Coleman, Eric C.Marcus. Second Edition. – San Francisco: Jossey-Bass. – 2006, – pp. 144-157.
19. Nye, Joseph S. Jr., Welch, David A. // Understanding global conflict and cooperation: An introduction to theory and history. – Boston: Pearson. – 2017, – 449 p.
20. Saunders, Harold H. Dialogue as a process for transforming relationships // The SAGE handbook of conflict resolution. Edited by Jacob Bercovitch, Victor Kremenyuk, and I.William Zartman. – London: SAGE Publications Ltd. – 2009, – pp.376-391
21. Susnjic, Duro. The meaning and significance of dialogue // Religious dialogue in the Balkans: The drama of understanding. Edited by Milan Vukomanović and Marinko Vučinić. Belgrade: Belgrade Open School, - 2005 pp.11-19

Summary

Vusala Gulmaliyeva

Characteristics of philosophical understanding of dialogue

The article is devoted to dialogue, which is one of the most urgent problems of the modern era. It was emphasized that the role of dialogues as a method of solving problems arising as a result of fundamental changes occurring in the background of globalization in the modern world is irreplaceable, and that it is one of the most important factors in the reformation of the world. It has been considered that dialogue has the power to resolve contradictions and conflicts arising as a result of religious, ethnic, cultural, political and economic diversity. In this process, it was reported that it is possible to achieve positive changes, harmony, stability and order in the direction of spiritual enrichment of human society. Because the successful path to dialogue begins with communication, communication and the resulting cooperation, the said factors were analyzed separately. Therefore, dialogue has been generally researched as a kind of progressive and creative communication that takes place on the basis of a healthy critique of the problems of interstate or specific societies. The article provides general information on communication, communication as a fundamental philosophical and sociological concept in the form of dialogue between people and the world, if not more specifically, between people and generations. Its task is to achieve mutual understanding, mutual enrichment, transformation and refinement of one by another, and the proper organization of communication has been analyzed as the main factor leading to the success of dialogues.

Keywords: *dialogue, consensus, cooperation, harmony, peace*

Резюме

Вусал а Гюльмалиева

Особенности философского понимания диалога

Статья посвящена диалогу, который является одной из наиболее актуальных проблем современности. Подчеркивалось, что роль диалогов как метода решения проблем, возникающих в результате фундаментальных изменений, происходящих на фоне глобализации в современном мире, незаменима и является одним из важнейших факторов реформирования мира. Считалось, что диалог способен разрешить противоречия и конфликты, возникающие в результате религиозного, этнического, культурного, политического и экономического разнообразия. В этом процессе сообщалось, что можно добиться позитивных изменений, гармонии, стабильности и порядка в направлении духовного обогащения человеческого общества. Поскольку успешный путь к диалогу начинается с общения, общения и последующего сотрудничества, указанные факторы были проанализированы отдельно. Таким образом, диалог обычно исследовался как вид прогрессивного и творческого общения, которое происходит на основе здоровой критики проблем межгосударственных или конкретных обществ. В статье даются общие сведения о коммуникации, коммуникации как фундаментальной философско-социологической концепции в форме диалога между людьми и миром, если не конкретнее, между людьми и поколениями. Его задачей является достижение взаимопонимания, взаимообогащения, трансформации и уточнения друг друга, а правильная организация общения анализируется как главный фактор, ведущий к успеху диалогов.

Ключевые слова: *диалог, консенсус, сотрудничество, гармония, мир.*

UOT 32
https://doi.org/10.59849/2710-0820.2024.1.280

Нармин Азадгиль
доктор философии по филологии,
докторант факультета Международных отношений и экономика по специальности политическим наукам БГУ
Азербайджан

ИЗРАИЛЬ-АЗЕРБАЙДЖАН- ИРАН: ИСТОРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СЛОЖНОЙ ДИНАМИКИ РАЗВИТИЯ ТРЕХСТОРОННИХ ОТНОШЕНИЙ

Ключевые слова: *Азербайджан, Израиль, Иран, динамика исторического развития, карабахская проблема, геополитика.*

Введение

Трехсторонние отношения между Израилем, Азербайджаном и Ираном характеризуются сложным и запутанным историческим полотном. На протяжении многих лет эти страны вели тонкий танец дипломатии, регионального соперничества и стратегических альянсов, формируя геополитический ландшафт Ближнего Востока и Южного Кавказа. Взаимодействие исторических событий, культурных связей и меняющихся альянсов способствовало возникновению нюансированной и многогранной динамики, которая требует всестороннего анализа, чтобы разгадать хитросплетения этих трехсторонних отношений.

Цель углубления в историческую динамику трехсторонних отношений Израиль-Азербайджан-Иран состоит в том, чтобы обеспечить точное понимание факторов, которые повлияли на взаимодействие между этими тремя странами. Изучая исторический контекст, дипломатические обязательства и геополитические события, этот анализ стремится пролить свет на мотивы действий каждой страны и развивающийся характер их отношений. Распутывание слоев этой сложной динамики будет способствовать более информированному взгляду на региональную борьбу за власть, проблемы безопасности и дипломатические проблемы, которые продолжают формировать взаимодействие между Израилем, Азербайджаном и Ираном.

Центральный исследовательский вопрос, лежащий в основе этого анализа, заключается в следующем: как исторические события, региональное соперничество и стратегические союзы повлияли на трехсторонние отношения между Израилем, Азербайджаном и Ираном? Этот вопрос направлен на изучение сложной паутины исторических связей и геополитических влияний, которые способствовали сложной динамике, наблюдаемой во взаимодействиях между этими тремя странами. Тщательно изучая исторические траектории, дипломатические обязательства и ключевые поворотные моменты, исследование стремится раскрыть основные мотивы, проблемы и модели, которые определяют трехсторонние отношения, предоставляя ценную информацию о более широком геополитическом ландшафте Ближнего Востока и Южного Кавказа.

Треугольник Израиль-Азербайджан-Иран в контексте карабахской проблемы

Период после обретения Азербайджаном независимости в 1991 году оказался важным для развития ирано-азербайджанских отношений, особенно в контексте проиранской политики Аяза Муталибова, который занимал должность президента. Первым значимым событием был официальный визит президента Аяза Муталибова в Иран в августе 1991 года[14]. Этот визит стал первым

[14] Şihaliyev, E. Iran's Armenia and Azerbaijan Policy: Geopolitical Realities and Comparative Analysis. Genel

официальным визитом главы государства после обретения Азербайджаном независимости. Подчеркнутое внимание, уделяемое Ираном этому визиту, свидетельствовало о важности отношений между двуми странами.

Официальный визит министра иностранных дел Ирана Али Акбара Велаяти в Азербайджан после заявления о независимости стал знаковым событием. В ходе визита велаяты выразили поддержку Азербайджану в вопросе его членства в Организации Исламская конференция, и был подписан ряд соглашений о сотрудничестве. Присоединение Азербайджана к этой организации стало первым международным шагом после обретения независимости[15].

Открытие посольство Ирана в Баку март 1992 года также явилось важным шагом в укреплении дипломатических связей. Это действие подчеркнуло стремление Ирана к развитию тесных и взаимовыгодных отношений с Азербайджаном[16].

Проиранская политика Аяза Муталибова в этот период способствовала налаживанию позитивных отношений между Азербайджаном и Ираном, что нашло отражение в различных соглашениях и шагах, направленных на укрепление сотрудничества в различных областях. Эти события, в совокупности, свидетельствуют о стремлении обеих стран к развитию партнерских и взаимовыгодных отношений в послеобретенном Азербайджане.

В 1991-1992 годах интерес Ирана к Азербайджану может быть геополитически проанализирован на основе двух ключевых моментов: стремления создать второе шиитское государство на своих северных границах и стратегической роли в Нагорно-Карабахском конфликте. Иран, как крупнейшая шиитская держава в мире, стремился расширить свое влияние на север, поддерживая Азербайджан. С учетом значительной шиитской популяции в Азербайджане, Иран видел потенциал в формировании второго шиитского государства на своих границах, что соответствовало его региональным амбициям по расширению влияния и укреплению позиции лидера в шиитском мире. Укрепляя связи с Азербайджаном, Иран стремился укрепить религиозные и геополитические союзы, возможно создавая шиитский коридор в регионе.

Поддержка Ираном Азербайджана в нагорно-карабахском конфликте до середины 1992 года служила нескольким целям. Во-первых, оказывая поддержку Азербайджану, Иран стремился поддерживать стабильность вдоль своих северных границ, предотвращая распространение конфликта и его влияние на внутренние дела Ирана. Во-вторых, поддержка Азербайджана была средством укрепления влияния Ирана в регионе Южного Кавказа, что стратегически позиционировало Ирана как ключевого участника в разрешении региональных конфликтов. Предоставление военной помощи Азербайджану также позволяло Ирану продемонстрировать свой геополитический вес и утвердить свое положение в качестве региональной державы.

Давление со стороны иранских националистов на свое правительство в отношении предоставления военной помощи Азербайджану отражало националистические настроения, основанные на исторических и культурных связях между двумя странами. Заявление о том, что Азербайджан принадлежит Ирану, а азербайджанцы являются гражданами Ирана, выражало исторические нарративы и настроения ирредентизма[17]. Поддерживая Азербайджан, Иран стремился не только влиять на исход нагорно-карабахского конфликта, но и подчеркнуть свои исторические и культурные связи с азербайджанским народом.

Таким образом, геополитический интерес Ирана к Азербайджану в 1991-1992 годах был многоаспектным и включал в себя стратегическую цель создания второго ши-

Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, 2023. Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yılı Özel Sayısı, 329 – 340.

[15] Həmid, T. Azərbaycan-İran münasibətləri / azlogos, 29 iyul 2019. URL: https://azlogos.eu/az%C9%99rbaycan-iran-munasib%C9%99tl%C9%99ri/

[16] İran İslam Respublikası / Azərbaycan Respublikası XİN. URL: https://www.mfa.gov.az/az/category/asiya-ve-okeaniya/iran

[17] Mammadov, G. Iranian Azerbaijanis - from a "Well Integrated" Ethnic Minority to a Different Identity?. The Journal of Iranian Studies, 2023. Vol: 7, No: 1, pp. 25-52.

итского государства на его северных границах, используя шиитское население Азербайджана. Однако, как будет подробно рассмотрено далее, приход к власти Эльчибея оказал отрицательное влияние на ирано-азербайджанские отношения.

В 1990-е годы в регионе Ближнего Востока и Южного Кавказа сложилась сложная геополитическая обстановка, которая оказала влияние на взаимоотношения между Турцией, Израилем и Ираном. Турция, как член НАТО, демонстрировала свою приверженность союзническим отношениям в этот период, что создавало интересные контексты для анализа ее связей с Израилем и Азербайджаном. Израиль и Турция, будучи членами НАТО, формировали военно-политический союз, который приобретал стратегическое значение в условиях региональной нестабильности. Торгово-экономические отношения также способствовали укреплению взаимоотношений между странами. Важным элементом этой динамики стала военная поддержка Израилем Азербайджану, начавшаяся в 1991 году, что свидетельствует о глубоких отношениях между двумя странами и их общих интересах в регионе.

С другой стороны, Иран в это время поддерживал антагонистические отношения с НАТО и Израилем. После Исламской революции 1979 года Иран выступал против НАТО и Израиля, что создавало дополнительные напряжения в регионе[18].

В 1992 году Азербайджан оказался в сложной политической обстановке, которая существенно повлияла на его внутреннюю и внешнюю политику. В это напряженное время бывший президент Азербайджана, Абульфаз Эльчибей, проявил недовольство в отношении Ирана, явно выражая свою антипатию к стране и утверждая, что Тебриз принадлежит территории Азербайджана. Эльчибей, занимавший высокий пост в руководстве Азербайджана в 1992 году, активно выражал свою негодование по отношению к Ирану. Его заявления, особенно относительно статуса Тебриза, вызвали резкую реакцию иранских властей. Иран, в свою очередь, рассматривал высказывания Эльчибея как угрозу своему суверенитету, что стало источником напряженности в отношениях между двумя странами[19]. В рамках геополитических и геостратегических интересов подобные заявления могли оказать влияние на формирование международной поддержки и позиций сторон.

В то же время, в 1992 году, на Кавказе разворачивался еще один важный процесс – наступление армянских вооруженных сил в Карабахе. Этот фактор добавлял дополнительное напряжение в регионе и мог оказывать воздействие на взаимоотношения между Азербайджаном и Ираном. Таким образом, события 1992 года стали значимой частью истории Азербайджана, оставив сложный след в региональных отношениях. Высказывания бывшего президента Абульфаза Эльчибея относительно Ирана и его позиция по Тебризу стали важным элементом многогранной динамики региональных взаимоотношений, требующей внимательного анализа и понимания.

Эволюция внешних отношений Азербайджана, особенно после смены президента Эльчибея на Национального лидера Гейдара Алиева, характеризовалась существенными изменениями, оказавшими влияние на дипломатические связи с Ираном. Примечательно, что укрепление союзов с Турцией и Израилем, растущий интерес к НАТО и налаживание дружественных отношений с Соединенными Штатами и Европой в совокупности сформировали геополитический ландшафт, который в определенной степени затруднил улучшение позиции Ирана по отношению к Азербайджану.

Один из ключевых факторов, влияющих на изменение динамики, заключается в углублении связей Азербайджана с Турцией и Израилем. Эти союзы привели к расширению экономического сотрудничества, военного взаимодействия и стратегического

[18] Motamedi, M. Iran and Israel: From allies to archenemies, how did they get here? / Aljazeera, November 6, 2023. URL: https://www.aljazeera.com/news/2023/11/6/iran-and-israel-from-allies-to-archenemies-how-did-they-get-here

[19] Khudayi, A. Azerbaycan Tarihinde Ebülfez Elçibey'in Yeri. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2021. 106 sayfa.

партнерства. Турция, особенно, стала критическим союзником для Азербайджана, укрепляя экономическое сотрудничество, военное взаимодействие и стратегическое партнерство на основе общих культурных, языковых и исторических корнях. Израиль также сыграл ключевую роль, предоставляя Азербайджану военную поддержку и технологические знания. Укрепление этих связей создало геополитическую конфигурацию, которую Иран может воспринимать с осторожностью, что потенциально влияет на его региональное влияние.

Растущий интерес Азербайджана к НАТО дополнительно усложнил региональную динамику. Стремление к близким отношениям с Североатлантическим договором сигнализирует о стремлении к усилению сотрудничества в области безопасности и соответствии геополитическим интересам Запада[20]. Этот шаг, хотя и отражает стремление Азербайджана к диверсификации своих международных отношений, может быть воспринят Ираном с осторожностью, учитывая историческую роль и влияние НАТО в регионе.

Установление дружественных отношений с Соединенными Штатами и Европой стало для Азербайджана значительным дипломатическим достижением. Экономическое партнерство, энергетическое сотрудничество и дипломатический диалог процветают, способствуя превращению Азербайджана в ключевого участника региональных дел. Однако этот положительный взаимодействие с Западом может быть воспринято Ираном как стратегическое соединение с геополитическими силами, которые могут не соответствовать его собственным интересам.

С начала второй половины 1992 года и до завершения военных действий Иран тайно выражал свою поддержку Армении через стратегические инициативы. Имеет значение отметить, что Иран осуществлял скрытые инвестиции в энергетическую инфраструктуру Армении, демонстрируя тонкую геополитическую стратегию. Этот укрывающий подход превосходил экономическую поддержку и включал в себя фасилитацию военной помощи Армении[21].

В регионе, где сложные союзы играют ключевую роль, Иран стал ключевым участником, выступая в роли канала для передачи как своей военной помощи, так и предоставленной Россией помощи Армении. Это сотрудничество подчеркивает сложную сеть геополитического маневрирования на Южном Кавказе в указанный период.

Тайная поддержка Ирана Армении в это время может быть рассмотрена как многогранный подход. Инвестиции в энергетическую инфраструктуру свидетельствуют о стремлении к развитию экономических связей, в то время как содействие военной помощи соответствует более широким геополитическим рассмотрениям. Стратегические последствия таких действий могли оказать влияние не только в контексте армяно-азербайджанского конфликта, но и в более обширной региональной динамике с участием Ирана, России и других ключевых участников. Понимание трудностей участия Ирана в поддержке Армении приоткрывает завесу сложного геополитического ландшафта, который определял динамику Южного Кавказа в это время.

С начала 2000-х годов треугольник отношений между Израилем, Азербайджаном и Ираном представляет сложную геополитическую динамику, в которой определяющими факторами выступают религиозные, культурные и политические аспекты. Иран, ориентированный в основном на шиитскую политику, стремится оказать влияние на Азербайджан, страну с значительным шиитским населением. За три десятилетия Иран вложил значительные ресурсы в продвижение своей религиозной и идеологической программы в Азербайджане, включая рели-

[20] Statement by H.E. Mr. Heydar Aliyev, President of the Republic of Azerbaijan at EAPC Summit / NATO, November 22, 2002. URL: https://www.nato.int/docu/speech/2002/s021122l.htm

[21] Zarifian, J. Iran and Its Two Neighbours Armenia and Azerbaijan: Resuming Relationships under America's Suspicious Eyes. Iran & the Caucasus, 2009. Vol. 13, No. 2, pp. 383-399.

гиозно-идеологическую пропаганду и распространение иранской модели шиизма[22].

Эти усилия Ирана привели к увеличению численности приверженцев иранских взглядов, особенно среди религиозных шиитов в Азербайджане. Назначение представителя верховного лидера Ирана, такого как Сейед Али Акбар Оджаг Неджад, свидетельствует о стратегическом интересе Ирана в укреплении религиозных и идеологических связей с Азербайджаном. Оджаг Неджад, известный своими влиятельными пятничными проповедями и литературной деятельностью в мечети Гусейния, сыграл значительную роль в усилении влияния Ирана[23].

Кроме того, поддержка Ираном событий в Нардаране в 2015 году привела к ухудшению отношений с Азербайджаном. Нардаран, город с преимущественно шиитским населением, стал местом протестов против правительства Азербайджана, и поддержка Ираном этих событий еще больше осложнила отношения между двумя странами[24].

В свою очередь, Израиль проявил признательность к Азербайджану за его мультикультуральность и толерантный подход ко всем религиям. Положительные отношения между Израилем и Азербайджаном были поддержаны инклюзивной позицией Азербайджана и интересом Израиля в укреплении дружественных связей с страной, которая ценит разнообразие. Еврейская община Азербайджана и азербайджанские евреи, проживающие в Израиле, внесли свой вклад в развитие этих позитивных отношений.

Азербайджан в израильско-иранской напряженности в послевоенный период

С 1994 года под руководством Гейдара Алиева и, впоследствии, его сына Ильхама Алиева, Азербайджан предпринимал усиленные усилия в проведении длительных переговоров с Арменией в целях разрешения долгосрочного конфликта в Карабахе. Этот промежуток времени, примерно четверть века, был отмечен дипломатическими инициативами, периодическими прекращениями огня и внезапным усилением напряженности.

В ходе этих многочисленных переговоров, особенно при управлении президентов Армении Роберта Кочаряна и Сержа Саргсяна, наблюдался значительный поток оружия и боеприпасов из России в Армению, с участием иранской территории. Транспортировка военного оборудования через Иран сыграла важную роль в формировании региональной динамики и баланса сил[25].

Участие России в вооружении Армении представляло собой спорный аспект переговорного процесса. Военная поддержка, предоставленная Москвой Еревану, не только повлияла на стратегический ландшафт Южного Кавказа, но и создала препятствия для чувствительных переговоров между Азербайджаном и Арменией. Эту форму поддержки можно рассматривать как фактор, который способствовал продлению конфликта, поскольку вопрос военного баланса между двумя странами оставался спорным в течение всего периода переговоров.

Перевозка оружия через иранскую территорию добавила геополитический аспект к уже сложной ситуации. Этот процесс подчеркнул взаимосвязь между указанными странами и их стратегические интересы в регионе. Иран, выступая в роли транзитного маршрута, сыграл важную роль в динамике конфликта, поднимая вопросы о региональных союзах и влиянии внешних держав на Южном Кавказе.

В 2012 году администрация Тегерана утверждает, что вооруженные нападавшие, убившие пятерых иранских физиков-ядерщиков, проникли на территорию Ирана через Азербайджан. МИД Ирана вызвал

[22] Jabarov, J. Sociology of Russophilia in Azerbaijan. İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi, 2023. 43(1), 47-75.

[23] Demirbaş, İ.C. The Quest for Ontological Security in Iranian Foreign Policy and Iranian Approach to The Palestinian Issue. İran Çalışmaları Dergisi, 2021. Cilt 5, Sayı 2, 173-204.

[24] Jabarov, J. Sociology of Russophilia in Azerbaijan. İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi, 2023. 43(1), 47-75.

[25] Qasımlı, V., Şiriyev, Z., Vəliyeva, Z. İran-Ermənistan münasibətləri: geosiyasi reallıq versus siyasi iddialar. Bakı, 2011. URL: http://elibrary.bsu.edu.az/files/books_460/N_224.pdf

посла Азербайджана в Тегеране по этому поводу и дал ноту министерству[26].

В отличие, между первой и второй карабахскими войнами был установлен значительный военный союз между Израилем и Азербайджаном, который проявился в обширном сотрудничестве в области обороны. Партнерство между Израилем и Азербайджаном, особенно в военной сфере, было отмечено поставкой современного военного оборудования азербайджанским вооруженным силам, включая беспилотные летательные аппараты (БПЛА), зенитные системы и системы противоракетной обороны[27].

Согласно отчетам как израильских, так и азербайджанских СМИ, данное военное сотрудничество осуществлялось в рамках двусторонних соглашений. Израиль, через оборонных подрядчиков, поставлял Азербайджану передовое вооружение, улучшая возможности азербайджанской армии.

Особое значение в этом сотрудничестве имела поставка беспилотных летательных аппаратов, которые сыграли ключевую роль в военной стратегии Азербайджана. Эти БПЛА выполняли функции разведки, наблюдения и рекогносцировки, что было весьма полезно для мониторинга конфликтной зоны и обеспечения тактического преимущества[28]. Кроме того, Израиль поставлял системы противовоздушной и противоракетной обороны, повышая способность Азербайджана противостоять потенциальным угрозам в регионе.

Израильские СМИ, включая газету "Гаарец", сообщали о значительном объеме военных грузовых перевозок, направленных из израильской Овды в Азербайджан в период с 2016 по 2020 год[29]. Эта активность увеличивалась в преддверии Второй Нагорно-Карабахской войны.

Сотрудничество в области обороны между Израилем и Азербайджаном подчеркнуло стратегическое партнерство между этими двумя странами, причем Израиль, известный своими передовыми военными технологиями, стал ключевым поставщиком важных систем обороны для Азербайджана, способствуя модернизации и усилению потенциала азербайджанской армии.

Вторая война в Нагорном Карабахе, которая произошла в 2020 году, имела серьезные последствия для региональной динамики с участием Израиля, Азербайджана и Ирана. Этот конфликт стал поворотным моментом в геополитическом ландшафте Южного Кавказа, повлияв на отношения и действия этих трех стран. Хотя Израиль и Иран не принимали непосредственного участия в военных аспектах второй карабахской войны, конфликт имел более широкие последствия для и без того напряженных отношений между этими двумя странами. Военная поддержка Израиля Азербайджаном и его участие в конфликте добавили еще один слой в сложную сеть региональной динамики.

Действия Израиля, включая поставки передовых военных технологий, усилили обеспокоенность Ирана по поводу усиления израильского влияния в регионе. Возможность участия Израиля в конфликтах вблизи иранских границ усилила напряженность в отношениях между двумя странами, которые уже находятся в противоречии по таким вопросам, как иранская ядерная программа и региональное влияние через такие организации, как Корпус стражей исламской революции (КСИР).

Вторая война в Нагорном Карабахе имела далеко идущие последствия для отношений между Израилем, Азербайджаном

[26] Azerbaycan ve İsrail Arasında Silah Anlaşması / TRT Haber, 26.02.2012. URL: https://www.trthaber.com/haber/dunya/azerbaycan-ve-israil-arasinda-silah-anlasmasi-30142.html

[27] Azerbaycan ve İsrail Arasında Silah Anlaşması / TRT Haber, 26.02.2012. URL: https://www.trthaber.com/haber/dunya/azerbaycan-ve-israil-arasinda-silah-anlasmasi-30142.html

[28] Aksyonov, P. Qarabağda dron müharibəsi: Azərbaycan və Ermənistan arasındakı münaqişəni pilotsuz aparatlar necə dəyişib? / BBC, 10 oktyabr 2020. URL: https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-54364458

[29] Ermenistan rahatsız: Karabağ operasyonu öncesi İsrail'den Azerbaycan'a silah sevkiyatı yapılmış / Independent Türkçe, 5 Ekim 2023. URL: https://www.indyturk.com/node/665111/d%C3%BCnya/ermenistan-rahats%C4%B1z-karaba%C4%9F-operasyonu-%C3%B6ncesi-i%CC%87srailden-azerbaycana-silah

и Ираном. Военная поддержка Израиля Азербайджаном укрепила их стратегический союз, в то время как Иран решал проблемы баланса своих интересов перед лицом региональной нестабильности. Конфликт подчеркнул сложность геополитических взаимодействий на Южном Кавказе, что имело последствия для более широкой динамики Ближнего Востока.

27 января 2023 года, когда напряженность между Азербайджаном и Арменией возросла и на Армению было оказано давление в отношении Зангезурского коридора, произошло вооруженное нападение на посольство Азербайджана в Иране [30] . Днем позже министерство обороны Израиля объявило, что оно нанесло удары беспилотников по стратегическим ядерным исследовательским центрам и зданиям КСИР в Иране[31].

Подводя итог, события 27-28 января 2023 года подчеркивают сложную сеть геополитических отношений на Ближнем Востоке. Действия и реакции Израиля, Азербайджана и Ирана отражают продолжающуюся в регионе борьбу за власть, проблемы безопасности и сложное взаимодействие интересов. Ситуация подчеркивает нестабильность региона и возможность дальнейшей эскалации, если дипломатические каналы не будут приоритетными для решения основных проблем.

В настоящее время Иран стремится удерживать Израиль на безопасном расстоянии от своих границ. После завершения войны была предложена альтернатива Зангезурскому коридору, который вызывал напряженность между Азербайджаном и Арменией - Аразский коридор. В настоящее время ведутся инфраструктурные работы на этом участке.

Израиль в настоящее время активно участвует в военных операциях против ХАМАС в секторе Газа. В связи с этим кажется, что напряженность на Южном Кавказе в определенной степени снижается. Эта напряженность также оказывает воздействие на ситуацию на Ближнем Востоке.

Заключение

Таким образом, отношения между Израилем, Азербайджаном и Ираном представляют собой сложную историческую динамику, отмеченную религиозными, геополитическими и стратегическими факторами. На протяжении многих лет эти страны активно взаимодействовали, влияя на региональную стабильность и динамику.

Иран, стремясь расширить свое влияние в регионе, осуществлял шиитскую политику, направленную на поддержку шиитских общин. Этот стратегический курс был направлен как на Азербайджан, с его значительным шиитским населением, так и на другие страны региона. Поддержка Ираном Азербайджана в конфликте в Нагорном Карабахе до средины 1992 года отражала стремление укрепить свое влияние и создать шиитский коридор в регионе. С одной стороны, сближение Израиля и Азербайджана в области обороны, особенно после 2000-х годов, стало ярким проявлением их стратегического союза. Военное сотрудничество, включая поставки современного вооружения и технологий, создало важный элемент в сбалансированном региональном ландшафте.

Однако присутствие Израиля в Азербайджане вызывает напряженность с Ираном, особенно в контексте их сложных отношений. Иран пытается удержать Израиль на расстоянии от своих границ, предлагая альтернативные инициативы, такие как Аразский коридор. Эти маневры подчеркивают сложные религиозные, геополитические и стратегические аспекты взаимодействия в этом регионе.

Литература

1. Aksyonov, P. Qarabağda dron müharibəsi: Azərbaycan və Ermənistan arasındakı münaqişəni pilotsuz aparatlar necə dəyişib? / BBC, 10 oktyabr 2020. URL: https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-54364458

[30] Əliyeva, C. Azərbaycan səfirliyinə hücum İranda diplomatik missiyalara ilk hücum deyil / report.az, 27 yanvar 2023. URL: https://report.az/analitika/azerbaycan-sefirliyine-hucum-iranda-diplomatik-missiyalara-ilk-hucum-deyil-serh/

[31] Kancı, M. İran Savaşı'nda bir eşik: 28-29 Ocak gecesi / gdh, 29.01.2023. URL: https://gdh.digital/iran-savasinda-bir-esik-28-29-ocak-gecesi-53723

2. Azerbaycan ve İsrail Arasında Silah Anlaşması / TRT Haber, 26.02.2012. URL: https://www.trthaber.com/haber/dunya/azerbaycan-ve-israil-arasinda-silah-anlasmasi-30142.html
3. Demirbaş, İ.C. The Quest for Ontological Security in Iranian Foreign Policy and Iranian Approach to The Palestinian Issue. İran Çalışmaları Dergisi, 2021. Cilt 5, Sayı 2, 173-204.
4. Ermenistan rahatsız: Karabağ operasyonu öncesi İsrail'den Azerbaycan'a silah sevkiyatı yapılmış / Independent Türkçe, 5 Ekim 2023. URL: https://www.indyturk.com/node/665111/d%C3%BCnya/ermenistan-rahats%C4%B1z-karaba%C4%9F-operasyonu-%C3%B6ncesi-i%CC%87srailden-azerbaycana-silah
5. Əliyeva, C. Azərbaycan səfirliyinə hücum İranda diplomatik missiyalara ilk hücum deyil / report.az, 27 yanvar 2023. URL: https://report.az/analitika/azerbaycan-sefirliyine-hucum-iranda-diplomatik-missiyalara-ilk-hucum-deyil-serh/
6. Həmid, T. Azərbaycan-İran münasibətləri / azlogos, 29 iyul 2019. URL: https://azlogos.eu/az%C9%99rbaycan-iran-munasib%C9%99tl%C9%99ri/
7. İran İslam Respublikası / Azərbaycan Respublikası XİN. URL: https://www.mfa.gov.az/az/category/asiya-ve-okeaniya/iran
8. Jabarov, J. Sociology of Russophilia in Azerbaijan. İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi, 2023. 43(1), 47-75.
9. Kancı, M. İran Savaşı'nda bir eşik: 28-29 Ocak gecesi / gdh, 29.01.2023. URL: https://gdh.digital/iran-savasinda-bir-esik-28-29-ocak-gecesi-53723
10. Khudayi, A. Azerbaycan Tarihinde Ebülfez Elçibey'in Yeri. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2021. 106 sayfa.
11. Qasımlı, V., Şiriyev, Z., Vəliyeva, Z. İran-Ermənistan münasibətləri: geosiyasi reallıq versus siyasi iddialar. Bakı, 2011. URL: http://elibrary.bsu.edu.az/files/books_460/N_224.pdf
12. Mammadov, G. Iranian Azerbaijanis - from a “Well Integrated” Ethnic Minority to a Different Identity?. The Journal of Iranian Studies, 2023. Vol: 7, No: 1, pp. 25-52.
13. Motamedi, M. Iran and Israel: From allies to archenemies, how did they get here? / Aljazeera, November 6, 2023. URL: https://www.aljazeera.com/news/2023/11/6/iran-and-israel-from-allies-to-archenemies-how-did-they-get-here
14. Statement by H.E. Mr. Heydar Aliyev, President of the Republic of Azerbaijan at EAPC Summit / NATO, November 22, 2002. URL: https://www.nato.int/docu/speech/2002/s021122l.htm
15. Şihaliyev, E. Iran’s Armenia and Azerbaijan Policy: Geopolitical Realities and Comparative Analysis. Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, 2023. Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yılı Özel Sayısı, 329 – 340.
16. Zarifian, J. Iran and Its Two Neighbours Armenia and Azerbaijan: Resuming Relationships under America's Suspicious Eyes. Iran & the Caucasus, 2009. Vol. 13, No. 2, pp. 383-399.

Xülasə

Nərmin Azadgil

İsrail-Azərbaycan-Iran: üçtərəfli münasibətlərin tarixi inkişaf dinamikasinin təhlili

Azərbaycan Respublikası 1991-ci ildə müstəqillik əldə etdikdən sonra, həm İsraillə, həm də İranla münasibətlər qurmuşdur. Məqalədə qeyd edilir ki, bu münasibətlər Azərbaycanın ilk prezidenti A.Mütəllibov dönəmində başlamış, Ə.Elçibəyin hakimiyyəti dövründə isə mürəkkəbləşmə mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Elçibəyin Təbrizi Azərbaycan toprağı olaraq görməsi və İranın

Azərbaycanı İran torpağı hesab etməsi qarşılıqlı gərginləşmə şəraiti yaratmış, bu siyasi şərait İranın ermənipərəst mövqeyinin güclənməyinə gətirib çıxarmışdır. Məqaləyə əsasən, H.Əliyevin və onun layiqli davamçısı İ.Əliyevin hakimiyyəti dövründə Azərbaycanın İsraillə münasibətləri həm ikitərəfli, həm də NATO çərçivəsində inkişaf etmiş, İran isə öz növbəsində İsrailin Cənubi Qafqazda mövcudluğuna qarşı çıxmışdır. Bu baxımdan, İran Rusiyadan Ermənistana silah-sursat daşınmasında fəal iştirak etmiş, bu iştirak 44 günlük müharibədə də davam etmişdir. Müharibədən sonra isə Cənubi Qafqazda vəziyyət ümumilikdə gərgin olaraq qalır. Bu çərçivədə, regional nəqliyyat dəhlizləri ilə bağlı Azərbaycanın həm Ermənistanla, həm də İranla münasibətlərinin gərginləşməsi dövlətimizin İsraillə əməkdaşlıq əlaqələrini daha da intensivləşdirməsini şərtləndirmişdir. Hazırda hərbi və geosiyasi gərginlik Cənubi Qafqazdan Yaxın Şərqə ötürülmüş olsa da, İsrail-Azərbaycan-İran münasibətlərinin gələcəkdə yeni regional gərginliyə səbəb olacağı istisna edilmir.

Açar sözlər: *Azərbaycan, İsrail, İran, tarixi inkişaf dinamikası, Qarabağ problemi, geosiyasət.*

Summary

Narmin Azadgil

Israel-Azerbaijan-Iran: analysis of the complex historical dynamics of trilateral relations

After gaining independence in 1991, the Republic of Azerbaijan established relations with both Israel and Iran. It is mentioned in the article that these relations started during the period of the first president of Azerbaijan, A. Mutallibov, and entered the stage of complexity during the rule of A. Elchibey. Elchibey's view of Tabriz as Azerbaijan's land and Iran's consideration of Azerbaijan as Iran's land created conditions of mutual tension, and these political conditions led to the strengthening of Iran's pro-Armenian position. According to the article, during the reign of H. Aliyev and his worthy successor I. Aliyev, Azerbaijan's relations with Israel developed both bilaterally and within the framework of NATO, while Iran, in turn, opposed Israel's presence in the South Caucasus. In this regard, Iran actively participated in the transportation of weapons and ammunition from Russia to Armenia, and this participation continued during the 44-day war. After the war, the situation in the South Caucasus remains generally tense. In this context, the tension of Azerbaijan's relations with both Armenia and Iran regarding the regional transport corridors has caused our state to further intensify its cooperation with Israel. Although the current military and geopolitical tensions have been transferred from the South Caucasus to the Middle East, it is not ruled out that Israel-Azerbaijan-Iran relations will cause new regional tensions in the future.

Keywords: *Azerbaijan, Israel, Iran, historical development dynamics, Karabakh problem, geopolitics.*

UOT 32
https://doi.org/10.59849/2710-0820.2024.1.289

Samirə Həbibbəyli
Qafqazşünaslıq İnstitutunun
Gürcüstanşünaslıq şöbəsinin müdiri
Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru
samira.habibbayli@gmail.com
Azərbaycan

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ – GÜRCÜSTAN DEMOKRATİK RESPUBLİKASI MÜNASİBƏTLƏRİ

1.Giriş

Azərbaycanın sərhədlərinin ümumi uzunluğu 3359 km, o cümlədən quru sərhədləri 2646 km-dir. Şimalda Rusiyanın Federasiyası ilə 390 km, şimal qərbdə Gürcüstan Respubilkası ilə 480 km, qərbdə Ermənistanla 1007 km, cənubda İran İslam Respubilkası ilə 756 km, cənub-qərbdə Türkiyə ilə 13 km məsafədə həmsərhəddir.

Azərbaycan Respublikası və Gürcüstan arasında sərhədin uzunluğu 480 km-dir. Sərhədin əsas hissəsi Qanıx(Alazan) və Qabırrı(İori) çaylarından, Kür ilə Qabırrı çaylarının suayırıcısından və Candargöldən ibarətdir. İki ölkə arasında quru nəqliyyat və insanların hərəkəti beş sərhəd və gömrük keçid məntəqələri vasitəsilə həyata keçirilir: dörd quru keçid məntəqəsi (Sınıq Körpü, Sadıqlı, Mazımçay, Muğanlı keçid məntəqələri) və bir dəmir yolu keçid məntəqəsi (Böyük kəsik).

Azərbaycan – Gürcüstan münasibətləri qədim tarixə malikdir. Uzun illər boyu Azərbaycan və gürcü siyasi qurumları və dövlətləri eyni regionda mövcud olmuş, ortaq tarixin parçalarını təşkil etmiş, müxtəlif sahələrdə sıx əlaqələr quraraq əməkdaşlıq etmişlər. Bu amillər və ümumi maraqlar dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra Gürcüstanla faydalı qarşılıqlı əməkdaşlığın qurulmasını Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri kimi müəyyənləşdirilməsində başlıca rol oynamışdır.

2.Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti – Gürcüstan Demokratik Respublikası arasında diplomatik əlaqələrin qurulması

Dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra Azərbaycan Respublikası – Gürcüstan münasibətlərinin yaranmasını, inkişaf dinamikasını, xüsusiyyətlərini daha dərindən dərk etmək və qiymətləndirmək üçün iki dövlət arasındakı münasibətlərin tarixinə nəzər salmaq məqsədəuyğun olar. 1918-ci ildən sonrakı tarixi dövrdə iki dövlət arasındakı münasibətlərin altı mərhələsini fərqləndirmək mümkündür: 1918-ci il mayın 28-dən 1920-ci il aprelin 20-dək olan faydalı qarşılıqlı əməkdaşlıq mərhələsi kimi səciyyələndirilə bilən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti – Gürcüstan Demokratik Respublikası mərhələsi; 1920-ci ilin aprelindən 1921-ci il fevralına qədər olan təzadlı və kəskin mərhələ kimi xarakterizə olunan Azərbaycan SSR – Gürcüstan Demokratik Respublikası münasibətləri mərhələsi; 1921-ci ilin fevralından 1922-ci ilin dekabrına qədər olan dövlətlərin formal müstəqil subyektlər kimi mövcud olduğu, problemlərin danışıqlar yolu ilə həll olunduğu Azərbaycan SSR – Gürcüstan SSR mərhələsi; 1922-ci ilin dekabrından 1991-ci ilin oktyabrına qədər iki dövlətin ittifaq tərkibində müttəfiq respublika kimi iqtisadi və mədəni əməkdaşlığının mövcud olduğu, lakin müstəqil münasibətlərin qurulmasının mümkün olmadığı SSRİ mərhələsi; 1991-ci ilin oktyabrından 1992-ci ilin noyabrına qədər olan müxtəlif problemlər, xüsusilə də Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlılara yönəldilmiş ayrı-seçkilik səbəbindən soyuq münasibətlər mərhələsi kimi qəbul edilən dövlətlərin müstəqilliklərinin bərpasından diplomatik münasibətlərin qurulmasına qədər olan mərhələ; diplomatik münasibətlərin qurulduğu 1992-ci il 18 noyabrdan sonrakı mərhələ.

Azərbaycan və Gürcüstan arasında ilk diplomatik-siyasi münasibətlər hər iki dövlətin birinci dəfə dövlət müstəqilliyinin elan edildiyi

XX əsrin əvvəllərində quruldu. Gürcüstanın paytaxtı Tbilisi şəhəri ilə Azərbaycanı çox güclü səbəblər bir-birinə bağlayırdı. Rusiya imperiyası işğaldan sonra bütün Cənubi Qafqazı Tiflisdən idarə edirdi. Bu şəhər Cənubi Qafqazın həm inzibati mərkəzi, həm siyasi, həm də mədəni mərkəzi rolunda çıxış edirdi. Çar Rusiyasının süqutu dövründə Azərbaycan ziyalıları Tiflisdə müstəqillik mübarizəsi aparırdılar. Bu səbəbdən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti məhz Gürcüstanın paytaxtı Tiflisdə elan edilmişdi.[10] Bu bağlılığı da nəzərə alsaq Gürcüstan Demokratik Respublikası ilə münasibətlərin qurulması böyük önəm daşıyırdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti 1918-ci il iyunun 16-da Gəncəyə köçdükdən sonra Gürcüstan ilə müntəzəm əlaqələr saxlanılmasını təmin etmək üçün Cumhuriyyətin qurucularından biri, AXC-nin Xarici İşlər Naziri olmuş Məmməd Yusif Cəfərovu AXC-nin bu ölkədəki diplomatik nümayəndəsi təyin etdi.[1] Məmməd Yusif Cəfərov 1918-ci ilin iyunun axırlarından 1919-cu ilin martına qədər bu vəzifəni icra etdi. Daha sonra isə Fariz Vəkilov və Makinski AXC-nin Gürcüstandakı diplomatik nümayəndələri təyin edildilər. Gürcüstanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəsi isə Nikolay Kartsivadze idi.[4] Batumun Azərbaycan üçün iqtisadi, ticarət əhəmiyyəti, Avropa dövlətləri ilə əlaqələr qurmaq baxımından potensialı nəzərə alınaraq 1918-ci ili noyabrın 10-da Azərbaycanın bu şəhərdə konsulluğu təsis edildi və Mahmud bəy Əfəndiyev konsul təyin edildi.[11]

3.Dövlətlərarası əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsi

23 aylıq müstəqillik dövründə Azərbaycan ilə Gürcüstan arasında bir çox sahələrdə münasibətlər qurulmuşdu. İki dövlət arasında ərazi məsələlərində ciddi problemlər var idi. Sirr deyil ki, XIX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazın çar Rusiyası tərəfindən işğalından sonra Azərbaycan və gürcü xalqları arasında nifaq salmaq məqsədilə ardıcıl inzibati-ərazi islahatları keçirilmişdi. Bu da müstəqilliklərini elan edən iki qonşu xalqın münasibətlərinə təsirsiz ötüşmədi.

Azərbaycan və Gürcüstan Respublikaları arasında təcili həll olunmalı olan bir sıra etnoərazi mübahisələri bu dövlətlər hələ elan edilmədən öncə yaranmışdı. Gürcü ictimai-siyasi xadimi, professor Z.Avalovun xatirələrinə əsasən, Azərbaycan və gürcü nümayəndələri arasında hələ mayın 21-də Zaqafqaziya Federativ Respublikası mövcud olarkən, Batumda sərhədlərin müəyyənləşdirilməsinə dair məsləhətləşmələr aparılmışdı.[8] Belə ki, bu məsləhətləşmələrdə Gürcüstan milli-azadlıq hərəkatının banisi Jordaniyanın başçılıq etdiyi gürcü tərəfi son məqamda əlacsız qalarsa, Zaqatala dairəsindən imtina edə biləcəyini dilə gətirmişdi. Tərəflər razılaşa bilmədiyi üçün həmin görüş nəticəsiz qalmışdı.

Sözügedən görüşdən bir neçə gün sonra Zaqafqaziya Federativ Respublikası dağıldı, hər üç tərəf öz müstəqilliyini elan etdi və dərhal Azərbaycan ilə Gürcüstan arasında Borçalı, Qarayazı, Sığnaq, Zaqatala bölgələrinin, yaxud həmin ərazilərin ayrı-ayrı hissələrinin mənsubluğu ilə bağlı mübahisələr ortaya çıxdı. 1918-ci il iyunun 5-də Gürcüstan hökumətinin iclasında hərbi nazirin "Borçalı qəzasında işlərin vəziyyəti və Gürcüstan dövlətinin dəqiq sərhədlərinin aydınlaşdırılması zərurəti haqqında" məruzəsi dinlənildi. İclasda Borçalı, Sığnaq və Tiflis qəzalarının sərhədlərində silahlı qüvvələrin yerləşdirilməsi haqqında qərar qəbul edildi.[7] Bu qərardan bir neçə gün sonra alman hərbi birləşmələrinin müşayət etdiyi gürcü qoşunları Borçalıya yerləşdirildi.

Azərbaycanın Xarici işlər naziri 22 iyun 1918-ci il tarixli məktubunda təkrar ərazi problemlərinin həlli üçün qarışıq komissiyanın yaradılması təklifini irəli sürdü. Gürcüstan tərəfi isə bu təklifi qəbul etmədi. Vəziyyətin daha da kəskinləşməsinin istəməyən Azərbaycan hökuməti mübahisəni daha da gücləndirməmək üçün beynəlxalq kommissiya yaradılması təklifi üzərində dayanaraq əraziyə Almaniya və Osmanlı nümayəndəliklərinin əzarətinə razılıq verdi. Bu təkliflə həm gürcü tərəfi, həm də Osmanlı və alman nümayəndələri razılaşdılar. Nəticədə Qarayazıda Azərbaycan korpusu dəstəsinin qalması şərti ilə məsələnin beynəlxalq komissiyada müzakirəsinə qərar verildi.[7]

Bütün bu gərginliyə baxmayaraq hər iki dövlət əlaqələrin qurulmasında maraqlı idi. Bir dövlətin siyasi müstəqilliyinin qorunub saxlanılmasının digər dövlətin taleyinə böyük təsiri var idi. Yusif Çəmənzəminli "Xarici siyasəti-

miz" adlı əsərində bu məsələyə xüsusi diqqət ayırmışdı. Böyük Azərbaycan yazıçısı yazırdı: *"Şübhə ola bilməz ki, həm Gürcüstan, həm də Azərbaycan müstəqil yaşamaq istəyir. Böylə olduqda Gürcüstan üçün bir qorxu baş versə, axırda xətəri Azərbaycana da toxunacaq. Bu iki məmləkətin hürr yaşaması bir-birinə bağlıdır. Biri asudəliyini itirsə, o birisi də itirmək məcburiyyətində bulunar".[3]*

Bütün bunlara baxmayaraq Azərbaycan və Gürcüstan uzun müddət Rusiyanın tərkibində vahid iqtisadi məkan olduqlarından dövlət müstəqilliklərinin əldə edilməsindən sonra iqtisadi, maliyyə, nəqliyyat və rabitə sahələrində razılaşmalar, yeni düzənləmələr labüd idi. 1918-ci ilin iyunun 4-də Batumda Azərbaycan, Gürcüstan və Osmanlı nümayəndələri arasında Bakı-Batum ağ neft kəmərinin normal işləməsini təmin etmək haqqında saziş imzalandı.[2] Bu müqavilə Azərbaycan neftinin xarici bazara çıxarılmasını asanlaşdırdı, gənc cumhuriyyətlərin iqtisadiyyatlarının formalaşdırılmasına imkan yaratdı. Həmin gün Azərbaycan, Gürcüstan, Osmanlı və Ermənistan nümayəndələri arasında Cənubi Qafqaz dəmiryoluna aid vaqon-parovoz parkının bölüşdürülməsi haqqında saziş imzalandı. Məlumdur ki, çar Rusiyası dövründə Cənubi Qafqazda olan bütün vaqon-parovoz parkı çar hökumətinə məxsus idi. Bu müqaviləyə əsasən Cənubi Qafqazda olan vaqon-parovoz parkı hər üç dövlətin ərazilərindən keçən dəmir yollarının uzunluqlarına müvafiq olaraq bölüşdürülməli idi. Bu müqavilə və sazişlər dövlətlərarası münasibətlərin diplomatik yolla nizama salınmasının başlanğıcını qoydu.

Yeni yaranmış cumhuriyyətin həll etməli olduğu məsələlərdən bəlkə də ən vacibi maliyyə-pul sisteminin nizama salınması idi. Həmin dövrdə Azərbaycan ərazisində çar rublu, Müvəqqəti hökumətin pul nişanı olan kerenki, Cənubi Qafqaz Komissarlığı bonu və Bakı bonu istifadə edilirdi. Dövriyyədə pul qıtlığı mövcud idi. 1918-ci ilin əvvəlində dövriyyəyə buraxılan Bakı bonu Azərbaycanın ehtiyaclarını ödəmirdi. Belə böhran şəraitində Azərbaycan hökumətinə xəbər verilmədən, 200 milyon Cənubi Qafqaz Komissarlığı bonu buraxılması haqqında müqavilə imzalandı və Rusiya Dövlət Bankının Tiflis kontoru tərəfindən buraxılmış əskinazlar Gürcüstan və Ermənistan arasında bölüşdürüldü. Bu, Azərbaycan hökumətinin kəskin narazıçılığına səbəb oldu. Azərbaycanı kənarda qoyaraq atılan bu addım səmərə vermədi. Çünki dövlətlər arasında gömrük, sərhəd məsələləri hələ öz həllini tapmamışdı. Ölkələrin sosial-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üçün Cənubi Qafqazda yerləşən hər üç dövlət arasında razılaşdırılmış maliyyə-pul siyasətinin aparılması mütləq idi. 1918-ci il sentyabrın 6-da Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan nümayəndələri maliyyə və pul-kredit əməliyyatları üçün birlikdə 280 milyon rubl məbləğində Zaqafqaziya bonu buraxılması barədə saziş imzaladılar. Həmin ilin noyabrın 15-də Tiflisdə Azərbaycan və Gürcüstan arasında əlavə 160 milyon Zaqafqaziya bonu buraxılması haqqında saziş imzalandı.[4] AXC-nin apardığı uğurlu maliyyə siyasəti öz sözünü dedi, Cənubi Qafqaz və Bakı bonunun inflyasiyasının qarşısı alındı və maliyyə bazarında mövqeyi möhkəmləndi.

1918-ci il dekabrın 26-da Azərbaycan və Gürcüstan arasında əmtəə mübadiləsi haqqında müqavilə imzalandı. Bu sazişə əsasən tərəflər arasında dəmiryolu ilə daşınan yüklər üçün azad tranzitə icazə verilirdi. [6] Azərbaycan hökuməti tərəfindən Behbud xan Cavanşir və Gürcüstan hökuməti adından Nikolay Karçivadze tərəfindən imzalanan, 19 maddədən ibarət olan müqaviləyə əsasən kütləvi istehlak mallarının gömrük rüsumu alınmadan daşınması nəzərdə tutulurdu. Müqavilənin 1-ci maddəsində dəmiryolu ilə yüklərin hər iki istiqamətdə rüsumsuz daşınması, 2-ci maddəsində Azərbaycandan neft və neft məhsulları, Gürcüstandan isə kömür və meşə-ağac materiallarının maneəsiz keçirilməsinə razılıq verilirdi. Müqavilənin 6-cı və 8-ci maddələrinə görə, Gürcüstan tərəfi Azərbaycana taxıl və taxıl məhsulları, şəkər, gön-dəri məhsulundan başqa digər mal və məhsulların rüsumsuz keçirilməsinə razılıq verilmişdi. Bu müqavilə hər iki dövlətin maraqlarına uyğun idi və əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına xidmət edirdi.

1920-ci ili fevralın 5-də Bakıda Azərbaycan və Gürcüstan arasında tranzit müqaviləsi imzalandı. Bu müqaviləyə əsasən tərəflər hər iki ölkə arasında tranzit yüklərin dəniz yolu ilə bir il müddətlik sərbəst olaraq, yəni heç bir gömrük rüsumu ödənmədən daşınmasını təmin etməyi öhdələrinə götürdülər. [6] Azərbaycan

tərəfindən Ticarət, Sənaye və Ərzaq naziri M.Hacınski və Yollar naziri X.Məlik-Aslanov, Gürcüstanın Azərbaycan hökuməti yanında diplomatik nümayəndəsi G.Alşibaya arasında imzalamış müqavilə əsasən Gürcüstana neft və neft məhsullarının münasib qiymətlərlə və sadələşdirilmiş qaydalarla daşınması xidmət edirdi.

Hərbi sahədə qurulan münasibətlər mühüm əhəmiyyət daşıyırdı. 1919-cu ilin iyunun 16-da Tiflisdə imzalanmış qarşılıqlı müdafiə haqqında sənəd iki ölkə arasındakı diplomatik münasibətlərin möhkəmlənməsindən xəbər verir.[7] Azərbaycan tərəfindən xarici işlər naziri Məmməd Yusif Cəfərov, hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarov, baş qərargah rəisi general-leytenant Məmməd bəy Sulkeviç, Gürcüstan tərəfindən xarici işlər naziri Y.P.Gegeçkori, hərbi nazir N.Ramişvili, hərbi nazirin müavini general-mayor Gedevanov və general Odişelidze tərəfindən imzalanmış, 3 il müddəti üçün nəzərdə tutulan bu müqaviləyə əsasən, ölkələr onlardan birinin və ya hər ikisinin müstəqilliyinə qarşı yönəlmiş hər hansı bir təcavüzə qarşı sahib olduqları bütün silahlı qüvvələr və hərbi vasitələrlə birgə çıxış etməyi öhdələrinə götürürdülər. Bu sənəd əsasında iki ölkə arasında hərbi-texniki saziş də imzalanmışdı. Bu razılaşma Azərbaycan Milli Ordusunun texniki və kadr potensialının artırılmasına öz töhfəsini verdi. Xalq Cümhuriyyətinin Gürcüstana göndərdiyi 1 milyon pud neft, 20 milyon pud neft məhsulları müqabilində Tiflisdən ölkəmizə 12 yüngül, 12 dağ topu, 24 maksim pulemyotu, 3 min tüfəng və s. hərbi ləvazimat göndərildi. Hərbi hazırlıq cəhətdən azərbaycanlılardan xeyli təcrübəli olan gürcü zabitləri milli kadrların hazırlanmasına cəlb edildilər.

4. Nəticə

Ümumilikdə, 1918-1920-ci illər arası Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri yüksələn xətlə inkişaf etmişdi. Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi ilk dövrlərdə Borçalı məsələsinə görə ölkələr arasındakı münasibət kəskinləşsə də, tərəflər razılığa gələrək faydalı qarşılıqlı münasibətlərin qurulmasına nail olmuşdular. Strateji cəhətdən Azərbaycan və Gürcüstanın maraqları üst-üstə düşürdü. Münasibətlərin yüksək səviyyədə qurulmasının labüd edən səbəblər çox idi. Birincisi, elə o dövrdə də Gürcüstan Azərbaycanın neft və neft məhsullarına tələbat duyurdu. İkincisi, Azərbaycan üçün Gürcüstan tranzit ölkə olması baxımından böyük əhəmiyyət daşıyırdı. Çünki Azərbaycan iqtisadi inkişafını təmin edən neft və neft məhsulları Bakı-Batum ağ neft kəməri və dəmiryol vasitəsilə Gürcüstan ərazisindən nəql edilirdi. Üçüncüsü, Cənubi Qafqazda sülhə nail olmaq və xarici müdaxilələrin qarşısını almaq üçün müttəfiqlik şərt idi. Dördüncüsü, təxminən 100 il davam etmiş çar Rusiyasının əsarətindən sonra yeni qurulmuş Cənubi Qafqaz dövlətlərinin iqtisadiyyatı, maliyyə-pul, nəqliyyat və digər sistemləri bir-birinə bağlı idi və bu bağları qısa müddət ərzində qoparıb atmaq, təkbaşına hərəkət etmək mümkün deyildi.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Demokratik Respublikası: Azərbaycan hökuməti (1918-1920) Bakı: "Gənclik mərkəzi", 1996, 96 s.
2. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti ensiklopediyası, 2 cilddə, I cild, Bakı "Lider Nəşriyyat", 2004, 440 s.
3. Çəmənzəminli, Y.V. Xarici siyasətimiz / . Y. Çəmənzəminli. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993 51 s. s.38
4. Əliyev, Q. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin Gürcüstanla əməkdaşlığı (1918-1920-ci illər) http://files.preslib.az/projects/axc/meqaleler.pdf
5. Qasımlı, M. Xarici dövlətlər və Azərbaycan / M.Qasımlı. Bakı: "Qanun" nəşriyyatı, 1998. 360 s.
6. Quliyev, R. Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində gömrük işi.(Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti (1918-1920)), Bakı: "Turxan", 2015, 360 s.
7. Nəsib Nəsibzadə, Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920), Bakı:1996, Ay-ulduz nəşriyyatı, 304 s.
8. Rəhmanzadə, Ş. Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərində ərazi məsələləri, Bakı: 2008, Aspoliqraf, 376 s.
9. Şamıoğlu, Ş.Borçalıda etnik proseslər və millətlərarası münasibətlər / Ş.Şamıoğlu. Bakı: Azərbaycan, 1997. 200 s.

10. Habibbayli, S. Tarihten günümüze Borçalı bölgesine Ermeni iddiaları ve bölgenin Türk (Azerbaycanlı) ahalisi. Ermeni Araştırmaları Dergisi, 2020, №67, s. 115-136
11. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты (сборник документов). Баку: “Азербайджан”, 1998. - 560 с.

Резюме

Самира Габиббейли

Взаимоотношения между Азербайджанской Демократической Республикой и Грузинской Демократической Республикой

Взаимоотношения Азербайджана и Грузии имеют глубокие исторические корни. В исторический период после 1918 года можно выделить шесть этапов отношений между двумя государствами. Среди этих этапов особый вклад в историческое развитие двух государств и отношений между ними внес период с 28 мая 1918 года до 20 апреля 1920 года, который характеризовался как этап взаимовыгодного взаимного сотрудничества. Этот период имел особое значение в отношениях между Азербайджанской Демократической Республикой с Грузинской Демократической Республикой, в целом азербайджано-грузинские отношения развивались по восходящей линии. Несмотря на то, что в первые дни в взаимоотношениях были некоторые недопонимания из-за проблем с Борчали, оба государства выбрали конструктивную позицию, и положительная динамика двусторонних взаимоотношений сохранилась.

Ключевые слова: *Азербайджанская Демократическая Республика, Грузинская Демократическая Республика, дипломатические отношения, финансовая и денежная системы, военное сотрудничество.*

Summary

Samira Habibbayli

Democratic Republic of Azerbaijan – Democratic Republic of Georgia relations

Azerbaijan-Georgia relations have deep historical roots. In the historical period after 1918, it is possible to distinguish six stages of relations between the two states. Among these stages, Democratic Republic of Azerbaijan – Democratic Republic of Georgia stage from May 28, 1918 to April 20, 1920, characterized as a stage of beneficial mutual cooperation, which made a special contribution to the historical development of the two states and the relations between them, is particularly important.

In general, between 1918 and 1920, Azerbaijan-Georgia relations developed in an upward direction. As mentioned above, despite the fact that there were some misunderstandings in the relations due to the Borchali issue in the early days, the states chose a constructive position, and the positive dynamics of bilateral relations were preserved.

Keywords: *Democratic Republic of Azerbaijan, Democratic Republic of Georgia, diplomatic relations, financial and monetary systems, military cooperation*

UOT 316.47
https://doi.org/10.59849/2710-0820.2024.1.294

Rəna Məmmədova
Bakı Dövlət Universiteti. Sosial iş kafedrası.
fəl.ü.f.d., dosent
rena_mammadova@yahoo.com
Azərbaycan

EKSTRABİLİTİ VƏ İNKLÜZİV MƏDƏNİYYƏT

Açar sözlər: *əlilliyi olan şəxs, inklüziya, ekstrabiliti, WHITE CANE NGO, ekstrabiliti mədəniyyəti, Azərbaycanda əlillərin vəziyyəti, inklüziv cəmiyyətin prinsipləri*

İnklüziya - canlı olmaq və dünyanı olduğu
kimi qəbul etmək sənətidir.
Urbanist Aleksey Onatsko.
(Sankt-Peterburqdakı "Sadə şeylər" inklüziv seminarlarından
"İnklüzivlik niyə lazımdır?" layihəsindən sitat)

Giriş

Dünyada 1 milyarddan çox insan və ya dünya əhalisinin təxminən 15 faizi bu və ya digər formada əlilliyə malikdir. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının məlumatına görə, dünyada əlilliyi olan şəxslərin sayı 1 milyardı ötüb. Bundan başqa, əlilliyi olan hər beş nəfərdən təxminən biri inkişaf etməkdə olan ölkələrdə yaşayır. Bu arada, 15 və daha yuxarı yaşda olan 190 milyon insan işləməkdə əhəmiyyətli çətinliklər yaşayır və tez-tez tibbi xidmətə ehtiyac duyur [4]. Əlillər insan hüquqlarının pozulmasına məruz qalırlar. Əlillər fiziki qüsurları ilə mübarizə aparmaqla yanaşı, onlara qarşı insan hüquqlarının pozulmasına qarşı da mübarizə aparmağa məcbur olurlar. Bütün dünyada əlilliyi olan insanların zorakılıq, istismar, qərəz və sui-istifadə kimi çoxsaylı pozuntularla üzləşməsi çox yayğındır. Əlilliyi olan insanlar həmçinin tibbi və ya sağlamlıqla bağlı xidmətlərə çıxış zamanı qərəz və ayrı-seçkiliklə üzləşə bilərlər ki, bu da keyfiyyətsiz xidmətlərlə nəticələnir. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının diqqəti əlilliyi olan insanların səhiyyə sistemlərinin bütün səviyyələrində və əsasən ilkin səhiyyə səviyyəsində inteqrasiyasının təşviq edilməsinin təcili ehtiyacına yönəldir. Əlillərin 80 faizi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə yaşayır. BMT-nin məlumatına görə, bütün əlillərin 80 faizi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə yaşayır. Əlilliyi olan insanların təxminən 46 faizi 65 və daha yuxarı yaşdadır. Təqdim olunan məlumatlara əsasən, hər beş qadından biri həyatının hansısa mərhələsində əlilliyin bu və ya digər formasını yaşaya bilər, uşaqlar arasında isə bu göstəricinin 10-da 1 olacağı proqnozlaşdırılır. Əlillərin zorakılığa məruz qalma ehtimalının 4-10 dəfə çox olduğu güman edilir [4].

Əlilliyi olan insanlara tibbi və sosial yanaşmalar

Əlilliyi müəyyən etmək üçün tibbi və sosial yanaşmalar mövcuddur. Birincisi, əlillərin xüsusi müdafiəyə ehtiyacı olduğunu müəyyən edir. Sosial yanaşma cəmiyyətin münasibətini nəzərə alır. Sosial yanaşma və inklüziv mühit güman edir ki, ilkin olaraq inkişafda əlilliyi olan insanlar "problemin daşıyıcısı" deyillər və heç bir xüsusi yanaşma tələb olunmur. Əksinə, insanların müxtəlif tələbatlarına cavab verdiyi üçün sosial sistemin natamamlığı səbəbindən maneələr və məhdudiyyətlər yaranır [6].

Getdikcə daha tez-tez "INKLÜZİYA", "İNKLÜZİVLİK" sözlərini eşidirik, hamı üçün açıq və mehriban bir cəmiyyət haqqında oxuyuruq. İnklüzivliyi fiziki inkişafda çətinlik çəkən, o cümlədən əlilliyi olan və ya psixi xüsusiyyətləri olan insanların cəmiyyətin aktiv həyatına real daxil edilməsi prosesi kimi təqdim etmək olar. İnklüziya (İnclusion-daxiletmə) – bütün vətəndaşların, ilk növbədə sağlamlıq imkanları

məhdud olan bütün şəxslərin cəmiyyətdə iştirak səviyyəsinin artırılması prosesidir. İnklüziv cəmiyyətdə bütün insanlar özünün dəyərli olduğunu hiss edir, fərdi fərqlərə hörmət olunduğunu və əsas ehtiyaclarının ödənildiyini görür. Cəmiyyət heç kimi təcrid etmir və məhdudlaşdırmır. İnklüzivlik əlilliyi olan şəxslərdə özünəinamı artırır və digər əlilliyi olmayan şəxslərlə bərabərhüquqlu olmasını təmin edir.

"Ekstrabiliti" anlayışı haqqında

Əlillik anlayışını qabiliyyət çatışmazlığı ideyası ilə əlaqələndirmək olar. Açıq əmək bazarında əlilliyi olan şəxslərin aşağı rəqabət qabiliyyətini və cəmiyyətdə inklüziv mədəniyyətin yaradılmasında əlillərin aşağı fəallığını qeyd etmək olar. İnklüziv mədəniyyətin formalaşması daha çox ekstrabiliti fəlsəfəsi sayəsində mümkün olmuşdur. Onun əsasında innovativ inklüziv sosial və biznes layihələri yaradılır və təkmilləşdirilir. Ekstrabiliti uğurlu sosiallaşma prosesində məhdudiyyətlər səbəbindən inkişaf edən qabiliyyət və bacarıqlardır. Ekstrabilitinin inkişafı daxili ləyaqət hissi, qarşılıqlı hörmət və həyatda böhran vəziyyətlərinin aradan qaldırılmasında təcrübənin dəyərinə əsaslanır. Belə qabiliyyətləri reallaşdıran əlillər əvvəllər dərin psixoloji böhran keçirmişlər, lakin qalib gəlmişlər, bu onlara əvvəllər gizlədilən resursları üzə çıxarmağa imkan vermişdir [8].

"Extrability" (ingilis dilindən extra - əlavə, yüksək keyfiyyət, yüksək səviyyə, ability- qabiliyyət) müvəffəqiyyətli sosiallaşma prosesində məhdudiyyətlər sayəsində inkişaf edən qabiliyyətlərdir [7]. "Ekstrabiliti" anlayışı 2013-cü ildə Rusiya Federasiyasında istifadə edilməyə başladı. "Ekstrabiliti" anlayışı ictimai xadim Oleq Kolpaşçikov tərəfindən istifadəyə verilmişdir. Oleq Kolpaşçikov biznesmen, biznesməşqçi, ictimai təşkilatın rəhbəridir. O, həm də xokkeylə ciddi məşğul idi. Bir gün idman kompleksində saat mexanizmi olan partlayıcı qurğu işə düşdü (bu o zamanlar az qala adi hal idi). Xoşbəxtlikdən Kolpaşçikov sağ qaldı, lakin görmə qabiliyyətini itirdi. Onda onun 20 yaşı var idi [6].

Ekstrabiliti məhdud sağlamlıq imkanları olan, həyata uyğunlaşma ilə əlaqədar əlilliyi olan bir şəxsdə inkişaf edən əlavə qabiliyyətlərdir. Bu qabiliyyətlərin özəlliyi ondan ibarətdir ki, adi bir insanın həyatında onlara tələbat yoxdur, lakin digər tərəfdən ekstrabiliti sayəsində əlilliyi olan şəxslərin həyatı keyfiyyətcə dəyişdirilə bilər. Ekstrabiliti əlilliyi olan insanlar üçün rəqabət üstünlükləri kimi çıxış edən unikal qabiliyyət və bacarıqlardır. Peşəkar fəaliyyətdə ekstrabilitinin istifadəsi və inkişafı əlilliyi olan insanlara açıq bazarda rəqabətli yer tutmağa imkan verir [5]. Ekstrabiliti fəlsəfəsini inkişaf etdirmək üçün Rusiyada və dünyanın digər ölkələrində konfranslar, konqreslər, tədqiqatlar və müsabiqələr keçirilir [8]. Ekstrabiliti - Rusiya Federasiyasının Yekaterinburq şəhərində yaradılan "Ağ əsa" ictimai hərəkatının (WHITE CANE NGO) fəlsəfəsi, fəaliyyət prinsipi və həyat qaydasıdır. "Ağ əsa" adlı qeyri-kommersiya təşkilatı görmə qüsuru olan insanlar tərəfindən təsis edilib. Müxtəlif sosial qrupların nümayəndələri arasında inklüziv qarşılıqlı əlaqə sahəsində əvvəllər gizlədilən istedad və qabiliyyətlərdən istifadə edən yeni sosial layihələr və peşələr yaradılır [5]. Cəmiyyətdə inklüziv mədəniyyətin yaradılması məqsədilə 2018-2019-cu illərdə "Ağ əsa" qeyri-kommersiya təşkilatı və tərəfdaşları üç qitədə, 20 ölkədə və Rusiya Federasiyasının 20-dən çox regionunda inklüziv sosial-mədəni tədbirlər və kommersiya layihələri həyata keçiriblər. Tədbirlərdə 10 mindən çox insan, o cümlədən 2500-dən çox əlilliyi olan şəxs iştirak edib [8].

Ekstrabiliti - taleyin dəyişdirilməsinin yeni ənənəsidir, həyatın keyfiyyət səviyyəsinə keçiddir. Travma və ciddi məhdudiyyətlər yeni imkanların reallaşdırılması və istifadəsi üçün təkandır.

Azərbaycanda sağlamlıq imkanları məhdud olan insanlara aid həyata keçirilən tədbirlər

Azərbaycan Respublikasında əhaliyə göstərilən tibbi-sosial ekspertiza xidməti, orqanizmin funksiyalarının pozulması faizinin, səbəbinin və müddətinin müəyyən edilməsi məqsədilə əlilliyin qiymətləndirilməsi, əlilliyi olan şəxslərin sosial müdafiə tədbirlərinə ehtiyaclarının müəyyən edilməsi tibbi-sosial ekspert komissiyaları (TSEK) tərəfindən həyata keçirilir.

Şəxsin əlilliyi aşağıdakı səbəblərdən birinə əsasən müəyyən edilir:

1. ümumi səbəblərdən: ümumi xəstəlik, istehsalat zədəsi, peşə xəstəliyi, Çernobıl AES-də qəzanın ləğvi ilə əlaqədar, hərbi xidmət dövrü ilə

əlaqədar, hərbi əməliyyatlar keçirilən zonada olmaqla əlaqədar, terror hadisəsi ilə əlaqədar;

2. xüsusi səbəblərdən: Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün, müstəqilliyinin və konstitusiya quruluşunun müdafiəsi ilə əlaqədar, 1990-cı ilin 20 Yanvar hadisələri ilə əlaqədar, hərbi xidmət vəzifələrini (xidməti vəzifələri) yerinə yetirməklə əlaqədar, Çernobıl AES-də hərbi xidmət vəzifələrini (xidməti vəzifələri) yerinə yetirməklə əlaqədar.

Orqanizmin funksiyalarının pozulması faizinin, səbəbinin və müddətinin müəyyən edilməsi məqsədilə əlilliyin qiymətləndirilməsi TSEK tərəfindən Nazirliyin Mərkəzləşdirilmiş elektron informasiya sisteminin "Əlillik" altsistemi vasitəsilə aparılır.

Orqanizmin funksiyalarının 30 faizədək pozulması hallarında əlillik müəyyən edilmir, 30 faizdən artıq pozulması hallarında isə 31-60 faizədək, 61-80 faizədək və 81-100 faizədək qiymətləndirilməklə əlillik müəyyən edilir. Orqanizmin funksiyalarının pozulmasının faiz göstəriciləri 31-35-dək olduqda 35 faiz müəyyən edilir. Orqanizmin funksiyalarının pozulmasının faiz göstəriciləri üzrə qiymətləndirilməsi 5 faiz aralığı ilə aparılır.

Anadangəlmə xəstəlikdən və ya çatışmazlıqdan, yaxud sonradan qazanılmış xəstəlikdən və ya zədədən, habelə sonradan qazanılmış xəstəlik və ya zədə ilə bağlı çatışmazlıqdan irəli gələn orqanizmin funksiyalarının pozulmasının əlilliyin müəyyən edilməsinə əsas verən bir neçə halı olduqda, hər bir hal ayrılıqda qiymətləndirilir və orqanizmin funksiyalarının pozulması faizi müəyyənləşdirilir. Bu zaman orqanizmin funksiyalarının pozulmasının faiz göstəriciləri eyni olduqda, yekun göstərici 10 faiz artırılmaqla, fərqli olduqda ən yüksək olan göstərici 10 faiz artırılmaqla, ümumilikdə isə 100 faizdən çox olmamaqla müəyyən edilir. Hər hansı bir hal üzrə müddətsiz əlillik müəyyən edilməsinə əsas olduqda, əlillik müddətsiz müəyyən edilir.

İstehsalat zədəsi və ya peşə xəstəliyi ilə bağlı əmək qabiliyyətinin itirilməsi 30 faizdən yuxarı təyin olunduğu hallarda, onun müddəti əlilliyinin müddətinə uyğun olaraq müəyyənləşdirilir. Peşə xəstəliyi və istehsalat zədəsi istisna olmaqla, əlilliyin müəyyən edilməsinə əsas verən bir neçə hal üzrə orqanizmin funksiyalarının pozulmasının fərqli faizləri müəyyənləşdirildiyi hallarda, daha üstün sosial müdafiə təminatları nəzərdə tutulan əlillik səbəbi və orqanizmin funksiyalarının pozulmasının ən yüksək faizi müəyyən edilir.

BP və onun tərafdaşlarının Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi ilə əməkdaşlıqda Bakı şəhərində həyata keçirdiyi "Əlilliyi olan şəxslərin məşğulluq qabiliyyətlərinin artırılması" proqramına ərizə qəbulu elan edib. Proqram British Council tərəfindən icra olunub [1]. Layihənin əsas məqsədi Bakı şəhərində yaşayan əlilliyi olan şəxslərin məşğulluq bacarıqlarını inkişaf etdirmək və onların iş perspektivlərini artırmaq olub. Layihədə iştirak etmək üçün Bakı şəhərində yaşayan 100 nəfər əlilliyi olan şəxs seçilərək ingilis dili, kompüter bacarıqları və sosial bacarıqların inkişaf etdirilməsi istiqamətində təlimlərə cəlb ediliblər. Layihə çərçivəsində iştirakçılara həm də psixoloji dəstəyin göstərilməsi və məşğulluq üzrə müvafiq məsləhətlərin verilməsi də nəzərdə tutulmuşdur. Proqram iştirakçılarının gələcək iş perspektivlərinin artırılması məqsədilə layihə çərçivəsində müvafiq istiqamətdə fəaliyyət göstərən qərarverici tərəflər və biznes müəssisələri tərəfdaş qismində layihəyə cəlb edilib.

Proqramda iştirak etmək üçün tələb olunan şərtlər bunlar olub: Əlilliyi olan şəxslər (I, II, III əlillilik qrupu), Yaş həddi: 18-40, Yaşayış yeri: Bakı şəhəri, Tələb olunan minimal təhsil səviyyəsi: orta təhsil, Azərbaycan dili (səlis yazmaq və danışmaq), Öyrənmək və işləmək üçün yüksək motivasiyaya malik olmaq, Liderlik potensialı olan və ictimai həyatda fəal olan şəxslərə üstünlük verilib, Baza kompüter (zəruri olub) və minimal ingilis dili bacarıqları (arzuolunan olub), Dövlət Məşğulluq Mərkəzində qeydiyyat/Məşğulluq Mərkəzinin işsizlik statusu haqqında arayışı (arzuolunan olub).

Proqrama müraciət etmək üçün tələb olunan sənədlərin siyahısı aşağıdakı olub:

Doldurulmuş ərizə forması, CV forması, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin "Tibbi-Sosial Ekspert Komissiyaları tərəfindən keçirilmiş müayinə barədə məlumatın verilməsi" elektron xidmətindən çıxarılmış əlillik barədə elektron arayış [1].

Layihə aşağıdakı mərhələlərdən ibarət olub:

Seçim mərhələsi.

Ərizələrin qəbulu: Ərizələrin qəbulu British Council tərəfindən həyata keçirilib.

Qəbul olunan ərizələrə bu layihə çərçivəsində təyin edilmiş, British Council və layihədə iştirak edən digər tərəflərin nümayəndələrinin də daxil olduğu Seçki Komitəsi baxıb və seçim meyarlarına uyğun olaraq seçilmiş namizədlər müsahibələrə dəvət olunublar. Müsahibələrdən uğurla keçən şəxslər proqramda iştirak etmək hüququ əldə ediblər. Layihədə iştirak etmək üçün 100 nəfər şəxs seçilib. Seçilmiş şəxslərin ilkin mərhələdə bilik və bacarıqları müvafiq ekspert tərəfindən qiymətləndirilib. İştirakçılar qiymətləndirilmə əsasında səviyyələr üzrə qruplara bölünərək təyin olunmuş fəaliyyət cədvəlinə uyğun olaraq 2018-ci il ərzində təlimlərə cəlb ediliblər. Təlimlər Azərbaycan dilində keçirilib.

Təlimlər aşağıdakı istiqamətlərdə həyata keçirilib:

1.İngilis dili üzrə təlimlər.

2.Kompüter üzrə təlimlər (ilkin bacarıqlar, veb dizayn, proqramlaşdırma).

3.Sosial bacarıqların inkişaf etdirilməsi üzrə təlimlər.

Proqram çərçivəsində iştirakçılar üçün psixoloji konsultasiyaların keçirilməsi də nəzərdə tutulub. Təlimlər 2018-ci il ərzində 9 ay müddətində keçirilib [1].

2021-ci ilin May ayının 11-də Şəki şəhər 12 nömrəli tam orta məktəbdə "Sağlamlıq imkanları məhdud olan insanların cəmiyyətə inteqrasiyası" adlı onlayn tədbir keçirilib [3]. Tədbirdə Təhsil Şöbəsinin əməkdaşları, məktəbin direktoru, müəllimlər və valdeynlər iştirak ediblər. Tədbirdə çıxış edənlər ölkəmizdə sağlamlıq imkanları məhdud və xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlara göstərilən diqqət və qayğıdan danışıblar. Çıxışı zamanı Heydər Əliyev Fondu tərəfindən sağlamlıq imkanları məhdud, kimsəsiz, valideyn himayəsindən məhrum olan, cəmiyyətin diqqətindən kənarda qalan uşaqların təhsilinin təşkili, onların təhsil aldığı müəssisələrin maddi-texniki və tədris bazasının möhkəmləndirilməsi istiqamətində məqsədyönlü işlər görüldüyünü, sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar üçün internat məktəbləri və xüsusi məktəblərin əsaslı təmir edildiyini və ya yenidən qurulduğunu diqqətə çatdırılıb. Həmçininin sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların sosial müdafiəsini gücləndirmək məqsədilə "2018-2024-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında sağlamlıq imkanları məhdud şəxslər üçün inklüziv təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı"nın uşaqların cəmiyyətə inteqrasiya olunması və təhsil almaları üçün əlverişli mühit yaratdığını da qeyd edib [3].

Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyində tibbi-sosial ekspertiza və reabilitasiya sahəsində görülmüş işlərə dair iclas keçirilib. Bu barədə qurumun ictimaiyyətlə əlaqələr və kommunikasiya şöbəsindən Xalq Qəzetinə verilən xəbərdə bildirilir. Qeyd edilir ki, iclasda Prezident İlham Əliyevin tapşırıqlarına uyğun olaraq sosial sahədə aparılan islahatlar çərçivəsində əlilliyin qiymətləndirilməsi və əlillərə tibbi-sosial reabilitasiya xidmətlərinin göstərilməsi sahələrində də işlərin uğurla icra edildiyi vurğulanıb [2]. Bundan başqa, əlillərin hüquqlarının təminatı sahəsində atılan addımlar barədə məlumat verilib. Əlilliyin qiymətləndirilməsi zamanı əsas götürülən yeni meyarların sayı 2022-ci ilin 1 iyuluna qədərki cəmi 128 meyarla müqayisədə 5 dəfəyə yaxın artırılaraq 616-ya çatdırılıb. Yeni meyarlar əlilliyin qiymətləndirilməsi sisteminin mütərəqqi dünya təcrübəsinə uyğun təkmilləşdirilməsi ilə yanaşı, vətəndaş məmnunluğuna yönəlik bir sıra yeni yanaşmaların tətbiqinə imkan verib [2]. Bildirilib ki, Nazirliyin tabeliyindəki Dövlət Tibbi-Sosial Ekspertiza və Reabilitasiya Agentliyi tərəfindən orqanizmin funksiyalarının itirilməsi faizinin müəyyən edilməsi prinsipi əsasında, həm də xəstəliyin ağırlıq dərəcəsi nəzərə alınmaqla 2023-cü ildə 50 min 700 nəfərə əlillik təyinatı aparılıb. Dövlət başçısının tapşırığına əsasən son beş ildə Nazirliyin 12 reabilitasiya və sosial xidmət müəssisəsi əsaslı təmir və yenidənqurmadan sonra istifadəyə verilib. Ölkə üzrə fəaliyyət göstərən 15 reabilitasiya müəssisəsi vasitəsi ilə 87 min 700 şəxsə reabilitasiya xidməti göstərilib. Agentlik tərəfindən 10 min 500 şəxsə 91 min 400 reabilitasiya vasitəsi verilib [2]. Qeyd olunub ki, 2024-cü il iyul ayının 1-dən həqiqi hərbi xidmətə çağırılan vətəndaşların tibbi şəhadətləndirilməsi zamanı müvafiq qərarların yekun tibbi müayinə əsasında verilməsi istiqamətində görülən işlərin icrasına başlanılacaq. Əlillərə göstərilən elektron xidmətlərin sayının artırılması, mövcud xidmət keyfiyyətinin yük-

səldilməsi istiqamətində səylərin gücləndiriləcəyi vurğulanıb [2].

Əlilliyi olan yaradıcı şəxslər səhnədə

İnklüziv mədəniyyətin formalaşdırılmasında inklüziv teatrın rolu haqqında informasiyanı araşdırmaq məqsədəuyğun hesab edilə bilər. İnklüziv teatr müasir teatrın müxtəlif əlilliyi olan aktyorları, məsələn, serebral iflic və autizmli, eşitmə və görmə qabiliyyəti zəif olan aktyorları tamaşalara cəlb edən istiqamətidir. Teatrda aktyorlar öz potensiallarını reallaşdırmaq, maraqlı layihələr yaratmaq və əməyinin qarşılığını almaq üçün gözəl imkan əldə edirlər. Mütəxəssislər Moskva Mimika və Jest Teatrını ilk inklüziv teatr hesab edirlər. 1962-ci ildə (başqa bir versiyaya görə - 1963-cü ildə) açıldı və dünyanın ilk eşitmə bacarığı zəif olan aktyorlar üçün stasionar teatrı oldu. 1920-ci illərdə Moskvada iki lal-kar klubu fəaliyyət göstərirdi və onlardan biri həvəskar teatr tamaşaları ilə məşhurlaşdı.1960-cı illərə qədər teatr inkişaf etdi və 1963-cü ilə qədər daimi oldu: truppa dar binalardan 700 yerlik tamaşa zalı olan geniş binaya köçdü. Başqa ölkələrdə də analoji proseslər eyni illərdə baş verib. Məsələn, ABŞ-da 1967-ci ildə Milli Karlar Teatrı açıldı, burada tamaşalar işarət və danışıq dilində eyni vaxtda səhnələşdirildi. 1974-cü ildə Londonda məzəli adı olan Chickenshed adlı məşhur uşaq teatrı açıldı. Chickenshed ingilis dilindən "Toyuq yuvası" kimi tərcümə edildi. İlk başlayanda təşkilatçılar Meri Uord və Co Kollinz müstəqil bir məkanda işləmək istəyirdilər və yer axtarırdılar. Sonra layihənin pərəstişkarı Ledi Elizabet Binq öz torpağında boş toyuq hini istifadə etməyi təklif etdi. Teatrda oxuyan uşaqlar deyirdilər: "Biz toyuq hininə gedirik". "Toyuq hini" incəsənətin hər kəs üçün əlçatan olması ideyasını təbliğ etməyə çalışırdı. Hər kəs komandaya qəbul edildi və 1980-ci illərin əvvəllərində teatrda serebral iflicli bir oğlan oynayırdı. Yeniyetmələr soruşdular: "Əgər biz hamıya açıqıqsa, onda niyə bizdə onun kimisi yoxdur?" Bu an teatr üçün dönüş nöqtəsi oldu və o vaxtdan bəri böyük bir inklüziv layihəyə çevrildi.

XX əsrin sonlarında inklüziv teatrlar inkişaf etməkdə davam edirdi. Belə ki, 1990-cı ildə Rusiyada əlil teatr mütəxəssislərinin təhsil aldığı xüsusi ali təhsil müəssisəsi - Dövlət İxtisaslaşdırılmış İncəsənət İnstitutu (bu gün - Rusiya Dövlət İxtisaslaşdırılmış Rəssamlıq Akademiyası) açıldı. 1999-cu ildə "Proteatr" Ümumrusiya xüsusi teatrlar festivalı meydana çıxdı. 2000-ci ildə Moskvada Daun sindromlu aktyorlar truppası ilə Sadə Düşüncəlilər Teatrı öz qapılarını açdı. Və 2017-ci ildə Kar-korlar üçün Əlaqə Fondunun bazasında Yaradıcı Layihələr üçün İnklüziv Mərkəzi yarandı.

Azərbaycanın və eləcə də Qafqazın əlilliyi olan və olmayan aktyorlardan ibarət ilk teatrı olan ƏSA Teatrı 3 sentyabr 2016-cı ildə rejissor və sosial novator Nihad Qulamzadə tərəfindən yaradılmışdır. Yaranması ilə bağlı ictimaiyyətə elan verildikdən dərhal sonra bir çoxları ƏSA Teatrının Azərbaycan incəsənətində inqilabi təşəbbüs olduğunu və yaxud son illər Azərbaycanda baş verən ən müsbət hadisə olduğunu bildiriblər. Müstəqil şəkildə fəaliyyət göstərən teatr heç bir qurumdan və şəxsdən maliyyələşmədən ilk addımlarını atmışdır. Teatrın fəaliyyətə başlaması üçün ilkin maliyyə dəstəyini teatrın hazırkı baş meneceri Nicat Qulam təmin etmişdir.

ƏSA adı bir çoxlarının istifadə etdiyi əl ağacı mənasını daşıyır, eyni zamanda əngəlsiz, sərhədsiz, azad sözlərini özündə birləşdirir.

Nəticə

Ümumdünya Əlillik İnstitutunun (Berkley, ABŞ) baş mütəxəssisi Pol Hippolitus açıq əmək bazarında məşğulluq səviyyəsini əlillərin reabilitasiyası üçün əsas meyarlardan biri hesab edir [8].

İnklüziv iqtisadiyyat gizli istedad və qabiliyyətlərin inkişaf etdirilməsi mədəniyyətidir; bu, hər kəsi cəlb etmək mədəniyyətidir. Bu o deməkdir ki, insan öz peşəsini məmnuniyyətlə dəyişməyi öyrənməlidir.

Ümumilikdə, yekun olaraq qeyd olunmalıdır ki, inklüziv cəmiyyətin prinsipləri aşağıdakılardı:

1.Şəxsin dəyəri onun qabiliyyət və uğurundan asılı deyil.

2.Hər bir şəxs hiss etmək və düşünməyə qabildir.

3.Hər bir şəxsin ünsiyyətdə olmaq və eşidilmək hüququ var.

4.Bütün şəxslərin bir-birinə ehtiyacı var.

5.Bütün şəxslərin cəmiyyətin dəstəyinə ehtiyacı var.

6.Hər bir şəxsin həyatı rəngarəng və müxtəlifyönümlü olmalıdır.

Əlilliyi olan şəxslər dünyada ən böyük azlıqdır. Bununla yanaşı, bütün dünyada əlillərə yardım göstərən təşkilatların fəaliyyəti artır. Yardımın həcmi artır, lakin eyni zamanda, yardımın keyfiyyəti və əlilliyi olan insanların inklüziv qarşılıqlı fəaliyyətə cəlb edilməsi məsələləri aktuallaşır. Cəmiyyət əlilliyi olan şəxslərin cəmiyyətə real töhfələrinə əsaslanan inklüziv mədəniyyət yaratmalıdır.

Sonda, vurğulamaq lazımdır ki, əlilliyi olan şəxs özü sağlam insandan 10 dəfə müsbət olmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Əlilliyi olan şəxslərin məşğulluq qabiliyyətlərinin artırılması proqramı. https://eduonline.az/2018/02/20/əlilliyi-olan-səxslərin-məsgulluq-qabiliyyətlərinin-artirilmasi-proqrami/
2. Əlillik təyinatlarında yeni meyarlar. https://www.xalqqazeti.az/az/sosial-heyat/161378-elillik-teyinatlarinda-yeni-meyarlar
3. "Sağlamlıq imkanları məhdud olan insanların cəmiyyətə inteqrasiyası" adlı onlayn tədbir keçirilib. https://shaki.edu.gov.az/az/page/13960/65036
4. ÜST: Dünyada əlillərin sayı 1 milyardı ötüb. https://avropa.info/post/384288
5. АНО "БЕЛАЯ ТРОСТЬ" (г. Екатеринбург). https://extrability.org
6. Слепой уралец Олег Колпащиков: Инвалидам никто ничего не должен. https://rg.ru/2016/01/28/slepye.html
7. Философия Экстрабилити. https://extrability.org/about/extrability/
8. ЭКСТРАБИЛИТИ КАК ФЕНОМЕН ИНКЛЮЗИВНОЙ КУЛЬТУРЫ: Формирование инклюзивной культуры в организациях. Уральский федеральный университет имени первого Президента России Б. Н. Ельцина. Сборник материалов II Всероссийской научно-практической конференции с международным участием. (Екатеринбург, 12–13 декабря 2019 года). 307 с.

Резюме

Рена Мамедова

Экстрабилити и инклюзивная культура

В статье представлена информация о положении людей с ограниченными возможностями, статистические показатели, связанные с этими людьми. Исследованы особенности медицинского и социального подходов к инвалидности. Была проанализирована конкретная информация о понятиях инклюзии и инклюзивности. Объяснена сущность философии экстрабилити, подробно проанализирована история и содержание понятия «экстрабилити». В статье нашли свое отражение утверждения о том, что инклюзивная экономика – это культура развития скрытых талантов и способностей. Рассмотрены философия и деятельность общественного движения «Белая трость» (WHITE CANE NGO) Российской Федерации. Проанализирована информация о мерах и проектах, реализуемых в направлении повышения трудовых возможностей лиц с ограниченными возможностями в Азербайджанской Республике. Представлена информация о принципах инклюзивного общества.

Ключевые слова: *человек с ограниченными возможностями, инклюзия, экстрабилити, WHITE CANE NGO, культура экстрабилити, положение людей с ограниченными возможностями в Азербайджане, принципы инклюзивного общества*

Summary

Rana Mammadova

Extrability and inclusive culture

The article presents information about the situation of people with disabilities, statistical indicators of such people. The characteristics of medical and social approaches to disability were investigated. Specific information about the concepts of inclusion and inclusiveness was analyzed. The essence of the philosophy of extrability has been explained, the history and content of the concept of "extrability " has been analyzed in detail. The article reflects the remarks that the inclusive economy is a culture of developing hidden talents and abilities. The philosophy and activities of the public movement "White Cane" (WHITE CANE NGO) of the Russian Federation were reviewed. Information about measures and projects implemented in the direction of increasing the employment abilities of persons with disabilities in the Republic of Azerbaijan was analyzed. Information about the principles of an inclusive society has been presented.

Keywords: *a person with a disability, inclusion, extrability, WHITE CANE NGO, extrability culture, the situation of disabled people in Azerbaijan, the principles of an inclusive society*

UOT 159.9
https://doi.org/10.59849/2710-0820.2024.1.301

Aytən Alışanlı
Bakı Dövlət Universitetinin dissertantı
Azərbaycan
alishanli.aytan.ilham@bsu.edu.az

ŞƏXSİYYƏTLƏRARASI MÜNASİBƏTLƏRİN OPTİMALLAŞMASINDA EMOSİONAL İNTELLEKTİN ROLU

Açar sözlər: *Emosional intellekt (Eİ), şəxsiyyətlərarası münasibətlər, empatiya, sosial bacarıqlar, emosional intellekt komponentləri*

Müasir psixologiya elmində emosional intellekt anlayışının mahiyyəti, struktur və komponentləri barədə yekdil qənaətin olmamasına baxmayaraq, onun həyatın müxtəlif sahələrində rolu və funksiyalarına dair kifayət qədər əsaslandırılan, çoxsaylı tədqiqatların nəticəsi olaraq meydana çıxan təsəvvürlər mövcuddur. Bu baxımdan şəxsiyyətin formalaşması və inkişafında, sosial bacarıq və vərdişlərin əldə edilməsində, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin səmərəliliyi və effektivliyinin artırılmasında emosional intellektin özünəməxsus rolu maraq doğuran və hər zaman aktuallıq kəsb edən mövzulardandır. "Emosional intellekt və şəxsiyyət" mövzusunun kifayət qədər geniş və çoxtərəfli olmasını nəzərə alaraq mövcud araşdırmada diqqəti köklü psixoloji səbəblərə və dolğun sosial məzmuna malik olan bir sahə - şəxsiyyətlərarası münasibətlərin optimallaşmasında emosional intellektin rolu üzərində cəmlədik.

Emosional intellekt barədə ilkin təsəvvürlərin yarandığı dövrdən bu günə kimi onun şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə hansı ölçüdə və funksiyada meydana çıxması diqqət mərkəzində olub. L.Terstoun tərəfindən irəli sürülən intellektual təzahürlərin çoxtərəfliliyi ideyasını inkişaf etdirən H.Qardner intellektin müxtəlif növlərini kateqoriyalaşdırmağa cəhd göstərib. Tədqiqatçı 1983-cü ildə "intropsixi bacarıqlar" (mahiyyətcə bu özünümüşahidədir) və "şəxsiyyət bacarıqları" da daxil olmaqla müxtəlif intellektual bacarıqların mövcudluğu fikrini irəli sürüb. O, 1985-ci ildə ilkin olaraq intellektin yeddi növünü fərqləndirib: verbal, məkan, riyazi-məntiqi, musiqili, şəxsiyyətdaxili və şəxsiyyətlərarası. Qardnerə görə "şəxsiyyətlərarası intellekt" digər insanların hisslərini müşahidə əsasında onların davranışlarını proqnozlaşdırmaq qabiliyyəti kimi üzə çıxır. Həmçinin bu tədqiqatçı sosial intellekti digərlərini başa düşmək və idarə etmək bacarığı kimi xarakterizə edərək onu ümumi akademik qabiliyyətlərdən ayırır. [3]

Məhz Qardnerin bu konsepsiyası əsasında 1990-cı ildə C.Mayer və P.Saloveyin emosional intellekt barədə ilk nəzəriyyəsi meydana çıxdı. C.Mayer, P.Salovey və D. Karuzonun "qabiliyyətlər modeli"ndə Eİ-nin dörd komponentindən biri "öz emosiyalarını və digər insanların hisslərini idarə etmək" qabiliyyətidir. Bu qabiliyyət emosiyaları şüurlu şəkildə tənzimləməyi, həm müsbət, həm də mənfi hissləri qəbul etməyə hazır olmağı bacarmaqdan ibarətdir. Müəlliflər hesab edirlər ki, yüksək emosional intellektə sahib olmaq üçün daima ətrafdakılarla münasibətləri inkişaf etdirmək, hər zaman emosional qeyri-sabitliyi dəf etməyi bacarmaq lazımdır.

Mayer və Saloveyin fikrincə, emosional intellekt şəxsiyyətdaxili Eİ və şəxsiyyətlərarası Eİ- də nümayiş olunur. Onlardan birincisi insanın öz fikirləri, hərəkətləri və hissləri arasında qarşılıqlı əlaqə qurmaq bacarığını nəzərdə tutur. İkinci isə digər insanlara uyğunlaşmağa, onları bu və ya digər fəaliyyətə ilhamlandırmağa, stimullaşdırmağa, öz qarşılıqlı əlaqələrini müəyyənləşdirməyə, ətrafdakılarla ünsiyyəti sadələşdirməyə kömək edir.

Mayer və Saloveyin əsaslandırdığı emosional intellekt nəzəriyyəsinin prinsipləri maraq doğurur. Bu prinsiplər empatiya, məlumatlılıq, tarazlıq, məsuliyyət kimi xarakteristikalarla bağlıdır. Müəlliflərin fikrincə, empatiya açar

rolunda emosional bacarıqdır: emosional reaksiyaları yaşamaq, öz hisslərini digər insanın hissləri ilə eyniləşdirmək və beləliklə ona ürəyi yanmaqdır. Empatiya emosiyaların dərk olunmasında, həssaslıqda, empatik həyəcanların başa düşülməsində və təzahüründə üzə çıxır. Məsuliyyətli insan öz rifahınıa cavabdehdir. Fərd özünə və başqalarına zərər yetirmirsə, öz fikirlərinə, dəyərlərinə nəzarət edirsə, xoşbəxtliyin mümkünlüyünə cavabdehliyi qəbul edir və başqalarını öz bədbəxtliyinə görə günahlandırmır, özü üçün birgəyaşayışın təhlükəsiz sərhədlərini müəyyən edirsə, özünün və digərlərinin emosiyalarını dərk edirsə, öz hissləri ilə düzgün rəftar edirsə, deməli məsuliyyətli davranır. Sonralar Mayer və Salovey tərəfindən emosional intellektin strukturu yenidən işlənilib. Modelin yeni variantının əsasında emosiyaların insanın digər adamla və ya predmetlə əlaqəsinin xarakteri və informasiya daşıması barədə təsəvvürlər dayanır. Əlaqələr müxtəlif ola bilər: aktual, xatırlanan və hətta xəyal olunanlar. Əlaqələrin dəyişməsi emosiyaların dəyişməsinə səbəb olur.

Mayer və Saloveyin qabiliyyətlər modelindən fərqli olaraq Eİ-nin koqnitiv bacarıqlarla şəxsiyyət xarakteristikalarını (D.Qoulmen) və qeyri-koqnitiv bacarıqlarla şəxsiyyət xarakteristikalarını (R.Bar-On) birləşdirən modellərində Eİ və şəxsiyyətlərarası münasibətlər daha geniş psixososioloji məzmun və praktik dəyər kəsb edir.

D. Qoulmen 1995-ci ildə C.Mayer və P.Saloveyin modelini yenidən işləyərək və populyarlaşdıraraq Eİ-nin tərkibinə daxil olan dörd komponenti müəyyənləşdirib:

1) özünüdərk;
2) özünənəzarət;
3) sosial həssaslıq;
4) qarşılıqlı münasibətlərin idarə olunması

D.Qoulmen qarşılıqlı münasibətlərin idarə olunmasına bu bacarıqları daxil edir:

- ilhamlandırmaq (lider olmaq bacarığı)
- təsir (inandırmaq taktikasına sahib olmaq)
- təkmilləşməyə kömək etmək (digər insanların bacarıqlarının inkişafına dayaq olmaq)
- dəyişikliyə yardım etmək (yeniləşdirmə cəhdləri göstərmək, idarə metodlarını dəyişmək)
- konfliktləri həll etmək;
- şəxsi münasibətləri möhkəmlətmək (sosial əlaqələr saxlamaq bacarığı)
- komandada işləmək, əməkdaşlıq etmək bacarığı (komanda yaratmaq, ümumi məqsəd naminə digərləri ilə birgə fəaliyyət göstərmək)

Qoulmen sosial həssaslıq deyəndə digər insanların hisslərini nəzərə almağı, öz üzərinə məsuliyyət götürməyi, ətrafdakıların ehtiyaclarını başa düşməyi və onları təmin etməyə çalışmanı nəzərdə tutur.

Qeyd edək ki, insanların müxtəlif kateqoriyalarına tətbiq ediləndə Qoulmenin Eİ strukturu bir qədər fərqlənir. Belə ki, müəllif müəllimlərə aşağıdakı bacarıqları inkişaf etdirməyi məsləhət görür:

- öz emosiyalarını dərk etmək;
- öz emosiyalarına nəzarət;
- özünü motivasiya etmək;
- digərlərinin emosiyalarını başa düşmək;
- sosial bacarıqlar

Liderlərin emosional intellektinin inkişafında isə Qoulmen aşağıdakı keyfiyyətləri və bacarıqları vacib sayır:

1. Şəxsi bacarıqlar:
- Özünüdərk

Emosional özünüdərk: öz emosiyalarının analizi və onlara təsir göstərmənin dərk olunması; qərar qəbulunda intuisiyalardan istifadə.

Dəqiq özünəqiymət: özünün güclü tərəflərini və imkanlarının həddini dərk etmək.

Özünəinam: şəxsi ləyaqət hissi və öz istedadını adekvat qiymətləndirmə

- Özünənəzarət.

Emosiyaların ram edilməsi: dağıdıcı emosiya və impulslara nəzarət etmək bacarığı

Açıqlıq: dürüstlük və sözü birbaşa demək; etibarlılıq.

Adaptivlik: dəyişən situasiyalara çevik uyğunlaşma və maneələrin dəf olunması

Qələbə iradəsi: səmərəliliyin, keyfiyyətin artırılması yolunda israrlı cəhdlər.

Təşəbbüskarlıq: aktiv fəaliyyətə hazır olmaq və imkanı əldən buraxmamaq bacarığı

2. Sosial bacarıqlar.
- Sosial həssaslıq

Canıyananlıq: başqalarının hisslərinə şərik olmaq, onların mövqeyini başa düşmək, onların problemlərinə həssas münasibət göstərmək bacarığı.

İşgüzar məlumatlılıq: cərəyan edən hadisələri, məsuliyyət iyerarxiyasını və təşkilat səviyyəsində siyasəti başa düşmək.

Xoşrəftarlıq: tabeliyində olanların, müştərilərin və ya alıcıların tələblərini qəbul və təmin etmək bacarığı.

- Münasibətlərin idarə olunması

Ruhlandırmaq: gələcəyin cəlbedici mənzərəsini cızaraq başqalarını arxasınca apara bilmək bacarığı;

Təsir: inandıra bilmək bacarığı;

Özünütəkmilləşdirməyə kömək: digər insanların bacarıqlarının inkişafına yardım göstərmək;

Dəyişikliklərə yardım: yeniliklərlə bağlı təşəbbüs göstərmək və əməkdaşları yeni istiqamətə yönəltmək bacarığı;

Konfliktlərin nizamlanması: fikir ayrılıqlarının aradan qaldırılması;

Şəxsi münasibətlərin möhkəmlənməsi: sosial əlaqələrin yaradılması və qorunub saxlanılması;

Komanda işi və əməkdaşlığı: komanda yaradılması və əməkdaşlarla qarşılıqlı fəaliyyət.

D. Qoulmen özünün "Emosional intellekt" (1995) kitabında şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə empatiya və sosial bacarıqların roluna xüsusi diqqət çəkir. Müəllif eyni zamanda şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə uğur qazanma yolunun özünüdərkdən başladığını, şəxsiyyətdaxili və şəxsiyyətlərarası komponentlər arasında sıx bir əlaqənin olduğunu vurğulayır. "Empatiyanın təməli özünüdərkdir; öz hisslərimizi nə qədər yaxşı anlayırıqsa, başqalarının hisslərini də bir o qədər düzgün başa düşürük. Öz hisslərini anlamaqda çətinlik çəkən aleksitimiklər, başqaları hisslərini onlarla paylaşdıqda da eyni şəkildə, tərəddüd içində qalırlar. Başqalarının nə hiss etdiyini sezə bilməmək emosional intellekt baxımından böyük bir çatışmazlıq, insan olmaq mənasında isə faciəvi bir uğursuzluqdur. Çünki qarşılıqlı anlayışın, şəfqətin kökü olan emosional ahəng empatiya (başqalarının hissinə şərik olmaq) qabiliyyətindən qaynaqlanır. Bu qabiliyyət – başqa bir insanın nə hiss etdiyini anlamaq bacarığı ticarət və idarəetmədən sevgi münasibətləri və valideynliyə, mərhəmətdən siyasi fəaliyyətə qədər uzanan çox sayda müxtəlif sahələrdə qarşımıza çıxır. Empatiyanın yoxluğu da tez nəzərə çarpır. Bu çatışmazlıq cinayət törədən psixopatlarda, qadınlara qarşı zorakılıq edənlərdə, uşaqları pis yola çəkənlərdə müşahidə olunur". D. Qoulmen şəxsiyyətlərarası münasibətlərin effektivliyinin artırılmasında sosial bacarıqların rolunu önə çəkərək qeyd edir ki, "başqaları ilə ünsiyyət zamanı effektiv olmağı təmin edən sosial bacarıqlardır; belə bacarıqların çatışmazlığı cəmiyyətdə səriştəsizliyə və ya şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə dəfələrlə təkrarlanan problemlərə yol açır". [2, s.178] D.Qoulmen insanların öz hisslərini necə ifadə etməsini (yaxşı və ya pis), onları digər insana necə ötürməsini, emosional sinxronluq yarada bilməsini sosial bacarıqlara aid edir. Eyni zamanda Hetç və Qardnerin şəxsiyyətlərarası intellektin hissələri kimi tərif verdiyi dörd bacarığı xüsusi olaraq qeyd edir. Bu bacarıqlara qrupların təşkili (təşkilat daxilində insanları təşviq edib onların səylərini koordinasiya etmək), qərarların müzakirəsi (münaqişələrin qarşısını alan, konfliktləri həll edən vasitəçinin bacarığı), şəxsi əlaqə (empatiya göstərmək və ünsiyyət qurmaq istedadı), sosial analiz (insanların hissini, niyyətini və problemini anlamaq qabiliyyəti) daxildir. D. Qoulmenin qeyd etdiyi kimi, bütün bu bacarıqlar şəxsiyyətlərarası münasibətlərin münaqişəsiz davam etməsini təmin edən və cəlbedicilik, sosial nailiyyətlər və hətta xarizma üçün zəruri olan elementdir. Sosial intellektə, yəni ünsiyyət qabiliyyətinə sahib olan insanlar başqaları ilə asanlıqla münasibət qurmağı, onların hiss və reaksiyalarını düzgün anlamağı, onları idarə etməyi və təşkilatlandırmağı bacarırlar".

R.Bar-Onun modelində Eİ insana müxtəlif həyat situasiyalarının öhdəsindən uğurla gəlməyə imkan verən bütün qeyri-koqnitiv bacarıqlar, biliklər və kompetentlik kimi müəyyənləşir. [7, s.88] Eİ-nin beş tərkib hissəsindən hər biri bir neçə subkomponentə malikdir.

Cədvəl 1.

R. Bar-Onun emosional intellekt modeli

1.Şəxsiyyətdaxili sfera (Özünü adekvat qiymətləndirmə və öz davranışını tənzimləmək bacarığı)	Özünütəhlil
	Assertivlik
	Müstəqillik
	Özünəhörmət
	Özünüaktuallaşdırma
2. Şəxsiyyətlərarası sfera (Ətrafdakılarla ünsiyyət saxlamaq, əlaqə qurmaq, münasibətlər yaratmaq bacarıqları ilə bağlıdır)	Empatiya (Ətrafdakıların hisslərini duymaq və anlamaq bacarığı)
	Sosial məsuliyyət (Özünü müəyyən qrupa aid etmək, qrupun digər üzvləri ilə konstruktiv dialoqa açıq olmaq, ətrafdakıların qayğısına qalmaq bacarığı)
	Şəxsiyyətlərarası münasibət (Emosional yaxınlığa əsaslanan faydalı qarşılıqlı əlaqələr qurmaq və ünsiyyət prosesində özünü rahat hiss etmək bacarığı)
3. Adaptivlik (Reallığa adekvat və plastik olmaq, problemlərin öhdəsindən onların yaranma dərəcəsinə görə gələ bilmək bacarığı)	Dərketmə
	Çeviklik
	Problemləri həll etmək bacarığı
4. Stressi tənzimləmək (Özünənəzarəti saxlamaqla stressin öhdəsindən gəlmək bacarığı)	Stressə tolerantlıq
	İmpulsivliyə nəzarət
5.Ümumi əhval	Həyatdan məmnunluq
	Optimizm

R.Bar-Onun şəxsiyyətlərarası sferaya aid etdiyi bacarıqlar – empatiya, sosial məsuliyyət, şəxsiyyətlərarası münasibətlər digər qarışıq modellərlə (məsələn D.Qoulmenin nəzəriyyəsi ilə) bu və ya digər dərəcədə səsləşir. Eyni zamanda modeldəki digər dörd komponentin hər birinin – özünü adekvat qiymətləndirmə, adaptivlik, stressi tənzimləmək və ümumi əhvalın şəxsiyyətlərarası münasibətlərin səmərəli və effektiv qurulmasının ilkin əsası olduğunu görə bilərik.

Rusiya psixoloqu D.V.Lyusinin fikrincə emosiyaları dərk etmək bacarığı özündə üç komponenti birləşdirir:

- insan emosional vəziyyəti anlamaq bacarığına malikdir;
- insan emosional vəziyyəti müəyyənləşdirməyi, özünün və ya digər insanın konkret hansı hissi keçirdiyini üzə çıxarmağı bacarır;
- insan emosiyaların yaranma səbəblərini və nə ilə nəticələnə biləcəyini görür.

Yuxarıda sadalanan iki bacarıq həm insanın öz emosiyalarına, həm də onu əhatə edən insanlara aid edilə bilər, yəni həm şəxsiyyətdaxili, həm də şəxsiyyətlərarası ola bilər. Məhz buna görə də D.V.Lyusin emosional intellektin iki növünü müəyyən edir: şəxsiyyətdaxili proseslərə yönələn və şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı fəaliyyətə aid olan. Eİ-nin bu növləri müxtəlif bacarıq və proseslərdən istifadəni nəzərdə tutsa da ümumi komponentlərə də malikdir. [5]

Sadaladığımız müəlliflərin nəzəri görüşlərini ümumiləşdirərək bu nəticəyə gəlmək olar ki, Eİ-nin struktur komponentləri bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir və bu əlaqə şəxsiyyətlərarası münasibətlərin effektivliyinə mühüm bir şəkildə təsir göstərir. Eİ-nin yüksək səviyyəsinə malik fərdlər öz emosiyalarını və digər insanların hisslərini dərk etmək, onları nəzarətdə saxlamaq, tənzimləmək bacarıqlarına malikdirlər. Belə insanlar yeni mühitə asanlıqla uyğunlaşır və şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə daha effektiv olur. Məhz bu səbəbdən Eİ səviyyəsinin şəxsiyyətlərarası münasibətlərdəki rolu xüsusi maraq kəsb edən, tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olan məsələlərdəndir.

E.V.Yeroxinin tədqiqatlarında emosional intellekti müəyyənləşdirən bacarıqların, eləcə

də şəxsiyyətin davranış və sosial adaptasiyasının asılı olduğu psixoloji xüsusiyyətlərin möhkəm bağlılığı qeyd olunur. T.S.Kiselevin əldə etdiyi nəticələrə görə isə, emosional intellektin strukturunda identifikləşdirmə və emosiyaları şüurlu tənzimləmə bacarıqları açar rolunu oynayır. Çünki məhz onlar həyat fəaliyyətinin tənzimlənməsində həlledici rola malikdirlər. Müəllifin fikrincə, inkişaf etmiş emosional intellekt subyektiv rifahı, davranışın yüksək səviyyəli özünü tənzimləməsini, eləcə də problemli situasiyalarda konstruktiv strategiyanı təmin edir. E.S.Sinelnikova emosional intellektə belə bir tərif verir: bu sosial intellektin "emosional informasiyanın analizinə yönələn və emosiyaların uğurlu dərkini və idarə olunmasını təmin edən" növüdür. O, qeyd edir ki, emosional intellekt və onun komponentləri konfliktlərdə qarşılıqlı əlaqə vasitələrinə üstünlük verilməsinə təsir göstərir. Emosional intellektin yüksək səviyyəsinə malik olan insan konflikt zamanı öz emosiyalarını uğurla idarə etməyi və partnyorun emosional reaksiyalarını təmin etməyi bacarır. Emosional intellektin aşağı səviyyəsi isə problemin həllində əməkdaşlığa hazır olmağa mənfi təsir göstərir. Y.V.Mironova isə riskli davranışa meylli insanlarda emosional intellekt təzahürlərini monoqrafik səviyyədə öyrənərək bu nəticəyə gəlib ki, emosional intellekt kollektivdə şəxsiyyətlərarası emosional əlaqələrlə sıx bağlıdır və əməyin effektivliyinə təsir göstərir. [6]

Emosional intellektin şəxsiyyətlərarası münasibətlərdəki rolunu araşdırarkən bu münasibətlərin təsnifatına da diqqət yetirmək vacibdir. Elmi ədəbiyyatda bir qayda olaraq şəxsiyyətlərarası münasibətlərin aşağıdakı növləri müəyyən olunur: rəsmi, qeyri-rəsmi, işgüzar, şəxsi, rasional, emosional, subardinasiyalı, paritet. Bu münasibətlərin hər birində affilyasiya – insanın daima digərləri ilə birlikdə olmaq, onlarla müsbət qarşılıqlı münasibətlər qurmaq və bu münasibətləri saxlamaq arzusundan və cəhdindən doğan ehtiyac ön sırada dayanır. Eyni zamanda Eİ-nin bilavasitə şəxsiyyətlərarası münasibətlərin qurulmasına və saxlanılmasına yönələn komponentləri sadalanan növlərin hər birində fərqli çalarlar qazanır və müxtəlif səviyyələrdə çıxış edirlər. Məsələn, rəsmi münasibətlərdə ünsiyyət qurma bacarığı və sosial məsuliyyət həlledici rol oynayırsa, şəxsi münasibətlərdə ilkin olaraq empatiya ön plana çıxır. [4, s.94]

Emosional intellektin ilk üç tərkib hissəsi özünə hakim olmaq bacarıqlarıdır. Sonuncu iki hissə – empatiya və ünsiyyətcillik insanın digərləri ilə qarşılıqlı münasibətləri idarə etmək bacarıqlarına aiddir.

"Empatiya" termini fəlsəfi fikirdə ənənəvi olaraq inkişaf edən rəğbət ideyası ilə E.Klifford və T.Lippsin həssaslıq nəzəriyyəsini ümumiləşdirən E.Titçener tərəfindən irəli sürülüb. Digər insanın motor və affektiv reaksiyalarının proyeksiya və təqlidi mexanizmlərinə emosional empatiyanı, intellektual proseslərə əsaslanan (müqayisə, analogiya) koqnitiv empatiyanı və konkret situasiyalarda digərinin affektiv reaksiyalarını öncədən görə bilmək bacarığı kimi predikativ empatiyanı fərqləndirirlər. Müəyyən olunub ki, fərdlərin empatik bacarığı həyat təcrübəsi çoxaldıqca artır və subyektlərin davranışı və emosional reaksiyaları arasında oxşarlıq olanda empatiya asan şəkildə reallaşır. Empatiya digər insanların hiss və emosiyalarını, onların tələbat və motivlərini başa düşmək, elə bir qarşılıqlı fəaliyyət qurmaqdır ki, hər bir kəs əldə etdiyinin gördüyü işə bərabər olduğunu, öz emosiyalarının, dəyərlərinin ünsiyyət saxladığı insanlar tərəfindən qəbul olunduğunu və bölüşdürüldüyünü hiss etsin.

Ünsiyyətcillik emosional intellektin digər ölçülərinin kulminasiyasıdır. Adətən insanlar öz emosiyalarını başa düşəndə və onlara nəzarət edəndə, digərlərinin hisslərinə empatiya göstərəndə qarşılıqlı münasibətlər daha effektiv olur. Hətta motivasiya da ünsiyyətcilliyə öz töhfəsini verir. İnsanlar optimist olanda bu onların bütün söhbətlərinə və sosial fəaliyyətlərinə təsir göstərir. Müsbət emosiyaları təkcə özündə deyil, ətrafdakılarda da yarada bilmək bacarığı emosional intellekti yüksək səviyyədə olan insanların tipik cəhətidir.

Bütün deyilənləri ümumiləşdirsək, ilk növbədə D.Qoulmen və R.Bar-Onun Eİ konsepsiyalarına əsaslanaraq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin optimallaşmasında Eİ-nin bütün komponentləri (empatiya, sosial həssaslıq, ünsiyyətcillik həlledici rol oynamaqla) bu və ya digər dərəcədə iştirak edir. Emosional kompetentliyə daxil olan bütün bacarıqlar – özünüdərketmə və qiymət-

ləndirmə, özünü idarəetmə, insanların emosiyalarını və davranışlarını başa düşmək, insanlarla qarşılıqlı münasibətlər qura bilmək fərdin rəsmi, işgüzar və şəxsi əlaqələrinin xarakterini, məzmununu, effektivliyini müəyyən edir.

Ədəbiyyat

1. Андреева И.Н. Азбука эмоционального интеллекта / И.Н.Андреева. – СПб.: БХВ-Петербург, –2012. –288 с.
2. Гоулман Д. Эмоциональный интеллект. М: АСТ Москва, – 2009. – 478 с.
3. Гарднер Г. Структура разума: теория множественного интеллекта: Пер. с англ. – М. : ООО «И.Д. Вильяме», 2007. – 512 с.
4. Ильин Е. П., Психология общения и межличностных отношений. – СПб.: Питер, 2009. – 576 с.
5. Люсин Д.В.Социальный и эмоциональный интеллект: от моделей к измерениям / Д.В.Люсин, Д.В.Ушаков. – М.: Институт психологии РАН, –2009. - 347 с.
6. Овсянникова М.В. Теоретический анализ проблемы исследования эмоционального интеллекта осужденных в современной юридической психологии / М.В. Овсянникова // НоваИнфо. – 2015. – № 39-2. – С. 295–297. – 0,17 п. л
7. Р. Дж. Стернберг, Дж. Б. Форсайт, Дж. Хедланд и др. Практический интеллект. СПб.: Питер, 2002. - 272 с. – (Серия «Мастера психологии»).
8. Bar-On, R. Emotional and social intelligence: Insights from the Emotional Quotient Inventory / R. Bar-On // R. Bar-On. J.D.A. Parker. Handbook of emotional intelligence. – San Francisco: Jossey- Bass, – 2000. – P. 363-388.
9. Goleman D. The Brain and Emotional Intelligence: New Insights. 1st Digital Edition. 2011.
10. Mayer, J.D. The intelligence of emotional intelligence/ J.D. Mayer, P. Salovey // Intelligence. – 1993. – V. 17.
11. Mayer, J. Emotional Intelligence: Theory, Findings and Implications / J. Mayer, P. Salovey, D. Caruso // Psychological Inquiry, 2004

Summary

Aytan Alishanli

The role of emotional intelligence in the optimization of interpersonal relations

The article examines the role of emotional intelligence in optimizing interpersonal relationships. Based on mixed models of emotional intelligence (D.Goleman, R. Bar-On), skills are identified that influence the increase in the efficiency and effectiveness of interpersonal relationships. In the article, components of EI directly aimed at building and maintaining interpersonal relationships - empathy, social responsibility and the ability to communicate - are analyzed from the point of view of their psychosociological content. At the same time, attention is drawn to the theoretical and practical significance of studying the problem in various spheres of life.

Keywords: *Emotional intelligence (EI), interpersonal relationships, empathy, social skills, components of emotional intelligence*

Резюме

Айтен Алышанлы

Роль эмоционального интеллекта в оптимизации межличностных отношений

В статье рассматривается роль эмоционального интеллекта в оптимизации межличностных отношений. На основе смешанных моделей эмоционального интеллекта (Д.Гоулман, Р.Бар-Он) определены навыки, влияющие на повышение эффективности и результативности межличностных отношений. В статье компоненты ЭИ, непосредственно направленные на построение и поддержание межличностных отношений, - эмпатия, социальная ответственность и способность к общению - анализируются с точки зрения их психосоциологического содержания. При этом обращается внимание на теоретическую и практическую значимость изучения проблемы в различных сферах жизни.

Ключевые слова: *Эмоциональный интеллект (ЭИ), межличностные отношения, эмпатия, социальные навыки, компоненты эмоционального интеллекта*

UOT 159.97
https://doi.org/10.59849/2710-0820.2024.1.308

Kamala Aghayeva
PhD Student at Baku State University,
kamala.aghayeva.sardar@bsu.edu.az
Azerbaijan

ADHD AND COMORBID DISORDERS

Keywords: *ADHD symptoms, learning disorders, anxiety, depression, conduct disorders*

Attention deficit and hyperactivity disorder (ADHD) is a neurodevelopmental disorder of childhood, affecting various aspects of life and causing functional problems. Although adults may grow out of some symptoms, in general the condition continues affecting people into adulthood. ADHD is characterized by age inappropriate levels of inattention, hyperactivity, and impulsivity. Children often have difficulty in sustaining attention, due to that frequent mistakes, forgetfulness, impulsivity, and hyperactivity. Adults with ADHD may experience problems in organizing tasks, maintaining focus, and time management. Inattention, hyperactivity, and impulsivity are main features of ADHD, but there are various symptoms. According to DSM-5 there are nine inattention symptoms and nine hyperactivity/impulsivity symptoms. These symptoms make various combinations and that emphasizes heterogeneity of ADHD. There are three main types of ADHD according to DSM-5 based on the predominant symptoms: inattentive type, hyperactive-impulsive type and combined type. Individuals with inattentive type primarily struggle with attention and organization. They have problems with sustaining attention, completing tasks, and organizing activities. Individuals with hyperactive-impulsive type mainly struggle with controling their hyperactivity and impulsivity. Children fidget, talk too much, interrupt others, can't wait for their turns and act without thinking. Individuals with combined type of ADHD have difficulties with inattention and hyperactivity/impulsivity [1]. According to different sources the prevalence of ADHD is around 5-10% among children and adolescents globally. It is important to note that ADHD often persists into adulthood. The prevalence of ADHD among adults is approximately 2-5% according to different sources [6,7]. It is more prevalent among boys than girls. But that could be because ADHD in girls is underdiagnosed [4]. It is also important to note that different countries might have different prevalence rates. That could be because of the diagnostic criteria being used, knowledge of families about ADHD, etc. Early diagnosis, timely intervention, and support can significantly improve the outcomes and daily functioning for children and adolescents with this disorder.

ADHD can significantly affect children and adolescents' life and interfere with their daily activities. They might have issues with academic performance, social relationships, emotional regulation, etc. ADHD can interfere with school performance and academic success because of the difficulties with concentration, time management and following instructions. It can impact social interactions. Because children and adolescents with ADHD may struggle with listening, taking their turns, and controlling impulsive behavior. This in turn can lead to problems with social relationships with their peers. Also individuals with ADHD may experience emotional dysregulation that would lead to mood swings, frustration, etc in various situations. Diagnosing ADHD and addressing it accordingly is important, because it impacts daily functioning in academic, social or work life [7,8,9]. One of the difficulties in diagnostics of ADHD is that it often ocurs together with other comorbid disorders. Comorbidity means having two or more

medical conditions or disorders in an individual at the same time. The term "comorbidity" is used in medicine to describe instances where a specific clinical condition coexists in a patient simultaneously with the ongoing course of their underlying disease. ADHD rarely occurs in isolation. In fact up to 80% of individuals with ADHD have at least one comorbid disorder [14]. Children and adolescents with ADHD often experience difficulties not typical to ADHD due to the presence of comorbid disorders. These may include disorders such as depression and bipolar disorder, conduct disorder, anxiety disorders, substance use disorders, and learning disabilities. The clinical picture of ADHD may include symptoms similar to some aspects of these disorders as a result of main symptoms. This can complicate the clinical picture and pose certain challenges in diagnosis and treatment. Understanding the relationships between ADHD and comorbid disorders is fundamental for accurate diagnosis and developing comprehensive evidence based interventions. As it is the case with other disorders, the effective management of ADHD requires a holistic approach. Addressing only the core symptoms of ADHD is now enough, other challenges associated with comorbid disorders should also be evaluated and taken into account. This can improve the quality of life for children and adolescents with ADHD.

There are certain specific challenges in diagnosing ADHD when there are some comorbid disorders present. Many comorbid disorders and ADHD share similar symptoms. When the symptoms of ADHD overlap with those of comorbid disorders, it becomes more difficult to distinguish between them. Other mental conditions when they are present with ADHD lead to a complex clinical picture. They may mask ADHD symptoms making it difficult to identify the primary cause. For instance, if the child has both ADHD and anxiety, the medical professional, psychologist, or even parents may attribute the symptoms inattentiveness to worry, rather than attention deficit. Not having the accurate diagnosis may delay appropriate intervention. A comprehensive assessment and evaluation that considers multiple sources of information is essential.

Comorbid disorders could also cause challenges in treatment interventions. For example, if the child has conduct disorder and ADHD, both conditions need to be targeted. Or addressing conduct disorder first could help with the treatment of ADHD as well. The presence of comorbid disorders can make the functional impairments associated with ADHD more pronounced. Academic or social functioning may be more severely affected. This would require a multidimensional treatment plan. Recognizing and addressing comorbidities is essential for effective management of ADHD [3].

Common Comorbid Disorders Associated with ADHD:

Anxiety Disorders: There is a well-documented connection between ADHD and anxiety disorders. The prevalence of ADHD and anxiety disorders comorbidity is about 25% [13]. The symptoms of impulsivity and inattention can exacerbate anxiety symptoms. At the same time anxiety may cause problems with concentration and attention. Children and adolescents with ADHD often experience high levels of stress because of the symptoms associated with attention, impulsivity, and hyperactivity. They always have to try to meet certain expectations in their behavior or academic performance. And this can make their anxiety worse. Anxiety may lead to increased distractibility, restlessness, and difficulty focusing in individuals with ADHD. On the other hand, the impulsivity and inattention characteristic of ADHD can heighten the stress levels of an individual, contributing to the development or worsening of anxiety symptoms. The coexistence of these disorders alters the clinical manifestation of each condition and influences the prognosis of affected individuals. Effective treatment typically involves a combination of pharmacological interventions and behavioral therapy. Only CBT would not be enough for these patients [13].

Depression: There is a high prevalence of depression among children and adolescents with ADHD. According to different sources between 30 and 50 percent of individuals with ADHD also have coexisting depression. They

have problems with social relationships, difficulties academic performance and these can contribute to feelings of inadequacy and frustration. This in turn may lead to depressive symptoms. On the other hand the low mood and lack of motivation associated with depression can make ADHD symptoms worse. Diagnosing depression in individuals with ADHD can be challenging. Because some of the symptoms overlap. For example, patients with depression could have symptoms such as lack of motivation, or inattention. At the same time these symptoms could be due to ADHD. Since both disorders share the same symptoms, a differential diagnostics approach is important here. A comprehensive approach that addresses both conditions is recommended. ADHD is recognized as a highly heritable disorder, with both genetic and environmental factors contributing to its etiology. However, in the case of depression as a comorbid disorder, environmental factors are seen to play a more prominent role [15].

Specific Learning Disorder: Children and adolescents with ADHD have problems with academic performance due to inattention and concentration problems, also problems with impulse control and organization, which makes the learning process a struggle. Learning disorders, including dyslexia and dyscalculia, could co-occur with ADHD. The overlap of symptoms between ADHD and learning disabilities can pose challenges in distinguishing between the two. Addressing learning difficulties arising from ADHD and specific learning disorders requires a distinct approach. What distinguishes ADHD from a learning disorder is that, a specific learning disorder creates challenges in acquiring particular skills, such as reading or math skills. In contrast, ADHD affects more overarching skills and executive functions, including the capacity to concentrate, regulate emotions, and control impulsive behavior. Learning difficulties in children with ADHD stem from challenges with executive functions like working memory and attention control, etc. Therefore, comprehensive differential diagnostics is crucial in this context as well [2]. The prevalence of ADHD and learning disorders comorbidity is about 45 percent [16]. Attention difficulties, impulsivity, and hyperactivity can impede the efficacy of learning interventions. Children with ADHD often struggle to concentrate on quiet activities, particularly when they perceive themselves as less proficient in those areas. So having spesific learning disorder makes it more difficult for them to particpate in activities that they are not good at [17].

Oppositional Defiant Disorder (ODD) and Conduct Disorder (CD): Symptoms such as impulsivity and hyperactivity, problems with social relationships, academic performance in children and adloescents with ADHD can lead to aggressive behavior. On the other hand these children can have ODD and CD as comorbid disorders. Again, as it is the case with other comorbid disorders, thorough differential diagnostics is essential to understand what's the main cause of the problem and develop appropriate intervention method. Having ODD or CD alonside with ADHD can make the treatment process more difficult. ODD is highly prevalent among individuals with ADHD. According to different sources the prevalence of ODD in individuals diagnosed with ADHD is about 60%. Those with both ADHD and ODD exhibit a significantly poorer prognosis compared to individuals with either ADHD or ODD alone. Identifying risk factors for comorbid ADHD and ODD is crucial for the development of early preventive interventions. Adverse life events and parental ADHD are among the risk factors for ADHD and ODD occuring together. Considering these risk factors, emphasizing the necessity for parent-focused interventions could play a crucial role in prevention of comorbid ADHD and ODD [18]. Diagnosing both conditions at an early stage is crucial, as untreated ODD may impede the effective treatment of ADHD. Addressing behavioral issues becomes particularly important when children are grappling with both problems, and it is essential to tackle these behavioral issues before addressing other symptoms associated with ADHD.

Autism Spectrum Disorder: The interplay between ADHD and ASD is another area of interest. Children with early ADHD labels

sometimes have undiagnosed ASD. According to different sources 30-65% of children with ADHD have some symptoms of ASD [12]. This highlights the need for thorough assessment and diagnostics and a clear understanding of overlapping symptoms. Usually, children who have both comorbid disorders get ASD diagnosis later that children who have only ASD. Previous versions of DSM did not allow the simultaneous diagnosis of both disorders. But according to current DSM-5 revisions of diagnostic criteria for ADHD and ASD, these disorders can be diagnosed simultaneously. People with ASD may also display difficulties in attention. However, research suggests that attention deficits in these individuals stem from challenges related to actively engaging in attention, whereas individuals with ADHD struggle with distractibility and maintaining focus. Individuals with high functioning ASD may have attention impairments that are not observed among other ASD patients [5,10]. Several studies suggest that comorbidity of ADHD and ASD can be diagnosed by evaluating executive functions [11]. In cases of comorbidity of ADHD and ASD, the primary concern is often delayed diagnosis of ASD rather than ADHD. This delay may result in a lack of timely intervention and necessary treatments for ASD.

Substance Use Disorders: One of the other common comorbid disorders for ADHD is Substance Use Disorders (SUD). ADHD is identified as a potential risk factor for early-onset SUD. Individuals with ADHD who have not undergone treatment are at an elevated risk of developing SUD later in life. Treating ADHD symptoms in childhood or adolescence with stimulant medications may decrease the risk of developing SUD in later years. Comorbidity between ADHD, particularly the combined type, and SUD is common and leads to increased severity in both disorders. The substances most commonly used by individuals with ADHD include stimulants, cannabinoids, alcohol, and opiates [19]. The prevalence of SUD in individuals diagnosed with ADHD is between 33% and 44%. Studies reveal that individuals with ADHD face a 5 to 10 times higher likelihood of developing alcohol addiction compared to those without ADHD. About 25% of adults receiving treatment for SUD also are diagnosed with ADHD [20].

Treatment Considerations. Evidence-Based Treatment Options: When treating children and adolescents with ADHD and comorbid disorders, a comprehensive approach is crucial. It is essential to remember that main focus is on addressing the needs of the child, not just the specific disorder. Therefore, when designing intervention strategies, all the problems the child has should be taken into account. Recognizing the unique needs of children and adolescents with both ADHD and learning disabilities is essential. In situations where there is comorbidity between ADHD and specific learning disorders, it is essential to integrate psychotherapeutic methods with interventions tailored for specific learning disorders [17]. Collaborative efforts between families, school and mental health professionals can help to address both problems.

Pharmacological Interventions: Careful consideration is necessary with pharmacological treatment, as some medications may exacerbate symptoms of the other. The presence of comorbid disorders requires a careful selection of medications to address both ADHD and the comorbid disorder.

Behavioral Therapies: Behavioral interventions, such as cognitive-behavioral therapy (CBT), can be effective in managing symptoms of ADHD and comorbid disorders. For example, it can help address both ADHD and anxiety symptoms or depression.These therapies focus on improving executive functioning, self-regulation, and coping skills. Often when individuals with ADHD receive CBT together with medication the long term result is achieved.

Educational Support: Tailored educational interventions, such as accommodations and modifications, can help address challenges caused by both ADHD and specific learning disorders. Teachers can implement strategies such as modified assignments, extended time on tests, and personalized learning plans to address academic challenges associated with ADHD and comorbid disorders.

Parental Training: Educating parents about ADHD and comorbid disorders is important.

Parent can benefit from training programs that teach them to manage behavioral problems, improve communication, and create a supportive environment for children and adolescents.

References

1. American Psychiatric Association: Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders. – 5th Edition. - Arlington, VA, American Psychiatric Association - 2013.
2. DuPaul G.J., Gormley M.J., Laracy S.D. Comorbidity of LD and ADHD: Implications of DSM-5 for assessment and treatment // Journal of Learning Disabilities, - 2013 - 46, - p. 43.
3. Gnanavel S. Attention deficit hyperactivity disorder and comorbidity: A review of literature / Gnanavel S., Sharma P., Kaushal P. [et al.] // World Journal of Clinical Cases, - 2019. Sep; 6;7(17). – p. 2420-2426.
4. Seidman L.J., Impact of gender and age on executive functioning: do girls and boys with and without attention deficit hyperactivity disorder differ neuropsychologically in preteen and teenage years? / Seidman L.J., Biederman J., Monuteaux M.C. [et al.] // Development Neuropsychology, - 2005. 27(1). – p. 79-105.
5. Ramtekkar, U.P., DSM-5 Changes in Attention Deficit Hyperactivity Disorder and Autism Spectrum Disorder: Implications for Comorbid Sleep Issues // Children (Basel, Switzerland), - 2017. 4(8). – p. 62.
6. Davidovitch, M. Challenges in defining the rates of ADHD diagnosis and treatment: trends over the last decade / Davidovitch, M., Koren, G., Fund, N. [et al.] // BMC Pediatrics – 2017. 17. – p. 218.
7. Hamed A.M., Kauer A.J., Stevens H.E. Why the Diagnosis of Attention Deficit Hyperactivity Disorder Matters // Front Psychiatry, - 2015. Nov 26;6. - p. 168.
8. Russel A.B. Attention-Deficit Hyperactivity Disorder: A Handbook for Diagnosis and Treatment / Russel A. Barkley. - The Guilford Press, - 2018. - 898 pages
9. Russel A. Barkley, Improving Clinical Diagnosis Using the Executive Functioning-Self-Regulation Theory of ADHD // The ADHD Report – 2022. 30:1, - p. 1-9
10. Hours C., Recasens C., Baleyte J.M. ASD and ADHD Comorbidity: What Are We Talking About? // Frontiers in psychiatry, - 2022. 13, 837424.
11. Gargaro B.A. Autism and ADHD: how far have we come in the comorbidity debate? / Gargaro B.A., Rinehart N.J., Bradshaw J.L. [et al.] // Neuroscience and biobehavioral reviews, - 2011. 35(5). – p. 1081–1088.
12. Sokolova E. A Causal and Mediation Analysis of the Comorbidity Between Attention Deficit Hyperactivity Disorder (ADHD) and Autism Spectrum Disorder (ASD) / Sokolova E., Oerlemans A.M., Rommelse N.N. [et al.] // Journal of autism and developmental disorders, - 2017. 47(6). – p. 1595–1604.
13. D'Agati E., Curatolo P., Mazzone L. Comorbidity between ADHD and anxiety disorders across the lifespan. // International journal of psychiatry in clinical practice, - 2019. 23(4). – p. 238–244.
14. Katzman M.A. Adult ADHD and comorbid disorders: clinical implications of a dimensional approach / Katzman M.A., Bilkey T.S., Chokka P.R. [et al.] // BMC Psychiatry, - 2017. 17. – p. 302.
15. Daviss W.B., Bond J.B. Comorbid ADHD and Depression: Assessment and Treatment Strategies // Psychiatric Times, - 2021. Vol 33 No 9
16. DuPaul G.J., Gormley M.J., Laracy S.D. Comorbidity of LD and ADHD: implications of DSM-5 for assessment and treatment // Journal of learning disabilities, - 2013. 46(1). – p. 43–51.
17. Visser L. Comorbidities Between Specific Learning Disorders and Psychopathology in Elementary School Children in Germany / Visser L., Kalmar J., Linkersdörfer J. [et al.] // Frontiers in psychiatry, - 2020. 11. – p. 292.

18. Noordermeer S.D.S. Risk factors for comorbid oppositional defiant disorder in attention-deficit/hyperactivity disorder / Noordermeer S.D.S., Luman M., Weeda W.D. [et al.] // European child & adolescent psychiatry, - 2017. 26(10). – p. 1155–1164.
19. Barbuti M. Challenges of Treating ADHD with Comorbid Substance Use Disorder: Considerations for the Clinician / Barbuti M., Maiello M., Spera V. [et al.] // Journal of clinical medicine, - 2023. 12(9). – p. 3096.
20. Magon R, Müller U. ADHD with comorbid substance use disorder: review of treatment // Advances in Psychiatric Treatment, - 2012. 18(6). – p. 436-446.

Резюме

Камала Агаева

СДВГ и коморбидные расстройства

В статье рассматривается СДВГ и некоторые сопутствующие ей нарушения. СДВГ – это расстройство нервно-психического развития детского возраста. Диагноз основывается на критериях DSM-5. Иногда при диагностике возникает ряд трудностей. Один из них – сопутствующие нарушения. Иногда симптомы этих расстройств совпадают с симптомами СДВГ. Или они маскируют симптомы друг друга, изменяя их. В это время несвоевременная постановка диагноза вызывает определенные трудности. Чтобы устранить проблему у ребенка, важно знать причину проблемы. Один и тот же симптом, например, трудности с обучением, можно обнаружить как при конкретных нарушениях обучения, так и при СДВГ. На этом этапе следует поставить точный диагноз, чтобы знать, в каком направлении будет проводиться вмешательство. Тревожные расстройства, депрессия, нарушения обучения, поведенческие расстройства и расстройства аутистического спектра – это расстройства, сопровождающие СДВГ. В статье говорится об этих расстройствах, их особенностях при сопровождении СДВГ, важных моментах, которые следует учитывать в процессе диагностики и лечения.

Ключевые слова: *СДВГ, расстройство обучения, тревожное расстройство, депрессия, расстройства поведения*

Xülasə

Kəmalə Ağayeva

DƏHP və yanaşı gedən pozuntular

Məqalədə DƏHP və onunla yanaşı gedən bəzi pozuntular araşdırılır. DƏHP uşaqlığın neyroinkişaf pozuntusudur. Diaqnozu DSM-5 meyarları əsasında qoyulur. Bəzən diaqnostikada bir sıra çətinliklər meydana çıxır. Bunlardan biri də yanaşı gedən pozuntulardır. Bəzən bu pozuntuların simptomları ilə DƏHP simptomları üst-üstə düşür. Yaxud da onlar bir-birinin simptomlarını dəyişdirərək maskalayır. Bu zaman vaxtında diaqnozun qoyulmaması müəyyən çətinliklərə səbəb olur. Uşaqda olan problemin aradan götürülməsi üçün problemin nədən qaynaqlandığını bilmək vacibdir. Eyni əlamət, məsələn, öyrənmə çətinlikləri həm xüsusi öyrənmə pozuntusunda, həm də DƏHP zamanı rast gələ bilər. Bu zaman dəqiq diaqnoz qoyulmalıdır ki, müdəxilənin hansı istiqamətdə aparılacağı məlum olsun. DƏHP ilə yanaşı gedən pozuntulara təşviş pozuntuları, depressiya, öyrənmə pozuntuları, davranış pozuntuları, autizm spektrum pozuntusu aiddir. Məqalədə bu pozuntular haqqında, DƏHP ilə birgə gedən zaman onların xüsusiyyətləri haqqında, diaqnostika və müalicə prosesində nəzər yetirilməli olan vacib məqamlar haqqında danışılır.

Açar sözlər: *DƏHP, öyrənmə pozuntusu, təşviş pozuntusu, depressiya, davranış pozuntuları*

RESENZİYALAR

РЕЦЕНЗИИ

REVIEWS

BAYRAM ARİF KÖSENİN "AZERBAYCAN: ORTA ÇAĞ İSLAM HANEDANLARI DÖNEMİ" KİTABI HAQQINDA

1982-ci il təvəllüdlü Türkiyə əsilli tarixçi Bayram Arif Köse Türkiyədə İslamın Qafqazda, xüsusilə Cənubi Qafqazda yayılması üzərinə ciddi tarixi tədqiqatları ilə tanınmış mütəxəssislərdən biridir. 2023-cü ilin noyabr ayında onun Selenge yayınlarından "Selenge Bilgi" seriyasından 036 nömrədə "Azerbaycan: Orta Çağ hanedanları dönemi – Saciler, Misafiriler, Revvadiler, Şeddadiler, Şirvanşahlar" adlı məlumat kitabı nəşr edilmişdir.

Kitab əsasən Azərbaycanın IX-XII əsrlər tarixini əhatə edir (Şirvanşahlarda XVI əsrə qədər məlumat verilir), Türkiyə tarixşünaslığında demək olar ki, bu yöndə yazılan ilk əsərlərdən biridir. Kitabın ən önəmli tərəfi bu dönəmdə mövcud olan dövlətçiliyə sırf Azərbaycan dövlətçiliyi olaraq baxılması, Qərb tarixşünaslığında əsası V.Minorski tərəfindən qoyulan "İranian İntermezzo" [Minorsky, 1953, 110] anlayışından uzaqlaşılmasıdır. Kitabda bu dönəm mövcud olan xanədanların, sülalələrin mədəni, milli, sosial mənsubiyyətləri Qərb tarixşünaslığında iddia edildiklərinin əksi olaraq İran mərkəzindən daha çox Xilafət – Bağdad mərkəzli, bölgə - Azərbaycan mərkəzli, mənsub olduqları etnik – milli mərkəzli təqdim edilməyə çalışılmışdır. Zənnimcə Bayram Arif Kösenin bu yaxınlaşması olduqca uğurlu, Azərbaycandakı və Türkiyədəki [Yıldız, Nəcəf, 2019] bir sıra çalışmalara uyğundur, dönəmin tarixi reallığını daha doğru və dolğun əks etdirir. Bayram Arif Köse əvvəlki çalışmalarında da bu istiqamətdə işləmiş, eyni məntiqə uyğun olaraq və göstərilən istiqamətdə öz tarixi araşdırmalarını hazırlamışdır [Köse, 2017; Köse, Muhammed bin Merzuban, 2018; Köse, Gatoğıgos Yovhannēs Drasxanakertc'ı, 2018; Köse, 2019; Köse, 2020 ve d.].

Haqqında məlumat verilən kitab Ön söz, giriş, 5 bölmə (Sacilər, Müsafirilər, Rəvvadilər, Şəddadilər, Şirvanşahlar), nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Əvvəlcədən qeyd etmək lazımdır ki, 125 səhifəlik kitab "Selenge Bilgi" seriyasına daxil olduğu üçün daha çox informativ səciyyə daşıyır. Bu mənada kitabdakı mətndə mənbə və araşdırma mətnlərinə rast gəlinmir. Lakin, tədqiqatçı əsərin sonuna kifayət qədər dolğun ədəbiyyat siyahısı əlavə etmişdir. Əlbəttə, bölmələrin ayrılmasından da göründüyü kimi çalışmaya Dərbənd əmirliyi, Tiflis əmirliyi kimi dövlətlər əlavə edilməmiş, Bayram Arif Köse M.Şəriflinin Azərbaycan tarixşünaslığında qoyduğu "miras"la [Şərifli, 2015] Səlcuqlulara qədər Azərbaycan dövlətlərini məhdudlaşdırmışdır. Bundan əlavə əsərdə regionun xristian cəbhəsinin ən önəmli qanadı olaraq erməni və gürcü zadəgan ailələrindən bəhs etmiş, alban zadəgan ailələri ümumiyyətlə yada salınmamışdır. Tədqiqatçının Azərbaycanın alban irsinə toxunmamasını güman ki, əsərin ən əskik cəhətlərindən biri olaraq qeyd edə bilərik.

Əsərin Sacilər adlı bölməsində Sacilərin əsli türk olaraq təqdim edilir. Abbasilərin türk sərkərdələri dönəmində Sacilərin yeri və mövqeyi verilir. Daha sonra isə Məhəmməd Afşinin (889-901) dövrü qısa şəkildə təsvir edilir. Diqqəti çəkən əsas məqamlar Məhəmmədin İshaq bin Qundacıq əl-Xəzəriyə qarşı Cəzirə və Misir uğrunda mübarizəsidir [Köse, 2023, s.22-23].

Güman ki, bu düşmənçiliyin əsası Afşin (Heydər bin Kavus) və Buğa və digər türk sərkərdələri arasındakı narazılıq dönəmindən qoyulmuşdu, qardaşı Yusif dönəmində isə Xaqan əl-Müflihlə davam edirdi [İbn əl-Əsir, VI c., 1987, s.40-44; Köse, 2023, s.32, 36]. Digər maraqlı məqam isə Baqratuni hakimi I Smbat (890-914) və Məhəmmədin məktublaşmalarında bölgənin ticarət əhəmiyyətinin qeyd edilməsidir. Bu dövrdə artıq Bərdə bölgənin idarəçilik mərkəzinə çevrilmiş, Məhəmməd Afşin bölgədəki Bizans – Baqratuni ittifaqına zərbə vurmuş, Qars mərkəz olmaqla Şərqi Anadoludan Xəzərə qədər ərazilərdə söz sahibi olmuşdur. Gücü o qədər idi ki, I Smbatın qardaşı qızını öz hərəminə qatmışdı. Lakin, 900-901-ci illərdə baş verən vəba başda özü olmaqla, Saci ordusunun böyük hissəsini məhv edir [Köse, 2023, s.25-29; Drasxanakertci, 1987, p. 153].

Kitabda Yusif ibn Əbu Sac dönəmi olduqca dolğun qeyd edilib. Bu hissədə onun da qardaşı kimi Xilafətə tabe olmadığı mərkəzdən ayrı siyasət yürütdüyü məlum olur. Şərqi Anadolu daxil olmaqla Azərbaycan, Qafqaz böyük bir əraziyə nəzarət edir. Eyni zamanda Reyə də nəzarəti ələ keçirmək istəyir. Lakin, bu böyük komandan təkəbbür və laqeydlik ucbatından qərməti üsyanını yatırmağa gedərkən Əbu Tahir Cənnabi tərəfindən qətlə yetirilir [Köse, 2023, s.44; Təbəri, XI cild, 1967, s.253]. Son hissədə Sacilərin iqtisadiyyatı haqqında məlumat verilmiş, ölkənin zənginliyi haqqında danışılmışdır. Onların ardınca isə Azərbaycan tarixşünaslığında Salarilər adlanan Müsafirilər haqqında məlumat verən Bayram Köse onların həm də Kəngərlilər adlanması haqqında məlumat vermir [Minorsky, 1953, s.112]. Bu məlumat bəlkə də onların mənşəyi haqqında müəyyən şübhələr oyatmağa xidmət edərdi. Eyni zamanda Müsafirilərin vəzir daxil olmaqla Sacilərin bütün dövlət strukturunu qoruması olduqca mühüm addımdır. Buna görə də Mərzban ibn Məhəmmədin bölgədə hakimiyyəti ələ almasını yeni dövlət yaranması kimi deyil, sülalə dəyişikliyi kimi qiymətləndirmək lazımdır. Mətndə Buveyhi – Musafiri əlaqələri ilə bağlı da maraqlı məlumatlarla tanış olmaq mümkündür [Köse, 2023, s.65]. Bu məlumatları göz önündə tutaraq Azərbaycandakı siyasi mübarizəyə cəfəri/imamiyyə (buveyhilər) – zeydilər (müsafirilər) – xaricilər (Deysəm əl-Kürdi) - əhli-sünnə camaatı (yerli əhali) perspektivindən də baxmaq olardı.

Bayram Köse Rəvvadilər haqqında qeydlərə ərəb köçləri ilə başlamış, əzdi qəbilələrinin gəlişindən və hakimiyyətlərini gücləndirdikdən sonra nizarilərin bölgəni tərk etmək məcburiyyətində qaldıqlarını qeyd etmişdir. Məhz Əzdi Rəvvadilərin sayəsində Təbriz böyük və abad bir şəhərə çevrilmiş, şərq-qərb güzərgahının mühüm ticarət nöqtəsi olmuşdur [Köse, 2023, s.71]. Tədqiqatçı Müsafirilərin zəifləməsi ilə hakimiyyətə keçən Rəvvadilərin etnik kimliyini kürd və ya deyləmlilərlə əlaqələndirənləri qınamış, onların bu xalqlarla sadəcə qohumluq əlaqələri qurduqlarını qeyd etmişdir[Köse, 2023, s.74]. Azərbaycan tarixşünaslığından fərqli olaraq Bayram Arif Köse Rəvvadilər sülaləsini Səlcuqlu ilə tamamlamamış, sülalənin Əhmədili dönəmini, Əhmədilin xaçlılara qarşı mübarizəsini, onun haşhaşilər tərəfindən qətlini, sülalənin qulam Ağsunqur tərəfindən davamını qeyd etmişdir. Hətta Səlahəddin Əyyubinin Rəvvadilər nəslindən olması rəvayətlərinin mövcudluğunu da yazmışdır [Köse, 2023, s.81-82].

Kitabın ən maraqlı bölmələrindən biri Şəddadilər haqqındadır. Bayram Köse şəddadilərin etnik mənsubiyyəti haqqında mövcud olan ərəb (rəvvadi), kürd (əl-Kürdi nisbəsinə istinadla), erməni (sülalədə erməni adlı şəxslərin mövcud olmasına görə), deyləmi (sülalədə deyləmi adlı şəxslərin mövcud olmasına görə) versiyalarının hamısını şübhə altına alır və mənbələrin bu haqda bir-birlərini inkar etdiklərini qeyd edir [Köse, 2023, s.90].

Ümumiyyətlə əsər boyu ən böyük əskikliklərdən biri erməni, gürcü və alban məsələlərinin, əyalətlərinin bir-birinə qarışdırılmasıdır. Tədqiqatçı "Ərməniyyə" siyasi-coğrafi vahidinin dəqiq sərhədlərini göstərə bilmir, onu Xilafətin inzibati vahidi olan Ərməniyyə ilə qarışdırır. Nəticədə alabn vilayətləri olan və alban hakimləri tərəfindən idarə edilən Girdman, Parisos, Xaçın, Artsax, Ktiş kimi ərazilərin erməni idarəsində olduğuni iddia edir. Eyni hal Albaniyanın Kaxeti və hEreti əyalətləri üçün də keçərlidir. Bu vilayətləri gürcü torpağı kimi qələmə verir [Köse, 2023, s.90]. Lakin, istər gürcü və erməni mənbələri, istər ərəb mənbələri, istərsə də çoxsaylı tədqiqatlar bu məsələlərdə tədqiqat-

çının fikirlərini dəqiqləşdirməyə ehtiyacı olduğunu iddia etməyə əsas verir [Hacıəli, 2007; Rəşad Mustafa, 2019; Bəkirova, 2021; Şirinbəy Əliyev, Rəşad Mustafa, Tofiq Nəcəfli, 2019; Ramil Əlizadə, Rəşad Mustafa, Tofiq Nəcəfli, 2022]. Məhz alban məsələsinin tədqiqatçı üçün aydın olmamasının nəticəsidir ki, o, II Ləşkərinin "Mehranilərin bəzəyi" adlandırılmasını onun tarixi Albaniya/Arran hakimi olması ilə deyil, Şirvanşahlarla əlaqələndirmək məcburiyyətində qalır.

Şəddadilər bəhsinin ən vacib və faydalı məqamı Azərbaycan tarixşünaslığında yayğın olan metodun əksinə olaraq onu Gəncə dövrü ilə məhdudlaşdırmamaq, Ani dövrünü də oxucuya təqdim etməkdir. Bu mənada Bayram Köse Şəddadilərin tarixini 1175-ci ilə qədər gətirir.

Tədqiqat işindəki sonuncu sülalə Şirvanşahlar dövlətidir. Tədqiqatçının bir sıra hallarda Şirvanşahlar tarixinin Ərdəşirə (226-242) qədər uzatması mövcud tarixşünaslıqda əksini tapmayan məlumatlardandır. Şirvanşahlar dövləti özü kifayət qədər geniş və ağır mövzu olduğu üçün tədqiqatçının onu bir neçə səhifəyə sığışdıracağını düşünmək sadəlövhlük olardı [Köse, 2023, s.103-117]. Güman ki, buna görə də burada bəzi məsələlər açıq qalır. Bölmədə ən maraqlı məsələlərdən biri Şirvanşah – Osmanlı münasibətləridir. Lakin, əlbəttə ki məzhəbçi bir yanaşma göstərərək konkret tarixi şəxslə əlaqəli "cani", "qətliamçı", "insanlığa aid olmayan hərəkətlər" kimi ifadələrin qeyd edilməsini də elmilikdən uzaq və emosional hesab etmək olar [Köse, 2023, s.114].

Son olaraq Bayram Kösenin yazmış olduğu "Azerbaycan: Orta Çağ hanedanları dönemi – Saciler, Misafiriler, Revvadiler, Şeddadiler, Şirvanşahlar" əsəri haqqında fikirləri iki yerə bölmək olar. Əsərin müsbət cəhətləri bunlardır: 1) Qeyd olunan xanədanlar bütöv Azərbaycan coğrafiyası daxilində verilib və Azərbaycan tarixşünaslığının əksinə bunlar dövlətlər kimi deyil, xanədanlar kimi göstərilib: Azərbaycanı idarə edən xanədanlar. Zənnimizcə bu əsərin ən böyük müsbət cəhətidir. 2) Əsərdə Azərbaycanda səlcuqlulardan öncəki türk kimliyi qabardırılır. 3) Xanədanların etnik mənsubiyyət məsələsinə fərqli baxış qoyulur. Bunu Şəddadilər bölməsində açıq-aydın görmək mümkündür. 4) Haqlı olaraq səlcuqluların bölgəyə gəlişinə kimi Azərbaycan coğrafiyası İslam dünyasının "sonuncu qala"sı, kilid nöqtəsi olaraq verilir, əhəmiyyəti göstərilir.

Əsərdəki çatışmamazlıqları isə belə qruplaşdırmaq olar: 1) Albaniya/Arran mövzusuna çox da hakim olmayan tədqiqatçı bir sıra iddialarında səhvə yol vermişdir. 2) Tədqiqata Şəddadilərin Ani əmirliyi daxil edildiyi kimi Cəfərilərin Tiflis və Haşimilərin Dərbənd əmirlikləri də daxil edilə bilərdi. Çünki, bu bölgələr mədəni olduğu qədər inzibati və coğrafi cəhətdən də Azərbaycanın daxilində olmuşdular.

Nəticə etibarilə əsər geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulduğu üçün xüsusilə müsbət məqamlarının oxuculara faydalı olacağı qənaətindəyik.

Ədəbiyyat

1. Bayram Köse. Sacoğulları ve Güney Kafkasya. İdeal Kültür Yayıncılık, 2017
2. Bayram Arif Köse. Azerbaycan: Orta Çağ İslam Hanedanları Dönemi. İstanbul: Selenge Yayınları, 2023
3. B.A.Köse. Gatoğıgos Yovhannēs Drasxanakertc'ı'nin History of Armenia Adlı Eseri'nin Kafkasya Türklüğü Açısından Değerlendirilmesi // History Studies. Vol.10, İssue 5, Aug.2018, 103-120 s
4. B.A.Köse. İslam Kaynaklarının Kafkasya Türk Tarihi açısından Değerlendirilmesi – Sacoğulları Dönemi // Tarih Okulu Dergisi. Yıl 13, Sayı 46, Haziran 2020, 1436-1470 s.
5. B.A.Köse. Muhammed bin Merzuban sonrası Musafirler... // Electronic Turkish Studies. C.13, s.8, 2018, 101-114 s.
6. B.A.Köse. Turanda Türk Hakanlar Yurdu: Usruşene // İran ve Turan Tarihi Araştırmaları Dergisi. C.1, s.2, 2019, 1-23 s.
7. Ellada Bəkirova. Albaniyanın qərb torpaqları (antik dövr). Bakı: ideal-print, 2021
8. Hakkı Dursun Yıldız. Sacilər: Azərbaycanda hökm sürmüş bir türk xanədanlığı. Tərc., əlavə və qeydlər Əkbər Nəcəf. Bakı: BaşlaKitab, 2019
9. İbn əl-Əsir. əl-Kamil Fit-Tarix. VI cild. Raciahu və Sahhahu Dr. Muhammәd

Yusuf Daqqaqa. Beyrut: Dar əl-Kutub əl-İlmiyyə, 1987
10. Ramil Əlizadə, Rəşad Mustafa, Tofiq Nəcəfli. İrəvan və ətrafının tarixi ərazisi qədim və orta əsrlərdə // İrəvan necə varsa: keçmişdən bu günə. Elmi red. Kərim Şükürov. Bakı: Aspoliqraf, 2022
11. Rəşad Mustafa. Tiflis əmirliyi. Bakı: Turxan NPB, 2019
12. Şərifli Məmmədəli. IX əsrin II yarısı – XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri. Bakı: Turxan NPB, 2015 (Bakı: Elm, 1978-ci il nəşrinin təkrar nəşri)
13. Şirinbəy Əliyev, Rəşad Mustafa, Tofiq Nəcəfli. Şəki orta əsrlərdə // Şəki: ən qədim zamanlardan günümüzədək. Red. Yaqub Mahmudov. Bakı: Turxan NPB, 2019
14. Şirinbəy Hacıəli (Əliyev). Şimal-qərbi Azərbaycan: İngiloylar. Bakı: Təhsil, 2007
15. Təbəri. Tarix əl-Uməm və-l Muluk. XI cild (Sılatun Tarix ət-Təbəri - əl-Qurtubi. Təkmilətun Tarix ət-Təbəri. əl-Həmzani). Beyrut: Dar Suveydan, 1967
16. V.Minorsky. Studies in Caucasian History. London: Taylors Foreign Press, 1953
17. Yovhannes Drasxanakertci. History of Armenia. Trans. and comm. Krikor H. Maksoudian. Atlanta: Scholars Press, 1987

T.ü.f.d., dos. ***Rəşad Mustafa***
AMEA, A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
Azərbaycanın VII-XIV əsrlər tarixi şöbəsi, a.e.i.
Bakı/Azərbaycan
reshadmustafa@gmail.com

«ЭЛЛИНЫ ОТКРЫВАЮТ МИР СРЕДНЕВЕКОВЫХ КОЧЕВНИКОВ»

Рецензия на
Жданович О.П.
Кочовики і Візантія у Менандра. Монографія.
Біла Церква: ТОВ Білоцерківдрук, 2018. 236 с.

В 2018 г. одним из заметных событий в украинской исторической науке была публикация О. Жданович монографии о кочевниках. Она вышла на украинском языке, что обусловливает то, что она недоступна многим ученым из-за языкового барьера. Вместе с тем эта книга вышла ограниченым тиражом и вряд ли имела распространение заграницей. Поэтому мы взяли на себя смелость ее рецензировать. Монография О. Жданович посвященна источниковедческому анализу сведений Менандра об тюрках и аварах. Исследований истории тюрков и аваров достаточно в мировой историографии [32]. Однако белым пятном были именно источниковедческие исследования. Издание нового перевода Менандра с среднегреческого (византийского) языка напрашивалось долго, поскольку издание С. Дестуниса 1860 г. безнадежно устарело[33]. При этом издание XIX в. было совершенно без адекватного комментария. Исследование О. Жданович позволяет заполнить эту лакуну в исследованиях. Ее монография фактически являеться детальным комментарием к сочинению Менандра. В качестве источникового базиса исследовательницей кроме фрагментов Менандра были использованы также иные позднеримские и ранневизантийские источники. В историографии, главным образом, проанализованы работы посвященные Менандру, а также работы византистов и номадологов по периоду IV-VI вв[34].

В первом параграфе первого раздела исследвана история Византийской империи с 395 по 610 г. В нем украинская историк остановилась на взаимоотношениях кутригуров с утигурами, гепидами и Византией. Отмечено, что византийский император Юстиниан успешно использовал и утигуров и кутригуров в своих

[32] Досымбаева А. (2006) Западный Тюркский каганат. Культурное наследие казахских степей. Алматы: Тюркское наследие; Жданович О.П. (2018) Кочовики і Візантія у Менандра. Монографія. Біла Церква: ТОВ Білоцерківдрук, 2018; Западный Тюркский каганат (2013) Атлас /Коллектив авторов/. Астана: издательство «Service Press»; Кляшторный С. Г., Савинов Д. Г. (2005) Степные империи древней Евразии . СПб.: Филологический факультет СПбГУ' Ковачевић Ј. (1977) Аварски каганат. Београд: Штампарија култура; Комар А.В. (2008) Наследие Западнотюркского каганата в Восточной Европе // Дьнєслово: Збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 70-річчя. К.: Інститут археології НАН України. С. 288-300; Curta F. (2015) Avar Blitzkrieg, Slavic and Bulgars raiders and special Romans ops: mobile warriors in 6 th century // Eurasia in Middle Ages. Studies in honour of Peter B. Golden. Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag. P. 69-88; Daim F. (2003) Avars and Avar archaeology // Regna et gentes. The relationship between Late Antiquity abd Early Medieval Peoples and kingdoms in the transformation of Roman World. Leiden-Boston: Brill. P. 463-570; Deer J. (1965) Karl de Grosse und der Untergang der Awaren // Karl der Grosse. Personlichkeit und Geschichte. Dusseldorf: Hersog v. Helmut Beuman. S. 719-791; Madgearu A. (1996) The Province of Scythia and the Avaro-Slavic invasions (576-626) // Balkan studies. Vol. 37. Thessaloniki: Institute for Balkan studies. P. 35-61; Kardaras G. The Byzantine-avar cooperation against the Slavs (578) // Aevum Medium. Zborník na počesť Jozefa Hošša. 2006. T.VIII. S. 31-33; Kožiak R. (2006) Christianizácija Avarov a Slovanov na strednom Dynaji // Svätec a jeho funkcie v spolecnost. Bratislava: Chronos. S. 121-147; Pohl W. (2002) Die Awaren: Ein Steppenwolk in Mitteleuropa 567-822 n. Munchen: Chr. C.H. Beck Verlag; Szadecky-Kardoss S. (1990) Avars // The Cambridge history of Early Inner Asia. Cambridge: Cambridge university press. P. 206-228; Szoeke B. (1991) M. Zur Geschichte der Awaren und Slawen in Südwestungarn // Zalai Muzeum. 3. Zalaegerszeg: Kozlemenyek Zala megye muzeabol. Old. 9-17; Vida T. (2008) Conflict and coexistance: the local population of the Carpatian Basin under Avar rule (sixth to seventh century) // The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars, Cumans. Lieden-Boston: Brill. P. 13-46;Zervan V. Výboje Karola Veľkého proti Avarom // Medea – Studia medievalia et antiqua. Ročník 2000. S. 21-42

[33] Византийские историки (1860) Дексипп, Эвнапий, Олимпиодор, Малх, Петр Патриций, Менандр, Кандид, Ноннос и Феофан Византиец, переведенные с греческаго Спиридоном Дестунисом / примечания Гавриила Дестуниса. Пб.: Издательство Духовной академии, 1860.

[34] Жданович О.П. (2018) Кочовики і Візантія у Менандра. Монографія. Біла Церква: ТОВ Білоцерківдрук. С. 6-33

интересах. В его правление также ромеи имели дела с аварами. Также говорилось, что императору Тиберию пришлось воевать с аварами, которые напали на византийские города. Во втором параграфе первого раздела сказано про биографию Менандра. О персоне историка почти нет информации, поскольку о нем практически не упоминали современники. Отца Менандра звали Еуфрат, а прозвище Протектор указывает на службу при дворе. Менандр в плане философских воззрений был сторонником Аристотеля. На стиль изложения информации у Менандра имел влияние Агафий. Личные взгляды изложены в третьей части его фрагментов. Третий параграф первого раздела посвящены сочинению Менандра. Его хронологические рамки охватывают период с 558 по 582 гг. Оно начинается с того момента, где обрывается изложение событий Агафием, и заканчивается началом правления императора Маврикия, поскольку Менандр не хотел описывать правление действующего императора, дабы не быть панегеристом. Преградой для написания истории императора Юстина II стал основный вид деятельности автора – адвокатура. Менандр был выразителем настроений интелектуалов, аристократов, горожан. Опосредованое влияние (через Агафия, сочинение которого было популярно в империи) на историка имел Прокопий Кесарийский. Работу же Менандра продолжил Феофилкат Симокатта. Плеяда византийских историков VI в. сложилась в своеобразную историографическую школу. Благодаря своей должности Менандр работал с официальными документами дипломатических миссий, часто цитируя их. Благодаря Менандру византийцы узнали о внешности, обычаях, способе жизни тюрков. Он первым среди византийцев описал тюрков. Не менее ярким является описание авар. Украинская исследовательница отметила несколько редакций сочинения Менандра, которые дошли до нас. О. Жданович использовала для перевода редакцию сочинения Менандра по Б. Нибуру от 1829 года[35].

Второй раздел посвящен взаимоотношениям Византии с миром кочевников Евразии. Первый параграф второго раздела посвящен образу ’’варваров’’ в античной и ранневизантийской традициях. Пересказана легенда о пришествии гуннов в Европу, а также упомянуты булгарские племена, которые жили в Восточной Европе в VI в. Отмечено, что сочинение Менандра состоит из четырех частей: Фрагменты о посольствах варваров, Фрагменты о посольствах римлян к народам, Фрагменты мыслей, Фрагменты истории Менандра из Суды. Византийский автор писал о аварах и тюрках как о великих народах которых он выделял как главный объект при отношениях с Византией, а малыми народами называл кутригуров и утигуров[36].

Во втором параграфе второго раздела исследовались отношения Византии с Тюркским каганатом. Прибытие первого тюркского посольства в Константинополь О. Жданович датирует мартом 568 г. Через пять месяцев вместе с согдийцем Маниахом, который был послом тюрков, был направлен Земарх. Отмечено, что в 568 г. Тюркский каганат находился в зените своего могущества. Украинская исследовательница считает, что жуаньжуани, разбитые тюрками, в византийской и европейской исторических традициях получили название авары, а самоназвание этих кочевников было апар-пурум. Временем разгрома жуаньжуаней назван 552 г., а временем расселения аваров на Нижнем Дунае – 561-562 гг. Тюрков в описаный Менандром период возглавлял каган Истеми, который имел титул ябгу. Именно этот титул как собственное имя Дизавул записали византийцы. Отмечена важная роль согдийцев в тюркском каганате, а также указывалось, что они сыграли роль в посольстве тюрков к персам между 565 и 568 гг. О. Жданович отмечала, что именно эфталит Катульф сыграл роль в том, что тюркское посольство было неудачным и что персы отказались продавать шелк далее в Византию. После этого, советник кагана Маниах предложил Истеми наладить отношения с ромеями напрямую. Указано, что тюркское посольство прошло Приаралье и плато Устюрт, а о том, где оно прошло Кавказ не сказано. Из сочинения Менандра известно, что государство тюрков делилось на четыре части и в его главе находился каган. Согдийцы и эфталиты не имели государственности на момент миссии. Эфталиты были ранее покорены и были оседлым народом. Согдийцы же, несмотря на зависимость от тюрков, имели привелигированое положение. Византийского императора Юстина II интересовало, сколько аваров бежало от тюрков и осталась ли какая-то часть этого народа под властью тюрков. В сочинении Менандра было указано, что таких бе-

[35] Жданович О.П. (2018) Кочовики і Візантія у Менандра. Монографія. Біла Церква: ТОВ Білоцерківдрук. С. 34-72, 164-216

[36] Жданович О.П. (2018) Кочовики і Візантія у Менандра. Монографія. Біла Церква: ТОВ Білоцерківдрук. С. 73-79

жавших аваров было 20 тыс. Византийский император хотел использовать тюрков против аваров, которые угрожали византийским границам. С целью заключения союза в тюркские земли Юстин направил послом Земарха из Киликии. Путешествие Земарха, по мнению украинской исследовательницы, важно по некоторым главным причинам: 1) для исследования собственно древних тюрков (быта, обычаев, традиций, религиозных верований, социальной организации); 2) описание позволяет составить впечатление о политических отношениях тюрков и ромеев; 3) детально описан путь, которым посольство Земарха возвращалось домой; 4) фрагмент Менандра демонстрирует византийскую дипломатию касательно кочевников. Из отчета Земарха Менандр записал обряд очищения византийских послов, проводимый тюркскими шаманами перед встречей с каганом. Этот ритуал с огнем должен был изгнать злых духов. В тюркском каганате кроме шаманизма были распространены буддизм, митраизм, несторианство и манихейство. Касательно ставки кагана, то О. Жданович считает реальной ее локализацию в предгорьях Тянь-Шаня. Описан церемониал принятия послов тюркским каганом. На встрече с послами были закреплены дружественные отношения между каганатом и империей. Тюрки выставляли свое багатство и имперскую мощь напоказ и щедро одарил послов. Тюркский каган расчитывал, что ромеи начнут войну с персами и оттягнут на себя часть их сил. Истеми провоцировал персидских послаников, которые прибыли к нему тогда же, когда и ромеи. Он ставил персов ниже ромеев. Земарх не имел полномочий для заключения союза с персами и каган отпустил его в надежде, что он по прибытии в Константинополь договориться об этом с императором. Византийский посол возвращался путем через Хорезм, реки Сырдарья, Урал, Волгу, владения угуров (этих кочевников исследовательница считает огузами), побережье Каспийского моря и Кавказскую Аланию. В Алании Земарх с сопровождающими его тюрками встретились с Саросием, который посоветовал им пройти путем в Апсилию, а из Апсилии Земарх добрался в Трепезунд[37] .

Третий раздел посвящен взаимоотношениям Византии с Аварским каганатом. В первом параграфе третьего раздела освещено видение авар византийскими хронистами. Первым упоминанием об аварах О. Жданович считает данные Приска Панийского. У Агафия авары упомянуты только раз и описаны как некрасивый народ. Первое посольство авар в Византию исследовательница датирует 558 г., о нем сказано у Менандра. Феофилакт Симокатта считал аваров коварным племенем гуннского происхождения и называл их псевдоаварами. О военной организации аваров упомянуто в ''Стратегиконе'' Маврикия[38].

Во втором параграфе третьего раздела кратко рассмотрена история авар. Сделан обзор нескольких гипотез (эфталитской, гуннской, жуаньжуанской) происхождения авар. Исследовательница пришла к выводу, что авары были конгломератом племен разного происхождения – жуаньжуаней, эфталитов, гуннов, тюрков, булгар, славян. Аварский каганат был кочевой империей, которая представляло собой полиэтническое государственное образование с военно-административными методами управления. Источником дохода были грабительские набеги и дань. В конце 60-х гг. VI в. авары расселились по обе стороны Дуная, а с 565 г. во главе них встал каган Баян. Основной религией каганата был шаманизм. Пантеон богов был похож на древнетюркский. Основой могущества каганата стала легкая кочевая конница, а также славянский воины[39] (с. 129-144).

В третьем параграфе третьего раздела сказано о истории аваров по сочинению Менандра. Период с 558 по 582 гг. отображен детально. Указывалось, что в 558 г. через аланского правителя Саросия авары установили отношения с Византией. Около 559 г. к аварам обратились кутригуры и заключили с ними военный союз, который был направлен против утигуров и антов. Убийством антского посла Мезамира авары старались запугать других славян. Следующее посольство в Византию от аваров пришло в 562 г. Император хотел их поселить во Фракии, но те отказались посеяться за границами степи. Настоящие намерения авар были перейти Дунай и напасть на империю. Юстиниан принял меры по укреплению переправ на Дунае и не допустил этого. Когда же к власти пришел Юстин II аварские послы начали угрожать ромеям, но натолкнулись на грубый отказ императора от требова-

[37] Жданович О.П. (2018) Кочовики і Візантія у Менандра. Монографія. Біла Церква: ТОВ Білоцерківдрук. С. 79-122

[38] Жданович О.П. (2018) Кочовики і Візантія у Менандра. Монографія. Біла Церква: ТОВ Білоцерківдрук. С. 123-129

[39] Жданович О.П. (2018) Кочовики і Візантія у Менандра. Монографія. Біла Церква: ТОВ Білоцерківдрук. С. 129-144

ний платить дань. Между 565 и 568 гг. был прекращен обмен посольствами между аварами и империей. Авары вже в это время вторглись в Тюрингию, которая была под властью франков. В 568 г. Паннония досталась аварам, поскольку лангобарды ушли в Италию. В 570 г. авары подступили к византийскому городу Сирмий и ромеям пришлось вследствие войныы заключить мир по которому они были вынуждены платить аварам дань в 80 тыс. солидов каждый год. В 577 г. при нашествии славян на империю василевс Тиберий попросил авар о помощи. Около 579/580 гг. В Константинополь прибыл посол авар Таргитий, который получил и дань и дары. Однако вместо мира каган Баян развязал войну и подступил к Сирмию. Кроме сведений Менандра О. Жданович использовала и другие источники и исследования ученых. Хронология событий доведена до 791 г. Отмечено, что новый император Маврикий в 583 г. отказал аварскому послу в удолетворении требований добавить к дани в 80 тыс. еще 20 тыс. солидов. Баян, в ответ на это, занял византийский город Сингидун и в 584 г. византийский император отправил к нему послов просить о мире и пошел на уступки Таргитию и начал платить 100 тыс. солидов дани, поскольку нуждался в помощи авар против славян и, кроме того, вел войну с персами. Мир продержался недолго и авары начали громить Фракию и Мезию. Однако в 587 и 592 гг. около Адрианополя и Доростола ромеи одолели авар. Византия перешла в контрнаступление и в 601 г. нанесла удар по аварам и славянам на Тисе. Авары же около 602 г. нанесли удар по византийским союзникам – антам, которые рассеялись по территории Восточной Европы и смешались с другими славянами. В связи, с этим можно не говорить о исчезновении антов, а о формировании новых славянских общностей на их основе. В 626 г. войско аварского кагана из авар, булгар, гепидов и славян осадило Константинополь. Авары требовали с империи дани, однако ромеями отказались ее платить. Осада Константинополя была неудачной и силы каганата были разбиты. В начале VIII в. авары старались наладить связи с франками, однако в 788 г. авары поддержали баварцев против франков, что вызвало поход франков и славян на Аварский каганат в 791 г. Авары были разбиты. О. Жданович отмечает, что несмотря на то, что авары жили в Европе больше двух столетий, они сохранили свою идентичность[40] .

Нужно отметить, что новый перевод сочинения и анализ деятельности Менандра позволяют нам по-новому посмотреть на данные Менандра о кочевниках. О. Жданович была проделана значительная аналитическая работа с фрагментами Менандра. Монография исследовательницы фактически являеться весомым дополнением к переводу сочинения Менандра. Исследовательница отдельно рассматривает отношения ромеев с тюрками и аварами. Отношения с тюрками рассматриваються в контексте отношений с кочевниками. Отмечаеться, что Менадр был практически первым, кто описал тюрков. Ним описан Тюркский каганат эпохи Истеми и Муган каганов. Менандру также принадлежит значительная заслуга в описании начала взаимоотношений авар с Византийской империей. Отображена динамика и хронология аваро-византийских контактов.

Литература

1. Византийские историки (1860) Дексипп, Эвнапий, Олимпиодор, Малх, Петр Патриций, Менандр, Кандид, Ноннос и Феофан Византиец, переведенные с греческаго Спиридоном Дестунисом / примечания Гавриила Дестуниса. СПб.: Издательство Духовной академии.
2. Досымбаева А. (2006) Западный Тюркский каганат. Культурное наследие казахских степей. Алматы: Тюркское наследие.
3. Жданович О.П. (2018) Кочовики і Візантія у Менандра. Монографія. Біла Церква: ТОВ Білоцерківдрук, 2018.
4. Западный Тюркский каганат (2013) Атлас /Коллектив авторов/. Астана: издательство «Service Press»
5. Кляшторный С. Г., Савинов Д. Г. Степные империи древней Евразии . СПб.: Филологический факультет СПбГУ. 2005. 346 с.
6. Ковачевић Ј. (1977) Аварски каганат. Београд: Штампарија култураю
7. Комар А.В. (2008) Наследие Западнотюркского каганата в Восточной Европе // Дьнєслово: Збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 70-річчя. К.: Інститут археології НАН України. С. 288-300
8. Curta F. (2015) Avar Blitzkrieg, Slavic and Bulgars raiders and special Romans ops: mobile warriors in 6 th century // Eurasia in Mid-

[40] Жданович О.П. (2018) Кочовики і Візантія у Менандра. Монографія. Біла Церква: ТОВ Білоцерківдрук. С. 144-163

dle Ages. Studies in honour of Peter B. Golden. Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag. P. 69-88
9. Daim F. (2003) Avars and Avar archaeology // Regna et gentes. The relationship between Late Antiquity abd Early Medieval Peoples and kingdoms in the transformation of Roman World. Leiden-Boston: Brill. P. 463-570
10. Deer J. (1965) Karl de Grosse und der Untergang der Awaren // Karl der Grosse. Personlichkeit und Geschichte. Dusseldorf: Hersog v. Helmut Beuman. S. 719-791
11. Madgearu A. (1996) The Province of Scythia and the Avaro-Slavic invasions (576-626) // Balkan studies. Vol. 37. Thessaloniki: Institute for Balkan studies. P. 35-61
12. Kardaras G. The Byzantine-avar cooperation against the Slavs (578) // Aevum Medium. Zborník na počesť Jozefa Hošša. 2006. T.VIII. S. 31-33
13. Kožiak R. (2006) Christianizácija Avarov a Slovanov na strednom Dynaji // Svätec a jeho funkcie v spolecnost. Bratislava: Chronos. S. 121-147
14. Pohl W. (2002) Die Awaren: Ein Steppenwolk in Mitteleuropa 567-822 n. Munchen: Chr. C.H. Beck Verlag
15. Szadecky-Kardoss S. (1990) Avars // The Cambridge history of Early Inner Asia. Cambridge: Cambridge university press. P. 206-228
16. Szoeke B. (1991) M. Zur Geschichte der Awaren und Slawen in Südwestungarn // Zalai Muzeum. 3. Zalaegerszeg: Kozlemenyek Zala megye muzeabol. Old. 9-17
17. Vida T. (2008) Conflict and co-existance: the local population of the Carpatian Basin under Avar rule (sixth to seventh century) // The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars, Cumans. Lieden-Boston: Brill. P. 13-46
18. Zervan V. Výboje Karola Veľkého proti Avarom // Medea – Studia medievalia et antiqua. Ročník 2000. S. 21-42

Пилипчук Я.В.
Старший преподаватель кафедры всемирной истории и археологии историко-философского факультета Украинского государственного университета им. М. Драгоманова
Украина, Киев.
Orcid id: 0000-0002-9809-3166
pylypchuk.yaroslav@gmail.com

«ОТКРЫВАЯ НОВЫЕ ГОРИЗОНТЫ»

Рецензия на Гулевич В. П.
От ордынского улуса к ханству Гиреев: Крым в 1399-1502 гг.
Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2018. 492 с.

Одним из интереснейших вопросов истории Восточной Европы и евразийских степей является история Крымского ханства. Тем более важной для нас является работа украинского историка В.Гулевича, вышедшая в Казани в 2018 г. на русском языке[41]. Нужно признать, что книга В. Смирнова построенная, в основном, на восточных источниках устарела[42]. Не совсем удолетворяют нас и научно-популярные книги Л. Подхородецки[43] и А. Гайворонского[44]. Вышедшая в 2011 г. книга Д. Колодзейчика освещает только отношения Крымского ханства с Польшей и Литвой[45]. Эпохой становления Крымского ханства среди современных русских историков занимается И. Зайцев[46]. В. Гулевич на базе актовых документов переосмыслен процесс становления Крымского хана, разработана новая хронология правлений наместников и ханов в Крымском улусе и Крымском ханстве. Мы считаем своим долгом сделать рецензию на данную книгу, поскольку она несет много нового в исследовании истории Крымского ханства, особенно XV в. Книга В. Гулевича заметное событие в украинской и мировой историографии сравнимое с изданием В. Трепавловым книг по истории Большой Орды[47] и Ногайской Орды[48], монографии И. Зайцева об Астраханском ханстве[49], М. Якубовича о культурной жизни крымских татар[50].

Книга начинается с обзора историографии и источников. Нужно сказать, что были привлечены фактически все важные исследования с конца XVIII в. по сегодняшний день. Кроме русской и украинской историографии, широко представлены польскоязычная, немецкоязычная, англоязычная, турецкая и румынская исторические школы. Представлены и итальянская и французская историографии. Ордынские и крымские источники представлены, главным образом, ярлыками и битиками ханов и беев. Также ордынская документация представлена в «Литовской Метрике» и посольских книгах связей Крымского ханства с Московией. Османские источники представлены нарративными источниками (хрониками). Также есть арабские и персидские хроники. Использовались также армянские хроники и колофоны. Европейские источники представлены генуэзскими массариями и эпиграфикой, итальянскими, немецкими, польскими хрониками, мемуарами Иоганна Шильтбергера, Перо Тафура, Жильбера де Ланноа, Иосафата Барбаро, Амброджио Контарини, беларуско-литовскими, молдавскими и русскими летописями, посольской

[41] Гулевич В. П. (2018) От ордынского улуса к ханству Гиреев: Крым в 1399-1502 гг. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ.

[42] Смирнов В. Д. (1887) Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. СПб.: Университетская типография.

[43] Podhorodecki L. (1987) Chanat Krymski i ego stosunki s Polską. Waeszawa: Książka i Wiedza

[44] Гайворонский О. (2010) Повелители лвух материков Т. 1: Крымские ханы XV – XVI столетий в борьбе за наследство Великой Орды. Киев-Бахчисарай: Майстерня книги – Бахчисарайский историко культурный заповедник.

[45] Kolodzejczyk D. (2011) The Crimean Khanate and Poland-Lithuania. International Diplomacy in European Periphery (15th – 18Th century). A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents. Leiden: Brill.

[46] Зайцев И. В. (2004б) Между Москвой и Стамбулом. Джучидские государства, Москва и Османская империя (нач. XV – пер. пол. XVI в.). Очерки. М.: Рудомино.

[47] Трепавлов В. В. (2010) Большая Орда - Тахт Эли. Очерк истории. Тула: Гриф и К.

[48] Трепавлов В. В. (2002) История Ногайской орды. М.: Восточная литература.

[49] Зайцев И. В. (2004а) Астраханское ханство. М.: Восточная литература.

[50] Якубович М.М. (2016) Філософська думка Кримського ханства: Монографія. К. : КОМОРА.

документацией «Литовской Метрики», посольскими книга Великого княжества Московского, актовым материалом архива Тевтонского Ордена. Также привлечены материалы археологических раскопок и нумизматики[51].

Отдельный очерк посвящен социальной истории Крымского улуса и ханства. Отмечено, что в конце XIV в. Крымом правили наместники Бек-Булат и Таш-Тимур, кроме того там хотел закрепиться и Токтамыш во время своих войн с эмиром Тимуром и беклярибеком Идегеем. Украинский исследователь критичен к данным ал-Калкашанди и отдает предпочтение актовому материалу. Восточная граница Крымского улуса проходила по Тихой Сосне и Северскому Донцу, западная – по Днепру, а северная – по Овечьим водам. На Тамани Крыму принадлежали Тамань и Копа. Татарский бюрократический апарат представлен главами илей, тудуном и даругами. В Крыму существовал собственный чекан, где били монеты золотоордынских ханов. Большинство населения Крымского улуса вело кочевое хозяйство, однако существовало и некоторое число татар-земледельцев. Жители Крыма активно занимались торговлей и ремеслами. Приобрела распространение и работорговля. Ханские доходы составляли внутренние налоги (салык (подушшная подать), тамга и тарнак (налоги на торговые операции), ясак и калан (натуральные и денежные подати), курут (подать с молочного скота), гуменный и амбарный кисмет (с разных хозяйственных объектов зависимых людей), налоги с собранного урожая, поземельный, с мелкого скота, с ремесленников, нерегулярные налоги (на наследство, на невест), налоги на функционирование власти и государства (черик, бадж, харадж)), доходы с Каффы (налог за право чеканить монеты, дань, подарки и поборы в пользу хана и его двора, налог с торгового оборота), плата за перевоз реки, дань с Польши, Литвы, Московии, подарки от правителей Польши, Литвы, Московии, доход от работорговли. Кроме того, исследователь попытался реконструировать этническую ситуацию в Крымском улусе и выделял роды Кыйат, Ширин, Барын, Аргын, Кыпчак. Отмечалась также и религиозная ситуация. Говорилось, что в Крыму активно работали католические проповедники, а также были православные и армяне. Но главной религией среди тюркских кочевников естественно был ислам. Уже в середине XIV в. умма была многочисленной[52].

Украинский исследователь пришел к выводам, что зарождение ханства было подготовлено сами процессами, которые развивались под влиянием политических и экономических факторов в самом Крымском улусе, а также в ходе противостояния между крымской и ордынской элитами. На начальном этапе становление происходила в результате борьбы с внешней угрозой со стороны Сайид-Ахмата II, что заставило крымских беев сплотиться вокруг Хаджи-Гирея. Внутренее олабление Крымского ханства привело к установлению сюзеренитета над ним Османской империи. Окончательное становление Крымского ханства как мощного регионального государства произошло, когда Менгли-Гирей переориентировался от союза с Великим княжеством Литовским на альянс с Великим княжеством Московским[53].

На пути от улуса к ханству было семь неравномерных по времени и насыщености периодов. 1) В конце XIV – 1419 г. Крым находился в составе Улуса Джучи под властью ордынских наместников. Как ордынские ханы в Крыму правили ставленники Идегея – Тимур-Кутлуг (до осени 1399 г.), Шадибек (осень 1399-1407 гг.), Пулад (1407-1410 г.) Тимур-хан (1407 г., 1410-1411 гг.), Дервиш (1417-1418 гг.). Они происходили из центральных или восточных владений Улуса Джучи и не были связаны с Крымом. Также в Крыму правили как ордынские ханы сыновья Токтамыша – Джелал ад-Дин (лето 1411 – осень 1412 г.), Керим-Берди (осень 1412 г. – лето 1413 гг.), Кепек (лето 1413 г.), Джаббар-Берди (время не опреде-

[51] Гулевич В. П. (2018) От ордынского улуса к ханству Гиреев: Крым в 1399-1502 гг. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ. С. 11-76

[52] Yenə orada s. 77-127

[53] Yenə orada s. 396

лено), Кадыр-Берди (1418-1419 гг.). Сыновья Токтамыша происходили из Тука-Тимуридов, которые были наместниками Солхата в XIII-XIV вв. 2) В 1419-1424 гг. Крым находился в составе Золотой Орды под властью легитизированых ордынской властью крымских наместников Бек-Суфи (осень 1419 г. – сентябрь 1421 г.) и Девлет-Берди (осень 1421 г. – май 1425 г.). 3) В 1424-1442 гг. Крым находился в составе орд ханов Улуг-Мухаммеда (май 1425 г. – весна 1426 г., перерыв на правление Девлет-Берди в 1426-1427 г., 1426/1427 гг. – ноябрь 1436 г.) и Сайид-Ахмата II (ноябрь 1436-апрель 1442 г., 1448/1451-1452 гг.). В 20-30-е гг. XV в. борьба за власть в Крыму происходила между разными ветвями Тука-Тимуридов. Девлет-Берди не был чужим для Крыма, как и Сайид-Ахмат б. Бек-Суфи. 4) В 1442-1475 гг. Крымское ханство было независимым во время правления Хаджи-Гирея (март-апрель 1442 г. – весна 1448 г., 1451-1452 гг. – середина 1456 г., середина 1456 г. – август 1466 г., с перерывами на правления ордынских ханов Сайид-Ахмата и Махмуда) и его сыновей Нур-Девлета (сентябрь 1466 г. - январь 1469 г.), Кельдыша (начало-май 1468 г.), Айдара (весна-лето 1475 г.) и Менгли-Гирея (июнь 1468 г. - июнь 1475 г., лето 1475 г. - осень 1476 г. с перерывами на правления Айдара, Джанибека, Нур-Девлета). 5) В 1475-1476 гг. ханство было союзником Османской империи. 6) В 1476-1477 гг. было независимым под руководством ханом Джанибека. 7) В 1478-1502 гг. ханство было союзником Османов под руководством ханов Нур-Девлета, Айдара (осень 1477 г. - конец 1478 г.) и Менгли-Гирея (конец 1478 г. - весна 1485 г., осень 1485 г. – 1515 г., с перерывом на воцарение в Крыму весной-летом 1485 г. ордынского хана Муртазы б. Ахмат). Хронология правлений наместников и ханов до 1475 г. уточнена при помощи данных генуэзских массарий[54].

В. Гулевич считает, что первый период отмечался политической нестабильностью и частыми сменами правителей, что способствовало усилению автономистских устремлений крымской верхушки. Крым имел значительный потенциал и в 1412 г. Джелал ад-Дин б. Токтамыш превратил регион в плацдарм для завоевания сарайского престола. Претенденты на правление быстро оценили возможности Крыма и использовали его в борьбе за власть. Возросли амбиции крымской знати. Она попробовала посадить на престол Кадыр-Берди б. Токтамыш. Хотя попытка возвести на престол собственного претендента была неудачной, но свидетельствовала об политической зрелости крымских беев и способности мобилизировать значительные ресурсы. Центральная власть была вынуждена примириться с тем, что в Крыму существует самостоятельный правитель. Второе десятилетие XV в. показало, что использование ресурсов Крыма может склонить чашу весов борьбы за Сарай не в пользу Идегея и его ставленников. Борьба за власть закончилась тем, что в Крыму начал править сын наместника Таш-Тимура Бек-Суфи. Он пришел к власти в результате компромисса. Крым получил легитимного, но зависимого от Сарая правителя, отец которого правил в улусе еще при Токтамыше[55].

Украинский исследователь предполагает, что второй период отличался тем, что Крымский улус мог соперничать с ордынскими ханами только при условии того, что в центре отстутствовал сильный правитель. Бек-Суфи без особых колебаний принял власть Улуг-Мухаммеда б. Ичкиле-Хасан. После смерти Бек-Суфи в 1421 г. крымская знать выдвинула на престол Девлет-Берди б. Таш-Тимур. Впрочем, как только Улуг-Мухаммед ослабел, крымцы осуществили попытку посадить на престол в Сарае зависимого от них хана. Поддержкой Витовта пользовались только легитимные ханы Джелал ад-Дин и Улуг-Мухаммед. То, что центральная ордынская власть фактически санкционировала власть «императоров Солхата» удолетворило амбиции местной крымской элиты и заложило основание

[54] Гулевич В. П. (2018) От ордынского улуса к ханству Гиреев: Крым в 1399-1502 гг. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ. С. 396-397, 403-404

[55] Yenə orada s. 184-185, 397

наследственной власти. Признание же крымским правителем власти ордынского хана фактически дало возможность избежать прямого вмешательства Сарая в дела Крыма. Это устраивало и соседей крымцев – литовцев и генуэзскую Каффу. Девлет-Берди унаследовал власть после смерти своего брата Бек-Суфи. Это утверждало власть потомков Таш-Тимура в Крыму. Однако когда амбиции крымских беев и крымского правителя были нацелены на Орду, то это привело к нарушению установленного статус-кво и новой войне с Сараем. События в Крыму в первой трети XV в. происходили фактически без вмешательства великого князя литовского. Все, кроме Джелал ад-Дина и Улуг-Мухаммеда, получали в Литве лишь убежище[56].

По мнению автора, третий пеприод также отмечался политической нестабильностью. Крым вошел в период как базовый регион для завоевания власти в Сарае, а вышел из него как отдельная орда. Хан Улуг-Мухаммед поставил Крым под свой непосредственный контроль, однако ему пришлось выдержать борьбу за престол с Девлет-Берди. Эта борьба за власть ослабила Крымский улус и на несколько лет приглушила амбиции местной верхушки. Улуг-Мухаммед в основном пребывал на Правобережье Волги. Когда же Улуг-Мухаммед в 30-х гг. XV в., поддерживая Свидригайла, сделал Крым своим базовым регионом, то в регионе обострились противоречия между ордынской и местной знатью. Улуг-Мухаммед пользовался поддержкой ордынцев. В результате этого в 1436 г. крымская знать поддержала протеже Свидригайла Сайид-Ахмата II б. Бек-Суфи, который считал Крым своим наследственным владением. Под конец 30-х гг. XV в. в Крыму возросло влияние крымской правящей верхушки во главе с Тегене Ширином. Правление Сайид-Ахмата II б. Бек-Суфи было по сути переходным периодом. Местная крымская элита желаемого не получила. Крым был местом лишь местом одной из ставок. Крымский улус стал частью орды Сайид-Ахмата II, а сам он кочевал вблизи полуострова. Хан сделал ставку на ордынский клан кунгратов, что способствовало тому, что крымцы пришли к выводу о необходимости собственного хана. Кроме того, Сайид-Ахмат II не отдал Солхат под власть местной элиты и самостоятельно непосредственно управлял улусом Крым[57].

В. Гулевич указывает, что четвертый период делился на два больших этапа. Первый это правление Хаджи-Гирея с 1442 по 1466 гг. Это время преобразования улуса в независимое ханство. Сайид-Ахмат не смог преодолеть конфликт между старой ордынской аристократией и крымской элитой, унаследованой еще от Улуг-Мухаммеда. Роды Ширин и Барын поддержали Хаджи-Гирея. Отсутствуют данные о конфликте Хаджи-Гирея с крымской аристокраией, что указывает на то, что он их устраивал. Внутренней консолидации Крымского ханства способствовала угроза от разных орд. Он отстоял свою власть от посягательств внешних сил и уделил значительное внимание экономике, значительно увеличив ханские финансы. Взаимотношения с Великом княжеством Литовском и Польским королевством способствовали международному признанию нового государства. Также авторитет ханства признавали в Генуе, Риме и на Кавказе. Хаджи-Гирей ориентировался на Казимира IV, естественно соблюдая свои интересы. Общим для них было противодействие Саийд-Ахмету II. После падения орды последнего политический вакуум заполнила Большая Орда. В борьбе с потомками Кичи-Мухаммеда Хаджи-Гирей расчитывал только на свои силы. При Хаджи-Гирее началось взаоимодействие Крыма с Московией. Хан не ограничивался только крымскими делами. В Орде он собирался посадить зависимого от себя хана и договаривался об этом с Великим княжеством Московским. Хаджи-Гирей также хотел распространить власть Крыма на Северный Кавказ. У хана был консенсус с крымской

[56] Гулевич В. П. (2018) От ордынского улуса к ханству Гиреев: Крым в 1399-1502 гг. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ. С. 185-186, 397-398

[57] Yenə orada s. 186-187, 398

аристократией и общие интересы с Казимиром IV. Он добился успехов в борьбе с Сайид-Ахматом II. Хаджи-Гирей сделал все, чтобы ослабить влияние на Крым Каффы и поддерживал альтернативные генуэзским торгове пути. Именно этим можно объяснить поддержку оказываемую княжеству Феодоро. Второй этап характеризовался дестабилизацией ханства из-за борьбы за власть между сыновьями Хаджи-Гирея и противоборства между разными групировками знати. Смерть Хаджи-Гирея обнажила противоречия между элитами. Отсутствие определенного Хаджи-Гиреем преемника обусловила политическую турбулентность. Действия хана Нур-Девлета вошли в противоречие с интересами Мамака. Хан попытался укрепить свое положение браком с Ширинами, но не сумел консолидировать вокруг себя беев. Этот этап характеризуеться началом доминирования Османов в Северном Причерноморье. В это время Казимир IV уменьшил свой интерес к Крыму и искал сближения с Большой Ордой. Однако в 1468 г. Нур-Девлет был свергнут иными татарскими родами, которые сделали ханом Кельдыша. Однако ни Нур-Девлет, ни Кельдыш не удолетворяли Мамака. Он решил привести к власти Менгли-Гирея. В 1469 г. при поддержке генуэзцев к власти пришел Менгли-Гирей. Каффа усилила свое влияние на хана, а установленый контакт с Москвой был еще слаб. Кризис в Крымском ханстве вызывало своеволие Мамака из Ширинов. Он разрешился только после его смерти на рубеже 1472-1473 гг. Вместо Мамака во главе Ширинов стал Эминек, который изгнал Менгли-Гирея в Каффу в 1475 г., где он попал в плен к Османам[58].

Украинский историк сообщает, что пятый период отмечен дальнейшей дестабилизацией ситуации в Крыму. Менгли-Гирей в качестве ставленника Османов оставался ханом, но не имел реальной власти. Признание верховенства власти османского султана не особо отразилось на внутриполитической ситуации в Крымском ханстве. Менгли-Гирей с установлением власти Османов над Каффой и другими городами Южного берега Крыма и Феодоро потерял все доходы, которые получал ранее. Реальная власть в государстве принадлежало Эминеку. Ханская власть деградировала и превратилась в инструмент реализации интересов отдельных беев. Ханство раздирали внутренние противоречия между Ширинами и другими родами. Власть Эминека вызывала сопротивление со стороны других беев. Усилилась угроза со стороны Большой Орды, а Крымское ханство по сравнению со временем Хаджи-Гирея куда меньше могло противостоять внешней агрессии. Во второй половине 1476 г. Менгли-Гирей был вынужден искать защиту у Османов. Хана вывезли за пределы Крыма[59] (с. 320, 400-401).

В. Гулевич утверждает, что шестой период характеризовался тем, что крымская знать попыталась изменить вектор развития государства. Часть родов выступила против Эминека и возвела на престол Джанибека б. Сайид-Ахмат II. Это был потомок Таш-Тимура не связаный ни с Эминеком, ни с Османами, ни с Большой Ордой. От власти была отстранена династия Гиреев. Также это было решительным шагом в отстранении от власти Эминека. Крымская знать также перечеркнула влияние Османов на ханство. Однако мятежники не учли влияния османского фактора на ситуацию в Крыму. Джанибек вел себя независимо от Большой Орды и был самостоятельным правителем. Однако в Крыму он не продержался более года, а захват Османами Каффы значительно уменьшил доходы ханства[60].

Украинский исследователь указывает, что седьмой и наиболее продолжительный период делился на три этапа. Первый этап (1477-1478 гг.) характеризовался дальнейшей деградацией ханской власти и государства. С отъездом Джанибека беи были вынуждены сделать ханом османского ставленника Нур-Девлета. К власти вернулись потомки Хаджи-Гирея. Крымское ханство признавало сюзеренитет Османской импе-

[58] Гулевич В. П. (2018) От ордынского улуса к ханству Гиреев: Крым в 1399-1502 гг. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ. С. 234-236, 317-320, 398-400

[59] Yenə orada s. 320, 400-401

[60] Yenə orada s. 320-321, 401

рии. Правил Нур-Девлет не сам, а в дуумвирате с Айдером, который играл в нем подчиненую роль. Двоевластие не способствовало консолидации ханства. Первым ханом, который был не оставлен, а посажен на крымский престол Османами был не Менгли-Гирей, а Нур-Девлет. Влияние беев сравнительно с шестым периодом уменьшилось. Когла кризис двоевластия обострился, то осенью 1478 г. к власти возвратился Менгли-Гирей. Его пришествие означало закрепление власти в ханстве за династией Гиреев Чтобы разрешить кризис в государстве крымская элита в лице Эминека попросила османского султана прекратить беспорядок в 1478 г., вернув Менгли-Гирея в Крым. Второй этап (осень 1478- осень 1482 г.) характеризовался попытками Менгли-Гирея удержать власть, сохранить союз с Казимиром IV, освободиться от османского сюзеренитета и противостоять Большой Орде. Однако решить все проблемы оказалось невозможным. Он отказался от идеи выгнать Османов из Крыма и оперься на их поддержку. Недальновидность и стратегические просчеты великого князя литовского и короля польского привели к тому крымский хан пошел на более перспективный союз с Иваном III. Менгли-Гирей видя, что Казимир IV склоняеться к союзу с Большой Орды, дабы ликвидировать эту опасность заключил союз с Великим княжеством Московским. Третий этап (осень 1482 – лето 1502 г.) был посвящен реализации курса намеченого в конце предыдущего этапа. Менгли-Гирей расширил свои владения за счет Великого княжества Литовского. Демонстративный разрыв с Казимиром IV состоялся в связи с личным участием в походе на Киев. Киевская трагедия 1482 г. была обусловлена политикой Казимира IV, который не стал идти навстречу крымскому хану в вопросе Семеновых людей. В Восточной Европе оформился на оформленный документально союз Молдавии, Османской империи, Крымского ханства и Московии против Ягеллонов. Великое княжество Литовское потеряло значительный массив своих земель. На Правобережье Днепра крымцы построили ряд своих опорных пунктов. Литовцы несли значительные материальные и людские потери. Потеря причерноморского побережья привела к финансовым потерям, литовцы были возможности участвовать в транзитной торговле региона. Предложеные Яном Ольбрахтом выход и регулярная дань от Александра Казимировича фактически перечеркнули достижения Ягайла и Витовта. В 1502 г. была разгромлена Большая Орда, этим фактически были ликвидированы претензии ордынских правителей на владение Крымом. Большой Орде Шейх-Ахмата был нанесен такой удар, от которого она не смогла оправиться. Менгли-Гирей заявил свои претензии на большеордынское наследство, приняв пышный титул. Интересы Крымского ханства были расширены на Казань и Поволжье. После 1502 г. начали намечаться противоречия с Московией[61].

Без преувеличения можно сказать, что книга В. Гулевича открывает новые горизонты в исследовании истории Крымского ханства. На базе богатого источникового базиса построенного, главным образом, на актовом материале и не менее значительной историографии вопроса, автор предложил авторское видение хронологии правлений крымских наместников и ханов. Активно использованы данные генуэзских массарий. Особенно это заметно при описании правителей в 10-х и 60-70-х гг. XV в. Прослежена эволюция от Крымского улуса до Крымского ханства. Процессы отображены в динамике. Уточнена хронология правления и предложено новое видение обстоятельств прихода к власти Менгли-Гирея. Отмечено, что этот хан несколько раз при разных обстоятельствах ставал ханом. Автор отчетливо указал, что не только внешние, но и внутренние факторы имели влияние на воцарение Хаджи-Гирея, Менгли-Гирея, Нур-Девлета и других представителей династии Гиреев. Новизной являеться выделение правления Кельдыша и нескольких правлений Нур-Девлета. Также отмечалось, что кроме этой династии в Крыму правили и

[61] Гулевич В. П. (2018) От ордынского улуса к ханству Гиреев: Крым в 1399-1502 гг. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ. С. 321, 393-395, 401-402

представители другой ветви Тука-Тимуридов, в частности Джанибека. Говорилось о правлении в Крыму ордынских ханов. Таким образом, благодаря книги В. Гулевича мы имеем подробную политическую и социальную историю Крыма в XV в.

Литература

1. Гайворонский О. (2010) Повелители лвух материков Т. 1: Крымские ханы XV-XVI столетий в борьбе за наследство Великой Орды. Киев-Бахчисарай: Майстерня книги – Бахчисарайский историко культурный заповедник.
2. Гулевич В. П. (2018) От ордынского улуса к ханству Гиреев: Крым в 1399-1502 гг. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ.
3. Зайцев И. В. (2004а) Астраханское ханство. М.: Восточная литература.
4. Зайцев И. В. (2004б) Между Москвой и Стамбулом. Джучидские государства, Москва и Османская империя (нач. XV – пер. пол. XVI в.). Очерки. М.: Рудомино.
5. Смирнов В. Д. (1887) Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. СПб.: Университетская типография.
6. Трепавлов В. В. (2002) История Ногайской орды. М.: Восточная литература.
7. Трепавлов В. В. (2010) Большая Орда - Тахт Эли. Очерк истории. Тула: Гриф и К.
8. Якубович М.М. (2016) Філософська думка Кримського ханства: Монографія. К. : КОМОРА.
9. Kolodzejczyk D. (2011) The Crimean Khanate and Poland-Lithuania. International Diplomacy in European Periphery (15th-18^{Th} century). A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents. Leiden: Brill.
10. Podhorodecki L. (1987) Chanat Krymski i ego stosunki s Polską. Waeszawa: Książka i Wiedza

Пилипчук Я. В.

Старший преподаватель кафедры всемирной истории и археологии историко-философского факультета Украинского государственного университета им. М. Драгоманова

Украина, Киев.

Orcid id: 0000-0002-9809-3166

pylypchuk.yaroslav@gmail.com

“AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI SOSİAL ELMLƏR” JURNALINA TƏQDİM OLUNAN MƏQALƏLƏRƏ DAİR TƏLƏBLƏR

1. “Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasi Sosial Elmlər” jurnalında orijinal elmi tədqiqatların nəticələrini özündə ehtiva edən, elmi yeniliyi, mühüm elmi və təcrübi əhəmiyyəti olan məqalələr çap edilir.
2. Materiallar (məqalə, resenziya və s.) Azərbaycan, rus və ingilis dillərində çap şəkildə, elektron daşıyıcıda və ya e-mail (socialsciences.anas@gmail.com) vasitəsi ilə təqdim edilə bilər.
3. Məqalə elmi (ali təhsil) müəssisənin müvafiq şöbəsində (kafedrasında) müzakirə edilərək müsbət rəy aldıqdan sonra elmi şurasında çapa məsləhət görülməlidir. Müəllif elmi şuranın iclasının protokolundan çıxarışını redaksiyaya təqdim etməlidir.
4. Redaksiyaya təqdim olunmuş məqalə müəllifin ixtisasına uyğun iki anonim eksperta rəyə göndərilir. Rəyləşdirmə prosesi nəticəsində iki müsbət rəy almış müəlliflərin məqalələri çapa göndərilir.
5. Məqalənin həcmi 6-12 səhifə (şəkillər, cədvəllər, qrafiklər, əlavələr, ədəbiyyat siyahısı, xülasələr daxil olmaqla) olmalıdır. Məqalələrin mətnləri Times New Roman – 12 şrifti ilə, 1 sətirarası intervalla çap olunmalıdır.
6. Hər bir məqalədə UOT indekslər və açar sözlər göstərilməlidir. Açar sözlər üç dildə (məqalənin və xülasələrin yazıldığı dillərdə) verilməli və ən azı 5 sözdən ibarət olmalıdır.
7. Məqalədə istifadə edilmiş mənbələr və ədəbiyyat çap olunduqları dillərdə (əvvəlcə Azərbaycan, sonra türk, rus, ingilis, fransız, ərəb və s.) məqalənin mətnindən sonra **Ədəbiyyat siyahısı** başlığı altında verilməli, əlifba sırası ilə, ardıcıl nömrələnərək siyahıda göstərilməlidir. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri verilərkən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının “Dissertasiyaların tərtibi qaydaları barədə” qüvvədə olan təlimatının “İstifadə edilmiş ədəbiyyat” bölməsinin tələbləri əsas götürülməlidir (daha ətraflı bax: http://aak.gov.az).
8. Istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından sonra məqalənin xülasəsi verilməlidir. Azərbaycan dilində olan məqalələr üçün xülasə əvvəlcə ingilis, sonra rus dillərində, rus dilində olan məqalələr üçün isə əvvəlcə Azərbaycan, sonra ingilis dillərində tərtib edilməlidir. Hər bir xülasənin başında məqalənin adı, müəllifin adı, soyadı, təmsil etdiyi müəssisə və ölkə göstərilməlidir. Məqalənin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-birinin eyni olmalı və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır. Məqalədə müəllif(lər)in gəldiyi elmi nəticə, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti və s. xülasədə yığcam şəkildə öz əksini tapmalıdır. Xülasələr 100-200 sözdən ibarət olmalıdır.

Məqalənin strukturu aşağıdakı ardıcıllıqla qurulmalıdır:

- Məqalənin UOT indeksi
- Müəllifin adı və soyadı
- Müəllifin çalışdığı yer, vəzifəsi, elmi dərəci və elmi adı, təmsil etdiyi ölkə və e-mail ünvanı
- Məqalənin adı
- Məqalənin yazıldığı dildə açar sözlər
- Məqalənin mətni
- Ədəbiyyat siyahısı
- Məqalənin yazıldığı dildən əlavə digər iki dildə yazılmış xülasələr və açar sözləri.

Qoyulan tələblərə cavab verməyən, ciddi elmi, qrammatik səhvləri olan məqalələr dərc edilmir. Redaksiyaya təqdim olunan əlyazmalar geri qaytarılmır. Redaksiya heyəti məqalələrdə redaktə xarakterli dəyişikliklər və ixtisarlar aparmaq hüququnu saxlayır.

ТРЕБОВАНИЯ К СТАТЬЯМ, ПРЕДСТАВЛЯЕМЫМ В ЖУРНАЛ «ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА»

1. В журнале «Общественные науки Национальной Академии Наук Азербайджана» издаются статьи, содержащие результаты оригинальных научных исследований, представляющие научную новизну, важное научное и практическое значение.
2. Материалы (статья, рецензия и др.) могут быть представлены на азербайджанском, русском и английском языках в печатном виде, на электронном носителе или посредством электронной почты (socialsciences.anas@gmail.com).
3. Статья должна быть рекомендована к печати научным советом научного (высшего учебного) учреждения, получив положительный отзыв в результате обсуждения в соответствующем отделе (на кафедре). Автор должен предоставить редакции выписку из протокола заседания научного совета.
4. Представленная редакции статья в соответствии со специальностью автора направляется двум анонимным экспертам на рецензирование. При получении двух положительных отзывов в результате процесса рецензирования статья направляется в печать.
5. Объем статьи должен составлять 6-12 страниц (включая изображения, таблицы, графики, приложения, список литературы, резюме). Статья должна быть напечатана шрифтом Times New Roman – 12, с межстрочным интервалом 1.
6. В каждой статье должны быть указаны индекс УДК и ключевые слова. Ключевые слова должны быть на трех языках (на языке самой статьи и двух резюме) и составлять не менее 5 слов.
7. В статье использованные источники и литература приводятся после текста статьи под заголовком **Список литературы** и пронумерованы в алфавитном порядке (сперва на азербайджанском, затем турецком, русском, английском, французском, арабском и др. языках). При указании библиографического описания использованного источника следует брать за основу требования раздела «Использованная литература» действующих инструкций Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики «О правилах оформления диссертаций» (подробнее см.: http://aak.gov.az).
8. После списка использованной литературы следует разместить резюме статьи. Для статей, написанных на азербайджанском языке, необходимо разместить резюме сперва на английском, а затем на английском, а для статей на русском языке, необходимо разместить резюме сперва на азербайджанском, а затем на английском. Над каждым резюме необходимо указать название статьи, имя, фамилия, место работы и страну автора статьи. Оба резюме должны быть идентичными и соответствовать содержанию статьи. В резюме должны быть кратко отражены научные выводы, к которым пришел автор, научная новизна работы, практическая значимость статьи и т.д. резюме должны состоять из 100-200 слов.

Структура статьи должна быть составлена в порядке, указанном ниже:

- УДК индекс статьи
- Имя и фамилия автора
- Место работы, должность, научная степень и научное звание, страна и адрес электронной почты автора
- Название статьи
- Ключевые слова на языке статьи
- Текст статьи
- Список литературы
- Два резюме и ключевые слова, написанные на двух других языках.

Статьи, не отвечающие требованиям, имеющие значительные научные, грамматические ошибки, не издаются. Представленные в редакцию рукописи не возвращаются. Редакция оставляет за собой право производить изменения редакторского характера и сокращения.

REQUIREMENTS FOR ARTICLES SUBMITTED TO "THE JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES OF THE AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES"

1. Articles of scientific and practical significance, which cover the results of original scientific studies and scientific innovations are published in the Journal of Social Sciences of the Azerbaijan National Academy of Sciences.
2. The documents (articles, reviews, etc) can be submitted in Azerbaijani, Russian and English in a hard copy form, on electronic media or via e-mail (socialsciences.anas@gmail.com).
3. The article shall be recommended for publication once it has received a positive feedback following the discussions at the relevant department (chair) of the scientific (higher education) institution. The author shall submit to the editorial office an extract from the minutes of the meeting of the Scientific Council.
4. The article submitted to the editorial office shall be sent to two anonymous reviewers according to the author's area of specialty. The articles of authors who received two positive feedbacks as a result of the review process will be published.
5. The article shall be 6-12 pages (including pictures, tables, charts, appendices, list of reference, and summaries). Texts shall be printed in 12 pt Times New Roman font with line spacing of 1.
6. Each article shall include UDC indexes and keywords. Keywords shall be provided in three languages (in which the articles and summaries are written) and consist of at least 5 words.
7. The sources and bibliography used in the article shall be listed in sequentially numbered alphabetical order, following the body text, titled **References**, in their original languages (starting from Azerbaijani, then followed by Turkish, Russian, English, French, Arabic, etc.). The bibliographic description of the referenced source shall be based on the requirements of the "Cited Bibliography" section of the "Guidelines for Drafting Dissertations" of the State Commission for Academic Degrees and Titles reporting to the President of the Republic of Azerbaijan (see: http://aak.gov.az).
8. The reference list shall be followed by the summary of the article. The summary for articles in Azerbaijani shall be written first in English, then in Russian, and for articles in Russian, first in Azerbaijani and then in English. The title of the article, the author's name and surname, the organization and the country he/she represents shall be provided at the beginning of each summary. Article summaries in different languages shall be identical and correspond to the content of the article. The summary shall provide a brief description of the scientific conclusions reached by the author(s), the novelty and practical importance of the scientific work, etc. Summaries shall consist of 100-200 words.

The article shall be structured in the following order:

- UDC index
- Author's name and surname
- Author's place of work, position, academic degree and rank, country and e-mail address
- Article title
- Keywords in the original language of the article
- Main body
- Reference list
- Summaries and keywords in other two languages in addition to the original language of the article.

Articles that do not meet the requirements, have serious scientific or grammatical errors will not be published. Manuscripts submitted to the editorial office will not be returned. The editorial staff reserves the right to make editorial changes and reductions in articles.

Nəşriyyatın direktoru: *Səbuhi Qəhrəmanov*
Kompüter tərtibçisi: *Rəvanə İlmanqızı*
Bədii tərtibat: *Şəlalə Məmməd*

Formatı 60x84 $^{1}/_{8}$
Həcmi 41,75 ç.v.
Tirajı 300

Ünvan: Bakı şəh., İstiqlaliyyət küç. 28